T. C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI
(DOKTORA TEZİ)

ŞER‘İYYE SİCİLLERİNE GÖRE H. 1039- 1040 (M. 1629- 1631) YILLARINDA RUHA (URFA), BURSA VE ANKARA ŞEHİRLERİNDE GÜNDELİK HAYAT

Hacer VİLGENOĞLU

ŞANLIURFA- 2022

T. C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI
(DOKTORA TEZİ)

ŞER‘İYYE SİCİLLERİNE GÖRE H. 1039- 1040 (M. 1629- 1631) YILLARINDA RUHA (URFA), BURSA VE ANKARA ŞEHİRLERİNDE GÜNDELİK HAYAT

Hacer VİLGENOĞLU

Danışman
Prof. Dr. Kazım PAYDAŞ

ŞANLIURFA- 2022

T.C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DOKTORA TEZ ONAY SAYFASI

Prof. Dr. Kazım PAYDAŞ'ın danışmanlığında, Hacer VİLGENOĞLU'nun hazırladığı **"Şer'iyye Sicillerine Göre H. 1039-1040 (M. 1629-1631) Yıllarında Ruha (Urfa), Bursa ve Ankara Şehirlerinde Gündelik Hayat"** konulu bu çalışma 29/12/2022 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

☒ Oybirliğiyle / ☐ Oy çokluğu ile

		İmza
Danışman	: Prof. Dr. Kazım PAYDAŞ	……..
Üye	: Prof. Dr. Mehmet Emin ÜNER	……..
Üye	: Prof. Dr. Celil ABUZAR	……..
Üye	: Prof. Dr. Mehmet KAYA	……..
Üye	: Doç. Dr. Abdulnasır YİNER	……..

Bu tezin Tarih Ana Bilim Dalında yapıldığını ve enstitümüz kurallarına göre düzenlendiğini onaylarım.

Prof. Dr. Şevket ÖKTEN
Enstitü Müdürü

Bu çalışma: HÜBAK Projesi Tarafından Desteklenmiştir.

Proje No : 19020

Not: Bu tezde kullanılan özgün ve başka kaynaktan yapılan bildirişlerin, çizelge, şekil ve fotoğrafların **kaynak** gösterilmeden kullanımı 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunundaki hükümlere tabidir.

ÖĞRENCİNİN	
Öğrenci No	105268103
Adı / Soyadı	Hacer VİLGENOĞLU
Anabilim Dalı/Programı	Tarih/ Doktora
Tez Konusu	Şer'iyye Sicillerine Göre H. 1039-1040 (M. 1629-1631) Yıllarında Ruha (Urfa), Bursa ve Ankara Şehirlerinde Gündelik Hayat

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Yukarıda başlığı belirtilen doktora çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 456 sayfalık kısmına ilişkin, 24/11/2022 tarihinde şahsım/ danışmanım tarafından **Turnitin** adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, benzerlik oranı %25'tir. Ayrıca bu tez çalışması hiçbir blok kopyalama içermemektedir.

Uygulanan filtrelemeler:

1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç,
2- Kaynakça hariç
3- Alıntılar hariç/dâhil
4- 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Yükseköğretim Kurulu Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi, Harran Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesini ve Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü doktora tez çalışması Orijinallik Raporu alınması ve kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim. Etik ihlal tespiti halinde, Enstitü yönetim kurulunca, diplomamın iptal edilmesini kabul ediyorum.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

24/11/2022
Hacer VİLGENOĞLU

Yukarıda yer alan raporun ve beyanın doğruluğunu onaylarım. 24/11/2022
Prof. Dr. Kazım PAYDAŞ
(Danışman)

ÖZET

ŞER‘İYYE SİCİLLERİNE GÖRE H. 1039- 1040 (M. 1629- 1631) YILLARINDA RUHA (URFA), BURSA VE ANKARA ŞEHİRLERİNDE GÜNDELİK HAYAT

VİLGENOĞLU, Hacer

Doktora Tezi

Tarih Ana Bilim Dalı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Kazım PAYDAŞ

Aralık 2022, 461 sayfa

Bu çalışmada Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altında bulunan, fakat farklı coğrafî bölgelerde konumlanan şehirlerin aynı dönemde fizikî, idarî, sosyal, ekonomik yapıları ele alınarak gündelik hayatı ilgilendiren konularda şehirler arasında mukayese yapabilmek amaçlanmıştır. Bu nedenle de çalışma, zaman açısından 1629-1631 yılları, mekân açısından ise aynı coğrafî bölgelerde bulunmayan Anadolu'nun üç önemli şehri Ruha, Bursa ve Ankara ile sınırlandırılmıştır. Zikredilen yıllarda üç Osmanlı şehrindeki gündelik hayatı aydınlatmak için çalışmada temel kaynak olarak halkın günlük yaşamına ilişkin konularda oldukça doyurucu bilgiler ihtiva eden şer‘iyye sicilleri kullanılmıştır. Bu bağlamda sicillere yansıyan belgeler incelenmiş ve elde edilen bulgular gerek diğer arşiv vesikaları gerek söz konusu şehirlere uğrayan seyyahların müşahedeleri gerekse alana münhasır yapılan diğer çalışmalarla desteklenerek ilgili yıllarda üç şehrin gündelik hayatı aydınlatılmaya çalışılmıştır.

Giriş ve beş ana bölümden teşekkül eden çalışmanın giriş kısmında öncelikle araştırmanın konusu, amacı ve kullanılan kaynaklar üzerinde durulmuş, sonra üç şehrin XVII. yüzyıla kadar olan tarihçeleri hakkında bilgi verilmiştir. Birinci bölümde üç şehrin fizikî yapıları ve nüfusları, ikinci bölümde idarî statüleri ve yönetimleri, üçüncü bölümde toplumsal hayatları, dördüncü bölümde aile hayatları ve beşinci bölümde ekonomik hayatları ele alınmıştır. Çalışma neticesinde farklı

tarihlerde Osmanlı topraklarına katılan Ruha, Bursa ve Ankara'nın, her ne kadar aynı coğrafî bölgelerde bulunmasalar da birer Osmanlı şehri olmaları nedeniyle birçok konuda benzer özellikler gösterdikleri saptanmıştır. Bununla birlikte bu şehirlerde davaların çözüme kavuşturulduğu mahkeme sayısı, nüfus sayısı, mahallelere bölünmüşlük, özel yaşam mekânı olan evlerin gerek şekilleri gerek kullanılan yapı malzemeleri, üç şehrin ekonomik hayatlarında önemli rol oynayan sektörler ile buralarda yaygın olarak kullanılan para birimleri gibi hususlarda farklılıklar tespit edilmiştir. Ayrıca incelenen dönemde orducu esnafının Bursa ve Ankara'dan talep edildiği görülmüşken, Ruha'dan böyle bir talebin olduğunu yansıtan herhangi bir mahkeme kaydına rastlanılmamıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Ruha, Bursa, Ankara, Şer'iyye Sicilleri, Gündelik Hayat.

ABSTRACT

DAILY LIFE IN RUHA (URFA), BURSA AND ANKARA IN THE YEARS OF H. 1039-1040 (M. 1629-1631) ACCORDING TO THE ŞER'İYYE REGISTERS

VİLGENOĞLU, Hacer

PhD Dissertation

Department of History

Advisor: Prof. Dr. Kazım PAYDAŞ

December 2022, 461 pages

In this study, it is aimed to compare the physical, administrative, social and economic structures of the cities ruled by the Ottoman Empire that located in different geographical regions in the same period, by means of making comparisons between cities on issues that concern daily life. For this reason, the study is limited to the years 1629-1631 in terms of time and three important cities of Anatolia, Ruha, Bursa and Ankara, which are not located in the same geographical regions in terms of place. In order to illuminate the daily life in the three Ottoman cities in the mentioned years, the şer'iyye registers, which contain very satisfactory information about the daily life of the people, were used as the main source in this study. In this context, the documents reflected in the registries were examined. The findings obtained were supported by other archive documents such as, the observations of travelers visiting the cities, and other studies specific to the area, and the daily life of these three cities in the relevant years was tried to be illuminated.

In the introduction part of the study, which consists of the introduction and five main sections, firstly the subject of the research, the purpose and the sources used were emphasized, then information about these three cities' history up to the 17th century is given. In the first part, the physical structures and populations of the three cities, in the second part their administrative status and regime, in the third part their social life, in the fourth part their family life and in the fifth part their economic life are addressed. As a result of the study, it was determined that Ruha, Bursa and Ankara,

which joined the Ottoman lands on different dates, showed similar characteristics in many respects although they were not located in the same geographical regions based on all of them were Ottoman cities, However, differences have been identified in these cities in terms of the number of courts where cases are resolved, the number of population, the division into quarters, the shape of the houses with private living spaces and the building materials used, the sectors that play an important role in the economic life of the three cities and the currencies commonly used in these cities. In addition, while it was seen that military tradesmen were requested from Bursa and Ankara in the examined period, no court record was found that reflects such a request from Ruha.

Keywords: Ottoman, Ruha, Bursa, Ankara, Şer'iyye Registers, Everyday Life.

ŞER'İYYE SİCİLLERİNE GÖRE H. 1039- 1040 (M. 1629- 1631) YILLARINDA RUHA (URFA), BURSA VE ANKARA ŞEHİRLERİNDE GÜNDELİK HAYAT

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI II

ORİJİNALLİK RAPORU VE BEYAN BELGESİ III

ÖZET IV

ABSTRACT VI

İÇİNDEKİLER VIII

KISALTMALAR XIV

TABLOLAR LİSTESİ XVI

EKLER LİSTESİ XVIII

GİRİŞ 1

A. Konu, Amaç ve Kaynaklar 1

B. XVII. Yüzyıla Kadar Ruha, Bursa ve Ankara 12

a. Ruha 12

b. Bursa 17

c. Ankara 21

BİRİNCİ BÖLÜM

RUHA, BURSA VE ANKARA ŞEHİRLERİNDE FİZİKÎ YAPI VE NÜFUS

1. 1. FİZİKÎ YAPI 26

1. 1. 1. Yönetim Birimleri 28

1. 1. 1. 1. Kale 28
1. 1. 1. 1. 1. Ruha 28
1. 1. 1. 1. 2. Bursa 31
1. 1. 1. 1. 3. Ankara 33
1. 1. 1. 2. Mahkeme Binası ve Saray 36
1. 1. 2. Dinî ve Sosyal Yapılar 38
1. 1. 2. 1. Câmii ve Mescitler 38
1. 1. 2. 1. 1. Ruha 39
1. 1. 2. 1. 2. Bursa 42
1. 1. 2. 1. 3. Ankara 47
1. 1. 2. 2. Tekke ve Zaviyeler 50
1. 1. 2. 2. 1. Ruha 51
1. 1. 2. 2. 2. Bursa 53
1. 1. 2. 2. 3. Ankara 60
1. 1. 2. 3. Gayrimüslim Mabetleri 64
1. 1. 2. 3. 1. Ruha 65
1. 1. 2. 3. 2. Bursa 68
1. 1. 2. 3. 3. Ankara 68
1. 1. 2. 4. Hamamlar 71
1. 1. 2. 4. 1. Ruha 72
1. 1. 2. 4. 2. Bursa 76
1. 1. 2. 4. 3. Ankara 85
1. 1. 3. Mahalleler 89
1. 1. 3. 1. Ruha 91
1. 1. 3. 2. Bursa 97

1. 1. 3. 3. Ankara 104

1. 2. NÜFUS 109

1. 2. 1. Ruha 109

1. 2. 2. Bursa 113

1. 2. 3. Ankara 115

İKİNCİ BÖLÜM

RUHA, BURSA VE ANKARA'DA İDARÎ TEŞKİLAT VE YÖNETİM

2. 1. İDARÎ TEŞKİLAT 121

2. 1. 1. Ruha 123

2. 1. 1. Bursa 126

2. 1. 3. Ankara 129

2. 2. YÖNETİM 130

2. 2. 1. Ehl-i Örf 131

2. 2. 1. 1. Beylerbeyi/ Sancakbeyi 131

2. 2. 1. 2. Mütesellim 134

2. 2. 1. 3. Subaşı 137

2. 2. 1. 4. Asesbaşı ve Asesler 144

2. 2. 1. 5. Yasakçı 147

2. 2. 1. 6. Kale Görevlileri (Dizdar, Kethüda ve Kale Erleri) 150

2. 2. 1. 7. Şehir ve Mahalle Kethüdaları 153

2. 2. 2. Ehl-i İlm 155

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

RUHA, BURSA VE ANKARA ŞEHİRLERİNDE TOPLUMSAL HAYAT

3. 1. MAHALLE 164

3. 1. 1. Mahalleli Sorumlulukları 167

3. 1. 2. Mahallede Asayiş ve Düzen 169

3. 1. 3. Mahallede Dayanışma 172

3. 1. 4. Mahallede Komşuluk İlişkileri 177

3. 2. EVLER VE ÖZELLİKLERİ 181

3. 2. 1. Ruha 182

3. 2. 2. Bursa 191

3. 2. 3. Ankara 195

3. 3. TOPLUMSAL HAYATIN BİR UNSURU KÖLE VE CÂRİYELER 200

3. 3. 1. Köle ve Câriyelerin Özellikleri 204

3.3. 2. Köle ve Câriye Sahipleri 210

3. 3. 3. Köle ve Câriyelerin Alım-Satımları 212

3. 3. 4. Köle ve Câriyelerin Azat Edilme Şekilleri 215

3. 3. 4. 1. Itk 215

3. 3. 4. 2. Mükâtebe 220

3. 3. 4. 3. Tedbîr 223

3. 3. 4. 4. Ümm-i Veled 227

3. 3. 5. Köle ve Câriyelerle İlgili Diğer Hususlar 228

3. 4. TOPLUMDA ASAYİŞ VE HUZURU BOZAN FİİLLER 232

3. 4. 1. Genel Ahlaka Aykırı Fiiller 232

3. 4. 1. 1. İçki İçmek 232

3. 4. 1. 2. Zina, Fuhuş ve Fiil-i Şenî 236

3. 4. 2. Cana ve Mala Yönelik Suçlar 240

3. 4. 2. 1. Öldürme 240

3. 4. 2. 2. Saldırı ve Yaralama 244

3. 4. 2. 3. Hırsızlık 249

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

RUHA, BURSA VE ANKARA ŞEHİRLERİNDE AİLE HAYATI

4. 1. AİLENİN OLUŞUMU VE YAPISI 255

4. 1. 1. Namzetlik 255

4. 1. 2. Nikâh 260

4. 1. 3. Çok Eşlilik 265

4. 2. MEHİR 270

4. 3. NAFAKA 280

4. 4. EVLİLİĞİN SONA ERMESİ 289

4. 4. 1. Talâk 290

4. 4. 2. Muhâlaa 299

4. 4. 3. Tefrik 307

BEŞİNCİ BÖLÜM

RUHA, BURSA VE ANKARA ŞEHİRLERİNDE EKONOMİK HAYAT

5. 1. TİCARET VE ZANAAT MERKEZLERİ 311

5. 1. 1. Ruha 314

5. 1. 2. Bursa 319

5. 1. 3. Ankara 330

5. 2. ESNAF TEŞKİLATI 334
5. 2. 1. Esnaf Yöneticileri 336
5. 2. 1. 1. Şeyh 336
5. 2. 1. 2. Kethüda 338
5. 2. 1. 3. Yiğitbaşı 340
5. 2. 1. 4. Pazarbaşı 342
5. 2. 1. 5. Ehl-i Hibre 343
5. 2. 2. Esnaf Grupları 344
5. 2. 3. Esnafın Sefer Yükümlülüğü 356
5. 3. PARA 361
5. 3. 1. Kullanılan Paralar 365
5. 3. 1. 1. Altın 365
5. 3. 1. 2. Akçe 368
5. 3. 1. 3. Guruş 371
5. 3. 1. 4. Şâhî 372
5. 3. 1. 5. Pâre 373
5. 3. 1. 6. Füls 375
5. 3. 1. 7. Bâbka/Pâpka 375
5. 3. 1. 8. Penz 376
SONUÇ 377
KAYNAKÇA 384
EKLER

KISALTMALAR

Akt.	Aktaran
AŞS	Ankara Şer‘iyye Sicili
AÜDTCF	Ankara Üniversitesi Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi
b.	bin
Bkz.	Bakınız
BOA.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Bs.	Basım
BŞS	Bursa Şer‘iyye Sicili
bt.	bint
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
Der.	Derleyen
DİA	Diyanet İslâm Ansiklopedisi
Ed.	Editör
H.	Hicri
Haz.	Hazırlayan/Hazırlayanlar
İA	İslâm Ansiklopedisi
İSAM	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi
M.	Miladi
MEB	Millî Eğitim Bakanlığı
OTAM	Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
s.	sayfa

Sdl.	Sadeleştiren
ŞURKAV	Şanlıurfa İl Kültür Eğitim Sanat ve Araştırma Vakfı
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
Trc.	Tercüme
TTK	Türk Tarih Kurumu
UŞS	Urfa Şer'iyye Sicili
v.	veledi

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1: 1629-1631 Yılları Arasında Bursa'da Tespit Edilen Mahalle İsimleri 98

Tablo 2: 1629-1631 Yılları Arasında Ankara'da Tespit Edilen Mahalle İsimleri 104

Tablo 3: XVII. Yüzyılda Bursa Şehrinin Nüfusu 114

Tablo 4: 1607, 1631 ve 1702 Yıllarında Ankara Mahallelerinin Avârızhâne Sayıları 117

Tablo 5: 1629-1631 Yılları Arasında Ruha, Bursa ve Ankara Kadıları 161

Tablo 6: Ruha, Bursa ve Ankara'da Köle ve Câriyelerin Fiyatları ile Bazı Özellikleri 207

Tablo 7: Ruha, Bursa ve Ankara'da Köle ve Câriyelerin Eşkâlleri ve Bazı Özellikleri 208

Tablo 8: Ruha, Bursa ve Ankara'da Efendilerinin Cinsiyeti Bakımından Köle ve Câriyeler 210

Tablo 9: Ruha, Bursa ve Ankara'da "Itk" Yöntemiyle Azat Edilen Köleler ve Câriyeler 216

Tablo 10: Bursa ve Ankara'da Mükâtebe Sözleşmesi Yapan Efendiler ve Köleleri 221

Tablo 11: Bursa ve Ankara'da Tedbîr Anlaşması Yapan Efendiler ve Köleleri 224

Tablo 12: Bursa ve Ankara'da Ümm-i Veled Durumunda Olan Câriyeler 227

Tablo 13: 1629-1631 Yılları Arasında Ruha, Bursa ve Ankara'da Tereke Sahipleri ile Bunların Eş ve Çocuk Sayıları 267

Tablo 14: 1629-1631 Yılları Arasında Bursa ve Ankara'da Tespit Edilen Çok Eşli Erkekler ve Bunların Bazı Özellikleri 268

Tablo 15: 1629-1631 Yılları Arasında Mahkeme Kayıtlarına Göre Ruha'da Tespit Edilen Mehir Türü ve Miktarları 277

Tablo 16: 1629-1631 Yılları Arasında Mahkeme Kayıtlarına Göre Bursa'da Tespit Edilen Mehir Türü ve Miktarları 278

Tablo 17: 1629-1631 Yılları Arasında Mahkeme Kayıtlarına Göre Ankara'da Tespit Edilen Mehir Türü ve Miktarları 278

Tablo 18: 1629-1631 Yılları Arasında Ankara'da Çocuklar İçin Tayin Olunan Nafaka Miktarları 287

Tablo 19: 1629-1631 Yılları Arasında Ruha, Bursa ve Ankara'da Faaliyet Gösteren Esnaf Grupları 345

EKLER LİSTESİ

EK-1: Suruç Nahiyesinin de ilhakıyla Ruha Kazasının kadılık hizmetine yevmî 150 akçe vazife ile Mevlâna Numan Efendi'nin getirildiğine dair belge. ek s. 1

EK-2: Karaca Bey Hanı sakinlerinden Yankola v. Kozni'nin, zevcesi Gürnafya bt. Andertisko'yu "talâk-ı bâin" ile boşadığını ikrarına dair belge. ek s. 2

EK-3: Celalî eşkıyalarından olmasının yanı sıra çeşitli ihanetlerde bulunan Rakka Beylerbeyisi Abdal'ın hakkından gelindiği; şimdi ise Abdal'ın kardeşi olup, Ruha'da kaimmakamı olan Abdullah'ın hem eşkıya olması hem de Bağdat'ı Kızılbaş'a teslim eden hainlerden olması nedeniyle katlinin lazım gelip, vakit kaybetmeden yakalanarak Ruha Kalesi'nde hapsedilmesi, emval ve erzakının ise mirî için alınıp zapt edilmesine dair hüküm. ek s. 3

EK-4: Bursa'da bulunan Eşrefîler Tekkesi'nin, câmii olması hususunda verilen izne dair merkezden gönderilen hüküm. ek s. 4

EK-5: 1631 yılında Ankara'daki mahallelerin avârızhâne sayılarını gösterir belge. ek s. 5

GİRİŞ

A. Konu, Amaç ve Kaynaklar

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Orta Fırat bölümünde yer alan Ruha, tarihi çok eskilere dayanan bir şehir olup, eski çağlardan beri Anadolu ile Mezopotamya arasında önemli bir geçiş noktası olarak ayırtkan özellikler gösteren bir yapıya sahip olmuştur.[1] Çeşitli medeniyetlere ev sahipliği yaparak zengin kültürel değerlere sahip olan şehir, ayrıca Musul-Urfa-Halep kervan yolu üzerindeki konumu ile bölgede ticarî faaliyet içinde merkezî bir ağırlık taşımıştır. Zira Diyarbekir'den gelen, oradan Mardin ve Musul yoluyla Urfa'ya ulaşan, oradan da Haleb'e giden ya da tersine işleyen bu ticari sistem içinde dolaşan emtia, söz konusu şehirlerin ekonomik hayatına büyük bir canlılık getirmiştir.[2] Uludağ'ın kuzey-batı eteğinde ve Marmara denizi sahil dağlarının, diğer bir ifadeyle Mudanya dağlarının denizden ayırdığı bir ovanın güney kenarında konumlanan Bursa,[3] Osmanlı İmparatorluğu'na başkentlik yapmış olması, İmparatorluğun en büyük şehirleri arasında yer alması, önemli ticaret yollarının buradan geçmesinin yanı sıra mühim bir ticaret merkezi olması[4] gibi sahip olduğu birçok özellikleriyle siyasî, idarî, sosyal ve ekonomik açılardan Anadolu'nun önemli şehirlerinden biri olmuştur. İç Anadolu'nun kuzeybatısında Ankara çayının geçtiği ovanın doğusunda yer alan Ankara ise, müstahkem mevkii yanında ana yolların kesiştiği bir kavşak noktası olması[5] nedeniyle tarih boyunca birçok devletin hâkimiyeti altına girmiştir. Şehir, Anadolu coğrafyasında sahip olduğu jeostratejik

---

[1] Mehmet Alper, "Urfa-Tarihi Süreç İçerisinde Kentin Gelişimi ve Mekânsal Yapı Özellikleri", *9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi Bildiriler (23-27 Eylül 1991 Atatürk Kültür Merkezi-İstanbul),* 1. bs. (Ankara: Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, 1995), 1: 145.

[2] Mehmet Emin Üner, *Osmanlıdan Cumhuriyete Urfa Tarihi,* (Ankara: Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2009), 214-215.

[3] Besim Darkot, "Bursa", *İslâm Ansiklopedisi,* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979), 2: 806-807; Bursa'nın coğrafî konumuna ilişkin bilgi için ayrıca bkz. Haim Gerber, *Economy and Society In An Ottoman City: Bursa, 1600-1700,* (Jerusalem: The Hebrew University, 1988), 2-3.

[4] Ergenç, XIV. yüzyılın sonunda Osmanlı İmparatorluğu'nun politik ve aynı zamanda ticaret merkezi olan Bursa'nın, Anadolu'nun en önemli kenti haline geldiğini belirterek iki mühim kervan yolunun burada karşılaştığından söz etmektedir. Bu yollardan biri İran'a giden Doğu yolu olup, bu yol Bursa'da başlayıp, Amasya, Tokat, Erzincan ve Erzurum üzerinden geçmekte, ayrıca XIV. yüzyılda Konya ve Sivas'a da uğramaktaydı. Bursa'ya ulaşan ikinci ticaret yolu, Kütahya, Afyonkarahisar, Akşehir, Konya ve Adana üzerinden geçmekteydi. Anadolu'yu çaprazlama geçen bu yolun Anadolu'dan çıktıktan sonra ulaştığı ilk merkez Halep idi. Bkz. Özer Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa,* 2. bs. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 3.

[5] Sargon Erdem, "Ankara", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3: 201.

konumunun yanı sıra sof dokumacılığının burada gelişme göstermesi onu sof ticaretinde önemli bir yere taşımış, dolayısıyla şehir Anadolu'nun önemli şehirleri arasında yerini almıştır.

Çalışmanın konusunu, Osmanlı topraklarına farklı tarihlerde katılan söz konusu Anadolu'nun üç önemli kadim şehri Ruha, Bursa ve Ankara'da 1039-1040 (1629-1631) yıllarında gündelik hayatı aydınlatma teşkil etmiştir. Zaman bakımından 1629-1631 yılları; mekân açısından ise Ruha, Bursa ve Ankara ile sınırlandırdığımız tezin konusunu teşkil eden bu şehirlerin seçilmelerinde, bunların yukarıda temas edilen sahip oldukları önemli özelliklerinin yanı sıra payitaht İstanbul'a, Arap şehirlerine yakınlık ve uzaklıkları gibi faktörler etkili olmuştur. Zamansal açıdan ilgili yılların seçilmesindeki etken ise bu şehirler birçok araştırmaya konu olmakla birlikte bunların 1629-1631 yıllarındaki durumlarını ele alan etraflı bir çalışmaya rastlanılmamış olmasıdır. Öte yandan, bu şehirlerden Ruha'nın, XVII. yüzyıldaki durumunu etraflıca inceleyen bir çalışmanın varlığına tesadüf edilmeyip, şehrin bu yüzyılına ilişkin bazı özelliklerini buraya uğrayan seyyahların müşahedeleri sayesinde öğrendiğimizi belirtmek isteriz. Dolayısıyla böyle bir çalışmanın hazırlanmasıyla esas hedef, aynı yıllarda gündelik hayatı ilgilendiren konularda İmparatorluğun farklı coğrafî bölgeleri arasında mukayese yapabilmek, böylece coğrafî konumların, şehirlerin hayatını nasıl etkilediğini ortaya koymaya çalışmak olmakla birlikte, XVII. yüzyılın yaklaşık üç yıllık gibi bir kesitinde üç şehir hakkında bilgi vererek bir boşluğu doldurmak, böylece bir nebze de olsa literatüre katkıda bulunmak amaçlanmıştır.

Bilindiği üzere kadı sicilleri, diğer bir ifadeyle şer'iyye sicilleri umumiyetle toplum hayatını yakından ilgilendiren evlenme, boşanma, miras, nafaka, mehir, alım-satım, alacak-verecek, asayiş davaları, fiyatlar, eş ve çocuk sayıları, kullanılan eşyalar, ticaret, esnaf kolları ve daha birçok konunun yanı sıra devlet merkezinden gelen berat, ferman, mektup suretleri, her türlü hüccet ve ilamları ihtiva ettiği için önemli bir kaynak grubunu oluşturmaktadır. Bu cümleden olarak araştırma konumuzu şehirlerin gündelik hayatı oluşturması hasebiyle çalışmamız, esas itibariyle bu hususu aydınlatmada zikredildiği üzere oldukça zengin ve doyurucu bir içeriğe sahip kadı sicillerine dayanmaktadır. Bu bağlamda çalışmada Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı'ndan temin edilen 207

numaralı Urfa Şer‘iyye Sicili; B46, B48, B49, B50, B51, B55, B110 numaralı Bursa Şer‘iyye Sicilleri ile 24 ve 25 numaralı Ankara Şer‘iyye Sicilleri kullanılmıştır. Bu defterler hakkında kısaca bilgi verecek olursak şunları söyleyebiliriz:

Osmanlı döneminde Urfa Şer‘iyye mahkemesince kayıt altına alınan Urfa kadı sicilleri, esas itibariyle merkez Urfa kazası ve bu kazaya bağlı nahiyeler ile nahiyelerdeki köylerin kayıtlarını içermektedir. Toplam 25 sicil defterinden oluşan bu kayıtlar, Ankara Milli Kütüphanede 204 ile 228 arasındaki numaralarla tasnif edilmiştir. Bu defterlerin en erken tarihli olanı 1039 (1629) tarihli 207 numaralı defter olup, bundan sonraki en erken tarihli defter 1262-1264 (1845-1848) yıllarını kapsayan 204 numaralı defterdir. En geç tarihli defter ise 1320-1324 (1902-1906) tarihli 215 numaralı sicil defteridir.[6] Bu defterlerden araştırmamızda yararlandığımız 207 numaralı defter, 1039 (1629) tarihli olarak belirtilmekle birlikte belgeler incelendiğinde 1039-1040 (1629-1631) yıllarına ait olduğu görülmektedir. Zengin içeriğiyle şehrin XVII. yüzyılın ortalarındaki durumunu aydınlatması bakımından oldukça değerli olan bu defter, 361 sayfadan müteşekkildir. Söz konusu kadı defterinde 593-595 numaralı dava kayıtlarının yer aldığı 258 numaralı sayfadan bir sonraki sayfada belge numarasının tekrardan 546 ile başlaması ve kimi belgenin altında bir ya da birkaç belgenin bulunması hasebiyle, sicilde tespit edilen belge sayısı 748 değil de 805 olmuştur. Bu sicil defteri dipnotlarda gösterilirken Urfa Şer‘iyye Sicili UŞS olarak belirtilmiş, ilgili kısaltmanın ardından sicil defterinin numarası, sayfa numarası ve akabinde belge numarası verilmiştir.[7]

Bursa ve kazaları ile Söğüt’e ait toplamda 1000 defterin üzerinde büyük bir belge potansiyeline sahip Bursa mahkeme sicilleri, sayı ve içerik bakımından İstanbul kadı sicillerinden sonra ikinci sırayı almakta olup, Osmanlılara ait en eski sicilleri bünyesinde barındırması hasebiyle önemi daha da artmaktadır. A, B, C ve D diye gruplandırılarak kayıtlara geçirilen bu defterlerin en erken tarihlisi 860-891 (1455-1486) yıllarını kapsayan A199 numaralı defter, en geç tarihli olanı ise 1342

[6] Yasin Taş, *Osmanlı Döneminde Urfa’da Sosyal Hayat (Mahkeme Kayıtlarına Göre 1850-1900),* 1. bs. (İstanbul: Hiper Yayın, 2019), 15-16; Urfa kadı sicilleri hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Yasin Taş, “Urfa Şer‘iyye Sicilleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Tarih Okulu Dergisi,* 18 (2014).
[7] Örneğin, UŞS. 207, 39-90.

(1923) yılına ait D37 numaralı defterdir.[8] Çalışmamıza konu olan yılları ihtiva eden defterler B grubunda yer alan B46, B48, B49, B50, B51, B55, B110 numaralı Bursa Şer'iyye Sicilleridir. Bunlardan 1036-1039 (1626-1629) yıllarına ait olan B46 numaralı defter 88 varaktan; 1036-1039 (1626-1629) yıllarına ait B48 numaralı defter 197 varaktan; 1038-1042 (1628-1632) tarihli 49 numaralı defter 146 varaktan; 1038-1039 (1628-1629) tarihli B50 numaralı defter 148 varaktan; 1039-1043 (1629-1633) yıllarını kapsayan B51 numaralı defter 248 varaktan; 1039-1040 (1629-1631) tarihli B55 numaralı defter 189 varaktan ve 1039 (1629) tarihine ait B110 numaralı defter 85 varaktan müteşekkildir. Araştırma konusu çerçevesinde söz konusu defterlerdeki 1039-1040 (1629-1631) yıllarına ait belgeler incelenmiştir.[9] Bu siciller dipnotlarda gösterilirken Bursa Şer'iyye Sicilleri BŞS olarak belirtilmiş, ilgili kısaltmanın ardından daha kolay anlaşılması için varakların sağ tarafındaki kayıtlar "a", sol tarafındakiler "b" şeklinde ikiye ayrılarak gösterilmiş ve akabinde belge numarası verilmiştir.[10]

Ankara Şer'iyye Sicilleri ilk olarak XVI. yüzyılın son çeyreğinde tutulmaya başlanmıştır. 991-992 (1583-1584) yıllarına ait 1 numaralı defterin tarihinden son defterin tutulduğu 1348 (1930) yılına kadar toplamda 593 adet defter mevcuttur.[11] Milli Kütüphanede Ankara'nın XVII. yüzyılına ait 73 adet şer'iyye sicili defteri bulunmakta olup,[12] araştırmamızda bu yüzyıldaki söz konusu defterlerden 24 ve 25 numaralı olanları kullanılmıştır. Bunlardan 1039-1040 (1629-1631) yıllarını kapsayan 24 numaralı defter 242 sayfadan; 1040-1041 (1631-1632) tarihli 25 numaralı defter ise 338 sayfadan oluşmaktadır. Bu defterde çalışmamızı ilgilendiren 1040 (1631) yılına ait belgeler incelenmiştir. Ankara'ya ait bu sicil defterleri dipnotlarda gösterilirken Ankara Şer'iyye Sicilleri AŞS olarak belirtilmiş, ilgili

[8] Osman Çetin, "Bursa Şer'î Mahkeme Sicillerinden Notlar", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* II/2 (1987): 61; Mefail Hızlı, "Bursa Mahkeme Sicilleri Rehberi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* XII/1 (2003): 368-369.

[9] Ruha kadı defteri ve Ankara'nın 24 numaralı defterinde Arapça kaleme alınan çok az sayıda belge bulunmakta iken, Bursa sicillerindeki Arapça belge sayısı bu defterlere göre daha fazladır. Bursa sicillerinin, Ruha ve Ankara kadı defterlerine göre daha hacimli olmaları hususu göz önünde bulundurularak bu sicillerdeki Arapça belgeler değerlendirme dışı bırakılmıştır.

[10] Meselâ BŞS. B110, 24a-139; B49 numaralı defterdeki belgelerin numaraları okunaklı olmadığından, bu defterdeki varakların sağ ve sol tarafındaki belgeler, dipnotlarda, yukarıdan aşağıya 1, 2, 3 şeklinde numara verilerek gösterilmiştir. Örneğin: BŞS. B49, 113a/3.

[11] Canan Çetinkaya, *XVII. Yüzyılda Ankara Gayrimüslimleri,* (Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021), 5.

[12] Hülya Taş, *XVII. Yüzyılda Ankara,* (Ankara: TTK Yayınları, 2006), 14.

kısaltmanın ardından sicil defterinin numarası, sayfa numarası ve akabinde belge numarası verilmiştir.[13]

Tez konusu çerçevesinde, üç şehrin sicillerinde incelenen belgelerden, fiziksel durumları iyi halde bulunan, diğer bir ifadeyle okunmaya elverişli olanlar okunarak, bunlar; alım-satım, borç-alacak, evlenme-boşanma, namzetlik, mehir, nafaka, köle ve câriyeler, öldürme-yaralama, hırsızlık, tereke ve daha birçok konuya tasnif edilmiştir. Oldukça zengin bilgiler ihtiva eden bu belgeler, konularına göre tasnif edilmiş olmakla birlikte gerek yer adları gerek şahıs adlarını ihtiva etmeleri hasebiyle, bilhassa çalışmamızın birinci ve ikinci bölümlerinde olmak üzere diğer bölümlerde yer yer bunların büyük bir kısmından yararlanılmıştır.

Çalışmamız esas itibariyle üç şehrin kadı sicillerine dayanmış olmakla birlikte, çalışmadaki bilgileri tamamlayıcı mahiyette olması nedeniyle Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi bünyesinde yer alan diğer bazı arşiv vesikalarından istifade edilmiştir.

Ana kaynak olarak yararlandığımız gerek kadı sicilleri gerek diğer arşiv belgelerinin yanı sıra değerlendirme yapabilmemiz için kayıtların sunduğu veriler tek başına yetersiz kaldığından, eldeki bulguları destekleyici mahiyette olan başka kaynaklara da müracaat edilmiştir. Bu kaynaklardan biri araştırmamızın konusunu teşkil eden Ruha, Bursa ve Ankara'yı konu alan çalışmalardır. Bu çalışmaların sayısı oldukça fazla olup, hepsini burada zikretmek mümkün olmadığından belli bir emeğin ürünü olan, dolayısıyla literatüre önemli katkıları bulunan bu çalışmalardan bilhassa söz konusu şehirleri bütüncül olarak inceleyen araştırmalardan söz edilecektir.

Araştırmamıza konu teşkil eden şehirlerden Ruha'yı, diğer bir ifadeyle Urfa'yı konu alan çalışmalardan biri Ahmet Nezihi Turan tarafından hazırlanan "XVI. Asırda Ruha (Urfa) Sancağı" isimli doktora tezidir.[14] Sonradan, "XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı" ismiyle 2005 yılında ŞURKAV, 2012 yılında ise Türk Tarih Kurumu tarafından yayımlanan çalışma,[15] umumiyetle tahrir defterleri olmak üzere diğer arşiv vesikalarından yararlanılarak hazırlanmıştır. Yazar,

[13] Meselâ, AŞS. 24, 166-968.
[14] Ahmet Nezihi Turan, *XVI. Asırda Ruha (Urfa) Sancağı,* (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1993).
[15] Ahmet Nezihi Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı,* (Şanlıurfa: ŞURKAV Yayınları, 2005); Ahmet Nezihi Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı,* (Ankara: TTK Yayınları, 2012).

çalışmada sancağın idarî yapısı, iskân ve nüfusu, iktisadî hayatı ile Ruha şehrinin fizikî yapısı, mahalleleri, sosyal ve ekonomik hayatı, vakıflar ve vakıf eserleri hakkında bilgi vererek Ruha'nın XVI. yüzyılını aydınlatmıştır. Şehir hakkında yapılan diğer bir önemli çalışma, şehrin XVIII. yüzyılına ışık tutan "Osmanlı Klâsik Dönem Sonlarında Bir Güneydoğu Anadolu Şehri: Urfa (1700-1800)" isimli doktora tezidir.[16] Mehmet Emin Üner tarafından hazırlanan bu çalışma, temel kaynak olarak arşiv belgelerine dayanmaktadır. Çalışmada XVIII. yüzyıl Urfa'sının fizikî yapısı ve demografik durumu, sosyal ve ekonomik hayatı, ticaret, dinî ve sosyal yapıları gibi konuları üzerinde durularak şehir bütüncül olarak incelenmiştir. Şehrin XIX. yüzyılına ilişkin, ihtiva ettiği zengin bilgilerle diğer bir önemli kaynak Yasin Taş tarafınca hazırlanan "Kadı Sicillerine Göre XIX. Asrın İkinci Yarısında Urfa'da Sosyal Hayat" isimli doktora tezidir.[17] 2019 yılında "Osmanlı Döneminde Urfa'da Sosyal Hayat (Mahkeme Kayıtlarına Göre 1850-1900)" ismiyle yayımlanan çalışmada[18] temel kaynak olarak umumiyetle kadı sicilleri kullanılmıştır. Çalışmada şehrin siyasî durumu, idarî yapısı, dinî ve etnik yapısı, nüfusu, fizikî yapısı, aile hayatı, toplum hayatı, ilmî ve dinî hayatı, vakıflar ve ekonomik hayatı üzerinde durulmuş, kısaca şehir bir bütün olarak ele alınıp, XIX. yüzyılına ışık tutulmuştur. Şehrin XVI, XVIII ve XIX. yüzyıllarını aydınlatmaya katkı sağlayan bu çalışmalar yapılmış olmakla birlikte, incelediğimiz yılları da içine alan XVII. yüzyılına dair etraflıca hazırlanmış bir çalışmanın varlığına rastlanılmamıştır. Bununla birlikte İlhami Yurdakul'un, bu yüzyılın ortalarında şehre uğrayan Evliya Çelebi'nin naklettiklerinden hareketle hazırlamış olduğu "XVII. Yüzyılda Urfa" isimli makalesinin[19] olduğunu belirtmek isteriz. Bu inceleme, ünlü gezginin verdiği bilgiler çerçevesinde hazırlandığı için bütünsel olarak şehrin XVII. yüzyılını aydınlatmada

[16] Mehmet Emin Üner, *Osmanlı Klasik Dönemi Sonlarında Bir Güneydoğu Anadolu Şehri: Urfa (1700-1800),* (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003); Bu çalışma sonradan yapılan bazı ilavelerle "Osmanlıdan Cumhuriyete Urfa Tarihi" ismiyle 2009 yılında kitaplaştırılmıştır. Bkz. Üner, *Osmanlıdan Cumhuriyete Urfa Tarihi,* (Ankara: Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2009).

[17] Yasin Taş, *Kadı Sicillerine Göre XIX. Asrın İkinci Yarsında Urfa'da Sosyal Hayat,* (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013).

[18] Bkz. Taş, *Osmanlı Döneminde Urfa'da Sosyal Hayat (Mahkeme Kayıtlarına Göre 1850-1900,),* 1. bs. (İstanbul: Hiper Yayın, 2019).

[19] İlhami Yurdakul, "XVII. Yüzyılda Urfa", *Evliya Çelebi'nin Şehirleri,* ed. Zekeriya Kurşun, Coşkun Yılmaz (İstanbul: 2013).

yetersiz kalmaktadır. Dolayısıyla yaptığımız çalışmayla bir nebze de olsa şehrin bu yüzyılının aydınlatılmasına katkıda bulunulması ümit edilmektedir.

Şehrin Osmanlı dönemini konu alan söz konusu çalışmaların dışında, Osmanlı öncesi döneminin aydınlatılmasına katkı sağlayan önemli çalışmalardan yararlandıklarımız arasında Abdullah Ekinci ve Kazım Paydaş'ın müşterek çalışması "Taş Devrinden Osmanlıya Urfa Tarihi";[20] Hasan Açanal'ın "Urfa Tarihi (M. Ö. 2000- M. S. 1400)";[21] Abdullah Ekinci'nin "Ortaçağ'da Urfa-I (Efsane, Tarih, İnanç, Bilim ve Felsefe Kenti)";[22] Işın Demirkent ve Mustafa Korkmaz'ın "İslam Fethinden Osmanlı Hakimiyetine Kadar Urfa'nın Siyasî ve Sosyal Tarihi"[23] ile Işın Demirkent'in iki ciltten oluşan çalışması "Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1146)"nin[24] isimlerini zikredebiliriz. Şehrin gerek dinî gerek sosyal gerekse ticarî mekânları için ise Urfa şehir tarihçisi A. Cihat Kürkçüoğlu'nun "Şanlıurfa Su Mimarisi",[25] "Şanlıurfa Câmileri"[26] isimli eserleri; araştırmacının S. Sabri Kürkçüoğlu ile müşterek hazırladığı "Şanlıurfa Çarşıları-Hanları ve El Sanatları;[27] Adil Özme'nin "Urfa (Merkez) Hanları" isimli doktora tezi[28] ile Yaşar Gülbiçin'in "Günümüze Gelen Şanlıurfa Hamamları" isimli yüksek lisans tezi[29] gibi çalışmalara müracaat edilmiştir.

Osmanlı'nın ilk payitahtı olan Bursa, aralarında Halil İnalcık, Halil Sahillioğlu, Suraiya Faroqhi, Murat Çizakça, Haim Gerber, Özer Ergenç ve Yusuf Oğuzoğlu gibi önemli isimlerin de bulunduğu birçok araştırmacının çalışmasına konu

---

[20] Abdullah Ekinci vd., *Taş Devrinden Osmanlıya Urfa Tarihi,* (Şanlıurfa: Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2008).
[21] Hasan Açanal, *Urfa Tarihi (M. Ö. 2000- M. S. 1400),* 1. bs. (Şanlıurfa: ŞURKAV Yayınları, 1997).
[22] Abdullah Ekinci, *Ortaçağ'da Urfa-I (Efsane, Tarih, İnanç, Bilim ve Felsefe Kenti),* (Ankara: Gazi Kitabevi, 2006).
[23] Işın Demirkent vd., "İslam Fethinden Osmanlı Hakimiyetine Kadar Urfa'nın Siyasî ve Sosyal Tarihi", *Edessa'dan Urfaya,* ed. Mehmet Çelik (Ankara: Atılım Üniversitesi Türkiye Tarih Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, 2007), 2: 25-230.
[24] Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118),* 2. bs. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013); Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146),* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987).
[25] A. Cihat Kürkçüoğlu, *Şanlıurfa Su Mimarisi,* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992).
[26] A. Cihat Kürkçüoğlu, *Şanlıurfa Câmileri,* 1. bs. (Ankara: ŞURKAV Yayınları, 1993).
[27] A. Cihat Kürkçüoğlu vd., *Şanlıurfa Çarşıları-Hanları ve El Sanatları,* 1. bs. (Ankara: Şanlıurfa Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları, 2011).
[28] Adil Özme, *Urfa (Merkez) Hanları,* (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000).
[29] Yaşar Gülbiçin, *Günümüze Gelen Şanlıurfa Hamamları,* (Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006).

olmuştur. Nitekim şehir hakkında yapılan önemli çalışmalardan biri Özer Ergenç tarafından hazırlanan "XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa"dır.[30] Bilhassa tahrir kayıtları ve kadı sicillerinin kullanılarak şehrin XVI. yüzyıl sonlarının ele alındığı çalışmada Bursa'nın fizikî yapısı, nüfusu ve yönetimi ile ekonomik ve sosyal durumu hakkında bilgi verilmiştir. Şehir hakkında yapılan diğer bir önemli çalışma, Haim Gerber'in "Economy and Society In An Ottoman City: Bursa, 1600-1700" isimli eseridir.[31] Esas itibariyle başta şehrin kadı sicilleri olmak üzere diğer arşiv belgelerinden yararlanılarak hazırlanan bu çalışmada Gerber, XVII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin en önemli şehirlerinden biri olarak nitelediği Bursa'da[32] demografik gelişim, işgücü, loncalar, sanayi ve zanaat, tarım, ticaret, kredi ilişkileri, vakıflar üzerinde durmuş, ayrıca söz konusu yüzyılın mahkeme kayıtlarının sunduğu verilerden Osmanlı'nın hukuk düzenini ele almıştır. Başka bir önemli çalışma, şehrin XVIII. yüzyılının aydınlatılmasına katkı sağlayan Sema Keleş Yıldız'ın hazırladığı "18. Yüzyılın İlk Yarısında Bursa'da Sosyal ve İktisadi Hayat" isimli doktora tezidir.[33] Temel kaynak olarak kadı sicillerine dayanan ve diğer arşiv vesikalarıyla da desteklenerek hazırlanan bu çalışmada araştırmacı, şehrin sosyal ve iktisadî hayatına dair nüfus, aile yapısı, miras, kölelik, suç ve ceza, para ve fiyatlar, tarım ve hayvancılık, sanayi ve ticaret, vergiler gibi konuları ele almıştır. Diğer bir önemli çalışma, Mehmet Kaya'nın hazırladığı "1918-1950 Yılları Arasında Bursa Kazasının Sosyal ve Ekonomik Durumu" isimli doktora tezidir.[34] Yazar, bu çalışmada şehrin eğitimi, ticaret ve ekonomik hayatı, sağlık hizmetleri, suları, sosyal hayatı, yerel yönetimler ve bayındırlık hizmetleri gibi konuları inceleyerek Bursa'nın XX. yüzyılının ilk yarısına ışık tutmuştur. Şehir üzerine yapılmış başka bir önemli çalışma olarak Heath W. Lowry'in "Ottoman Bursa in Travel Accounts" isimli eserini[35] zikredebiliriz. Lowry, çalışmasında XIV. yüzyıl ile XX. yüzyıl arasında şehre uğrayan seyyahların

[30] Bkz. Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa,* 2. bs. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014).
[31] Bkz. Gerber, *Economy and Society In An Ottoman City: Bursa, 1600-1700,* (Jerusalem: The Hebrew University, 1988).
[32] Gerber, *Economy and Society In An Ottoman City: Bursa, 1600-1700,* 1.
[33] Sema Keleş Yıldız, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Bursa'da Sosyal ve İktisadi Hayat,* (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019).
[34] Mehmet Kaya, *1918-1950 Yılları Arasında Bursa Kazasının Sosyal ve Ekonomik Durumu,* (Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999).
[35] Heath W. Lowry, *Ottoman Bursa in Travel Accounts,* (Bloomington: Indiana University Ottoman and Modern Turkish Studies Publications, 2003); çalışma, Serdar Alper tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir. Bkz. Heath W. Lowry, *Seyyahların Gözüyle Bursa 1326-1923,* çev. Serdar Alper, (İstanbul: Eren, 2004).

notlarından hareketle şehrin nüfusu, ekonomisi, gayrimüslimleri, ipek ve dokuma sanayileri ile yangınlar ve salgın hastalıklar gibi toplum hayatını tehdit eden konulara temas etmiştir.

Bu çalışmaların dışında şehrin ekonomik hayatında önemli bir rol oynayan ipekçiliğe ilişkin Fahri Dalsar'ın, "Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik";[36] şehrin mahalleleri hakkında Neşet Köseoğlu'nun "Tarihte Bursa Mahalleleri: XV ve XVI'ıncı Yüzyıllarda";[37] şehrin ticarî ve sosyal yapılarından hanları ve hamamları hakkında Bursa Halkevi Neşriyatı tarafından bastırılan "Bursa Hanları" ile "Bursa Hamamları" gibi diğer kıymetli eserlerden istifade edilmiştir. Yeri gelmişken "Bursa Hanları" ve "Bursa Hamamları" hakkında bir hususu belirtmenin faydalı olacağı kanaatindeyiz. İSAM kütüphanesinden temin ettiğimiz bu çalışmaların kapak sayfalarında kim tarafından yazıldıklarına dair herhangi bir bilgi mevcut değildir. Bununla birlikte gerek Kâmil Kepecioğlu'nun "Tarih Lûgati" isimli çalışmasında[38] gerek bu önemli şahsiyetin hayatını konu alan bazı çalışmalarda[39] söz konusu araştırmaların yazarın diğer eserleri arasında zikredilmesi, Bursa Halkevince bastırılan bu eserlerin yazarının Kâmil Kepecioğlu olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Bu nedenle çalışmamızda söz konusu çalışmaların yazarı olarak Kâmil Kepecioğlu gösterilmiştir.[40] Bursa'nın dinî ve sosyal yapılarına ilişkin müracaat edilen başka bir çalışma, Kazım Baykal'ın "Bursa ve Anıtları" isimli çalışmasıdır.[41] Tezimizde kullandığımız diğer önemli bir kaynak dört ciltten oluşan "Bursa Kütüğü" isimli çalışmadır. Kâmil Kepecioğlu'na ait olan bu çalışma,[42] şehrin sosyal, ekonomik, dinî ve daha birçok hususu ile şahıs isimleri hakkında bilgi içermesi nedeniyle şehir araştırmacıları için önemli bir kaynaktır.

---

[36] Fahri Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik,* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınlarından 856, İktisat Fakültesi No: 116, 1960).

[37] Neşet Köseoğlu, *Tarihte Bursa Mahalleleri: XV ve XVI ıncı Yüzyıllarda,* (Bursa: ANT Basımevi, 1946).

[38] Bu çalışmada Kâmil Kepecioğlu'nun yazıları ve kitapları tanıtılırken, yazarın kitap halinde çıkan ilk eserlerinin Tarih komitesi reisi olduğu Bursa Halkevi tarafından bastırılan Bursa Hanları ve Bursa Hamamları olduğundan söz edilmiştir. Bkz. Kâmil Kepecioğlu, *Tarih Lûgati Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,* (Ankara: 21. Yüzyıl Yayınları), viii.

[39] Ali Birinci, "Kâmil Kepecioğlu (1878-1952)", *DİA,* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25: 264.

[40] Kâmil Kepecioğlu, *Bursa Hanları*, (Bursa: Bursa Halkevi, 1935); Kâmil Kepecioğlu, *Bursa Hamamları,* Halkevi Neşriyatı 5, 2. bs. (Bursa: Emek Basımevi, 1943).

[41] Kâzım Baykal, *Bursa ve Anıtları,* 3. bs. (Basım yeri yok, 1993).

[42] Kâmil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü,* haz. Hüseyin Algül vd., 1.bs. (Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2009), 1-4.

Araştırma konumuzu teşkil eden diğer bir Anadolu şehri Ankara olup, bu şehir de sahip olduğu önemli özelliklerinden dolayı birçok araştırmaya konu olmuştur. Nitekim, şehir hakkında yapılan araştırmalar arasında önemli olanlardan birisi, Özer Ergenç tarafından hazırlanan "1580-1596 Yılları Arasında Ankara ve Konya Şehirlerinin Mukayeseli İncelenmesi Yoluyla Osmanlı Şehirlerinin Kurumları ve Sosyo-Ekonomik Yapısı Üzerine Bir Deneme" isimli doktora tezidir.[43] Bu tez sonradan kitaplaştırılmış olup, 2012 yılındaki baskısı "XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya" ismini taşımaktadır.[44] Ergenç, başta şer'iyye sicilleri olmak üzere tahrir defterleri, vakfiye defterleri ve diğer çalışmalardan yararlanarak hazırladığı çalışmasında XVI. yüzyıl Ankara ve Konya'sının fizikî yapıları, demografik durumları, yönetim örgütlerinin topladığı yerler, ekonomik yapı ve sosyal hayatları üzerinde durarak iki şehrin XVI. yüzyılını aydınlatmıştır. Tezimizde ele aldığımız şehirlerden biri Ankara olduğu için bu çalışmadaki Ankara'ya dair verilen bilgilerden büyük ölçüde istifade edilmiştir. Çalışmamızda kullandığımız diğer bir önemli kaynak Hülya Taş tarafından hazırlanan "XVII. Yüzyılda Ankara" isimli doktora tezidir.[45] TÜSOKTAR, diğer bir ifadeyle Türkiye'nin Sosyal ve Kültürel Tarihi Projesi kapsamında yapılan bu çalışma, 2006 yılında Türk Tarih Kurumunca yayınlanarak kitaplaştırılmıştır.[46] XVII. yüzyıla ait şer'iyye sicillerinden 19, 41 ve 64 numaralı defterlerinin kullanılarak, ayrıca diğer arşiv belgelerinden de istifade edilerek hazırlanan bu çalışma, şehrin söz konusu dönemini aydınlatması bakımından oldukça değerlidir. Şehir hakkında yapılan diğer bir önemli çalışma, temel kaynak olarak şer'iyye sicillerinin kullanılması suretiyle şehrin XVIII. yüzyılının ele alındığı, Jülide Akyüz tarafından hazırlanan "Ankara'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde XVIII. Yüzyılda Ankara (Şer'iyye Sicillerinin Sayısal ve Muhtevâ

[43] Özer Ergenç, *1580-1596 Yılları Arasında Ankara ve Konya Şehirlerinin Mukayeseli İncelenmesi Yoluyla Osmanlı Şehirlerinin Kurumları ve Sosyo-Ekonomik Yapısı Üzerine Bir Deneme*, (Doktora Tezi, A. Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, 1973); Ergenç'in doktora tezinin ismi, Faroqhi'nin "Osmanlı'da Kentler ve Kentliler "isimli çalışmasının kaynakça kısmından alınmıştır. Bkz. Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler,* 2. bs. (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994), 425.
[44] Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya,* 1. bs. (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012).
[45] Hülya Taş, *XVII. Yüzyılda Ankara,* (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004).
[46] Bkz. Taş, *XVII. Yüzyılda Ankara,* (Ankara: TTK Yayınları, 2006).

Analizi Denemesi" isimli doktora tezidir.[47] Başka bir önemli çalışma, Rifat Özdemir tarafından temelde şer'iyye sicillerine dayalı olarak hazırlanan ve şehrin XIX. yüzyılına ışık tutan "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara (Fizikî, Demografik, İdarî ve Sosyo-Ekonomik Yapısı 1785-1840)" isimli çalışmadır.[48] Şehrin XVI, XVII, XVIII ve XIX. yüzyıllarını aydınlatan bu çalışmaların yanı sıra Ankara'nın XVI. yüzyıldaki mahalleleri ve nüfusu hakkında istifade ettiğimiz diğer bir önemli inceleme Nejat Göğünç'ün, "Onaltıcı Yüzyılda Ankara" isimli makalesidir.[49] Bu çalışmaların dışında şehrin tarihî yapılarına ilişkin Gönül Öney'in "Ankara'da Türk Devri Dini ve Sosyal Yapıları"[50] ile Mübarek Galib'in iki ciltten oluşan "Ankara" isimli çalışması[51] istifade edilen önemli çalışmalar olmuştur.

Bilindiği üzere tarihin farklı zaman dilimlerinde dünyayı dolaşarak uğradıkları şehirleri tasvir eden seyyahların naklettiklerinden, şehirlerin o döneme ait gerek sosyal gerek ekonomik gerek nüfus gerekse fizikî yapıları gibi birçok özelliği hakkında bilgi edinmek mümkündür. Nitekim yaptığımız çalışmada da Ruha, Bursa ve Ankara'nın dinî, sosyal ve ticarî yapıları ile diğer birçok özellikleri hakkında bilgi için buralarda konaklayan seyyahların seyahatname diye bilinen eserlerine başvurulmuş, dolayısıyla tezimizin diğer önemli kaynağını seyahatnameler oluşturmuştur. Çalışmamızda, incelediğimiz yılları kapsayan XVII. yüzyılın ortalarında her üç Osmanlı şehrinde bulunan Evliya Çelebi'nin;[52] yüzyılın başlarında Bursa ve Ankara'da konaklayan Polonyalı Simeon'un;[53] yüzyılın ortalarında Ruha'da bulunan Tavernier[54] ve Kâtib Çelebi'nin[55] müşahedeleri ile ayrıca Kâtib

---

[47] Jülide Akyüz, *Ankara'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde* XVIII. *Yüzyılda Ankara (Şer'iyye Sicillerinin Sayısal ve Muhtevâ Analizi Denemesi),* (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003).

[48] Rifat Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara (Fizikî, Demografik, İdarî ve Sosyo-Ekonomik Yapısı 1785-1840),* 1. bs. (Ankara: Kültür ve Tur,zm Bakanlığı Yayınları, 1986).

[49] Nejat Göğünç, "Onaltıcı Yüzyılda Ankara", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 1 (1967).

[50] Gönül Öney, *Ankara'da Türk Devri Dini ve Sosyal Yapıları,* (Ankara: AÜDTCF Yayınları, 1971).

[51] Mübarek Galib, *Ankara: Umumî Bir Nazar: Kabristanlar, Mescidler, Camiler: Türk Asar ve Tetebbuatına Esas,* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1341), 1; Mübarek Galib, *Ankara: Kitabeler,* (İstanbul: Maarif Vekâleti, 1928), 2.

[52] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi 2. Kitap,* haz. Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, 1. bs. (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999); Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi 3. Kitap,* haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, 1. bs. (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999).

[53] Polonyalı Tıbir Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi 1608-1619,* trc. Hrand d. Andreasyan (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1964).

[54] Jean Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi,* çev. Teoman Tunçdoğan, 1. bs. (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006).

Çelebi, Halepli Paul ve John Covel'in[56] Bursa hakkında vermiş oldukları bilgilerden faydalanılmıştır. Bununla birlikte araştırmamız boyunca yer yer diğer yüzyıllarda üç şehre uğrayan seyyahların müşahedelerinden de istifade edildiğini belirtmek isteriz.

Tezimizde, araştırmamızın konusunu teşkil eden üç şehir hakkında yapılan çalışmalar dışında Osmanlı idari teşkilatına dair Ayn Ali Efendi'nin, Kavânîn-i Âl-î Osman der Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân" ile Koçi Bey'in "Koçi Bey Risalesi"; evlenme, boşanma, mehir, nafaka gibi konularda bu meselelere yer veren fıkıh kitapları ile bazı araştırmacılar tarafınca hazırlanan çalışmalar; öldürme, yaralama gibi asayiş olaylarında Osmanlı kanunnameleri müracaat edilen diğer önemli çalışmalar olmuştur. Para konusunda ise bilhassa Halil Sahillioğlu'nun çalışmaları olmak üzere Nezihi Aykut, Şevket Pamuk, Ahmet Tabakoğlu ve Özer Ergenç gibi araştırmacıların çalışmalarından istifade edilmiştir.

B. XVII. Yüzyıla Kadar Ruha, Bursa ve Ankara

a. Ruha

Urfa, tarih boyunca Anadolu medeniyetinin önemli merkezlerinden biri olup, isminin Süryanice, Arapça ve Latince menşeli olduğu şeklinde farklı görüşler mevcuttur. Şehirde egemenlik kuran her devlet veyahut hükümdar burayı yeni bir isim ile anmıştır.[57] Nitekim şehri Romalılar "Edes" ve "Kalliroe", eski Suriyeliler "Orhay" olarak adlandırmışken, Araplar şehre "Ruha" demişlerdir.[58] Türklerin bölgeye hâkim olmasından sonra Arapça Ruha kullanılmış, Meşrutiyet'in ardından halk tarafından Türkçe söyleniş şekli olduğu ihtimali üzerinde durulan "Urfa" tercih edilmiştir. 1984 yılına gelindiğinde ise Millî Mücadeledeki önemini belirtmek amacıyla Urfa isminin başına "şanlı" sıfatı ilave edilerek şehre "Şanlıurfa"

---

[55] Kâtib Çelebi, *Kitab-ı Cihannüma,* (İstanbul: Dârü't-Tıbâati'l-Amire, 1145/1732).

[56] Bursa'yı XVII. yüzyılın ortalarında ziyaret eden Halepli Paul ile yüzyılın sonlarında şehirde bulunan John Covel'in gözlemleri için Lowry'in yukarıda zikredilen "Ottoman Bursa in Travel Accounts" isimli çalışmasından istifade edilmiştir.

[57] Üner, *Osmanlıdan Cumhuriyete Urfa Tarihi,* 14; Yurdakul, "XVII. Yüzyılda Urfa", 103; Urfa adının menşei hakkında geniş bilgi için bkz. Ernst Honigmann, "Urfa" (İkmâl eden Nejat Göyünç), *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB, 1986), 13: 50; Ekinci vd., *Taş Devrinden Osmanlıya Urfa Tarihi,* 1-3.

[58] Açanal, *Urfa Tarihi (M. Ö. 2000- M. S. 1400),* 3.

denilmiştir.[59] Öte yandan rivayetlere göre, Urfa çok sayıda peygamberin yaşamına sahne olmuş, bu nedenle şehir "Peygamberler Şehri" olarak da anılmıştır. Şöyle ki, Hz. Âdem bu topraklarda çiftçilik yapmış, Hz. Eyyüb burada sabır göstermiş ve hastalanıp ölmüştür. Peygamberlerin atası Hz. İbrahim burada doğmuş ve ateşe atılmıştır. Hz. Yakub Harran'da evlenmiş, Eyyüb Peygamber'i arayan Elyasa Peygamber, Urfa'da Eyyüb Nebi Köyü'ne kadar gelmiş ve burada vefat etmiştir. Hz. Musa Urfa'nın doğusunda yer alan Tektek dağları eteklerinde Hz. Şuayb'ın yanında çobanlık yapmış ve sihirli asasını Şuayb Peygamber'den almıştır.[60]

Yukarı Mezopotamya'nın en eski şehirlerinden birkaçının kurulmuş olduğu Urfa bölgesi, çok çeşitli kültür ve medeniyetlere beşiklik etmiştir.[61] Arkeolojik buluntular, Anadolu'nun ilk tarihi izlerini taşıyan yörelerinden biri olan bölgede 7000 yıl evvel toprağa bağlı yerleşik bir toplumun varlığını kanıtlamıştır. Yazılı tarih öncesi dönemlerden günümüze, diğer bir ifadeyle tarih boyunca çeşitli kavimlerin ve siyasi teşekküllerin egemenliği altında bulunan Urfa'da M. Ö. 2000'de Mittani, Hitit; M. Ö. 857 yıllarında Asur; M. Ö. 550 yıllarında Pers ve M. Ö. 334 yıllarında Makedonya İmparatorluğu'nun izlerini görmek mümkündür.[62] M. Ö. 132'de Abgar Prensliği, yani "Osrhoene Krallığı" adını taşıyan küçük devlet, Urfa merkezli olarak üç yüz elli yıl gibi oldukça uzun bir süre varlığını korumuş ve zamanın ilgi çekici hadiseleri içinde, çoğu büyük devlete nazaran daha büyük bir ün ve etkinlik kazanmıştır.[63] Fırat'ın doğusundaki topraklarda, Part ve Roma güçleri arasında tampon işlevi gören bu krallık, Roma-Part savaşları sırasında birçok defa tarafların işgaline uğramış, M. S. 117'de Romalılarca sona erdirilince Mezopotamya ve Urfa Roma'nın bir eyaleti haline gelmiştir. Urfa çevresi, 3-6. yüzyıllar boyunca Roma'ya bağlı kalmış; M. S. 395 yılında Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayrılan Roma

[59] Yurdakul, "XVII. Yüzyılda Urfa", 103.
[60] Mehmet Alper, "İslâm Mimari Mirasında Peygamberler Şehri Urfa", *İslam Mimari Mirasını Koruma Konferansı 22-26/4 1985 İstanbul Bildiriler* (İstanbul: 1987), 221-222; Yurdakul, "XVII. Yüzyılda Urfa", 103-104.
[61] Selahaddin Eyyûbî Güler, *Urfa Bölgesinde Devlet Adamları ve Komutanlar (M. Ö. XIV. Yüzyıl- M. S. 1920),* 1. bs. (Ankara: ŞURKAV Yayınları, 1999), VII.
[62] Mehmet Alper, "Yıkılan Kentler Yok Olan Değerler "Kutsal Şehir Urfa", *Tarihi ve Kültürel Boyutları İçerisinde Şanlıurfa ve Güney-Doğu Anadolu Projesi (GAP) Sempozyumu,* haz. Abdülkadir Karahan (İstanbul: 1988), 121.
[63] Fikret Işıltan, "Şanlıurfa Tarihine Genel Bir Bakış", *Tarihi ve Kültürel Boyutları İçerisinde Şanlıurfa ve Güney-Doğu Anadolu Projesi (GAP) Sempozyumu,* haz. Abdülkadir Karahan (İstanbul: 1988), 60; Üner, *Osmanlıdan Cumhuriyete Urfa Tarihi,* 16.

İmparatorluğu'nun doğu kesiminde kalan Urfa, Hz. İsa'nın Tanrı değil de insan olduğunu savunan "Diafizitlik" öğretisinin merkezi olmuştur. Romalıların ardından Bizanslıların egemenliği altına giren Urfa, buranın Müslümanlarca fethine kadar onların elinde kalmıştır.[64]

Urfa, Hz. Ömer zamanında (634-644) el-Cezire bölgesinin fethiyle görevlendirilen İyaz b. Ganm komutasındaki 5.000 kişilik ordu tarafından 639 yılında fethedilerek İslâm beldesi haline getirilmiştir.[65] Hz. Ömer sonrasında Hz. Osman da halifeliği sırasında bölge ile ilgilenmiş[66] ve bu dönemde şehir Şam'a bağlanmıştır. Şehir, dört halife devrinden sonra Emevîlerin hakimiyetine girmiş, halife Abdülmelik döneminde Urfa, Harran, Samsat ile birleştirilerek bir eyalet haline getirilmiştir. Halife Hişam'ın bölgede sulama kanalları açtırmasıyla topraklar verimli hale getirilmiş ve böylece Urfa halkı büyük gelir kaynağına kavuşmuştur.[67] Emevîler döneminde olduğu gibi Abbasî hâkimiyeti sırasında da Urfa bölgesi, iktisadî imkânları sayesinde devlet içinde özel bir değere sahip olmuş ve hanedan mensupları, veliahdler, Rakka, Harran ve Urfa'da ikamet etmişlerdir.[68] Gerek Emevî gerek Abbasî zamanlarında cereyan eden iç ve dış olaylarda, daima İslâm Devleti'nin sınırları içinde kalan Urfa, Abbasîlerin dağılma sürecinde yaklaşık 50 yıl kadar Bizanslılarca yönetilmişse de Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah tarafından tekrardan fethedilmiş[69] ve Sultan, buranın yönetimini Bozan'a devretmiştir.[70] Urfa, Selçuklu hâkimiyetine girmesinin ardından kısa bir süre sonra 10 Mart 1098'de kurulan Haçlı Kontluğu idaresine geçmiş[71] ve Haçlılardan geri alınması için verilen uzun bir mücadele neticesinde 1144 yılında Musul hükümdarı İmadeddin Zengi tarafından

---

[64] Alper, "Yıkılan Kentler Yok Olan Değerler "Kutsal Şehir Urfa", 121; Üner, *Osmanlıdan Cumhuriyete Urfa Tarihi,* 16.

[65] el-Belâzurî, *Fütuhu'l-Büldan,* çev. Mustafa Fayda (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987), 246-247; Demirkent vd., "İslam Fethinden Osmanlı Hakimiyetine Kadar Urfa'nın Siyasî ve Sosyal Tarihi", 2: 28-29; Abdullah Ekinci vd., "Tarihte Urfa", *Geçmişten Günümüze Şanlıurfa'da Dinî Hayat,* ed. Yusuf Ziya Keskin (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 26; Taş, *Osmanlı Döneminde Urfa'da Sosyal Hayat (Mahkeme Kayıtlarına Göre 1850-1900)*, 23.

[66] Ekinci vd., "Tarihte Urfa", 26.

[67] Üner, *Osmanlıdan Cumhuriyete Urfa Tarihi,* 18.

[68] Işıltan, "Şanlıurfa Tarihine Genel Bir Bakış", 64-65.

[69] Taş, *Osmanlı Döneminde Urfa'da Sosyal Hayat (Mahkeme Kayıtlarına Göre 1850-1900)*, 23.

[70] Kazım Paydaş, "Büyük Selçuklu Devleti Kumandanlarından Urfa Fatihi Bozan Bey", *Türk Dünyası Araştırmaları.* 156 (2005): 76.

[71] Demirkent vd., "İslam Fethinden Osmanlı Hakimiyetine Kadar Urfa'nın Siyasî ve Sosyal Tarihi", 122; Urfa Haçlı Kontluğu hakkında geniş bilgi için ayrıca bkz. Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*; Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146)*.

fethedilmiştir. Şehir fethedildikten sonra yerli Hıristiyanlara dokunulmamış, ancak Frankların tamamı toplanarak öldürülmüştür.[72] 1182 yılında Urfa ve çevresinde Eyyûbî hâkimiyeti başlamış olup, şehir bu tarihten itibaren bir süre Eyyûbîlerle Musul Atabeyleri ve Artuklular arasında cereyan eden mücadelelere sahne olmuştur.[73] Daha sonra Anadolu'nun birliğini kurmak ve Eyyûbîler elinde kalan beldeleri kurtarmak isteyen Anadolu Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubâd, ordusunu Kemâleddin Kâmyâr kumandasında Urfa, Harran, Suruc, Rakka, Siverek ve Amid'in fethine memur etmiş ve Urfa, şiddetli hücumlar neticesinde 1235 yılında ele geçirilmiştir. Ancak, bu durum uzun sürmemiş, dört ay sonra Eyyûbîler şehri tekrar geri almışlardır.[74]

1239 yılından sonra Diyarbekir ve el-Cezire bölgesine Harzemşahlar gelmişler ve beraberlerinde Moğollar gibi büyük bir tehlikeyi de getirmişlerdi. 1260 senesinde Urfa, Harran ile birlikte Hulagu'nun başında bulunduğu Moğollara teslim olmuş ve bu dönemde Urfa büyük sıkıntılar çekerek ağır vergiler altında ezilmiştir. Moğolların Anadolu'da yaptıkları tahribatın ardından 1395'te Asya'da Timur egemenliği güçlenmeye başlamış, 1393'te Timur, el-Cezire seferi sırasında Şam'dan dönerken Urfa'ya uğramış ve şehir Timurlular'ın hâkimiyetine girmiştir.[75] Timur'la birlikte Ankara Savaşı'na katılan Kara Yülük Osman Bey, Osmanlı kuvvetlerinin kırılmasında önemli rol almış ve Timur, Anadolu'yu terk ederken kendisine emirlik menşuru vermiştir. Osman Bey de Diyarbekir'e gelerek devletini burada tesis etmiş ve sonrasında Urfa, Kemah, Erzincan, Harput, Erzurum ve Mardin'i ele geçirmiştir.[76] Kara Yülük Osman Bey tarafından Ak-Koyunlu Devleti'nin egemenliği altına alınan Urfa, yaklaşık bir asırlık sürede kısa aralıklarla Memlüklerin eline geçtiyse de çoğunlukla Ak-Koyunlular hâkimiyetinde kalmıştır. Ak-Koyunlu Devleti'nin zayıflaması ve ardından da Şah İsmail'in ortaya çıkarak Ak-Koyunlu topraklarını ele geçirmeye başlaması sonucu Urfa, 1514'de Şah İsmail tarafından kurulan Safevi

[72] Ekinci vd., "Tarihte Urfa", 34-35.
[73] Demirkent vd., "İslam Fethinden Osmanlı Hakimiyetine Kadar Urfa'nın Siyasî ve Sosyal Tarihi", 171; Üner, *Osmanlıdan Cumhuriyete Urfa Tarihi,* 23.
[74] Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye: Siyasi Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1328),* 7. bs. (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2002), 381-383; Üner, *Osmanlıdan Cumhuriyete Urfa Tarihi,* 23.
[75] Alper, "Yıkılan Kentler Yok Olan Değerler "Kutsal Şehir Urfa", 122; Üner, *Osmanlıdan Cumhuriyete Urfa Tarihi,* 23; Ekinci vd., "Tarihte Urfa", 37-38.
[76] İlhan Erdem vd., *Ak-Koyunlu Devleti: Siyasî Tarihi ve Yönetim Yapısı,* 1. bs. (İstanbul: Bilge-Kültür Sanat, 2021), 78-79.

Devleti'nin eline geçmiş ve Safeviler buranın yönetimini Kaçarlar'a bırakmışlardır. Öte yandan, Osmanlı hükümdarı Yavuz Sultan Selim Han, Çaldıran'da Safevilerle karşılaşmadan evvel son Ak-Koyunlu hükümdarlarından Sultan Murad b. Yakub'u Diyarbekir'i ele geçirmesi için görevlendirmiş, bunun üzerine Sultan Murad 8.000 kişilik bir Osmanlı kuvveti ile harekete geçmiş, ancak Osmanlı Devleti'nin desteğini almasına rağmen yenilgiye uğramaktan kurtulamamıştır.[77] Safevi yönetimi altında uzun süre kalmayarak Memlüklerin eline geçen Urfa'nın Osmanlı topraklarına katılması Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi dönüşü gerçekleşmiş, 1517'de Osmanlılara intikal eden şehir, Diyarbekir beylerbeyliğine bağlanarak idaresi Pirî Bey'e bırakılmıştır.[78]

Urfa ve çevresi, Osmanlı idaresine geçtikten sonra önceki dönemlere nazaran sakin bir dönem geçirmiş, ancak bu huzur ortamı XVI. yüzyılın sonlarında cereyan eden çok sayıda isyan ve ayaklanma ile bozulmuştur. Nitekim 1578'de Rakka ve Urfa bölgesinde Abdurrahman ismindeki eski bir sancakbeyinin ayaklanması ile başlayan ve kısa zamanda genişleyen isyan güçlükle bastırılabilmiş, bu isyanın ardından 1599 yılında Karayazıcı Abdülhalim isyanı baş göstermiştir. Karayazıcı'nın, yanındaki isyancı grupla şehri kuşatması şehirde kıtlık yaşanmasına sebebiyet vermiş, sadece yiyecek sıkıntısı çekmeyen halk, cephane bulmakta da zorlanmıştır. Karayazıcı, kendisiyle birlikte hareket eden Hüseyin Paşa'yı Osmanlı'ya teslim etmek, kendisine de Ayıntab sancağının verilmesi şartıyla bir yıl sonra şehri teslim etmiş, ancak bölgedeki kargaşa ve güvensizlik durumu ahalinin topraklarını bırakıp başka diyarlara göç etmesine sebebiyet vermiştir.[79] Dolayısıyla şehirde yaşanan Celalî isyanları, Anadolu'nun birçok şehri gibi burayı da harabeye

[77] Kazım Paydaş, "Urfa'nın Osmanlı Hâkimiyetine Geçmesi", *Osmanlı Urfası,* ed. Abdullah Ekinci (İstanbul: Urfa Okulu Yayınları, 2018), 1: 32, 35.
[78] Honigmann, "Urfa" (İkmâl eden Nejat Göyünç), 13: 55; Zeki Tekin, "Yavuz Sultan Selim Döneminde Urfa'nın İdari Taksimatı", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* 9/20 (2002): 179; Ekinci vd., "Tarihte Urfa", 39.
[79] Meryem Kaçan Erdoğan, "Karayazıcı İsyanı", *Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* IV/2 (Aralık 2003): 59; Üner, *Osmanlıdan Cumhuriyete Urfa Tarihi,* 24; Taş, *Osmanlı Döneminde Urfa'da Sosyal Hayat (Mahkeme Kayıtlarına Göre 1850-1900)*, 24-25.

çevirmiş, şehrin ticarî ve ekonomik bakımdan gelişmesini uzun bir müddet sekteye uğratmıştır.[80]

b. Bursa

Antik çağlardaki adı "Prusa" olan ve umumiyetle Bitinya krallarından Prusias zamanında kurulduğu kabul edilen Bursa, bu dönemde mevcut diğer Prusa isimli şehirlerden ayırt edilmek amacıyla "Prusa ad Olympum" ismiyle anılmıştır. Eski coğrafyacılardan İstrabon, şehrin kurucusu olarak Lidya hükümdarı Krezüs ile savaşan Bitinya hükümdarlarından Pruzyas'ı göstermiş, Bizans tarihçisi Etiyen ise Kurus devrinde yine o isimde bir kraldan söz etmiştir. Tarihçilerin çok inandıkları Roma valisi Pilinin naklettiğine göre, şehir, M. Ö. II. asır sonlarında Kral II. Prusias'a sığınan Kartacalı Annibal'in teşebbüsü ile kurulmuştur. Öte yandan, Bitinya hükümdarları tarafından şimdiki hisarın yerinde bulunan daha eski bir mevki üzerinde yeniden tesis edildiği de belirtilmiştir.[81]

Bursa, Pontus kralı Mithradates'in mağlup edilmesinin ardından Romalıların idaresine geçerek, ilk önce Nicomedia'ya bağlanmıştır.[82] Bu dönemde Roma'yı idare eden İmparator Trajan'ın Bitinya, Pont valisi Pilin idi. Bursa'ya vali olan genç Pilin, şehirde büyük binalar ve saraylar yaptırtırmış, Çekirgedeki hamamı da Trajan'ın müsaadesiyle tamir ettirmiştir. 395 yılında Roma İmparatorluğu ikiye bölünmüş, Bursa ve çevresi Doğu Roma İmparatorluğu'na kalmıştır. Doğu Roma İmparatorlarından I. Jüstinyen döneminde (527-565) şehirde saraylar yapılmış, Çekirge hamamları yeniden imar edilerek sıcak su membaları halkın istifadesine açılmıştır.[83] Roma hâkimiyetindeki şehirlerden biri olan Bursa, bu dönemde zaman

---

[80] Mustafa Akdağ, "Celali İsyanlarından Büyük Kaçgunluk 1603-1606", *Tarih Araştırmaları Dergisi,* II/2-3 (1964): 48-49; Taş, *Osmanlı Döneminde Urfa'da Sosyal Hayat (Mahkeme Kayıtlarına Göre 1850-1900)*, 25.

[81] A. Memduh Turgut Koyunluoğlu, *İznik ve Bursa Tarihi: Anadolu'da Türkler, Eti, Frik, Lid, Bitinya, İran, Roma, Bizans, Büyük Selçuk, Anadolu Selçuk ve Osman oğulları Zamanında,* (Bursa: Bursa Halkevleri, 1935), 49; Mükrimin Halil Yinanç, "Bursa", *İslâm Ansiklopedisi,* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979), 2: 810; Halil İnalcık, "Bursa", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6: 446; Baykal, *Bursa ve Anıtları,* 3. bs. (Basım yeri yok, 1993), 7-8; *Halil İnalcık'ın Bursa Araştırmaları,* haz. Yusuf Oğuzoğlu, (Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2012), 75.

[82] Yinanç, "Bursa", 2: 810; İnalcık, "Bursa", 6: 446; *Halil İnalcık'ın Bursa Araştırmaları,* 75.

[83] Koyunluoğlu, *İznik ve Bursa Tarihi: Anadolu'da Türkler, Eti, Frik, Lid, Bitinya, İran, Roma, Bizans, Büyük Selçuk, Anadolu Selçuk ve Osman oğulları Zamanında,* 50-51; Yinanç, "Bursa", 2: 810; Baykal, *Bursa ve Anıtları,* 8-9.

zaman Müslüman-Arap ordularının ve ardından da Türklerin saldırılarına maruz kalmıştır. Anadolu fatihi Selçuklu Sultanı Süleyman Şah b. Kutalmış, 1080 yılında İznik'i alarak devlet merkezi yaptıktan sonra bütün Marmara havzasını zapt ettiği esnada Bursa'yı da fethetmiştir. İznik'in 1097'de tekrardan Bizans hâkimiyetine girmesinin ardından Bursa'nın da Bizanslılarca ele geçirilip geçirilmediği hususunda herhangi bir bilgi mevcut değildir. Bununla birlikte, 1107'de Sultan I. Kılıç Arslan'ın ölümünün ardından, şehzadeler arasında cereyan eden mücadeleler esnasında şehrin Türklerin egemenliğinden çıktığı düşünülmektedir. Şehir, Sultan Şehinşah b. Kılıç Arslan'ın saltanatı döneminde, 1113 senesinde, Türk kuvvetlerince tekrar zapt edilmişse de kısa bir süre sonra İmparator Aleksis Komnenos tarafından geri alınmış ve Osmanlı Devleti'nin bölgede faaliyet göstermesine kadar Bizans'ın elinde kalmıştır.[84]

XIII. yüzyıl sonlarında Marmara uç bölgesinin zengin ova ve yaylaklarına hâkim olan Bizans İmparatorluğu birçok sorunla karşı karşıya kalmış, Moğol-İlhanlı baskısı altındaki Selçuklu Sultanlığının siyasal bunalım içinde olması ise bilhassa yeni yerleşim alanlarına ihtiyaç duyan Orta Anadolu'daki Türkmenlerin, Osman Gazi'nin kapısına yönelmelerine neden olmuştu. Dolayısıyla mevcut koşullar, Söğüt-Domaniç Yaylası arasındaki dar yerleşim bölgesinden çıkarak Karaca Hisar-Eskişehir'i alan Osman Gazi'nin yeni yerler ele geçirmesi için son derece uygun bir hâl almıştı.[85] Siyasî geleceklerinin batıda olduğunu düşünerek planlarını buna göre yapan Osman Gazi, Türkmenlerden aldığı güçle ilk akınlarını Bizans şehirlerini almak için gerçekleştirmişti. Nitekim ilk büyük savaşını Karacahisar tekfurlarına karşı Domaniç etrafında yapmak zorunda kalan Osman Gazi, 1299 yılında Karacahisarı ele geçirerek Sorkun, Taraklı ve Göynüç'ü topraklarına katmış, aynı yıl Bilecik, Yarhisar ve İngöl'ü de almıştır. Ardından 1302 senesinde meydana gelen Koyunhisar Savaşında Atranos (Orhaneli), Kestel ve Kite tekfurlarının müttefik ordusunu yenilgiye uğratması ile Osman Gazi'ye İznik yolu açılmış oluyordu. 1308'de Karahisar'ı alıp İznik'i sıkıştırmaya başlayan Osman Gazi, aynı yıl Bursa'yı

[84] Yinanç, "Bursa", 2: 810; İnalcık, "Bursa", 6: 446; *Halil İnalcık'ın Bursa Araştırmaları,* 75.
[85] Yusuf Oğuzoğlu, "Osmanlı Döneminde Bursa", *Bursa Defteri: Üç Aylık Kent Kültürü ve Düşün Dergisi,* 3 (Osmanlı Özel Sayısı- 1) (1999): 9.

kuşatma altına almış,[86] ancak bu kuşatma sonuca ulaşamamıştır. Abluka siyaseti ile sıkıştırılmaya başlanan şehir[87] üzerine 1326'da mühim bir kuvvetle yürüyen Orhan Bey, tecrübeli kumandanları ile görüşerek şehrin güneyinde yer alan Atranos kalesini alıp yıktıktan sonra Bursa önlerine gelmiş, Pınarbaşı mevkiinde karargahını kurmuş ve kaleyi sarmıştır. Nihayetinde Bursa 2 Cemaziye'l-evvel 726 (6 Nisan 1326)'da Osmanlılara teslim edilmiş, kale muhafızı Evrenuz, Müslüman olarak Osmanlı hizmetine girmiştir. Bursa'nın alınmasının ardından beylik merkezi buraya nakledilmiş ve 1327'de ilk Osmanlı akçesi burada basılmıştır.[88]

Fetihten önce pek ehemmiyet verilmeyen, neredeyse kale içine sıkışıp kalmış bir şehir görünümünde olan Bursa'nın fetihle çehresi değişmiş, hızlı bir nüfus artışına sahne olmuştur. Osmanlı iskân siyasetinde "şenlendirme" olarak anılan yeni fethedilen topraklara yerleştirme Bursa'da uygulanmış, böylece Anadolu'nun çeşitli yerlerinden getirilen insanlar, yeni toprakları yurt edinmişlerdi.[89] Öte yandan Bursa'nın Orhan Bey tarafından beyliğin başkenti yapılması, şehri, Osmanlı bürokrasisinin merkezi haline getirmişti. Şehir, bir anda gerek devlet ve din adamlarının gerek âlimlerin gerekse askerlerin, tüccarların, esnaf gruplarının kısaca toplumun her kesiminden insanların toplandığı yer haline gelmiş, böylece şehirde hızlı bir nüfus artışı olmuş ve bu artış, şehrin fizikî görünümünü değiştirmişti.[90] Orhan Gazi döneminde (1326-1362) Bursa, yeni binalarla süslenmiş, inşa edilen dinî ve sosyal yapılarla şehir, Müslüman Türk şehri olma kimliğini kazanarak yeni bir çehreye bürünmüştü.[91] Şehirdeki imar faaliyetleri I. Murad devrinde de devam etmiş, bu dönemde gerek hisar içinde gerek hisar dışında önemli eserler vücuda getirilmişti. I. Murad'ın, şehrin batısında yer alan Çekirge semtinde inşa ettirdiği "Hudavendigâr Külliyesi" ve bu külliye için tesis ettiği çok zengin vakıflar, kısa bir süre içinde bu

---

[86] Osman Çetin, *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909),* 2. bs. (Ankara: TTK Yayınları, 1999), 10-11; Nalan Kılıç, *1650 Yılında Bursa (B 87 Nolu Mahkeme Siciline Göre),* (Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005), 7.
[87] İnalcık, "Bursa", 6: 446; *Halil İnalcık'ın Bursa Araştırmaları,* 76.
[88] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi: Anadolu Selçukluları ve Beylikleri Hakkında Bir Mukaddime ile Osmanlı Devleti'nin Kuruluşundan İstanbul'un Fethine Kadar,* 7. bs. (Ankara: TTK Yayınları), 1: 117-119; Kılıç, *1650 Yılında Bursa (B 87 Nolu Mahkeme Siciline Göre),* 7.
[89] Kaya, *1918-1950 Yılları Arasında Bursa Kazasının Sosyal ve Ekonomik Durumu*, 7.
[90] Çetin, *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909),* 16; Kılıç, *1650 Yılında Bursa (B 87 Nolu Mahkeme Siciline Göre),* 8.
[91] Ziya Kazıcı, *Osmanlı Devleti Tarihi,* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2015), 49.

semti bayındır hale getirmişti.[92] Şehirdeki en büyük gelişme I. Bayezid zamanında gerçekleşmiştir. Bu dönemde 1399 yılında artık işlevini kaybeden "Aşağı Hisar"ın taşları kullanılarak Orhan külliyesi içinde muhteşem Ulu Câmii inşa edilmiş, Sultan, kendi adı ile anılan külliyesini şehrin doğusuna tesis ederek bu bölgenin imar faaliyetlerine girişmiştir. Öte yandan ilk Osmanlı darüşşifası yine bu dönemde yaptırılmıştır.[93]

Bilindiği üzere 1402'de Ankara yakınındaki Çubuk Ovası'nda karşı karşıya gelen Timur ile I. Bayezid arasında meydana gelen savaşta Timur'un Osmanlıları mağlup etmesi, Osmanlı tarihi için olduğu kadar, Anadolu'daki Türk tarihi için de büyük bir felaket olmuştur. Savaşın verdiği zafer sarhoşluğu ile Timur, bütün Anadolu'yu yakıp yıkmış, çocuklar dahil olmak üzere binlerce kişiyi katletmiştir.[94] Dolayısıyla o dönem Batı Anadolu'nun en muazzam şehirlerinden biri olan Bursa da bundan nasibini almış ve bu olay şehrin gelişmesine büyük bir darbe vurmuştur. Timur'un istilası ve sonraki fetret devrinde, Edirne devletin başkenti haline gelmiştir.[95] Fetret döneminde Yıldırım Bayezid'in oğulları arasındaki çekişmelere sahne olan Bursa, Çelebi Mehmed (1413-1421) ve oğlu II. Murad (1421-1444) dönemlerinde süratle büyümeye ve toparlanmaya başlamıştır. Nitekim Sultan I. Mehmed, şehirde Yeşil câmiyi ve türbeyi, meşhur medrese ile imaretini yaptırarak şehrin bayındır hale gelmesine çalıştığı gibi oğlu II. Murad da kendi adı ile anılan câmi, medrese ve imareti yaptırmıştır.[96] Bu dönemde, 1432'de, şehirde bulunan Fransız seyyah Bertrandon de la Broquiere de Bursa'yı tasvir ederken, şehrin Türklerin en güzel şehirlerinden biri olduğunu; güzel tesisleri, hastaneleri ve ihtiyaç sahiplerine Allah rızası için ekmek, et gibi gıda ürünlerinin dağıtımının yapıldığı üç-dört imaretinin bulunduğunu; önemli bir ticaret merkezi olan şehrin çarşılarında her türlü ipekli kumaşların, inci ve taşların, pamuklu ve sabunların satıldığından bahsetmiştir.[97]

---

[92] Çetin, *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909),* 17.
[93] İnalcık, "Bursa", 6: 446; Çetin, *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909),* 17; *Halil İnalcık'ın Bursa Araştırmaları,* 76.
[94] Kazıcı, *Osmanlı Devleti Tarihi,* 95-96.
[95] İnalcık, "Bursa", 6: 446; *Halil İnalcık'ın Bursa Araştırmaları,* 76-77.
[96] Yinanç, "Bursa", 2: 812; Çetin, *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909),* 17-18.
[97] İnalcık, "Bursa", 6: 446-447; *Seyahatnamelerde Bursa,* der. Nurşen Günaydın, Raif Kaplanoğlu (Bursa: Bursa Ticaret Borsası Kültür Yayınları, 2000), 23.

1453 yılında İstanbul'un Osmanlılar tarafından alınmasına kadar Bursa, önemli konumunu muhafaza etmiş, İstanbul'un fethi ve hükümet merkezinin buraya nakli üzerine önemini kaybetmeye başlamıştır.[98] Nitekim, Bursa ahalisinin, özellikle ulema ve ümera kesiminin yeni payitahta göçmesi üzerine şehrin siyasî hiçbir ehemmiyeti kalmadığı gibi, kültür merkezi olmak bakımından da kıymeti azalmıştır.[99] Bununla birlikte Bursa, Fatih Sultan Mehmed'in saltanatı dönemindeki iktisadî gelişmelerden faydalanmış, ayrıca bu dönemde doğuya doğru girişilen seferler için bir askerî merkez olma özelliğini kazanmıştır. Fatih'in vefatının ardından başlayan saltanat mücadelesinde Şehzade Cem'in taraftarlarının merkezi olan Bursa'da Cem Sultan hadisesinin kapanmasının ardından çok önemli bir hadise meydana gelmemiştir.[100] Kanunî döneminde Yeni kaplıca yapılan şehirde III. Murad devrinde büyük bir yangın çıkmış ve bu nedenle şehrin birçok yeri yanarak harap olmuştur.[101] Sultan I. Ahmed zamanında (1603-1617) Anadolu'yu kasıp kavuran Celalî isyanları devam etmiş[102] ve Bursa, Kalenderoğlu'nun başında bulunduğu Kınalı oğlu, Baldırı kısa, Tanrı bilmez, Dağlar delisi, Göynüklü Halil, Köse Ahmed gibi kişilerin istilasına maruz kalmıştır. Bursa ve civarını yağma edip, şehirde çok sayıda yangın çıkaran ve halkı dehşet içinde bırakan bu grup, yardımcı kuvvetler tarafından imha edilmişlerdir.[103] Öte yandan Bursa, IV. Mehmed döneminde isyan eden Abaza Mehmed Paşa'nın da tehdidi ile sarsılmıştır. Ancak, şehir, bu badirelere rağmen Osmanlı'nın üç büyük merkezinden biri olma özelliğini devam ettirmiştir.[104]

c. Ankara

Ankara şehri, Anadolu'nun kadim şehirlerinden biri olup, isminin nereden geldiği kesinlikle bilinmemektedir. Bir iki ses değişikliği dışında şehir, İlk Çağ'daki

---

[98] Koyunluoğlu, *İznik ve Bursa Tarihi: Anadolu'da Türkler, Eti, Frik, Lid, Bitinya, İran, Roma, Bizans, Büyük Selçuk, Anadolu Selçuk ve Osman oğulları Zamanında,* 98.
[99] Yinanç, "Bursa", 2: 812.
[100] Yinanç, "Bursa", 2: 812; İnalcık, "Bursa", 6: 447; *Halil İnalcık'ın Bursa Araştırmaları,* 77.
[101] Koyunluoğlu, *İznik ve Bursa Tarihi: Anadolu'da Türkler, Eti, Frik, Lid, Bitinya, İran, Roma, Bizans, Büyük Selçuk, Anadolu Selçuk ve Osman oğulları Zamanında,* 99.
[102] Kazıcı, *Osmanlı Devleti Tarihi,* 240.
[103] Koyunluoğlu, *İznik ve Bursa Tarihi: Anadolu'da Türkler, Eti, Frik, Lid, Bitinya, İran, Roma, Bizans, Büyük Selçuk, Anadolu Selçuk ve Osman oğulları Zamanında,* 99; isyan hakkında daha geniş bilgi için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi: II. Selim'in Tahta Çıkışından 1699 Karlofça Andlaşmasına Kadar,* 6. bs. (Ankara: TTK Yayınları), 3: 107-108.
[104] İnalcık, "Bursa", 6: 447; *Halil İnalcık'ın Bursa Araştırmaları,* 77.

ismini devam ettirmiştir. Şehrin ismi olarak tarihin farklı zaman dilimlerinde farklı kaynaklarda geçen "Anküra", "Ankira", "Ancyr", "Ancyra", "Ankura", "Ankuriya", "Angur", "Enguru", "Engürü", "Engüriye", "Angara", "Angorah", "Angora" ve XVII. yüzyılda Osmanlı Devleti tarafından resmen kabul edilen "Ankara" kelimelerinin ses düzeni olarak birbirlerine çok yakın ve kullanımda sürekliliği gösterdikleri görülmektedir. Biçimsel olarak bakıldığında söz konusu isimler "Ankara" şekline yakın olmakla birlikte, bunlar birbirinden oldukça farklı anlamlar taşımaktadırlar. Nitekim Grekçe "Anchor", gemi çapası; Frig dilinin türediği Sanskritçede "Ankas", engebeli; Farsçada "Engür", üzüm; Yunancada "Angurika", koruk anlamlarına gelmektedir ki, Ankara, çeşitli dillerde kendisine isim olabileceği varsayılan bu gibi sözcüklerin anlamlarını sahip olduğu coğrafî ve ekonomik özellikleriyle karşılamaktadır.[105]

İsminin nereden geldiği bilinmeyen Ankara'nın kimler tarafından ve ne zaman kurulduğu da kesinlikle bilinmemektedir. Şehir, verimli bir tarım alanı olan Çubuk ovasının güneyinde, su ihtiyacını karşılayabileceği Hatip Çayı, yani "Bentderesi"nin kenarında, düşman saldırılarına karşı savunmaya son derece uygun sarp kayalık bir tepenin eteklerinde ve İlk Çağ'ın en önemli ulaşım yolları üzerinde kurulmuş olup,[106] kuruluşundan itibaren sahip olduğu jeostratejik konumu dolayısıyla çok sayıda devletin egemenliği altında kalmıştır. Şehrin etrafında Paleolitik Çağ'dan itibaren yerleşim gören yerler bulunmakla birlikte, mevcut arkeolojik ve tarihi veriler, şehir merkezinde ilk yerleşimin Frigler tarafından gerçekleştirildiğini ortaya koymuştur. Friglerin hâkimiyetinde (M. Ö. VIII-VII. yüzyıllar) bulunan şehir, Türklerin egemenliği altına girene kadar sırasıyla Lidyalılar, Persler, Büyük İskender ve halefleri, Galatlar ile Roma/Bizans İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altında bulunmuştur. Bunun yanı sıra şehri elinde bulunduran devletler

---

[105] Şeref Erdoğdu, *Ankaram,* (Ankara: Alkan matbaacılık, 1965), 21-22; Sevgi Aktüre, "16. Yüzyıl Öncesi Ankara'sı Üzerine Bilinenler", *Tarih İçinde Ankara Eylül 1981 Seminer Bildirileri,* der. Erdal Yavuz, Ümit Nevzat Uğurel (Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 1984), 1, 3; Hasan Akyol, *Roma-Bizans Döneminde Ankara (Siyasî, Fizikî, İdarî, Sosyo-Ekonomik ve Dinî Yapı),* (Doktora Tezi, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014), 3; Ankara kelimesinin manaları hakkındaki görüşlere dair geniş bilgi için bkz. Avram Galanti, *Ankara Tarihi: Ankara'nın Türkiye Eline Geçtiği Tarihten Mustafa Kemal Paşa'nın Ankara'ya Ayak Bastığı İlk Günlere Kadar,* (İstanbul: Tan Matbaası, 1950), 6-8.

[106] Aktüre, "16. Yüzyıl Öncesi Ankara'sı Üzerine Bilinenler", 3; Sargon Erdem, "Ankara", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3: 201.

zamanında Gotlar, Sabarlar, Tedmurlular, Sasaniler, Emeviler, Abbasiler ve Pavlikanlar gibi kısa süreliğine de olsa şehre egemen olmuş veya egemen olmayı denemiş güçler de olmuştur.[107]

26 Ağustos 1071 tarihinde Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın komutasında Bizans güçlerine karşı Malazgirt Meydan Muharebesini kazanan Selçuklular, zaferin ardından hızlıca Anadolu'yu egemenlikleri altına almaya başlamışlardır.[108] Alp Arslan, Türk beylerine ve boylarına Anadolu'yu istila için emir verince büyük bir ordu ile Anadolu'ya giren Artuk isimli kumandan, Kızılırmak ve Yeşilırmak havzalarını süratle açmış, 1072 yılında Bizans ordusunu mağlup ederek Sakarya vadilerine doğru ilerlemiş ve buradan Firikya'ya dönmüştür. Türkler artık Sivas, Kayseri, Ankara ve Sakarya boylarına kadar her tarafı ele geçirmiştir.[109] Burada bir hususa temas etmekte fayda vardır. Ankara'nın Türk hâkimiyetine giriş tarihi net olmadığı gibi şehri ilk defa işgal eden ilk Türk kumandanının kim olduğu da bilinmemektedir.[110] Bununla birlikte mevcut verilerden hareketle şehrin ilk Türk fatihinin adı geçen Artuk Bey olduğu ve şehrin fetih yıllının 1073 olduğu ihtimali üzerinde durulmaktadır.[111]

Selçuklu hâkimiyetine giren ve bu dönemde 200 kişilik zayıf bir Türk garnizon tarafından korunan şehir, 1101 yılında Raymond de Toulouse kumandasındaki haçlı kuvvetlerince zapt edilerek kaledeki Türkler kılıçtan geçirilmiştir. Haçlılarla Alexios Komnenos arasında yapılan anlaşma gereğince Ankara, Bizans'a iade edilmiştir. Bizans İmparatorluğu hâkimiyetinde bulunan şehir, birkaç yıl sonra I. Kılıç Arslan'ın oğullarından Melik Arab tarafından ele geçirildikten sonra artık tamamıyla bir Türk-İslâm şehri olarak gelişme göstermiştir. Türkiye Selçukluları döneminde Selçuklu melikleri arasındaki mücadelelerde önemli

---

[107] Hasan Akyol, "Ankara'nın Türk Hâkimiyetine Girişi ve Şehrin İlk Türk Fatihi", *Belleten,* LXXX/289 (2016): 757; Şehrin Selçuklular devrine kadar olan tarihine ilişkin daha geniş bilgi için bkz. Seyyah Kandemir, *Ankara Vilayeti,* (Ankara: Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, 1932), 98-105; Erdoğdu, *Ankaram,* 22-25.

[108] Akyol, "Ankara'nın Türk Hâkimiyetine Girişi ve Şehrin İlk Türk Fatihi", 759.

[109] Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye: Siyasi Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1328),* 36.

[110] Besim Darkot, "Ankara", *İslâm Ansiklopedisi,* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1965), 1: 441.

[111] Akyol, "Ankara'nın Türk Hâkimiyetine Girişi ve Şehrin İlk Türk Fatihi", 763-766.

bir rol oynayan şehir,[112] 1304-1341 yılları arasında Anadolu'yu istila eden İlhanlılar'ın hâkimiyeti altında bulunmuştur. Bu dönemde yönetimi ellerinde tuttukları ifade edilen ahiler, şehrin sosyo-ekonomik hayatında önemli bir role sahip olmuşlardır. İlhanlılar, Anadolu'yu geniş yetki sahibi valiler vasıtası ile idare etmekte olup, 1328 yılında İlhanlı valisi Hasan Celâyiri, İran'a gitmek üzere Anadolu'yu terk ettiğinde yerine vekil olarak bıraktığı Alaeddin Eretna, 1341'de "sultan" unvanını alarak bağımsızlığını ilan etmiş ve Ankara Osmanlı egemenliğine girene kadar Eretnaoğulları'nın yönetiminde kalmıştır.[113]

Anadolu'nun önemli merkezlerinden biri olan Ankara, Eretna Beyliği'ne (1335-1381) bağlı olmakla birlikte, Ahi teşkilatınca idare edilen bir şehir devleti idi. Eretna Beyi Alaeddin'in vefat etmesi üzerine yerine geçen oğulları zamanındaki karışıklık ortamı, bir süreliğine şehri, önce burada emelleri bulunan Karamanoğulları'na, ardından da ahilerin eline geçmesine neden olmuştur. Ankara'nın alınması Osmanlılar için önemli olduğundan devletin başında bulunan Orhan Bey, söz konusu karışıklık ortamından yararlanarak oğlu Süleyman Paşa komutasında gönderdiği ordu ile 1354 senesinde şehri ahilerden alıp Osmanlı topraklarına dahil etmiştir. Şehrin Osmanlı hâkimiyetine geçmesi ile Osmanlılar, ilk defa eski Selçuklu-Moğol sahasında bir yayılma eyleminde bulunmuş oluyorlardı. Öte yandan şehrin ilhakıyla Osmanlıların doğu hududunda yer alan kuvvetli bir mevki elde edilmiş, ayrıca Osmanlı Devleti, Sakarya ile Kızılırmak arasındaki topraklarda hâkimiyet kurmuştur.[114] Karamanoğlu-Osmanlı sınırında bulunan şehir, Orhan Bey'in vefatının ardından, 1361-1362 arasında bir yıl kadar kısa bir süre Osmanlı'nın elinden çıkmış ise de 1362'de Sultan I. Murad tarafından çevresi ile birlikte tekrardan Osmanlı topraklarına katılmıştır.[115]

Bundan sonraki süreçte Osmanlı-Karaman nüfuz mücadelesinden etkilenen Ankara, 1402 senesinde Yıldırım Bayezid ile Timur arasında cereyan eden Ankara Savaşı'na sahne olmuş ve bu savaşta yenilerek esir düşen Yıldırım Bayezid, şehrin kalesinde tutuklu kalmıştır. Timur'un 1403'de Anadolu'yu terk ettiği sırada Yıldırım

[112] Darkot, "Ankara", 1: 441-443; Abdülkerim Özaydın, "Ankara", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3: 204; Hasan Akyol, "Fatih Sultan Mehmed Döneminde Ankara", *I. Uluslararası Hünkâra Vefa Sempozyumu Bildiriler 1-3 Mayıs 2013* (Gebze: Gebze Belediyesi Kültür Yayınları, 2013), 421.
[113] Darkot, "Ankara", 1: 441-443; Özaydın, "Ankara", 3: 204.
[114] Kazıcı, *Osmanlı Devleti Tarihi,* 57-58.
[115] Akyol, "Fatih Sultan Mehmed Döneminde Ankara", 421; Kazıcı, *Osmanlı Devleti Tarihi,* 58.

Bayezid'in oğlu Mehmed Çelebi elinde bulunan şehir, uzun bir süre taht kavgaları nedeniyle şehzadeler arasında el değiştirmiştir.[116] II. Murad devrine gelindiğinde, muhtelif yerlere köprüler, su yolları için kanallar açılarak şehirdeki yapılanma faaliyetleri hız kazanmış, Fatih Sultan Mehmed döneminde himaye ve imar gören şehirde tarihi bedesten yapılmıştır. Öte yandan bu tarihe kadar Ankara'da bulunan Anadolu beylerbeyi merkezi Kütahya'ya taşınmıştır.[117] XVII. yüzyılın başlarında Anadolu'yu kasıp kavuran Celalî isyanlarına sahne olan Ankara, bu nedenle sıkıntılı günler geçirmiştir. Nitekim, şehir, 1607'de Ankara'nın Murtazabad kazasına bağlı Yassıviran köyünden Kalenderoğlu Mehmed tarafından muhasara edilmiş, ancak bu şaki, üzerine Kastamonu sancakbeyi Tekeli Mehmed Paşa kumandasıyla Murad Paşa ordusundan kuvvet geldiğinin haberini alınca geri çekilmiştir.[118]

[116] Darkot, "Ankara", 1: 443-444; Aktüre, "16. Yüzyıl Öncesi Ankara'sı Üzerine Bilinenler", 16; Rifat Özdemir, "Ankara", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3: 205.
[117] Erdoğdu, *Ankaram,* 31.
[118] Erdoğdu, *Ankaram,* 31; Özdemir, "Ankara", 3: 205; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi: II. Selim'in Tahta Çıkışından 1699 Karlofça Andlaşmasına Kadar,* 3: 107; Osmanlı hâkimiyetine giren şehrin XVII. yüzyıl ortalarına kadarki durumuna ilişkin geniş bilgi için bkz. Galanti, *Ankara Tarihi: Ankara'nın Türkiye Eline Geçtiği Tarihten Mustafa Kemal Paşa'nın Ankara'ya Ayak Bastığı İlk Günlere Kadar,* 8-38.

BİRİNCİ BÖLÜM

RUHA, BURSA VE ANKARA ŞEHİRLERİNDE FİZİKÎ YAPI VE NÜFUS

1. 1. FİZİKÎ YAPI

Genel olarak çok sayıda insanın çeşitli etkinlikler yapmak için veya doğal nedenlerle bir araya geldiği bir mekân şeklinde tanımlanabilen şehir; ruhu, kalbi olan yaşayan bir varlıktır. Şehir, aynı zamanda insan unsurunu, tabiatı, havayı, suyu, müziği, mimariyi kısaca birçok unsuru bir araya getirerek yeni bir kıvamda ve güzellikte ortaya çıkarması hasebiyle, onu bir sanat eseri ve tarihi birleşme olarak tanımlamak da mümkündür.[119] "Şehir" in çeşitli açılardan tanımları yapılmakla birlikte ilk akla gelen ve en fazla tekrarlanan tanımı, demografik tabanlı olanıdır. Buna göre, genellikle nüfus yoğunluğu fazla olan ve yerleşiklerinin iş bölümüne tâbi olarak tarım dışı mal ile hizmet ürettiği ve bunları yakın çevresi ya da daha geniş bir çevre için pazarladığı yerleşme alanları "şehir" diye adlandırılmaktadır.[120] Öte yandan şehir, her ne kadar tarım dışı üretimle geçimini temin etse de şehir çevresinde yapılan tarım faaliyetleri ve özellikle bağcılık ile bahçecilik kent hayatında önemli bir yere sahiptir. Bu nedenle "şehir"i üretimde tarımın yanı sıra tarım dışı faaliyetlerin ağır bastığı yerleşim merkezleridir şeklinde tanımlamanın daha doğru bir yaklaşım olacağı ifade edilmektedir.[121]

Bir yerleşme alanında tarım dışı üretimin yoğunluk kazanması, oranın şehir olarak anılması için tek ve yeter bir özellik olarak görülmemektedir. Nitekim Ergenç, bir yerleşme alanına tam anlamı ile şehir denebilmesi için, orada yaşayan insanların, ayrıca güvenliklerini sağlayabilme imkânına sahip bulunmaları ve kendilerini yönetmek için, kısmî özerkliğe dayanan kimi kurumları geliştirmeleri gerektiğini belirtir. Bu nedenle de sur, pazar yeri, yönetim binaları ile başta ibadethaneler olmak

[119] İbrahim Sarıçam vd., *İslâm Medeniyeti Tarihi,* (Ankara, 2006), 215.
[120] Özer Ergenç, "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler", *VIII. Türk Tarih Kongresi Ankara 11-15 Ekim 1976 Kongreye Sunulan Bildiriler* (Ankara: TTK, 1981), 2: 1265; Özer Ergenç, "Osmanlı Şehir Tarihi Araştırmalarının Kuramsal Çerçevesi Nasıl Oluşturulabilir?", *Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi,* ed. Erol Özvar vd. (İstanbul: TDBB, 2008), 50.
[121] Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi,* 3. bs. (Isparta: Fakülte Kitabevi, 2017), 16.

üzere genel toplanma yerlerinin şehri belirleyen fizikî unsurların en önemlileri olduğunu söyler.[122]

Bilindiği üzere İslâm şehirleri kültürel (dinî) merkez mâbed/câmi, yönetim merkezi/dârü'l-imâre ve ekonomik merkez/pazar ile mahalleler gibi temel öğelerden meydana gelmiş[123] ve İslâm tarihi üzerinde çalışanlar, İslâm şehrinin üç temel öğesinin câmi, pazar ve hamam olduğunu zikretmişlerdir. Orta Asya Türk şehrinin üç temel unsuru ise İç Kal'a, şehristan ve rabad olup, bunlardan İç Kal'a, sarayın bulunduğu ve yönetim yapılarının toplandığı yerdi. Şehristan, dinsel yapılar ile hamamların da yer aldığı aristokratların ve sanatkârların yaşadığı kesimdi. Ticaret faaliyetleri, bilhassa çevrenin tarımsal ürünlerinin pazarlanışının yapıldığı yer olan *rabad*, şehrin dış kısmını, varoşlarını içine alan birimdi.[124] Nitekim Anadolu-Türk şehrinin plânına bakıldığında hem İslâmî öğeleri hem Orta Asya Türk uygarlığının etkilerini görmek mümkündür. Meselâ XVI. yüzyılda iki Osmanlı şehri Ankara ve Konya'da dinsel ve toplumsal bir merkez olan câminin hemen yanında pazar yerleri ve hanların yer aldığı gözlenmiştir. Osmanlı şehirlerinde Orta Asya Türk şehrinin izleri ise en belirgin şekilde hisarda görülmüştür.[125]

"Cum'a kılınur ve bâzârı durur" yer olarak tanımlanan[126] ve yukarıdaki verilerden de anlaşılacağı üzere bir sentez olan Osmanlı şehrini karakterize eden belirli fizikî öğeler vardır. Bunlar, kale, sur, genellikle şehir merkezinde yer alan bir ulu câmi, bedesten, han, hamam, çarşı, imarethane gibi yapılardır.[127] Bu çerçevede 1629-1631 yıllarında İmparatorluğun farklı coğrafî bölgelerinde yer alan Ruha, Bursa ve Ankara şehirlerinin fizikî unsurları aşağıda incelenecek ve sicillere yansıyan veriler ışığında bu yapıların bazı özellikleri ortaya konulmaya çalışılacaktır.

[122] Ergenç, "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler", 1265.
[123] Sarıçam vd., *İslâm Medeniyeti Tarihi,* 218.
[124] Özer Ergenç, *Şehir, Toplum, Devlet Osmanlı Tarihi Yazıları,* 1. bs. (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013), 87-88; Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa,* 9-10.
[125] Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya,* 219-220.
[126] Ergenç, "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler", 1265.
[127] Ünal, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi,* 17.

1. 1. 1. Yönetim Birimleri

1. 1. 1. 1. Kale

Arapça'da "hısn" kelimesiyle ifade edilen kale, stratejik bir yeri, bir geçidi korumak amacıyla muhtelif yerlerde muhkem ve metin bir surette yapılan etrafı kalın duvarla çevrili askerî yapı hakkında kullanılır bir tabirdir.[128] Bir veya iki kat halinde inşa edilen her kalenin su ihtiyacını karşılamak üzere su kuyusu veya sarnıçları, yiyecek saklamak üzere kâgir ambarları ve ayrıca koğuşları bulunmaktaydı. [129]

Osmanlı şehirlerinde, yönetim fonksiyonunu yüklenmiş bir kesim olan kalenin çok önemli bir yeri vardı. Şöyle ki, devletin resmî belgeleri, devlet geliri olarak ahaliden toplanan para, değerli eşyalar ile vakıfların, tüccarların malları güvenli yer olması nedeniyle kalelerde muhafaza edilirdi. Bunun yanı sıra taşradaki kapıkulu askerlerinin genellikle yerleştikleri kaleler, tehlikeli zamanlarda şehir yerleşikleri için bir sığınak olmuştu. Ayrıca, beldenin zindanı, diğer bir ifadeyle hapishanesi kalede yer alırdı. Bu gibi nedenlerden dolayı kale özel bir örgüte sahipti. Nitekim beylerbeyi ve kadı'nın denetimi altında, kale yönetiminin başında bir dizdâr, onun yardımcısı bir kethüda ile yeteri kadar çeşitli askerî sınıflara mensup kale eri bulunmaktaydı. Osmanlı Devleti, söz konusu faktörler sebebiyle, gerek şehirlerde kökeni eskiye giden kaleler varsa bunları tahkim ederek gerek böyle bir yapının olmaması ya da harap olması durumunda yeniden inşa ederek zikredilen hizmetlerin yerine getirilmesini sağlamaya çalışmıştı.[130]

1. 1. 1. 1. 1. Ruha

Şehrin güneybatı kesiminde bulunan kalesi, Halîlu'r-Rahman ve Ayn Zeliha göllerinin güneyinde yer alan Damlacık dağının bayırının en üst kısmına inşa edilmiştir.[131] Kalenin ilk inşa tarihi bilinmemekle birlikte,[132] Abbasiler döneminde 814 yılında şehir surlarının yeniden inşa edilmesi sırasında kalenin de Selevkoslar

[128] Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,* (İstanbul: Milli Eğitim basımevi, 1983), 2:143; Semavi Eyice, "Kale", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24:234.
[129] Eyice, "Kale", 24: 234-235.
[130] Ergenç, *Şehir, Toplum, Devlet Osmanlı Tarihi Yazıları,* 362; Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa,* 26.
[131] Ekinci, *Ortaçağ'da Urfa-I (Efsane, Tarih, İnanç, Bilim ve Felsefe Kenti*, 259.
[132] Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı,* (Ankara: TTK Yayınları, 2012), 155.

dönemine ait eski kalıntılar üzerine yeniden inşa edildiği tahmin edilmektedir.[133] Antik dönemden kalan kalenin günümüze intikal eden tek kısmı halk arasında "mancınık" olarak bilinen çift sütunudur.[134] Bizanslılar, Haçlı Kontluğu, Selçuklular, Eyyûbiler, Memlûkler ve Akkoyunlular dönemlerinde olduğu gibi Osmanlılar zamanında da çeşitli onarımlar geçiren kalenin kuzey, doğu ve güney cephelerinde bu onarımlara ilişkin kitabeler mevcuttur.[135]

XVI. yüzyılın ilk yarısında dizdâr unvanlı kale kumandanı ile yardımcısı kethüdanın idaresinde olan kalede 31 mustahfız, 24 azeb, 3 topçu ve 3 serbölükten oluşan görevli bulunmaktaydı.[136] İncelenen sicil kayıtlarında, dizdâr[137] ile azebler ağasının[138] tespit edilmesi, XVII. yüzyılın ortalarına gelindiğinde de şehir kalesinin, aralarında bir dizdâr, azebler ağası ve bunun yönetimindeki azeblerin de olduğu görevliler tarafından korunduğunu ortaya koymaktadır. Zira bu dönemde şehirde bulunan Evliya Çelebi'nin kale hakkında verdiği malumat da bunu desteklemektedir. Ona göre, dizdâr ağa, yirmi hânesi olan İç Kale'de sakin olup, toplamda 200 adet neferi vardı. Gezgin, kaleyi tasvir ederken ayrıca, cebehane, buğday ambarları ve su sarnıçlarının olduğunu; kale kapısının iç yüzünde minaresiz küçük bir câmi yer aldığını, bunun dışında mescit, han, hamam, çarşı gibi bir yapı olmadığını; hanelerinin bağsız ve bahçesiz, neferat hanelerinin küçük olduğunu ve iki yapma yüksek sütunların burada bulunduğunu söyleyerek kalenin özellikleri hakkında da bizleri aydınlatmaktadır.[139]

Bilindiği üzere askerlerin barınakları ile zindan yani hapishanenin kalede yer alması, Osmanlı kalelerinin fonksiyonları arasında idi.[140] Nitekim gerek Evliya Çelebi'nin betimlemelerinden askerlerin barınaklarının kalede olduğunun anlaşılması gerek incelenen sicillerin kalede hapishanenin varlığını yansıtması, 1629-1631 yıllarında Ruha kalesinin de söz konusu fonksiyonları taşıdığını açıkça

[133] Ekinci, *Ortaçağ'da Urfa-I (Efsane, Tarih, İnanç, Bilim ve Felsefe Kenti),* 259;
[134] Ahmet Nezihi Turan, "Şanlıurfa", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38: 339; Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı,* 155.
[135] A. Cihat Kürkçüoğlu, "Şanlıurfa", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38: 344.
[136] Turan, "Şanlıurfa", 38: 339; Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı,* 156.
[137] UŞS. 207, 66-143; UŞS. 207, 232-538; UŞS. 207, 307-641.
[138] UŞS. 207, 21-48; UŞS. 207, 194-443.
[139] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi 3. Kitap,* 91; Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Konya-Kayseri-Antakya-Şam-Urfa-Maraş-Sivas-Gazze-Sofya-Edirne 3. Kitap, haz.* Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, 3. bs. (İstanbul: YKY, 2012), 1: 201.
[140] Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya,* 16.

göstermektedir. Kendine has özel bir yönetim örgütüne sahip kaledeki zindanın varlığını, merkezden Ruha kadısı, kethüdayeri, yeniçeri serdarı ile ve sair bölükbaşı ihtiyarlarına gönderilen evâil-i Cemâziye'l-âhir 1040 (5-14 Ocak 1631) tarihli hükümde görmek mümkündür. Belgeye göre, Celalî eşkıyalarından olmasının yanı sıra çeşitli ihanetlerde bulunan Rakka Beylerbeyisi Abdal'ın hakkından gelindiği; şimdi ise Abdal'ın kardeşi olup, Ruha'da kaimmakamı olan Abdullah'ın hem eşkıya olması hem de Bağdat'ı Kızılbaş'a teslim eden hainlerden olması dolayısıyla katlinin lazım gelip, vakit kaybetmeden yakalanarak Ruha Kalesi'nde hapsedilmesi emredilmişti.[141]

Yukarıda mahkeme gündemine taşınan belgelerdeki veriler ışığında Ruha kalesi hakkında verilen malumatın ardından şehrin surlarına değinmek isteriz. Bilindiği üzere şehir, Osmanlı'nın son iki yüzyılına kadar birçok Anadolu şehri gibi dört tarafı surlarla çevrili olup, bu surlar,[142] batıda Nemrut dağının bir parçası olan yükseklikte şehre hâkim konumdaki kaleyi de çevrelemekteydi.[143] Milattan sonra V. yüzyıl başlarına ait kaynaklarda geçen ve Arap akınlarına karşı IX. yüzyıl başlarında şehir yerleşiklerince tahkim edilen bu surların ilk inşa tarihi bilinmemektedir.[144] XVI. yüzyıldaki defterlerdeki adlarıyla dış kalenin, Emir (Bey), Mâ (Su), Harran ve Berriyecik kapılarına açıldığı ve şehirdeki mahallelerin genellikle şehrin sur kapılarıyla anıldığı belirtilmektedir.[145] Evliya Çelebi ise XVII. yüzyılın ortalarında dörtgen planlı dış kalenin, Bağdat tarafına doğu yönüne açılan Bey Kapısı, batıya açık Samsat Kapısı ve yine batı yönüne açık Harran Kapısı olmak üzere üç kapısının olduğundan bahsetmiş[146] ve bu kapılara incelenen sicil kayıtlarında da rastlanılmıştır. Evâil-i Cemâziye'l-evvel 1039 (17-26 Aralık 1629) tarihli kayıtlardan anlaşıldığına göre, söz konusu kapılardan Samsat Kapısı ayda 3 riyal guruştan; Harran Kapısı ayda 2 riyal guruştan ve Bey Kapısı ayda 3 riyal guruştan olmak üzere bir yıllığına Mustafa Ağa'nın zabt ve tasarrufuna verilmişti.[147] Dolayısıyla gerek Evliya

[141] UŞS. 207, 281-591/1.
[142] Taş, *Osmanlı Döneminde Urfa'da Sosyal Hayat (Mahkeme Kayıtlarına Göre 1850-1900)*, 57.
[143] Turan, "Şanlıurfa", 38: 339.
[144] Kürkçüoğlu, "Şanlıurfa", 38: 344.
[145] Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı,* 156-157.
[146] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi 3. Kitap,* 91; Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi,* 201.
[147] UŞS. 207, 358-746/ 1/ 2/ 3.

Çelebi'nin gözlemleri gerek sicillerdeki veriler, XVII. yüzyılın ortalarında şehirde üç kapının varlığını yansıtmaktadır.

Şehrin kale ve surlarının XVII. yüzyılın ortalarındaki özellikleri hakkında döneme ait mahkeme kayıtları ve Evliya Çelebi'nin gözlemlerinin yanı sıra şehirde bulunan diğer seyyahların betimlemelerinden de bilgi edinmek mümkündür. Meselâ bu dönemde şehirde konaklayan Fransız gezgin Tavernier, şehrin surlarının kesme taştan ve mazgallarla, burçlarla donatılmış olduğundan ve surların yakınında, çok sayıda küçük çayın suladığı birçok güzel bahçenin varlığından bahsetmiş,[148] Kâtib Çelebi ise iç kalede iki sütunun olduğunu ve dibinde iki yerden bol miktarda kaynayan suyun çıktığını belirterek bu suları tasvir etmiştir.[149]

1. 1. 1. 1. 2. Bursa

Bursa'nın yaklaşık 2200 yıl önce bir kent devleti olarak kurulduğu döneme kadar uzanan surlarının yaklaşık olarak M. Ö. 185 yılında inşa edildiği düşünülmekte ve İç Kale'nin inşası daha öncelere dayanmaktadır. Savunma mimarisinde, savunmanın en yoğun ve en iyi korunan yer "hisar" olarak tanımlandığından, surların içinde yer alan İç Kale'nin Bursa'nın hisarı olarak tanımlanması gerektiği belirtilmektedir. 1326 yılında Osmanlı İmparatorluğuna katılan Bursa'da surların ilk onarım ve güçlendirme çalışması Orhan Gazi tarafından yaptırılmış; sonradan gerçekleşen Timur ve Karamanoğulları saldırıları sırasında da Çelebi Mehmed tarafından güçlendirilmişti.[150]

Osmanlı hâkimiyetine girişinden 1402 yılına değin devletin payitahtı olan Bursa'nın hisarı, bu tarihe kadar sultanların ikametgâhı olmuştur.[151] Nitekim Orhan Gazi'nin kale içindeki manastırı câmiye çevirterek bunun yanında Bey Sarayı adı verilen bir saray yaptırması[152] buna işaret etmektedir. Payitaht önce Edirne'ye, sonrasında ise İstanbul'a nakledilmiş olmakla birlikte, Bursa Hisarı'nın, XVI. yüzyılda ve sonraki yıllarda yönetim bakımından önemini yitirmediğini Ergenç'in

[148] Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, 198.
[149] Kâtib Çelebi, *Kitab-ı Cihannüma,* 443.
[150] İbrahim Yılmaz, "Bursa Sur Kapıları ve Taht-ı Kale Rekonstrüksiyon", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 15/26 (2014/1): 88-89.
[151] Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa,* 27.
[152] İnalcık, "Bursa", 6: 446.

ifadelerinden anlamak mümkündür. Ergenç, mahkeme kayıtlarından yola çıkarak devlet ve şehir yönetiminde söz sahibi olanların, hanedan ile ilişkisi olanların daima Hisar'da ikamet etmiş olduklarını, bunun ise söz konusu mevkiinin fonksiyonunu açıklaması bakımından ilginç olduğunu belirtmektedir. Ergenç'in vermiş olduğu mahkeme kayıtları ayrıca, XVI. yüzyıl sonlarında Hisar'da kapıkulu gruplarının varlığını yansıtmaktadır.[153] Sicil kayıtlarından, 1629-1631 yıllarına gelindiğinde kalede dizdâr, kethüda gibi kale görevlileri ile zindanın tespiti yapılamamış, bununla birlikte bu kesimde mehterbaşılığı hizmetinin ifa edildiği gözlenmiştir.[154] Bilindiği üzere mehterhâne, mehterlerin barındığı binalara verilen isimlerden biri olup,[155] mehterhâneyi idare eden kişiye mehterbaşı denilmekteydi.[156] Dolayısıyla XVII. yüzyılın ortalarında mehterbaşının yönetimindeki bir mehterhânenin varlığının anlaşıldığı Bursa kalesinde, her ne kadar mahkeme gündemine taşınan dava kayıtlarından, buranın muhafazasından sorumlu görevliler ile zindanın varlığına rastlanılmamışsa da gerek Evliya Çelebi'nin müşahedeleri[157] gerek mevcut verilerden hareketle, bu dönemde kalenin kendine has özel bir yönetim örgütüne sahip olduğunu söylemek mümkündür.

Bizans İmparatorluğu'ndan kalan Bursa Hisarı'nı çevreleyen surların giriş ve çıkışlarda kullanılan beş kapısı bulunmaktadır. Esas vazifesi şehrin/Hisar'ın güvenliğini sağlamak olan bu kapılardan doğudaki Hisar Kapısı, batıdaki Kaplıca Kapısı ve güneybatıdaki Zindan Kapısı, Bizans döneminde büyük onarım gören surların asıl kapılarıdır. Diğer iki kapı olan güneydeki Su Kapısı ile güneydoğudaki Yer Kapısı ise sonraki dönemlerde yapılmıştır. Söz konusu kapılardan Hisar Kapısı, "Darbhane Kapısı", "Balıkpazarı Kapısı", "Saltanat Kapısı" ve "Debbağhane Kapısı"

---

[153] Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa,* 27-

[154] Evâhir-i Zi'l-hicce 1039 (1-9 Ağustos 1630) tarihli berat kaydına göre, kalede mehterbaşılığı hizmetine, hassa mehterbaşı Mustafa'nın arzı ile Veli isimli kişi tayin olunmuştur. BŞS. B55, 170b-1111.

[155] Nuri Özcan, "Mehter", *DİA,* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28: 547.

[156] Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü,* 1. bs. (İstanbul, Paradigma yayıncılık, 2011), 456.

[157] XVII. yüzyılın ortalarında şehirde bulunan Evliya Çelebi İç Kale'yi betimlerken önceki Osmanlı padişahlarının oturduğu ve Fatih Sultan Mehmed devrine kadar padişahların sarayı olan küçük sarayın bu kalede olduğunu; Bursa sarayının şimdilerde boş kalmasına rağmen bekçileri, ustaları ve bostancılarının hâlâ burada hizmet vermeye devam ettiğini ifade etmiştir. Gezgin ayrıca, İç Kale'de cephane ve topların çokluğundan bahsederek gerek bayramlarda gerek kutlamalarda büyük şenliklerin yapıldığını belirtmiş ve buranın bir dizdârı ile kapıcılarından başka görevlisinin olmadığını söylemiştir. Bkz. Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi 2. Kitap,* 10-11; Evliya Çelebi, *Seyahatnameye Göre Ruhaniyetli Şehir Bursa,* haz. Hasan Basri Öcalan, (İstanbul: Uludağ Yayınları, 2008), 36-38.

gibi adlarla anılmaktayken, Su Kapısı, "Fetih Kapısı" olarak da zikredilmekteydi.[158] İlgili yıllarda incelenen sicillerde zikredilen kapılardan Balıkpazarı Kapısı'na tesadüf edilmiştir.[159]

1. 1. 1. 1. 3. Ankara

Yapılış tarihi hakkında kesin bir bilgi bulunmayan Ankara Kalesi, 978 metre yüksekliğinde bir tepe üzerinde inşa edilmiştir. Hititlerin kalede bir askerî garnizon bulundurdukları bilgisi göz önünde bulundurulduğunda kalenin tarihi Hitit devrinden daha gerilere götürülebilir. Kökeni çok eskilere giden Ankara Kalesi; Hitit, Pheryg, Lidya, Med, İran, Bizans, Roma, Arap, Selçuklu, İlhanlı, Osmanlı devirlerini yaşamış olup kale bedeninde söz konusu devir ve hâkimiyetlere ait bazı izlere rastlanılmıştır.[160]

G. de Jerphanion, yapmış olduğu arkeolojik tetkikler sonunda Hisar'da hemen birbirine yakın iki yapı devri tespit etmiştir. Bunlardan biri, tesisatın esasını oluşturan hemen hemen mustatil, diğer bir ifadeyle dikdörtgen şeklindeki esas kısımdır. Bir diğeri, bu ilk tesisatın tamiri ve onun güneye ve batıya doğru çıkıntı teşkil eden tahkim duvarları ile genişletilmesinden ibarettir. Osmanlılar zamanında birinci kısmın "İç Kale", ikincisinin ise "Dış Kale" olarak isimlendirildiği bu yapıların Bizans döneminde yapıldığı belirtilmektedir.[161]

Ankara Kalesi, Selçuklular zamanında I. Alaeddin Keykubad ile II. Keykavus tarafından tamir ettirilmiş ve II. Keykavus ayrıca kaleye yeni ilaveler yaptırmıştı. Meselâ, İç Kale'nin doğusunda yer alan Akkale bir Selçuklu yapısıdır. Kale,

---

[158] Saadet Maydaer, *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa'da Bir Semt Hisar,* 1. bs. (İstanbul: Emin Yayınları, 2009), 177-179; Muhammed Çalışkan, *B-7 Numaralı Şer'iyye Siciline Göre Bursa (1591-1592),* (Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013), 30; Söz konusu kapılar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Maydaer, *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa'da Bir Semt Hisar*, 177-180.

[159] BŞS. B49, 65b/2.

[160] Nazmi Sevgen, *Anadolu Kaleleri,* (Ankara: Doğuş matbaası, 1959), 1: 51-52; Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, 15.

[161] Paul Wittek, "Orta Zamanlarda Anlara", *Çığır,* çev. Nurettin Ardıç, 45 (1936): 50; Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya,* 15-16.

Osmanlılar döneminde, Selçuklular dönemindeki hâliyle muhafaza edilerek kullanılmış ve gerekli olduğu durumlarda onarımı yapılmıştı.[162]

XVI. yüzyılda bir dizdâr ve kethüdanın yönetimindeki kale mustahfızları tarafından korunan,[163] yani kendine özgü özel bir yönetim örgütüne sahip olan kalenin[164] ilgili yıllarda da bu fonksiyonunu devam ettirdiği görülmektedir. Nitekim sicil kayıtları, bu dönemde Ankara Kalesi'nin, dizdârlık hizmetini ifa eden Hasan Ağa[165] ile onun yardımcısı kethüda Abdülkerim Bey b. Mirza[166] yönetimindeki mustahfızlar tarafından korunduğunu ortaya koymaktadır. Bu kayıtlardan ayıca mustahfızların, XVI. yüzyılda olduğu gibi[167] Ankara Sancağına bağlı köylerde timarlarının olduğunu öğrenmekteyiz. Meselâ, 28 Rebî'ü'-l-âhir 1040 (4 Aralık 1630) tarihli timar beratı bunu yansıtması bakımından önemlidir. Belgeye göre, kale mustahfızlarından olup, vefat etmiş olan Abdullah oğlu Mehmed'in, Ankara Sancağının Kasaba Nahiyesine bağlı Ilgazî nâm karyeden 1800 akçe olan timarı boş kaldığından, söz konusu timar, kale dizdârı Hasan Ağa'nın arzı üzerine Mustafa isimli kişiye tevcih olunmuştur.[168]

XVI. yüzyılda sahip olduğu zindanıyla, askerî barınaklarıyla ve devlete ait para ile eşyaların korunacağı yerleriyle diğer Osmanlı şehirlerindeki kalelerin fonksiyonlarını üstlenen Ankara Kalesi'nin,[169] sicil kayıtlarındaki verilerden incelenen dönemde de hapishane işlevini devam ettirdiği anlaşılmaktadır. Meselâ, 28 Ramazan 1039 (11 Mayıs 1630) tarihli mahkeme gündemine taşınan dava kaydından öğrendiğimize göre, Melek bt. Ahmed'in evindeki 300 akçe kıymetli iki yorganının,

---

[162] Sevgen, *Anadolu Kaleleri,* 52; Özdemir, "Ankara", 3: 205; Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya,* 16.
[163] Göğünç, "Onaltıncı Yüzyılda Ankara", 16.
[164] Akyüz, *Ankara'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde* XVIII. *Yüzyılda Ankara (Şer'iyye Sicillerinin Sayısal ve Muhtevâ Analizi Denemesi),* 64.
[165] AŞS. 24, 33-226; AŞS. 24, 33-227; AŞS. 24, 240-1210.
[166] AŞS. 24, 48-319; AŞS. 24, 66-424; AŞS. 24, 147-885.
[167] Göğünç, 1522 yılında kale dizdârı Musa Ağa ile onun yönetimindeki muhafızların Ankara köylerinde timarlarının olduğunu zikretmektedir. Bkz. Göğünç, "Onaltıncı Yüzyılda Ankara", 73; Bilindiği üzere dizdârlık hizmetine kapıkullarından biri atanmakta ve kapıkulu, bu hizmete ya ulûfesiyle getirilmekte ya da kendisine bulunduğu bölgede timar tevcih edilmekteydi. Gece ve gündüz kaleyi bekleyen kale erleri de görevleri karşılığında ya ulûfe alırlar ya da kendilerine timar verilirdi. Bkz. Ergenç, *Şehir, Toplum, Devlet Osmanlı Tarihi Yazıları,* 362.
[168] AŞS. 24, 165-962; benzer timar beratı için bkz. AŞS. 24, 222-1142.
[169] Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya,* 16.

yakalanarak Kale'ye hapse verilen Aişe bt. Ahmed ile Fatma bt. Mirza tarafından çalınmış olması, şehrin kale kesiminde hapishanenin varlığının bir göstergesidir.[170]

Anadolu'da başlayan Celâlî isyanları üzerine dönemin Ankara kadısı Vildanzâde Mehmed Efendi ve Anadolu Beylerbeyi Cenâbi Ahmed Paşa'nın girişimleri ile Ankara Kalesi dışında bulunan şehri saldırılardan korumak amacıyla yerleşim yerlerini içine alacak şekilde 1604-1607 yılları arasında şehir kısmının etrafı surlarla çevrilmiştir. XIX. yüzyılın başlarına kadar ayakta kalan bu surların,[171] XVII. yüzyılın başlarında şehirde bulunan Polonyalı seyyah Simeon'un "Ankara, dış, orta ve iç olmak üzere üç kat surla çevrili bender bir şehirdir" şeklindeki müşahedesinden[172] üç kademeli olduğu anlaşılmaktadır. Şehri saran surun, yapıldığı tarihlerdeki mahkeme kayıtlarından Cenâbî Kapısı, Doğan Bey zaviyesi yakınlarındaki kapı ve Arabapazarı Kapısı olmak üzere üç kapısının olduğu tespit edilmiştir.[173] İncelenen sicil kayıtlarından surun kapılarına ilişkin ilgili dönemi aydınlatacak verilere rastlanılmamıştır. Bununla birlikte XVII. yüzyılın ortalarında şehre uğramış Evliya Çelebi söz konusu surun dört kapısının olduğunu zikretmektedir.[174]

XVI. yüzyılda, tespit edilen mahalle, mescit gibi yapılarıyla bir yerleşim alanı olma özelliği gösteren Ankara Kalesi'nin,[175] gerek seyyahların müşahedelerinden gerek sicil kayıtlarındaki verilerden ilgili dönemde de söz konusu özelliği taşıdığı görülmektedir. Meselâ XVII. yüzyılda şehirde bulunan seyyahlardan Polonyalı Simeon, kalede Rumlara ait "Panaia" adını taşıyan bir kilisenin olduğunu belirtirken,[176] Evliya Çelebi bağsız ve bahçesiz 600 hânenin olduğunu, bir câmiinin bulunduğunu ve cümle hânelerinin mamur olduğunu ifade etmektedir.[177] İncelenen

[170] AŞS. 24, 84-530.
[171] Abdülkerim Erdoğan vd., *Osmanlı'da Ankara,* 2. bs. (Ankara: Ankara Büyükşehir Belediyesi, 2008), 63; Özdemir, "Ankara", 3: 206.
[172] Polonyalı Tıbir Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi 1608-1619,* 162.
[173] Özer Ergenç, "XVII. Yüzyılın Başlarında Ankara'nın Yerleşim Durumu Üzerine Bazı Bilgiler", *Osmanlı Araştırmaları,* 1 (1980): 87-89; Ergenç, *Şehir, Toplum, Devlet Osmanlı Tarihi Yazıları,* 106.
[174] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi 2. Kitap,* 224-225.
[175] Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya,* 16.
[176] Polonyalı Tıbir Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi 1608-1619,* 162.
[177] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi 2. Kitap,* 224.

sicil kayıtlarından ise, Müslim ve gayrimüslimlerin kalede yaşadıklarının tespit edilmesi, buranın bir yerleşim kesimi olduğunun göstergesidir.[178]

1. 1. 1. 2. Mahkeme Binası ve Saray

Diğer İslâm memleketlerinde olduğu gibi Osmanlı'da da başlıca şer'î ve örfî davaların görüldüğü ve çözüme kavuşturulduğu yere, resmî yazılar ile kanunnamelerde "mahkeme" veya "meclis-i şer'" denilmekteydi.[179] Her kaza merkezinde bir şeriat mahkemesi olup, burası kadıların resmî görev yeri idi.[180] Geleneksel Osmanlı şehirlerinde anıtsal bir resmî mahkeme binasının varlığı söz konusu olmadığından,[181] kadı hangi binaya yerleşirse orası mahkeme binası olarak işlev görürdü.[182] Genellikle kadı, kendi ikamet ettiği evini mahkeme olarak kullanırdı. Bu aynı zamanda, mahkemenin esasta gece-gündüz müracaata açık olduğu durumu göz önünde bulundurulduğunda,[183] şahısların gece-gündüz sürekli mahkemeye gelebilmeleri ve kadıya ulaşabilmelerinde pratik bir uygulama idi.[184]

Araştırmanın konusunu teşkil eden 1629-1631 yıllarında mahkeme gündemine taşınan dava kayıtları incelendiğinde, Ruha ve Ankara şehirlerinde resmî bir mahkeme binasının varlığını gösteren herhangi bir bulguya rastlanılmamıştır. Nitekim Ankara'nın XVII. yüzyıldaki durumu hakkında malumat veren Hülya Taş, resmî bir mahkeme binasına sicil kayıtlarında tesadüf edilmeyişini, XIX. yüzyıl ortalarına kadar Osmanlı şehirlerinde kamusal mekân kullanımı olmayışına bağlamıştır. Araştırmacı, kadı'nın büyük bir konağı kiraladığını ve buranın bir bölümünün kendi hane halkıyla birlikte yaşadığı özel bir mekân niteliği taşırken,

---

[178] Müslim ve gayrimüslimlerin kalede yaşadıklarını yansıtan belge örnekleri için bkz. AŞS. 24, 30-208; AŞS. 24, 32-220; AŞS. 24, 48-315; AŞS. 24, 66-424; AŞS. 24, 92-588; AŞS. 24, 24-146; AŞS. 24, 129-776; AŞS. 24, 122-739; AŞS. 24, 107-663; AŞS. 24, 140-845; AŞS. 25, 16-89.

[179] Halil İnalcık, "Mahkeme", *İslâm Ansiklopedisi,* (İstanbul: Milli Eğitim basımevi, 1993), 7: 149.

[180] Joseph Schacht, "Mahkeme", *İslâm Ansiklopedisi,* (İstanbul: Milli Eğitim basımevi, 1993), 7: 147; Nurcan Abacı, *Bursa Şehri'nde Osmanlı Hukuku'nun Uygulanması (17. Yüzyıl),* 1. bs. (Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001), 96.

[181] Akyüz, *Ankara'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde* XVIII. *Yüzyılda Ankara (Şer'iyye Sicillerinin Sayısal ve Muhtevâ Analizi Denemesi),* 66; İlber Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı,* 13. bs. (İstanbul: Kronik kitap, 2020), 68.

[182] İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İdari Modernleşme ve Mahallî İdare Alanındaki Gelişmeler", *İÜHF İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi,* 3/1-3 (1982): 141.

[183] Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı,* 68, 71.

[184] Akyüz, *Ankara'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde* XVIII. *Yüzyılda Ankara (Şer'iyye Sicillerinin Sayısal ve Muhtevâ Analizi Denemesi),* 66.

diğer bölümünün şer'î ve örfî hukukun uygulandığı mahkeme olarak işlev gördüğü ihtimali üzerinde durmuştur.[185] Dolayısıyla XVII. yüzyılda Ankara gibi Ruha'da da mahkeme binası olarak, kadı'nın ikamet ettiği mekânın kullanıldığı ihtimali üzerinde durmak mümkündür. Öte yandan, her ne kadar ünlü gezgin Evliya Çelebi'nin gözlemlerinden, XVII. yüzyılın ortalarında gerek Ruha'da gerek Ankara'da gerekse Bursa'da bulunan saraylar arasında "Molla Sarayı"nın olduğunu öğrensek de[186] bu saraylardan kastedilenin, söz konusu araştırmacının da belirttiği gibi[187] her üç şehirdeki kadıların ikametgâhları olan konakları olduğu düşünülmektedir. Ayrıca, Ruha kadı siciline yansıyan 27 Şevval 1039 (9 Haziran 1630) tarihli dava kaydında geçen *"mahkeme-i şerîfe kapusı"*[188] tabiri, şehirde bir mahkeme binasının bulunabileceği fikrini vermekle birlikte, bu ifadeden kastedilenin muhtemelen kadı'nın ikamet ettiği konağın kapısı olduğunu belirtmek isteriz. Ruha ve Ankara'da fizikî olarak şehrin neresinde oldukları tespit edilemeyen mahkeme, gündüz olduğu gibi gece de insanların müracaatına açıktı.[189]

Her kazanın bir mahkemesinin olması, buralarda sadece bir mahkeme bulunduğu anlamına gelmemektedir. Mahkeme sayısı, bölgenin genel özelliklerine ve nüfus sayısına bağlı olarak değişiklik gösterebilmekteydi. Nitekim Abacı, XVII. yüzyılda Bursa'ya bir kadı tayin edilmesine rağmen şehirde "Câmi-i Atik Mahkemesi", "Eytam Mahkemesi", "Mahkeme-i Sugra", "Mahkeme-i Kübra" ve "Mahkeme-i Kısmet" gibi isimlerde birden fazla mahkemenin olduğunu belirtmektedir.[190] İncelenen dava kayıtlarında da şehirde "Câmi-i Kebir

---

[185] Taş, *XVII. Yüzyılda Ankara,* 103-104.
[186] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi 2. Kitap,* 11, 225; Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi 3. Kitap,* 92.
[187] Taş, *XVII. Yüzyılda Ankara,* 153.
[188] Belgeye göre, Ruha sakinlerinden Mustafa b. Alaaddin içki içip sarhoş bir halde iken *mahkeme-i şerîfe* kapısına giderek kadı'ya ve naibe küfürler edip ahlakî olmayan hareketlerde bulunmuş ve olay Kaimmakam Begter Bey tarafından gönderilen Süleyman Bölükbaşı huzurunda kayda geçirilmişti. UŞS. 207, 130-291.
[189] Meselâ 23 Ramazan 1039 (16 Mayıs 1630) tarihli kayıtta, Ruha'dan Mustafa b. Kerim Kûlî, *"nısfe'l-leylde"* mahkemeye müracaat ederek şiddetli yağmurdan dolayı bu gece sakin oldukları evin yıkıldığını ve kardeşi Mahmud'un küçük yaştaki oğlu Selim'in evin altında kalıp vefat ettiğini söyleyerek âdem gönderilip keşf ve sicil olunmasını talep etmişti. UŞS. 207, 103-231; 11 Cemâziye'l-âhir 1040 (15 Ocak 1631) tarihinde Ankara mahkemesine intikal eden dava kaydında geçen *"... medine-i Ankara mahellâtından El-Hâc Halil nâm mahallede sakin olan Yeniçeri Serdarı Mahmud Beg ve Ali Beşe ibn-i Yunus bin kırk Cemâziye'l-âhirinin on birinci gece nısfe'l-leylde mahkeme-i şerîfeye gelûb..."* şeklindeki ifade de bunu yansıtmaktadır. AŞS. 24, 161-949.
[190] Abacı, *Bursa Şehri'nde Osmanlı Hukuku'nun Uygulanması (17. Yüzyıl),* 96-97.

Mahkemesi"nin[191] tespit edilmesi, ayrıca sicillerdeki bulgulardan "Bâb Mahkemesi"[192] isminde bir mahkemenin varlığının anlaşılması, Abacı'nın verdiği malûmatla paralellik göstermektedir. Dolayısıyla mevcut verilerden yola çıkılarak aynı yıllarda üç Osmanlı şehrinden Ruha ve Ankara'nın aksine Bursa'da birden fazla mahkemenin mevcut olduğunu söylemek mümkündür.

Bilindiği üzere Osmanlı şehirlerinde XIX. yüzyıla kadar sancakbeyi için ayrılmış, kamusal bir mekân yoktu. Klâsik dönem ve sonrasında uzunca bir süre mahkeme binasında olduğu gibi, sancakbeyi sarayına da rastlanılmamıştır.[193] İncelenen döneme bakıldığında da sicil kayıtlarından, her üç Osmanlı şehrinde, buraların yönetiminden sorumlu beylerbeyi, sancakbeyi gibi şahısların görevlerini yerine getirdikleri bir sarayın (idarî bina) tespiti yapılamamıştır. Evliya Çelebi'nin, XVII. yüzyıl ortalarında bu şehirlerde gözlemlediği saraylar arasında yer alan "Paşa Sarayı"nın ise,[194] resmî bir bina değil de beylerbeyi/sancakbeyinin konağı olduğu düşünülmektedir.

1. 1. 2. Dinî ve Sosyal Yapılar

1. 1. 2. 1. Câmii ve Mescitler

Arapça'da "sucud" kelimesinden gelen mescid, "secde edilen yer" anlamına gelmektedir. Câmi kelimesi ise Arapça'da cem' kökünden türeyen "toplayan, bir araya getiren" manasını ifade etmekte olup, mescit kelimesine dayandırılmaktadır. "Mescid" veya "Câmi", Müslümanların topluca ibadet ettikleri yere denilmektedir. Bu iki terimden biri olan câmi, başlangıçta sadece Cuma namazı kılınan büyük

[191] Söz konusu mahkeme, 17 Rebî'ü'l-evvel 1039 (4 Kasım 1639) tarihli belgede *"... bin otuz bir Rebî'ü'l-âhirinin evâsıtı ile müverrih mahrûse-i Burusa'da Câmi-i Kebîr Mahkemesinde nâibü'ş-şer' olan fahrü'l-müderrisünü'l-kirâm Mevlana Abdullah Efendi b. eş-Şeyh Abdurrahman Efendi…"* şeklinde geçmektedir. BŞS. B48, 180a-1751.

[192] Moskova asıllı Keyvan b. Abdullah tarafından mahkeme gündemine taşınan 8 Muharrem 1040 (17 Ağustos 1630) tarihli dava kaydına göre, gurre-i Cemâziye'l-âhir 1030 (23 Nisan 1621) tarihinde Bursa'da mevcut olduğu anlaşılan Bâb Mahkemesinde naiplik hizmetini Şeyh Mehmed Efendi b. el-merhum Mustafa Efendi ifa etmekteydi. BŞS. B55, 43a-259; Faroqhi, XVII. yüzyılda Kahire'de faal olan 15 mahkemenin bulunduğunu ve İstanbul'da olduğu gibi burada da önde gelen mahkemelerden birinin adının Bab (kapı) olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Zanaatkârları,* çev. Zülal Kılıç, 1. bs. (İstanbul: Kitap yayınevi, 2011), 115.

[193] Taş, *XVII. Yüzyılda Ankara,* 143.

[194] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi 2. Kitap,* 11, 225; Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi 3. Kitap,* 92.

mescitler için kullanılan "cemaati toplayan mescid" anlamına gelen "el-mescidü'l-câmi" tamlamasının kısaltılmış halidir ve hicri IV. yüzyılın başlarından itibaren tek başına kullanılmaya başlanmıştır. Daha sonraları ise içinde Cuma namazı kılınan ve hatibin hutbe okuması için minber bulunan mescitler câmi, minberi bulunmayan yani içinde Cuma namazı kılınmayan daha küçük mekânlar mescit olarak zikredilir olmuştur.[195]

Şehrin maddi ve manevi gelişimini etkilemiş olan câmi, herkesin kolay ulaşabilmesi, herkese eşit mesafede olması için merkezde konumlandırılmış ve şehrin odak noktasını teşkil etmiştir. Câmi, İslam'ın ilk devirlerinden itibaren ibadet mahalli olmanın yanı sıra hem ilim öğrenilen hem de cemaatin toplu bulunmasından dolayı şehrin güncel haberlerinin konuşulup tartışıldığı, memleket, muhit ve mahalleye ait işlerin görüşülüp karara bağlandığı, büyük sivil toplantıların yapıldığı kısaca sosyal ve siyasi işlerin görüşüldüğü bir yerdi. Bu nedenle de sosyal bir yapı olarak büyük öneme sahip olmuştur.[196]

Câmi ve mescitlerle ilgili verilen kısa malumattan sonra incelenen kadı sicillerinden, araştırma konusunu teşkil eden üç Osmanlı şehrinde ilgili yıllarda tespit edilen câmi ve mescitlerin isimleri aşağıda verilecek, ayrıca elde edilen bulgular ışığında bunlarla ilgili sicillere yansıyan hususlar dipnotlarda gösterilmeye çalışılacaktır.

1. 1. 2. 1. 1. Ruha

Yavuz Sultan Selim zamanında, 1517 yılında, Osmanlı topraklarına katılan Ruha'da, XVI. yüzyılda 34 câmi ve mescidin bulunduğu belirtilmişken,[197] Evliya Çelebi'nin müşahedelerinden, XVII. yüzyıl ortalarında şehirde 22 câmi ile çok

[195] Cahid Baltacı, "İslâm Medeniyetinde Cami", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 3, (1985): 225; Bünyamin Çalık, "Camilerde ve Mescitlerde Dinen Caiz Olan ve Olmayan Davranışlar", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 3, (2015): 112; Betül Ok, "Gündelik Hayatta Caminin Yeri", *IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı-I (Sosyoloji-Şehircilik-Mimari) 14-17 Mayıs 2015 Kütahya* (İstanbul: 2015), 107.

[196] Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi: Medrese Programları, İcazetnâmeler,Islahat Hareketleri* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1983), 25, 28; Sarıçam vd., *İslâm Medeniyeti Tarihi,* 219; Mehmet Memiş, "Vakfiyeler Işığında Osmanlı Dönemi Urfa Camilerinde Vakıf Hizmetleri", *I. Uluslararası İslam Tarihi ve Medeniyetinde Şanlıurfa Sempozyumu (25-27 Mart 2016) Tebliğler II,* (Şanlıurfa: 2016), 123.

[197] Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı,* 170.

sayıda mahalle mescidinin olduğunu öğrenmekteyiz.[198] Sicil kayıtlarının sunduğu verilerden ise 1629-1631 yıllarında şehirde tespit edilen câmiler şunlardır: Ayn-ı Halîlu'r-Rahman Câmii,[199] Ebyaz Câmii,[200] Câmi-i Kebîr,[201] Debbâğhane Câmii,[202] Hacı İmam Kûlî Câmii,[203] Hasan Padişah Câmii,[204] İhlâsiye Câmii,[205] Kal'a Câmii,[206] Karaburc Câmii,[207] Korkmaz Câmii,[208] Mevlid-i Hz. Halîlu'r-Rahman Aleyhisselam Câmii,[209] Narıncelu Câmii,[210] Nimetullah Bey Câmii,[211] Seyyid İbrahim Câmii,[212] Tahtemur Câmii[213] ve Pazar Câmii'dir.[214]

---

[198] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi 3. Kitap,* 92.

[199] İlgili yıllarda câminin hatiplik hizmetini Mevlâna Ali'nin ifa ettiği görülmektedir. UŞS. 207, 166-374; UŞS. 207, 179-410; UŞS. 207, 192-439.

[200] 9 Muharrem 1040 (18 Ağustos 1630) tarihli belgeye göre, câminin hatibi Mevlâna Mehmed idi. UŞS. 207, 179-410; Ünlü gezgin Evliya Çelebi'nin müşahedelerinden XVII. yüzyılın ortalarında şehirde yer alan câmiler arasında "Ak Câmii" isimli bir câminin de olduğunu öğrenmekteyiz. Bkz. Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi 3. Kitap,* 92; Şehir hakkında yapılan bazı araştırmalarda ise Ak Câmii'nin "Nimetullah Bey Câmii" olarak da anıldığı ifade edilmektedir. Bkz. Kürkçüoğlu, *Şanlıurfa Câmileri,* 22; Enver Karakeçili, *Hurûfât Defterlerine Göre 1690-1837 Tarihlerinde Ruha Kazâsı (Vakıf Yapıları, Cemaatler, Meslek Grupları),* 1. bs. (Şanlıurfa: ŞURKAV, 2017), 106; Taş, *Osmanlı Döneminde Urfa'da Sosyal Hayat (Mahkeme Kayıtlarına Göre 1850-1900),* 227; Dolayısıyla sicillerde tespit edilen "Ebyaz Camii"nin, Ak Câmii, diğer bir ifadeyle Nimetullah Bey Câmii olabileceği fikri akıllara gelse de Ebyaz Câmii'nin geçtiği dava kaydında Nimetullah Bey Câmii'nin de ayrı bir câmi olarak geçmesi, bu fikri desteklemeyerek bunların şehirde bulunan iki ayrı yapı olduğunun kesin bir şekilde göstergesi olduğunu belirtmekte fayda vardır.

[201] 19 Receb 1039 (4 Mart 1630) tarihli belgeye göre, câminin hatibi ve imamı Mevlâna el-Hâc Ali Efendi, müderrisi ve kâtibi Mevlâna Abdullah, câbisi el-Hâc İbrahim ve mütevellisi İsmail Çelebi olup evkafından olan Cüllâb Nehri üzerindeki bir bâb iki göz değirmen, sekiz yıllığına Karagöz v. Nurek'e kiraya verilmişti. UŞS. 207, 54-125; 9 Muharrem 1040 (18 Ağustos 1630) tarihli belge incelendiğinde bu tarihte de câminin hatibinin Mevlâna el-Hâc Ali olduğu görülmektedir. UŞS. 207, 179-410.

[202] 29 Şevval 1039 (11 Haziran 1630) tarihli dava kaydından anlaşıldığına göre, Bâbü'l-Mâ Mahallesinde yer alan câminin yakınlarında önceden şehrin subaşısı olan Düvel Ağa oturmaktaydı. UŞS. 207, 132-297; 19 Muharrem 1040 (28 Ağustos 1630) tarihli kayıtta ise, câmi evkafından olup biri Bakkal Pazarında, diğer Eskiciler Pazarında olan iki harabe dükkân yeri, mütevelli el-Hâc İbrahim b. Halil tarafından seneliği 75 pâreden kiraya verilmişti. UŞS. 207, 187-427.

[203] UŞS. 207, 104-233.

[204] Rebî'ü'l-evvel 1040 (Ekim/Kasım 1630) tarihli belgeye göre, Bâbü'l-Bire Mahallesinde konumlanan bu câminin yakınlarında Müslüman ve gayrimüslimlere ait mülkler bulunmaktaydı. UŞS. 207, 221-509.

[205] UŞS. 207, 39-90; UŞS. 207, 124-281.

[206] UŞS. 207, 34-77; UŞS. 207, 120-273; 9 Muharrem 1040 (18 Ağustos 1630) tarihli belgeye göre, câminin hatibi Mevlâna el-Hâc Mehmed idi. UŞS. 207, 179-410.

[207] Selh-i Cemâziye'l-evvel 1039 (15 Ocak 1630) tarihli belge, Bâbü'l-Harran Mahallesinde bulunan câminin etrafında Müslümanların yaşadığını yansıtmaktadır. UŞS. 207, 23-51; 10 Şevval 1039 (23 Mayıs 1630) tarihli kayda göre, câminin hatibi Mevlâna Eyyüb b. Cum'a Çelebi idi. UŞS. 207, 114-257.

[208] UŞS. 207, 170-386; 16 Zi'l-hicce 1039 (27 Temmuz 1630) tarihli belgede geçen *"Oldur ki merhum Hacı Korkmaz Mescidinin mütevellisi olan Seyyid Ali b. Seyyid Ahmed mahfil-i şer'-i şerîfe gelüb bast-ı kelimat idüb mescid-i mezbûr evkafından dâhil-i Ruha'da Tatlık Mahallesinde mescid-i mezkûr kurbünde…"* şeklindeki ifadeden câminin Tatlık Mahallesinde olduğu anlaşılmaktadır. UŞS. 207, 167-377.

[209] UŞS. 207, 240-554.

Sicil kayıtlarına yansıyan verilerden şehirde tespit edilen mescitler ise şunlardır: el-Hâc Askerî Mescidi,[215] el-Hâc Sadaka Mescidi,[216] Hacı Abeş? Mescidi,[217] Hekimdede Mescidi,[218] Hoca Abdi Mescidi,[219] Kanberoğlu Mescidi,[220] Kutbeddin Mescidi,[221] Mahmudlî Mescidi,[222] Meşarıkiyye Mescidi,[223] Seyyid Mehmed Mescidi[224] ve Yadigâr Mescidi'dir.[225] Sicillerde isimleri zikredilen bu mescidlerin yanı sıra Bâbü'l-Harran Mahallesinde bulunan bir dârın doğusunda ismi zikredilmemiş olan bir mescid tespit edilmiştir.[226] Diğer taraftan Kutbeddin Mescidi ile Seyyid Mehmed Mescidi'nin, şehir hakkında yapılan bazı araştırmalarda farklı iki isimle anılan aynı mescit olduğunu öğrenmekteyiz.[227]

Yukarıda da görüldüğü üzere incelenen yıllarda şehirde 16 câmi ve -farklı isimlerle anılan iki mescidin aynı mescit olması durumu göz önünde bulundurulursa- 11 mescit tespit edilmiştir. Sicillerde câmilerle ilgili dikkat çeken bir husus, bazılarının "mescid" olarak da zikredilmesidir. Başka bir ifadeyle, bir belgede câmi

---

[210] UŞS. 207, 19-43; evâhir-i Cemâziye'l-evvel 1040 (26 Aralık 1630-4 Ocak 1631) tarihli berat kaydına göre, câminin ferraşlık hizmetine Kadı Mevlâna İbrahim'in arzı üzerine yevmî 1 akçe vazife ile Kûlî isimli şahıs tayin edilmiştir. UŞS. 207, 264-560.

[211] Sicil kayıtlarından ilgili yıllarda câminin hatiplik hizmetini Mevlâna Mahmud b. Molla Ahmed'in ifa ettiği anlaşılmaktadır. UŞS. 207, 114-257; UŞS. 207, 179-410.

[212] Câminin mütevellisi el-Hâc Seyyid Ali b. Seyyid Ahmed tarafından mahkeme gündemine taşınan 10 Zi'l-ka'de 1039 (21 Haziran 1630) ve 26 Safer 1040 (4 Ekim 1630) tarihli kayıtlardan, söz konusu câminin şiddetli kıştan dolayı tamire muhtaç bir halde olduğunu ve bu nedenle tamiri için evkafından bir bâb basmacı dükkânı ile bir bâb kuyumcu dükkânın satıldığını öğrenmekteyiz. UŞS. 207, 147-328; UŞS. 207, 209-480.

[213] UŞS. 207, 147-328.

[214] Sicil kayıtlarına göre, incelenen yıllarda Hurdacılar Pazarında yer alan bu câminin mütevellisi Mehmed Çelebi b. Hacı Ahmed idi. UŞS. 207, 31-69; UŞS. 207, 69-149; UŞS. 207, 115-261.

[215] UŞS. 207, 119-269.

[216] 10 Zi'l-ka'de 1039 (21 Haziran 1630) tarihli belgeden, Basmacılar Pazarında konumlandığı anlaşılmaktadır. UŞS. 207, 147-328.

[217] Bâbü'l-Bire Mahallesinde yer almaktaydı. UŞS. 207, 162-365.

[218] UŞS. 207, 43-99.

[219] UŞS. 207, 141-314.

[220] UŞS. 207, 180-411.

[221] 4 Zi'l-hicce 1039 (15 Temmuz 1630) tarihli belgeye göre, mescidin imamı Molla Mehmed olup evâsıt-ı Şaban 1034 (19-28 Mayıs 1625) tarihli berat kaydından mescidin ferraşlık hizmetine yevmî 1 sağ akçe vazife ile Osman isi kişinin tayin edildiğini öğrenmekteyiz. UŞS. 207, 161-361; UŞS. 207, 334-700.

[222] 24 Cemâziye'l-evvel 1039 (9 Ocak 1630) tarihli belgeden Bâbü'l-Emir Mahallesinde olduğu anlaşılmaktadır. UŞS. 207, 18-39.

[223] 19 Muharrem 1040 (28 Ağustos 1630) tarihli kayda göre, mescidin tevliyet hizmetini Ahmed Beşe isimli şahıs ifa etmekteydi.

[224] UŞS. 207, 187-427.

[225] UŞS. 207, 35-79.

[226] UŞS. 207, 149-333.

[227] Karakeçili, *Hurûfât Defterlerine Göre 1690-1837 Tarihlerinde Ruha Kazâsı (Vakıf Yapıları, Cemaatler, Meslek Grupları),* 86-87.

olarak anılan bir yapı, başka bir belgede mescit olarak anılmıştır. Meselâ Debbâğhane Câmii, Hacı İmam Kûlî Câmii ve Hacı Korkmaz Câmii için faklı dava kayıtlarında mescit ifadesinin kullanıldığına rastlanılması[228] bunun göstergesidir.

1. 1. 2. 1. 2. Bursa

Bursa'da fetihten sonra gerek padişahlar gerek hanedan mensupları gerekse bunların yakınları ve diğer devlet adamları tarafından süratle çeşitli eserler meydana getirilmişti. Orhan Câmii ve Külliyesi, I. Murad'ın yaptırdığı Hudâvendigâr Câmii ve Külliyesi, Yıldırım Bayezid döneminde inşa edilen Ulucâmi ve Yıldırım Bayezid Külliyesi, Yeşilcâmi ve Külliyesi, II. Murad'ın Muradiye Külliyesi ile Alâeddin Câmii günümüze ulaşabilen başlıca büyük âbideler arasında sayılabilir. Bunların yanı sıra daha birçok câmi ve mescit de bulunmaktadır.[229] İlgili döneme bakıldığında incelenen sicillerde isimleri tespit edilen câmiler şunlardır: Câmi-i Kebîr,[230] eş-Şeyh Hasan Efendi Câmii Şerifi,[231] Gazi Hudâvendigâr Câmi-i Şerifi,[232] Hamza Bey Câmi-i Şerifi,[233] Kaygan/Kayganzâde Câmi-i Şerifi,[234] Muallimzâde Efendi Câmi-i

[228] UŞS. 207, 12-21; UŞS. 207, 89-198; UŞS. 207, 167-377.
[229] İnalcık, "Bursa", 6: 449.
[230] Evâil-i Rebî'ü'l-evvel 1039 (19-28 Ekim 1629) tarihli dava kaydına göre câminin kayyimi Mustafa Dede b. Mehmed idi. BŞS. B50, 101a-619; Farklı tarihlerde mahkemeye intikal eden belgelerden câminin etrafında kahvehane, dükkân gibi yapıların olduğu tespit edilmiştir. BŞS. B48, 194b-1945; BŞS. B51, 77b-727; BŞS. B51, 10b-111; BŞS. B55, 116a-787.
[231] BŞS. B49, 66b/4; BŞS. B49, 120a/2; BŞS. B51, 110a-1054.
[232] İncelenen sicillerde bu isimle anılan iki yapı tespit edilmiştir. Bunlardan biri, evâsıt-ı Safer 1039 (30 Eylül-9 Ekim 1629) tarihli belgeye göre, Eski Kaplıca yakınlarında olup yanında Kızılbayır demekle meşhur mevzi bulunmaktaydı. BŞS. B50, 89a-549; Bir diğeri evâhir-i Receb 1039 (6-15 Mart 1630) tarihli belgeye göre, Bursa Kalesi dâhilinde yer alıp câminin imam-ı evveli Ali Halife, imam-ı sânî ve hatibi Mevlana Hasan Halife b. İhtiyar idi. BŞS. B110, 37a-228; Nitekim XVII. yüzyılın ortalarında şehirde bulunan Kâtib Çelebi'nin de müşahedelerinde *"Dâhil-i surda Saray Kapusı kurbunda câmi' ve Eski Kapluca kurbunda bir câmi' ve medrese-i 'âliye ve imareti vardır"* şeklinde bir ifade kullanması bu câmilerin sicillerde tespit edilen Gazi Hudâvendigâr Câmii olduğuna işaret etmektedir. Bkz. Kâtib Çelebi, *Kitab-ı Cihannüma,* 657; Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa,* 72.
[233] Evâhir-i Şaban 1039 (5-13 Nisan 1630) tarihli dava kaydı, bu câminin üzerinin kurşunla örtülü olduğunu ve tamir edilmesi gerektiğini yansıtmaktadır. BŞS. B110, 68b-400.
[234] BŞS. B50, 80a-497; BŞS. B51, 23b-235; 12 Rebî'ü'l-ahîr 1039 (29 Kasım 1629) tarihli belgeye göre, imam ve hatibi Mustafa Efendi b. el-Hâc Abdüsselam olan câminin ayda 29 akçe vazife ile kayyimlik hizmetini yerine getiren Ahmed Dede b. İbrahim'in hasta olması nedeniyle bu göreve Mehmed Çelebi isimli şahıs tayin edilmiştir. BŞS. B49, 70b/4; Evâhir-i Cemâziye'l-evvel 1039 (6-15 Ocak 1630) tarihli kayıtta, câminin yakınlarında merhum Mehmed Paşa vakfı olan Dülgerler Hamamı tespit edilmiştir. BŞS. B110, 23b-136.

Şerifi,[235] Sultan Murad Han-ı Sânî Câmi-i Şerifi,[236] Sultan Orhan Câmi-i Şerifi/Orhan Câmii,[237] Timurtaş Câmi-i Şerifi,[238] Üftade Câmii,[239] Yeşil İmaret/ Sultan Mehmed Han Câmi-i Şerifi[240] ve Yıldırım Han Câmii'dir.[241] Sicil kayıtlarında isimleri tespit edilen bu câmilerin yanı sıra Ali Paşa Mahallesinde bulunan câmi-i şerif,[242] Hâce Tayyib Mahallesindeki câmi-i şerif,[243] Molla Arab Mahallesi câmi-i şerifi,[244] Sarayîoğlu Mahallesindeki câmi-i şerif,[245] Umur Bey Gazi Mahallesindeki câmi-i şerif,[246] Başçı İbrahim'in bina eylediği câmi-i şerif,[247] Kiremitçizâde olarak

[235] 8 Muharrem 1040 (17 Ağustos 1630) tarihli kayıttan, yakınlarında Zeyniyye Zaviyesinin bulunduğunu öğrenmekteyiz. BŞS. B55, 42b-256.

[236] Evâsıt-ı Muharrem 1039 (31 Ağustos-9 Eylül 1629) tarihli belgeye göre, câminin yakınlarında Hatuniyye olarak zikredilen bir türbe vardı. BŞS. B50, 67a-418; 3 Safer 1039 (22 Eylül 1629) tarihli belge, câmide imam-ı evvel olarak hizmet veren şahsın *fahrü'l-eimme* Abdullah Efendi b. Veli olduğunu yansıtmaktadır. BŞS. B50, 83b-514.

[237] 14 Cemâziye'l-evvel 1039 (30 Aralık 1629) tarihli belgeye göre, câminin imamı ve hatibi eş-Şeyh Ali b. eş-Şeyh Abdurrahman iken gurre-i Rebî'ü'l-ahîr 1040 (7 Kasım 1630) tarihli mahkeme kaydına göre, câminin imamlık hizmetini Mehmed Efendi b. Abdullah ifa etmekteydi. BŞS. B110, 17a-96; BŞS. B51, 66a-626; Selh-i Ramazan 1040 (2 Mayıs 1631) tarihli kayıttan anlaşıldığına göre ise, Sultan Orhan'ın bine eylediği imaretinde fukara-yı müslimin için pişirilen yemekten yevmî 6 kıt'a fodla, 2 kepçe aş ve ayda 29 vazife ile câminin heramındaki keniflerin ferraşlık hizmetine İbrahim b. Mehmed getirilmişti. BŞS. B51, 100a-946; Fodla, bugünkü Ramazan pideleri gibi ince, özsüz hamurdan, fazla mayalı, ekşice lezzetli, kolay kopan bir cins ekmeğe verilen isim olup daha ziyade imaretlerde pişerdi. Bkz. Kepecioğlu, *Tarih Lûgati Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,* 136.

[238] BŞS. B110, 48a-300.

[239] Evâil-i Safer 1040 (9-18 Eylül 1630) ve 20 Receb 1040 (22 Şubat 1631) tarihli belgelere göre, Bursa Kalesi dâhilinde yer alan câmi, Şeyh Üftade Efendi tarafından yaptırılmıştı. BŞS. B51, 51b-478; BŞS. B55, 115a-781.

[240] 27 Ramazan 1040 (29 Nisan 1631) tarihli berat kaydına göre, Bursa'da *"Yeşil İmaret demekle ma'rûf olan merhum ve mağfirün leh Sultan Mehmed Han tâbe serâhunun câmi'-i şerifi"*nin imamet hizmetine 25 Ramazan 1040 tarihi itibarıyla yevmî 4 akçe vazife ve senede Bursa müddü ile 6 müd buğday, 6 müd arpa ve 3 müd pirinç cerâye ile Sinan isimli şahıs tayin edilmişti. BŞS. B55, 147b-972; Evâsıt-ı Cemâziye'l-evvel 1040 (16-25 Aralık 1631) tarihli mahkeme kaydından ise bu tarihte câmide söz konusu hizmeti Ahmed Efendi b. Gazanfer'in ifa ettiğini öğrenmekteyiz. BŞS. B55, 101b-679.

[241] Evâhir-i Rebî'ü'l-âhir 1039 (8-16 Aralık 1629) tarihli dava kaydı, bu câminin yakınlarında Çukur Mahallesinin yer aldığını yansıtmaktadır. BŞS. B110, 24a-139.

[242] Evâsıt-ı Safer 1039 (30 Eylül-9 Ekim 1629) tarihli belgeye göre, Bursa'da Ali Paşa Mahallesinde vefat eden Rukiye bt. Mehmed nâm hatundan adı geçen mahallede intikal eden menzilin bir tarafı câmi-i şerif civarı ile hudutlanmıştı. BŞS. B50, 87a-537.

[243] BŞS. B50, 67b-422.

[244] BŞS. B55, 92a-616.

[245] BŞS. B55, 42a-247.

[246] BŞS. B110, 39a-246.

[247] BŞS. B110, 44b-274; Kepecioğlu, Makseme yakın ve Gökdere civarında olup kârgir, minareli ve üzeri kurşunla kaplı câminin Başçı İbrahim Bey Câmii olduğunu, ayrıca Abdal Mehmed Câmii'ni dahi Başçı İbrahim Bey'in yaptırdığını belirtmektedir. Dolayısıyla Kepecioğlu'nun ifadelerinden yola çıkılarak incelenen belgede karşılaşılan ismi zikredilmeyen söz konusu câminin bu iki câmiden biri olduğu düşünülmektedir. Bkz. Kâmil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü,* haz. Hüseyin Algül vd., 1.bs. (Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2009), 1: 181.

anılan merhum Sinan Bey'in bina eylediği câmi-i şerif[248] ve Resul Sabbâğ'ın bina eylediği câmi-i şerif[249] tespiti yapılan diğer câmilerdir.

İncelenen yıllarda, sicil kayıtlarında 75 civarında mescide tesadüf edilmiş olup, Bînevâ Mescidi,[250] Çoban Bey Mescidi,[251] Eski Yeni Mescidi,[252] İvaz Paşa Mescidi,[253] Mısırlı Hatun Mescidi,[254] Şeyh Abdurrahman Mescidi,[255] ve Yeni? Mescidi[256] isimleri tespit edilen mescitlerdir. Diğer mescitler ise Ahmed Dâî Mahallesi mescidi,[257] Alaca Hırka Mahallesi mescidi,[258] Arablar Mahallesi mescidi,[259] At Pazarı Mahallesi mescidi,[260] Azeb Bey Mahallesi mescidi,[261] Baba Zâkir Mahallesi mescidi,[262] Bahadır Ağa Mahallesi mescidi,[263] Bezcioğlu Mahallesi mescidi,[264] Cafer Hâce Mahallesi mescidi,[265] Çardak Mahallesi mescidi,[266] Darbhâne Mahallesi mescidi,[267] Debbağlar Mahallesi mescidi,[268] Ebu Şahme Mahallesi mescidi,[269] el-Hâc Sevinc Mahallesi mescidi,[270] Elmalık Mahallesi mescidi,[271] Elvan Bey Mahallesi mescidi,[272] Hacı Baba Mahallesi mescidi,[273] Istabl-ı Bayezid Paşa

[248] BŞS. B49, 107b/2.
[249] BŞS. B51, 76b-719.
[250] Evâil-i Zi'l-hicce 1039 (12-21 Temmuz 1630) tarihli dava kaydına göre, Ali Paşa Mahallesi yakınlarında yer alan mescidin imamı Mevlâna Ramazan Halife b. Ali idi. BŞS. B55, 45a-272.
[251] BŞS. B49, 107a/2.
[252] BŞS. B51, 94a-888.
[253] 3 Muharrem 1040 (12 Ağustos 1630) tarihli berat kaydına göre, mescidin cüzhanlık hizmetine yevmî 1,5 akçe vazife ile Mahmud b. Ahmed tayin edilmiştir. BŞS. B55, 162a-1060.
[254] Musa Baba Mahallesinde idi. BŞS. B49, 79a/4.
[255] BŞS. B51, 70a-655.
[256] BŞS. B49, 64a/4-5.
[257] BŞS. B49, 110b/4.
[258] BŞS. B49, 82a/4.
[259] BŞS. B51, 16b-171.
[260] 17 Safer 1040 (26 Eylül 1630) tarihli belgeye göre, mescidin müezzinlik hizmetine ayda 29 akçe vazife ile, kayyimlik hizmetine ise ayda 5 akçe vazife ile Abdullah b. Kudret getirilmişti. BŞS. B55, 58a-365.
[261] BŞS. B55, 104b-701.
[262] BŞS. B49, 64a/1; BŞS. B49, 69b/4.
[263] BŞS. B51, 72a-671.
[264] BŞS. B55, 84b-565.
[265] BŞS. B51, 17b-180.
[266] BŞS. B49, 84b/1.
[267] BŞS. B49, 113b/3.
[268] BŞS. B49, 67a/2.
[269] BŞS. B49, 81b/1.
[270] Evâhir-i Cemâziye'l-evvel 1039 (6-15 Ocak 1630) tarihli belge, mescidin imamet hizmetini Mehmed Halife b. Ahmed'in ifa ettiğini yansıtmaktadır. BŞS. B110, 22b-130.
[271] BŞS. B49, 89b/1.
[272] 13 Safer 1039 (2 Ekim 1629) tarihli dava kaydına göre, mescidin imamı Abdünnebi Halife b. Mustafa idi. BŞS. B48, 173a-1680.

Mahallesi mescidi,[274] İkizler Mahallesi mescidi,[275] Kanberler Mahallesi mescidi,[276] Kız Yakub Mahallesi mescidi,[277] Kirişçi Kızı Mahallesi mescidi,[278] Köseler Mahallesi mescidi,[279] Kurdoğlu Mahallesi mescidi,[280] Manastır Mahallesi mescidi,[281] Mehmed Karamanî Mahallesi mescidi,[282] Meydancık Mahallesi mescidi,[283] Nakkaş Ali Mahallesi mescidi,[284] Namazgâh Mahallesi mescidi,[285] Selçuk Hatun Mahallesi mescidi,[286] Şeker Hâce Mahallesi mescidi,[287] Tefsirhan Mahallesi mescidi,[288] Timurtaş Mahallesi mescidi,[289] Tuzpazarı Mahallesi mescidi,[290] Umur Bey Mahallesi mescidi,[291] Veled-i Abdurrahman Mahallesi mescidi,[292] Veled-i Harrât Mahallesi mescidi,[293] Veled-i Sarayî Mahallesi mescidi[294], Veled-i Vezirî Mahallesi mescidi,[295] Vezirî Mahallesi mescidi,[296] Yanic oğlu Mahallesi mescidi,[297] Yer Kapı Mahallesi mescidi,[298] Bilecik Mahallesindeki mescit,[299] Çukur Mahallesindeki mescit,[300] Hasan

---

[273] Gurre-i Şaban 1040 (5 Mart 1631) tarihli belgeye göre, mescidin imamı el-Hâc Hüseyin b. Receb idi. BŞS. B51, 85b-801.
[274] BŞS. B49, 118b/5.
[275] Evâhir-i Şaban 1039 (5-13 Nisan 1630) tarihli mahkeme kaydına göre, mescidin kayyimlik hizmetinde ayda 29 akçe vazife ile bulunan el-Hâc Sinan azledilerek yerine Yusuf b. Abdullah tayin edilmişti. BŞS. B110, 69b-406.
[276] BŞS. B46, 81a-412.
[277] İncelenen dava kayıtları, 1039 yılında mescidin müezzinlik hizmetini Himmer Dede b. Mehmed'in ifa ettiğini yansıtmaktadır. BŞS. B48, 187b-1863; BŞS. B51, 8a-81.
[278] BŞS. B49, 80a/4.
[279] BŞS.B49, 75a/5.
[280] BŞS. B49, 63b/4.
[281] BŞS. B49, 76b/3; Bursa'daki merhume Aişe Hatun vakfının tevliyet hizmetini ifa eden Ali Dede b. Sinan tarafından mahkeme gündemine taşınan dava kaydındaki verilerden hareketle, söz konusu mescidin merhum Molla Fenarî tarafından bina edildiği ihtimali üzerinde durulmaktadır. Belge için bkz. BŞS. B49, 116a/3; ayrıca bkz. BŞS. B110, 45a-280.
[282] BŞS. B49, 84a/2.
[283] BŞS. B49, 91b/4; BŞS. B49, 96a/3.
[284] 5 Zi'l-hicce 1040 (5 Temmuz 1631) tarihli kayıttan ayda 29 akçe vazife ile mescidin müezzinlik hizmetini Mustafa b. Ahmed'in ifa edeceğini öğrenmekteyiz. BŞS. B51, 116b-1119.
[285] BŞS. B51, 16b-172.
[286] BŞS. B48, 184a-1807.
[287] BŞS. B49, 103b/1; BŞS. B51, 67b-636.
[288] BŞS. B51, 93a-882.
[289] BŞS. B49, 80b/1.
[290] BŞS. B55, 95b-638.
[291] BŞS. B51, 115a-1103.
[292] BŞS. B49, 87a/6.
[293] BŞS. B49, 72b/3.
[294] Evâil-i Şaban 1040 (5-14 Mart 1631) tarihli kayıt, mescidin imamının Mehmed Ali Halife b. Mehmed olduğunu göstermektedir. BŞS. B55, 120a-814.
[295] BŞS. B110, 47b-296.
[296] BŞS. B49, 115a/4.
[297] BŞS. B55, 136a/5.
[298] BŞS. B110, 36b-231.
[299] BŞS. B55, 86a-579.

Paşa Mahallesindeki mescit,[301] Kefen İğnesi Mahallesindeki mescit,[302] Muradiye Mahallesindeki mescit,[303] Sedbaşı Mahallesindeki mescit,[304] Sivasîler Mahallesindeki mescit,[305] Sultan Mehmed Han Gazi Mahallesindeki mescit,[306] Şeyh Konevî Mahallesindeki mescit,[307]Yeni Bezzâz Mahallesindeki mescit,[308] Başçı İbrahim'in bina eylediği mescit,[309] Davud Paşa'nın bina eylediği mescit,[310] el-Hâc İskender'in bina eylediği mescit,[311] merhum Ertuğrul'un bina eylediği mescit,[312] Hâce Ali oğlu Hâce Ömer'in bina eylediği mescit,[313] Molla Fenarî'nin bina eylediği mescit,[314] Kadri Efendi'nin bina eylediği mescit,[315] Kiremitçizâde olarak anılan merhum Sinan Bey'in bina eylediği mescit,[316] Ebu İshak Veli Zaviyesi'nin mescidi[317], merhum Kazzazoğlu'nun bina eylediği iki mescit[318] ve Eski Galle Pazarı olarak bilinen hanın dâhilindeki mescit[319] şeklindedir.

---

[300] Evâsıt-ı Muharrem 1039 (31 Ağustos 1629-9 Eylül 1629) tarihli belgeden, mescidin imamet hizmetinde bulunan Ahmed Efendi b. Abdullah'ın, Hac yolunda vefat ettiğini öğrenmekteyiz. BŞS. B50, 72a-446.
[301] BŞS. B49, 107a/3.
[302] BŞS. B49, 100a/3.
[303] 20 Rebî'ü'l-evvel 1040 (27 Ekim 1630) tarihli dava kaydından söz konusu mescidin Bostan Çelebi Mescidi olduğu düşünülmektedir. BŞS. B51, 67b-634.
[304] BŞS. B55, 31b-177.
[305] BŞS. B51, 112b-1081.
[306] eş-Şeyh Abdullah tarafından bina edilmiştir. BŞS. B50, 85a-525.
[307] BŞS. B55, 63a/2.
[308] BŞS. B55-137a/5.
[309] BŞS. B55, 76a-502.
[310] Evâhir-i Muharrem 1039 (10-19 Eylül 1629) tarihli belgeye göre, Eski Tahte'l-Kal'a yakınlarındaki Bit Pazarı Çarşısında yer alan mescidin yakınında Davud Paşa vakfı olan birbirine bitişik üç bâb dükkân vardı. BŞS. B50, 75a-467.
[311] Umur Bey Gazi Mahallesi yakınlarında yer almaktaydı. BŞS. B110, 39a-248.
[312] Eski Yeni olarak bilinen hanın yakınlarında yer almaktaydı. BŞS. B51, 103b-977.
[313] BŞS. B49, 106a/1.
[314] BŞS. B49, 116a/3; Selh-i Receb 1039 (15 Mart 1630) tarihli belgeye göre, Bursa Kalesi dâhilindeki Manastır Mahallesinde yer alan mescidin müezzinlik görevi ayda 29 akçe vazife ile Bayram Çelebi b. Ali'ye tevcih edilmiştir. BŞS. B110, 45a-280.
[315] BŞS. B50, 68a-425.
[316] BŞS. B49, 107b/2.
[317] Evâil-i Şaban 1040 (5-14 Mart 1631) tarihli berat kaydına göre, mescidin imamet hizmetine Mevlâna Mustafa isimli şahıs tayin edilmiştir. BŞS. B55, 154b-1009.
[318] BŞS. B51, 42a-402.
[319] BŞS. B55, 135b-916.

1. 1. 2. 1. 3. Ankara

Dinî ve sosyal tesisler yönünden oldukça zengin bir şehir olan Ankara'da,[320] sicil kayıtlarından XVI. yüzyılda 14 câmi ve 50 mescidin varlığını öğrenmekteyiz.[321] İncelenen döneme bakıldığında sicillerde sekiz câmi tespit edilmiş olup bu mekânlar şunlardır: Ahi Elvan Câmii,[322] Cenâbî Ahmed Paşa Câmii,[323] el-Hâc Bayram Câmii,[324] Haseki Câmii,[325] Kurşunlu Câmii,[326] Sultan Alaeddin Câmi-i Şerifi,[327] Yegân Bey Câmi-i Şerifi[328] ile Öksüzce Mahallesinde konumlanan câmi-i şeriftir. [329]

Ankara kadı sicillerinde yirmi altı mescide tesadüf edilmiş olup, Beglenceoğlu? Mescidi,[330] Engürgüzoğlu? Mescidi,[331] Erzurum Mescidi,[332] Hacı Mirza Mescidi,[333] Halife Bayezid Mescidi,[334] Keciklû Mescidi,[335] Mirûrî Mescidi[336] Muytablar Mescidi,[337] Öksüz Mescidi[338] ve Sabunî Mescidi[339] isimleri tespit edilen

---

[320] Özdemir, "Ankara", 3: 207.
[321] Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, 17-19.
[322] AŞS. 24, 122-737; AŞS. 24, 156-930; AŞS. 25, 25-135; Selh-i Şevval 1039 (11 Haziran 1630) tarihli belgeye göre, câminin imamı Mustafa Halife b. Mehmed idi.
[323] AŞS. 24, 207, 1098; 11 Rebî'ü'l-âhir 1039 (29 Ekim 1629) tarihli belgeden anlaşıldığına göre, câmide birden fazla hizmeti (yevmî 2 akçe ile temcîd ve 2 akçe ile evkāt-ı hamsede sûre-i İhlas kıraat edip yevmî 3 akçe vazife ile müezzinlik) üzerinde bulunduran Yusuf'un vefat etmesi üzerine söz konusu hizmetleri oğlu Süleyman'a tevcih olunmuştur. AŞS. 24, 12-87/2; Ayrıca sicil kayıtlarından câminin hatiplik hizmetini 5 Cemâziye'l-âhir 1039 (20 Ocak 1630) tarihinde Ahmed Halife b. el-Hâc İsa'nın, 13 Rebî'ü'l-âhir 1040 (19 Kasım 1630) tarihinde ise Mehmed Halife'nin ifa ettiğini öğrenmekteyiz. AŞS. 24, 36-243; AŞS. 24, 133-804.
[324] AŞS. 24, 52-344.
[325] 12 Ramazan 1040 (14 Nisan 1631) tarihli belgeye göre, câminin yakınlarında bir dükkân tespit edilmiştir. AŞS. 25, 25-137.
[326] 25 Şevval 1040 (27 Mayıs 1631) tarihli mahkeme kaydına göre, Hacendi mahallesinden olup vefat eden Müslime bt. Osman'dan intikal eden menzilin bir tarafı Kurşunlu Câmi-i Şerifi ile hudutlanmıştı. AŞS. 25, 45-236.
[327] 13 Cemâziye'l-âhir 1040 (17 Ocak 1631) tarihli kayıt, Ankara Kalesinde yer alan câminin tevliyet hizmetini kalenin dizdârı Hasan Ağa'nın ifa ettiğini yansıtmaktadır. AŞS. 24, 150-900.
[328] Eşenhor Mahallesinde idi. AŞS. 25, 34-178.
[329] *"Budur ki medîne-i Ankara mahallatından Öksüzce Mahallesinde vâki' câmi-i şerifin…"*, AŞS. 24, 56-365.
[330] AŞS. 24, 52-344.
[331] AŞS. 24, 140-844.
[332] 28 Rebî'ü'l-evvel 1040 (4 Kasım 1630) tarihli belgeye göre, mescidin imamı Muhyiddin Halife ve müezzini Mahmud Dede idi. AŞS. 24, 129-779/1.
[333] Selh-i Zi'l-hicce 1039 (9 Ağustos 1630) tarihli belgeden anlaşıldığına göre, Bostanî Mahallesinde yer alan mescidin yevmî 2 akçe ile imamı olan Hacı Hüseyin'in vefat etmesi üzerine yerine Abdülkadir isimli şahıs tayin edilmişti. AŞS. 24, 106-662.
[334] 5 Cemâziye'l-âhir 1039 (20 Ocak 1630) tarihli belgeden, söz konusu mescidin Ulucanlar isimli mevzide bulunduğunu ve yakınlarında Buryacı Mahallesinden olup vefat eden Pir Dede b. Ali'nin mülkü olan demirci dükkânının olduğunu öğrenmekteyiz. AŞS. 24, 36-243.
[335] AŞS. 24, 29-201.
[336] 28 Rebî'ü'l-evvel 1040 (4 Kasım 1630) tarihli belgeye göre, mescidin imamı Seydi Ahmed Halife ve müezzini Ali isimli şahıs idi. AŞS. 24, 129-779/1.
[337] AŞS. 24, 45-299/1.

mescitlerdir. Diğer mescitler ise Behlül Mahallesi mescidi,[340] Çakırlar Mahallesi mescidi,[341] Debbağîn Mahallesi mescidi,[342] el-Hâc Halil Mahallesi mescidi,[343] Kattanin Mahallesi mescidi,[344] Keyyalin Mahallesi mescidi,[345] Afi Mahallesindeki mescit,[346] Ahi Hacı Murad Mahallesindeki mescit,[347] Baklacı Mahallesindeki mescit,[348] Belkıs Mahallesindeki mescit,[349] Boyacı Ali Mahallesindeki mescit,[350] el-Hâc Mansur Mahallesindeki mescit,[351] Kâzur Ali Mahallesindeki mescit,[352] Sarrac Sinan Mahallesindeki mescit,[353] Tulce Mahallesinde yer alan mescit[354] ve Yakub Harrât mahallesindeki mescit[355] şeklindedir.

Netice itibariyle incelenen sicil kayıtlarında, Ruha'da 16 câmi ve 11 mescit, Bursa'da 20 câmi ve 75 civarında mescit, Ankara'da ise 8 câmi ve 26 mescitle karşılaşılmıştır. Bu rakamsal verilere bakıldığında, Ruha'da câmi sayısının mescit sayısından fazla olduğu, Bursa ve Ankara'da ise mescit sayısının câmi sayısından fazla olduğu göze çarpmaktadır. Ancak, Evliya Çelebi'nin Ruha'da çok sayıda mescidin bulunduğundan bahsetmesi diğer iki şehirde olduğu gibi burada da mescit

---

[338] AŞS. 24, 56-367.
[339] AŞS. 24, 45-299/1.
[340] 27 Rebî'ü'l-âhir 1039 (14 Aralık 1629) tarihli belgeye göre, mescidin müezzin ve mütevellisi Yahya Dede b. el-Hâc Mahmud idi. AŞS. 24, 22-155.
[341] AŞS. 24, 105-653.
[342] AŞS. 24, 13-91.
[343] 24 Zi'l-hicce 1039 (4 Ağustos 1630) tarihli dava kaydına göre, mescidin imamet ve tevliyet hizmetlerini Mehmed Halife b. Mahmud ifa etmekteydi. AŞS. 24, 105-654.
[344] AŞS. 24, 9-66; 15 Receb 1039 (28 Şubat 1630) tarihli belgeye göre, mescidin imamı ve mütevellisi el-Hâc İsa b. el-Hâc Ali olup 21 Receb 1039 (6 Mart 1630) tarihli bir başka dava kaydı mescidin yakınlarında vakfı olan bir miktar avlu olduğunu yansıtmaktadır. AŞS. 24, 51-334; AŞS. 24, 54-352.
[345] AŞS. 24, 151-903; AŞS. 25, 12-68.
[346] Evâhir-i Rebî'ü'l-evvel 1040 (28 Ekim-6 Kasım 1630) tarihli berat kaydına göre, yevmî *nîm akçe* ile mescidin müezzini olan Derviş Ahmed vefat ettiğinden yerine Ahmed Halife tayin edilmiştir. AŞS. 24, 168-977.
[347] 28 Cemâziye'l-âhir 1039 (12 Şubat 1630) tarihli belge, söz konusu mescidin Hâce Musluh tarafından *tecdîden* bina edildiğini yansıtmaktadır. AŞS. 24, 45-299/1.
[348] 14 Cemâziye'l-evvel 1040 (19 Aralık 1630) tarihli belgeye göre, mescidin imamı ve mütevellisi Salih Halife b. Turgud idi. AŞS. 24, 141-851.
[349] 20 Şaban 1039 (4 Nisan 1630) tarihli dava kaydına göre, Kara Çopur ? olarak bilinen el-Hâc Sinan tarafından bina edilen mescidin imamet hizmetini Mehmed Halife b. Himmet ve müezzinlik hizmetini Osman b. el-Hâc Ahmed ifa etmekteydi. AŞS. 24, 68-431.
[350] AŞS. 25, 56-288.
[351] AŞS. 24, 87-550.
[352] AŞS. 25, 4-30.
[353] Evâil-i Safer 1039 (20-29 Eylül 1629) tarihli berat kaydına göre, mescidin imamet hizmetini ifa eden Eyyüb'ün vefat etmesi üzerine söz konusu hizmetine oğlu Mevlâna Mustafa getirilmiştir. AŞS. 24, 239-1208.
[354] AŞS. 25, 13-74.
[355] AŞS. 24, 126-758.

sayısının câmi sayısına oranla daha fazla olduğunu göstermektedir. Bu şehirlerdeki mescit isimleri dikkatli bir şekilde incelendiğinde Ruha'da tespit edilen hiçbir mescidin, Bursa ve Ankara'daki bazı mescitler gibi şehirdeki mahallelerin isimleriyle anılmadığı dikkat çekmektedir. Sicillerden bunun nedenleri tespit edilememiştir. Ancak, bunda şehirdeki mahallelerin sayıca az olması ile mevcut mahallelerin isimlerini câmi veya mescitlerden almamış olmalarının etkili olduğu düşünülmektedir.

Bilindiği üzere mescitler ve câmiler, Osmanlı şehirlerini belirleyici unsurlar olup, genellikle hemen her mahallede bir mescide rastlanılmaktayken, câmilerin daha büyük mahallelerde ve şehrin kalabalık semtleri olan ticaret kesimlerinde konumlandıkları görülmektedir.[356] İncelenen üç Osmanlı şehrinde de bazı câmi ve mescitlerin şehirlerin kalabalık kesimleri olan çarşı ve pazarlarında yer aldıklarını görmek mümkündür. Meselâ Ruha'da Pazar Câmii Hurdacılar Pazarı'nda, el-Hâc Sadaka Mescidi Basmacılar Pazarı'nda; Bursa'da Davud Paşa'nın bina ettiği mescit Bit Pazarı Çarşısı'nda; Ankara'da Halife Bayezid Mescidi ise Ulucanlar isimli mahalde bulunmaktaydı. Ayrıca Bursa'da Câmi-i Kebir'in yakınlarında kahvehane, dükkân gibi yapıların tespit edilmesi bu câminin de şehrin ticaret kesiminde olduğuna işaret etmektedir.

Kalede bir ya da birden fazla câminin bulunması orada yerleşimin olduğunu gösteren delillerdendir. İlgili yıllarda incelenen üç şehrin kalesinde de bir ya da birden fazla câminin varlığına rastlanılması bu kalelerin bir yerleşim birimi özelliği taşıdıklarını ortaya koymaktadır. Meselâ Evliya Çelebi, Ruha Kalesini tasvir ederken burada minaresiz eskiden mabed olarak kullanılmış bir câminin varlığından bahsetmiştir.[357] Evliya Çelebi tarafından ismi zikredilmeyen bu câminin, verilen atama kayıtlarından[358] sicillerde tespit edilen "Kal'a Câmii" olduğu anlaşılmaktadır. Bursa ve Ankara şehirlerine bakıldığında sicil kayıtlarından Bursa'da Gazi

[356] Akyüz, *Ankara'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde* XVIII. *Yüzyılda Ankara (Şer'iyye Sicillerinin Sayısal ve Muhtevâ Analizi Denemesi),* 75; Ergenç, *Şehir, Toplum, Devlet Osmanlı Tarihi Yazıları,* 132.
[357] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi 3. Kitap,* 91-92.
[358] Karakeçili, *Hurûfât Defterlerine Göre 1690-1837 Tarihlerinde Ruha Kazâsı (Vakıf Yapıları, Cemaatler, Meslek Grupları),* 75.

Hudâvendigâr Câmi-i Şerifi[359] ile Üftade Câmii'nin;[360] Ankara'da ise Sultan Alaeddin Câmii'nin[361] kalede konumlanan mekânlar oldukları tespit edilmiştir.

1. 1. 2. 2. Tekke ve Zaviyeler

Arapça'da aslında "toplamak: men etmek" manasına "zvy" kökünden türeyen zaviye terim olarak, "herhangi bir tarikata mensup dervişlerin, bir şeyhin idaresinde topluca yaşadıkları ve gelip geçen yolculara bedava yiyecek, içecek ve yatacak yer sağlayan, yerleşme merkezlerinde veya yol üzerindeki bina yahut bina topluluğu" şeklinde tanımlanmıştır.[362] Tekke, zaviye, hankâh, dergâh gibi farklı isimler altında, bazı önemsiz mimarî biçim ve teşkilat ayrılıklarının dışında, birbirinden hemen hemen farksız olan, bir başka ifadeyle yukarıda tarifi yapılan aynı müesseseyi ifade eden bu mekânlar,[363] tasavvuf düşüncesinin, anlayış ve terbiyesinin işlendiği, derinleştirildiği ve halka takdim edildiği yerlerdi.[364] Osmanlı'da XV. yüzyılın sonlarından itibaren söz konusu tabirler arasında, teşkilat ve vazife itibariyle bazı küçük farklar ortaya çıkmış olup, zaviye tabiri sadece şehir, kasaba ve köylerdeki küçük tekkelerle, geçit, derbent ve yol üzerindeki misafirhaneler için kullanılmıştı.[365]

Zaviyeler, Osmanlı Devleti'nin erken dönemlerinde Türk göçmenlerini sınırda ve fethedilen alanlarda yerleştirmekte önemli bir role sahipti. Nitekim derviş ya da derviş kılığına giren yoksul göçmenler, yeni fethedilmiş bir alana gelerek bir parça toprak seçer ve bir de zaviye kurarak hükümdardan söz konusu toprağın zaviyenin vakfı olduğunu onaylayan bir belge alırdı. Zaviye mensupları vergiden muaf olduklarından topraklarına yeni göçmenler akın eder ve böylece orası bir Türk köyünün çekirdeğini teşkil ederdi. XIV. yüzyılda gerek Batı Anadolu gerek Balkanlar'da kurulan Türk köylerinin büyük bir kısmı böyle kurulmuştur.[366]

---

[359] BŞS. B110, 37a-228.
[360] BŞS. B51, 51b-478; BŞS. B55, 115a-781.
[361] AŞS. 24, 150-900.
[362] Ahmet Yaşar Ocak vd., *"Zâviye",* İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: MEB, 1986): 13, 468.
[363] Ocak vd., *"Zâviye",* 468; Taş, *Osmanlı Döneminde Urfa'da Sosyal Hayat (Mahkeme Kayıtlarına Göre 1850-1900)*, 232-233.
[364] Ziya Kazıcı, *Osmanlıda Vakıf Medeniyeti,* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2020), 159.
[365] Ocak vd., *"Zâviye",* 468.
[366] Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ 1300-1600,* çev. Ruşen Sezer, 28. bs. (İstanbul: Kronik kitap, 2020), 193.

Anadolu ve Rumeli'nin iskân ve İslamlaşmasında önemli bir role sahip olan tekke ve zaviyeler, ayrıca çorak toprakların işletilmesi suretiyle ziraata elverişli hâle getirilmesinde, sınır boylarının muhafazasında, halkın manevî ihtiyaçlarının temininde, köylerin gelişmesinde ve köy ahalisinin ekonomik, sosyal ve kültürel bakımdan ilerlemesinde önemli bir işlev görmüşlerdi.[367] Diğer taraftan han ya da kervansarayın olmadığı yerlerde yoldan geçenlerin geceleyebildiği yerler olan zaviyeler, dervişlerin silahlı gücünün oldukça sınırlı olmasına karşın, bilhassa soyguncuların bu şahıslara atfedilen olağanüstü güçlerden korkmaları nedeniyle yolcular için güvenli mekânlardı.[368]

Zaviyeleri kuran şeyhler; çeşitli tarikatlara mensup olmakla birlikte, çoğu fütüvvet kurallarına göre ahi olarak anılan kardeş, yârân birlikleri halinde örgütlenmişlerdi. Diğer dinî vakıfların tevliyet hizmetlerini ifa edenler gibi şeyh ve torunları zaviyelerin ırsî yöneticileriydi. İmparatorluğun güçlü, merkezî bir devlet olarak gelişmesiyle birlikte zaviyelerin çoğu ortadan kaldırılmıştı. Özellikle Fatih döneminde yol üstünde olmayan ve yolculara hizmet vermeyen zaviyelerle gelirlerini hayır işlerinde kullanmayan vakıf ve zaviyeleri devlet tarafından ortadan kaldırılarak toprakları timarlı sipahilere verilmişti. Nitekim 1530 yılında 623, aynı yüzyılın ortalarında Anadolu'da 1100 civarında zaviye mevcut olup,[369] incelenen dönemde Ruha, Bursa ve Ankara şehirlerinde tespit edilen tekke ve zaviyeler aşağıda incelenecektir.

1. 1. 2. 2. 1. Ruha

Bilindiği üzere İslâm dünyasındaki büyük tarikatlar, genellikle bugünkü Ortadoğu topraklarında zuhur etmiştir. Nitekim Urfa ve çevresinde oldukça erken sayılabilecek bir dönemde tekkeler inşa edilmişti.[370] Şehrin sosyal hayatında önemli bir role sahip bu mekânların sayısı bir hayli fazla olup bazısı kısa ömürlü olurken,

---

[367] Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler: İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", *Vakıflar Dergisi,* 2 (1942): 285, 290, 304; Kazıcı, *Osmanlıda Vakıf Medeniyeti,* 160, 162; Yasin Taş, "Rumkale Kazası Zaviyeleri", *Ortaçağ'dan Günümüze Rumkale ve Halfeti,* ed. Yasin Taş (İstanbul: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2022), 107.
[368] Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler,* 76.
[369] İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ 1300-1600,* 193-194.
[370] Taş, *Osmanlı Döneminde Urfa'da Sosyal Hayat (Mahkeme Kayıtlarına Göre 1850-1900),* 233.

bazısı da yakın zamana kadar varlıklarını sürdürebilmişlerdi.[371] Şehrin Osmanlı hâkimiyetine geçtiği XVI. yüzyıl başlarında şehirde Ayn-ı Halîlu'r-Rahman, Mevlid-i Halîlu'r-Rahman, Mencek, Şeyh Mes'ud Dede Horasanî ve Tekke-i Cedîd isimlerinde beş zaviye bulunup bunlardan ilk üçü Osmanlı Devleti boyunca varlıklarını devam ettiren büyük zaviyelerdi.[372] İncelenen sicillerde sadece Mevlid-i Halîlu'r-Rahman Zaviyesi tespit edilebildiğinden bu kayıtlar, ilgili dönemde şehirdeki tekke ve zaviyelerin durumu hakkında bizi yeteri kadar aydınlatamamaktadır. Bununla birlikte Evliya Çelebi'nin *"Ba'zı mahallede iki üç zaviye vardır, zira ahâlî-i vilâyeti gayet musallî kimesneler ve sâhib-i sülûk ve ehl-i vera' halîm u selîm âdemlerdir"* şeklindeki tasvirinden[373] XVII. yüzyılın ortalarında şehirdeki zaviyelerin durumu hakkında bir nebze de olsa bilgi edinmek mümkündür. Faydalı olacağı düşüncesiyle sicillerde tespit edilen zaviye, kimi çalışmalardaki veriler ile mahkeme kayıtlarının sunduğu detaylar ışığında aşağıda ele alınacaktır.

Mevlid-i Halîlu'r-Rahman Zaviyesi: Ayn-ı Halîlu'r-Rahman Zaviyesinin yakınında yer alan yapı, adını Hz. İbrahim'in unvanından almaktadır.[374] Kimin tarafından yapıldığı hakkında herhangi bir malumat bulunmayan zaviyenin Eyyûbiler döneminde inşa edildiği rivayet edilmektedir.[375] Şehirde bulunan zaviyeler arasında en uzun ömürlü olan zaviye, Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan[376] vakfıdır ve geliri Ayn-ı Halîlu'r-Rahman Zaviyesinin gelirine göre daha yüksektir. Osmanlı Sultanı Kanunî bu zaviyeye bir köy vakfetmiştir. Şehir nahiyesine bağlı Şeyhçoban köyü ile

---

[371] Üner, *Osmanlıdan Cumhuriyete Urfa Tarihi*, 169.
[372] Üner, *Osmanlıdan Cumhuriyete Urfa Tarihi,* 169; Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı),* 173-175.
[373] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi 3. Kitap,* 92.
[374] Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı),* 174.
[375] Ali Tenik, "Urfa Tekke ve Zaviyeleri", *Osmanlı Urfası,* ed. Abdullah Ekinci (İstanbul: Urfa Okulu Yayınları, 2018), 1: 277.
[376] 1425 yılında Ergani yöresinde hayata gözlerini açan Uzun Hasan Bey, "Sultânü'l-âdil Ebü'n Nâsır" veya "Sultânü'l-galib Hasan Padişah" unvanlarıyla anılmıştır. Babası, Kara Yülük Osman Bey'in oğlu Ali Bey olup, annesi Ak-Koyunlu Hanedanı'ndan Pîr Ali Bey'in kızı Saray Hatun'dur. Fallmerayer, Trabzon-Rum Devleti'nin damadı olan Türkmenlerin sultanı Hasan Bey'e, "uzun boyundan dolayı Asya'da 'Uzun Hasan' denildiğini, Grek kroniklerinde de 'Hasanis o Megas' yani Büyük Hasan denilmeyip, 'Hasanis o Makros', diğer bir ifadeyle 'Uzun Hasan' denildiğini kaydetmekte olup, ayrıca Arap kronikleri de öncekilere uygun olarak 'Hasan-ı Tavil' derlerdi demektedir. Kısaca boyunun uzun olması hasebiyle, Uzun Hasan olarak adlandırıldığı anlaşılan Ak-Koyunlu hükümdarı, Kara Osman'ın torunu idi. Uzun Hasan Bey'in ilk dönemlerinde, başlıca Erzurum, Erzincan, Harput, Diyarbekir, Mardin ve Urfa gibi şehirleri içine alan ufak bir beylik olan Ak-Koyunluların, batı tarafında Osmanlılar, güney tarafında Memlûkler ve doğuda Kara-Koyunlular gibi güçlü komşularının yanı sıra mahallî birtakım beylikler ile Trabzon-Rum İmparatorluğu gibi zayıf komşuları vardı. Bkz. Kazım Paydaş, *Uzun Hasan ve Otlukbeli Savaşı,* 1. bs. (İstanbul: Bilge Kültür-Sanat, 2022), 39-40.

Humsviranı ve Gavurviranı mezraları önceden malikâne-divanî sisteme göre vergilendirilmekte ve hasılatının rub‘ hissesi vakfa, geriye kalanı timara verilmekte iken İran seferi dönüşünde zaviyeyi ziyaret eden Kanunî timar hissesini de buraya vakfetmiştir.[377] Meşihat makamında Kadirî tarikatı halifeleri bulunan zaviyenin postnişinliğinde XIX. yüzyılın ikinci yarısında Dede Osman Efendi b. Dede Abdâl Mehmed b. Dede Eyüb bulunmaktaydı.[378] 1883 yılında vefat etmiş olan bu zat, Erbil'de Kadirî tarikatı şeyhi Erbilli Abdülkadir Kemal Efendi'den tasavvuf terbiyesi ve hilafeti aldıktan sonra Urfa'ya dönüp burada hizmet vermeye başladığından zaviye, halk arasında "Dede Osman Avni Efendi Tekkesi/Dergâhı" olarak da bilinmektedir.[379]

İncelenen sicillerden, ilgili yıllarda zaviyenin gelirleri arasında Sultanlık isimli değirmenin olduğunu öğrenmekteyiz. Bu değirmen, zaviye evkafının mütevellisi Şah Hüseyin Bey b. Ahmed Çelebi tarafından 1 Selimî 4'er akçeden olmak üzere yevmî 30 Selimî'ye 1 Rebî‘ü'l-âhir 1040 (7 Kasım 1630) tarihi itibariyle bir seneliğine Abdullah b. Abdullah isimli mühtediye kiraya verilmişti.[380] 11 Cemâziye'l-âhir 1040 (15 Ocak 1631) tarihli belge ise zaviye câminin görevlileri hakkında bizi aydınlatmaktadır. Belgeye göre, zaviye câminin vaizi Mevlâna Hüsameddin Halife, hatibi Molla Ömer, diğer görevlileri Mevlâna Ebubekir Efendi, Molla eş-Şeyh Mahmud Efendi, Mevlâna el-Hâc Yahya ve Mevlâna Hacı Yusuf olup, tevliyet hizmetini *"eb'en 'an cedd"* şeklinde adı geçen Hüseyin Bey b. Ahmed Çelebi ifa etmekteydi.[381]

1. 1. 2. 2. 2. Bursa

Osmanlı Devleti'nin ilk başkenti olan Bursa, Anadolu'da gelişen tasavvufî hayat ve düşüncenin de önemli merkezlerinden biriydi. Nitekim şehir, XIV.- XVI. yüzyıllarda Anadolu'ya Asya topraklarından gelen çok sayıda sufinin karar kıldığı yer olmuş, böylece Osmanlı düşünce ve zihniyetine zamanla hâkim olacak yaşama

[377]Üner, *Osmanlıdan Cumhuriyete Urfa Tarihi,* 170; Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı),* 174.
[378] Taş, *Osmanlı Döneminde Urfa'da Sosyal Hayat (Mahkeme Kayıtlarına Göre 1850-1900),* 234.
[379] Mahmut Karakaş, *Cumhuriyet Öncesi Şanlıurfa'da Kültür ve Eğitim,* (Konya: Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2012), 197; Tenik, "Urfa Tekke ve Zaviyeleri", 277.
[380] UŞS. 207, 235-543.
[381] UŞS. 207, 240-554.

ve düşünce tarzının tohumları söz konusu dönemde bu bölgede atılmıştır.[382] XIV. yüzyıldan itibaren kurulmaya başlayan Bursa tekkelerinin bir kısmı zaman içinde tarihe mal olmuş, bir kısmı da gelişerek etki ve hizmet sahasını büyütmüştür.[383] Ünlü gezgin Evliya Çelebi'nin, müşahedelerinde XVII. yüzyıl ortalarında Bursa'da 300'e yakın dergâh olduğunu belirtmesi bize söz konusu dönemde buradaki dergâh sayısı hakkında bir fikir vermesi bakımından önemlidir. Evliya Çelebi'nin en büyüğünün Mevlevihane olduğunu belirttiği tekkelerden[384] incelenen sicillerde 11'i tespit edilebilmiştir. Bu tekkeler sicil kayıtlarındaki veriler ışığında aşağıda ele alınacaktır.

Abdal Murad Zaviyesi: Uludağ'ın yamaçlarında yüksek bir tepede aynı adla anılan mahallede konumlanmıştı.[385] İncelenen siciller, bu mekânın zeylinde vadi olduğunu yansıtmaktadır.[386] Zaviye, Bursa'nın fethinden önce Buhara'dan Bursa'ya gelen ve fetih esnasında Orhan Gazi'ye manevî katkılarda bulunan Abdal Mehmed tarafından kurulmuştur.[387] Evliya Çelebi, Bektaşî tekkesi olan bu mekânı Orhan Gazi'nin bina ettiğini ve buraya binden fazla sahan, tencere, kazan gibi kap-kacak vakfettiğini belirtmiştir.[388] XVII. yüzyılda faaliyette olduğu anlaşılan zaviyenin, Abdal Murad'dan sonra kimler tarafından idare edildiği hususunda kaynaklarda herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.[389]

Baba Sultan Zaviyesi: Kaynaklarda "Seyyid Mehmed Dede Zaviyesi", "Postinpûş Baba Zaviyesi", "Postinpuş Baba Sultan İmareti" gibi adlarla da anıldığı belirtilen yapı, ilçenin kuzeybatısında, muhtemelen antik şehrin yerinde oluşan 6 metre yüksekliğindeki Babasultan höyüğünün oluşturduğu alçak bir tepenin üzerinde kurulmuştur.[390] Asıl adı Seyyid Mehmed Buharî olan Postinpûş Baba, Orhan Gazi zamanında Buhara'dan gelip Bursa'nın Yenişehir ilçesine yerleşmiş, I. Murad

[382] Mustafa Kara, "Bursa Tekkeleri ve Tasavvufî Hayat Üzerine Genel Bir Değerlendirme", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 2/2 (1987): 77.
[383] Mustafa Kara, "Bursa Tekkelerinin Alfabetik Olarak İsimleri ve Beliibaşlı Kaynaklar", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 2/2 (1987): 89.
[384] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi 2. Kitap,* 14; Evliya Çelebi, *Seyahatnameye Göre Ruhaniyetli Şehir Bursa,* 46.
[385] Hasan Basri Öcalan, *Bursa'da Tasavvuf Kültürü (XVII. Yüzyıl),* (Bursa: Gaye kitabevi, 2000), 161.
[386] BŞS. B110, 55b-340.
[387] Öcalan, *Bursa'da Tasavvuf Kültürü (XVII. Yüzyıl),* 161.
[388] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi 2. Kitap,* 14.
[389] Öcalan, *Bursa'da Tasavvuf Kültürü (XVII. Yüzyıl),* 161.
[390] Ebru Karakaya, "Postinpûş Baba Zaviyesi", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34: 334.

zamanında vefat etmiş ve tekkenin yanına defnedilmiştir.[391] Tekkenin Orhan Gazi tarafından mı, yoksa I. Murad tarafından mı yaptırıldığı konusu ise ihtilaflıdır.[392] Nitekim Neşrî'nin, Murad Gazi hakkında *"... Ve dahi muhabbet ettiği dervişlere zaviye yaptırırdı. Nitekim Postîn-pûşa Yini-Şehirde zaviye yapı-verdi"* şeklindeki ifadesi[393] zaviyenin I. Murad tarafından yaptırıldığını ortaya koymaktadır. Eyice'nin de bu ifadeyi desteklediği görülmektedir.[394] Ancak, Ayverdi'nin, zaviyenin Orhan Gazi döneminde inşa edildiği sonucuna ulaşmasıyla zaviyenin bu dönemde yapıldığını sonradan Eyice de kabul etmiştir.[395] Kepecioğlu da zaviyenin Orhan Gazi tarafından Postinpûş Baba için Yenişehir'in batı tarafında bina edildiğini ifade etmektedir.[396]

Evâsıt-ı Muharrem 1040 (20-29 Ağustos 1630) tarihli dava kaydına göre, verilen beratla tevliyet hizmetini dergâh-ı mu'allâm kapıcılarından Mehmed isimli kişinin yürüttüğü zaviye,[397] XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren boş ve harap bir hâle gelmiştir. 1701 yılında Bektaşîlerden Elbistanlı Derviş Hacı Ahmed, zaviyeyi tamir edip gelen geçeni doyurmuş, türbenin kandilini yakarak zaviyedarlığını üstlenmiş ve burasını bir Bektaşî tekkesi hâline koymuştur.[398]

Bahri Dede Zaviyesi: İncelenen sicillerde Bursa'nın Muradiye Mahallesinde yer aldığı tespit edilen dergâhın[399] kurucusu Bahri Dede'dir. Adı geçen mahallede dünyaya gelen bu zât, Bursalı Handan Ağa'nın oğlu olup gençlik yıllarında Edirne'ye gitmiştir. Burada Kovacı Dede Dergâhında Edhemî tâcı ile şeyhlik yapmış ve gönül terbiyesini tamamladıktan sonra Bursa'ya geri dönmüştür. Kanunî Sultan Süleyman'ın davet etmesi üzerine Zigetvar Seferi'ne dostlarıyla beraber katılmış ve kalenin fethinden sonra dönüşte aldığı lütufla tekkesini yaptırmıştır. 974 (1566)

---

[391]Salih Çift, "Osmanlılar Döneminde Bursa'da Bektaşi Kültürü ve Bektaşi Tekkeleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 10/2 (2001): 231; Kâmil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü,* Haz. Hüseyin Algül vd., 1.bs. (Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2009), 4: 45.
[392] Çift, "Osmanlılar Döneminde Bursa'da Bektaşi Kültürü ve Bektaşi Tekkeleri", 231.
[393] Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı Cihan-Nümâ: Neşrî Tarihi,* haz. Faik Reşit Unat vd., (Ankara: TTK Basımevi, 1949), 1: 309.
[394] Semavi Eyice, "İlk Osmanlı Devrinin Dinî-İçtimaî Bir Müessesesi Zaviyeler ve Zaviyeli Camiler", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası,* 23/1-2 (1962-1963): 33.
[395] Karakaya, "Postinpûş Baba Zaviyesi", 34: 334.
[396] Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü,* 4: 45.
[397] BŞS. B55, 170a-1108.
[398] Çift, "Osmanlılar Döneminde Bursa'da Bektaşi Kültürü ve Bektaşi Tekkeleri", 231-232; Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü,* 4: 45.
[399] BŞS. B51, 67a-633.

yılında vefat eden Bahri Dede tekkede bulunan türbesine defnedilmiştir.[400] Tekkenin ikinci postnişini ve aynı zamanda Bahri Dede'nin oğlu olan Bostan Çelebi tarafından 1593'te bir vakfiye tanzim edilmiştir. 1841 yılında Muradiye yangınında yanan tekke, Bursa muhassılı Kâni Bey tarafından yeniden yaptırılmıştır.[401] Banisinin Baba Zakir ve bağlı olduğu tarikatın Halvetiyye olduğu belirtilen tekkedeki tarikat icrası hakkında ayrıntılı bilgi bulunmamakla beraber kuruluşundan sonuna kadar söz konusu tarikat usullerine göre zikir ve ritüeller gerçekleştirilmiştir.[402]

Elmas Dede Tekkesi: İncelenen sicillerde Bursa'nın At Pazarı Mahallesinde konumlandığı anlaşılan tekkenin[403] kurucusu olan Elmas Dede'nin, bazı çalışmalardaki verilerden Ali Mest Edhemî Dede olduğunu öğrenmekteyiz.[404] Buhara'dan Bursa'ya gelen bu tarikat ehli, Çelebi Mehmed döneminde (1413-1421) vefat etmiş olup ikamet etmekte olduğu zaviyesine defnedilmiştir. Kuruluşu esnasında Edhemî tarikatına bağlı olan bu dergâh daha sonraları Şemlelizâde Ahmed Efendi tarafından Gülşenî tarikatına geçmiştir.[405] Tarikat icrası 1877/1878 yılında sona eren yapı, bakımsızlık nedeniyle bu tarihten sonra yok olmuştur.[406]

Eşrefîler Tekkesi: Bursa'nın İncirli Mahallesinde yer alan yapı, "Eşrefzâde Tekkesi" veya bulunduğu mahalleden dolayı "İncirli Tekkesi" olarak da anılmaktaydı. Dergâh, Kadiriyye tarikatının bir kolu olan Eşrefiyye'nin, İznik'te Eşrefoğlu Rumî tarafından kurulan ilk tekkeden sonra ikinci derecede önemli merkezi olmuştur. İznik Eşrefiyye meşâyıhı öncülüğünde oluşturulan dergâh, Bursa'da dünyaya gelen Şeyh Mehmed Efendi'nin XVII. yüzyılda dergâhın şeyhi olarak atanmasına kadar adı geçen meşâyıh tarafından yönetilmiştir. Dergâhın ilk şeyhi olan Şeyh Mehmed Efendi vefatına 1061 (1645) kadar bu görevini yerine

---

[400] Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü,* 1: 170-171; Mustafa Kara, *Bursa'nın Gönül Doktorları,* (Bursa, 2017), 25.
[401] Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü,* 1: 171; Caner Taşkın, *15. ve 20. Yüzyıllar Arası Bursa Tekkelerinin Mekân ve Cephe Kurgusu,* (Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2017), 97.
[402] Taşkın, *15. ve 20. Yüzyıllar Arası Bursa Tekkelerinin Mekân ve Cephe Kurgusu*, 97.
[403] BŞS. B55, 133a-903.
[404] Hasan Basri Alkaya, *Bursa ve Çevresindeki Ziyaret Yerleri ve Bunların Etrafında Oluşan Dinî İnançlar,* (Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006), 13.
[405] Mustafa Kara, "Gülşeniye ve Güldeste", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 7/8 (1998): 41; Öcalan, *Bursa'da Tasavvuf Kültürü (XVII. Yüzyıl),* 77-78.
[406] Taşkın, *15. ve 20. Yüzyıllar Arası Bursa Tekkelerinin Mekân ve Cephe Kurgusu,* 167.

getirmiştir.[407] İncelenen sicillerde karşılaşılan evâsıt-ı Şaban 1040 (15-24 Mart 1631) tarihli Bursa kadısına merkezden gönderilen hüküm, bu yapının câmi olması hususunda verilen izni,[408] aynı tarihli berat kaydı ise, verilen izinle câmi olan yapının hitabet hizmetine Hüseyin isimli kişinin getirildiğini[409] yansıtmaları bakımından önemlidirler.

Kasım Subaşı Zaviyesi: İncelenen sicillerde Bursa'nın Ali Paşa Mahallesinde yer aldığı ve yakınlarında bir câmi olduğu tespit edilen yapının[410] kurucusu ve ilk postnişinleri hakkında bilgi bulunmamaktadır. Sırasıyla Zeyniyye, Celvetiyye ve Halvetiyye tarikatlarına geçen zaviyenin XVII. yüzyılda bilinen postnişinleri Abdülgani Efendi Zeynî (ö. 1618), Ahmed Zeynî Kilimi (ö. 1647), Receb Halvetî (ö. 1659), Hasan Efendi Celvetî (ö. 1679), Mehmed Sükûtî Halvetî (ö. 1692) şeklindedir. Tarikat icrası 1692 yılına kadar devam eden zaviyenin bu tarihten itibaren devam edip etmediği konusunda farklı bilgilerin bulunduğu belirtilmektedir.[411]

Mevlevîyye Zaviyesi: XVII. yüzyılın önemli merkezleri arasında yer alan ve Mevlevîyye tarikatına bağlı olan yapı, 1020 (1611) yılında Sultan I. Ahmed'in Bursa kadısına emri üzerine Pınarbaşı mevkiinde Vezirî Mahallesinde inşa edilmiştir. Banisi Cünûnî Ahmed Dede (ö.1030/1620) olan tekke 1615 yılında tamamlanmıştır. Tekkede kısa bir süre postnişinlik yapan adı geçen şeyh, türbesine defnedilmiştir.[412] Evâil-i Şaban 1040 (5-14 Mart 1631) tarihli dava kaydından, bu tarihte Mevlevîlerin şeyhi olan eş-Şeyh Salih Osman Dede b. İbrahim'in, zaviyenin şeyhi olmasının yanı

---

[407] Mustafa Kara, "Eşrefîyye", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11: 478; Öcalan, *Bursa'da Tasavvuf Kültürü (XVII. Yüzyıl),* 126; Abdurrezzak Tek, "Bursa'da Kadirî Tekkeleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 19/1 (2000): 145.

[408] *"Mevlana Burusa Kadısı zîdet fezâilühü tevki'-i refî'-i hümâyun vasıl olacak ma'lum ola ki Südde-i Se'âdetim'e mektub gönderub mahrûse-i mezbûrede Eşrefîler Tekyesi câmi olmak bâbında izn-i hümâyunum ricasına arz eylediğin pâye-i serîr-i i'lâm telhîs olub izn-i hümâyunum erzânî kılınmağın zikr olunan tekye câmi olmak emrim olmuşdur buyurdum ki…"*, BŞS. B55, 148b-977.

[409] BŞS. B55, 148b-978.

[410] BŞS. B50, 87a-537; Kepecioğlu'nun ifadelerinden söz konusu câminin Ali Paşa Câmisi olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Kâmil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü,* haz. Hüseyin Algül vd., 1.bs. (Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2009), 3: 25.

[411] Öcalan, *Bursa'da Tasavvuf Kültürü (XVII. Yüzyıl),* 155-157; Taşkın, *15. ve 20. Yüzyıllar Arası Bursa Tekkelerinin Mekân ve Cephe Kurgusu,* 168.

[412] Öcalan, *Bursa'da Tasavvuf Kültürü (XVII. Yüzyıl)*, s. 136; Abdürrezzak Tek, "Mevlevî Kültürünün Bursa'daki İzleri", *Türk Kültürü Edebiyatı ve Sanatında Mevlana ve Mevlevîlik Ulusal Sempozyumu 14-16 Aralık 2006 Konya* (Konya: SÜMAM Yayınları, 2007), 329; Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü,* 3: 191; Taşkın, *15. ve 20. Yüzyıllar Arası Bursa Tekkelerinin Mekân ve Cephe Kurgusu,* 183.

sıra aynı zamanda evkafının tevliyet hizmetini ifa ettiğini öğrenmekteyiz. Kaynaklarda Pervâne Salih Dede olarak geçen bu şahıs, Ahmed Cünûnî Dede'nin kız kardeşinin oğlu olup hayatı hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Ahmed Cünûnî Dede'nin vefatından sonra postnişin olarak 43 sene müddetle bu hizmeti vermiş ve 1073 (1662) yılında vefat etmiştir. Kabri şeyhinin yanındadır.[413] Oldukça geniş bir alana yayılan zaviye 1925 yılına kadar varlığını sürdürmüş ve bütün binaları tarihe karışarak geriye bugün su deposu olarak kullanılan bir saha ile bu sahanın bir köşesinde Cünûnî Ahmed Dede'nin kabrinin yer aldığı türbesi kalmıştır.[414]

Şeyh Ebu İshak Kârzûnî Zaviyesi: Kâzerûnîyye tarikatı XI. ve XIV. yüzyıllar arasında İslâm dünyasının en yaygın tarikatlarından biri olmuştur. Bu tarikatın kurucusu olan Ebu İshak İbrahim b. Şehriyar, İran'da Şiraz'ın 90 km. batısında ve 800 m. rakımında yer alan Kâzerûn kasabasında doğduğundan kendisine Ebu İshak Kâzerûnî denilmiştir. 426 (1035) yılında doğmuş olduğu kasabada vefat eden ve oraya defnedilen bu zât Bursa'ya hiç gelmemiştir.[415] Zaviye, Yıldırım Bayezid tarafından 802 (1400) yılında kurulmuş ve düzenlenen vakfiyeye göre İshakî dervişlerine tahsis edilmiştir. Yıldırım Bayezid, zaviyenin meşihatını Emir Sultan'ın yanında Bursa'ya gelmiş olan Bağdatlı Seyyid Muhammed en-Nattâ' adlı bir dervişe vermiştir. Fatih Sultan Mehmed tarafından 884 (1479) yılında tamir ettirilen zaviyenin medresesi, kırka yakın derviş odası ve yolcularla fakirlere çorba dağıtılan bir imareti vardı. Bu tasavvuf yapısı ve imaret yüzyıllar içinde giderek fonksiyonunu kaybetmiştir.[416] İncelenen sicillerde ilgili yıllarda zaviyenin bazı hizmet alanlarında görevli kişilerle ilgili bilgilere rastlanılmıştır. Nitekim 29 Ramazan 1039 (12 Mayıs 1630) tarihli berat kaydından zaviye evkafının nazırlık hizmetini Dârüssaâde Ağası İdris Ağa'nın ifa ettiği anlaşılmaktadır. Aynı tarihli belgeye göre, evkafın kâtiplik hizmetine İdris Ağa'nın arzı üzerine 4 Şevval 1039 (17 Mayıs 1630) tarihi itibariyle yevmî 4 akçe vazife ve senede Bursa müddü ile 4 müd hınta ceraye ile Osman isimli

---

413 Öcalan, *Bursa'da Tasavvuf Kültürü (XVII. Yüzyıl),* 138; Tek, "Mevlevî Kültürünün Bursa'daki İzleri", 332.

414 Mustafa Kara, "Cünûnî Ahmed Dede", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8: 130; Tek, "Mevlevî Kültürünün Bursa'daki İzleri", 329; Taşkın, *15. ve 20. Yüzyıllar Arası Bursa Tekkelerinin Mekân ve Cephe Kurgusu,* 183-184.

415 Öcalan, *Bursa'da Tasavvuf Kültürü (XVII. Yüzyıl),* 132; Kâmil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü,* haz. Hüseyin Algül vd., 1.bs. (Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2009), 2: 14-15.

416 Öcalan, *Bursa'da Tasavvuf Kültürü (XVII. Yüzyıl),* 132-133; Hamdi Algar, "Kâzerûniyye", *DİA,* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25: 147; Taşkın, *15. ve 20. Yüzyıllar Arası Bursa Tekkelerinin Mekân ve Cephe Kurgusu,* 56-57.

kişinin getirildiği görülmektedir.[417] Safer 1040 (Eylül/Ekim 1630) tarihli başka bir berat kaydına göre, yevmî 2 akçe vazife ve senede Bursa müddü ile 1 müd hınta cerâye ile zaviyenin herâmında? es-Seyyid Derviş isimli kişi nazırlık hizmetinde bulunmaktaydı.[418] 27 Safer 1040 (5 Ekim 1630) tarihli bir diğer berat kaydına göre ise, 26 Safer 1040 (4 Ekim 1630) tarihinden itibaren zaviyenin tevliyet hizmeti yevmî 10 akçe vazife ile el-Hâc Mehmed b. Şücâ' nâm kişiye nasb olunmuştur.[419]

Zeynîyye Zaviyesi: Bursa'nın Zeyniler Mahallesinde yer alan yapının,[420] incelenen sicil kayıtlarından *"tâife-i 'aliyye-i Zeyniyye fukarası"* için *vaz'* olunduğu anlaşılmaktadır.[421] Yakınlarında Muallimzâde Efendi Câmi-i Şerifi tespit edilen dergâh,[422] gurre-i Receb 786 (19 Ağustos 1384) tarihinde Kudüs'te dünyaya gelen Abdüllatif Kudsî tarafından 1449 yılında kurulmuştur. Abdüllatif Kudsî, Zeynüddin Hâfî Hazretlerinin halifelerinden olup, bu zâttan icazet alarak Horasan, Konya ve Şam'ı dolaştıktan sonra 852 (1448)'de Bursa'ya gelmiştir.[423] Bu zât 856 (1452)'de vefat ederek câmi civarında bulunan türbeye defnedilmiştir.[424] Zeynî dergâhlarından olan yapının Sühreverdîyye, Zeynîyye ile Kadîriyye tarikatlarına bağlı olduğu belirtilmektedir. Tekke ve Zâviyelerin kapanış tarihine kadar kesintisiz hizmet veren zaviyede birçok postnişin görev yapmış ve postnişinler zamanında tekkeye bazı yapıların eklenmesiyle tekke çeşitli onarımlar geçirmiştir. Zaviyeden günümüze hiçbir iz kalmamakla birlikte Emir Sultan Mahallesinde câmi olarak kullanılan tevhidhanesi, kurucusu Abdüllatif Kudsî'nin türbesi ve büyük bir haziresi ulaşmıştır.[425]

İncelenen dönemde sicillerde isimleri zikredilen söz konusu zaviyelerin yanı sıra isimleri zikredilmeyen iki zaviye tespit edilmiştir. Bunlar, Balıkpazarı

---

[417] BŞS. B55, 185a-1193.
[418] BŞS. B55, 162a-1057.
[419] BŞS. B55, 171a-1116.
[420] Öcalan, *Bursa'da Tasavvuf Kültürü (XVII. Yüzyıl)*, 157.
[421] BŞS. B110, 83a-497.
[422] BŞS. B55, 42b-256.
[423] Mehmed Şemseddin, *Bursa Dergâhları Yadigâr-ı Şemsî I-II*, haz. Mustafa Kara vd., 1. bs. (Bursa: Uludağ Yayınları, 1997), 365-366; Öcalan, *Bursa'da Tasavvuf Kültürü (XVII. Yüzyıl)*, 157; Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü,* 4: 277.
[424] Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü,* 4: 277.
[425] Öcalan, *Bursa'da Tasavvuf Kültürü (XVII. Yüzyıl)*, 154, 158, 160; Taşkın, *15. ve 20. Yüzyıllar Arası Bursa Tekkelerinin Mekân ve Cephe Kurgusu,* 92-93.

yakınlarında olduğu anlaşılan Gazi Timurtaş vakfı olan zaviye[426] ile çevresinde bir muallimhanenin tespit edildiği Sultan Yıldırım Bayezid Han Mahallesindeki zaviyedir.[427]

1. 1. 2. 2. 3. Ankara

XVII. yüzyılın ortalarında Ankara'da bulunan tekke sayısı hakkında Evliya Çelebi'nin betimlemelerinden bir fikir edinmek mümkündür. Nitekim ünlü gezgin, bu dönemde Ankara'da 18 adet tekke olduğunu belirterek bunların içinde en ünlüsünün Hacı Bayram-ı Veli Tekkesi olduğunu söyler.[428] Dolayısıyla incelenen yıllarda yaklaşık olarak 18 tekkenin varlığını öğrendiğimiz Ankara'da, mahkeme kayıtlarından tespit edilen tekke sayısı 12 olup bu yapılar aşağıda ele alınacaktır.

Ahi Elvan Zaviyesi: Dergâh, Ahi Elvan isimli kişi tarafından yaptırılmış olup,[429] kaynaklardaki verilerden bu zatın künyesinin el-Hâc Elvan Mehmed Bey b. el-Hâc Mecdüddin İsa b. Nizameddin olduğunu öğrenmekteyiz.[430] 784 (1382) yılında vefat eden bu zat, Yediler mezarlığına defnedilmiştir.[431] Zamanla yıkılıp ortadan kalkan zaviyenin,[432] incelenen sicillerdeki bulgulardan XVII. yüzyılın ortalarında faal olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim evail-i Receb 1039 (14-23 Şubat 1630) tarihli berat kaydına göre, yevmî 1 akçe vazife ile zaviyenin şeyh ve zaviyedarlık hizmetlerini üzerinde bulunduran es-Seyyid Hüseyin, meşihat sorumluluğunu yerine getirmediğinden azledilerek yerine Mevlana Şeyh Mehmed tayin edilmişti.[433] 26 Şaban 1039 (10 Nisan 1630) tarihli belgeye göre ise, zaviyenin gelirleri arasında bir mubkala ? (مبقله) tespit edilmiş olup, burası zaviyenin mutasarrıfı Mehmed Halife b. el-Hâc Ali tarafından kiraya verilmişti.[434]

---

[426] BŞS. B55, 114a-771.
[427] BŞS. B51, 12b-125.
[428] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi 2. Kitap,* 225.
[429] Mehmet Ali Hacıgökmen, *Ahi Sinan bin Ahi Mes'ûd ve Şecere-nâmesi*, (Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001), 61.
[430] Mübarek Galib, *Ankara: Umumî Bir Nazar: Kabristanlar, Mescidler, Camiler: Türk Asar ve Tetebbuatına Esas,* 1: 50.
[431] Mübarek Galib, *Ankara: Kitabeler,* 2: 19; Hacıgökmen, *Ahi Sinan bin Ahi Mes'ûd ve Şecere-nâmesi*, 61.
[432] Hacıgökmen, *Ahi Sinan bin Ahi Mes'ûd ve Şecere-nâmesi*, 61.
[433] AŞS. 24, 209-1108.
[434] AŞS. 24, 70-447.

Aliyye ? (عليه) Sultan Zaviyesi: Evâhir-i Şevval 1039 (Mayıs/Haziran 1630) tarihli mahkeme kaydından, Ankara kaza merkezinin dışında yer aldığı anlaşılan zaviyeye yevmî 1 akçe vazife ile mutasarrıf olan Seyyid Nimetullah'ın vefat etmesiyle yerine Kadı Mevlana Abdülkerim'in arzı üzerine zaviyenin şeyhi Seyyid Mehmed tayin edilmiştir.[435]

Baba Yakub Zaviyesi: 23 Şevval 1039 (5 Haziran 1630) tarihli dava kaydından, Ankara kazasına tabi zaviyenin evladiyet üzere şeyh ve mütevellisinin sipah zümresinden Ali Bey isimli şahıs olduğunu öğrenmekteyiz.[436]

Hacı Bayram Zaviyesi: Bayramîlik tarikatının ilk tekkesi olup Hacı Bayram Veli tarafından 1415 yılında Ankara kalesinin yaklaşık olarak kuzeybatı bölgesinde, bugünkü Ulus semti civarında eski Hıristiyan mabedi olan Ogüst tapınağı bitişiğinde inşa edilmiştir. Asıl adı Numan b. Ahmed b. Mahmud olan bu zât, Ankara'nın Çubuk Suyu kenarındaki Solfasıl (Zülfasıl) köyünde tahmine göre 1340'lı yıllarda doğmuştur. Genç yaşta ilim tahsiline başlayan Numan b. Ahmed, Ankara'da Melike Hatun adlı bir kadın tarafından yaptırılan Kara Medresede müderrislik hizmetinde bulunmuştur. Bu hizmetini sürdürürken 1392 yılında Kayseri'de ikamet etmekte olan Şeyh Ebu Hamidüddin Aksarayî hazretlerinin kendisini davet etmesi üzerine Kayseri'ye gitmiş ve Somuncu Baba olarak bilinen bu zâta intisab etmiştir. Numan, şeyhiyle karşılaştığı zaman Kurban Bayramı olduğundan şeyhi ona "Bayram" ismini vermiştir. Kırk beş yaşında tasavvufa giren Hacı Bayram Veli, 1393-4 yılından şeyhinin ölüm tarihi olan 20 Eylül 1412'ye kadar yaklaşık olarak on sekiz yıl şeyhine hizmet edip yanında kalmıştır. Şeyhinin vefatından sonra onun büyük oğlu İzzeddin Hakikî Çelebi ve Kızılca Bedreddin adlı bir müridini alarak memleketi Ankara'ya dönmüştür. Burada şeyh olarak hizmet vermeye başlayan Hacı Bayram Veli, Nakşıbendî, Halvetî ve Ebherî tasavvuf öğretilerini bir araya getirerek Bayramîlik adında yeni bir tarikat kurmuş ve ölüm yılı 833 (1430)'e kadar Ankara'dan ayrılmamıştır. Günümüzde türbesi varlığını sürdürmeye devam etmektedir.[437]

---

[435] AŞS. 24, 211-1118.
[436] AŞS. 24, 88-555.
[437] Ethem Cebecioğlu, *Hacı Bayram Veli,* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 7-25, 73-75; Hamdi Kızıler, "Osmanlılarda İlk Yerel Manevî Oluşum: Hacı Bayram Velî ve Bayramiyye Ekolünün Anadolu'ya Etkisi", *OTAM,* 32 (2012): 68-75.

Bilindiği üzere Fatih dönemi sadrazamlarından Mahmud Paşa, Hacı Bayram Câmii'nde hizmet veren 10 hafıza günlük 10 akçe, zaviyede görevli personele ise günlük 5 akçe taamiye tahsis etmiş olup,[438] incelenen sicillerde de bu hususla karşılaşılmıştır. Meselâ evâhir-i Rebî'ü'l-evvel 1040 (28 Ekim-6 Kasım 1630) tarihli belge örneğinde bunu görmek mümkündür. Belgeye göre, Mahmud Paşa vakfı olan yevmî 1 akçe ile bir cüz-i şerif tilavet edilmesi ve yevmî 5 akçe taamiyenin mutasarrıflığını Mustafa Baba ifa etmekteyken vefat etmesiyle yerine kadı arzıyla Ahmed Baba getirilmişti.[439] Mahkeme kayıtları, bu şahısların aynı zamanda zaviyenin şeyhlik, tevliyet ve nazırlık hizmetlerini bir arada yürüttüklerini ortaya koymaktadır.[440] Diğer taraftan 11 Rebî'ü'l-âhir 1040 (17 Kasım 1630) tarihli merkezden Beypazarı kadısına gönderilen hükümden, zaviye fukarasına Beypazarı mukataası mahsulünden her yıl 80 müd beyaz pirinç verildiğini öğrenmekteyiz.[441]

Hatib Ahmed ve Şeyh Ali Isfahanî Zaviyeleri: 6 Cemâziye'l-evvel 1039 (22 Aralık 1629) tarihli berat kaydına göre, Ankara kaza merkezinde yer aldıkları anlaşılan zaviyelerin evladiyet üzere nazırlık hizmetlerini yürüten Ümmühanî Hatun vefat ettiğinden Kadı Mevlâna Abdülkerim'in arzı üzerine yerine el-Hâc Ali getirilmişti.[442]

Hıdırlık Zaviyesi: Ankara kaza merkezinin dışında Hıdırellez kutlamalarının yapıldığı Hıdırlık mevkiinde yer aldığı belirtilen zaviyenin[443] 1039 (1629/1630) yılında yevmî 1 akçe ile imamet hizmetini yürüten Seyyid Nimetullah vefat ettiğinden kadı arzıyla yerine Seyyid Mehmed tayin edilmişti.[444]

Hüseyin Gazi Zaviyesi: Bektaşî zaviyelerinden olan yapı, Ankara kaza merkezinin yakınlarında yüksek bir tepede yer almaktadır. Kuruluş amacı gelip-giden kişilere yemek vermek olan zaviye[445] Hüseyin Gazi tarafından bina edilmiştir.

---

[438] Süheyl Ünver, "Mahmud Paşa Vakıfları ve Ekleri", *Vakıflar Dergisi,* 4 (1958): 72; Nazif Öztürk, "Vakıfları Çerçevesinde Hacı Bayram Zaviyesinde Sosyal ve Kültürel Hayat", *Vakıf Haftası Dergisi,* 4 (1986): 168.
[439] AŞS. 24, 166-969/1.
[440] AŞS. 24, 166-968.
[441] AŞS. 24, 166-969/2.
[442] AŞS. 24, 233-1187.
[443] Erdoğan v. dğr., *Osmanlı'da Ankara,* 245.
[444] AŞS. 24, 211-1119.
[445] Ahmet Köç, "Şer'iyye Sicillerine Göre Ankara'da Bektaşî Zaviyeleri", *IV. Uluslararası Alevilik ve Bektaşilik Sempozyumu Bildiriler Kitabı 18-20 Ekim 2018,* ed. Orhan Kurtoğlu vd., (Ankara: 2018), 93-94.

Dergâhın tevliyet hizmeti, evâsıt-ı Muharrem 1040 (20-29 Ağustos 1630) tarihinde verilen padişah beratıyla es-Seyyid Mahmud'a tevcih edilmişti. Es-Seyyid Mahmud'dan önce görevi ifa eden babası merhum Seyyid Muslî aynı zamanda o dönem Medine-i Münevvere kadısı Mevlâna Seyyid Mehmed'in kardeşiydi.[446]

Müzafereddin Zaviyesi: 29 Cemâziye'l-evvel 1039 (14 Ocak 1630) tarihli mahkeme kaydına göre, söz konusu tasavvuf yapısının vakıfları arasında Toklu? Deresi isimli mevzide bir kıta bağ tespit edilmiştir.[447]

Nahcivanî Sultan Zaviyesi: 26 Rebî'ü'l-âhir 1040 (2 Aralık 1630) tarihli dava kaydına göre, Ankara'da yer alan ve Sultan Seyyid Gazi fukarasına tahsisli olduğu anlaşılan zaviyenin tevliyet hizmetini Sultan Seyyid Gazi'nin babası Hüseyin Gazi fukarasından el-Hâc Aşçı Dede yürütmekteydi. Aşçı Dede, geçen günlerle birlikte harabe olan bu yapıda kendi malıyla üç oda ve bir ahır yaptırarak süknâsını Sultan Seyyid Gazi fukarasına vakfetmişti. Derviş Yusuf b. Edhem ise kendi malıyla zaviyede bina ettiği bir bâb oda ve avluyu; Ankara kazasının Virancık köyünde bulunan iki bâb evini; ayrıca buradaki on üç baş koyun ve keçiyi, bir döğe, bir inek, bir kazan, bir sini, bir bakraç, bir demir sac, bir ayaklı sahan, dört yüz palas, dört çuval, bir adet merkep ile iki kırmızı kilimi Hüseyin Gazi fukarasına vakfederek vakfına adı geçen el-Hâc Dede'yi mütevelli tayin etmişti.[448]

Şeyh Mahmud Zaviyesi: Evâhir-i Muharrem 1040 (30 Ağustos-8 Eylül 1630) tarihli mahkeme kaydına göre, Ankara Kazasına bağlı Haymana Nahiyesinde konumlanan zaviyenin meşihat görevini Şeyh Muharrem yürütmekte olup kendisinden önce söz konusu hizmeti feragat eden Ömer isimli kişi ifa etmekteydi.[449]

Şeyh Mansur Kalenderî Zaviyesi: Kimi çalışmalardaki verilerden Kalenderî tarikatına bağlı olup Kalenderî dervişlerinden Baba Mansur tarafından kurulduğu anlaşılan yapının 1571 tarihli deftere göre tevliyetini bir müddet Derviş Sinan ile Şeyh Derviş Kalenderî yürütmüşlerdi. Zaviyenin yönetimi daha sonra padişah beratı ile İsmail oğlu Kalender Derviş Ali'ye ondan sonra ise Zeyneddin Derviş'e verilmişti. Zaviyenin gelirleri arasında 500 akçe geliri olan bir kıta değirmen, senelik

[446] AŞS. 24, 181-1016.
[447] AŞS. 24, 33-227.
[448] AŞS. 24, 137-825.
[449] AŞS. 24, 181-1017.

1080 akçe geliri olan bir hamam ve 12 dükkân bulunmaktaydı. Sultan Mehmed tarafından zaviyeye yeni vakıflar verilmiş olup toplam geliri 2092 akçeydi.[450] İncelenen evâsıt-ı Şaban 1039 (26 Mart-4 Nisan 1630) tarihli berat kaydına göre, kuruluş amacı Kalenderî dervişleri ile gelip-giden kişilere yemek vermek olan zaviyenin zaviyedarlık görevi Ahmed b. Veli'ye verilmişti. Kayd-ı hayatla mutasarrıf olan Ahmed'den önce bu hizmeti ifa eden Hamza, Ahmed'in emmizâdesi merhum eş-Şeyh Hasan'ın yerine göreve getirilmiş olup vakfın mahsulünü amacına uygun kullanmayarak vakfa zarar verdiğinden azledilmişti.[451]

Netice itibariyle ilgili yıllarda incelenen üç şehirden Ruha'da 1, Bursa'da 11 ve Ankara'da 12 zaviye tespit edilmiş olup, Evliya Çelebi'nin müşahedelerinden bu dönemde en fazla tasavvuf yapısına sahip şehrin Bursa olduğunu öğrenmekteyiz ki, bunda Bursa'nın Osmanlı Devleti'ne başkentlik yapmış olmasının etkisinin olduğu düşünülmektedir. Zira daha önce de işaret edildiği üzere tekke ve zaviyelerin bu şehirde XIV. yüzyıldan itibaren kurulmaya başlaması bu ihtimali kuvvetlendirmektedir. Bu şehirdeki 11 tekke ve zaviyeden 9'unun hangi tarikata mensup olduğu tespit edilebilmişken Ruha'daki söz konusu 1 zaviyenin, Ankara'daki 12 zaviyeden ise 3'ünün mensup olduğu tarikat tespit edilebilmiştir.

1. 1. 2. 3. Gayrimüslim Mabetleri

İslâm hukukuna göre, yeryüzündeki insanlar dinleri bakımından Müslümanlar ve gayrimüslimler olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Gayrimüslimlerden ehl-i kitap yani kendilerine ilahi kitap verilmiş ve semavi dinlere mensup olanlar şayet İslâm devleti egemenliğinde yaşamayı kabul etmişlerse bunlara "zımmî" denilmektedir. Zımmîlik statüsüne geçen gayrimüslimler bazı siyasi haklar dışında bütün medenî ve amme haklarında Müslümanlarla eşit duruma gelirler ve Müslümanlar gibi bütün hususi haklardan faydalanırlar. Söz konusu hukuka göre, zımmîlerin her türlü can ve mal güvenliği İslâm devletinin güvencesi altındadır.[452] Osmanlı Devleti, hâkimiyeti

[450] Sadullah Gülten, "Tahrir Defterlerine Göre Anadolu'da Kalenderîler Haydarîler", *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi* 31/52 (2012): 38, 47-48.
[451] AŞS. 24, 198-1067.
[452] Yavuz Ercan, "Osmanlı Devleti'nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi)", *Osmanlı: Toplum,* ed. Güler Eren (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 4: 198; Cevdet Küçük, "Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi", *Osmanlı: Toplum,* ed. Güler Eren (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları,

altındaki gayrimüslimlere yönelik politikalarında İslâm hukukunda zımmîlerle ilgili belirlenen hükümleri esas almıştır. Bu doğrultuda Osmanlı hâkimiyeti altında can ve mal güvenlikleri temin edilen gayrimüslim unsurlar, çan çalma, yapılan ayinler sırasında çıkan seslerin çevredeki Müslümanları rahatsız edecek ölçüde yüksek olmaması gibi bazı kısıtlamalar dışında kilise ve havralarında rahatça ibadetlerini yerine getirme hakkına sahip olmuşlardı. [453]Statüleri fermanlarla belirlenen ve büyük ölçüde İslâm hukuku esaslarına göre düzenlenen ibadet yerlerinin dokunulmazlıkları vardı. Devlet, bu mabetlerin iç işlerine ve idaresine kesinlikle karışmayarak buraların yönetimini gayrimüslimlerin kendi dinî liderlerine bırakmıştı.[454] Bununla birlikte Tanzimat'a kadar gayrimüslimlere bazı istisnalar dışında yeni kilise, manastır ve havra yapımına izin verilmezken çeşitli nedenlerle harap olan ve içinde ibadet edilemez duruma gelenlerin tamirine bazı kurallar çerçevesinde müsaade edilmiştir.[455]

İncelenen siciller ışığında ilgili dönemde üç Osmanlı şehrinde tespit edilen gayrimüslim mabetleri, bu şehirler hakkında bilgi veren seyyahların müşahedeleri de göz önünde bulundurularak aşağıda ele alınacaktır.

1. 1. 2. 3. 1. Ruha

Ruha şehrinin geçmişi ve peygamberler tarihi açısından önemi göz önünde bulundurulduğunda, İslâm dışındaki diğer ilahî dinlere ait çok sayıda kutsal mekânı barındırdığı bir gerçektir. Şehir, bir peygamberler şehri olması hasebiyle hiç şüphesiz bu peygamberlere inanan gerek Yahudiler gerek Hıristiyanlar açısından da önemli bir merkez olmuştur. Hıristiyanlığın bölgede yayılmasından sonra Ermeni ve Süryaniler, günümüzde bir kısmı hâlâ ayakta olan çok sayıda kilise inşa etmişlerdir.[456] İlgili

---

1999), 4: 208; A. İhsan Karataş, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Toplum Hayatı -Bursa Örneği-*, (İstanbul: Gökkube Yayınları, 2009), 20-23.

[453] Karataş, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Toplum Hayatı -Bursa Örneği-*, 26, 121, 125; Aşkın Koyuncu, "Osmanlı Devleti'nde Kilise ve Havra Politikasına Yeni Bir Bakış: Çanakkale Örneği", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Dergisi,* 12/16 (2014): 36-37.

[454] İbrahim Özcoşar, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Hukukî Durumu ve Millet Sistemi", *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,* 7 (2003): 137; Karataş, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Toplum Hayatı -Bursa Örneği-*, 138.

[455] Karataş, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Toplum Hayatı -Bursa Örneği-,* 138-139; Koyuncu, "Osmanlı Devleti'nde Kilise ve Havra Politikasına Yeni Bir Bakış: Çanakkale Örneği", 37.

[456] Taş, *Osmanlı Döneminde Urfa'da Sosyal Hayat (Mahkeme Kayıtlarına Göre 1850-1900)*, 254.

döneme bakıldığında sicillerin sunduğu detaylardan Ruha'da dört kilisenin varlığıyla karşılaşılmış olup bu mabetler şunlardır:

Hıdırlık (Hıdır-İlyas) Kilisesi: Şehir hakkında yapılan kimi çalışmalardaki verilerden diğer bir adının "Surp Sarkis Kilisesi" olduğunu öğrendiğimiz mekânın,[457] XVII. yüzyıl ortalarındaki durumu hakkında şehirden geçen Fransız gezgin Tavernier'in betimlemelerinden bilgi edinmek mümkündür. Nitekim gezgin, şehre çeyrek saat uzaklıktaki Aziz Efraim tarafından yaptırılan kilisenin Ermenilerin en önemli kiliseleri olduğunu belirterek içinde Gregoryen harfleriyle yazılmış büyük bir İncil'in varlığından söz etmektedir. Ayrıca, Aziz Efraim'in mezarının dağın altındaki bir mağarada olduğunu; burada içinde sürekli iki-üç lambanın yakıldığı ve her sekiz günde bir ayin düzenlenen küçük bir şapelin bulunduğunu yine gezginin müşahedelerinden öğrenmekteyiz.[458] 28 Zi'l-hicce 1039 (8 Ağustos 1630) tarihli, Ruha zımmîleri ihtiyarlarından bazı kişilerce mahkeme gündemine taşınan dava kaydı incelendiğinde, zımmîlerin ayinlerine dair aralarında meydana gelen işlerde bu kilisede murahhas olan şahıslara müracaat ettikleri, ayrıca Egreşid?, Germüc ve Cavsaf? zımmîlerinin nikâh akidleri, keşiş tayinleri, ölülerini defnetmeleri gibi işlerini yine buradaki murahhasın yaptığı görülmektedir. Dolayısıyla ilgili dönemde Ruha kaza merkezinin dışında yer alan kilisenin Ermeni cemaatinin merkezi olup, tüm keşişlerin başı olan murahhasın burada bulunduğu anlaşılmaktadır. Diğer taraftan incelenen belge, kilisede murahhas olarak hizmet veren Davud Keşiş'in ölmesi üzerine yerine, söz konusu zımmîlerin büyük ısrarları sonucu kendisinden razı oldukları Nehabid Keşiş'in geçtiğini; ancak Nehabid'e Kara Kilise'de bulunan Karabaş ve diğer keşişlerin müdahalelerde bulunduklarını yansıtmaktadır.[459]

Kara Kilise: Ruha kaza merkezinde yer alan ve bir Ermeni kilisesi olduğu anlaşılan yapı hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. İlgili dönemde aralarında bazı câmi hatiplerinin, vaizin ve şehrin ileri gelenlerinin olduğu

---

[457] İsmail Asoğlu, *Birliktelikten Yol Ayrımına Urfa Kazasında Gayrimüslimler (1880-1910)*, (Doktora Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), 60; Vahe Taşcıyan, "Urfa Kilise, Manastır ve Ziyaret Yerleri", 10.05.2022, https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/halep-vilayeti/urfa/din/kiliseler.html

[458] Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi,* 198; Gezginin betimlemelerinde zikrettiği kiliseyi yaptıran Aziz Efraim, IV. yüzyılın önemli ilahiyatçılarından olup Urfa doğumludur ve Hagop Mıdzpınetsi'nin öğrencisidir. Ömrünün son yıllarını sonradan Surp Sarkis Manastırı'nın inşa edileceği kayalıkta geçirdiği belirtilmektedir. Bkz. Taşcıyan, "Urfa Kilise, Manastır ve Ziyaret Yerleri".

[459] UŞS. 207, 173-396.

bir grup tarafından mahkeme gündemine taşınan 9 Muharrem 1040 (18 Ağustos 1630) tarihli dava kaydı, bu kilisede İslâm hukukuna aykırı yeni bir binanın ihdasını yansıtması bakımından önemlidir. Belgeye göre, gayrimüslimler, söz konusu hukuka aykırı bir şekilde kilisenin avlusunda bulunan gayrimüslim kabirlerinin arasında yontma taştan, yüksek, yeni bir kilise ve bunun altında rahipleri için bir savma'a bina eylemişlerdi. Ayrıca, toplu olarak İncil okuduklarında ve ayinlerini gerçekleştirdiklerinde ses vermek amacıyla yeni kilisenin çatısında on altı adet püherik[460] oluşturmuşlardı. Dolayısıyla İslâm şehirlerinde bu şekilde yeni kilise ve savma'a meydana getirme şeriata aykırı olduğundan adı geçen grup mahkemeye müracaat ederek gerekenin yapılmasını talep etmiş; kadı ve Rakka valisinin kaimmakamının da aralarında bulunduğu keşif heyetinin kilisede yaptıkları gözlemler sonucu inşa edilen binaların kaldırılması yönünde hüküm verilmişti.[461]

Bilindiği üzere, her ne kadar incelediğimiz sicillere yansımamış olsa da şehirdeki mevcut kiliselerden biri Ermenilerce "Surp Asdvadzadzin Kilisesi" olarak adlandırılan Kenîsa-i Kebîr, diğer bir ifadeyle Meryem Ana Kilisesi'ydi. Ermeni Mahallesinin güney ucunda bulunan bu kilisenin rivayete göre V. Apgar döneminde inşa edildiği ve kurucusunun havari Tateos olduğu belirtilmektedir. Kilise, oldukça sağlam bir duvara sahip olup, içerisinde mezarlığı bulunan geniş bir avlu ile çevrelenmekteydi.[462] Dolayısıyla gerek bu kilise hakkındaki veriler gerek incelenen sicillere yansıyan Kara Kilise hakkındaki ayrıntılar bize bu iki yapının aynı kilise olabileceği fikrini vermektedir. Zira her iki kilisenin avlusunda gayrimüslimlere ait mezarlığın bulunması ve her ikisinin Ruha kaza merkezinde yer alması bu fikri desteklemektedir.

Zeytûnlar Kilise: İlgili dönemde şehrin Nasranî Mahallesinde yer aldığı tespit edilen bu gayrimüslim mabedi[463] hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

---

[460] Ruha yöresinde damlardaki mimarî elemanlar arasında yer alan *püherik,* dumanın dışarı atılmasını sağlayan baca anlamına gelmektedir. Bkz. A. Cihat Kürkçüoğlu, "Şanlıurfa Mimarî Eserlerine Genel Bir Bakış", *Şanlıurfa Uygarlığın Doğduğu Şehir,* haz. A. Cihat Kürkçüoğlu vd., 2. bs. (Ankara: ŞURKAV Yayınları, 2002): 90.

[461] UŞS. 207, 179-410.

[462] Asoğlu, *Birliktelikten Yol Ayrımına Urfa Kazasında Gayrimüslimler (1880-1910),* 56-58; Taşcıyan, "Urfa Kilise, Manastır ve Ziyaret Yerleri".

[463] UŞS. 207, 76-168.

Zincirli Kilise: İncelenen sicillerden şehrin Bâbü'l-Emir Mahallesinde yer aldığı tespit edilen yapının,[464] Asoğlu'nun ifadelerinden "Aziz Petrus ve Aziz Paulus Kilisesi (Reji Kilisesi)" olduğunu öğrenmekteyiz.[465]

1. 1. 2. 3. 2. Bursa

İlgili dönemde çeşitli nedenlerle mahkeme gündemine taşınan kayıtlardan, şehirde gayrimüslimlerin dinî mekânlarına ilişkin herhangi bir veriye tesadüf edilmemiştir. Bununla birlikte bu mekânların XVII. yüzyıldaki durumu hakkında şehirde bulunan bazı seyyahların betimlemelerinden bilgi edinmek mümkündür. Nitekim XVII. yüzyılın başlarında Bursa'da bulunan Polonyalı Simeon[466] ile bu yüzyılın sonlarında şehri ziyaret eden John Covel'in ifadelerinden şehirde Ermenilere ait bir kilisenin varlığını öğrenmekteyiz. 1652 yılında şehirde bulunan Halepli Paul ise, Rumlara ait üç kiliseden bahsetmektedir. Seyyahın ifadelerinden, bu mabetlerin Balık Pazarı semti ile Kayabaşı ve Demirkapı mahallelerinde konumlandıkları anlaşılmaktadır.[467] Dolayısıyla XVII. yüzyılın farklı zaman dilimlerinde şehri ziyaret eden adı geçen seyyahların ifadelerinden hareketle incelenen dönemde Bursa'da Ermenilere ait 1 ve Rumlara ait 3 kilisenin mevcut olduğunu söylemek mümkündür.

1. 1. 2. 3. 3. Ankara

XVII. yüzyılın başlarında Kudüs'ten yurduna dönerken Ankara'ya uğrayan ve burada bir ay kaldığını ifade eden Polonyalı Simeon'un müşahedelerinden şehir kalesinde Rumlara ait "Panaia" adlı bir kilise ile şehrin orta ve alt kısımlarında sekiz adet kilisenin varlığını öğrenmekteyiz. Gezgin, bu kiliselerin her birinin kendine özgü yerli ve taşralı 2-3 papazı, kandilcisi ve hademesi olduğundan bahsetmektedir. Simeon, bu mabetlerin yanı sıra şehirden bir çeyrek mil mesafede bir manastırın

[464] UŞS. 207, 140-312; UŞS. 207, 152-341; UŞS. 207, 194-444.
[465] XIX. yüzyılın ortalarında Yakubî Süryanîlere ait olduğu ifade edilen mabet hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Asoğlu, *Birliktelikten Yol Ayrımına Urfa Kazasında Gayrimüslimler (1880-1910)*, 65-68.
[466] 1609 yılında Bursa'yı ziyaret eden Simeon, geniş bir şehir olarak tasvir ettiği Bursa'da üç yüz hâne Ermeni, beş papaz ve küçük bir ahşap kilisenin olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Polonyalı Tıbir Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi 1608-1619,* 16.
[467] Lowry, *Ottoman Bursa in Travel Accounts,* 30-32; Lowry, *Seyyahların Gözüyle Bursa 1326-1923,* 47-49.

olduğunu belirterek bu yapı hakkında ayrıntı verir. Ona göre, havarî Paulus tarafından yapıldığı rivayet edilen manastır büyük, kârgir ve kubbeli olup önünden balıkla dolu bir dere akmaktaydı. Ayrıca mabedin, reisi Avak ile beraber üç keşişi bulunmaktaydı.[468] Simeon'un verdiği bilgilerden XVII. yüzyılın başlarında gayrimüslimlere ait on mabedin varlığını öğrendiğimiz Ankara'da, ayrıca bu yüzyıldaki mevcut gayrimüslim ibadethaneleri hakkında Çetinkaya'nın "XVII. Yüzyılda Ankara Gayrimüslimleri" isimli doktora tezinden de aydınlatıcı bilgilere ulaşmak mümkündür. Nitekim araştırmacının, bu dönemde gayrimüslimlere ait 1'i Yahudi mabedi olmak üzere toplamda 16 dinî yapının varlığından söz ettiği Ankara'da[469] incelenen sicillerde tespit edilen mabet sayısı dört olup, bu gayrimüslim mekânları aşağıda incelenecektir.

Kirmir Kilisesi: Kadı mahkemesine intikal eden belgeler incelendiğinde, bu mabedin Ermenilere ait olup, Ankara kaza merkezinin dışında yer aldığı görülmektedir.[470] Belgelere yansıyan detaylardan daha önce ayrı bir murahhaslık olan Konya, Akşehir ve Karahisar kazalarının bu dönemde söz konusu kilise ile beraber tek bir murahhaslıktan yönetildiği anlaşılmaktadır. Nitekim 14 Safer 1040 (22 Eylül 1630) tarihli berat kaydına göre, kilise ile adı geçen kazaların murahhaslık hizmetine kendi rızasıyla feragat eden Kutlu Bey'in yerine Rahip Koğas tayin edilmişti. Koğas, *âdet-i pişkeş*[471] bedeli olarak kilise murahhaslığı için 6.700 akçe; söz konusu kazaların murahhaslığı için ise 1.770 akçe olmak üzere toplamda 8.470 akçe hazineye ödemişti.[472] Diğer taraftan 10 Ramazan 1039 (23 Nisan 1630) tarihli belge, Seferhisar, Beypazarı ve Kalecik kazalarının da Ankara kazası murahhaslığına bağlı olduklarını yansıtmaktadır.[473]

İncelenen sicillerde kiliseye ilişkin tespit edilen başka bir ayrıntı da evkafına ilişkindir. Nitekim 20 Zilhicce 1039 (31 Temmuz 1039) tarihinde kilisenin tevliyet

[468] Polonyalı Tıbir Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi 1608-1619,* 162.
[469] Çetinkaya, *XVII. Yüzyılda Ankara Gayrimüslimleri*, 131, 134-135.
[470] AŞS. 24, 103-646; AŞS. 24, 211-1116.
[471] Osmanlı Devleti'nde zımmî din adamlarının göreve atandıklarında devlete ödemekle yükümlü oldukları vergi olup miktarı din adamlarının makam ve bölgesine göre değişiklik göstermekteydi. Bkz. Karataş, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Toplum Hayatı -Bursa Örneği-*, 157; Çetinkaya, *XVII. Yüzyılda Ankara Gayrimüslimleri,* 125.
[472] AŞS. 24, 175-1000.
[473] AŞS. 24, 192-1047.

hizmetini Murad isimli kişi yürütmekte olup[474] merkezden Ankara kadısına gönderilen hükümden, bu şahsın göreve getirilmesinde gerek kendisinden önce hizmeti ifa eden Ermeni Melkeş'in görevi kendisine feragatinin, gerekse kilise murahhası ve Ermeni halkın ısrarlarının etkili olduğu görülmektedir.[475] Dava kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla daha önce kilisenin mütevellisi olan Sağır Sefer oğlu Serkis ile nazırı Yahşi'nin zimmetlerinde kilisenin malından 17.000 akçe bulunmaktaydı. Murad'ın tevliyeti zamanında bu kişilerin adı geçen meblağı ödemelerine karar verilerek mütevellinin talebiyle hapis edilmişlerdi. Bununla birlikte ilerleyen zamanda Serkis *"*muslihûn tavassutu*"* ile Murad ve Ankara'daki kiliselerin papazlarından bazılarına, zimmetindeki 17.000 akçeye karşılık *"6.000 nakid akçe ve altışar kat ve altmış yaprak? ve iki kıt'a sof"* vererek anlaşma yoluna gitmişlerdi.[476] Murad'ın tevliyeti zamanında ayrıca zımmîlerin ayinleri üzere kiliseye vakfetmiş oldukları esbâb ve erzakların tahrîri yapılmıştı.[477]

Nişan Kilisesi: Mihriyar Mahallesinde konumlanan mabedin[478] 18 Şevval 1040 (20 Mayıs 1631) tarihinde papazı Kirkor v. Avanis idi.[479]

Sicil kayıtlarında isimleri zikredilen bu iki dinî yapının dışında tespit edilen diğer iki yapıdan biri Eşenhor Mahallesinde yer alan virane kilise,[480] diğeri şehrin kaza merkezinde olduğu anlaşılan manastırdır. 1040 yılının Muharrem ayında (Ağustos/Eylül 1630) kadıya gönderilen hüküm incelendiğinde, bu manastırdaki Karabaşlı keşişlerin kanuna aykırı olarak cemaat başı olup şehirdeki Ermeni taifesinin kadimden olagelene muhalif bir şekilde birtakım ahvallerine karıştıkları görülmektedir. Durumun adı geçen taife tarafından merkeze intikal etmesi üzerine ise yapılan müdahalelerin önlenmesi hususunda kadı tembih edilmişti.[481]

Netice itibariyle gerek sicillere yansıyan detaylar gerek seyyahların betimlemelerinden ilgili dönemde her üç Osmanlı şehrinde Yahudilere ait dinî mekânlar tespit edilememiştir. Bununla birlikte kimi çalışmalardaki verilerden, söz

[474] AŞS. 24, 104-648.
[475] AŞS. 24, 227-1157.
[476] AŞS. 24, 104-648; AŞS. 25, 43-223.
[477] AŞS. 24, 228-1165.
[478] Çetinkaya, *XVII. Yüzyılda Ankara Gayrimüslimleri,* 131.
[479] AŞS. 25, 43-224.
[480] AŞS. 25, 45-237.
[481] AŞS. 24, 183-1023.

konusu şehirlerde nüfusun bir kısmını teşkil eden bu topluluğun da ibadetlerini yapabilecekleri mekânların olduğunu öğrenmekteyiz. Nitekim Yasin Taş, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Ruha'da Harran Kapı civarındaki Halife Mescidi Mahallesinde Yahudilere ait bir sinagog/havranın varlığından bahsetmekteyken,[482] XVIII. yüzyılın başlarında Bursa'yı ziyaret eden Fransız gezgin Tournefort, şehirde Yahudilerin dört sinagogunun olduğunu nakletmektedir.[483] Çetinkaya ise, daha önce de temas edildiği üzere, XVII. yüzyılda Ankara'da bir Yahudi mabedinin varlığından söz etmektedir. Mevcut veriler incelendiğinde dikkat çeken bir husus da Ruha ve Ankara'da murahhaslık ile temsil edilen Ermeni cemaatinin, ruhanî merkezleri oldukları anlaşılan, murahhaslarının tayin edildikleri kiliselerin fizikî bakımdan bu şehirlerin dışında yer alan mekânlar olmalarıydı. Diğer taraftan Osmanlı Devleti'nin, tabiiyeti altındaki zımmî reayanın taleplerine önem vermesi göze çarpan başka bir önemli ayrıntı olmuştur.

1. 1. 2. 4. Hamamlar

Suyun ısıtılarak insanların yıkanması amacıyla oluşturulmuş bir tesis olan hamam, kelime olarak Arapça'da "ısıtmak; sıcak olmak" anlamlarına gelen hamm (hamem) kökünden türemiş olup sözlük anlamı "ısıtan yer" demektir. "Yıkanma yeri" anlamında kullanılmakta olan hamamın Farsça karşılığı ise germâbedir. Hamam binalarının insanlık tarihinin en eski dönemlerinden itibaren birçok medeniyette var olduğu bilinen bir gerçektir. Özellikle Roma devrinde yaygınlık kazanan ve yıkanmanın dışında bir eğlence yeri karakterini alan bu yapıya,[484] "İslâmiyet'te vücut temizliğinin bütün ibadetlerin birinci şartını teşkil eden dinî bir vecibe olması" hasebiyle Müslümanlar ayrı bir ehemmiyet göstermişlerdir.[485] Türklerin XI. yüzyılın sonlarından itibaren Anadolu'ya gelerek yerleşmeye başlamasıyla birlikte, Anadolu şehirlerinde yer alan antik devir hamamlarından bir kısmı İslâmiyet'in temizlik şartlarına uygun olarak yıkanmayı sağlayacak şekilde

[482] Taş, *Osmanlı Döneminde Urfa'da Sosyal Hayat (Mahkeme Kayıtlarına Göre 1850-1900),* 255.
[483] Lowry, *Ottoman Bursa in Travel Accounts,* 35-36; Lowry, *Seyyahların Gözüyle Bursa 1326-1923,* 53.
[484] Semavi Eyice, "Hamam", *DİA,* (İstanbul: TDV, 1997), 15: 402.
[485] Ali Saim Ülgen, "Hamam", *İslâm Ansiklopedisi,* (İstanbul: MEB, 1977), 5/1: 174.

tamir edilerek kullanılmaya başlanmıştır.[486] Gerek Selçuklular, gerek Osmanlılar döneminde dinî ve ticarî yapılar inşa edilirken İslâmiyet'in vermiş olduğu etkiyle çalışanların temizlik ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla ilk olarak hamam bina edilmekteydi.[487] Bunun yanı sıra Osmanlıda devletin kuruluşundan itibaren İmparatorluğun sınırları içindeki bölgelerde çok fazla hamam inşa edilmiştir. Osmanlı mimarisinin en zengin alanlarından biri olan hamamların çok sayıda yapılmasının ise iki nedeni vardı. Bunlardan biri bu tesislerin yapıldığı dönemlerde iyi gelir getirmeleri nedeniyle bir gelir kaynağı olarak hayır eserleri için vakfedilmesi, diğeri yapıldıkları yapı grubuna gelen cemaate hizmet vermesiydi.[488]

XII. ve XIII. yüzyılların Anadolu hamamları ile Osmanlı hamamları tek veya çifte, özel veya genel olarak inşa edilmişlerdi. Bunlardan tek hamamlar, erkek ve kadın hamamlarının ayrı olmadığı, günün belli saatlerinde erkeklerin belli saatlerinde ise kadınların kullanımına tahsis olunan hamamlardı. Çifte hamamlar, kadın ve erkekler için ayrı bölümlerden meydana gelen ve genellikle erkekler tarafının daha büyük ve süslü olduğu yapılardı. Özel hamamlar, adından da anlaşılacağı üzere sınırlı sayıda insanın kullanımı için köşk, konak, saray, kışla, tekke gibi yapılarda yer alan küçük boyuttaki tek hamamlardı. Genel hamamlar ise çarşı ya da halk hamamı olarak da adlandırılıp genel olarak vakıf olarak yapılan tesislerdi ve ekseriyetle mimarî külliyenin ya da küçük yapıların bir parçasını oluşturmaktaydı.[489]

1. 1. 2. 4. 1. Ruha

Bilindiği üzere Helenistik kültür ve hayat tarzı Ruha şehrinde bir realite idi. Şehir, Roma kolonisi hâline gelince, Roma şehirlerinde bulunan hipodrom, tiyatro gibi sosyal yapılar bu şehirde de görülmeye başlanmıştı. V. yüzyılın sonu ile VI. yüzyılın başlarında şehirde yaşayan Mar Yeşua, bu sosyal yapılar hakkında bilgi

---

[486] Yılmaz Önge, *Anadolu'da XII-XIII. Yüzyıl Türk Hamamları,* (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1995), 9.
[487] M. Murat Öntuğ, "Osmanlı Dönemi Balıkesir Hamamları (XVI-XVII. Yüzyıl)", *Tarihçiliğe Adanmış Bir Ömür: Prof. Dr. Nejat Göyünç'e Armağan,* ed. Hasan Bahar vd. (Konya, 2013): 423-424.
[488] Eyice, "Hamam", 15: 414; Alidost Ertuğrul, "Hamam Yapıları ve Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi,* 7/13 (2009): 247.
[489] Önge, *Anadolu'da XII-XIII. Yüzyıl Türk Hamamları,* 11, 95; Ertuğrul, "Hamam Yapıları ve Literatürü", 242-243.

vermekle birlikte şehirdeki önemli sosyal yapılardan olan hamamlar konusunda da bizleri aydınlatmaktadır.[490] Ona göre, 497 yılının yazında azledilen vali Anestasius yerine gelen Aleksender, dirlik ambarı yanında yapılması yıllardan beri kararlaştırılan umumî hamamı yaptırmaya başlamıştı. 498 yılında yazlık hamamın soğukluk dairesi ile iki direğinin çökmesiyle iki kişi yaşamını yitirmişti. 501'de meydana gelen kıtlık esnasında valinin, kışlık hamama bağlı sütunların kapsını kapatmasıyla yoksul halk burada yatmaya başlamıştı. Havariler Kilisesi'nin aşağısındaki Büyük Kapı'nın yanındaki hamam da hastalarla dolmuştu.[491] Mar Yeşua'nın zikretmiş olduğu bu hamamların yanı sıra Segal'in vermiş olduğu bilgilerden bu dönemde şehirde bir yazlık hamamın daha bulunduğu anlaşılmaktadır.[492] Ortaçağ'ın ilk zamanlarında şehirde varlığını öğrendiğimiz bu hamamlar, meydana gelen sel felaketleri yüzünden yıkılmaya ve yok olmaya yüz tuttuklarından[493] günümüzde mevcut bulunan hamamların tamamı Osmanlı Dönemi'nden kalmadır.[494]

Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra 1518 yılında yapılan ilk tahrire göre Ruha'da dört hamam bulunduğunun kaydedilmesi,[495] bu hamamların Osmanlı öncesi döneme ait olduklarının bir yansımasıdır. 1374 tarihli vakfiyeye göre bunlardan birinin adının "Hacı İsa", diğerinin adının ise "Mencek Hamamı" olduğu belirtilmektedir.[496] Şehirde XVI. yüzyıldan başlayarak gelişen ve artan yapılanma hızı XVII. yüzyılda en üst noktaya ulaşmış, günümüze ulaşan Osmanlı dönemine ait yapıların büyük bir kısmı bu tarihlerde yapılmıştı.[497] Kuşkusuz bu yapılar arasında hamamlar da bulunmaktaydı. Zira ünlü gezgin Evliya Çelebi'nin XVII. yüzyılın ortalarında Ruha'da "Paşa Hamamı", "Samsad Kapısı Hamamı", "Hacı Beg Hamamı", "Cıncıklı Hamamı", "Arasta Hamamı", "Muharrem Hamamı", "Keçeci

[490] Mehmet Oymak, "Şehrin Mimarî Yapısı", *Edessa'dan Urfa'ya,* ed. Mehmet Çelik, (Ankara: Atılım Üniversitesi Yayınları, 2007), 2: 448.
[491] Mar Yeşua, *Urfa ve Diyarbakır'ın Felaket Çağı,* 2. bs. (İstanbul: Yeryüzü Yayınları, 1996), 41-42, 44, 58.
[492] Judah Benzion Segal, *Edessa/Urfa "Kutsanmış Şehir",* çev. Ahmet Arslan, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), 65, 217.
[493] Oymak, "Şehrin Mimarî Yapısı", 449.
[494] Kürkçüoğlu, *Şanlıurfa Su Mimarisi,* 46; Taş, *Osmanlı Döneminde Urfa'da Sosyal Hayat (Mahkeme Kayıtlarına Göre 1850-1900),* 164.
[495] Honigmann, "Urfa", 13: 55.
[496] Oymak, "Şehrin Mimarî Yapısı", 449.
[497] Alper, "Urfa-Tarihi Süreç İçerisinde Kentin Gelişimi ve Mekânsal Yapı Özellikleri", 147.

Hamamı" ve "Meydan Hamamı" isimlerinde sekiz hamamın bulunduğundan söz etmesi[498] bunu göstermektedir.

Sicil kayıtlarından, incelenen dönemde şehirde altı hamam tespit edilmiş olup bu yapılar belgelere yansıyan bulgular ışığında aşağıda ele alınacaktır.

Arasa Hamamı: Günümüzde Haşimiye Meydanı'nın batısındaki İsotçu Pazarı mevkiinde konumlanan ve harap bir vaziyette olup depo olarak kullanılan yapının kitabesi bulunmadığından ne zaman inşa edildiği bilinmemektedir.[499] Evliya Çelebi'nin müşahedelerinden XVII. yüzyılın ortalarında şehirde bulunduğunu öğrendiğimiz bu hamamın, incelenen yıllarda, merhum Malik Mehmed Paşa'nın Ruha'daki mülkleri arasında yer aldığı görülmekte olup,[500] arşiv vesikalarından bu şahsın önceden Karaman valiliği hizmetini ifa eden kişi olduğu anlaşılmaktadır.[501] Mahkeme kayıtlarına göre, 1039 yılının Cemâziye'l-âhir ayının sekizinci günü çarşamba gecesi (24 Ocak 1630) taşradan şehre gelen selden dolayı külhanının üst kısmı tamamen olmak üzere bazı mahalleri yıkılan hamam,[502] Şeyh Mehmed'in tasarrufunda iken *"kıste'l-yevm"* ini teslim etmediğinden boş kalmıştı. Dolayısıyla Şeyh Mehmed'in tasarrufundan alınan hamam, yevmî 16 Halep Şahisi ve masraflarına sarf olunmak için senede 25 kelb guruş vermek üzere gurre-i Ramazan 1039 (14 Nisan 1639) tarihi itibariyle talibi olan Hasan Çelebi'nin tasarrufuna verilmişti.[503]

Çifte Hamam: Sicillere yansıyan verilerden, şehrin çarşı kesimi olan Basmacı Pazarında yer aldığı anlaşılmaktadır.[504]

Mencek Hamamı: Emir Mencek b. Abdullah vakfına ait 775 (1373) tarihli vakfiyede bu yapıdan bahsedilmektedir. Vakfiyede geçen tariften hamamın kadınlar ve erkekler kısmı bitişik durumda olan "Çifte hamamlar" tarzında bina edilmiş büyük bir hamam olduğu anlaşılmaktadır.[505] Mahkeme kayıtlarının, ilgili dönemde harap bir

[498] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi 3. Kitap,* 93.
[499] Kürkçüoğlu, *Şanlıurfa Su Mimarisi,* 63; Gülbiçin, *Günümüze Gelen Şanlıurfa Hamamları,* 25; A. Cihat Kürkçüoğlu vd., Şanlıurfa *Kültür ve Turizm Varlıkları,* 1. bs. (Şanlıurfa: ŞURKAV, 2017), 56.
[500] UŞS. 207, 30-67.
[501] BOA, İE. EV.: 1/57.
[502] UŞS. 207, 30-67.
[503] UŞS. 207, 329-691.
[504] UŞS. 207, 178-407.
[505] Kürkçüoğlu, *Şanlıurfa Su Mimarisi,* 49; Gülbiçin, *Günümüze Gelen Şanlıurfa Hamamları,* 37.

hâle geldiğini yansıttığı hamamın yakınlarında adı geçen evkaftan Molla Osman dükkânı olarak bilinen ve eskiden palancı dükkânı olan bir harabe dükkân ile otuz yıldan beri boş ve harabe bir vaziyetteki iki bâb dükkân yeri tespit edilmiştir. Bu dükkân zeminlerinin doğusunda ise Mevlâna el-Hâc Musa Efendi'nin vakfettiği ekmekçi dükkânı yer almaktaydı.[506] Söz konusu Emir Mencek evkafının tevliyet hizmetini yürüten Seyyid Mehmed b. Seyyid Süleyman tarafından mahkeme gündemine taşınan bu veriler göz önünde bulundurulduğunda şehirdeki yeri hakkında bir malumat bulunmayan hamamın, şehrin kalabalık kesimi olan çarşı veya civarında konumlandığı ihtimali üzerinde durmak mümkündür.

Nimetullah Bey Hamamı: 6 Şevval 1039 (19 Mayıs 1630) tarihli dava kaydından, Samsad Kapısı yakınlarında yer aldığı tespit edilen hamamın, Evliya Çelebi'nin gözlemlerinde belirttiği "Samsad Kapısı Hamamı" olduğu düşünülmektedir. Bu tarihte hamamın kiracıları Yahşi v. Hüsrev ile Barsom v. Bağdesir tarafından mahkeme gündemine taşınan kayıttan, hamam kadınlara hizmet vermekteyken hamamdaki sandığın başında bulunan görevli şahsın Yahşi'nin karısının olduğu anlaşılmaktadır.[507] Günümüzde Su Meydanı mevkiinde konumlanan ve kitabesi bulunmadığından inşa tarihi bilinmeyen "Serçe Hamamı"nın,[508] sicillerde karşılaşılan "Nimetullah Bey Hamamı" olduğu tahmin edilmektedir.

Sultan Hamamı: Günümüzde Kazancı Mahallesi, Şişli Sokak'ta bulunan hamamın kuzey cephesinde yer alan giriş kapısı üzerindeki kitabe çok silik olduğundan ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı hakkında bilgi bulunmamaktadır. Halk arasındaki yaygın bir söylentiye göre IV. Murad (1623-1640) Bağdat Seferi sırasında bu hamamda yıkandığından yapıya "Sultan Hamamı" adı verilmiştir. Bununla birlikte, hamamın kuzeyindeki Sultan Bey Câmii'ni III. Murad Han zamanında 995 (1586) yılında yaptıran Sultan Ahmed Bey isimli emirin bu hamamı da yaptırmış olabileceği belirtilmektedir.[509] İncelenen sicil kayıtları, bu hamamın ilgili dönemde Bâbü'l-Harran Mahallesinde konumlandığını[510] ve merhum

[506] UŞS. 207, 14-28; UŞS. 207, 330-694; UŞS. 207, 357-742.
[507] UŞS. 207, 107-240.
[508] Hamam hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kürkçüoğlu, *Şanlıurfa Su Mimarisi,* 66.
[509] Kürkçüoğlu, *Şanlıurfa Su Mimarisi,* 54; Gülbiçin, *Günümüze Gelen Şanlıurfa Hamamları,* 9.
[510] UŞS. 207, 105-236.

Hacı Bey evladının mülklerinden olduğunu[511] ortaya koymaktadır. Her ne kadar Hacı Bey hakkında herhangi bir malumata sahip değilsek de bu şahsın, 982 (1574/1575) yılında Nusaybin sancakbeyi olup, halka zulmeden Rakka sancakbeyi Nimetullah Bey'in yerine tayin edilen şahıs[512] olabileceğinin ihtimal dahilinde olduğunu belirtmek isteriz.

İncelenen sicil kayıtlarından, Sultan Hamamı'nın, 1039 (1629/1630) ve 1040 (1630/1631) yıllarında yevmî buçuk esedî guruştan olmak üzere birer yıllığına kiraya verildiğini öğrenmekteyiz.[513]

Zengi? Bey Hamamı: 23 Ramazan 1039 (6 Mayıs 1630) tarihli mahkeme kaydından Bâbü'l-Bire Mahallesinde konumlandığı tespit edilen[514] bu sosyal yapı hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

1. 1. 2. 4. 2. Bursa

Çok sayıda sıcak su menbâlarına sahip olan Bursa, daha Romalılar döneminde bir kaplıca merkezi hâline gelmiş[515] ve bu önemini Türkler tarafından fethedildikten sonra da kaybetmemiştir.[516] Bol miktarda sıcak su kaynakları bulunan şehirde çeşitli dönemlerde sultanlar başta olmak üzere ileri gelen devlet adamları ve diğer vakıf sahipleri tarafından çok sayıda hamam yaptırılmıştır.[517] Şehirdeki Osmanlı dönemine ait ilk hamamlar Orhan Bey ve kardeşi Alaeddin Bey'in Hisar içinde yaptırdıkları hamamlardır. Bu hamamları yine Orhan Bey'in günümüzde Aynalı Çarşı olarak adlandırılan hamamı, Murad Hudâvendigâr'ın, Yıldırım Bayezid'in, Sultan Çelebi Mehmed'in ve II. Murad'ın yaptırmış oldukları hamamlar izlemektedir.[518] 937 (1530/1531) yılı tahrir defterine göre XVI. yüzyılın ortalarında 11 büyük hamamın varlığını öğrendiğimiz şehirde,[519] Evliya Çelebi, yaklaşık bir

[511] UŞS. 207, 207-477.
[512] BOA, A. {DVNSMHM. d: 25/1625; Hacı Bey'in 8 Zi'l-hicce 983 (9 Mart 1576) tarihinde de Rakka beyi olduğu görülmektedir. BOA, A.{DVNSMHM. d: 27/787.
[513] UŞS. 207, 35-81; UŞS. 207, 207-477.
[514] UŞS. 207, 102-229.
[515] E. Diez, "Bursa", *İslâm Ansiklopedisi,* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979), 2: 818.
[516] Hülya Taş, "Bursa'da Hamam Kültürü ve İşlevleri", *Turkish Studies*, 10/8 (2015): 1934.
[517] Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa,* 87; Taş, "Bursa'da Hamam Kültürü ve İşlevleri", 1934.
[518] Saffet Yılmaz, "Eski Hamam Eski Tas'a Yeni Anlamlar", *Bursa'da Zaman,* 2 (Nisan 2012): 7.
[519] Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa,* 87.

yüzyıl sonra çok sayıda hamam olduğunu nakletmektedir. Ünlü gezgin bu hamamlardan "Çelebi Sultan Mehmed Hamamı", İnebeği Çarşısı Hamamı", "Tahte'l-kal'a Hamamı", "Kayağan Çarşısı Hamamı", "Bostancı Hamamı", Kal'a Hamamı", "Bıçakçı Hamamı", "Muradiyye Hamamı" ve "Yıldırım Hamamı"nın isimlerini zikrederek bunların çifte hamam özelliğinde olduğunu, ayrıca şehirde 3.000 kadar ev hamamının yer aldığını belirtmektedir.[520] Sicil kayıtlarından incelenen yıllarda tespit edilen hamamlar ise şunlardır:

At Pazarı Hamamı: Evâsıt-ı Rebî'ü'l-âhir 1039 (28 Kasım-7 Aralık 1629) tarihli belgeye göre, Ahmed Dâî Mahallesinde konumlanan hamam Emir Sultan vakfıdır.[521] Emir Sultan olarak anılan Buharalı Mehmed Efendi câmi ve türbesine vakfedilen hamamın yapılış tarihi ve kim tarafından yaptırıldığı bilinmemekle birlikte söz konusu zatın birkaç müridince yaptırılmış olabileceği ihtimali üzerinde durulmaktadır. Hamamın suyu Gökdere'den temin edilmekte olup Gökdere suyunun yatağı 1605, hamam da 1683 ve 1759 yıllarında onarılmıştır.[522] Mahkemeye intikal eden adı geçen dava kaydı incelendiğinde, hamamın kiracısı el-Hâc Mehmed'in, mekânın harabe olan bazı mahallerini evkafın tevliyet hizmetini yürüten Hasan Ağa b. Emrullah'ın izniyle tamir ettirdiği, ayrıca hamamın orta camekânında bir şadırvan tesis ettiği görülmektedir. Belgenin devamında ise mütevelli Hasan Ağa'nın talebiyle bilirkişilerden oluşan bir heyetin hamamda yaptıkları keşif sonucu yapılan masrafın toplamda 6.180 akçe olduğunu öğrenmekteyiz.

Başçı İbrahim Hamamı: Vakfiyesi 1420 yılı olduğuna göre bu tarihten önce yaptırıldığı belirtilen hamam, tüccardan Başçı İbrahim Bey tarafından câminin yanında, aynı adla zikredilen mahallede yaptırılmıştı. Geliri bu câmi ile Başçı İbrahim'in İstanbul'da bulunan medresesine vakfedilen hamam,[523] incelenen mahkeme kayıtlarından anlaşıldığına göre 22 Cemâziye'l-evvel 1040 (27 Aralık 1630) tarihinden önce Yusuf b. Abdullah'ın tasarrufunda bulunmaktaydı. Yusuf'un kira süresinin dolmasıyla talipleri arasında müzayede olunan hamam, vakfın tevliyetini ifa etmekte olan el-Hâc Derviş b. el-Hâc İbrahim tarafından adı geçen

[520] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi 2. Kitap,* 16.
[521] BŞS. B110, 5b-32.
[522] Kepecioğlu, *Bursa Hamamları,* 13; Albert Gabriel, *Bir Türk Başkenti Bursa,* haz. Neslihan Er vd., ed. Bilge Akay, (İstanbul: Osman Gazi Belediyesi Yayınları, tarihsiz), 1: 172.
[523] Kepecioğlu, *Bursa Hamamları,* 25; Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa,* 94.

tarihten itibaren yevmî 8 akçeye Hüseyin b. Ömer'e kiraya verilmiş, ayrıca el-Hâc Derviş, Hüseyin'den 2.000 akçe peşin kira bedeli almıştı.[524]

Bıçakçılar Hamamı: Ayverdi'nin ifadelerinden Orhan Gazi tarafından yaptırılan hamamın, gördüğü vazifelere ve çevresindeki esnafa göre "Orhan Bey", "Hallâclar", "Kadınlar", "Aynalı Çarşı", "Hamam Kahve" gibi isimlerle de anıldığını öğrenmekteyiz.[525] Sultan'ın Kale'deki Manastır Medresesine vakfedilen yapının,[526] evâhir-i Muharrem 1039 (10-19 Eylül 1629) tarihinde kiracısı Mehmed Ağa b. el-Hâc Yusuf'tu. Bu tarihte Mehmed Ağa tarafından mahkeme gündemine taşınan dava kaydı incelendiğinde Uzun Çarşı'da yer alan bu sosyal yapının mahallelere yakın bir mahalde konumlandığı ve salı günleri kadınlara hizmet verdiği anlaşılmaktadır.[527]

Çekirge Hamamı: "Çekirge Ilıcası" olarak da anılan hamam Çekirge Mahallesinde[528] Askeri Hastane'nin yakınlarında yer almaktaydı. Sadece kadınların kullanımına mahsus olan hamamın dış cephesinde kuruluş tarihinin 1365-1370 yılında yapıldığı belirtilmekle birlikte[529] 1616 yılında sicillere yansıyan bir belgeye göre, bu tarihten üç yüz yıl önce evliya mertebesinde bir kâmil adam tarafından yaptırıldığı ve vakfedildiği iddia edilmektedir.[530] İncelenen sicillerden, ilgili dönemde hamamın hamamcılık hizmetine dair bilgi edinmek mümkündür. Nitekim Evâsıt-ı Cemâziye'l-âhir 1039 (26 Ocak-4 Şubat 1630) tarihli merkezden kadıya gönderilen hüküm incelendiğinde hamamın hamamcısı olan Fatma'nın ihmalkâr davranması nedeniyle hizmete Fatma isimli başka bir kadının getirildiği görülmektedir.[531] Ancak, Çekirge Mahallesi sakinlerinin Fatma'nın *"Nâ-mahremlerden ictinâb etmeyûb"* kadınların elbiselerini sokağa attığını, kendisine engel olmak isteyenlere ise sövüp saydığını belirterek görevin başkasına verilmesi için ısrarda bulunmaları üzerine 26 Şevval 1039 (8 Haziran 1630) tarihli berat kaydına göre, Fatma'nın yerine es-Seyyid Avnullah b. es-Seyyid Mehmed

[524] BŞS. B55, 100a-672.
[525] Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Mimarî Çağının Menşei: Osmanlı Mimarisinin İlk Devri,* 2. bs. (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1989), 1: 111.
[526] Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa,* 89.
[527] BŞS. B50, 73b-455.
[528] BŞS. B55, 144a-957; BŞS. B55, 184a-1187; BŞS. B110, 85b-511.
[529] Taş, "Bursa'da Hamam Kültürü ve İşlevleri", 1935-1936.
[530] Kepecioğlu, *Bursa Hamamları,* 3.
[531] BŞS. B110, 85b-511.

getirilmişti.[532] Evâsıt-ı Şaban 1040 (15-24 Mart 1631) tarihli yaklaşık bir yıl sonraki berat kaydı ise hizmetin tekrardan Fatma Hatun'a tevcih edildiğini yansıtmaktadır.[533]

Davud Paşa Hamamı: Bit Pazarı civarında yer alan hamam, Fatih Sultan Mehmed zamanında Anadolu Beylerbeyi olan ve II. Bayezid'in vezirlerinden olup on beş yıl sadarette bulunan Davud Paşa tarafından 1485 yılında yaptırılmıştır. Hamamı, İstanbul'da bulunan câmi, imaret, medrese, mektep ve çeşmelerine vakfeden Davud Paşa, 1498 yılında Dimetoka'da vefat etmiş ve cenazesi İstanbul'a getirilerek buradaki türbesine gömülmüştür.[534] İncelenen sicil kayıtlarından Eski Tahte'l-kal'a'da konumlandığı anlaşılan hamam, vakfın kaimmakam-ı mütevellisi Abdurrahman b. Ahmed tarafından gurre-i Muharrem 1039 (21 Ağustos 1629) tarihi itibariyle bir yıllığına yevmî 15 akçeden ayda 450 akçeye hamamcı taifesinden Kara Mehmed b. Abdullah isimli kişiye kiraya verilmişti. Kiranın yevmî 4 akçeden 120 akçesi hamam çeşmecisine, yevmî 11 akçeden ayda 330 akçesi ise vakfa verilecekti.[535]

Dülgerler Hamamı: İncelenen sicillerin de yansıttığı üzere[536] Kayganoğlu Câmii'nin güney tarafında bulunan yapı çifte hamam olup Sultan Çelebi Mehmed'in kızı Selçuk Hatun'un kocası Karaca Paşa adıyla da anılan Koca Mehmed Paşa vakfıydı ve onun tarafından yaptırılmıştır. Hamam, "Kaygan", "Mehmed Ağa" ve "Ağaççılar Hamamı" adları ile de anılmaktaydı ve bu isimleri arasında en fazla kullanılanı içinde bulunduğu çarşının adı olan Kaygan'dı.[537] Evâhir-i Cemâziye'l-evvel 1039 (6-15 Ocak 1630) tarihli belgeye göre, hamamın kiracısı Kara Mehmed b. Abdullah olup söz konusu mekânın geçen günlerle birlikte harabe olan bazı mevzilerini daha önceki bir tarihte mütevellinin izni ile kendi malından tamir ettirmişti. Hamamda bilirkişilerden oluşan bir heyetin yapmış oldukları keşif sonucu

---

[532] BŞS. B55, 184a-1187.
[533] BŞS. B55, 144a-957.
[534] Kepecioğlu, *Bursa Hamamları,* 41-42; Baykal, *Bursa ve Anıtları,* 3. bs. (Basım yeri yok, 1993), 125-126; Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü,* 1: 261; Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa,* 95.
[535] BŞS. B49, 70a/1-414.
[536] *"Mahrûse-i Burusa'da vâki' merhum Mehmed Paşa vakfından Kayganoğlu Câmii kurbünde Dülgerler Hamamı demekle ma'rûf olan çifte hamamın…"* BŞS. B110, 23b-136.
[537] Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri 806-855 (1403-1451),* 2. bs. (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1989), 2: 360; Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa,* 93.

Kara Mehmed'in sarf ettiği meblağın toplamda 10.375 akçe olduğunu öğrenmekteyiz.[538]

Eski Kaplıca: Sicil kayıtlarından Bursa kaza merkezinin dışında yer aldığı tespit edilen bu tabii hamamın,[539] 860 yıllarında başlayan kadı sicillerine yansıyan bir dilekçenin tutanaklarına göre, Murad Hudâvendigâr vakfı olduğu, bu nedenle de onun tarafından yaptırıldığının iddia edildiği belirtilmektedir.[540] Ancak, XIX. yüzyılın ortalarında şehri ziyaret eden Texier'in betimlemelerinden yapının Osmanlı öncesi döneme ait olduğu anlaşılmaktadır. Gezgin, Eski Kaplıca Hamamı'nın şehirde gözlemlediği başlıca yedi kaplıca arasında en eski yapı olduğunu belirterek bu yapı hakkında ayrıntı verir. Ona göre, Bizanslı Étienne'in Bitinya krallarına ait diye bahsettiği hamamlardan olan mekânın suyu yerden seksen derece sıcaklıkta çıkar ve hastalılara faydalı olmasıyla ünlüdür. Hamamın kubbesi ise Sultan I. Murad tarafından yaptırılmıştır.[541] Diğer taraftan, yapılış tarihi hakkında bir bilgi bulunmayan kaplıcanın, kubbesinin yapılış tarzından Bizans dönemi yapısı olduğu ifade edilmektedir.[542] Baykal da, hamamın iki büyük kubbesi olduğunu belirterek, bunlardan birincisinin ilave olup ikinci ve asıl kubbenin Bizans dönemi yapısı özelliğini taşıdığından bahsetmektedir.[543] Dolayısıyla bu iki araştırmacının ifadelerinden hamamın Bizans döneminde de kullanıldığını öğrenmekteyiz. Ayrıca iki müellif, günümüze kalan yapının I. Murad döneminde yapıldığı hususunda hemfikirdirler.[544] 21 Ramazan 1040 (23 Nisan 1631) tarihli belgeye göre, yakınlarında *"mahmiye-i Kostantiniyye'de âsûde olan merhum mağfiret-i nişân Sultan Bayezid Han-ı Veli"* vakfı bir dükkân tespit edilen hamamın[545] tevliyet hizmetini evâil-i Receb 1039 (Şubat 1630) tarihinde es-Seyyid Musa Çelebi b. es-Seyyid el-Hâc İbrahim yürütmekteydi. Belgenin yansıttığı verilerden hamamın bazı

[538] BŞS. B110, 23b-136.
[539] BŞS. B51, 101b-959; BŞS. B110, 42b-262.
[540] Kepecioğlu, *Bursa Hamamları,* 1.
[541] Charles Texier, *Küçük Asya: Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi,* çev. Ali Suat, akt. Kazım Yaşar Kopraman, sdl. Musa Yıldız, (Ankara: Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı, 2002), 1: 207-208.
[542] Kepecioğlu, *Bursa Hamamları,* 2.
[543] Baykal, *Bursa ve Anıtları,* 31.
[544] Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa,* 88.
[545] BŞS. B51, 101b-959.

mevzilerinin geçen günlerle birlikte harap olduğunu ve onarımının yapıldığını öğrenmekteyiz.[546]

22 Safer 1040 (30 Eylül 1630) tarihli berat kaydında geçen *"Mahrûse-i Burusa'da vâki' merhum ve mağfiret-i leh Gazi Hûdavendigâr tâbe serâhu kaplıcası hamamı"* ile kastedilen yapının "Eski Kaplıca Hamamı" olduğu düşünülmektedir. Belgeye göre, hamamın hamamcılık hizmetini ifa eden Seyyid Mehmed b. Seyyid Ali vefat ettiğinden Kadı Mevlâna Mustafa'nın arzı üzerine hizmet, 20 Safer 1040 (28 Eylül 1630) tarihi itibariyle yevmî 4 akçeden Seyyid Avnullah b. Seyyid Mehmed'e tevcih edilmişti.[547]

Eski-Yeni Hamam (Ördekli Hamam): Abdal Mehmed Mahallesinde köşe başında konumlanan hamam çifte hamam özelliği taşımaktaydı. Bu yapının Eski-Yeni" olarak adlandırılmasının nedeni Bursa'da bir hamam yapıldıktan sonra bir yenisinin daha yapılması halinde öncekinin "Eski-Yeni", sonradan bina edilenin ise sadece "Yeni" adını alıyor olmasıydı. Yıldırım Bayezid tarafından yaptırılmaya başlanan yapı Timur saldırısı nedeniyle yarım kalmış ve harap olmuştur. Çelebi Mehmed, harap hale gelen bu yapıyı tamamlatarak oğlu Murad Bey adına vakfetmiştir. 1397 yılından önce bina olunan hamamın[548] incelenen dönemde suyunun Gökdere'den temin edildiğini yansıtan evâsıt-ı Cemâziye'l-âhir 1039 (26 Ocak-4 Şubat 1630) tarihli belgeye göre, söz konusu suyun nazırlık hizmetine el-Hâc Mehmed b. Murad getirilmişti.[549]

İbrahim Paşa (Mahkeme) Hamamı: Çandarlı Hayreddin Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa tarafından yaptırılan çifte hamamdır. Vakfiyesi 1421 yılında düzenlendiğine göre bu tarihten önce yapıldığı düşünülen hamam, İbrahim Paşa'nın İznik'teki imaretine vakfedilmiştir. Hamamın konumlandığı mahalle "Mahkeme Mahallesi" olarak anılmakla birlikte 1446 yılında Irgandi köprüsünü yaptıran Irgandi Mustafa veyahut Irgandi Muslahaddin denilen tüccardan bir şahsın mescidi de bu mahallede yer aldığından mahalleye Hoca Muslahaddin Mahallesi de

[546] BŞS. B110, 42b-262.
[547] BŞS. B55, 171a-1115.
[548] Ayverdi, *İstanbul Mimarî Çağının Menşei: Osmanlı Mimarisinin İlk Devri,* 1: 476; Baykal, *Bursa ve Anıtları,* 114; Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü,* 2: 50; Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa,* 91.
[549] BŞS. B110, 36a-217.

denilmekteydi.[550] Nitekim 9 Muharrem 1039 (29 Ağustos 1629) tarihli belgede geçen *"Mahrûse-i Burusa'da Hâce Muslıhuddin Mahallesinde merhum İbrahim Paşa bina eyledügi çifte hamam…"* şeklindeki ifadede de bunu görmek mümkündür. Belge incelendiğinde hamamın, adı geçen tarih itibariyle mütevellisi Şeyh Mehmed b. Mahmud tarafından yevmî 10 akçeye Yusuf b. Abdullah'a kiraya verildiği görülmektedir.[551]

Kadı Hamamı: El-Hâc Hasan-zâde Mehmed Efendi vakfı olan hamam, Gelincik yakınlarında yer almaktaydı.[552] 1490 yılında vefat eden adı geçen şahıs, hamamı İstanbul'daki câmisine vakıf olmak üzere yaptırmıştır. Hacı Hasan-zâde, soyu hocalardan ve büyük bir kısmı da kadılardan olduğu için hamama "Kadı Hamamı" ismi verilmiştir.[553] Evâil-i Cemâziye'l-evvel 1040 (Aralık 1630) tarihli belgeden anlaşıldığına göre, harabe hâline gelen hamam, kiracısı Muhammed Bey b. Abdülgani tarafından onarılmış, bakım ve onarım için toplamda 4.540 akçe tutarında harcama yapılmıştı. Vakfın cabisi ve kaimmakam-ı mütevellisi ise İbrahim Çelebi b. Abdülkadir idi.[554]

Kara Mustafa, Kaynarca ve Yeni Kaplıca Hamamları: 15 Cemâziye'l-evvel 1039 (31 Aralık 1629) tarihli belgeye göre, Bursa'nın kaza merkezi dışında konumlanan bu hamamların Rüstem Paşa[555] vakfı oldukları görülmektedir. Belgenin yansıttığı verilerden, üç hamamın kiracısı olan es-Seyyid İbrahim Çelebi b. es-Seyyid Musa'nın, bu hamamlardan Kara Mustafa ve Kaynarca hamamlarını gurre-i Muharrem 1039 (21 Ağustos 1629) tarihi itibariyle yevmî 85 akçeden olmak üzere bir seneliğine Fatma isimli kadına kiraya verdiğini öğrenmekteyiz.[556]

Kiremitçioğlu Hamamı: Şehrin kuzeyindeki Kiremitçi Câmii'nin yakınlarında konumlanan hamam, 950 (1543) yılında Fatih Sultan Mehmed'in Kiremitçibaşısı olan Mehmed Bey'in oğlu Sinan Bey tarafından yaptırılmıştır. 1542 senesinde Pirinç Hanı'nın tevliyetini ifa eden Sinan Bey'in Kiremitçizâde diye

[550] Kepecioğlu, *Bursa Hamamları,* 4-5; Baykal, *Bursa ve Anıtları,* 86; Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa*, 92.
[551] BŞS. B50, 63b-396.
[552] BŞS. B55, 97b-652.
[553] Kepecioğlu, *Bursa Hamamları,* 12-13.
[554] BŞS. B55, 97b-652.
[555] Kanunî Sultan Süleyman'ın vezirlerinden olan bu şahıs aynı zamanda Sultan'ın damadı idi. Bkz. Kepecioğlu, *Bursa Hamamları,* 18; Baykal, *Bursa ve Anıtları,* 33.
[556] BŞS. B48, 189b-1892.

anılması nedeniyle hamam da aynı isimle bilinmektedir.[557] 23 Şaban 1040 (27 Mart 1631) tarihinde hamama câr olan suyun tevliyet hizmetini Mahmud Çelebi b. Yusuf ifa etmekteydi.[558]

Oruç Bey Hamamı: Vakfiyesi 1420 olduğundan bu tarihten önce yapıldığı belirtilen hamam, Hisar'da Oruç Bey Câmii yakınlarında yer alan Kapalı Mekteb'e gelir olmak üzere Kara Demirtaş Paşa'nın oğlu Oruç Bey tarafından yaptırılmıştır.[559] Evâsıt-ı Muharrem 1039 (31 Ağustos-9 Eylül 1629) tarihli mahkeme kaydından anlaşıldığına göre, incelenen dönemde Kale'de Sa'dî Fakih Mahallesinde bulunduğu anlaşılmaktadır.[560]

Şüşterî Hamamı: Gerek Kepecioğlu'nun "Bursa Hamamları" isimli çalışmasındaki verilerden gerek Ayverdi'nin ifadelerinden "Al Boyacılar", "Küşterî", "Efdâl-zâde", "Efdâlüddin", "Kara Şeyh", "Kara Şık" gibi adlarla da anıldığını öğrendiğimiz hamam, 1492 yılında Bursalı Aptullah oğlu İshak tarafından yapılmıştır.[561] Yaptıran zât ise ulemadan olup Fatih Sultan Mehmed'in ilk zamanlarında Kaplıca, daha sonra da Muradiye müderrisi olan Efdâl-zâde olarak anılan Hamidüddin Efendi idi. Bu şahsın hayratına îrâd olarak yaptırdığı hamamın,[562] Rebî'ü'l-evvel 1039 (Ekim/Kasım 1629) tarihli mahkeme kaydına göre, Kara Şeyh Mahallesinde yer aldığı tespit edilmiştir. Belge, Pınarbaşı isimli mevzide çeşmesi olan hamamda cereyan eden suyun mecrasının bazı mevzilerinin geçen günlerle birlikte harabe olduğunu ve vakfın tevliyetini ifa etmekte olan eş-Şeyh Ali b. Abdurrahman'ın talebiyle yapılan keşif sonucu tamir için toplamda 7.100 akçenin harcanması gerektiğini yansıtmaktadır.[563]

Timurtaş Hamamı: Aynı adı taşıyan mahallede yer alan ve I. Murad ile Yıldırım Bayezid dönemlerinin ünlü emirlerinden Timurtaş'ın adını taşıyan bu yapı,

---

[557] Kepecioğlu, *Bursa Hamamları,* 25-26; Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa,* 96.
[558] BŞS. B51, 94a-888.
[559] Kepecioğlu, *Bursa Hamamları,* 16; Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa,* 92.
[560] BŞS. B48, 173b-1684.
[561] Kepecioğlu, *Bursa Hamamları,* 39-40; Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri 855-886 (1451-1481),* 2. bs. (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1989), 3: 132.
[562] Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri 855-886 (1451-1481),* 3: 132; Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa,* 94.
[563] *"Mahrûse-i Burusa'da vâki' merhum Efdâl-zâde vakfının bi'l-fi'il mütevellisi olan işbu bâ'isü'l-kitâb eş-Şeyh Ali b. Abdurrahman meclis-i şer'a gelüb takrir-i kelâm edüb merhum müşârünileyhin Kara Şeyh Mahallesinde bina edüb Şüşterî Hamamı demekle ma'rûf olan hamamda…"* , BŞS. B50, 98b-606.

oğlu Oruç Bey tarafından yaptırılmıştır. 823 (1420) tarihli vakfiyesinden anlaşıldığına göre bu tarihten önce yaptırılan hamam XVI. yüzyılın ortalarında harap bir hâle gelmiştir.[564] İncelenen dönemde halk arasında "Timurtaş Hamamı" olarak anılan hamam, mütevellisi Seyfullah Çelebi b. el-Hâc Abdülhalim tarafından gurre-i Ramazan 1039 (14 Nisan 1630) tarihi itibariyle yevmî 7'şer akçeden olmak üzere sene sonuna kadar Ali b. el-Hâc Burak'a kiraya verilmişti.[565] Diğer taraftan evâsıt-ı Receb 1039 (24 Şubat-5 Mart 1630) ve 27 Şaban 1040 (31 Mart 1631) tarihli belgelerde Timurtaş Gazi vakfı olan bir hamam tespit edilmiş olup[566] ismi zikredilmeyen bu hamamın "Timurtaş Hamamı" olduğu düşünülmektedir. Belgelerin yansıttığı verilerden, vakfın mütevellisinin adı geçen Seyfullah Çelebi b. Abdülhalim olduğunu ve tamire muhtaç hamamın bakım ve onarımı için 28.840 akçe gerektiğini öğrenmekteyiz. Ayrıca bu hamam, gurre-i Şevval 1039 (14 Mayıs 1630) tarihinden itibaren 6.000 akçe icâre-i muaccele ve yevmî 7 akçe ücret-i müeccele ile hamamın kaimmakam-ı mütevellisi Veli b. Mustafa tarafından Mehmed b. Yakub'a kiraya verilmişti.

Umur Bey Hamamı: Günümüzde Akçardak denilen mıntıkada bulunmaktadır. Hamam, Kara Timurtaş Paşa'nın oğlu olup Çelebi Mehmed ve II. Murad devrinin ünlü emirlerinden Umur Bey tarafından yaptırılmıştır. Yakınındaki Umur Bey Câmii'nin kapısının dışında iki taraftaki yazılı kitabe Umur Bey'in vakfiyesidir ve sağ taraftaki kitabeye göre Umur Bey'in, hamamı bu câmiye vakfettiği belirtilmektedir. 865 (1461) yılında vefat etmiş olan Lala Şahin Paşa'nın torunu Umur Bey, hamamı 859'dan (1454) önce yaptırmıştır.[567] Hamam, Cemâziye'l-âhir 1039 (Ocak/Şubat 1630) itibariyle üç yıllığına yevmî 8 akçeden Mahmud b. Nesimi'ye kiraya verilmişti.[568] Selh-i Cemâziye'l-âhire 1040 (2 Şubat 1631) tarihli mahkeme kaydına göre, bir yıllık kira süresi bitmiş olan Mahmud, mütevellinin rızasıyla kira anlaşmasını feshetmiş olup, mülkünde bulunan bazı hamam eşyalarını hamamın yeni kiracısı Abdünnebi b. Hüseyin'e 5.460 akçeye satmıştır. Mahmud bu meblağın 600 akçesini adı geçen tarihten on beş güne kadar,

[564] Kepecioğlu, *Bursa Hamamları,* 21; Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa,* 91.
[565] BŞS. B110, 73b-440.
[566] BŞS. B51, 91b-861; BŞS. B110, 55a-338.
[567] Baykal, *Bursa ve Anıtları,* 135-136; Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa,* 93.
[568] BŞS. B110, 33a-198.

kalan 4.860 akçeyi ise on beş günden sonra tamam oluncaya değin haftada 200 akçe şeklinde alacaktı.[569]

İncelenen sicillerde, şehirde yukarıda isimleri zikredilen hamamların yanı sıra Kuruçeşme Mahallesinde olup Rüstem Paşa vakfı olan bir hamam daha tespit edilmiştir. Evâsıt-ı Cemâziye'l-evvel 1039 (27 Aralık 1629-5 Ocak 1630) tarihli belgeye göre, bu tarihte kiracısı Osman Bey b. Abdullah olan ismi zikredilmeyen hamamın Kepecioğlu'nun "Bursa Hamamları" çalışmasındaki verilerden,[570] "Yahudiler Hamamı" olduğu tahmin edilmektedir. Belge, hamamda cereyan eden suyun mecrasının bozulduğunu ve yapılan keşif sonucu tamir için toplamda 4.650 akçe gerekli olduğunu yansıtmaktadır.[571]

1. 1. 2. 4. 3. Ankara

Hamamların tarihçesinin Roma döneminden başladığı Ankara'da günümüzde hizmet veren hamamlar Anadolu Selçuklu ve Osmanlı dönemi yapılarıdır. Osmanlı döneminden günümüze ulaşan şehir merkezinde kullanılan hamamlar "Eyne Bey", "Şengül" ve "Karaca Bey" hamamları olup şehir taşrasında kullanılan hamamlar ise jeo-termal su özelliği olan, "içme" ve "banyo" amaçlı kullanılan kaplıca ve ılıca türü mekânlardır.[572] Şehirdeki hamamların XVI. yüzyıldaki durumu hakkında Ergenç'in ifadelerinden; XVII. yüzyıldaki durumu hakkında ise ünlü gezgin Evliya Çelebi'nin müşahedelerinden bilgi edinmek mümkündür. Nitekim Ergenç, XVI. yüzyılda şehirde neredeyse tamamı Aşağı Yüz'de yer alan ve çalışır durumda olan "Öyle (Eynebey Subaşı) Hamamı", "Kaledibi (Tahte'l-kal'a) Hamamı", "Şengül Hamamı", "Hasan Paşa Hamamları", "Karacabey Hamamı", "Debbağhâne (Kaledibi) Hamamı" ve "Tor Hasan-Turasan-Tursan Hamamı" isimlerinde sekiz hamamın varlığından

[569] BŞS. B55, 109b-739.
[570] Müellif, söz konusu hamamın Yahudiler Mahallesinde Kuruçeşme olarak anılan çeşme yakınlarında konumlandığını, 1552 yılında Rüstem Paşa tarafından yaptırıldığını ve bu şahsın İstanbul'daki evkafı müsakkafatından olduğunu belirtmektedir. Bkz. Kepecioğlu, *Bursa Hamamları,* 46, 52.
[571] BŞS. B110, 22a-128.
[572] Abdülkerim Erdoğan, *Ankara Hamamları ve Kaplıcaları,* (Ankara: ASKİ Genel Müdürlüğü Yayınları, 2013), 11-12.

bahsetmektedir. [573] XVII. yüzyılın ortalarında şehri ziyaret eden Evliya Çelebi ise şehirdeki mevcut hamam sayısı hakkında bir bilgi vermeyerek "Tahta'l-Kal'a Hamamı", "Sunkuroğlu Hamamı" ve "Cenâbî Ahmed Paşa Hamamı" isimlerindeki üç hamamın bazı özelliklerinden söz etmektedir. Gezgin, bu mekânların gayet gönül açıcı, suyu ve havası ferahlatıcı aydınlık hamamlar olduğunu belirterek, ayrıca şehirde iki yüz saray hamamının bulunduğunu nakletmektedir.[574] Bu yüzyılın ortalarına doğru incelenen yıllarda ise mahkeme kayıtlarından isimleri tespit edilen hamam sayısı beş olup, bu yapılar belgelerin sunduğu detaylar ışığında ele alınacaktır.

Eyne Bey Subaşı Hamamı: "İne Bey Subaşı", "Eski", "Yıkık", "Öğlen", "Öylen" gibi isimlerle de anılan ve günümüzde Anafartalar Mahallesi, Adnan Saygun Caddesi üzerinde, Gazi Lisesi'nin bahçesine bitişik durumda olan yıkık hamamın,[575] Ergenç'in ifadelerinden XVI. yüzyılda Hâtûn Mahallesinde konumlandığını ve civarında Apardiler (Konurca) ile Vattarin mahallelerinin yer aldığını öğrenmekteyiz. Müellif, I. Murad'ın subaşılarından Eyne Bey[576] tarafından yaptırılan hamamın XV. yüzyılın başlarında yapılmış olabileceği ihtimali üzerinde durmaktadır.[577] Zira Öney'in de yapıda kullanılan devşirme sütun ve başlıklardan hareketle hamamın XV. yüzyıl yapısı olduğunu belirtmesi bu düşünceyi desteklemektedir. Bununla birlikte Mamboury, mekânın XIV. yüzyılda yapıldığını ifade etmektedir.[578] Hamam, Konyalı'nın ifadelerinde göre, 1930'lu yıllarda belediye tarafından gaz deposu olarak kullanılmaktaydı.[579]

---

[573] Ergenç, "XVII. Yüzyılın Başlarında Ankara'nın Yerleşim Durumu Üzerine Bazı Bilgiler", 103-105; Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya,* 25-27.
[574] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi 2. Kitap,* 225.
[575] Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara (Fizikî, Demografik, İdarî ve Sosyo-Ekonomik Yapısı 1785-1840),* 66; Erdoğan, *Ankara Hamamları ve Kaplıcaları,* 27.
[576] I. Murad'ın subaşısı olan Eyne Bey, Kosova Savaşı'ndan Timur Savaşına kadar meydana gelen savaşlarda görev almıştır. Süleyman Çelebi ile Edirne'ye firar edip oradan da İsa Çelebi'nin yanına gitmiş ve onun yaptığı savaşta ölmüştür. Yeğeni Firuz Bey'dir. Bkz. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî,*(İstanbul: Matbaa-i Amire, 1308), 1: 448.
[577] Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya,* 25.
[578] Gönül Öney, *Ankara'da Türk Devri Dini ve Sosyal Yapıları,* (Ankara: AÜDTCF Yayınları, 1971), 151.
[579] İbrahim Hakkı Konyalı, *Ankara Abidelerinden Karacabey Mamuresi: Vakfiyesi, Tarihi ve Diğer Eserleri,* Naşiri İzzet Karacabey, (İstanbul: Bürhaneddin Matbaası, 1943), 39; Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya,* 25.

XVI. yüzyılda günde 30-50 akçe arasında kiraya verilen hamamın,[580] sicil kayıtlarından incelenen yıllarda 25-30'ar akçeden kiraya verildiği görülmektedir. Nitekim 7 Receb 1039 (20 Şubat 1630) tarihli mahkeme kaydına göre, hamam, yevmî 25 akçeden Ahmed b. İbrahim'in tasarrufunda iken hamamın câbisi Haydar b. Abdullah tarafından 5 akçe fazla veren Ahmed Başe b. Mustafa'ya kiralanmıştı.[581] Hamamın 15 Receb 1040 (17 Şubat 1631) tarihi itibariyle yevmî 30 akçeden kiracısı ise Mehmed Çelebi b. Ali Başe idi.[582]

Kaledibi Hamamı: İncelenen sicillerden Debbâğhâne'de konumlandığı anlaşılan yapı,[583] "Debbâğhâne Hamamı" olarak da anılmaktaydı. Ak Medrese vakfı olan hamam, İshak Paşa'nın "Tahte'l-Kal'a Hamamı"ndan ayrı bir mekândır.[584]

Karaca Bey Hamamı: İncelenen mahkeme kayıtlarından anlaşıldığına göre, Karaca Paşa vakfı olan yapı, "ricâl ve nisvân hamamı" olarak da anılmaktaydı.[585] Hacı Murad Mahallesinde, Şeyh Habib Câmii'nin yakınlarında yer alan yapı, bugün hâlâ ayakta olup, Hamamönü'nde Talat Paşa Bulvarı üzerinde bulunmaktadır. Bir çifte hamam olan mekân, Sultan II. Murad'ın Anadolu Beylerbeyi olup 1444 yılında Varna Muharebesi'nde şehit düşen Karaca Bey tarafından imaretine ve câmiine gelir sağlamak amacıyla yaptırılmıştır. Mimarî tarihimiz bakımından muhteşem bir yapı olan hamamı yapan şahsın ise yüksek Türk mimarı Bekir oğlu Ahmed Ağa olduğu muhakkaktır. Kitabesi olmadığından ne zaman inşa edildiği kesin olarak bilinemeyen mekânın, Karaca Bey'in vakfiyesi 8 Receb 844 (3 Aralık 1440) tarihli olduğundan, hiç değilse bu tarihte yapımının tamamlandığını söylemek mümkündür.[586] Hamam, gurre-i Receb 1039 (14 Şubat 1630) tarihi itibariyle üç yıllığına yevmî 100'er akçeden olmak üzere vakfın tevliyetini ifa eden Hüseyin Çelebi b. Osman tarafından Hâce Mehmed b. Receb'e kiraya verilmişti.[587] 6 Ramazan 1040 (8 Nisan 1631)

---

[580] Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya,* 25.
[581] AŞS. 24, 48-319.
[582] AŞS. 25, 6-37.
[583] AŞS. 25, 53-275.
[584] Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya,* 27.
[585] *"Budur ki Karaca Paşa mütevellisi olan fahrü'l-akrân Hüseyin Çelebi b. Osman Çelebi mahfil-i kazada evkaf-ı mezbûreden ricâl ve nisvân hamamı işbu …"* , AŞS. 24, 46-303.
[586] Konyalı, *Ankara Abidelerinden Karacabey Mamuresi: Vakfiyesi, Tarihi ve Diğer Eserleri,* 22; Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara (Fizikî, Demografik, İdarî ve Sosyo-Ekonomik Yapısı 1785-1840),* 68; Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya,* 27; Erdoğan, *Ankara Hamamları ve Kaplıcaları,* 35.
[587] AŞS. 24, 46-303.

tarihli belgeye göre ise, hamamcısı firar eden yapı, adı geçen Hüseyin Çelebi tarafından yevmî 90 akçeden olmak üzere bir yıllığına el-Hâc Ali Bâlî b. Ali'nin tasarrufuna verilmişti.[588]

Şengül Hamamı: Kadınlar ve erkekler kısımlarından müteşekkil bir çifte hamam olan yapı, Aşağı Yüz'de Hacı Eshâb Mahallesinde bulunmaktaydı. Günümüzde Anafartalar'da Çocuk Esirgeme Kurumu binasının altında, Anafartalar Lisesi'nin yanında yer almaktadır. İshak Paşa[589] tarafından yaptırılan hamamın XV. yüzyılın ikinci yarısında inşa edildiği tahmin edilmektedir.[590] Sicil kayıtlarının yansıttığı verilere göre, İshak Paşa vakfı olan hamam, vakfın cabisi Haydar b. Abdullah tarafından gurre-i Safer 1039 (20 Eylül 1629) tarihi itibariyle üç yıllığına yevmî 30'ar akçeden Mehmed Çelebi b. Mahmud Bey ile Natır Mehmed b. İbrahim'e kiraya verilmişti.[591] 11 Cemâziye'l-evvel 1039 (27 Aralık 1629) tarihli belgeden ise üç ay boş kaldığı anlaşılan hamam, söz konusu ayın birinci günü itibariyle (17 Aralık 1629) üç yıllığına yevmî 30'ar akçeden olmak üzere Mehmed Başe b. Kasım ile Murad b. Abdullah'a kiralanmıştı.[592]

Tahte'l-Kal'a Hamamı: Ankara'nın Aşağı-Yüzü'nde Tiflisî Mahallesinde bulunan hamam, Şengül Hamamı gibi İshak Paşa tarafından 1461-62 yılında yaptırılmıştır. Bu tarihlerde İshak Paşa Anadolu Beylerbeyi olup Ankara da Anadolu Eyaletinin merkezidir.[593] Eski bir fotoğrafa göre Julien sütunu yanında yer alan yapı çift kubbesi ile çift hamamlardan olup 1929 yılında yıktırılmıştır.[594] XVI. yüzyılda zaman zaman harap olduğundan işletilemeyen ve çeşitli tarihlerde de esaslı onarım gören hamamın,[595] incelenen sicillerden 8 Zi'l-ka'de 1039 (19 Haziran 1630) tarihinde çalışır bir vaziyette olduğu görülmektedir. Nitekim bu tarihte mahkemeye

---

[588] AŞS. 25, 22-121.
[589] Yiğit Paşa'nın kölesi ve oğulluğu olan bu şahıs, hizmetleriyle II. Murad'ın takdirine mazhar olmuş ve padişah tarafından kendisine vezirlik ihsan buyrulmuştur. Fatih Sultan Mehmed döneminde Anadolu, sonra Rumeli Beylerbeyi olan İshak Paşa 875 (1470/141)'de sadrazam olmuş ve 877 (1472/1473)'de azledilmiştir. 886 (1481/1482)'de ikinci defa sadrazam olan bu zât, 888 (1483/1484)'de azledilmiş ve Selanik valisi olmuş, 890 (1485/1486) yılında da orada vefat etmiştir. Damadı Gedik Ahmed Paşa'dır. Bkz. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî,* 1: 323-324.
[590] Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara (Fizikî, Demografik, İdarî ve Sosyo-Ekonomik Yapısı 1785-1840),* 69; Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya,* 26.
[591] AŞS. 24, 5-37.
[592] AŞS. 24, 28-194.
[593] Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara (Fizikî, Demografik, İdarî ve Sosyo-Ekonomik Yapısı 1785-1840),* 67; Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya,* 25-26.
[594] Öney, *Ankara'da Türk Devri Dini ve Sosyal Yapıları,* 152.
[595] Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya,* 26.

intikal eden belgeye göre, Aişe isimli bir kadın hamamda yıkanırken bohçasındaki bir sof kaftanı ile bir gümüş kuşağının Ankara Kalesi'ndeki Suluk Mahallesinden Aişe bt. Hüseyin tarafından çalınması bunun bir delilidir.[596]

Sonuç olarak incelenen belgelerdeki verilerden, 1629-1631 yıllarında, Ruha'da 6, Bursa'da 19 ve Ankara'da 5 hamam tespit edilmiş olup, bu hamamların genellikle üç Osmanlı şehrinin çarşı veya mahalle kesimlerinde konumlandıkları gözlenmiştir. Bu hamamlardan Ruha şehrindekilerin çoğunun kim tarafından ne zaman yaptırıldığına ilişkin bir bilgiye ulaşılamamışken, Bursa ve Ankara'dakilerin genellikle sadrazam, beylerbeyi gibi devletin ileri gelen kişileri tarafından yaptırıldığı ve vakfedildiği tespit edilmiştir.

Genel olarak haftada bir defa hem yıkanmak ve temizlenmek hem de arkadaşlarla buluşma yeri olan hamamlar aynı zamanda kadınlar için haberleşme, dedikodu ve oğullarına kız beğendikleri mekânlardı.[597] Dolayısıyla üç şehirde de hamamların kadınlara hizmet vermesi bu mekânların, diğer Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi söz konusu şehirlerde de kadınların sosyal hayatında önemli bir yerinin olduğunun göstergesidir. Diğer bir ifadeyle bu şehirlerde kadınların yaygın bir hamam kültürüne sahip olduklarını söylemek mümkündür. Kadınlar gibi erkeklerin de temizlik ihtiyaçlarının yanı sıra eğlence ihtiyaçlarını karşıladıkları hamamlar, sicil kayıtlarının da yansıttığı üzere bir yıllık, üç yıllık gibi belli sürelerle kiralanıyordu. Ayrıca, Bursa örneğinde görüldüğü üzere bir şahıs birden fazla hamamı kiralayabildiği gibi hamam kiracıları kadınlar da olabiliyordu.

1. 1. 3. Mahalleler

Sahip oldukları kendilerine has özellikleriyle mahalleler, şehri oluşturan, ehemmiyetli bir sosyal ve mimarî birimdir.[598] Osmanlı şehirlerinde fizikî bir mekân olan bu birimler, birbirlerine ve şehrin merkezi durumundaki ticaret kesimine "Uluyol" denilen birer yolla bağlantılı idi. Ancak kendi içinde sevk edici bir planın

[596] AŞS. 24, 92-588.
[597] Emine N. Caner Saltık, "Kültürel ve Mimari Miras Olarak Hamamların Önemi: Ankara Örneği", *Osmanlı'nın Peşinde Bir Yaşam (Suraiya Faroqhi'ye Armağan),* der. Onur Yıldırım (Ankara: İmge Kitabevi, 2008): 153.
[598] Himmet Taşkömür, "Osmanlı Mahallesinde Beşerî Münasebetler", *İslâm Geleneğinden Günümüze Şehir Hayatı ve Yerel Yönetimler,* ed. Vecdi Akyüz, 2. bs. (İstanbul: İlke yayıncılık, 2005), 2: 33.

hâkimiyetinden ziyade, evler arasındaki çıkmaz sokakların oldukça fazla göründüğü bir fizikî düzene sahipti. Bu sokaklar genellikle bir bölüm evlerin yararlandığı ve "tarik-i hass" olarak adlandırılan sokaklardı. Bu, İslâm şehirlerinde evin ve ev bahçesinin gündelik hayatta daha büyük bir öneme sahip olmasından ileri geliyordu.[599]

Osmanlı şehirlerinde mahalleler, câmi veya mescit etrafında teşekkül eden bir yapı olduğundan bazı mahallelere câminin, mescidin veya yaptıran şahsın ismi verilmekteydi.[600] Nitekim merkezdeki mahalle, genellikle "Câmi-i Kebîr Mahallesi" adını taşır ve bu mahalle çok defa en büyük mahalledir. Bunun dışındaki mahalleler ise çoğunlukla bir mescit veyahut câmi adını alırdı.[601] Ayrıca bazı mahalleler, kurucuları olan devlet, din ve ilim adamalarının adlarıyla anılırken başka faktörlere dayalı olarak adlandırılan mahalleler de bulunmaktaydı.[602] Diğer taraftan bazen mahalleler bir pazarın, bir çeşmenin ya da ağaçlıklı bir meydanın etrafında da gelişebilmekteydi. Şehirde Hıristiyanlar varsa mahallenin merkezi bu defa kilise olmaktaydı.[603]

Osmanlı şehirleri, genel olarak 5-100 arasında ailenin yaşadığı mahallelere bölünmüş olmakla birlikte Halep'te görüldüğü gibi daha büyük mahallelerle de karşılaşmak mümkündür. En sık karşılaşılan ise 30-40 ailenin yaşadığı mahallelerdi. Mahalleler, yerleşiklerinin vergilerinin saptanmasında da belirli bir rol oynar, genellikle aynı dine, etnik kökene ya da mezhebe mensup olanlar aynı mahallede yaşardı. Bununla birlikte az da olsa bir mahalleye "yabancı" insanların gelip yerleştiği ve bunun sonucunda mahallenin başlangıçtaki niteliğinin zamanla değişikliğe uğradığı bir durumla da karşılaşılabilirdi. Mahalle içlerinde çok fazla dükkânın veya atölyenin bulunmasından pek hoşlanılmasa da günlük ihtiyaçlar sadece şehir merkezinde değil, mahalle arasından da temin edilebilirdi.[604]

---

[599] Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa,* 44-45.
[600] Taşkömür, "Osmanlı Mahallesinde Beşerî Münasebetler", 33.
[601] Ünal, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi,* 20.
[602] M. Asım Yediyıldız, "Şer'iyye Sicillerine Göre Bursa'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı (1656-1658)", *Vakıflar Dergisi*, 23 (1994): 179.
[603] Ünal, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi,* 20.
[604] Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam,* çev. Elif Kılıç, 7. bs. (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011). 182-184.

İncelenen dönemde mahkeme kayıtlarından isimleri tespit edilen üç Osmanlı şehrindeki mahalleler aşağıda ele alınarak bu mekânların şehirlerin hangi kesimlerinde yer aldıkları, isimlendirilmelerinde nelerin etkili olduğu, ne gibi özelliklere sahip oldukları gerek sicil kayıtlarındaki bulgulardan gerek alana münhasır yapılan diğer çalışmalardaki verilerden yararlanılarak açıklanmaya çalışılacaktır.

1. 1. 3. 1. Ruha

Sicillerin yansıttığı verilerden, incelenen dönemde şehirde tespit edilen mahallelere geçmeden evvel mahallelerin XVI. ve XVII. yüzyıldaki durumu hakkında bilgi vermek konunun daha iyi anlaşılması bakımından faydalı olacaktır.

Bilindiği üzere XVI. yüzyılda şehrin dört tahriri yapılmış ve bu tahrirlerde şehirdeki mahalleler de kayıt altına alındığından söz konusu yüzyılda mahallelerin sayısı hakkında bir fikir edinmek mümkün olmuştur. Nitekim 1518 tarihli ilk tahrire göre, şehirde "Bâb-ı Berriye Mahallesi", "Bâb-ı Emir Mahallesi", "Bâbü'l-Mâ Mahallesi", "Bâb-i Harran Mahallesi", "Cemâ'at-i Erâmine Mahallesi" ve "Mağaracık Mahallesi" isimlerinde altı mahalle bulunmaktaydı. Sonraki tahrirlerde bu altı mahalleye "Cemâ'at-i Bîrûniyân" ve "Cemâ't-i Şeyh Çâkerî" isimlerini taşıyan iki mahalle daha eklenmiş, ancak 1566 tahririnde Mağaracık Mahallesinin kaydının geçmediği belirtilmiştir.[605] Dolayısıyla XVI. yüzyılın ortalarında şehirde yedi mahallenin bulunduğu anlaşılmaktadır.

XVII. yüzyılın ortalarında şehri ziyaret eden Evliya Çelebi, şehirdeki mahalleler hakkında bilgi verirken Bey Kapısı Mahallesi, Tatlık Mahallesi, Caygirli Mahallesi, Kalaboynu Mahallesi, Tılıfdır Mahallesi, Kara Meydan Mahallesi ve Bağ-ı Safâ Mahallesi isimlerinde yedi mahallenin ismini zikretmektedir.[606] Ünlü gezginin verdiği malumata bakıldığında XVI. yüzyıldaki mahallelerden Bey Kapısı

[605] Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı,* 157-160; Ayrıca Öztürk, 1565'li yıllarda şehirde Bâbü'l-Amid, Bâbü'l-Mâ, Bâbü'l-Amid Mahallesinde ayrı mahalle oluşturan Kasım Kethüda'ya tâbi kişilerin oturduğu mahalle, Bâbü'l-Harran, Bâbü'l-Berriye, Şeyh Çakeri cemaatinin oturduğu mahalle ve Bâbü'l-Berriye Mahallesinde ayrı mahalle oluşturan Ermeni cemaatinin oluşturduğu mahallenin bulunduğunu ifade etmektedir. Bkz. Said Öztürk, "XVI. Yüzyılda Urfa", *Türk Dünyası Tarih Dergisi,* 120 (1996): 34.

[606] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi 3. Kitap,* 92.

Mahallesinin varlığını bu dönemde de koruduğu ve mevcut mahallelere farklı isimlerdeki yeni mahallelerin eklendiği görülmektedir.

İlgili döneme bakıldığında incelenen sicillerden yukarıda 1518-1566 yılları arasında isimleri zikredilen ilk beş mahallenin bu dönemde de varlıklarını korudukları anlaşılmaktadır. Nitekim sicil kayıtlarından şehirde tespit edilen mahalle sayısı yedi olup bu birimler aşağıda incelenecektir.

Bâbü'l-Emir Mahallesi: XVI. yüzyıl tahrirlerine göre şehrin en büyük mahallelerinden biri olan bu yerleşim birimi Kale'nin doğu kapısında bir mevkide kurulmuş olup[607] incelenen dava kayıtları da bunu yansıtmaktadır.[608] Nitekim mahalledeki bazı dârların bir ya da birden fazla taraflarının sur[609] veya burç[610] ile çevrili olmasında söz konusu konumun etkisini görmek mümkündür.

Sicil kayıtları incelendiğinde, şehrin bu büyük mahalle kesiminde Bağ-ı Safâ,[611] Hekim Dede[612] ve Kara Meydan[613] isimlerinde mevzilerin, diğer bir ifadeyle bu isimlerle anılan yerleşim alanlarının yer aldığı görülmektedir. Dolayısıyla Evliya Çelebi'nin şehirdeki mahalleler arasında zikrettiği Bağ-ı Safâ ile Kara Meydan'ın XVII. yüzyılın ortalarında mahalle değil de mahalle kesimi içindeki birer mahal oldukları anlaşılmaktadır. Hekim Dede ise XIX. yüzyılda şehrin mahalle kesimi olarak karşımıza çıkmaktadır.[614]

Dış kaleden şehre açılan kapılardan birinin ismini alan mahallenin nüfus sayısı hakkında incelenen sicillerden herhangi bir veriye ulaşılamamıştır. Bununla birlikte mahallede Zincirli Kilise'nin tespit edilmesi, XVI. yüzyılda olduğu gibi bu

---

607 Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı,* 157.
608 *"Dâhil-i Ruha'da Sur Kapusunda Bâbü'l-Emir Mahallesinde…"*, UŞS. 207, 140-313.
609 *"Dâhil-i Ruha'da Bâbü'l-Emir Mahallesinde vâki' kıbleten Burak mülkü ve şarken Sur-ı medîne-i Ruha ve şimalen harabe zemin ve garben tarik-i 'âmm ve mine'l-mücâz bu hudud ile mahdûd üç ev ve bir harabe tandırlık ve kaddınca havşı müştemil dârımı…"* , UŞS. 207, 87-192.
610 *"Dâhil-i Ruha'da Bâbü'l-Emir Mahallesinde vâki' kıbleten burc ve şarken kezâlik burc ve şimalen Tütüncü Hakim evi ve garben Muhzır Süleyman veresesi mülkü bu hudud ile mahdûd … menzil…"*, UŞS. 207, 109-247.
611 *"Dâhil-i Ruha'da Bâbü'l-Emir Mahallesinde Bağ-ı Safâ kurbünde vâki'…",* UŞS. 207, 88-195; benzer örnekler için bkz. UŞS. 207, 91-202; UŞS. 207, 106-239; UŞS. 207, 112-253; UŞS. 207, 140-313.
612 *"Dâhil-i Ruha'da Bâbü'l-Emir Mahallesinde Hekim Dede kurbünde vâki' …"*, UŞS. 207, 25-55; benzer örnekler için bkz. UŞS. 207, 77-172; UŞS. 207, 201-462.
613 *"Dâhil-i Ruha'da Bâbü'l-Emir Mahallesinde Kara Meydan nâm mevzi' kurbünde vâki'…",* UŞS. 207, 19-42/1; *"Dâhil-i Ruha'da Bâbü'l-Emir Mahallesinde Kara Meydan kurbünde vâki'…",* UŞS. 207, 110-248.
614 Taş, *Osmanlı Döneminde Urfa'da Sosyal Hayat (Mahkeme Kayıtlarına Göre 1850-1900),* 60.

dönemde de mahallenin bir alanında gayrimüslim nüfusun yaşadığını göstermektedir. Zira XVI. yüzyılda yapılan ikinci tahrire göre mahallenin bir bölümüne 25 hane ve 1 mücerredden oluşan gayrimüslim nüfus yerleşmişti.[615]

Bâbü'l-Harran Mahallesi: Mahalle, şehrin Harran Nahiyesine açılan güney kapısında yer almakta olup XVI. yüzyılda yapılan tahrir kayıtlarına göre, Bâbü'l-Emir Mahallesi ile birlikte şehirdeki iki büyük mahalleden biri olduğu belirtilmektedir.[616]

Yukarıda temas edildiği üzere Evliya Çelebi'nin şehirde gözlemlediği mahalleler arasında Kalaboynu Mahallesi de bulunmaktaydı. Ancak, incelenen sicil kayıtlarından, gezginin mahalle olarak nitelediği Kalaboynu'nun, şehrin mahalle birimi değil de Bâbü'l-Harran Mahallesi içinde yer alan bir mevzi olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 27 Rebi'ü'l-âhir 1039 (14 Aralık 1629) tarihli dava kaydında geçen *"Dâhil-i Ruha'da Bâbü'l-Harran Mahallesinde Kal'aboynu nâm mevzi' kurbünde vâki'..."* şeklindeki ifadede[617] bunu görmek mümkündür. Diğer taraftan mahallede gayrimüslim nüfusun yaşadığını yansıtan ibadethane, menzil, dükkân gibi birimlere rastlanılmamıştır.

İsmini dış kaleden şehre açılan kapılardan biri olan Harran Kapısı'ndan alan mahallenin nüfus sayısı hakkında incelenen sicillerden bizi aydınlatacak herhangi bir veriye rastlanılmamıştır.

Bâbü'l-Bire Mahallesi: Günümüzde şehrin bu isimle anılan bir kapısı olmadığından mahallenin konumu tam olarak tespit edilememiştir. Bununla birlikte mahalleye adını veren Berriye(cik)'in, sancağın doğusunda kalmış olmasından hareketle Bâbü'l-Emir ile Bâbü'l-Harran arasındaki bir mevkide kurulmuş olabileceği tahmin edilmektedir.[618]

Sicil kayıtları incelendiğinde adı geçen mahallenin müstakil bir kısmında gayrimüslim nüfusun yaşadığı[619] anlaşılmakla birlikte mahallede yer alan Hasan

[615] Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı,* 157-158.
[616] Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı,* 158-159.
[617] UŞS. 207, 5-1.
[618] Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı,* 157.
[619] UŞS. 207, 100-224; UŞS. 207, 146-325.

Padişah Câmii civarı[620] ile mahallenin bazı kesimlerinde gayrimüslimlerin Müslümanlarla bir arada yaşadıkları görülmektedir.[621] Bu durum ise, bu dönemde söz konusu toplulukların birbirleriyle rahat bir ilişki içinde yaşadıklarını, ayrıca şehirde dinsel ve etnik grupların birbirlerine tamamen kapalı, ayrı cemaatler halinde yaşamadıklarını yansıtması bakımından önemlidir.[622] Diğer taraftan şehrin önemli mevkilerinden Halîlürrahman Gölü bu mahallede bulunmaktaydı.[623]

Bâbü'l-Mâ Mahallesi: Mahalle, ismini Halîlürrahman Gölü'ne dökülen aynı adı taşıyan suyun şehre giriş kapısından almaktadır. Bu kapı surların güney batı ucunda olup mahallenin mevkii de burasıdır. Tahrir kayıtlarına göre, XVI. yüzyılda nispeten küçük bir Müslüman cemaatin yaşadığı belirtilen mahallede[624] incelenen dönemde de Müslümanların oturduğu anlaşılmaktadır. Zira sicil kayıtlarından, mahallede gayrimüslim nüfusun yaşadığını yansıtan herhangi bir veriye ulaşılamamıştır.[625]

Tatlık Mahallesi: XVI. yüzyılda yapılan tahrirlerde ismine rastlanılmayan ve XVII. yüzyıl ortalarında şehirde varlığı tespit edilen bu mahallenin, XVI. yüzyıl sonları ile XVII. yüzyıl başlarında teşekkül etmiş olabileceği tahmin edilmektedir.

İsmini neye göre aldığı konusunda herhangi bir fikre sahip olmadığımız mahallenin fizikî bakımdan şehirdeki konumu da tam olarak bilinememektedir. İlgili dönemde Hacı Korkmaz Mescidi, *"mekābir-i Müslimin"* olarak anılan Müslümanlara ait mezarlık alanı ile ismi zikredilmeyen bir meydanın tespit edildiği mahallede[626] gayrimüslim nüfusun yaşadığına ilişkin herhangi bir veriye rastlanılmamıştır. Bununla birlikte XIX. yüzyılda ismini söz konusu mescitten alan Korkmaz

[620] UŞS. 207, 221-509.
[621] UŞS. 207, 86-188; UŞS. 207, 96-216; UŞS. 207, 158-357; UŞS. 207, 215-495; UŞS. 207, 247-567; Bâbü'l-Emir Mahallesinde Zincirli Kilise yakınlarında da böyle bir durumla karşılaşılmıştır. Bkz. UŞS. 207, 140-312; UŞS. 207, 152-340.
[622] Ergenç, *Şehir, Toplum, Devlet Osmanlı Tarihi Yazıları,* 76-77.
[623] *"Dâhil-i Ruha'da Bâbü'l-Bire Mahallesinde Ayn-ı Hazret-i Halîlu'r-Rahman kurbünde vâki'…"*, UŞS. 207, 232-538.
[624] Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı,* 158.
[625] Mahallede Müslüman nüfusun yaşadığını yansıtan dava kayıtları için bkz. UŞS. 207, 42-98; UŞS. 207, 104-233; UŞS. 207, 159-359; UŞS. 207, 206-473; UŞS. 207, 210-483.
[626] UŞS. 207, 167-377; UŞS. 207, 53-124; UŞS. 207, 212-487.

Mahallesinde Süryanilerin Müslümanlarla birlikte komşuluk ilişkisi içinde olduklarını öğrenmekteyiz.[627]

Erâmine Mahallesi: Şehirdeki gayrimüslim nüfusun yoğunlukta yaşadığı bu mahalle, 1566 tahririne göre Bâb-ı Bire Mahallesinin bir bölümü olarak ifade edilmiştir.[628] İncelenen yıllarda mahalle, "Tell Futur"[629] yakınlarında yer almaktaydı.[630] Mahallenin yakınlarında bulunan bu kesim ise, her ne kadar Evliya Çelebi tarafından şehrin mahalle birimi olarak ifade edilmiş olsa da sicil kayıtlarından burasının şehrin mahallesi değil de bu isimle anılan bir mevzisi olduğu anlaşılmaktadır.[631] Zira XVIII. yüzyılda şehirde tespit edilen mahalleler arasında isminin zikredilmemiş olması da[632] burasının mahalle olmadığına işaret etmektedir. Bununla birlikte bu mevzi, XIX. yüzyılda şehirdeki mahallelerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.[633]

Şehirdeki gayrimüslim nüfusun yoğun olarak bulunduğu bu mahalle kesiminde incelenen yıllarda Müslüman nüfusa da tesadüf edilmiştir.[634] Her ne kadar tespit edilebildiği kadarıyla mahallede gayrimüslimlerle komşuluk kurdukları anlaşılan Müslüman sayısı az olsa da bu durum şehirde farklı dinlere mensup olanların tamamen ayrı cemaatler hâlinde yaşamadıklarını göstermesi bakımından önemlidir. Söz konusu dönemde mahallede yaşayan Müslüman ve gayrimüslim nüfus sayısı tespit edilememiştir. Diğer taraftan mahallede Çafanoğlu isimli tetirbe[635] ile "Uzun Tur" olarak anılan bir meydan ve meydanda bir bâb dükkânın varlığına rastlanılmıştır.[636]

---

627 Taş, *Osmanlı Döneminde Urfa'da Sosyal Hayat (Mahkeme Kayıtlarına Göre 1850-1900)*, 61-62.
628 Abdullah Ekinci, "İki Tepeli Şehir: Urfa Mahalleleri", *Osmanlı Urfası,* ed. Abdullah Ekinci, 1. bs. (İstanbul: Urfa Okulu Yayınları, 2018), 1: 105.
629 Şehrin bu isimle anılan kesimi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Asoğlu, "Osmanlı Son Döneminde Urfa'da Bir Ermenî Yerleşkesi: Telfutur Mahallesi ve Sakinleri", *Turkish Studies*, 13/24 (2018).
630 *"Dâhil-i Ruha'da Tell Futur kurbünde Erâmine Mahallesinde vâki' ..."*, UŞS. 207, 105-235.
631 *"Dâhil-i Ruha'da Tell Futur nâm mevzi'de..."*, UŞS. 207, 161-363.
632 Üner, *Osmanlıdan Cumhuriyete Urfa Tarihi,* 73-74.
633 Taş, *Osmanlı Döneminde Urfa'da Sosyal Hayat (Mahkeme Kayıtlarına Göre 1850-1900)*, 61.
634 UŞS. 207, 146-326; UŞS. 207, 205-472.
635 UŞS. 207, 191-436; Tetirbe, Urfa'da bazı evlere girişin sağlandığı, esas sokağa bağlanan 5-15 m. uzunluğunda ve 1,5-2,5 m. genişliğinde dar bir çıkmaz sokaktır. Bkz. Zahide Akkoyunlu, *Geleneksel Urfa Evlerinin Mimarî Özellikleri,* 1. bs. (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989), 185.
636 UŞS. 207, 110-249.

Nasranî Mahallesi: Evâil-i Şaban 1039 (16-25 Mart 1630) tarihli dava kaydında ismine rastlanılan bu mahallenin fizikî bakımdan şehrin hangi kesiminde bulunduğu tespit edilememiştir. Mahallede gayrimüslimlere ait dinî yapılardan Zeytûnlar isimli kilisenin varlığına rastlanılmıştır.[637] Her ne kadar dava kayıtlarının yetersizliği nedeniyle gayrimüslim nüfusun yaşadığı bu mahallede Müslümanların bulunduğuna dair bir bulgu tespit edilememişse de Bâbü'l-Emir, Bâbü'l-Bire ve Erâmine mahallelerinde tesadüf edildiği gibi burada da gayrimüslimlerle iç içe yaşayan Müslümanların yaşadığını söylemek mümkündür.

Yukarıdaki verilerden de anlaşılacağı üzere diğer İslâm şehirlerinde olduğu gibi Ruha şehri de küçük yerleşim birimleri olan mahallelere ayrılmış olup incelenen dönemde tespit edilen mahalle sayısı 7'dir. Mahalle sayısı dikkatli bir şekilde incelendiğinde şehirde mahalle sayısının, dolayısıyla mahallelere bölünmüşlüğün az olduğu göze çarpmaktadır. Bu durum ise, söz konusu mahallelerin barındırdığı nüfus sayısının, genelde 5-100 arasında ailenin yaşadığı diğer Osmanlı şehirlerinin nüfus sayısından daha fazla olduğunu göstermektedir. Zira XVI. yüzyıl tahrirlerine göre Bâbü'l-Bire, Bâbü'l-Emir, Bâbü'l-Mâ, Bâbü'l-Harran ve Erâmine mahallelerinin barındırdıkları hane sayılarının 100'ün üzerinde olması da bunu desteklemektedir.

Bu dönemde mahallelerle ilgili dikkat çeken diğer bir husus almış oldukları isimlerle ilgilidir. Bilindiği üzere İslâm şehirlerinde hâkim unsur işlevleri ile şehrin kalbi durumundaki câmi olup bu dinî mekân, herkesin kolay ulaşabilmesi, herkese eşit mesafede olması için merkezde konumlandırılmış, şehir bir daire gibi câminin etrafında gelişim göstermiştir.[638] Nitekim klâsik İslâm ve Osmanlı şehirlerinde mahalle, câmi veya mescidin etrafında şekillenmiş ve mahalle yerleşikleri, mahalle câmisinin cemaati kabul edildiğinden ibadet edilen câmi, zaman içinde namaz kılan cemaate ve onların yaşadığı mahalleye isim olmuştur.[639] Ancak incelenen dönemde bir İslâm şehri Ruha'daki mahallelerin, isimlerini câmi veya mescitlerden değil de genellikle şehir kapılarından almış oldukları göze çarpmaktadır. Durum böyle olmakla birlikte bu dönemde tespit edilen câmilerden 13'ünün,[640] mescitlerden ise

[637] UŞS. 207, 76-168.
[638] Sarıçam vd., *İslâm Medeniyeti Tarihi,* 218-219.
[639] Taş, *Osmanlı Döneminde Urfa'da Sosyal Hayat (Mahkeme Kayıtlarına Göre 1850-1900),* 61.
[640] Bu câmiler, Ayn-ı Halîlu'r-Rahman Câmii, Câmi-i Kebîr, Debbâğhane Câmii, Hacı İmam Kûlî Câmii, Hasan Padişah Câmii, İhlâsiye Câmii, Karaburc Câmii, Korkmaz Câmii, Mevlid-i Hz.

6'sının[641] yaklaşık iki yüz yıl sonra şehirde varlığına rastlanan bazı mahallelere isim oldukları görülmektedir.[642] XVII. yüzyılın ortalarında şehirde bulunan ve sonraki süreçte teşekkül eden yeni mahallelere isimlerini veren bu dinî mekânlardan Debbâğhane Câmii Bâbü'l-Mâ Mahallesinde; Hasan Padişah Câmii Bâbü'l-Bire Mahallesinde; Karaburç Câmii Bâbü'l-Harran Mahallesinde; Korkmaz Câmii Tatlık Mahallesinde ve Pazar Câmii Hurdacılar Pazarında konumlanmıştır. Bu durum, şehre sonradan eklenen bazı mahallelerin, mevcut mahallelerin bölünmüşlüğü neticesi teşekkül ettiklerini, diğer bir ifadeyle mahallelerde bölünmüşlüğü, ayrıca anlaşıldığı kadarıyla şehrin çarşı kesimine yakın bir yerde mahalle oluşumunu yansıttığı için dikkat çekicidir.

1. 1. 3. 2. Bursa

Klâsik İslâm şehirlerinde olduğu gibi Bursa şehri de mahallelere bölünmüştür. 1326 yılında Osmanlılar tarafından fethedilene kadar Bursa'da, Hisar dışında bir yerleşim alanı olmayıp bu dönemde Hisar'da 7 kilise, diğer bir ifadeyle 7 mahalle vardı. Şehrin fethi sırasında, uzun süren kuşatmalar esnasında mahallelerin ilk kez, Bursa'nın çevresinde teşekkül ettiği düşünülmektedir.[643] 1487 tarihli Bursa Tahrir Defteri, günümüze dek gelebilen en eski defter olup, bu defter sayesinde şehrin nüfusu, geliri, köy isimleri gibi konularda bilgi edinmek mümkündür. Ancak bu defterin mahalleler bölümündeki bazı sayfaların yok olması nedeniyle defterde 44 mahallenin kaydı yer almaktadır.[644] Dolayısıyla XV. yüzyılın sonlarında en az 44 mahalle biriminin olduğu anlaşılan şehirde XVI. yüzyılın başlarında 152 civarında

---

Halîlu'r-Rahman Câmii, Narıncelu Câmii, Nimetullah Bey Câmii, Tahtemur Câmii ve Pazar Câmii şeklindedir. Ancak, sonradan teşekkül eden mahalle isimlerine bakıldığında Hasan Padişah ile Tahtemur Câmii'nin aynı mahalleye isim oldukları, yani mahallenin her iki isimle anıldığı; Pazar Câmii ismini alan mahallenin "Hoca Ahmed", Câmi-i Kebîr ismini taşıyan mahallenin "Ulu Câmii", Karaburç Câmii ismini alan mahallenin ise "Hızanoğlu" olarak da anıldığı görülmektedir.

[641] XIX. yüzyılın ortalarında şehirde tespit edilen mahallelerden Askeriye Mahallesi'nin adını el-Hâc Askerî Mescidinden; Kanberiye Mahallesi'nin adını ise Kanberoğlu Mescidinden aldığı anlaşılmaktadır. Yeni teşekkül eden dört mahalleye isimlerini veren diğer mescitlerin ise Hekim Dede, Kutbeddin, Meşarıkiyye ve Yadigâr mescitleri olduğu görülmektedir.

[642] XIX. yüzyılın ortalarında şehirde tespit edilen mahalle sayısı 56 olup bu mahalleler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Taş, *Osmanlı Döneminde Urfa'da Sosyal Hayat (Mahkeme Kayıtlarına Göre 1850-1900)*, 59-62.

[643] Raif Kaplanoğlu, "Fatih Devrinde Bursa'da Kurulan Mahalleler", Fatih Sultan Mehmed Han ve Dönemi, ed. Ayşenur Bilge Zafer (Bursa, Gaye Kitabevi, 2016): 532.

[644] Raif Kaplanoğlu, "1487 Yılına Ait Tahrir Defteri'ne Göre: 15. Yüzyılda Bursa Şehrinde Toplumsal ve Ekonomik Yapı", *Bursa Araştırmaları: Kent Tarihi ve Kültür Dergisi,* 32 (2011): 6.

mahalle ve bu yüzyılın ikinci yarısında 168 mahalle bulunmaktaydı.[645] Diğer taraftan Köseoğlu, XV ve XVI. yüzyıllara ait mahkeme kayıtlarına yansıyan verilerden hareketle hazırladığı çalışmasında 274 mahalle ismi tespit etmiştir.[646]

XVII. yüzyılın ortalarında şehirdeki mevcut mahalle sayısı hakkında ise ünlü gezgin Evliya Çelebi'nin müşahedelerinden bilgi edinmek mümkündür. Ona göre, şehirde 176 Müslüman mahallesi, 7 Ermeni mahallesi, 9 Rum mahallesi, 6 Yahudi cemaati, 1 Kiptî mahallesi ve Mudanya yolu üzerinde 1 Miskinler mahallesi bulunmaktaydı.[647] Gezginin vermiş olduğu bu malumatın yanı sıra Yediyıldız'ın, sicil kayıtlarından hareketle yaptığı tespite göre 1655-1658 yıllarında 154 mahalle ismiyle karşılaşmaktayız.[648] İncelenen sicillerde ise tespit edilen mahalle isimleri, Yediyıldız'ın zikrettiği sayısal verinin üzerinde olup, konunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacağı düşüncesiyle tespitini yaptığımız bu isimler aşağıdaki tabloda gösterilecektir.

Tablo 1: 1629-1631 Yılları Arasında Bursa'da Tespit Edilen Mahalle İsimleri

	Mahalle Adı		**Mahalle Adı**		**Mahalle Adı**
1	Abdâl Mehmed	**62**	Hâce Menteş	**123**	Nalbandoğlu
2	Ahmed Dâ'î	**63**	Hâce Muslıhuddin	**124**	Nakkaş Ali
3	Ahmed Paşa	**64**	Hâce Tayyib	**125**	Namazgâh
4	Akbıyık	**65**	Hâce Yunus	**126**	Nasuh Paşa
5	Alaeddin Bey/Sultan Alaeddin	**66**	Hacı Baba	**127**	Pınarbaşı
6	Alaca Hırka	**67**	Hacı Sevinç	**128**	Pir Emir Sultan
7	Alaca Mescit	**68**	Hacılar	**129**	Reyhan Paşa
8	Ali Paşa	**69**	Hamza Bey	**130**	Sa'dî Fakih
9	Altıparmak	**70**	Hasan Paşa	**131**	Saray
10	Arab Mehmed	**71**	Hatîbzâde	**132**	Sarayîoğlu/ Veled-i Sarayî
11	Arablar	**72**	Havz	**133**	Sarı Abdullah
12	At Pazarı	**73**	Hayreddin Paşa	**134**	Sedbaşı
13	Attar Hüsam	**74**	Helvâyî	**135**	Selçuk hatun
14	Azeb Bey	**75**	Hoşkadem-i Makramavî	**136**	Selîmzâde
15	Baba Zâkir	**76**	Hz. Emir	**137**	Seyyid Nâsır
16	Bâb-ı Zemin (Yer Kapı)	**77**	Istabl-ı Bayezid Paşa	**138**	Simkeş

[645] İnalcık, "Bursa", 6: 447; *Halil İnalcık'ın Bursa Araştırmaları,* 78.
[646] Köseoğlu, *Tarihte Bursa Mahalleleri: XV ve XVI ıncı Yüzyıllarda;* Mustafa Asım Yediyıldız, *Şer'iyye Sicillerine Göre Bursa'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı (1655-1658),* (Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1988), 7.
[647] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi 2. Kitap,* 11.
[648] Yediyıldız, *Şer'iyye Sicillerine Göre Bursa'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı (1655-1658),* 7.

17	Bâb-ı Sicin (Zindan Kapı)	**78**	İbrahim Paşa	**139**	Sivasîler
18	Bahadır Ağa	**79**	İğneciler	**140**	Sultan
19	Balık Pazarı	**80**	İmaret-i İsa Bey	**141**	Sultan Mehmed (Han)
20	Başçı İbrahim	**81**	İncirlice	**142**	Sultan Orhan
21	Bayezid Paşa	**82**	İshak Şah	**143**	Sultan Yıldırım Bayezid Han/Yıldırım
22	Bedreddin oğlu	**83**	Kal'a-i Umur Bey	**144**	Şahin Lala
23	Beşikçiler	**84**	Kanber/Kanberler	**145**	Şehabüddin
24	Bezcioğlu/Bezzâzoğlu	**85**	Kapıcızâde/Kapıcıoğlu	**146**	Şehreküstü
25	Bilecik	**86**	Kara Şeyh	**147**	Şeker Hâce
26	Bulgarlar	**87**	Karaağaç	**148**	Şems Bey
27	Cafer Hâce	**88**	Karaca Ahmed	**149**	Şerafeddin Paşa
28	Câmi-i Hisar/Hisar Câmii	**89**	Karagözlü	**150**	Şeyh Hamid /Şeyh Hamid Aksarayî
29	Câmi-i Kebîr	**90**	Karakedi	**151**	Şeyh Konevî
30	Câmi-i Saray	**91**	Karamanlıoğlu	**152**	Şeyh Paşa
31	Çakır Ağa	**92**	Karamazak	**153**	Şeyh Şiblî
32	Çardak	**93**	Kasap Hüseyin	**154**	Tahta Mescit
33	Çekirge	**94**	Kavaklı	**155**	Tatarlar
34	Çerağ Bey	**95**	Kayabaşı	**156**	Taşkunzâde
35	Çınarlı	**96**	Kaygan/Kayganoğlu	**157**	Tayyib Hâce
36	Çoban Bey	**97**	Kazzâzoğlu/Veled-i Kazzâz	**158**	Tefsirhan
37	Çukur	**98**	Keçeciler	**159**	Tekye
38	Darbhâne	**99**	Kefen İğnesi	**160**	Temenna
39	Davud Efendi	**100**	Kız Yakub	**161**	Timurtaş/Timurtaş Gazi
40	Dâye Hatun	**101**	Kızılcabayır	**162**	Tuz Pazarı
41	Debbâğlar	**102**	Kiremidci/Kiremidcioğlu/Kiremidcizâde	**163**	Umur Bey
42	Demir Kapı	**103**	Kirişçi Kızı	**164**	Üftade Efendi[649]
43	Doğan Bey	**104**	Koca Naib	**165**	Veled-i Abdurrahman
44	Duhter-i Şeref	**105**	Köseler	**166**	Veled-i Enbiyâ
45	Ebu İshak	**106**	Kurdoğlu	**167**	Veled-i Habib
46	Ebu Şahme	**107**	Kurşunlu	**168**	Veled-i Harrât
47	Ekinler/Ekizler	**108**	Kuruçeşme	**169**	Veled-i Helvâyî
48	El-Hâc İlyas/Hacı İlyas	**109**	Maksem	**170**	Veled-i Nizâm/Veled-i Nizâmeddin
49	El-Hâc İskender	**110**	Manastır	**171**	Veled-i Vezirî
50	El-Hâc Sevindik	**111**	Mantıcı	**172**	Veli Şemseddin
51	El-Hâc Yakub	**112**	Mecnun Dede	**173**	Vezirî
52	Elmalık	**113**	Mesud Makramavî	**174**	Yahşi Bey

[649] Mahkeme kayıtlarındaki verilerden Kızılcabayır isimli mevzide konumlandığı anlaşılmaktadır. BŞS. B46, 85b-438.

53	Elvan Bey	**114**	Meydancık	**175**	Yahudiler
54	Emir Sultan	**115**	Mizanoğlu	**176**	Yanicoğlu
55	Eski Yeni	**116**	Molla Arab	**177**	Yeni Bezzâz
56	Eski Kaplıca	**117**	Molla Fenârî	**178**	Yenice
57	Fazlullah Paşa	**118**	Molla Güranî	**179**	Yeşil/Yeşil İmaret
58	Filboz	**119**	Muradiye/Sultan Murad Hân-ı Sânî	**180**	Yiğid-i Cedîd
59	Gazi Hudâvendigâr	**120**	Musa Baba	**181**	Yiğid-i Köhne
60	Hâce Alizâde	**121**	Musalla	**182**	Zağfiranlık
61	Hâce Mehmed Karamanî	**122**	Mücellidî		

Tablo 1'de görüldüğü üzere XVII. yüzyılın ortalarına ait incelemeye alınan sicil kayıtlarında 182 mahalle ismine tesadüf edilmiştir. Ancak, bu dönemde tespit edilen mahalle sayısının doğru anlaşılması bakımından bu isimlerle ilgili bir hususun izahı önem taşımaktadır. Nitekim incelenen sicillerde isimleri zikredilen bazı mahallelerin birden fazla isimle kaydedildiği gibi bir durumla karşılaşılmış olup bu durum söz konusu mahallelerin ayrı birer mahalle gibi telakki edilmesine, diğer bir ifadeyle mahalle sayısının yanlış anlaşılmasına sebebiyet vereceğinden farklı isimlerle anıldığı tespit edilen bu mahalleleri belirtmekte fayda var.

Attar Hüsam: Sicillerde "Ulgarlar" veya "Ulgarlu" şeklinde tespit edilen mahallede Attar Hüsam bir mescit yaptıktan sonra söz konusu mahalle "Attar Hüsam Mahallesi" diye anılmaya başlamıştır. Bazı sicil kayıtlarında "Bulgarlar" şekline de rastlamak mümkündür.[650]

Câmi-i Hisar: Kale'de konumlanan câmii, Saray'a yakınlığı dolayısıyla "Saray Câmii" diye de anılmıştır.[651]

Helvâyî: İlk zamanlarda bu isimle anılan mahalle, sonradan bu şahsın oğlu adına izafe edilerek "Veled-i Helvâyî" (Helvacıoğlu) olarak da anılmaya başlamıştır.[652]

Emir Sultan: Birçok belgede "Emir Hazretleri" şeklinde geçen mahalle, sonradan "Emir Sultan" olarak anılmaya başlamıştır. Bugün "Emir" denilmektedir.[653]

[650] Köseoğlu, *Tarihte Bursa Mahalleleri: XV ve XVI ıncı Yüzyıllarda,* 66.
[651] Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa,* 53.
[652] Köseoğlu, *Tarihte Bursa Mahalleleri: XV ve XVI ıncı Yüzyıllarda,* 28.
[653] Köseoğlu, *Tarihte Bursa Mahalleleri: XV ve XVI ıncı Yüzyıllarda,* 18.

İmaret-i İsa Bey: İsa Bey imaret ve medresesinin yakınlarında, Orhan Bey döneminde yapıldığı ve daha sonraki dönemlerde geliştirildiği bilinen bir saray bulunduğundan, Kale içinde konumlanan bu mahalle "Saray Mahallesi" olarak da anılmıştır.[654]

Kuruçeşme: Ergenç'in çalışmasındaki verilerden,[655] Yahudiler mahallesi olarak da anıldığı anlaşılmaktadır.

Sultan Mehmed Han: Günümüzdeki adı "Yeşil" olan mahalle, "Yeşil İmaret", "İmâret-i Sultaniye", "Sultaniye" ve "Sultan" gibi isimlerle anılmaktaydı.[656] Mahalleye Yeşil adının Cumhuriyet döneminde verildiği belirtilmekle birlikte,[657] 1040 (1630/1631) yılında mahkemeye yansıyan belgelerin birinde bu isme rastlanılması,[658] Yeşil adının XVII. yüzyılın ortalarında da kullanıldığını ortaya koymaktadır.

XVII. yüzyılın ortalarında Bursa'da varlığına rastlanılan mahallelerin adlarına bakıldığında bunların isimlendirilmesinde câmii, mescit gibi yapıların yanı sıra bazı araştırmacıların da zikrettiği üzere,[659] Abdal Mehmed, Azeb Bey, Ahmed Dâ'î gibi şahıs adları; Sivasîler, Tatarlar gibi etraftan gelerek şehre yerleşenlerin adları; Şeyh, Hoca, Molla vb. unvan taşıyan şahıs isimleri, Nakkaş Ali, Kasap Hüseyin, Makramacı Mesud gibi mesleklerine nispetle isimlendirilen kişi adları; Arablar, Yahudiler gibi etnik menşeli isimler; At Pazarı, Balık Pazarı gibi mahallede yapılan işe göre verilen isimler ile Çekirge, Maksem, Pınarbaşı gibi coğrafî yer isimlerinin etkili olduğu görülmektedir.

XVII. yüzyılın ortalarında Bursa'yı ziyaret eden Evliya Çelebi, şehri tasvir ederken İç Kale'de 7 mahalle olduğundan söz etmektedir.[660] Hâlbuki sicillerde Kale içinde konumlanan 20 mahalleye tesadüf edilmiştir. Bunlar; Alaeddin Bey/Sultan

---

654 Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa,* 50.
655 Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa,* 55.
656 Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa,* 68, 73.
657 Yusuf Oğuzoğlu, "Bursa Mahalleleri", *Bursa'nın Tarihi Mahalleleri II: Hocataşkın, Kurtoğlu, Meydancık, Namazgah, Yeşil,* ed. Neslihan Dostoğlu vd., (Bursa, 2011): 27.
658 *"Mahmiye-i Burusa'da Yeşil Mahallesinde bundan akdem mütevvefât olan Emine bt. Mustafa nâm hatunun…",* BŞS. B55, 90b-606.
659 Köseoğlu, *Tarihte Bursa Mahalleleri: XV ve XVI ıncı Yüzyıllarda,* 4-5; Yediyıldız, "Şer'iyye Sicillerine Göre Bursa'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı (1656-1658)", 179-180.
660 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi 2. Kitap,* 10.

Alaeddin,[661] Bâb-ı Zemîn,[662] Câmi-i Saray, Çerâğ Bey,[663] Darbhâne,[664] Eski Yeni,[665] Filboz,[666] Helvâyî/Veled-i Helvâyî,[667] İmâret-i İsa Bey/Saray,[668] İsa Bey/İsa Bey el-Fenârî,[669] Kavaklı,[670] Manastır,[671] Molla Güranî,[672] Nakkaş Ali,[673] Sa'di Fakih,[674] Şeyh Paşa,[675] Tefsirhan,[676] Kal'a-i Umur Bey, Yanicoğlu[677] ve Zindan Kapısı/Bâbü's-sicin[678] mahalleleridir. Bursa kaza merkezi dışında konumlandıkları tespit edilen mahalleler ise Çekirge,[679] Gazi Hudâvendigâr[680] ve Pir Emir Sultan'dır.[681]

Bilindiği üzere Bursa'daki mahalleler, bir mescit, bir câmi veyahut bir kilise, bir sinagog gibi dinî yapıların etrafında kurulmuş olup yapılan her mescit yeni bir mahalle anlamına gelmekteydi. Şehirde yapılan yeni mescitlerle teşekkül eden mahalleler, genellikle şehrin iskân bölgelerinin dışında yer almakla birlikte bazen de iskân bölgeleri içindeki boşluklarda yeni mescitler yapılarak yeni mahalleler kurulmaktaydı. Böylece Bursa'daki kentsel gelişme iki şekilde yaşanmaktaydı. Şehir bir taraftan kentin iskân alanları çevresinde ortaya çıkan mahallelerle gelişip büyürken, öte yandan şehir içindeki boş alanlarda teşekkül eden mahallelerle şehrin iskân alanlarındaki boşluklar doldurulmuş oluyordu. Nitekim Bursa, Osmanlılar tarafından fethedildiği zaman, Hisar içinde yalnız 7 mahalle varken,[682] yukarıda temas edilen rakamsal verilerden de anlaşılacağı üzere sonraki süreçte şehirdeki

[661] BŞS. B110, 5a-28; BŞS. B110, 14a-80.
[662] BŞS. B110, 61a-362.
[663] BŞS. B51, 42b-407.
[664] BŞS. B50, 85b-528.
[665] BŞS. B55, 118a-801.
[666] BŞS. B50, 83b-514; BŞS. B51, 19a-194.
[667] BŞS. B51, 113b-1087; BŞS. B55, 67b-433; BŞS. B55, 68b-444.
[668] BŞS. B51, 18a-181; BŞS. B51, 78a-732.
[669] BŞS. B50, 62b-389; BŞS. B50, 110a-665.
[670] BŞS. B51, 81a-762; BŞS. B110, 47b-295.
[671] BŞS. B110,45a-280; BŞS. B110, 60b-361.
[672] BŞS. B51, 90a-848.
[673] BŞS. B110, 12b-70.
[674] BŞS. B48, 173b-1684.
[675] BŞS. B48, 194b-1943; BŞS. B50, 112a-685.
[676] BŞS. B51, 115a-1103.
[677] BŞS. B110, 47b-295.
[678] BŞS. B50, 84b-520; BŞS. B110, 5b-33; BŞS. B110, 13b-77.
[679] BŞS. B51, 89b-844; Mahallenin yakınlarında Karaoğlan isimli nehir bulunmaktaydı. BŞS.B48, 191b-1910.
[680] BŞS. B55, 42a-248; BŞS. B55, 124b-854.
[681] BŞS. B48, 170b-1657.
[682] Kaplanoğlu, "Fatih Devrinde Bursa'da Kurulan Mahalleler", Fatih Sultan Mehmed Han ve Dönemi, 533-534.

mahalle sayısında büyük bir artışın olması, bu kentsel gelişmişliği ortaya koymaktadır.

Osmanlı şehirlerinin önemli bir özelliği çoğunlukla aynı mahallede aynı dine, etnik kökene ya da mezhebe mensup olanların yaşamasıydı.[683] Nitekim bir Osmanlı şehri Bursa da bu özelliğe uygun bir yapı arz ederek genelde Müslüman olmayan topluluklar, Hisar'ın çevresindeki Kayabaşı, Demirkapı, Balıkpazarı, Kuruçeşme mahalleleri ile Gökdere kıyısındaki Sedbaşı ve Karaağaç mahallelerinde kümelenmişlerdi.[684] İncelenen sicil kayıtları XVII. yüzyılın ortalarında da zımmîlerin yoğun olarak bu mahallelerde[685] toplanmış olduklarını yansıtmaktadır. Bununla birlikte, gerek söz konusu mahallelerden Karaağaç dışındaki 5 mahallede az sayıda da olsa Müslüman nüfusun yaşadığının anlaşılması,[686] gerek Ahmed Paşa,[687] Azeb Bey,[688] Havz,[689] İğneciler,[690] Koca Naib,[691] ve Muradiye[692] mahallelerinde Müslüman nüfusun yanı sıra zımmîlerin varlığı şehirde bu grupların tamamen ayrı bir mahalleye kapanmadıklarını, bir arada yaşadıklarını göstermektedir. Ayrıca, Beşikçiler,[693] Bilecik,[694] Bulgarlar[695] ve Şemsi Bey[696] mahallelerinde de Müslüman olmayanların varlığına rastlanılmıştır.

---

[683] Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam,* 182.
[684] Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa,* 121.
[685] Kayabaşı Mahallesinde gayrimüslimlerin yaşadığına ilişkin bkz. BŞS. B51, 19-197; BŞS. B51, 60b-567; BŞS. B51, 63b-607; BŞS. B55, 74b-487; BŞS. B55, 134a-907; BŞS. B55, 135a-914; BŞS. B110, 30a-178; BŞS. B110, 30a-178; Demirkapı Mahallesinde gayrimüslimlerin yaşadığına ilişkin bkz. BŞS. B51, 72a-675; Balıkpazarı Mahallesinde gayrimüslimlerin yaşadığına ilişkin bkz. BŞS. B110, 38b-238; Sedbaşı Mahallesinde gayrimüslimlerin yaşadığına ilişkin bkz. BŞS. B51, 108a-1034; BŞS. B55, 142b-954; Karaağaç Mahallesinde gayrimüslimlerin yaşadığına ilişkin bkz. BŞS. B110, 63b-374; Yahudiler/Kuruçeşme Mahallesi için bkz. BŞS. B49, 95b/2; BŞS. B49, 98b/2; BŞS. B50, 103a-629
[686] Müslümanların yaşadığına ilişkin Kayabaşı Mahallesi için bkz. BŞS. B51, 111a-1066; Demirkapı Mahallesi için bkz. BŞS. B51, 19b-199; Balıkpazarı Mahallesi için bkz. BŞS. B110, 36a-219; Yahudiler Mahallesi için bkz. BŞS. B50, 103a-629; Sedbaşı Mahallesi için bkz. BŞS. B55, 133b-905; Bu mahallelerde Müslümanların varlığı tespit edilmekle birlikte kayıtlarda *"Mahmiye-i Burusa'da Kayabaşı Mahallesinden Mehmed b. Abdullah…", "Bundan akdem mahmiye-i Burusa'da Demirkapı Mahallesinden vefat eden İbrahim b. Abdullah'ın…"* şekillerinde geçen ifadelerden Kayabaşı ve Demirkapı mahallelerinde yaşadıkları tespit edilen Müslümanların mühtedi oldukları anlaşılmaktadır.
[687] BŞS. B51, 7b-75.
[688] BŞS. B50, 103b-631.
[689] BŞS. B50, 97b-600.
[690] BŞS. B55, 118b-804.
[691] BŞS. B50, 74a-459; BŞS. B51 21b-218; BŞS. B51, 48a-452; BŞS. B51, 65a-621; BŞS. B51, 81b-763; BŞS. B55, 113b-768; BŞS. B110, 46a-285; BŞS. B110, 55b-340; BŞS. B110, 57b-349.
[692] BŞS. B51, 67a-633; BŞS. B51, 67b-634.
[693] BŞS. B51, 44b-422.
[694] BŞS. B50, 95a-584.
[695] BŞS. B48, 189a-1889; BŞS. B49, 76b/1.

Sicillerdeki veriler, gayrimüslimlerden Ermenilerin Sedbaşı;[697] Rumların Kayabaşı[698] ve Yahudilerin Yahudiler Mahallesinde[699] ikamet ettiklerini göstermektedir. Ergenç'in ifadelerinden Rumların ayrıca Balıkpazarı ve Demirkapı mahallelerinde oturduklarını öğrenmekteyiz.[700]

1. 1. 3. 3. Ankara

XIV. yüzyılın sonları ile XV. yüzyılın sonları arasında geçen yaklaşık yüz yıllık süreç içinde Ankara'da kalenin dışındaki yamaç ile onu izleyen düzlük alanda çok sayıda câmi ve mescit yapılmıştır. Yerleri ve isimleri tespit edilen bu dinî yapıların sayısı 25 olup bunların her birinin bir mahallenin çekirdeğini oluşturduğu düşünüldüğünde, XV. yüzyılda Kale'nin içindeki mahalleler ile birlikte şehirde yaklaşık 30 civarında mahallenin olduğu belirtilmektedir.[701] XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde bu rakam, 6'sı Kale'de olmak üzere 81 iken[702] yüzyılın sonlarında 9'u Kale'de olmak üzere 85'tir.[703] XVII. yüzyıla gelindiğinde ise şehirdeki mahalle sayısı 91'e yükselmiştir.[704] 1629-1631 yıllarına ait sicil kayıtlarından 92 mahalle ismi tespit edilmiş olup, isimleri saptanan bu mahalleleri aşağıdaki tabloda gösterebiliriz.

Tablo 2: 1629-1631 Yılları Arasında Ankara'da Tespit Edilen Mahalle İsimleri

	Mahalle Adı		**Mahalle Adı**		**Mahalle Adı**
1	Afî	**32**	El-Hâc/Hacı Mansur	**63**	Kul Derviş
2	Ahi Elvan	**33**	El-Hâc/Hacı/Şeyh el-Hâc Musa	**64**	Kurd
3	Ahi Hacı Murad	**34**	El-Hâc Seydi	**65**	Kureyş
4	Ahi Hüsam	**35**	Emregölü	**66**	Leblebici
5	Ahi Tura	**36**	Erzurum	**67**	Makremeci
6	Ahi Yakub	**37**	Eşenhor	**68**	Mevdûd

[696] BŞS. B110, 55b-341; BŞS. B110, 63a-371.
[697] Merkezden Bursa kadısına gönderilen evâsıt-ı Receb 1040 (13-22 Şubat 1631) tarihli belgede geçen *"Kaza-i mezbûrede vâki' Sedbaşı nâm mahallede sakin olan Ermeni taifesi Südde-i Sa'âdetime arzuhâl sunub…"* şeklindeki ifade, Ermenilerin bu mahallede yaşadıklarını açıkça göstermektedir. BŞS. B55, 142b-954; Ermenilerin mahallede yaşadığını yansıtan başka bir belge örneği için bkz. BŞS. B51, 108a-1034.
[698] *"Mahrûse-i Burusa'da Kayabaşı Mahallesi sükkânından olan işbu hâmile'l-kitâb Nurgile veled-i Pervane nâm zımmî meclis-i şer'a gelüb takrir-i kelam edüb ben Rum keferesinden olub Ermeni keferesinden olmaduğumdan mâ'edâ…" ,* BŞS. B110, 4b-24.
[699] BŞS. B49, 95b/2; BŞS. B49, 98b/2; BŞS. B50, 103a-629.
[700] Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa,* 121.
[701] Aktüre, "16. Yüzyıl Öncesi Ankara'sı Üzerine Bilinenler", 17.
[702] Göğünç, "Onaltıcı Yüzyılda Ankara", 72-73.
[703] Özer Ergenç, "Onaltıncı Yüzyılda Ankara", *Ankara Dergisi,* 1/1 (1990): 57.
[704] Taş, *XVII. Yüzyılda Ankara,* 111.

7	Ali Bey	**38**	Genegi	**69**	Mihriyâr
8	Avancıklar	**39**	Hâce Paşa	**70**	Mirûrî
9	Bademli	**40**	Hacendi	**71**	Molla Büyük
10	Baklacı	**41**	Hacet Depesi	**72**	Mukaddem
11	Balaban	**42**	Halife Bayezid	**73**	Öksüz/Öksüzce
12	Bazar-ı Ganem	**43**	Hallac Mahmud	**74**	Örtmeli Mescid
13	Behlül	**44**	Hankāh	**75**	Papanî
14	Belkıs	**45**	Hatun	**76**	Rüstem Na‘âl
15	Bostanî	**46**	Helvayî	**77**	Sabunî
16	Boyacı Ali	**47**	Hendek	**78**	Sarrâc Sinan/Sinan Sarrâc
17	Börekciler	**48**	İbn Gökçe	**79**	Sed
18	Buryacı	**49**	İğneci	**80**	Suluk
19	Celal Kadı/Celal Kattânîn	**50**	İmam Yusuf	**81**	Şemseddin
20	Çakırlar	**51**	İmâret	**82**	Şeyh İzzeddin
21	Çeşme	**52**	Kâfir Köyü	**83**	Teke Ahmed
22	Debbâğîn	**53**	Kattânîn	**84**	Tiflis
23	Dellâl Karaca	**54**	Kayabaşı	**85**	Tulce
24	Dibek	**55**	Kâzur Ali	**86**	Ürgüb
25	Direkli	**56**	Kebkebûr-ı Müslîmin	**87**	Valtarin
26	El-Hâc/Hacı Arab	**57**	Kebkebûr-ı Zımmî	**88**	Yakub Harrât
27	El-Hâc Ashab	**58**	Keyyâlîn	**89**	Yakub Na‘âl
28	El-Hâc Bayram/Hacı Bayram Veli	**59**	Kızıl Bey	**90**	Yeğen Bey
29	El-Hâc Doğan	**60**	Kiçülü	**91**	Yenice
30	El-Hâc Halil	**61**	Koçhisar	**92**	Yusuf Habbaz
31	El-Hâc İvaz Haddâd	**62**	Konurca		

İncelenen sicil kayıtlarında 92 mahalle ismi tespit edilmekle birlikte, mahallelerle ilgili iki hususa değinmek bu yıllarda şehirdeki mahalle sayısının doğru saptanması bakımından yararlı olacaktır. Bu hususlardan biri, Bursa örneğinde de temas edildiği üzere bazı mahallelerin farklı isimlerle anılıyor olmasıdır. Nitekim 1522 tahririne göre, Arab Hacı mahallesinin bir diğer adının Ahi Elvan olduğu bilgisi,[705] yukarıda zikredilen mahallelerden Ahi Elvan ile Hacı Arab mahallelerinin aynı mahalle olabileceklerini düşündürmektedir. Diğer taraftan sicil kayıtlarındaki ayrıntılar[706] dikkatli bir şekilde incelendiğinde ismini Eşenhor Mahallesindeki Yegân Bey Câmii'nden aldığı düşünülen Yegân Bey Mahallesi ile Eşenhor Mahallesinin aynı mahalle oldukları anlaşılmaktadır. Diğer bir husus, sicillerde, bir mahallenin

[705] "Mahalle-i Arap Hacı nâm-ı diğer Ahi Elvân", bkz. Göğünç, "Onaltıcı Yüzyılda Ankara", 74.

[706] *"Kıdvetü'l-kuzât ve'l-hükkâm ma'denü'l-fazl ve'l-kelâm Mevlâna Ankara kadısı zîde fazluhum tevkî'-i refî'-i hümâyûn vâsıl olacak ma'lûm ola ki kaza-i mezbûr Yegen Beg Mahallesi halkı dergâh-ı mu'allama arzuhâl idüb bunların mahallelerinde olan câmi'-i şerîf kurbünde kefereden kimesne sakin olmaz iken hâliyâ Hıdır Balî zımmî câmi'-i şerîf kurbünde bir ev satun alub pencereleri câmi'-i şerîf içine nâzır olduğundan gayrı dâima evinde şurb-i hamr idüb…",* AŞS. 25, 34-177; *"Budur ki medine-i Ankara mahallatından Eşenhor nâm mahalle sükkânından Mehmed Çelebi b. Mahmud Bâşe mahfil-i kazaya câr-ı mülâsıkı olub zımmî Hıdır v. Balî ihzâr ve mahzarında takrir-i da'va idüb mezburun mahalle-i mezbûrede evime ve Yegân Beg Câmi'-i Şerîfine mülâhık olub câmi'-i mezbûrun pencereleri içine nâzır olan ev kadîmü'l-eyyâmdan müslim evi olub sonradan bir tarikiyle biz sağir iken zımmî mezkûr üç bin beş yüz akçeye iştirâ idüb dâima içinde şurb-i hamr olunub…",* AŞS. 25, 34-178.

bölünmesi neticesi teşekkül eden yeni mahalle isimlerine yer verilmesinin yanı sıra bölünen mahalle ismine de yer verilmesi, bunun ise bölünen mahallenin farklı bir mahalle birimi olarak telakki edilmesine sebebiyet vermesidir. İzah edecek olursak, bilindiği üzere Ankara'nın kalabalık mahallelerinden olup, şehrin doğusunda Kale'ye doğru yükselen alan içinde bulunan Avancıklar Mahallesi, sofçuların yoğun olarak yaşadığı yerdi. Kanunî Sultan Süleyman döneminde 84 vergi yükümlüsü hanesi ile Kale'den sonra şehrin en kalabalık kesimi olan bu mahalle XVI. yüzyılın sonlarında Çeşme, Direkli, Kayabaşı ve Molla Büyük adlarında dört ayrı mahalleye bölünmüştür.[707] Dolayısıyla sicil kayıtlarında gerek Avancıklar isminin gerek bu mahallenin bölünmesi neticesi teşekkül eden dört mahallenin isimlerinin geçmesi Avancıklar'ın ayrı bir mahalle olduğunu yansıtmaktadır. Ancak, verilerden de anlaşılacağı üzere, incelenen yıllarda karşımıza çıkan bu mahalleyi ayrı bir mahalle birimi değil de adının kullanılmaya devam edildiği bir mahalle olarak değerlendirmek daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Zira XVII. yüzyılın ortalarından itibaren Avancıklar isminin resmî belgelerde geçmeyerek mahallenin söz konusu isimlerle dört ayrı mahalle şeklinde yerini alması[708] bu yaklaşımı desteklemektedir.

Şehrin ticaret kesimi ile iç içe olan ya da onları dış duvara doğru yayılarak çeviren mahallelerin, ya bir dinsel yapının, bir külliyenin, bir imaretin çevresinde teşekkül ettikleri ya da meslek gruplarına, coğrafî özelliklere veya ticaret merkezlerine göre konumlandıkları ifade edilmektedir.[709] Nitekim tespit edilen mevcut mahalle isimlerinin de bu ifadeyi desteklediği görülmektedir. XVI. yüzyılın sonlarında şehirde bulunan 85 mahallenin büyük bir kısmı Bedesten ile At Pazarı'nın merkezini teşkil ettiği Yukarı Yüz ile Aşağı Yüz'de Karaoğlan isimli çarşının civarında bulunmaktaydı. Şehrin iş muhitine yakın olan bu mahalle kesimleri ile bazı meslek mensuplarının ikamet ettikleri mahalleler nüfus yoğunluğu fazla olan yerlerdi. Ayrıca bu dönemde 9 mahallenin bulunduğu Kale, şehir toplam nüfusunun %30'a yakın bir kısmını barındırmasıyla en kalabalık yerleşim alanlarından biri olma

[707] Ergenç, "Onaltıncı Yüzyılda Ankara", 57.
[708] Taş, *XVII. Yüzyılda Ankara,* 112; Araştırmacı tarafından XVII. yüzyılın ikinci yarsında tespit edilen mahalle isimleri için bkz. Taş, *XVII. Yüzyılda Ankara,* 203-206; Akyüz tarafından XVIII. yüzyılda tespit edilen mahalle isimleri içi bkz. Akyüz, *Ankara'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde* XVIII. *Yüzyılda Ankara (Şer'iyye Sicillerinin Sayısal ve Muhtevâ Analizi Denemesi),* 70-72.
[709] Ergenç, "Onaltıncı Yüzyılda Ankara", 57; Akyüz, *Ankara'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde* XVIII. *Yüzyılda Ankara (Şer'iyye Sicillerinin Sayısal ve Muhtevâ Analizi Denemesi),* 69.

özelliğine sahipti.[710] Önemli iş, sanat ve ticaret merkezlerinin Kale ve etrafında konumlanması, bu civardaki mahallelerin alan bakımından küçük, nüfus yoğunluğu itibariyle büyük mahalleler olmasına sebebiyet vermiştir. Kaleden uzaklaştıkça alan bakımından genişleyen mahalle birimleri, nüfus itibariyle seyrekleşmişlerdi. Kale dışında yer alan Buryacı, Erzurum, Eşenhor, Kattânîn, Kebkebûr-ı Zımmî, Keyyâlîn, Leblebici, Molla Büyük ve Teke Ahmed mahalleleri büyük mahalle özelliği gösteren mahallelerdendir.[711]

Yukarıda temas edildiği üzere 1522 tahririne göre, Ankara Kalesi'nde Güzeloğlu Mescidi Mahallesi, Dûdîrân (Dev-Viran) Mescidi Mahallesi, Aşağı Kapı Mescidi Mahallesi, Yazıcı Şa'büddin Mescidi Mahallesi ve Câmii Mahallesi isimlerinde 5 Müslüman mahallesi ile Hıristiyan cemaatin ikamet ettiği 1 gayrimüslim mahallesi mevcuttu.[712] XVII. yüzyılın başlarında bunlara ilave olarak Dış Hisar'da Fişenkoğlu Mescidi, İç Hisar'da Misafir Mescidi, Suluk Mahallesi ve Şemseddin b. Ramazan gibi mahalle birimleri tespit edilmiştir.[713] İncelenen yıllarda ise bir yerleşme birimi özelliği gösteren Kale'de isimleri zikredilen mahallelerden Suluk Mahallesinin varlığına tesadüf edilmiştir.[714] Müslümanların yaşadığı anlaşılan bu mahallede gayrimüslimlerin bulunduğunu yansıtan bir bilgiye rastlanılmamıştır. Sicil kayıtlarından Kale'de başka mahalle ismi tespit edilememekle birlikte mevcut verilerden burasının hem Müslümanların hem gayrimüslimlerin yaşadığı bir yerleşme kesimi olduğu anlaşılmaktadır. Meselâ mahkemeye intikal eden 6 Receb 1039 (19 Şubat 1630)[715] ile 17 Şaban 1039 (1 Nisan 1630)[716] tarihli belgeler Kale'de Müslümanların yaşadığını yansıtmaktadır. Gurre-i Muharrem 1040 (10 Ağustos 1630),[717] 9 Cemâziye'l-evvel 1040 (14 Aralık 1630)[718] ve 26 Rebî'ü'l-evvel 1040 (2

[710] Ergenç, "Onaltıncı Yüzyılda Ankara", 57.
[711] Akyüz, *Ankara'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde* XVIII. *Yüzyılda Ankara (Şer'iyye Sicillerinin Sayısal ve Muhtevâ Analizi Denemesi),* 69.
[712] Göğünç, "Onaltıcı Yüzyılda Ankara", 72-73; Ergenç, *Şehir, Toplum, Devlet Osmanlı Tarihi Yazıları,* 130.
[713] Ergenç, *Şehir, Toplum, Devlet Osmanlı Tarihi Yazıları,* 131.
[714] AŞS. 24, 92-588.
[715] *"Budur ki medine-i Ankara Kal'asında bundan akdem bi-kazai Allah üzerine dam yıkılub Ahmed ve Mehmed nâm oğulları ve Rahime ve Fatma nâm kızları ile altında cümlesi fevt olan Halil b. Mehmed'in Kamer nâm kızı…"* , AŞS. 24, 48-315.
[716] *"Budur ki Ankara Kal'ası sakinelerinden Fatma bt. el-Hâc Mehmed…",* AŞS. 24, 66-424.
[717] *"Budur ki Ankara Kal'asında mürd olan Serkis nâm zımmînin…",* AŞS. 24, 107-663.
[718] *"Budur ki medine-i Ankara Kal'ası sakinlerinden Mâkil veled-i Sefer nâm zımmî mahfil-i kazaya hemcivarı olan Badır veled-i Melkeş ihzâr ve mahzarında…",* AŞS. 24, 140-845.

Kasım 1630)[719] tarihli kayıtlar ise gayrimüslim nüfusun yaşadığını göstermektedir. Söz konusu belgelerdeki verilerden Kale'de sakin olan bu grupların bir arada mı yoksa farklı kesimlerde mi yaşadıkları tespit edilememekle birlikte 14 Şaban 1040 (18 Mart 1631) tarihli kayıt,[720] şehrin bu yerleşme kesiminde Müslüman ve gayrimüslimlerin tamamen birbirlerine kapalı olmadıklarını, komşuluk ilişkisi kurarak birlikte yaşadıklarını ortaya koyması bakımından önemlidir. Nitekim Maksud v. Sinan isimli zımmî tarafından mahkeme gündemine taşınan belge incelendiğinde bu şahsın İç Kale'de bulunan menzilinin bir tarafında Sefer isimli gayrimüslimin, bir tarafında Ali Ağa isimli Müslümanın ikamet etmesi buna işaret etmektedir.

Bilindiği üzere Ankara şehrindeki gayrimüslim cemaatleri Ermeniler, Rumlar ve Yahudiler oluşturmaktaydı.[721] Burada akıllara şehirde bu cemaatlerin ayrı kümelendikleri mahalleler var mıydı gibi bir soru gelebilir. İncelenen sicillerden bunun tespiti yapılamamakla birlikte Hülya Taş'ın, mahkeme kayıtlarından yapmış olduğu tespite göre, XVII. yüzyılda Keyyâlîn, Valtarin, Eşenhor, Sed, Makramacı ve Kurd mahallelerinin gayrimüslim mahalleleri olduğunu öğrenmekteyiz.[722] Bununla birlikte, ilgili yıllarda bu mahallelerden Keyyâlîn,[723] Valtarin[724] ve Eşenhor[725] mahallelerinin tamamen gayrimüslimlerin ikamet alanları olmadığı, Müslüman nüfusu da barındırdıkları görülmektedir. Diğer taraftan sicil kayıtlarından tespit edilebildiği kadarıyla, Ali Bey,[726] Behlül,[727] Çakırlar,[728] Dibek,[729] el-Hâc Doğan,[730] Debbâğîn,[731] Helvayî,[732] Hendek,[733] Kâzur Ali,[734] Kebkebûr-ı Zımmî,[735] Öksüzce[736]

---

[719] *"Budur ki medine-i Ankara Kal'ası sükkânından Meyrem veled ve Toman ve Anapyos ve Kirkos ve Yahşi nâm zımmîler mahfil-i kazaya…",* AŞS. 24, 129-776.
[720] AŞS. 25, 16-89.
[721] Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya,* 65.
[722] Taş, *XVII. Yüzyılda Ankara,* 206.
[723] Mahallede Müslüman ve zımmîlerin yaşadığını yansıtan dava kayıtları için bkz. AŞS. 24, 45-298; AŞS. 24, 51-336; AŞS. 24, 52-343; AŞS. 24, 89-562; AŞS. 25, 43-224.
[724] Mahallede Müslüman ve gayrimüslimlerin ikamet ettiklerini yansıtan dava kayıtları için bkz. AŞS. 24, 46-306; AŞS. 24, 47-311; AŞS. 24, 55-358; AŞS. 24, 84-527; AŞS. 24, 130-780; AŞS. 25, 39-199.
[725] Mahallede Müslüman ve gayrimüslimlerin ikamet ettiklerini yansıtan dava kayıtları için bkz. AŞS. 24, 78-490; AŞS. 24, 94-601; AŞS. 24, 96-614; AŞS. 25, 43-225; AŞS. 25, 45-237.
[726] AŞS. 24, 15-106; AŞS. 24, 67-429; AŞS. 24, 104-651.
[727] AŞS. 24, 22-155; AŞS. 24, 106-660.
[728] AŞS. 24, 10-70; AŞS. 24, 11-77; AŞS. 24, 105-653.
[729] AŞS. 24, 10-74; AŞS. 24, 61-395; AŞS. 24, 96-613; AŞS. 24, 114-699.
[730] AŞS. 24, 30-211; AŞS. 24, 19-130; AŞS. 24, 31-217; AŞS. 24, 67-430; AŞS. 24, 71-451; AŞS. 24, 93-592; AŞS. 24, 139-835; AŞS. 25, 31-162.
[731] AŞS. 25, 13-73.

ve Yenice[737] mahallelerinin de Müslümanlarla gayrimüslimlerin ikamet alanları oldukları; ayrıca Öksüzce[738] ve Örtmeli Mescid[739] mahalleleri ile Kurşunlu Câmii yakınlarında[740] gayrimüslim unsurlardan Yahudilerin yaşadığı anlaşılmaktadır. Şehirdeki mevcut mahalle birimlerinden Hatunî,[741] Kâfir Köyü,[742] Kebkebûr-ı Müslîmin[743] ve Mihriyar[744] mahallelerinde de gayrimüslim nüfusa tesadüf edilmiştir. Dolayısıyla mevcut verilerden hareketle incelenen dönemde, Ankara'nın gerek bir yerleşim bölgesi olan Kale kesiminde, gerek şehir kesiminde Müslümanlarla gayrimüslimlerin yoğunlukta oldukları mahalleler olmakla birlikte bunların tamamen ayrı gruplar halinde yaşamadıklarını, rahatlıkla bir arada ikamet ettiklerini söylemek mümkündür.

1. 2. NÜFUS

1. 2. 1. Ruha

Bilindiği üzere nüfus üzerine yapılan çalışmalar, özellikle tahrir defterlerine dayanarak yapılan hesaplamalara bağlı kalmaktadır. Esasında ülkenin vergi gelirlerini tespit etmek amacıyla düzenlenen;[745] XV. ve XVI. yüzyılları kapsayan, fakat XVII. yüzyılda da bazı örnekleri görülen bu defterler, Osmanlıda timar sisteminin uygulandığı topraklardaki vergilendirilebilir ekonomik faaliyetler ile insan kaynaklarının yerinde tespit ve kaydını ihtiva etmesi bakımından bizlere istatiksel analize uygun en zengin sayısal verileri sunmaktadır. Bu defterler, Osmanlı klâsik döneminin bir ürünü olup esas itibariyle XVI. yüzyıl sonlarında ortadan

---

[732] AŞS. 24, 13-89; AŞS. 24, 70-445; AŞS. 24, 71-450; AŞS. 24, 86-541; AŞS. 24, 133-804.
[733] AŞS. 24, 59-381.
[734] AŞS. 24, 14-99; AŞS. 25, 54-281.
[735] AŞS. 24, 40-266; AŞS. 24, 115-704.
[736] AŞS. 25, 32-169; AŞS. 25, 40-203.
[737] AŞS. 24, 42-281; AŞS. 24, 71-452; AŞS. 24, 72-459; AŞS. 24, 114-696; AŞS. 24, 123-742; AŞS. 24, 157-935.
[738] AŞS. 25, 40-203.
[739] AŞS. 24, 28-195.
[740] AŞS. 25, 45-236.
[741] AŞS. 25, 13-72; AŞS. 25, 18-100.
[742] AŞS. 24, 58-380; AŞS. 24, 126-759.
[743] AŞS. 24, 28-192.
[744] AŞS. 25, 22-122.
[745] Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa,* 109.

kalkmışlardır.[746] Dolayısıyla XVI. yüzyılın başlarında Osmanlı ülkesine katılan Ruha'nın, bu yüzyıldaki nüfusu, söz konusu defterlerden yararlanılarak saptanmaya çalışılmıştır. Buna göre, XVI. yüzyılda nüfus yoğunluğu bakımından Hısn-ı Keyfa ile birlikte, Güney-Doğu Anadolu'nun dördüncü büyük şehri olan Ruha'nın, 1518 tarihli ilk tahririne göre 5. 500'ü aşan nüfusu, 1526'da yapılan yeni sayıma göre 8.000'in üzerine çıkmıştır. 1566 tahririne göre ise bu sayı 14.000'e yaklaşmıştır.[747]

XVII. yüzyılın başlarından itibaren tahrir defterlerinin düzenlenmesinde Osmanlı maliyesi gerekli özeni göstermediğinden, bu kaynaklardan yoksun bulunduğumuz için[748] 1629-1631 yıllarına gelindiğinde şehirdeki nüfus sayısı, sicillere yansıyan avârızhâne kayıtları ile şehirde bulunan seyyahların ifadelerinden yararlanılarak verilmeye çalışılacaktır. Ancak, konunun daha iyi anlaşılması düşüncesiyle evvela avârızhânesi hakkında bilgi vermek faydalı olacaktır. Avârızhânesi, tek ailenin ikamet ettiği bir menzil yani ev anlamına gelmeyip, emlaki bulunan, arazi tasarruf eden şahıslardan belirli bir nisbete göre tanzim edilmiş, evli ve bekâr, belli bir erkekler grubunu ifade eden, sayısı beldeden beldeye değişiklik gösteren, gerçek bir hâne (ev) olmayıp itibarî bir hâne, yani grubu ifade etmektedir. Bir avârızhânesi içinde beldeye göre, 3, 5,10, 15 hakiki hâne bulunabildiği gibi daha fazlası da bulunabilirdi.[749] Kaç gerçek vergi hânesinin, bir avârızhânesi addedileceği, beldenin malî gücüne ve diğer özelliklerine göre saptanırdı.[750]

Avârızhânesi itibarî bir hâne olduğundan, nüfus tahminlerinde kullanılması yanlışlıklara sebebiyet verebilir. Eğer bir avârızhânesinin kaç gerçek hâneden müteşekkil olduğu kesin olarak belirtilmişse, bu durumda nüfus tahminlerinde bulunmak mümkündür. Ancak, çoğu zaman avârızhânelerinin kaç gerçek hâneden

---

[746] Oktay Özel, "Avarız ve Cizye Defterleri", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik,* der. Halil İnalcık vd., (Ankara, 2000): 35.
[747] Nejat Göyünç, "XVI. Yüzyılda Güney-Doğu Anadolu'nun Ekonomik Durumu (Kanunî Süleyman ve II. Selim Devirleri)", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler/Tartışmalar 08-10 Haziran 1973,* ed. Osman Okyar (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1975), 78-79.
[748] Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa,* 111.
[749] Rifat Özdemir, "Avârız ve Gerçek-Hâne Sayılarının Demografik Tahminlerde Kullanılması Üzerine Bazı Bilgiler", *X. Türk Tarih Kongresi: Ankara 22-26 Eylül 1986 Kongreye Sunulan Bildiriler* (Ankara: TTK basımevi, 1993), 4: 1584.
[750] Özer Ergenç, "16. Yüzyıl Ankara'sı: Ekonomik, Sosyal Yapısı ve Kentsel Özellikleri", *Tarih İçinde Ankara Eylül 1981 Seminer Bildirileri,* der. Erdal Yavuz vd., (Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 1984), 58.

oluştuğu ifade edilmemektedir.[751] Nitekim incelenen dönemde merkezden "bedel-nüzul" vergisinin tahsili hususunda gönderilen 12 Cemâziye'l-âhir 1039 (27 Ocak 1630) tarihli hüküm, Ruha kazasının avârızhâne sayısının 300 olduğunu ortaya koymaktadır.[752] Fakat sicil kayıtlarından, nüfus tahmini yapabilmemiz için gerekli olan bir avârızhânsenin kaç gerçek hâneden müteşekkil olduğunu öğrenemediğimiz için söz konusu sayısal veri üzerinden bir nüfus tahmininde bulunmak mümkün olamamaktadır. Bu nedenle şehrin bu dönemdeki nüfus sayısı, yaklaşık on yıl sonra şehri ziyaret eden Evliya Çelebi'nin betimlemelerinden istifade edilerek hesaplanmaya çalışılacaktır. Ünlü gezgine göre, XVII. yüzyılın ortalarında şehirde toplamda 2.600 hâne mevcut olup bunun 20'si İç Kale'de bulunmaktaydı.[753] İncelenen yıllarda da şehirde 2.600 hâne olduğu varsayılırsa tahminî nüfusu hesaplayabilmemiz için burada "hâne" tabiri ile kaç kişinin kastedildiğinin tespiti önem arz etmektedir. Osmanlı nüfus tetkiklerinde "mücerred"lerin 1, normal hânelerin ise 5 kişilik bir nüfusu ifade ettiği genel kabul gördüğünden[754] biz de söz konusu hâne sayısını 5 katsayısı ile çarpmayı esas alarak Ruha şehrinin tahminî nüfusunu bulmaya çalışacağız. Buna göre, 2.600x5=13.000 sayısı ortaya çıkmaktadır ki bu sayı, kale dâhil şehirdeki vergi mükellefleri ve vergiden muaf olanlar ile bunların ailelerinin miktarlarını göstermektedir.

Burada akıllara şu soru gelebilir. Acaba tahminî olarak şehirde ikamet ettiği düşünülen 13.000 kişinin kaçı Müslümandı? Diğer bir ifadeyle gayrimüslimlerin toplam nüfustaki oranları ne kadardı? Bu sorunun cevabını, tahminî olarak, sicillere yansıyan gayrimüslimlerden alınan cizye vergisi ile ilgili verilerden vermek mümkündür. Bilindiği üzere Osmanlı vergi hukukunun "Tekâlif-i Şer'iyye" bölümünden olan cizye, devletin önemli gelir kaynaklarından birisi olup söz konusu vergiyi vermekle mükellef tutulan kimseler, sadece ergenlik çağına gelmiş, akıl ve

---

[751] Mustafa Öztürk, "1616 Tarihli Halep Avarız-Hane Defterleri", *OTAM*, 8 (1997): 253.

[752] *"Ruha Kazasında vâki' üç yüz avârızhânesinin bin kırk senesine mahsûb olmak üzere beher bir hânesinden on yedişer kâmil guruş nüzul-ı bedel cem' ve tahsil olunub…",* UŞS. 207, 348-725.

[753] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi 3. Kitap,* 91.

[754] Yücel Öztürk, *Osmanlı Hâkimiyetinde Kefe (1475-1600),* 2. bs. (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2014), 252: Barkan tarafından ortaya atılan ve genel kabul gören 5 katsayısı için bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası,* X (1951-1953): 12: Diğer taraftan bu rakamı az bularak "7" katsayısını kullananlar olduğu gibi, daha az olması kanaatinde olan bilim adamları da mevcuttur. Bkz. Nejat Göyünç, "Hâne" Deyimi Hakkında", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi,* 32 (Ord. Prof. İ. Hakkı Uzunçarşılı Sayısı) (Mart 1979): 332.

vücut bakımından sağlam olan erkeklerdir. Sadaka ile geçinen rahipler, çalışamayacak derecede bir rahatsızlığı olup fakir düşenler, 14 yaşından küçük, 75 yaşından büyük olanlar ile kadınlar cizyeden tamamen muaf tutulmuşlardır.[755] İncelenen sicil kayıtlarına göre şehirde adı geçen vergiyi vermekle yükümlü 700 hâne/nefer zımmînin olduğu görülmektedir. Burada karşılaşılan sorun, cizye defterlerindeki en büyük problem olan cizye hânelerinden yalnızca aile reisi evli erkeklerin mi yoksa yetişkin bekâr erkekleri de içeren "nefer"in mi kastedildiğinin tespit edilememesidir. Bu durum karşısında toplam nüfus hesaplanmasına girişildiğinde farklı katsayılar gündeme gelmekle birlikte, hâne esas alınırsa genellikle 5, nefer esas alınırsa 3 veya 4 katsayısı kullanılmaktadır.[756] Nitekim sicillerde şehirdeki vergi yükümlüsü zımmîler hem "hâne",[757] hem "nefer"[758] olarak belirtildiği için hesaplamada hâne dikkate alınarak 5 katsayısı kullanıldığında 700x5=3.500; nefer esas alınarak 3 katsayısı kullanıldığında 700x3=2.100 sayısı ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla 3.500 sayısı nazar-ı itibara alındığında, şehirdeki tahminî olarak hesaplanan toplam nüfus 13.000'in yaklaşık olarak %27'sini; 2.100 sayısı nazar-ı itibara alındığında ise bu nüfusun yaklaşık olarak %16'sını gayrimüslimlerin teşkil ettiğini söylemek mümkündür.

Sicil kayıtları incelendiğinde şehirde yaşayan gayrimüslimler arasında Sason perakendesinden gayrimüslimlerin de bulunduğu[759] ve bunlardan bazısının Eramine Mahallesinde ikamet ettikleri anlaşılmaktadır.[760]

---

[755] Ziya Kazıcı, "Osmanlı Devleti'nde Cizye (Tanzimat'a Kadar)", *Kubbealtı Akademi Mecmuası,* 16/3 (Temmuz 1987): 59.
[756] Özel, "Avarız ve Cizye Defterleri", 45.
[757] *"Vilayet-i Diyarbekir'e tâbi' Ruha Kazasında vâki' zımmî reayanın bin kırk bir tarihine mahsûb olmak üzere 'uhdelerine edası lazım gelen yedi yüz hânelerinin cizyeleri cem' ve tahsil ve dâhil-i hazine olmak lazım ve mühim olmağın…",* UŞS. 207, 359-747.
[758] *"Oldur ki dergâh-ı 'âlî silahdarlarından mahmiye-i Amid sakinlerinden Abdal Beg b. Hacı Mehmed nâm kimesne meclisi-i şer'-i şerîfe gelüb zümre-i mezbûreden Hacı Ali Beg b. Şeker mahzarında bast-ı kelimât idüb nefs-i Ruha keferesinin sene bin kırk birde müstahak olacak cizyeleri hezâne-i 'âmire-i Diyarbekir tarafından ve ordu-yı hümâyûndan berat-ı şerîf ile ber vech-i maktû' yedi yüz nefer benim uhdemde olub …",* UŞS. 207, 24-54.
[759] *"Oldur ki hâlâ kaza-i Ruha cizyedârı olan Hacı Ali Beg nâm sipahi mahfil-i şer'de Ruha sakinlerinden Sasonlu perakendesinden Tersis v. nâm zımmîden…",* UŞS. 207, 121-275; Sason, Diyarbekir yakınlarındaki küçük kasabalardan birine verilen isimdir. Bkz. Göyünç, "XVI. Yüzyılda Güney-Doğu Anadolu'nun Ekonomik Durumu (Kanunî Süleyman ve II. Selim Devirleri)", 74.
[760] UŞS. 207, 171-389.

1. 2. 2. Bursa

Bursa, Osmanlıların eline geçtikten sonra başka bölgelerden gelip yerleşen insanlarla kısa süre içinde Müslüman nüfusun çoğunlukta olduğu bir şehir hâline gelmiştir.[761] Fatih Sultan Mehmed dönemine ait bir sicil kaydına göre, Bursa'nın sahip olduğu avârızhâne sayısı 5.000 idi. Bu ise şehrin yaklaşık olarak 30.000 kişilik bir nüfusu barındırdığı anlamına gelmektedir. 1487 yılında hâne sayısı 6.456'ya yükselerek şehirdeki nüfus sayısı 37.000 civarına ulaşmış ve 1573 yılı tahririne göre 60.000'i geçmiştir.[762] İnalcık'ın şehrin nüfusuna ilişkin vermiş olduğu bu sayısal verilerin yanı sıra Ergenç, 937 (1530-1531) tarihli Hüdâvendigâr livası mufassal tahrir defterindeki verilerden hareketle bu tarihte 147 mahalle ve 3 cemaatten teşekkül eden Bursa nüfusunun yaklaşık olarak 35.000 ile 40.000 arasında olabileceği ihtimali üzerinde durmuştur. Müellif, 981 (1573) tarihli Bursa mufassal defterine göre ise, bu tarihte şehir nüfusunun 59.380 civarında olduğunu, dolayısıyla nüfusun neredeyse iki katına çıktığını ifade etmiştir.[763] Diğer bir araştırmacı Barkan, Bursa'da 1521-1530 yıllarında 6.351; 1571-1580 yıllarında 12.852 hânenin varlığından söz etmiştir.[764]

İncelenen dönem olan 1629-1631 yıllarında şehirdeki tahminî nüfusu hesaplayabilmemiz için sicillerde bizi bu konuda aydınlatacak şehrin avârızhânesi sayısının kaç olduğu gibi bir veriye ulaşılamadığından tahminî nüfus, yaklaşık olarak on yıl sonra şehri ziyaret eden Evliya Çelebi'nin verdiği sayısal verilerden yararlanılarak hesaplanmaya çalışılacaktır. Ünlü gezgin, şehri tasvir ederken şehirde 23.000 hânenin varlığından söz etmektedir.[765] Bu sayıyı genel kabul gören 5 katsayısı ile çarptığımızda 115.000 sayısı[766] ortaya çıkar ki, bu sayısal veri, Yediyıldız'ın avârızhâne sayısından yola çıkarak XVII. yüzyılın ikinci yarısı başlarında şehrin tahminî nüfusu olarak hesapladığı 119.050 sayısı[767] ile uyumluluk göstermektedir. Bununla birlikte Gerber'in, 1631-1696 yıllarında Bursa için beş

---

761 Karataş, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Toplum Hayatı -Bursa Örneği-*, 30.
762 İnalcık, "Bursa", 6: 447; *Halil İnalcık'ın Bursa Araştırmaları,* 78.
763 Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa,* 113, 114, 116, 117.
764 Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", 22.
765 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi 2. Kitap,* 10-11.
766 Lowry, Evliya Çelebi'nin verdiği sayısal verilere göre, 1640 yılında şehrin nüfusunu 100.000 olarak hesaplamıştır. Lowry, *Ottoman Bursa in Travel Accounts,* 37; Lowry, *Seyyahların Gözüyle Bursa 1326-1923,* 55.
767 Yediyıldız, *Şer'iyye Sicillerine Göre Bursa'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı (1655-1658),* 20-21.

nüfus tahmininde bulunduğunu belirtmek isteriz. Araştırmacı, çalışmasında tahminlerini tablo halinde vermiş olup, bu tablo şu şekildedir:

Tablo 3: XVII. Yüzyılda Bursa Şehrinin Nüfusu

Yıl	Aile Sayısı	Tahmin Edilen Köle Sayısı	Tahmin Edilen Toplam Nüfus	Index (1640=100)
1631	3.644	1.495	19.714	82
1640 (?)	4.628	787	23.927	100
1670	7.587	1.290	39.225	164
1680	6.160	677	31.478	132
1696	5.441	586	27.241	114

Kaynak: Haim Gerber, *Economy and Society In An Ottoman City: Bursa, 1600-1700,* (Jerusalem: The Hebrew University, 1988), 12.

Gerber'in tahminî olarak vermiş olduğu sayısal verilere bakıldığında ve bu veriler, XVI. yüzyılın sonu için verilen nüfus tahminleriyle karşılaştırıldığında XVII. yüzyıl başlarında şehrin nüfusunda büyük bir düşüşün olduğu göze çarpmaktadır. Gerber, XVII. yüzyıl başları için nüfus rakamlarının olmadığını belirterek, Barkan'ın XVI. yüzyıl sonlarına dair verdiği 12.852 hâne sayısının doğru olduğu düşünüldüğü takdirde XVII. asrın başlarında Bursa'da boyutları büyük olan bir felaketin meydana gelmiş olabileceğini, ancak elindeki kaynakların bu konuda aydınlatıcı olmadığını ifade etmektedir.[768] Dolayısıyla Gerber'in XVII. yüzyılın ortalarına ilişkin vermiş olduğu rakamlar, ünlü gezgin Evliya Çelebi'nin müşahedelerinden hareketle hesaplanan sayısal veriye göre oldukça azdır.

Sicil kayıtlarından şehrin avârızhâne sayısı tespit edilememekle birlikte 5 Şevval 1039 (28 Mayıs 1630) tarihli merkezden gönderilen hükümden, merkezi Bursa olan Hudâvendigâr Sancağının sahip olduğu avârızhâne sayısının 4.934 olduğunu öğrenmekteyiz.[769]

Bilindiği üzere Bursa'daki nüfusun bir kısmını gayrimüslimler oluşturmaktaydı. İnalcık, XVI. yüzyılın başlarında şehirde 400 Hıristiyan, 600 Yahudi olmak üzere 1.000, bu yüzyılın ikinci yarısında ise 3.000 Hıristiyan, 1.500

[768] Gerber, *Economy and Society In An Ottoman City: Bursa, 1600-1700,* 12; Yıldız, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Bursa'da Sosyal ve İktisadi Hayat,* 45-47.

[769] *"Hudâvendigâr Sancağında vâki' dört bin dokuz yüz otuz dört avârız hânesinin bin kırk senesine mahsûb olmak üzere beher bir hânelerinden üçer yüz akçe bedel-i nüzulları cem' ve tahsil ve ordu-yı hümâyûnuma irsâl ve teslim-i hazine olunmak fermanım olmağın…",* BŞS. B55, 178a-1158.

Yahudi olmak üzere toplamda 4.500 gayrimüslimin yaşadığını belirtmektedir.[770] Diğer taraftan Ergenç'in ifadelerinden, XVI. yüzyılda şehirde vergi yükümlüsü Yahudi, Ermeni ve Rumların, toplam nüfusun %3'ü kadarını teşkil ettiğini öğrenmekteyiz.[771] Acaba 1629-1631 yıllarına gelindiğinde gayrimüslimlerin şehirdeki toplam nüfustaki oranları ne kadar olmuştu? Bu sorunun cevabını verebilmemiz için söz konusu yıllarda şehirdeki gayrimüslim nüfusun sayısını bilmemiz gerekir. Ancak tahminî olarak bu sayıyı hesaplayabilmemiz için sicillerde aydınlatıcı verilere ulaşılamadığından gayrimüslimlerin şehirdeki toplam nüfustaki oranları saptanamamıştır. Bununla birlikte XVII. yüzyılın başlarında şehirden geçen Polonyalı Simeon'un müşahedelerinden şehirdeki Ermenilerin nüfus sayısı hakkında bir fikir edinmek mümkündür. Ona göre şehirde 300 Ermeni hânesi mevcut olup[772] bu sayı 5 katsayısı ile çarpıldığında şehirde 1.500 civarında Ermeni nüfusun yaşadığı ortaya çıkar. Simeon'un 1609'da şehirde bulunduğu göz önüne getirildiğinde 1629-1631 yıllarına gelinceye kadar şehirdeki Ermenilerin sayısında artış olması kuvvetle muhtemeldir.

1. 2. 3. Ankara

1354 yılında Orhan Gazi'nin oğlu Süleyman Paşa tarafından Osmanlı topraklarına katılan Ankara'da[773] 1522 tarihli Tapu Tahrir defterindeki verilerden hareketle 15.000 civarında nüfusun yaşadığı belirtilmektedir.[774] Bu yüzyılın sonları ile XVII. yüzyılın başlarında ise sicillere yansıyan avârızhâne, cizye, ispençe gibi kayıtlardan yararlanılarak şehir nüfusunun 23.000-25.000 arasında olduğu tahmin edilmektedir.[775] Acaba XVII. yüzyılın ortalarına doğru bu nüfus sayısında bir değişiklik olmuş muydu? Bu sorunun cevabını verebilmemiz için tahminî nüfus sayısını hesaplayabilmemiz, bunun için de şehrin sahip olduğu avârızhâne sayısı ile bir avârızhânesinin kaç gerçek hâneden oluştuğunu bilmemiz gerekir. Nitekim incelenen sicillerde şehrin avârızhâne sayısı ve bunun mahallelere göre taksimi tespit

[770] İnalcık, "Bursa", 6: 447; *Halil İnalcık'ın Bursa Araştırmaları,* 78.
[771] Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa,* 121.
[772] Polonyalı Tıbir Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi 1608-1619,* 16.
[773] Özdemir, "Ankara", 3: 204.
[774] Göğünç, "Onaltıcı Yüzyılda Ankara", 75.
[775] Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya,* 59.

edilebilmişken[776] avârızhânelerinin kaç gerçek hâneden teşekkül ettiği hususunda bir bilginin tespiti yapılamamıştır. Bu nedenle şehrin tahminî nüfus sayısı XVII. yüzyılın ortalarında şehirden geçen Evliya Çelebi'nin müşahedelerinden yararlanılarak verilmeye çalışılacaktır. Ünlü gezgine göre, 600'ü Kale'de olmak üzere şehirde 6.066 hâne bulunmaktaydı.[777] Bu sayısal veri genel kabul gören 5 katsayısı ile çarpıldığında 30.330 sayısı ortaya çıkar ki yüzyılın başlarında şehirde ortalama 25.000 kişinin yaşadığı göz önünde bulundurulduğunda incelenen yıllarda nüfus sayısının 30.000 civarında olması mümkündür. Ancak aşağıda da açıklanacağı üzere bu dönemde şehrin avârızhâne sayısında 1607 yılına göre büyük bir düşüşün olduğunun gözlenmesi ve 1038 (1628/1629) yılında şehirde "ta'ûn" salgınının ortaya çıkması[778] 1629-1631 yıllarındaki nüfus sayısının, yüzyılın başlarında hesaplanan tahminî nüfus sayısı 25.000'in altında olabileceği ihtimalini akıllara getirmektedir.

İncelenen sicillerde Ramazan 1040 (Nisan/Mayıs 1631) tarihinde şehrin avârızhâne sayısının 355,5 olduğu ve bunun mahallelere göre taksiminin yapıldığı tespit edilmiştir. Nitekim mahallelerin avârızhâne sayıları aşağıda tablo halinde verilecek, ayrıca bu tabloda 1607[779] ve 1702[780] yıllarına ait mahallelerin avârızhâne sayılarına da yer verilerek üç dönemdeki sayısal veriler gösterilmeye çalışılacaktır.

---

[776] AŞS. 25, 28-149.

[777] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi 2. Kitap,* 224-225.

[778] Bu tarihte şehirde söz konusu hastalığın çıktığını Karaman vilayetinden olup Ankara'da sakin olan merhum el-Hâc Mami'nin Rus asıllı câriyesi Gülistan ile Rus asıllı kölesi Yusuf b. Abdullah'ın mahkemedeki ifadelerinden anlamak mümkündür. Bu köleler tarafından mahkeme gündemine taşınan 22 Ramazan 1040 (24 Nisan 1631) tarihli dava kayıtlarında Gülistan'ın ifadesi *"bundan akdem bin otuz sekiz senesinde medine-i mezbûrede tâ'ûn vâki' olub…"* şeklinde iken, Yusuf'un ifadesi *"mukaddema bin otuz sekiz senesinde medine-i mezbûrede 'azîm-i tâ'ûn vâki'…"* şeklindedir. AŞS. 25, 30-157; AŞS. 25, 30-158; ayrıca şehirde bu hastalığın olduğunu 10 Rebî'ü'l-âhir 1039 (27 Kasım 1629) tarihli dava kaydında geçen *"Budur ki medin-i Ankara'da sakin Yahud taifesinden Abraham v. Yasef nâm Yahudi mahfil-i kazada mukaddema medine-i mezbûre bezzâzistânında pâsbân olub bazı hıyaneti zâhir olmak ile ref' olunan el-Hâc İbrahim b. Abdi mahzarında takrir-i kelâm edüp mukaddema mezbûr el-Hâc İbrahim pâsbân iken medine-i mezbûrede bi-emrillâh tâ'ûn marazı zuhur ettikde…"* şeklindeki veriler de yansıtmaktadır. AŞS. 24, 18-123.

[779] Bu yıla ait avârızhâne sayıları Ergenç'in "XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya" isimli çalışmasında yer verdiği evâil-i Safer 1016 (28 Mayıs-8 Haziran 1607) tarihli mahkeme kaydından alınmıştır. Bkz. Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya,* 60; Belge için bkz. AŞS. 10, 241/1; Söz konusu avârızhâne sayıları için ayrıca bkz. Taş, *XVII. Yüzyılda Ankara,* 116-117.

[780] Bu yıla ait avârızhâne sayıları Akyüz'ün çalışmasından alınmıştır. Bkz. Akyüz, *Ankara'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde* XVIII. *Yüzyılda Ankara (Şer'iyye Sicillerinin Sayısal ve Muhtevâ Analizi Denemesi),* 70-72.

Tablo 4: 1607, 1631 ve 1702 Yıllarında Ankara Mahallelerinin Avârızhâne Sayıları

S. No	Mahalle Adı	1607 Yılı Avârızhâne Sayısı	1631 Yılı Avârızhâne Sayısı	1702 Yılı Avârızhâne Sayısı
1	Afî	8	5	4
2	Ahi Hacı Murad	18	5	5
3	Ahi Tura	8	4	1,5
4	Ahi Yakub	13	7	3
5	Ali Bey	9	6	3
6	Bademli	5	3	2
7	Baklacı	4	3	1,5
8	Balaban	8	6	4
9	Bazar-ı Ganem	9	5	2,5
10	Behlül	8	5	5
11	Belkıs	8	5	4
12	Bostanî	10	7	3
13	Boyacı Ali	4	2,5	1
14	Börekçiler	4	3	3
15	Buryacı	12	8	6
16	Celal Kattânîn	5	2	1
17	Çakırlar	4	3	3
18	Çeşme	6	5	1
19	Debbâğîn	12	6	4
20	Dellâl Karaca	3	2	2
21	Dibek	9	4	4
22	Direkli	7	5,5	3
23	Emregölü	6	4	1
24	Erzurum	7	6	6
25	Eşenhor	9	5	5
26	Genegi	5	2,5	1,5
27	Hacendi	8	5	4
28	Hâce Paşa	6	5	2
29	Hacet Depesi	7[781]	3	3
30	Hacı Arab	12	6	5
31	Hacı Ashab	6	3	1
32	Hacı Doğan	5	4	4
33	Hacı Halil	5	3	2,5
34	Hacı İvaz	6	3	2
35	Hacı Mansur	7	4	3
36	Hacı Musa	8	4	4
37	Hacı Seydi		3	3
38	Halife Bayezid	7	4	2
39	Hallâc Mahmud	5	3	2,5
40	Hankâh	6	4	3
41	Hatun	7	4	4
42	Helvayî	7	3	3
43	Hendek	4	3	3
44	İbn Gökçe	8	5	2
45	İğneci	5	4	4
46	İmam Yusuf	4	3	3
47	İmâret	6	5	4
48	Kâfir Köyü	9	5	3
49	Kattânîn	9	7	6
50	Kayabaşı	4	3	3
51	Kâzur Ali	3	2,5	1,5

[781] Zikredilen evâil-i Safer 1016 (28 Mayıs-8 Haziran 1607) tarihli belge kaydı, bu mahallenin avârızhâne sayısının Hacı Seydi Mahallesi ile birlikte verildiğini yansıtmaktadır. AŞS. 10, 241/1.

52	Kebkebûr-ı Müslîm	7	4	3,5
53	Kebkebûr-ı Zımmî	13	6	6
54	Keyyâlîn	7	6	6
55	Kızıl Bey	8	6	2
56	Keçikli	3	2	2
57	Koçhisar	3	2	1
58	Konurca	6	4	2
59	Kul Derviş	6	4	3
60	Kurd	7	3	3
61	Kureyş	11	6	2
62	Leblebici	12	7	5
63	Makremeci	5	3	3
64	Mevdûd	6	3	3
65	Mihriyâr	5	2	2
66	Mirûrî	5	1	0,5
67	Molla Büyük	7	4	4
68	Mukaddem	9	5	5
69	Öksüzce	15	10	4
70	Papanî	7	3	3
71	Rüstem Na‘âl	3	2	1,5
72	Sabunî	10	5	2,5
73	Sed	7	3	3
74	Sinan Sarrâc	4	2	2
75	Şemseddin	8	6	2
76	Şeyh İzzeddin	4	2	1
77	Teke Ahmed	12	8	6
78	Tiflis	5	2	2
79	Tulce	16	6	3
80	Ürgüb	4	3	2
81	Valtarin	9	6	5
82	Yakub Harrât	5	2	1,5
83	Yakub Na‘âl	5	4	3
84	Yenice	4	3	5
85	Yenişehir	1	-	-
86	Yusuf Habbaz	5	2	2

Tablodaki verilere bakıldığında ilk göze çarpan şey şehirdeki mahallelerin avarızhâne sayılarında yıllara göre bir düşüşün meydana gelmesidir. Nitekim XVII. yüzyılın başlarında şehrin sahip olduğu avârızhâne sayısı 863 iken, 1607'de 600'e düşürülmüş; 1631 yılında 355,5'e, 1702 yılında ise 275,5'e[782] gerilemiştir. Burada akıllara söz konusu gerilemenin sebepleri neler olabilir diye bir soru gelebilir. XVII. yüzyılın başlarındaki düşüşün temel nedeni Celali saldırıları nedeniyle şehirdeki nüfusun üçte birinin dağılması, diğer bir ifadeyle nüfusun azalmasının olduğu anlaşılmaktayken,[783] XVIII. yüzyılda devam eden düşüşün nedenleri arasında eşkıyalık olayları, kıtlık, devletin bilhassa sefer zamanlarında halka yüklediği çeşitli

[782] Akyüz, *Ankara'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde* XVIII. *Yüzyılda Ankara (Şer'iyye Sicillerinin Sayısal ve Muhtevâ Analizi Denemesi),* 80.
[783] Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya,* 59-60.

yükümlülükler gibi faktörlerin etkili olduğu görülmektedir.[784] Sicil kayıtlarından, 1631'deki düşüşün nedenleri tespit edilememiştir. Ancak, bu dönemde şehirde ortaya çıkan "tâ'ûn" hastalığının nüfusun azalmasına yol açtığını, bunun ise şehrin avârızhânesi sayısında meydana gelen düşüşte rol oynadığını söylemek mümkündür.

Şehirde yaşayan gayrimüslimleri Ermeniler, Rumlar ve Yahudiler teşkil etmekteydi. XVI. yüzyılın sonları ile XVII. yüzyılın başlarında şehirde 450-500 civarında Yahudi'nin yaşadığı ve 23.000-25.000 arasında olduğu tahmin edilen Ankara nüfusunun % 11-15'lik kısmını şehirdeki gayrimüslimlerin oluşturduğu ifade edilmektedir.[785] XVII. yüzyılın başlarında şehirden geçen Polonyalı Simeon'un müşahedelerinden bu dönemde şehirde 200 hâne Ermeni'nin yaşadığını öğrenmekteyiz.[786] Diğer taraftan Çetinkaya, bu dönemde şehirde yaklaşık olarak 447 hâne gayrimüsliminin yaşadığı ihtimali üzerinde durmaktadır.[787] 1629-1631 yıllarına gelindiğinde sicil kayıtlarından şehirdeki gayrimüslimlerin tahminî nüfus sayısını ortaya çıkaracak verilere rastlanılmamıştır. Bununla birlikte şehirde yaşayan gayrimüslimler arasında cizyelerini Medine-i Münevvere evkafına ödedikleri anlaşılan 150 nefer Ermeni tespit edilmiştir. Mahkemeye taşınan dava kaydı incelendiğinde bunların şehrin avârızhânelerinde sakin olup 20 ile 30 yıldan beri nüzul, avârız ve sürsat vergilerini şehirdeki mahallelerin sakinleri ile birlikte verdikleri görülmektedir.[788] Sicillerden Ankara'da yaşayan Ermenilerin sayısı tespit edilemediği gibi Yahudilerin ve Rumların da sayıları tespit edilememiştir. Ancak Ergenç ve Çetinkaya'nın ifadelerinden[789] hareketle bu yıllarda Ermenilerin ve Rumların, Yahudilere nazaran daha kalabalık oldukları ihtimali üzerinde durmak mümkündür.

İncelenen sicillerden şehrin avârızhâne sayısının yanı sıra Ankara kazası ile Ankara sancağının avârızhâne sayıları da tespit edilebilmiştir. Nitekim evâil-i Cemâziye'l-evvel 1039 (17-26 Aralık 1629) tarihli belgede geçen *"deryâ yüzüne*

---

[784] Akyüz, *Ankara'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde* XVIII*. Yüzyılda Ankara (Şer'iyye Sicillerinin Sayısal ve Muhtevâ Analizi Denemesi),* 81.
[785] Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya,* 65.
[786] Polonyalı Tıbir Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi 1608-1619,* 162.
[787] Çetinkaya, *XVII. Yüzyılda Ankara Gayrimüslimleri,* 39-40.
[788] AŞS. 24, 6-43.
[789] Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya,* 65; Çetinkaya, *XVII. Yüzyılda Ankara Gayrimüslimleri,* 47.

çıkma fermanım olan donanma-yı hümâyûnum gemileri içün küllî kürekçi lazım gelmeğin kaza-i mezbûrede vâki‘ beş yüz yirmi avârız hânesinin her on hânesinden bir nefer kürekçi bin otuz senesine mahsûb olmak üzere ihraç edüp…”[790] şeklindeki ifadeden Ankara kazasının avârızhâne sayısının 520 olduğu anlaşılmaktayken, 2 Şevval 1038 (25 Mayıs 1629) tarihli belgede geçen *“Ankara Sancağında vâki‘ bin dört yüz altmış buçuk avârız hânelerinin bin otuz dokuz senesine mahsûb olmak üzere her bir hânelerinden üçer yüz akçe bedel-i nüzulları cem‘ ve tahsil olunmak…”*[791] şeklindeki ifadeden ise Ankara sancağının avârızhâne sayısının 1460,5 olduğu anlaşılmaktadır. Bu verilere göre Ankara şehrinin avârızhâne sayısının, kazadaki avârızhâne sayısına oranının yaklaşık olarak %68,3; sancaktaki avârızhâne sayısına oranının ise %24,3 civarında olduğu görülmektedir.

[790] AŞS. 24, 224-1149.
[791] AŞS. 24, 238-1201.

İKİNCİ BÖLÜM

RUHA, BURSA VE ANKARA'DA İDARÎ TEŞKİLAT VE YÖNETİM

2. 1. İDARÎ TEŞKİLAT

Osmanlı devlet teşkilatı, merkez ve taşra teşkilatı olmak üzere ikiye ayrılıp Osmanlı kayıtları ve halk arasında merkezi idarenin dışında kalan bölgeler "taşra" olarak anılmaktaydı.[792] Osmanlı Devleti'nde taşra teşkilatı, en küçük birim olan köyden (karye) başlayarak yukarıya doğru nahiye, kaza, sancak (livâ)[793] ve eyalet şeklinde teşkilatlanmıştı. Kendisine bağlı köylerle birlikte nahiyelerin birleşmesiyle kazalar, kazaların birleşmesiyle sancaklar ve birden çok sancağın bir araya gelmesi ile de eyaletler teşekkül etmiştir.[794] Bu birimlerden idarî teşkilatta en fazla yere sahip olanlar kaza ve sancaklar[795] olup bunlar Osmanlı idarî yapısının iki temel ünitesini oluşturmaktaydı. Kazalar, ekonomik ve kültürel olarak içinde bulundukları coğrafî çevrenin merkezi olmuş kasaba veya şehirle, böyle bir topluluk merkezini çevrelemiş köylerin oluşturduğu idarî bir birliği ifade etmektedir. Bununla birlikte herhangi bir şehir yerleşiminin olmadığı, sadece köyler grubundan teşekkül etmiş ve genellikle göçerlerin yaşadığı kazalar da bulunmaktaydı. İmparatorluğun idarî yapısının iki temel ünitesinden bir diğeri olan sancak, kazaların ve çevresindeki kırsal alanların askerî, malî ve ziraî bakımdan birlikte yönetilme ihtiyacından oluşan idarî birimdir. İlk dönemlerde eyalet örgütü bulunmadığından Osmanlı taşrasında mülkî taksimat sancaklardan meydana gelmekteydi.[796] Divandan yazılan hükümlerin doğrudan sancakbeylerine gönderilmesi, her sancağın ayrı kanunnamesinin bulunması, tahrir

[792] İsmail Özçelik, *Devlet-i 'Aliyye'nin Kamusal Düzeni ve Kurumları,* (Ankara: Gazi Kitabevi, 2014), 191.
[793] Osmanlı kaynaklarında "sancak" tabirinin yanı sıra aynı birim için "livâ" tabiri de kullanılmaktaydı. Bkz. Orhan Kılıç, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin Eyalet ve Sancak Teşkilatlanması", *Yeni Türkiye,* 6/31 (701 Osmanlı Özel Sayısı-1: Siyaset ve Teşkilat): 447.
[794] Özçelik, *Devlet-i 'Aliyye'nin Kamusal Düzeni ve Kurumları,* 191; Görgün Özcan, *Osmanlı Şehirciliği ve Vakıflar,* 1. bs. (İstanbul: Yeditepe yayınevi, 2017), 49-50; Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı,* 8.bs. (Ankara: TTK Yayınları, 2021), 85.
[795] Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı,* 85.
[796] Özcan, *Osmanlı Şehirciliği ve Vakıflar,* 50-53.

defterlerinin sancak esaslı düzenlenmesi gibi uygulamalar sancakların, Osmanlı mülkî taksimatındaki önemini daha sonra da devam ettirdiğini göstermektedir.[797]

Osmanlı taşra teşkilatında bir beylerbeyinin yönetimi altındaki en büyük idarî birim olan eyaletler,[798] İmparatorluğun topraklarının genişlemesiyle askerî, idarî, ziraî ve malî sistemin eşgüdümü amacıyla meydana getirilmiş bir üst birim olarak sonradan teşekkül etmeye başlamıştır. Klâsik Osmanlı taşra idaresinde eyalet, bir üst örgütlenme olmaktan ziyade beylerbeyinin yönetiminde kontrolcü ve koordinatör bir birim olmuştur.[799] Beylerbeyilik kurumunun ilk ortaya çıkışı I. Murad zamanında olmuştur. Şöyle ki, 1361 yılından sonra Osmanlı topraklarının Balkanlar'da hızlı bir şekilde genişlemesi üzerine, sancaklar üzerindeki denetimi elde tutabilmek için bütün sancakbeylerinin başına bir beylerbeyi tayin etmek gerekmiştir. Bu nedenle I. Murad, 1362'de tahta çıkmak için Bursa'ya hareket ettiği zaman güvendiği lâlası Şahin Paşa'yı söz konusu göreve tayin ederek, ilk beylerbeyiliğini Rumeli'nde kurmuştur. Sultan Murad, daha sonra oğlu Yıldırım Bayezid'i, Anadolu'da yeni fethedilmiş bölgelerin valisi olarak Kütahya'ya yerleştirmiş; Bayezid 1393 yılında Rumeli'ne geçtiğinde başkenti Kütahya olan ve bütün Batı Anadolu'yu kapsayan bir Anadolu Beylerbeyiliği kurma gereği duymuştu. Anadolu Beylerbeyiliğinin teşkil edilmesinin ardından askerî ve malî gereklilikler neticesi eyaletlerin sayısı giderek artmış, sayıları artan bu birimlere Enderun'dan yetişen güvenilir bürokratlar beylerbeyi olarak tayin edilmiştir. Bu nedenle yüksek rütbeli beylerbeyinin yerleşik olduğu kaza merkezleri "paşa sancağı" olarak anılmıştır. Eyalet sayısındaki artış klâsik dönem boyunca devam etmiş, İmparatorlukta 1553 yılında altı olan beylerbeyilik sayısı, Kanunî devri sonlarında on altıya ulaşmıştır.[800]

XVII. yüzyılın başlarına gelindiğinde İmparatorluktaki eyalet sayısı otuz ikiye yükselmiştir. Ayn Ali Efendi'nin 1609 tarihli "Kavânîn-i Âl-i Osman der Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Dîvân" adlı eserinde isimleri zikredilen bu

[797] İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete: 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi,* 1. bs. (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1978), 17-18; Özcan, *Osmanlı Şehirciliği ve Vakıflar*, 50.
[798] Halil İnalcık, "Eyalet", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11: 548.
[799] Özcan, *Osmanlı Şehirciliği ve Vakıflar*, 50.
[800] Özcan, *Osmanlı Şehirciliği ve Vakıflar*, 50-51; İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ 1300-1600,* 134-136.

eyaletlerden[801] Rumeli, Anadolu, Karaman, Budin, Tımışvar, Bosna, Cezâyir-i Bahr-i Sefîd, Kıbrıs, Zülkadriye, Diyarbekir, Rum, Erzurum, Şam, Trablusşam, Haleb, Rakka, Kars, Çıldır, Trabzon, Kefe, Musul, Van ve Şehrizor timar sisteminin uygulandığı (salyanesiz) eyaletlerdir. Geriye kalan dokuz eyalet ise salyaneli eyalet olup bunların yıllık vergi gelirleri timar olarak dağıtılmayıp doğrudan doğruya hazine adına toplanırdı. Bu eyaletlerde beylerbeyiler ve diğer görevlilerin ücretleri eyaletin adı geçen vergi gelirlerinden karşılanır, geriye kalan kısmı ise İstanbul'a gönderilirdi. Salyaneli eyaletler Mısır, Bağdat, Yemen, Habeş, Basra, Lahsa, Cezâyir-i Garb, Trablusgarp ve Tunus idi.[802] XVII. asırda yetişmiş olan Koçi Bey tarafından verilen ve 1640'lı yıllara ait olduğu tahmin edilen listede ise tek fark adı geçen eyaletlere Özi eyaletinin eklenmiş olmasıdır.[803]

2. 1. 1. Ruha

1514 yılında Safeviler tarafından zabt edilerek yönetimi Kaçarlar'a bırakılan Urfa şehri kısa sürede Memlûklerin eline geçmiş,[804] Memlûk hâkimiyetinde bulunan şehrin Osmanlı idaresine geçmesi ise 1517 senesi ilkbaharında Mardin kalesinin Osmanlılara tesliminden sonra gerçekleşmiştir.[805] Osmanlı topraklarına katılan şehir, Güney Doğu Anadolu'nun fethini müteakip 1515 yılında teşekkül eden Diyarbekir Eyaleti'ne bağlanan on iki sancaktan[806] biri hâline getirilmiştir. Klâsik Osmanlı sancakları statüsünde olan Ruha,[807] daha sonra yüzyılın sonlarında bazı sancakların

---

[801] Ayn Ali Efendi, *Kavânîn-i Âl-î Osman der Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân,* önsöz M. Tayyib Gökbilgin, (İstanbul: Enderun Yayınları, 1979), 6-9.
[802] İnalcık, "Eyalet", 11: 549.
[803] Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi,* sdl. Zuhuri Danışman, 1. bs. (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985), 134-139; İnalcık, "Eyalet", 11: 549.
[804] Tekin, "Yavuz Sultan Selim Döneminde Urfa'nın İdari Taksimatı", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* 9/20 (2002): 179; Paydaş, "Urfa'nın Osmanlı Hâkimiyetine Geçmesi", 1: 32.
[805] Göyünç, "XVI. Yüzyılda Güney-Doğu Anadolu'nun Ekonomik Durumu (Kanunî Süleyman ve II. Selim Devirleri)", 72; Honigmann, "Urfa" (İkmâl eden Nejat Göyünç), 55.
[806] 1518 tarihli Tapu Tahrir Defteri'ne göre bu sancaklar Amid, Mardin, Sincar, Bire (Birecik), Ruha (Urfa), Siverek, Çermik, Ergani, Harput, Arapkir, Kiğı ve Çemişkezek şeklindedir. Bkz. Mehmet Ali Ünal, "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbekir Eyaletine Tâbi Sancakların İdari Statüleri", *X. Türk Tarih Kongresi: Ankara 22-26 Eylül 1986 Kongreye Sunulan Bildiriler* (Ankara: TTK Yayınları, 1994), 7: 2213.
[807] Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı,* 9-10, 13; Klâsik Osmanlı sancakları, sancakbeyileri merkez tarafından atanıp, gerektiğinde azledilebilen ve tahrir yapılan sancaklardır. İmparatorluğun timar sistemi uygulanan her yerinde görülen sancak tipi olup bunlar, çoğunlukla feodal yapının zayıf olduğu, aşiret gücüne dayanan aristokratik oluşumların az görüldüğü yerlerde, az çok bir şehir

Bağdat'tan bazı sancakların da Diyarbekir'den ayrılarak müstakil bir eyalet haline getirilen Rakka'ya bağlanmıştır.[808] Ayn Ali Efendi, XVII. yüzyılın başlarına ait olan çalışmasında, bu eyaletin Ruha ve Rakka sancaklarının birleştirilerek başlı başına bir beylerbeyine verilmesiyle teşekkül ettiğini ifade etmektedir. Müellifin belirttiğine göre, yedi sancaktan oluşan eyaletin paşa sancağı Ruha (Urfa) olup diğer sancakları Cemmâse, Habur, Deyr-i Rahbe, Benî Rebi'a, Suruc ve 'Ane idi.[809] Öte yandan Koçi Bey'in, Sultan İbrahim',e takdim ettiğinin kuvvetle sanıldığı ve 1640'lı yıllara ait olduğu tahmin edilen risalesinde "Benim kudretli hünkârım, Mehmet Paşa-zade şimdi Ruha beylerbeyisi olup, "Hass"ı altı yüz seksenbin akçedir Eyalet yedi sancaktır: Çamas, Habur, Deyr-i Ruhbe, Benî Rebia, Suruç, Ane, Ruha yani Urfa, Raka ile beraber paşa sarayıdır" şeklindeki ifadesinden[810] Ruha'nın eyalet olarak anıldığı göze çarpmaktadır. Bunu Evliya Çelebi ile Kâtib Çelebi'nin betimlemelerinde de görmek mümkündür. Nitekim Evliya Çelebi, Urfa Eyaletinin altı sancaktan teşekkül ettiğini belirterek bu sancakların isimlerini "Sancağ-ı Cemmâse", "Sancağ-ı Hâbûr", "Sancağ-ı Deyr-i Rahbe", "Sancağ-ı Beni Rabî'a", "Sancağ-ı Suruç", "Sancağ-ı Harran","Sancağ-ı Rakka" ve "Sancağ-ı Taht-ı Urfa" şeklinde nakletmektedir.[811] Kâtib Çelebi ise "Sultan Selim tarafından feth olunmuşdur eyalet-i Rakka hâlâ Urfa derler bir eyaletdir hududu şarkda Musul, cenûbda Beriye-i Sincar, garbde Fırat, şimalde Diyarbekir…" şeklinde bir ifade kullanmıştır.[812] Ayrıca, mahkemeye intikal eden bazı kayıtlar da Ruha'nın eyalet olarak anıldığını yansıtmaktadır.[813] Rakka Eyaletine bağlı sancaklardan biri olup,

---

hayatının yaşadığı merkezler etrafında teşekkül etmiştir. Devletin, İmparatorluğun her tarafında hâkim kılmak istediği sancak tipi bu olmuştur. Bkz. Ünal, "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbekir Eyaletine Tâbi Sancakların İdari Statüleri", 2212.

[808] Bilindiği üzere Rakka, ipek yolu üzerinde yer alan ve ipek ticareti bakımından önemli merkezlerden biri olup bütün Ortaçağ boyunca sürekli el değiştirmiş, 1517 yılında Osmanlı topraklarına dâhil olmuştur. Bkz. Mehmet Emin Üner, *Osmanlı Dönemi Rakka Valileri*, 1. bs. (İstanbul: Yalın yayıncılık, 2015), 182; Rakka'nın, 1568-1574 yıllarına ait bir Maliye Ahkâm Defteri ile 1578-1588 yıllarına ait bir deftere göre, Diyarbekir Eyaletine tâbi sancaklar arasında olduğu görülmektedir. Bkz. Ünal, "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbekir Eyaletine Tâbi Sancakların İdari Statüleri", 2216-2217.

[809] Ayn Ali Efendi, *Kavânîn-i Âl-î Osman der Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân,* 32; Halil Sahillioğlu, "Osmanlı Dönemi'nde Irak'ın İdarî Taksimatı", çev. Mustafa Öztürk, *Belleten,* LIV/211 (1990): 1247.

[810] Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi,* 107, 136-137.

[811] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi 3. Kitap,* 91.

[812] Kâtib Çelebi, *Kitab-ı Cihannüma,* 443.

[813] *"Bâ'is-i tahrîr-i hurûf oldur ki sâhib-i devlet sa'âdetlû babam Beşir Paşa hazretlerinin Ruha eyaletinde Şehir nahiyesinde vâki' hasları…",* UŞS. 207, 341-713.

eyaletin sancak merkezi olan Ruha, XIX. yüzyılın ortalarına kadar bu şekilde idare edilmiş, 1867'de Halep vilayetinin sınırlarına dâhil edilerek Suruç, Birecik ve Rumkale kazaları kendisine bağlanmıştır.[814]

1523 ve 1540 yıllarında yapılan tahrirlere göre sancağa bağlı dokuzar nahiyenin ismi geçmektedir. Bunlardan Bozâbâd, Cüllab, Harran, Kabahaydar, Re'sü'layn, Samsad, Şehir ve Yaylak nahiyeleri her iki tahrirde de yer almaktadır. Karacurun nahiyesine 1523 tahririnde rastlanırken, 1540 tahririnde Uyumağaç nahiyesi görülmektedir. 1566 yılında yapılan sancağın son tahririnde bu nahiyelere ilaveten kurulan Çatal, Çaykuyu ve Kozan isimlerinde üç nahiyenin ismi geçmektedir. Karacurun ve Uyumağaç nahiyelerinin her ikisi de bu tahrirde kayıtlı olduğundan sancaktaki nahiye sayısı on üçe ulaşmıştır. [815] Yaklaşık bir yüz yıl sonra şehirde bulunan Evliya Çelebi, Urfa sancağı hakkında bilgi verirken bütün nahiyelerinin altı adet köyden oluştuğunu belirterek Suruç, Harran, Rakka ve Samsad nahiyelerinden söz etmektedir.[816] İncelenen sicillerdeki verilerden ise sancağa bağlı Balak,[817] Batevnon? (باتونوه),[818] Bozabad,[819] Cüllab,[820] Çaykuyu,[821] Harran,[822] Suruc,[823] ve Şehir[824] isimlerinde sekiz nahiye ismi ile karşılaşılmıştır. Yeri gelmişken burada söz konusu nahiyelerden Suruc'a dair sicillere yansıyan verilerden hareketle

[814] Üner, *Osmanlıdan Cumhuriyete Urfa Tarihi,* 27; Taş, *Osmanlı Döneminde Urfa'da Sosyal Hayat (Mahkeme Kayıtlarına Göre 1850-1900)*, 27.
[815] Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı,* 16-18.
[816] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi 3. Kitap,* 91.
[817] Nahiyede Hacılar isimli karye tespit edilmiştir. UŞS. 207, 319-670.
[818] Mısriyye? isimli karye bu nahiyede bulunmaktaydı. UŞS. 207, 294-613.
[819] Bu nahiyeye tâbi Anezî, Bezirci, Çömlekçi, Evek, Hacıbey, Horozlu, Karakuyu, Kırıkpınar, Kızıllar, Resu'l-'ayn, Sarıburc, Savaşviranı, Seyyidviranı, Sülüklü ve Tutluca isimlerinde on beş karye tespit edilmiştir. Bkz. UŞS. 207, 29-65; UŞS. 207, 164-371; UŞS. 207, 189-433; UŞS. 207, 287-599; UŞS. 207, 294-615; UŞS. 207, 300-626; UŞS. 207, 302-629; UŞS. 207, 303-631; UŞS. 207, 312-654; UŞS. 207, 315-661; UŞS. 207, 319-669; UŞS. 207, 322-675; UŞS. 207, 325-683; UŞS. 207, 354-735.
[820] Bu nahiyede Ahi Halil, Dodaş, Karatepe, Kelbönü?, Köse ve Nakibhân isimlerinde altı karyenin varlığına tesadüf edilmiştir. Bkz. UŞS. 207, 54-125; UŞS. 207, 296-619; UŞS. 207, 300-625; UŞS. 207, 308-642; UŞS. 207, 320-672; UŞS. 207, 324-680.
[821] Nahiyede, Koşma isimli karye tespit edilmiştir. UŞS. 207, 320-671.
[822] Nahiyede, Kırmıtlu, Nefs-i Harran ve Telhınta isimlerinde üç karye tespit edilmiştir. UŞS. 207, 313-658.
[823] UŞS. 207, 212-488; nahiyede, Yedikapı? isminde bir karyenin varlığına tesadüf edilmiştir. UŞS. 207, 75-166.
[824] Söz konusu nahiyede Cavsak, Çamurlu, Daşluca, Erdekviranı, Kantara, Karaköprü, Kazanî, Kısas, Sırrın, Ulubağ ve Yeniceşehir isimlerinde on bir karye tespit edilmiştir. Bkz. UŞS. 207, 259-546; UŞS. 207, 283-593; UŞS. 207, 277-586; UŞS. 207, 305-637; UŞS. 207, 313-657; UŞS. 207, 321-674; UŞS. 207, 322-676; UŞS. 207, 341-713; İncelenen mahkeme kayıtları bu karyelerden Cavsak, Kazanî, Sırrın ve Ulubağ'ın Rakka Beylerbeyi Beşir Paşa'nın hasları arasında olduğunu yansıtmaktadır. UŞS. 207, 341-713.

bir hususu belirtmenin faydalı olacağı kanaatindeyiz. Şöyle ki; Şücaaddin kazasına tâbi Tekneçukuru köyünden Muslî Çelebi b. Mahmud Efendi tarafından mahkeme gündemine taşınan 29 Cemâziye'l-evvel 1040 (3 Ocak 1631) tarihli belgeye göre, adı geçen Mahmud Efendi'nin, önceden Suruc nahiyesinin kadılık hizmetini ifa ettiğini öğrenmekteyiz.[825] Öte yandan, 29 Cemâziye'l-âhir 1040 (2 Şubat 1631) tarihli hüküm, Ruha kazasının, Suruc nahiyesinin ilhakıyla yevmî 150 akçe ile Kadı Mevlâna Numan Efendi'ye sadaka olunduğunu yansıtmaktadır.[826] Dolayısıyla tespit edilen veriler, incelenen sicil kayıtlarında nahiye olarak zikredilen Suruc'un esasında nahiye değil de kaza birimi olduğunu göstermekte, bu da Osmanlı'da idarî taksimatta özellikle klâsik dönem için kaza ve nahiye tabirlerinin birbirinin yerine kullanıldığını düşündürmektedir.

2. 1. 2. Bursa

Bursa, 2 Cemâziye'l-evvel 726[827] (6 Nisan 1326) tarihinde Osmanlı tarafından alınarak bu tarihten 1402 yılına kadar devletin başkenti olmuştur. Bu tarihte Timur'un Anadolu'ya girip Osmanlıları mağlup etmesi Bursa'nın gelişmesine de darbe vurmuş ve başkent Edirne'ye nakledilmiştir.[828] Osmanlı Devleti, XVI. yüzyılda Anadolu'daki topraklarını Anadolu, Sivas (Rum), Diyarbakır, Erzurum ve Maraş isimlerinde altı eyalete ayırmış olup bu eyaletlerden Anadolu beylerbeyiliği daha önce de temas edildiği üzere ilk kurulan beylerbeyliklerden biriydi.[829] Geniş bölgeleri içine alan bu eyalet, paşa sancağı Kütahya olmak üzere Aydın, Teke-ili, Menteşe, Karesi, Biga, Hamidili, Karahisar-ı Sâhib, Çankırı, Bolu, Kastamonu, Hüdâvendigâr, Alâiye, Koca-ili, Sultan-önü, Suğla, Saruhan ve Ankara isimlerinde

[825] UŞS. 207, 232-538.
[826] Mahkemeye intikal eden bu kaydı aynen aktarıyoruz. *"İzzet-meâb şerî'at-ı nisâb Mevlânâ Numan Efendi kâm-yâb tahiyyât-ı sâfiyât ithâfiyla inhâ olunur ki işbu sene tis'a ve selâsin ve elf Şevvalü'l-mükerreminin on yedinci gününden gayet-i Zi'l-hicce'den altı ay tevkīt ve yevmî yüz elli akçe ile Ruha kazası Suruc nahiyesi ilhakıyla size sadaka olunmuşdur geregdir ki ba'de hulûlü'l-vakt kaza-i mezbûrı nahiye-i merkûme ile mutasarrıf olub ahalisi beyninde icrâ-yı ahkâm-ı şer'iyye ve ihrâc-ı beratla takayyüd edip Der-i Devlet'e gönderdiğiniz 'arûza tarih yazasız ve's-selâm",* UŞS. 207, 259-595/2.
[827] Kâtib Çelebi, Mudanya'dan yaklaşık dört saat uzaklıkta olan Bursa'nın 726 yılında Sultan Orhan b. Osman Han tarafından muhasara edilerek sulh ile alındığını nakletmektedir. Bkz. Kâtib Çelebi, *Kitab-ı Cihannüma,* 657.
[828] İnalcık, "Bursa", 6: 446; *Halil İnalcık'ın Bursa Araştırmaları,* 76-77; Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa,* 127.
[829] Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa,* 127.

on sekiz sancaktan oluşmaktaydı.[830] Ayn Ali Efendi'nin 1609 tarihli çalışması ile Koçi Bey'in 1640'lı yıllara ait olduğu tahmin edilen risalesindeki listede eyaletteki sancak sayısının on dört olduğu görülmektedir. Bunlar Kütahya, paşa sancağı olmak üzere Saruhan, Aydın, Hudâvendigâr, Kastamonu, Menteşe, Bolu, Ankara, Karahisar-ı sahib, Tekeili, Çankırı, Hamidili, Sultanönü ve Karesi idi.[831] Bursa, 1402'den sonra Anadolu eyaletinde söz konusu sancaklardan Hudâvendigâr'ın merkezi olup, taşra yönetim birimlerinden biri olarak kalmıştır.[832]

Osmanlı idarî teşkilatında merkezi Bursa olan Hudâvendigâr sancağının hangi bölgeleri içine aldığına ilişkin kesin kayıtlar XV. yüzyılın sonlarından itibaren tahrir defterlerinde yer almaktadır. Kayıtlara göre 1487 yılında otuz iki idarî birimden oluşan sancakta II. Bayezid dönemine ait Anadolu vilayeti icmal defterine göre timar sistemi içinde yapılan idarî bölünmede nahiye olarak anılan birimler yirmi sekiz kadardır. Bu birimler başta Bursa olmak üzere İnegöl, Yarhisar, Ermenipazarı, Domaniç, Yenişehir, Söğüt, Göl, Yenicetaraklı, Geyve, Akyazı, Akhisar/Karagöz, Göynük, Beypazarı, Nallı Karahisarı, Mihaliçhisarı, Sivrihisar, Ulubat, Kirmasti, Toyhisar, Aydıncık (Edincik), Gönen, Behram (Tuzla), Bergama, Fesleke, Tarhala, Kepsut ve Atranos'du. 1478 tarihli defterde bu idarî birimlerin yanı sıra Kermiç, Akşehir, Kite ve Taşabad da kaydedilmiştir. 1521 tarihli deftere göre, Mihaliççık'ın eklenmesiyle sayı otuz üçe ulaşmış, 1520-1530 yılları arasındaki tahrirlerin sonuçlarını yansıtan Anadolu vilayeti icmal defterine göre, sancakta kaza olarak gösterilen yirmi beş birim mevcuttu. Bunlar; merkez kaza dışında Beypazarı, Kite, Yenişehir, Söğüt, Ermenipazarı (Pazaryeri), İnegöl, Domaniç, Akhisar, Geyve, Yarhisar, Seferhisar, Atranos (Orhaneli), Kepsut, Mihaliççık, Yenicetaraklı, Göynük, Akyazı, Gölpazarı, Aydıncık (Edincik), Tuzla (Behram), Gönen, Mihaliç (Karacabey), Bergama ve Tarhala kazaları idi. 1573 tarihli tahrire göre nahiye olarak sancağa bağlı otuz bir idarî birim bulunmaktaydı.[833] Kâtib Çelebi'nin verdiği malumattan ise XVII. yüzyılın ortalarında sancağa bağlı kırk kadar kazanın olduğunu

[830] Halil İnalcık, "Adâletnâmeler", *Belgeler: Türk Tarih Belgeleri Dergisi* 2/3-4 (1965): 92-93; Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa,* 127.
[831] Ayn Ali Efendi, *Kavânîn-i Âl-î Osman der Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân,* 13-14; Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi,* 134.
[832] İnalcık, "Bursa", 6: 449; *Halil İnalcık'ın Bursa Araştırmaları,* 81; Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa,* 127.
[833] Feridun Emecen, "Hudâvendigâr", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18: 285-286.

öğrenmekteyiz.[834] Bu idarî durum, bazı küçük değişikliklerle XIX. yüzyıla kadar devam etmiş, 1832 senesinde müstakil mutasarrıflık olan Bursa, Karahisar, Kütahya, Bilecik, Erdek ve Biga mutasarrıflıkları ile birlikte yeni teşekkül eden Hudâvendigâr eyaletine bağlanarak bu yönetim biriminin merkezi olmuştur.[835]

İncelenen yıllarda mahkemeye intikal eden kayıtlardan, Bursa'ya tâbi tespit edilen köyler şunlardır: Ahî,[836] Akçe,[837] Aksunkur,[838] Alişar,[839] Avdancık,[840] Baba Sultan,[841] Badamlı,[842] Balıklı,[843] Balta Yunus,[844] Barâk Fakih,[845] Büyük Susığırlık,[846] Câmi'lûkızık,[847] Cevizabâd,[848] Çağrışan,[849] Çavuş Köyü,[850] Çeltik,[851] Çonkara,[852] Degnecik ?,[853] Değirmenlikızık,[854] Depecik,[855] Dere,[856] Dişler,[857] Dudaklı/Tutaklı,[858] Ekdere ?,[859] el-Hâc İvaz Paşa,[860] İsa Bey,[861] İzvât,[862] Fidyekızık,[863] Filâdâr/Filâtâr,[864] Geyikli Baba,[865] Gölpınar,[866] Hamamlıkızık,[867] Hamidler,[868] Hasan,[869]

[834] Kâtib Çelebi, *Kitab-ı Cihannüma,* 656; Emecen, "Hudâvendigâr", 18: 286.
[835] İnalcık, "Bursa", 6: 449; *Halil İnalcık'ın Bursa Araştırmaları,* 82.
[836] BŞS. B51, 56a-518; BŞS. B51, 80b-757.
[837] BŞS. B55, 103b-693.
[838] BŞS. B50, 106b-647.
[839] BŞS. B110, 11a-62.
[840] BŞS. B50, 81b-505.
[841] BŞS. B51, 41b-398.
[842] BŞS. B55, 169a-1101.
[843] BŞS. B51, 2b-21; BŞS. B55, 130a-883.
[844] BŞS. B51, 8b-83.
[845] BŞS. B50, 86a-531.
[846] BŞS. B51, 46b-439.
[847] BŞS. B110, 17b-100.
[848] BŞS. B55, 138b-940.
[849] BŞS. B55, 97b-651.
[850] BŞS. B51, 49b-464.
[851] BŞS. B50, 107b-651.
[852] BŞS. B51, 58a-540.
[853] BŞS. B50, 60b-378.
[854] BŞS. B55, 93b-628.
[855] BŞS. B51, 35a-341.
[856] BŞS. B55, 67b-432.
[857] BŞS. B55, 127a-861.
[858] BŞS. B55, 121a-822; BŞS. B50, 117a-707.
[859] BŞS. B51, 101a-958.
[860] BŞS. B55, 125b-853.
[861] BŞS. B55, 94b-634; BŞS. B55, 45b-277.
[862] BŞS. B110, 5b-33; BŞS. B110, 13b-77.
[863] BŞS. B51, 15a-158.
[864] BŞS. B46, 88a-450; BŞS. B48, 194a-1937; BŞS. B55, 129b-878.
[865] BŞS. B51, 33a-322.
[866] BŞS. B51, 17a-176.
[867] BŞS. B55, 71a-461.
[868] BŞS. B55, 137a-930; BŞS. B110, 51a-316.
[869] BŞS. B110, 66a-388.

Karaman/Karamanköyü,[870] Kazıklı,[871] Küçük Susığırlık,[872] Serme,[873] Soğanlı,[874] Timurtaş[875] ve Yenice[876] şeklindedir. Sicil kayıtları, isimleri zikredilen bu köylerden İsa Bey köyünün İsa Bey vakfı,[877] Soğanlı köyünün Gazi Hudâvendigâr vakfı[878] ve Tutaklı köyünün Gülruh Hatun vakfı[879] olduğunu yansıtmaktadır.

2. 1. 3. Ankara

1354 yılında Orhan Gazi'nin oğlu Süleyman Paşa tarafından Osmanlı ülkesine ilhak edilen Ankara,[880] 1462 yılına kadar Anadolu eyaletinin merkez sancaklığını yapmış, bu tarihten itibaren eyalet merkezi Kütahya'ya nakledildiğinden olağan bir sancak durumuna gelmiş ve bu özelliğini XVII. yüzyılda da korumuştur.[881] Timar sisteminin uygulandığı klâsik idarî birim olan Ankara Sancağı, XVI. yüzyılda Ayaş, Bacı, Çubuk, Kasaba, Murtazabad ve Yabanabad olmak üzere altı nahiyeden oluşmaktaydı. Bunun yanı sıra sancak, Ankara, Ayaş, Bacı, Çorba, Çubuk, Çukurcak, Murtazabad, Yabanabad ve Yörük isimlerinde dokuz kaza dairesinde bölünmüştü.[882] XVII. yüzyılda da Ankara'nın sancak-kaza teşkilatlanmasında idarî bölünme bakımından bir farklılık olmamış, bununla birlikte timar nahiyelerinin bağlı oldukları kaza daireleri hususunda ufak bir değişiklik meydana gelmiştir. Şöyle ki Büyük ve Küçük Haymana nahiyeleri XVI. yüzyılda Yörük kazasına bağlı iken XVII. yüzyılda Ankara'ya bağlanmışlardır.[883] İncelenen yıllarda Ankara kazasına bağlı Kasaba[884] ve Ulu Haymana/Haymana-i Kebir[885]

---

[870] BŞS. B51, 52a-481; BŞS. B51, 92a-867; BŞS. B51, 47b-448.
[871] BŞS. B110, 6b-41.
[872] BŞS. B55, 99a-663; BŞS. B55, 112b-761.
[873] BŞS. B55, 118a-803.
[874] BŞS. B50, 78b-489; BŞS. B51, 101a-957; BŞS. B55, 80b-537.
[875] BŞS. B51, 111a-1066.
[876] BŞS. B51, 22a-223.
[877] BŞS. B55, 94b-634.
[878] BŞS. B51, 101a-957.
[879] BŞS. B50, 117a-707.
[880] Özdemir, "Ankara", 3: 204.
[881] Taş, *XVII. Yüzyılda Ankara,* 28; Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya,* 72.
[882] Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya,* 72, 74.
[883] Taş, *XVII. Yüzyılda Ankara,* 28-29.
[884] AŞS. 24, 18-126; Nahiyeye tâbi olduğu anlaşılan 92 köy için bkz. AŞS. 25, 28-149.
[885] AŞS. 24, 178-1006; Bu nahiyeye bağlı Çubukviran, Gökgöz, Hacılar, Kaltaflı ve Mirzalı isimlerinde beş karye tespit edilmiştir. AŞS. 24, 61-393; AŞS. 24, 142-858; AŞS. 24, 144-867; AŞS. 24, 174-999; AŞS. 25, 45-235.

nahiyeleri ile bu kazaya bağlı olduğu görülen Keçi? Haymana[886] isimli nahiye tespit edilmiştir. Sicil kayıtları incelendiğinde kazada "Haymana" olarak anılan birimin 8 Şaban 1039 (23 Mart 1630) tarihinde Anadolu beylerbeyiliği görevini ifa eden Zor Murtaza Paşa'nın hasları arasında olduğu[887] ve 6 Receb 1038 (1 Mart 1629) tarihinde buraya Mehmed Ağa'nın voyvoda olarak tayin edildiği görülmektedir.[888] 16 Receb 1039 (1 Mart 1630) tarihinden itibaren ise bu göreve bir yıllığına Abdülbaki Ağa getirilmiştir.[889]

XVI. ve XVII. yüzyıllarda bir sancakbeyi tarafından müstakil olarak idare edilen Ankara, XVIII. yüzyıldan itibaren mutasarrıflık hâline getirilmiştir. Bu yüzyıl ile XIX. yüzyılda kaza sayısı on üç kadar olup,[890] dönem dönem bazı kazaların birleşmesi, dönem dönem de yaşanan bölünmeler neticesi söz konusu sayısal veride azalma ya da artış olmuştur.[891] Şehir, 1807 yılından sonra bazen Kayseri, bazen Çankırı, bazen Karahisar-ı Sahib ile birlikte, bazen de müstakil olarak vezir rütbeli paşalara arpalık olarak verilmiş, Tanzimat'tan sonraki süreçte iç mutasarrıflık ve valilik şeklinde idare edilmiştir.[892]

2. 2. YÖNETİM

Osmanlı merkez yönetimi, ilk dönemlerden itibaren bir bölgeyi yönetmek için buralara başlıca iki yönetici tayin etmiştir. Bunlardan biri, padişahın yürütme kuvvetini temsil eden bey, diğeri ise yargı kuvvetini temsil eden kadı idi. Bu uygulamada bey, kadının hükmü olmadan hiç kimseyi cezalandıramadığı gibi, kadı da beyin kuvvetine dayanmadan hükmünü uygulayamazdı. Kadı hükümlerinde bağımsızdı ve doğrudan doğruya padişahtan emir alır ve sadece ona arzda

---

886 *"Budur ki medine-i Ankara nevâhisinden Keçi? Haymana'ya tâbi' Virancık nâm karyede sakine Fatma bt. Hasan…",* AŞS. 24, 42-283; İsmi zikredilen Virancık köyünün yanı sıra nahiyeye bağlı Bakamlı, Çeltik ve Yaraşdı köyleri tespit edilmiştir. AŞS. 24, 7-55; AŞS. 24, 56-363; AŞS. 24, 127-762; Ayrıca nahiyeye bağlı olan on beş karye için bkz. AŞS. 24, 65-416.

887 *"Budur ki bi'l-fi'il Anadolu beglerbegisi olan Zor Murtaza Paşa edâmallâhu te'âlâ iclâlehû hazretleri haslarından medine-i Ankara kazasında vâki' Haymana nâm haslarına voyvoda olan silahdarlar zümresinden Kastamonî Mehmed Ağa'nın fukaraya zulüm ve ta'addisi olmak ile…",* AŞS. 24, 62-400.

888 AŞS. 24, 64-408.

889 AŞS. 24, 195-1056.

890 Özdemir, "Ankara", 3: 207.

891 Taş, *XVII. Yüzyılda Ankara,* 29.

892 Özdemir, "Ankara", 3: 207.

bulunabilirdi. Osmanlılar, taşra yönetiminde bu kuvvetler ayrılığını adaletli bir idarenin temeli olarak kabul etmişlerdir. Osmanlı ülkesi, bu anlayışa uygun olarak bir taraftan beylerbeyilik ve sancak şeklinde askerî-idarî birimlere ayrılırken, öte taraftan bu ayırıma tâbi topraklar üzerinde kaza olarak anılan şer'î-idarî birimler yer almıştır. Bu birimlerin başında zikredilen iki otorite bulunmaktaydı[893] ve bunların emrinde hizmet veren başka görevliler de vardı. Osmanlı İmparatorluğu hâkimiyeti altında bulunan Ruha, Bursa ve Ankara'da da idarî mekânizmayı yürüten çeşitli görevliler olup, bunları ehl-i örf ve ehl-i ilm (ulemâ) olmak üzere başlıca iki başlık altında inceleyebiliriz.

2. 2. 1. Ehl-i Örf

Ehl-i örf olarak tanımlanan taşradaki görevliler (beylerbeyi, sancakbeyi, subaşı vb.), padişahın siyasi otoritesini temsil eden ve ulemâ sınıfı dışında kalan memurlardır.[894] 1629-1631 yıllarında üç Osmanlı şehrinde tespit edilen bu görevliler aşağıda incelenecektir.

2. 2. 1. 1. Beylerbeyi/Sancakbeyi

Osmanlı Devleti'nin idarî taksimat bakımından en büyük ünitesi olan eyaletlerin askerî ve idarî amirine "beylerbeyi" denilmekteydi. Osmanlı kaynaklarında bu yetkili için yerine ve durumuna göre "mîr-i mîrân", "emirü'l-ümerâ" ve "vali" gibi isimler de kullanılmaktadır.[895] Osmanlıda "Paşa" unvanıyla anılan beylerbeyiler, eyalette sultanın otoritesini temsil eden en yüksek yöneticiler olup eyaletin "Paşa Sancağı" olarak adlandırılan merkez sancağında ikamet

[893] Yaşar Yücel, "Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona (Adem-i Merkeziyet) Dair Genel Gözlemler", *Belleten,* XXXVIII/152 (1974): 665.
[894] Yusuf Oğuzoğlu, "Osmanlı Taşra Düzeninin Bozulmasının İdarî ve Sosyo-Kültürel Sebepleri Üzerine Bir Araştırma (1550-1600)", *VIII. Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi, Bildiriler, 18-21 Haziran 1998 Bursa,* ed. Nurcan Abacı (Morrisville, 2006), 33.
[895] Mehmet İpşirli, "Beylerbeyi", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6: 69; Kılıç, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin Eyalet ve Sancak Teşkilatlanması", 445.

etmekteydiler. Eyaletin her sancağına doğrudan doğruya merkezden bir sancakbeyi atanırken, Paşa Sancağı doğrudan beylerbeyinin yönetimine bırakılmıştır.[896]

Beylerbeyi, emri altındaki görevlilerle birlikte Divân-ı Hümâyûn'un küçük bir modeli olan Beylerbeyi divanı ile eyaleti yönetmekte idi. Bu divanda bir timar defterdarı, bir defter kethüdası, bir hazine defterdarı, bir beylerbeyi kethüdası ile bir tezkereci bulunur ve bunlardan ilk üçü doğrudan Padişah tarafından tayin edilirdi.[897] Beylerbeyi divanının başlıca meşguliyetini timar meseleleri, sipahilerle ilgili davalar ve halkın şikâyetleri oluştururdu. Bu divanın, şehir yönetimi bakımından en önemli özelliği ise adalet isteme makamı olması idi. Her türlü haksızlığa uğrayan doğrudan beylerbeyine başvurarak, hakkının teslimi için arz etmiş olduğu meselenin soruşturulmasını ve suçluların cezalandırılmasını talep edebilirdi. Bu gibi durumlarda beylerbeyi, kendisine arz edilen meselenin önemine göre ya şikâyetçinin bağlı bulunduğu sancakbeyinden ve kadısından, bir mektupla soruşturma istemekte, ya da kapısında bulunanlardan birini mübaşir olarak görevlendirerek kadı marifeti ile meselenin sonuçlandırılmasını sağlamaktaydı.[898]

Beylerbeyi, ikamet ettiği sancağın aynı zamanda yöneticisi de olduğundan, bir sancakbeyinin sancak yönetiminde üstlenmesi gereken görevlerin aynılarından sorumluydu.[899] Mîr-i livâ olarak da anılan sancakbeyi[900] sancağın en yüksek dereceli mülkî amiri olup, beylerbeyi gibi hükümdarın kulları arasından bu göreve getirilmekteydi. Sancakbeyinin askerî ve idarî olmak üzere iki asli görevi vardı. Bunlardan askerî görevi, kapı halkı ve emrindeki timarlı sipahi askeri ile birlikte daima hazır bir asker olması idi. Çağrıldığı anda sefere katılmak ve muharebelerde hazır olmak zorunda idi. İdarî görevi, reâyânın güvenini ve düzenini sağlamak, "vilayetin zabt ve hıfz u hırasetinde sây eylemek" idi. Ayrıca, sancakta emniyet ve asayişi sağlamak, timar tevcih etmenin yanında timar sahipleri ile reâyâ arasındaki ilişkinin kanuna uygun bir şekilde yürümesini temin etmek de sancakbeyinin idarî görevleri arasında bulunmaktaydı. Sancakbeyi, şehirde kamu düzeninin sağlanması,

---

[896] Yücel, "Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona (Adem-i Merkeziyet) Dair Genel Gözlemler", 665; Özçelik, *Devlet-i 'Aliyye'nin Kamusal Düzeni ve Kurumları,* 212.
[897] Yücel, "Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona (Adem-i Merkeziyet) Dair Genel Gözlemler", 665; Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya,* 79.
[898] Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya,* 79.
[899] Özcan, *Osmanlı Şehirciliği ve Vakıflar,* 68.
[900] Sahillioğlu, "Osmanlı Dönemi'nde Irak'ın İdarî Taksimatı", 1233.

adâletin temin edilmesi ve kanuna aykırı faaliyetlerin önlenmesi için kadı ile müştereken çalışmak durumundaydı.[901]

Beylerbeyiler, savaşta başarı gösterdikleri takdirde kendilerine taltif edilir, merkezden hil'at, murassa kılıç ve para gönderilirdi. Bununla birlikte beylerbeyiler ve sancakbeyleri sefere hazırlık ya da savaşın seyri sırasındaki ihmal, hata ve beceriksizliklerinin cezasını çok ağır bir şekilde öderler, bazen hayatlarından bile olurlardı.[902]

İncelenen yıllarda Ruha sancağı, Rakka eyaletinin paşa sancağı olduğundan, ünlü gezgin Evliya Çelebi'nin de ifade ettiği üzere,[903] eyalete tayin edilen beylerbeyilerin burada ikamet ettikleri anlaşılmaktadır. Sicil kayıtlarından, bu dönemde eyalete tayin edilen üç vali tespit edilmiştir. Bunlardan ilki Beşir Paşa olup, 18 Cemâziye'l-âhir 1039 (3 Ocak 1630) tarihinde eyaletin valilik hizmetini ifa etmekteydi.[904] Sancağa bağlı Şehir Nahiyesine tâbi Sırrın, Cavsak, Kazanî ve Ulubağ köyleri bu paşanın hasları arasındaydı.[905] Beşir Paşa'dan sonra eyaletin, Suruc Nahiyesinin ilhakıyla önceden Şehrizol Beylerbeyisi olup göstermiş olduğu yararlılıklardan ve Mihriban Sahrasında meydana gelen Zeynel Han Muharebesindeki hizmetlerinden dolayı 11 Şevval 1039 (24 Mayıs 1630) tarihinden itibaren Abdal Paşa'ya tevcih ve inayet olunduğu görülmektedir. Merkezden gönderilen bu hüküm incelendiğinde Suruc Nahiyesinin, daha önce beylerbeyi olan Beşir Paşa'nın da tasarrufunda olduğu anlaşılmaktadır.[906] Sicillere yansıyan veriler, eyaletin tevcih edildiği Abdal Paşa'nın gerek kadimden Celalî eşkıyalarından olması gerek devlete çeşitli ihanetlerinden dolayı katledildiğini[907] ve tasarrufunda olan

---

[901] Yücel, "Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona (Adem-i Merkeziyet) Dair Genel Gözlemler", 666; Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya,* 83; Özcan, *Osmanlı Şehirciliği ve Vakıflar,*71-72.

[902] İpşirli, "Beylerbeyi", 6: 72.

[903] Gezgin, Urfa eyaletine bağlı sancaklardan Sancağ-ı Taht-ı Urfa hakkında "Cümle mîr-i mîrânlar bu Urfa'da sakin olur. Mal defterdarı yokdur. Ve defter kethüdâsı ve defter emîni ve çavuşlar kethüdâsı ve çavuşlar emini vardır. Lâkin eyâlet-i kadimdir. Niçe kerre ber-vech-i arpalık üç tuğlu vüzeraya ihsan olunur. Cümle (…) aded subaşılığı hassı vardır…" şeklinde malumat nakletmektedir. Bkz. Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi 3. Kitap,* 91.

[904] *"…cânib-i şer'den Mevlâna Mustafa ve vali-i vilayet-i Rakka sa'adetlû Beşir Paşa hazretlerinin…",* UŞS. 207, 15-32.

[905] UŞS. 207, 341-713.

[906] *"…işbu sene tis'a ve selâsin ve elf Şevvalü'l-mükerreminin on birinci gününden Rakka beglerbegiligini mîr-i mîrân-ı sâbık mutasarrıf olduğu Suruc nahiyesi ilhakıyla sana tevcih ve 'inâyet edip…",* UŞS. 207, 317-665.

[907] UŞS. 207, 248-569; UŞS. 207, 281-591.

beylerbeyiliğin 5 Cemâziye'l-âhir 1040 (9 Ocak 1631) tarihi itibariyle önceden silahdarlar ağası olan Ali Paşa'ya tevcih ve inayet olunduğunu[908] yansıtmaktadır.

Bilindiği üzere bu dönemde merkezi Bursa olan Hudâvendigâr Sancağı ile Ankara Sancağı, Anadolu Eyaleti içinde yer almaktaydı. İncelenen mahkeme kayıtları, 8 Şaban 1039 (23 Mart 1630) ile evâil-i Şevval 1039 (14-23 Mayıs 1630) tarihlerinde bu eyaletin beylerbeyilik hizmetinde Zor Murtaza Paşa'nın bulunduğunu ve daha önce de temas edildiği üzere Ankara Sancağında Haymana olarak anılan birimin bu yetkilinin hasları arasında olduğunu ortaya koymaktadır.[909] Sicil kayıtlarından Hudâvendigâr Sancağında iki, Ankara Sancağında[910] ise bir sancakbeyi tespit edilebilmiştir. Nitekim evâhir-i Zi'l-hicce 1039 (1-9 Ağustos 1630) tarihinde Hudâvendigâr sancakbeyi Mahmud isimli şahıs iken,[911] evâsıt-ı Rebî'ü'l-âhir 1040 (17-26 Kasım 1630) tarihli "berat-ı livâ-ı Burusa" kaydına göre sancak, göstermiş olduğu yararlılıklardan dolayı Merdân Ali'ye tevcih olunmuştur. 16 Rebî'ü'l-âhir 1040 (22 Kasım 1630) tarihi itibariyle sancağın yönetimine getirildiği anlaşılan bu şahıs, aynı zamanda *uğur-ı hümâyûnda* şehit olan Zor Murtaza Paşa'nın kardeşi oğlu idi.[912]

2. 2. 1. 2. Mütesellim

Bazen kısaltılarak müsellim de denilen mütesellim kelimesi sözlükte "teslim edilen şeyi alan, kabul eden" anlamına gelip idareyi birisi veya bir başka makam adına teslim alanlara denilmektedir.[913]

Osmanlı yönetim kurumlarından biri olan mütesellimlik, XVI. yüzyılın sonlarından Tanzimat'ın ilan edildiği 1839 yılına kadar İmparatorlukta varlığını devam ettirmiş bir müessesedir. Mütesellim, aslında beylerbeyinin, sancakbeyinin vekili olan kişidir yani beylerbeyi ve sancakbeyleri görev bölgeleri olan sancaklara

---

[908] UŞS. 207, 276-583.
[909] AŞS. 24, 62-400; AŞS. 24, 195-1057.
[910] AŞS. 24, 30-209.
[911] *"...kıdvetü'l-ümerâ'i'l-kirâm Hudâvendigâr sancakbeyi Mahmud dâme izzuhûnun mütesellimi olan…",* BŞS. B55, 175a-1142.
[912] *"Kıdvetü'l-emâsil ve'l-akrân umdetü'l-emâcid ve'l-'ayân sâbıkan Anadolu beglerbegisi olub uğur-ı hümâyûnda şehid olan Zor Murtaza'nın karındaşı oğlu olan Merdân Ali zîde mecdühû tevkî'-i refî'-i hümâyûn vâsıl olacak ma'lûm ola ki…",* BŞS. B55, 160a-1043.
[913] Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş: Anadolu'nun İdari Taksimatı,* 2. bs. (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2000), 1: 30; Yücel Özkaya, "Mütesellim", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32: 203.

gitmedikleri, ya da gidemedikleri zaman yerlerine bir vekil tayin ederlerdi. Mütesellim adı verilen bu şahıs beylerbeyi ya da sancakbeyinin görevlerini bizzat kendisi vekil olarak yerine getirirdi.[914]

Mütesellim, beylerbeyi ya da sancakbeyine vekâlet eden kişi durumunda bulunduğundan bu beylerin selahiyet ve yetkilerine de sahipti. Bazen mütesellim olan şahıs, yerine "mütesellim vekili" olarak adlandırılan birini vekil olarak bırakırdı ve bu kişi de aynı yetki ve selahiyete haiz olurdu. Mütesellim olarak görevlendirilen kişi, bulunduğu sancağın devlet hazinesine ödemek zorunda olduğu para ile diğer gelirleri toplayıp zamanında göndermekle görevliydi.[915]

Sicil kayıtlarındaki veriler, ilgili dönemde Rakka eyaletine tayin edilen valilerin Ruha'da yerlerine vekâleten bakan kişiler için "mütesellim", "müsellim"[916] ve "kāimmakam" gibi tabirlerin kullanıldığını yansıtmaktadır. Bu dönemde eyalete tayin edilen valilerden Beşir Paşa'nın Ruha'daki kāimmakamının oğlu Begter/Behter Bey olduğu anlaşılmaktadır.[917] Diğer bir vali Abdal Paşa'nın, Yakub Ağa b. Necmeddin[918] ve Abdullah Bey[919] isimlerinde iki mütesellimi tespit edilmiştir. Evâil-i Cemâziye'l-âhir 1040 (5-14 Ocak 1631) tarihli merkezden gönderilen hüküm incelendiğinde Abdullah Bey'in, Abdal Paşa'nın kardeşi olduğunu öğrenmekteyiz. Esasında belge, Abdullah'ın gerek kardeşi Abdal Paşa gibi eşkıya olması, gerek Bağdat'ı Kızılbaş'a teslim eden hainlerden olması nedeniyle katlinin lazım gelip

---

914 Musa Çadırcı, "II. Mahmud Döneminde Mütesellimlik Kurumu", *AÜDTCF Dergisi,* XXVIII/3-4 (Temmuz-Aralık 1970): 287; Yücel Özkaya, "XVIII. Yüzyılda Mütesellimlik Müessesesi", *AÜDTCF Dergisi,* XXVIII/3-4 (Temmuz-Aralık 1970): 370.

915 Özkaya, "XVIII. Yüzyılda Mütesellimlik Müessesesi", 371; Özkaya, "Mütesellim", 32: 203.

916 *"...cânib-i şer'den Mevlâna Mahmud ve Ruha müsellimi 'izzetlû Behter Beg tarafından...",* UŞS. 207, 131-294.

917 *"... ve hâlâ vali-i vilayet sa'adetlû Beşir Paşa hazretlerinin Ruha'da kāimmakamları kıdvetü'l-emâcid ve'l-ekârim Behter Beg zîde mecdühu...",* UŞS. 207, 122-277; *"... cânib-i şer'den Mevlâna Mustafa ve vali-i vilayet-i Rakka sa'adetlû Beşir Paşa hazretlerinin mahdum-ı mükerrem ve kāimmmakamları kıdvetü'l-emâcid Begter Beg tarafından...",* UŞS. 207, 15-32; Behter Bey'in, Paşa'nın oğlu olduğunu ayrıca mahkemeye intikal eden 19 Muharrem 1040 (23 Ağustos 1630) tarihli belgede geçen *"Oldur ki sâbıkan vali-i vilayet-i Rakka emîrü'l-ümerâ'i'l-kirâm sâhib-i devlet sa'adetlû Beşir Paşa hazretlerinin Ruha'da kāimmakam ve mahdum-ı mükerremleri fahrü'l-emâcid ve'l-ekârim Behter Beg mahfil-i şer'de Ruha sakinlerinden Der-'âlî kullarından Hasan Beg mahzırında ikrar ve itiraf edip babam müşârün-ileyh paşa hazreteleri mîr-i mîrân haslarından..."* şeklindeki ifadeden anlamak da mümkündür. UŞS. 207, 188-430;

918 *"Oldur ki bi'l-fi'il vali-i vilayet-i Rakka emîrü'l-ümerâ'i'l-kirâm sâhib-i devlet Abdal Paşa hazretlerinin kāimmakam ve mütesellimleri olan kıdvetü'l-emâsil ve'l-akrân Yakub Ağa mahfil-i şer'-i şerîfde...",* UŞS. 207, 165-373: *"Oldur ki maktul olan Abdal Paşa'nın sâbıkan Ruha'da mütesellimi olan Yakub Ağa b. Necmeddin Efendi...",* UŞS. 207, 248-569.

919 *"...cânib-i şer'den Mevlâna Mustafa ve hâlâ vali-i vilayet sa'adetlû Abdal Paşa hazretlerinin Ruha'da kāimmakamı 'izzetlû Abdullah Beg tarafından...",* UŞS. 207, 209-481.

vakit kaybetmeden yakalanarak Ruha Kalesi'nde hapsedilmesi, ayrıca firar ettirilmeyerek emval ve erzakının gönderilen Vezir-i azam Hüsrev Paşa'nın kapıcıbaşılarından Ömer Ağa'ya teslim edilmesi yönündeki emri içerdiğinden dikkat çekicidir.[920] Receb 1040 (Şubat/Mart 1631) tarihinde Rakka beylerbeyinin kāimmakamı Ahmed Ağa idi.[921]

İncelenen sicil kayıtları, mütesellimlerin, mahkemeden keşfi talep edilen bazı vakaları yerinde görmek için olay mahalline kendilerinin bizzat veyahut taraflarınca görevlendirilen kişilerin gittiklerini yansıtmaktadır. Meselâ, 9 Muharrem 1040 (18 Ağustos 1630) tarihli dava kaydına göre, gayrimüslimlerin şehirdeki Kara Kilisenin avlusunda şeriata aykırı olarak bina ettikleri yeni bir kilise ile altındaki savmaʿanın keşfi için kiliseye gidenler arasında Abdal Paşa'nın kāimmakamı Yakub Ağa da bulunmaktaydı.[922] 18 Cemâziye'l-evvel 1039 (3 Ocak 1630) tarihli diğer bir mahkeme kaydına göre, İskender isimli kişinin Mağaracık karyesinde bulunan su kuyusundan su çekerken kuyuya düşüp boğularak ölmesi olayının keşfi için gidenler arasında Rakka valisi Beşir Paşa'nın kāimmakamı Begter Bey tarafından görevlendirilen İbrahim Bey de bulunmaktaydı.[923] Öte taraftan bu yetkililer, toplumda ahlakı bozan herhangi bir olayı haber aldıklarında bunun keşfinin yapılmasını mahkemeden talep etmekteydiler. Meselâ, 22 Cemâziye'l-evvel 1039 (7 Ocak 1630) tarihli kayıtta, Ruha'da kâimmakamlık hizmetini ifa eden Behter Bey tarafından görevlendirilen Mevlâna Mehmed, mahkemeye başvurarak Kalaboynu isimli mevzide ikamet eden Aişe isimli bir kadının evinde gece namahrem bir adamın olduğu haberini aldıkları belirterek eve varılarak keşif yapılmasını talep etmiştir.[924]

Sicil kayıtlarından, bu dönemde merkezi Bursa olan Hudâvendigâr sancağının yönetiminden sorumlu sancakbeyinin vekili olan kişiler için "mütesellim"; Ankara sancağında sancakbeyi olan şahısların yerlerine vekâleten bakan görevliler için

---

[920] UŞS. 207, 281-591.
[921] UŞS. 207, 263-559.
[922] *"...cânib-i şer'den bu hakîr bi'z-zât ve hâlâ vali-i vilayet-i Rakka emîrü'l-ümerâ'i'l-kirâm sa'âdetlü Abdal Paşa hazretlerinin kāimmakamları kıdvetü'l-imtisâl Yakub Ağa ve ..."*, UŞS. 207, 179-410.
[923] *"...cânib-i şer'den Mevlana Mustafa ve vali-i vilayet-i Rakka sa'âdetlü Beşir Paşa hazretlerinin mahdum-ı mükerrem ve kāimmakamları kıdvetü'l-emâcid Begter Beg tarafından İbrahim Beg ve ...",* UŞS. 207, 15-32.
[924] UŞS. 207, 17-35.

"mütesellim", müsellim"[925] ve "kāimmakam" gibi tabirlerin kullanıldığı görülmektedir. Evâhir-i Cemâziye'l-âhir 1039 (5-13 Şubat 1630) ve evâhir-i Zi'l-hicce 1039 (1-9 Ağustos 1630) tarihlerinde Hudâvendigâr sancakbeyinin mütesellimi Cafer Bey iken,[926] 16 Cemâziye'l-evvel 1039 (5-13 Şubat 1630) tarihinde Ankara sancakbeyi Hasan Bey'in kāimmakamı Cafer Ağa olup,[927] bu şahıs 13 Cemâziye'l-âhir 1040 (17 Ocak 1631) tarihinde de mütesellimlik hizmetini ifa etmekteydi.[928] Sicil kayıtları, Ruha örneğinde olduğu gibi Ankara'da da mütesellim olan şahısların meydana gelen bazı vakalarda olay mahalline gittiklerini ortaya koymaktadır.[929]

2. 2. 1. 3. Subaşı

Osmanlılardan önceki Türk devletlerinde "sü-başı" olarak geçen kelimenin imlâsı Osmanlı devletinin ilk zamanlarında aynı olarak kullanılmış ve XVI. yüzyılın başlarından itibaren "subaşı" şeklinde değişmiştir. Sü veya su eski Türkçe'de "asker, ordu" anlamına gelmektedir.[930] Divan-ı Lügatü't-Türk ve Kutadgu Bilig'te ordu kumandanı anlamıyla, "sübaşçısı" olarak kullanılan kelime, Karahanlılar, Gazneliler ve Selçuklularda da aynı anlamda kullanılmaya devam etmiştir. Osmanlılarda ise subaşının yetkileri daralmış, asayiş ve güvenlik hizmetlerinden sorumlu bir görevli olarak kadı ve sancakbeyinin ardında konumlanmıştır. [931]

Bilindiği üzere bir kazada asayiş bakımından üç ayrı bölge bulunmaktaydı. Bunlardan birincisi, şehrin kendisi ile nahiyesini teşkil eden birkaç köy olup, bu görevi, Divan'ca merkezden yollanan subaşı yapmaktaydı. Buralarda düzenin sağlanmasından sorumlu bu görevliye "şehir subaşısı" veya "zâim"[932] denilmekte idi.

---

[925] AŞS. 24, 137-828; AŞS. 24, 161-949.

[926] *"...mezbûr es-Seyyid Mahmud cevabında gulâm-ı merkumu Hudâvendigâr sancağıbeyi mütesellimi olan Cafer Bey...",* BŞS. B110, 20b-119; *"...kıdvetü'l-ümerâ'i'l-kirâm Hudâvendigâr sancakbeyi Mahmud dâme izzuhûnun mütesellimi olan kıdvetü'l-emâcid ve'l-'ayân Cafer zîde mecdühû...",* BŞS. B55, 175a-1142.

[927] *"Budur ki bi'l-fi'il Ankara sancakbeyi Hasan Beg dâme izzuhû kāimmakamı umdetü'l-emâsil Cafer Ağa...",* AŞS. 24, 30-209.

[928] *"...hâlâ mîr-i livâ-i Ankara dâme izzuhû mütesellimi kıdvetü'l-emâsil ve'l-akrân Cafer Ağa tarafından...",* AŞS. 24, 150-896.

[929] AŞS. 24, 12-84; AŞS. 24, 161-949.

[930] Mücteba İlgürel, "Subaşı", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37: 447.

[931] Özcan, *Osmanlı Şehirciliği ve Vakıflar,* 73-74.

[932] "Zâim" sıfatı, bu şahısların şehir vergilerini toplama nedeniyle kullanılmaktadır. Bkz. Özcan, *Osmanlı Şehirciliği ve Vakıflar,* 75; Nitekim subaşının zâim olarak anılmasının nedenini vergi toplamasına bağlayan Akdağ, bunu "İslâm hukuk kaidelerine göre, cürüm ve cinayet vukuunda

İkincisi, "serbest yerler" denilen dirlik-timar köyleri olup, bu gibi yerlerin asayişini dirlik sahiplerinin kendileri sağlamaktaydılar ve serbest dirlik sahibi adına köylerinin düzenini sağlayan adamına "voyvoda" denilmekteydi. Üçüncüsü, timarlı sipahi dirliklerini teşkil eden köyler olup bu yerlerin asayişini sağlama yetkisi sancakbeyine verilmişti. Sancakbeyi, düzeni ve asayişi sağlamak için timarlı sipahilerin bulunduğu her bir köye bir köy subaşısı atardı.[933]

Ancak, XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren şehir ve nahiyesine ait, devletin adamını kendi tayin ettiği, ulûfeli subaşılıklar kaldırılarak, şehir ve kasabaların düzen ve asayişi de cebeli timar köylerinde olduğu gibi sancakbeylerinin ellerine bırakılmıştır. Bu durumda, her sancakbeyi, sancağındaki bütün kazalara, kendisinin kişisel adamı olan birer subaşı yollayarak, kadı'nın buyruğu altında çalışmasını tembihlemekteydi.[934] Subaşının tayin işlemi sancakbeyinin durumu bir mektupla kadıya bildirerek bunun sicile kaydedilmesinden ibaretti.[935]

Zâimü'l-vakt olarak da adlandırılan subaşının görevleri başlıca iki noktada toplanmaktaydı. Bunlardan birincisi, malî bir görev olan bâd-i havâ adı altında toplanan cürm ü cinayet, niyâbet, resm-i arûsâne vergilerinin toplanmasıydı. Subaşılar, görevleri boyunca topladıkları parayı ya aydan aya hâs sahibine teslim ederler, ya da önceden belirlenmiş peşin bir bedeli iltizam olarak ödeyerek bu göreve gelirlerdi. Subaşının ikinci görevi birincisi ile de bağlantılı olan kolluk vazifesi olup, bu görev şeriattaki "emr bi'l-ma'rûf nehy ani'l-münker", iyiliği emretme ve kötülükten uzak tutma kaidesi ile bağlantılıydı. Toplumun sahip olduğu ahlakî değerlerini ve geleneklerini korumak, buna bağlı olarak da topluma zarar veren ve onu rahatsız eden davranışları engellemek kazaî bir görevdi ve kadılar tarafından

---

suçludan mahkeme kararı ile kanunun tayin ettiği miktarda cerime (nakdî ceza) almak icap ettiğinden dolayı Subaşılar her türlü asayiş vakasından bu şekilde hasıl olacak geliri toplayarak hükümet hazinesine teslim ederlerdi. Bu sıfatla kendilerine Zaim adı dahi verilmekte idi" şeklinde ifade etmektedir. Bkz. Mustafa Akdağ, "Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar", *AÜDTCF Dergisi*, XIII/1-2 (Mart-Haziran 1955): 50; Ayrıca Akdağ, "Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi" isimli çalışmasında "Subaşı, şehrin asayişinden elde edilen hasılatı, bir mültezim gibi toplayarak devlet hazinesine yollamaktaydı. O halde, subaşı, şehrin bazı ticarî faaliyetlerinden ve asayiş vakalarından hasıl olan vergiyi toplayıp hükümete teslim etmekte olmasından dolayı ve maliye memurluğu sıfatına binaen, zâim unvanını taşımaktaydı" şeklinde bir ifade kullanarak subaşının zâim olarak anılmasının nedenini vergi toplamasına bağlamaktadır. Bkz. Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi*, 1. bs. (İstanbul: YKY, 2010), 291.

[933] Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi*, 430.

[934] Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi*, 433.

[935] Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya,* 85.

yerine getirilirdi. Ancak, kadı tarafından verilen kararı yerine getirecek olan ehl-i örften olan görevlilerdi. Dolayısıyla ehl-i örf taifesinden olan subaşılar, bu çerçeve içinde suç işlenmesine engel olmak, suç işlendiğinde suçluların cezalandırılması için yakalanmalarını ve kadı tarafından verilen hükümlerin infazını sağlamakla görevliydiler.[936]

Kadı'nın buyruğu altında olan ve doğrudan doğruya sosyal düzeni sağlayan bir örgütün başı anlamına gelen subaşının emrinde hizmet veren bir asesbaşı ve asesler kethüdası ile aseslerden oluşan günümüzdeki polis, jandarma benzeri bir emniyet kuvveti bulunmaktaydı.[937]

İncelenen sicil kayıtlarından, ilgili dönemde Ruha şehrindeki resm-i arûsâne ve bâd-i havâ vergilerini toplamak üzere buraya tayin edilen iki subaşı tespit edilmiştir. Bunlar Ali Ağa ve Hüseyin Ağa isimli şahıslar olup, Ali Ağa'nın 15 Cemâziye'l-âhir 1039 (30 Ocak 1630) tarihinden 29 Şaban 1039 (13 Nisan 1630) tarihine kadar hizmete getirildiği anlaşılmaktadır.[938] Hüseyin Ağa ise 1 Zi'l-hicce 1039 (12 Temmuz 1630) tarihi itibariyle tayin olunmuştur.[939] Bu dönemde şehre tayin edilen zikredilen subaşıların yanı sıra, XVI. yüzyılda Şehir Nahiyesine bağlı köyler arasında olduğu görülen Maşuk köyünün[940] subaşısı da tespit edilmiştir. 7 Safer 1040 (15 Eylül 1630) tarihli dava kaydı incelendiğinde köyün subaşısı Derviş Bey b. Mehmed'in, köyde düzeni bozan, halkı huzursuz eden olayların bertaraf edilmesini, diğer bir ifadeyle asayişi temin etmeye çalıştığı göze çarpmaktadır. Belgeye göre, Derviş Bey, köy ahalisinden olup köy halkını sürekli rencide eden İbrahim isimli kişiye ya komşularıyla iyi geçinmesini ya da köyü terk etmesini söylemiş, ancak bunu söylediği için İbrahim kolunu taş ile darp etmiş, ayrıca kendisine hakaretlerde bulunmuştur.[941]

Diğer taraftan Bursa mahkemesine yansıyan dava kayıtlarına baktığımızda, 10 Rebî'ü'l-evvel 1039 (28 Ekim 1629), 23 Cemâziye'l-âhir 1039 (7 Şubat 1630) ve 20 Safer 1040 (28 Eylül 1630) tarihlerinde şehrin subaşılık hizmetini Muhammed

[936] Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya,* 85-86; Özcan, *Osmanlı Şehirciliği ve Vakıflar*, 77-79.
[937] Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi*, 430-431.
[938] UŞS. 207, 356-739.
[939] UŞS. 207, 316-662.
[940] Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı,* 241-242.
[941] UŞS. 207, 199-457.

Çavuş b. Abdullah'ın ifa ettiği görülmektedir. Zâimü'l-vakt olan bu şahıs aynı zamanda "zâbitü'l-avâbık" idi.[942] Dava kayıtları, bu yıllarda Kaplıca tarafının subaşılık hizmetini ifa edenler hususunda da bizleri aydınlatmaktadır. Nitekim evâsıt-ı Muharrem 1039 (31 Ağustos-9 Eylül 1629) tarihinde söz konusu yerleşim biriminin subaşısı Mehmed Bey b. Abdülmennan iken,[943] 2 Şaban 1039 (17 Mart 1630) tarihinde subaşının Ahmed Bey b. Abdülmennan olduğu görülmektedir.[944] Yaklaşık bir yıl sonra, 22 Ramazan 1040 (24 Nisan 1631) tarihinde ise bu görevi Ahmed Bey b. Hüsam Çavuş yerine getirmekte olup, bu şahıs aynı zamanda şehir dışında yer alan Gazi Hudâvendigâr vakfı olan köylerin zâbitü'l-avâbıkı idi.[945]

Bursa şehrinde subaşı olan şahıslar, katledilme, yaralanma gibi bir olay olduğunda bunun keşfinin yapılmasını mahkemeden talep etmekteydiler. Meselâ 23 Cemâziye'l-âhir 1039 (7 Şubat 1630) tarihli belgeye göre, mahkemeye başvuran Bursa subaşısı Mehmed Çavuş, Kazzazhane Çarşısı'nın başında bakkal dükkânı olan Yeniçeri Gedik Mustafa'nın, zikredilen tarihte ismi bilinmeyen bir delikanlı tarafından sol küreğinin altından bıçak ile vurularak katledildiğini ve dükkânına bitişik olan berber dükkânının önünde *maktûlen yattığını* belirterek olay mahalline varılarak olayın keşfinin yapılmasını talep etmiştir.[946] 2 Şaban 1039 (17 Mart 1630)

---

[942] *"Mahrûse-i Burusa'da bi'l-fiil subaşı olan bâ'isü'l-kitâb zahrü'l-cüyûş Muhammed Çavuş b. Abdullah…",* BŞS. B50, 108b-658; *"Mahrûse-i Burusa'da bi'l-fiil subaşı olub zâbitü'l-avâbık olan fahrü'l-eşbâh Muhammed Çavuş b. Abdullah'ın…",* BŞS. B51, 55a-511; *"Mahrûse-i Burusa'da bi'l-fiil subaşı ve zâimü'l-vakt olan Muhammed Çavuş b. Abdullah nâm kimesne…",* BŞS. B110, 37a-227; Bilindiği üzere efendisinin hizmetindeyken kaçan köleler için "abd-i âbık", câriyeler için ise "câriye-i âbıka" veya "kenizek" tabirleri kullanılmaktaydı. Osmanlılarda kaçak kölelerin yakalanmaları ve yakalandıktan sonraki durumları bir nizama bağlanarak bu hususla ilgili çeşitli kanunlar çıkarılmıştır. Nitekim bir kimse kaçak köle yakaladığı zaman bunu ya kendisi götürüp kadı huzuruna çıkarmakta, ya da "yavacı" adı verilen kaçak köleleri muhafaza altına alan kimselere veya beytü'l-mal eminlerine teslim etmekteydiler. Gerek köleyi bulan kişiler gerekse bu görevliler tarafından kadı huzuruna çıkarılan kölelere nereden kaçtıkları ve sahiplerinin kim olduğu sorulurdu. Bunlar köle olduklarını kabul edip kaçtıkları yerleri ve sahiplerinin isimlerini söyleyince "sahib-i zuhur edinceye kadar" ya da "müddet-i örfiyyesi tamam oluncaya kadar" kadı tarafından belirli bir nafaka takdir edilerek yavacıya teslim edilirdi. Sicillerde yavacı için kullanılan tabirlerden birinin "zâbitü'l-avâbık" olduğu görülmektedir. Bkz. İzzet Sak, "Konya'da Köleler (16. yüzyıl sonu-17. yüzyıl başı), *Osmanlı Araştırmaları,* 9 (1989): 193; İzzet Sak, *Şer'iyye Sicillerine Göre Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler* (17. ve 18. Yüzyıllar) (Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1992), 149-150.

[943] *"Mahrûse-i Burusa'da vâki' Kapluca tarafının bi'l-fiil subaşısı olan bâ'isü'l-kitâb Mehmed Beg b. Abdülmennan meclis-i şer'-i şerîfe gelüb…",* BŞS. B50, 67a-418.

[944] *"Mahmiye-i Burusa'da Kapluca tarafının bi'l-fiil subaşısı olan bâ'isü'l-kitâb zahrü'l-akrân Ahmed Beg b. Abdülmennan…",* BŞS. B110, 55b-340.

[945] *"Mahrûse-i Burusa'da bi'l-fiil Kapluca subaşısı olub mahrûse-i mezkûre haricinde âsûde olan merhum-ı mağfiret-disâr Gazi Hudâvendigâr vakfı olan karyelerde zâbitü'l-avâbık olan Ahmed Beg b. Hüsam Çavuş Cündî meclis-i şer'-i şerîfe gelüb…",* BŞS. B51, 102a-962.

[946] BŞS. B110, 37a-227.

tarihli benzer bir kayıtta, mahkemeye müracaat eden yetkilinin Kaplıca tarafının subaşısı Ahmed Bey olduğu görülmektedir. Bu şahıs, Koca Naib Mahallesi yerleşiklerinden Mehmed b. Ahmed isimli delikanlının söz konusu tarihte tüfek ile vurularak yaralandığı haberini aldığını belirterek mahkeme tarafından olayın mahallinde keşfinin yapılması için talepte bulunmuştur.[947] Diğer taraftan yukarıda temas edildiği üzere subaşılar aynı zamanda zâbitü'l-avâbık adı altında hizmet verdiklerinden kaçak bir köle, câriye veya hayvan bulunduğunda sahipleri ortaya çıkana kadar talepleri üzerine bunların kendilerine teslim edildiği görülmektedir. Meselâ 22 Ramazan 1040 (24 Nisan 1631) tarihli mahkeme kaydına göre, Bursa kaza merkezi dışında yer alan Otluk isimli mevzi yakınlarındaki Taşköprü ile Akçakoyunlar arasında sahibinin mülkünden firar eden Rus asıllı Hasan isimli köle bir gün önce Kurd isimli şahıs tarafından yakalanmıştır. Mahkemeye başvuran Kaplıca subaşısı Ahmed Bey, söz konusu kölenin sahibi ortaya çıkana kadar kendisine teslim edilerek nafaka tayin edilmesini talep etmiş, talebi üzerine sual olunan köle sahibi ortaya çıkıncaya değin yevmî 8 akçe nafaka ile kendisine teslim edilmiştir.[948] Selh-i Ramazan 1040 (2 Mayıs 1631) tarihli belge ise, bir gün önce Soğanlı köyünde yakalanan doru bir re's beygirin, sahibi ortaya çıkıncaya kadar adı geçen Subaşı Ahmed Bey'in talebi üzerine kendisine teslim edilerek yevmî 10 akçe nafaka takdir olunduğunu yansıtmaktadır.[949]

Daha önce subaşıların, toplumun sahip olduğu ahlaki değerlere aykırı harekette bulunan suçluların cezalandırılması için yakalanmalarını ve kadı tarafından verilen hükümlerin infazını sağlamakla görevli olduklarından söz etmiştik. Nitekim evâsıt-ı Şevval 1039 (24 Mayıs-2 Haziran 1630) tarihli merkezden gönderilen hükümde toplumda İslâmî geleneklere uymayarak suç işleyen şahısların subaşının da aralarında bulunduğu görevlilerce yakalanarak mahkemeye götürüldüklerini görmek mümkündür. Belgeye göre, bayramdan önce meyhaneler ve bozahanelerin mühürlenmesi ile içki satışının yapılmaması *şe'âir-i İslâmiyeden* idi. Ancak, Bursa şehrinde buna uyulmayarak bayramın ikinci günü bazı eşkıyanın meyhanelerin mührünü kırıp şarap içtikleri ve fahişelerini *"ricâl şekline koyub eşkâre salınacakda*

[947] BŞS. B110, 55b-340.
[948] BŞS. B51, 102a-962.
[949] BŞS. B51, 101a-957.

salûb fesâd üzere oldukları" haberinin alınması üzerine eşkıya ve fahişelerin yakalanması için mahkeme tarafından naib, yeniçeri zabıtı ve subaşı gönderilmiştir. Bir gün sonra mahkemeyi basan eşkıyalar, subaşının mahbesinde olan fahişeleri zorla alarak subaşının kafasını beş-on yerden yarmışlardı.[950]

Sicil kayıtları, incelenen yıllarda Bursa'da olduğu gibi Ankara'da da subaşılık hizmetinde bulunan şahısların aynı zamanda zâimü'l-vakt ve yâve emini olduklarını ortaya koymaktadır. Bu yıllarda subaşılık hizmetini yerine getiren üç şahıs tespit edilmiştir. Bunlar Musa Bey b. Turabî, Hüseyin Bâşe b. Ali[951] ve Ebubekir Ağa isimli şahıslar olup, dava kayıtlarındaki veriler bunların görevleri hakkında da bizleri aydınlatmaktadır. Nitekim görevlerinden birisinin şehirde toplumun güvenliğini, huzurunu temin etmeye çalıştıkları ve bu çerçeve içinde kendilerine yapılan şikâyet üzerine suç işleyenleri yakalayarak cezalandırılmaları için mahkemeye götürmek olduğu görülmektedir. Meselâ 14 Rebi'ü'l-âhir 1040 (20 Kasım 1630) tarihli dava kaydına göre, Seydi isimli kişinin, şehrin zâimü'l-vakti Ebubekir Ağa'ya geceleyin yolda Kadızâde Mehmed Ağa'nın adamlarından Uzun Mahmud tarafından soyulduğunu belirterek şikâyetçi olması üzerine Ebubekir Ağa, Uzun Mahmud'u mahkemeye götürmek için Koyun Pazarına gitmiştir. Ancak, Uzun Mahmud'un kendisini mahkemeye götürmek isteyen subaşının üzerine yürümesi ve insanların arasında feracesini soyarak dülbendini alması üzerine subaşı kendisinden davacı olmuştur.[952] 18 Şevval 1040 (20 Mayıs 1631) tarihli dava kaydı ise, subaşıların toplumun ahlaki değerlerine aykırı davranışta bulunanları kadı huzuruna çıkardıklarını yansıtmaktadır. Belgeden anlaşıldığına göre, Zâimü'l-vakt Ebubekir Subaşı, zina ettikleri yönünde haberleri çıkan Keyyâlin Mahallesinden Arkir v. Tufan isimli zımmînin hatunu Ağise ile Nişan Kilisesi'nin papası Kirkor v. Avanis'i mahkeme huzuruna getirmiştir. Kirkor ve Ağise kendilerine isnat edilen suçlamayı kabul etmemişler ve mahalle halkının, şimdiye kadar böyle bir şeyi işitmediklerini

[950] BŞS. B55, 176a-1148.
[951] 23 Zi'l-ka'de 1039 (4 Temmuz 1630) tarihli belgeden anlaşıldığına göre, Demirci Hüseyin'in dükkânını basarak kendisini darp eden Himmet b. el-Hâc Bulgar'ın, suçu mahkemece sabit görülerek *şer'an ta'zîr lazım gelüb ba'de't-ta'zîr zabt için* mahkeme tarafından şehrin subaşısı Hüseyin Bâşe'ye teslim olunmuştur. AŞS. 24, 96-611/1.
[952] AŞS. 24, 134-812.

söyleyerek bunların lehine şahitlik etmeleri ise davanın lehlerine sonuçlanmasında etkili olmuştur.[953]

Yukarıda zikredildiği üzere subaşılar aynı zamanda yâve emini olduklarından yakalanan kölelerin kendilerine teslim edildiği görülmektedir. Meselâ 13 Zi'l-hicce 1040 (13 Temmuz 1631) tarihli mahkeme kaydına göre, yâve emini olan Musa Subaşı, açık kaşlı, sarı ela gözlü, uzun boylu, kara yağız, Çerkes asıllı İbrahim isimli köleyi kaçaktır diye kadı huzuruna çıkarmıştır. İbrahim, kendisinin Sis'den Yeniçeri Receb Bâşe'nin kölesi olduğunu, kendisini İstanbul'daki vekilinin yanına gönderdiğini ve gittiğini, ancak dönüşte Ankara'da Kapan Hanı'nda konakladığında hancının kendisini yâvedir diye yakalayarak Musa Subaşı'ya teslim ettiğini belirtmiştir. Kölenin elinde temessük olmaması ve bir kefil bulamadığından yevmî 5 akçe nafaka takdir olunarak Musa Subaşı'ya teslim olunduğu anlaşılmaktadır.[954]

Subaşılar, bu gibi görevlerinin dışında yaralanma ya da ölüm gibi vakalarda olayın nasıl olduğunun keşfi için sancakbeyleri tarafından olay mahalline gönderilmekteydiler. Buna örnek olarak gurre-i Şaban 1039 (16 Mart 1630) tarihli mahkeme kaydını verebiliriz. Kayda göre, mahkemeye başvuran Kâfir Köyü Mahallesi ahalisi, mahalle sakinlerinden olup yüz günden fazla bir zamandır hasta olan Kaybar v. İskender'in öldüğünü belirterek üzerine varılıp olayın keşfini talep etmişlerdir. Keşif için Sancakbeyi tarafından görevlendirilen zâimü'l-vakt Musa Bey b. Turabî, diğer bazı kişilerle olay mahalline gitmiştir. Yapılan keşifte zımmînin vücudunun bazı azalarında sıyrılma sonucu yaraların olduğu görülmüş ve ailesi, kalkıp kapıya çıkmak isteyen Kaybar'ın mecalinin olmadığından düşerek öldüğünü, kimseden davacı olmadıklarını ifade etmişlerdir.[955]

Netice itibariyle mahkeme kayıtlarındaki veriler Ruha, Bursa ve Ankara şehirlerine tayin edilen subaşıların, bulundukları yerlerde asayişi temin etmeye çalıştıklarını, öte yandan zâimü'l-vakt olarak bâd-i hevâ adı altındaki vergileri topladıklarını göstermektedir. Bu şehirlerden Bursa ve Ankara'da subaşı olan şahıslar zâbitü'l-avâbık veya yâve emini adı altında hizmet vermekteyken Ruha şehrinde böyle bir hizmetlerinin olduğuna rastlanılmamıştır.

[953] AŞS. 25, 43-224.
[954] AŞS. 25, 54-279.
[955] AŞS. 24, 58-380.

2. 2. 1. 4. Asesbaşı ve Asesler

Subaşılar, idarî olarak yetkili oldukları bölgelerde kadıların hukukî denetimi altında hizmet vermekteyken, emniyet ve asayişi emirleri altındaki asesbaşı ile bu yetkiliye bağlı asesler ile sağlamaktaydılar. Bunlar bugünün polis müdürü ve polis vazifesi görüyorlardı.[956]

"Gece sırasında kentin hâkimi olan" asesbaşının Arapça'dan gelen unvanı "gece devriyesi yapan askerlerin başı" anlamına gelmektedir.[957] Asesbaşı, subaşı gibi sivil halkın asayiş işiyle ilgileniyordu. Aralarındaki fark, subaşı şehrin gündüz asayişini sağlamaktan sorumlu iken, asesbaşı gece boyunca komutanı yani bir nevi gece bekçisi idi. Yeniçeri ocağına mensup olup bölükbaşı derecesinde olan asesbaşı, ocaktan biri ölüm cezasına çarptırıldığında infazını kendisi yapardı.[958]

Asesbaşının emri altındaki asesler, geceleri çarşı ve pazarları bekleyen bekçiler olup yatakçı ve pasbân[959] gibi isimlerle de anılmaktaydılar. Söz konusu görev, genellikle iltizam usulü ile bir asesbaşının uhdesine verilmekte ve onun tarafından tutulan yeter sayıdaki asesler ile beraber yürütülmekteydi. Şehrin hangi kesiminde, ne kadar asesin bekleyeceği kanunlarla belirtilmişti.[960] Asesler, bekçilik, koruyuculuk hizmetlerinin karşılığında dükkân sahiplerinden belli miktarda bir ücret almaktaydılar. Bu yolla elde edilen gelirler, iltizam yolu ile verildiğinden, asesbaşıların, öteki mültezimlerden bir farkları yoktu. Bu yetkililer, mukataa sahibine karşı parasal mükellefiyetlerini eksiksiz bir şekilde yerine getirdikleri sürece görev üzerlerinde kalmakta; aksi hallerde değişmektedir.[961]

Şehrin sokakları "geceleri karışıklıkların meydana gelmesini önlemek için" karanlığa gömülmektedir. "Kim olursa olsun ve gün ne kadar erken biterse bitsin,

---

[956] Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi*, 291; Özcan, *Osmanlı Şehirciliği ve Vakıflar,* 80.
[957] Robert Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul: Kurumsal, İktisadi, Toplumsal Tarih Denemesi,* çev. Mehmet Ali Kılıçbay vd., (Ankara: TTK Yayınları, 1990), 1: 144.
[958] İlhan Yerlikaya, "Tanzimattan Önce Osmanlı Devletinde Belediye Hizmetleri", *Osmanlı: Teşkilat,* ed. Güler Eren, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 6: 134.
[959] Mantran, pasbân veya pazvant olarak adlandırılan bekçilerin gece esnasında mahalleleri koruduklarından söz etmektedir. Bkz. Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul: Kurumsal, İktisadi, Toplumsal Tarih Denemesi,* 150; Maydaer, pasbân yani gece bekçisinin klâsik dönem Osmanlı toplumunda geceleri mahalle ve çarşıların güvenliğini sağlayan görevli olduğunu belirterek bu yetkili hakkında ayrıntı verir. Bkz. Saadet Maydaer, *XVI. Yüzyılda Bursa'da Asayiş,* 1. bs. (Bursa: Emin Yayınları, 2016), 31-32.
[960] Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya,* 87.
[961] Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya,* 88; Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa,* 171.

Ramazan hariç geceleri sokakta dolaşmak yasaktır". Bununla birlikte elde bir fener olması şartıyla geceleri sokakta dolaşmak mümkündür. Bu cümleden olarak geceleri çarşı ve pazarları bekleyerek buraların güvenliğini sağlayan aseslerin diğer bir görevi geceleri fenersiz dolaşanları yakalamaktı. Bu kişilere genellikle uygulanan ceza ise gece boyunca hapsetmek ya da falakaya yatırmak değil de çalıştırmaktı. Yakalanan bu şahıslar, hamam işletmecilerine teslim edilir, onlar da bunları sabaha kadar külhana odun taşıma işinde kullanırlardı. Bu iş, üstün başın kirlenmesine sebebiyet verdiğinden, serbest bırakıldıklarında elbiselerine bulaşmış toz topraktan bunların tutuklandıkları hemen anlaşılmaktaydı. Bunlara kelime anlamı "fırın efendisi" olan, fakat esasında it, kopuk, serseri anlamına gelen külhanbeyi lâkabı takılmıştı.[962]

Asesler, genellikle şehirdeki dükkân sahiplerinin güven duydukları kimseler arasından, beylerbeyi veya sancakbeyi tarafından kadı huzurunda seçilenlerin sicile kaydedilmesi ile tayin edilmiş oluyorlardı. Geceleri sabaha kadar kendi bölgelerinde çarşıları dolaşarak dükkânları bekleyen bu görevliler, vuku bulan herhangi bir hırsızlık olayında suçlu yakalanamadığı takdirde çalınan eşyaların zararını ödemekten sorumlu idiler.[963]

Sicil kayıtları, ilgili dönemde incelemeye konu olan şehirlerden Ruha ve Ankara'nın bazı ticaret kesimlerinde bu hizmeti yerine getirenler konusunda bizleri aydınlatmaktadır. Nitekim 9 Rebî'ü'l-âhir 1040 (15 Kasım 1630) tarihinde Ruha'da Haffâflar Çarşısının bekçilik hizmetini Hacı Mehmed isimli şahsın ifa ettiği görülmektedir.[964] 19 Safer 1039 (8 Ekim 1629) tarihli belgeye göre, diğer bir şehir Ankara'da Bedestenin pasbânlık hizmetini el-Hâc İbrahim b. Abdullah ifa etmekteyken, Sofçular şeyhi el-Hâc Musa ve Bedesten sakinlerinden bazı kişilerin bu şahsın ihanetinin zahir olduğunu belirtmeleriyle görev içlerinden seçtikleri Pervane b. Abdullah ve İsmail b. Mehmed'e tevcih olunmuştur.[965] Bursa sicillerinde ise asese,

[962] Robert Mantran, *XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat,* çev. Mehmet Ali Kılıçbay, (İstanbul: Eren yayıncılık, 1991), 78.
[963] Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya,* 88-89; Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa,* 172.
[964] UŞS. 207, 222-511.
[965] AŞS. 24, 7-54.

evâhir-i Receb 1039 (6-15 Mart 1630) tarihli dava kaydında "ehl-i örf" taifesi mensupları arasında ismi zikredilen bir görevli olarak rastlanılmıştır.[966]

Bu dönemde dükkânlardan çalınan eşyalar nedeniyle bekçilerden şikâyetçi olunduğuna dair dava kayıtlarına Ruha ve Ankara sicillerinde tesadüf edilmiştir. Meselâ 9 Rebîü'l-âhir 1040 (15 Kasım 1630) tarihli dava kaydına göre, Ruha haffâflarından Manas v. Hızır Beşe'nin Haffâflar Çarşısında bulunan dükkânından geceleyin birkaç taş koparılarak üç mest, bir zenane başmak ve 1 guruşu çalınmıştır. Mahkemeye gelen Manas, çalınan şeylerini adı geçen çarşının bekçisi olan Hacı Mehmed'den talep ettiğini belirtmiştir. Hacı Mehmed, geceleyin dükkândan taş sökülmediğini ancak bir elin içine girebileceği kadar bir deliğin önceden var olduğunu ve ihtimal olarak habbâzan kısmından Arap uşağının elini sokarak adı geçen şeyleri aldığını ifade etmiştir. Ancak, yapılan keşifte dükkândan birkaç taşın sökülerek yatar vaziyette olduğu görülmüş, dolayısıyla Hacı Mehmed'in *hıfz ve hirâsetde* kusurlu olduğu anlaşıldığından çalınan şeylerin kendisinden tazmin edilmesine karar verilmiştir. Öte yandan belgedeki veriler dikkatli bir şekilde incelendiğinde Hacı Mehmed'in ücretinin söz konusu çarşı esnafı tarafından verildiği anlaşılmaktadır.[967] 10 Rebî'ü'l-âhir 1039 (27 Kasım 1629) tarihli diğer bir belgeye göre, bundan evvel Ankara'da ta'ûn marazı ortaya çıktığında şehirden ayrılmak isteyen Abraham v. Yasef isimli Yahudi, şehirden ayrılmadan önce Bedestende bulunan mahzenindeki dolaba bir sepet içinde para ve bazı değerli eşyalarını koyarak pasbânın huzurunda mahzeni kilitleyip gitmiştir. Döndüğünde mahzenin kilidinin yerinde ancak sepetin gitmiş olduğunu belirterek Pasbân el-Hâc İbrahim'den sual olunmasını talep etmiştir. Yapılan aramada sepet boş bir dolabın altında kilidi açılmış ve içinde hiçbir şeyin olmadığı bir şekilde bulunmuştur. El-Hâc İbrahim dükkânı korumada kusur eylediğini kabul etmiş ve Abraham'a zararı karşılığında "muslihûn"un araya girmesiyle sulh bedeli olarak bazı şeyler vermiştir.[968]

---

[966] *"...ve Uzun Çarşuda Kütahya Hanı demekle meşhur olan hana ve dahi etrafında olan dekâkine muhtesib oğlanları ve subaşı ve ases ve sâir ehl-i örf taifesi kadimden...",* BŞS. B110, 47a-293.
[967] UŞS. 207, 222-511.
[968] AŞS. 24, 18-123.

2. 2. 1. 5. Yasakçı

Yasakçılık, yeniçerilerin payitahtta ve taşrada kanun ve kaidelerin uygulanmasından sorumlu olmalarını ifade eden, başlangıcı Fatih Sultan Mehmed dönemine kadar giden ve daha ziyade malî alandaki hizmetlerle ilgili bir görevdi.[969] Bu görevin başlangıç tarihi Fatih dönemine götürülmekle birlikte Ergenç, yasakçılığın XVI. yüzyılın sonlarında ortaya çıktığını ifade etmektedir. Müellif, bu döneme kadar ehl-i örfün, kadı ile beraber ülkenin güvenliğini sağladığını, ancak söz konusu dönemde ortaya çıkan eşkıyalık ve kanunsuz hareketleri önlemede subaşı ve yanındaki örf mensuplarının aciz kaldıklarını, bu nedenle Merkez'in, bunlara takviye amacıyla "yasakçı" adı altında kapıkullarına görev verdiğini, dolayısıyla yasakçılığın olağanüstü şartlar dolayısıyla ortaya çıktığını söyler.[970] Her ne kadar Ergenç tarafından yasakçılığın, duyulan ihtiyaç nedeniyle XVI. yüzyılın sonlarında ortaya çıktığı belirtilse de, bu görevin Fatih döneminden itibaren varlığının Divan-ı Hümayun'da bir meselenin görüşülmesi nedeniyle mühimme kaydına yansıdığı ifade edilmektedir. Kayda göre, Tırnova kasabasına yasakçı olarak gönderilen Şaban isimli yeniçerinin göreve başlamasının kadı tarafından engellenmesi üzerine gönderilen hükümde söz konusu görevin Fatih Sultan Mehmed zamanından beri yapılageldiği belirtilmiş ve görevin yürütülmesi istenmiştir.[971]

Verilerden de anlaşılacağı üzere yasakçılık hizmetinin Fatih döneminden itibaren var olduğu görülmektedir. Yasakçı genellikle taşra kulluklarına verilen bir isim olmakla birlikte kale kapılarını ve elçilikleri korumak, satışı yasak malları izlemek, gümrük kapılarını ve pazarları denetlemek bunların görevleri arasında idi.[972] Kanuni devri yasakçılık hizmeti için bir dönüm noktası olarak görülmektedir. Zira bu devirden itibaren yasakçılık yaygınlık kazanarak asayiş ve düzeni sağlama ile ilgili görevlendirmeler ön plana çıkmıştır.[973] Taşrada görevlendirilen yasakçılar için kulluk, değnek, yasakçı değneği, değnek kulluk, yasavul, yasakkulu/yasakçı kulu

[969] Fethi Gedikli, "Yasa", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43: 339.
[970] Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, 89-90.
[971] Emine Dingeç, "16. Ve 17. Yüzyıllarda Taşra'da Yasakçılar", *Türk-İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi,* 7 (2009): 132-133; Dingeç'in çalışmasında yer verdiği Yenişehir-i Fenar kadısına gönderilen 22 Zi'l-hicce 1040 (22 Temmuz 1631) tarihli söz konusu mühimme kaydı için bkz. BOA, {DVNSMHM. d: 85/527.
[972] Gedikli, "Yasa", 43: 339.
[973] Dingeç, "16. Ve 17. Yüzyıllarda Taşra'da Yasakçılar", 133.

gibi ifadeler de kullanılmıştır. Bu hizmete "emr-i padişâhîye mutî ve münkad oldukları için" yeniçeriler getirilmekteydi.[974]

Yasakçı olarak anılan görevli, bir şehir ya da beldeye gerekli sayıda tayin edilmekte ve bunların başına "yasakçıbaşı" getirilmekteydi. Gerek yasakçının gerek başlarındaki yasakçıbaşının tayini Yeniçeri Ağası'nın kadıya hitaben yazdığı bir mektupla olmaktaydı. Sicile sûreti geçirilen mektupta Yeniçeri Ağası, kimleri görevlendirdiğini belirtmekte ve sonra vazifelerinin neler olduğunu zikretmekteydi.[975] Yasakçıbaşı, yanındaki adamları ile birlikte genel kolluk kuvveti fonksiyonunu üstlenirken, yüksek meblağlara varan vergi gelirlerinin mukataalarına da yasakçılar tayin edilmekteydi.[976] Yasakçılık hizmetini ifa edenlerin ücreti olarak hizmet verdikleri bölge ahalisinden belli bir süre için her dört koyundan birer akçe ve her sürüden bir toklu yasakçılık resmi alınmaktaydı.[977]

Kadı sicillerinden, ilgili dönemde, Ruha'ya yasakçı tayinlerinin dergâh-ı 'âlî yeniçerilerinin kethüdası Mehmed tarafından şehrin kadısına hitaben yazılan mektuplarla gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Nitekim 8 Cemâziye'l-âhir 1039 (23 Ocak 1630) tarihli mektuba göre, şehrin beş değnek yasakçılık hizmetine yeniçerilerden birinci ağa bölüğünden Korucu? Hasan Bâşe;[978] 5 Ramazan 1039 (18 Nisan 1630) tarihli mektuba göre, aynı hizmete yeniçerilerden altmışıncı ağa bölüğünden Gedikli Mehmed Bâşe tayin edilmiştir.[979] 8 Zi'l-hicce 1039 (19 Temmuz 1630) tarihli bir başka mektuba göre, şehirde yasakçılık hizmetini ifa etmekte olan altmışıncı ağa bölüğünden Mumcu? Mehmed Beşe ve birinci bölükten Murad Bâşe'nin tekrardan şehrin beş değnek yasakçılık hizmetine tayin olundukları görülmektedir.[980] 8 Rebî'ü'l-evvel 1040 (15 Ekim 1630) tarihli mektuba göre, şehrin yasakçılık hizmetine Serdar Mustafa Beşe getirilmişken,[981] evâhir-i Cemâziye'l-evvel 1040 (26 Aralık 1630-4 Ocak 1631) tarihli mektuba göre, söz konusu göreve dergâh-ı 'âlî

[974] Dingeç, "16. Ve 17. Yüzyıllarda Taşra'da Yasakçılar", 131-132; Gedikli, "Yasa", 43: 339.
[975] Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya,* 90; Özcan, *Osmanlı Şehirciliği ve Vakıflar,* 81.
[976] Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa,* 146.
[977] Gedikli, "Yasa", 43: 339.
[978] UŞS. 207, 355-737.
[979] UŞS. 207, 337-704.
[980] UŞS. 207, 316-664.
[981] UŞS. 207, 294-614.

yeniçerilerinden kırk birinci cemaatten Veli Bâşe, Mustafa Bâşe, Osman Beşe ile altmışıncı ağa bölüğünden Ali Beşe ve Halil Bâşe tayin edilmişlerdir.[982]

Sicil kayıtları, bu dönemde şehre dışardan getirilen pamuk, sabun, pirinç gibi ürünler için yasakçılar tarafından belli bir miktarda yasakçılık ücreti alındığını, ancak yasakçıların belirlenen miktardan daha fazla ücret aldıklarından, bu durumun kendilerinden şikâyetçi olunmasına sebebiyet verdiğini yansıtmaktadır. Meselâ aralarında Ruha Pazarbaşısı Mustafa ve erbâb-ı hirefden Hacı İbrahim ile gümrük zabıtı Didebân[983] Cum'a'nın da bulunduğu bir grup tarafından mahkeme gündemine taşınan evâhir-i Cemâziye'l-evvel 1039 (6-15 Ocak 1630) tarihli dava kaydını buna örnek gösterebiliriz. Kayda göre, mahkemeye gelen söz konusu grup, bundan evvel şehirde yasakçı olanların, şehre dışardan gelen sabun, pamuk gibi ürünlerden deve yükünden 4'er akçe yasakçılık ücreti almaktayken, şu anda bu hizmette bulunan Gedikli Mehmed Beşe'nin buna uymayarak dört yük sabun için 1 guruş aldığını, bunun yanı sıra pirinç ve galâldan kapılarda aldığı ücretin dışında çarşıda tekrardan pirinç yükünden 5'er akçe aldığını, ayrıca fukaraya zulmünün olduğunu belirterek bu hususun şimdiye kadar hizmeti ifa edenlerden sorulmasını talep etmişlerdir. Mecliste hazır bulunan yeniçeri serdarı Topal Mustafa Beşe, Hasan Çelebi ve Hüseyin Beşe'nin, bu zamana kadar yasakçı olanların merkep yükünden 2, katır yükünden 3 ve deve yükünden 4'er akçe aldıklarını, bunun dışında pirinç ve galâldan kapıda aldıkları ücrete ek olarak çarşıda tekrardan bir meblağ almadıkları yönünde ifade vermeleri üzerine davalı ziyade akçe almaması yönünde uyarılmıştır.[984]

İncelenen sicillerden araştırmaya konu olan dönemde Bursa'da yasakçılık hizmeti ile ilgili herhangi bir bilgiye tesadüf edilememişken, 23 Şevval 1040 (25 Mayıs 1631) tarihli belge, bu tarihte Ankara'da Mehmed Bâşe isimli şahsın yasakçı olarak hizmet verdiğini göstermektedir. Belge incelendiğinde, şehirde asayişi bozarak suç işleyen şahısların yakalanarak mahkeme huzuruna getirilmeleri için bu yetkilinin görevlendirildiği anlaşılmaktadır. Şöyle ki, sol eli yaralı bir şekilde mahkemeye gelen Halil b. Hudaverdi, Yunus b. Abdullah ve onun iki yoldaşının Bedesten'in etrafında olan çarşıdaki Müslümanların dükkânlarını yağma ettiklerini,

[982] UŞS. 207, 285-595.
[983] Bekçi, muhafız, kolcu, nöbet bekleyen gibi anlamlara gelmektedir, bkz. Şemseddin Sami, *Kâmûs-i Türkî*, 13. bs. (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2004), 638.
[984] UŞS. 207, 64-139.

Yunus'un hançer ile sol elini yaraladığını, ayrıca çok sayıda kişiyi darp ettiğini ileri sürerek davacı olmuştur. Bunun üzerine haklarında suç iddiası olan şahısları yakalayarak mahkemeye getirmesi için yasakçı Mehmed Bâşe görevlendirilmiş, Mehmed Bâşe sadece Yunus'u yakalamış ve Yunus serdarları Mahmud Bey'e teslim edilmiştir.[985]

2. 2. 1. 6. Kale Görevlileri (Dizdar, Kethüda ve Kale Erleri)

"Kale, hisar" anlamına gelen Farsça "diz" sözcüğünden türetilen dizdar, Türk-İslâm devletlerinde kale muhafazası ve yönetiminden sorumlu görevli anlamına gelmektedir.[986] Kale ile ilgili her hususun sorumlusu ve kale erlerinin komutanı olan dizdar, genellikle kapıkulu askerleri arasından tayin edilirdi. Bu göreve getirilen kapıkulunun ulûfesi hazineye kalmakta ve kendisine bulunduğu bölgeden timar tevcihi yapılmaktaydı. Dizdar olan şahıs, görevi gereği, beylerbeyi/sancakbeyi ve kadıya karşı sorumlu olup, onların denetimi altında bulunmakta; herhangi bir başarısızlığı veya görevini kötüye kullanması halinde, bu kişilerin arzı ile azledilebilmekteydi.

Sefer sırasında orduya katılmakla yükümlü dizdarın[987] en önemli görevi, kalenin ve doğal olarak şehrin muhafazasını sağlamak, o yöreden geçecek merkeze ait hazineye kılavuz hizmetinde bulunmaktı.[988] Öte yandan bu yetkilinin, kalede saklı tutulan değerli eşyaların korunması, şehrin asayişi ve zindandan sorumlu olmak gibi çeşitli görev ve sorumlulukları vardı. Bu nedenle dizdar, her istediğinde dışarıya çıkamıyor, bunun için beylerbeyinden izin talep etmesi gerekiyordu. Ayrıca, emri altında bulunan askerlerin de zorunluluk olmadıkça kaleden çıkarak gezmelerine izin verilmiyordu.[989]

---

[985] AŞS. 25, 44-230.
[986] Yusuf Oğuzoğlu, "Dizdar", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9: 480.
[987] Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, 98-99.
[988] Yusuf Oğuzoğlu, "XVII. Yüzyılda Türkiye Şehirlerindeki Başlıca Yöneticiler", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi,* 1 (1986): 153; Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı (1516-1566),* (Elazığ: Fırat Üniversitesi Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları: 1, Tarih Şubesi Yayınları: 1, 2003), 87.
[989] Çakar, *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı (1516-1566),* 87-88.

Kale komutanı olan dizdarın emrinde kale erenleri veya mustahfızan ve azebân olarak anılan ulûfeli askerler vardı. Kalede bulunan kethüda, [990] "mâl-ı mîrîye ve kal'aya hizmet eylemekte" dizdarın yardımcısıydı. Kale erlerinin dirlik ve düzenin sağlanması, diğer hizmetlerin yerine getirilmesinde dizdar ile birlikte sorumluydu. Tayin edilmesinde izlenen yol ile bağlı bulunduğu makamlar dizdarınki ile aynıydı. Gece ve gündüz kaleyi bekleyen kale erleri, buraya beratla tayin edilirler ve kendilerine hizmetleri karşılığında timar verilirdi. Dizdar ve kale kethüdasının yönetiminde olan kale erleri, bu kişilerin arzı ile tayin edilirler veya azledilirlerdi. Bunlar, topçu, cebeci, tüfenk-endâz diye çeşitli askerî sınıftan kimselerdi. Asıl görevleri kaleyi korumak olan mustahfızlar, savaş sırasında sefere çağrılırlar, kalan bir kısmı da beldenin güvenliğini sağlamakla görevlendirilirdi.[991] Diğer bir görevli azebler, ilk zamanlarda savaşlarda yeniçerilerin önünde durarak harp eden yaya kuvvetleriydi. Zamanla Azeb teşkilatının genişletilmesiyle kale azebleri meydana getirilmiş ve XVI. yüzyılın başlarından itibaren maaşlı yani ulûfeli olarak kale hizmetlerinde kullanılmaya başlamışlardır.

Osmanlı kalelerinde zikredilen kale görevlileri dışında kâtip, mehterbaşı, çorbacı gibi görevliler[992] ile kalenin savunmasında önemli rolleri olan bir topçubaşı (sertopî) ve onun emrinde çalışan topçular bulunmaktaydı.[993]

Sicil kayıtlarından, incelenen dönemde araştırmamızın konusunu teşkil eden üç Osmanlı şehrinden biri olan Ruha'da, buranın kale kesiminde hizmet veren görevlilerden dizdar ve azebler ağası tespit edilmiştir. Nitekim anlaşıldığı kadarıyla bu dönemde kalenin dizdarlık hizmetini Ali Ağa isimli şahıs yürütmekte olup,[994] Muharrem 1040 (Ağustos/Eylül 1630) tarihli belgeye göre, daha önce 3,5 müd buğday ve 3,5 müd arpaya Cum'a Ağa'nın uhdesinde olan Harran Nahiyesinde havass-ı hümâyûn karyelerinden Parepare köyü, buçuk müd ziyade veren Dizdar Ali Ağa'nın uhdesine verilmiştir.[995] 27 Cemâziye'l-evvel 1040 (1 Ocak 1631) tarihli

[990] Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566),* (Ankara: TTK Yayınları, 1989), 47-48; Çakar, *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı (1516-1566),* 88; Ünal, umumi olarak kale ve hisarın korunmasında görevli müstahfızların, genellikle ulûfeli olmakla birlikte timar tasarruf edenlerin de mevcut olduğundan söz etmektedir. Bkz. Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566),* 48.
[991] Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, 100.
[992] Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566),* 48.
[993] Çakar, *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı (1516-1566),* 88.
[994] UŞS. 207, 66-143; UŞS. 207, 192-439; UŞS. 207, 232-538.
[995] UŞS. 207, 307-641.

berat kaydına göre, kaledeki azeblerin ağalık hizmeti, *"hîn-i tevzî'de hizmeti ve mülâzemeti mukabelesinde"* sipahi oğullarından kırk ikinci bölükten Hacı Şaban b. Yusuf'a tevcih edilmiştir. Ancak, Hacı Şaban'ın, kendisine verilen ruûs-ı hümâyûnu kendi isteğiyle sipahi oğullarından altmış dokuzuncu bölükte yevmî 24 akçe ulûfeye mutasarrıf olan Ahmed b. Muharrem'e vererek görevden feragat etmesiyle göreve Ahmed b. Muharrem getirilmiştir.[996] Mevcut verilerden, zikredilen tarihten önce görevi Ahmed Ağa b. Mehmed'in ifa ettiği anlaşılmaktadır.[997]

Diğer bir şehir Bursa'ya baktığımızda, sicil kayıtlarından, şehrin kalesinin muhafazasından sorumlu görevliler tespit edilememiş, öte yandan bu kesimde hizmet verenlerden mehterler ve mehterbaşının varlığına rastlanılmıştır. Evâhir-i Zi'l-hicce 1039 (1-9 Ağustos 1630) tarihli berat kaydına göre, kalede mehterbaşılığı hizmetine, hassa mehterbaşı Mustafa'nın arzı ile Veli isimli kişinin tayin edildiği görülmektedir.[998]

İncelenen dönemde, araştırmamızın konusunu oluşturan diğer bir şehir Ankara'nın kale kesimindeki görevlilere baktığımızda, sicil kayıtlarında dizdar, kethüda ve mustahfızlara tesadüf edilmiştir. Mevcut veriler incelendiğinde bu dönemde kalenin dizdarlık hizmetini Hasan Ağa isimli şahsın;[999] bu yetkilinin yardımcısı konumunda olan kethüdalık hizmetini ise Abdülkerim Bey b. Mirza'nın ifa ettiği anlaşılmaktadır.[1000] 13 Cemâziye'l-âhir 1040 (17 Ocak 1631) tarihli belgeden, kale komutanı olan dizdarın, aynı zamanda kaledeki Sultan Alaeddin Câmii evkafının tevliyet hizmetini de yürüttüğünü öğrenmekteyiz.[1001] Kalenin diğer bir hizmet grubunu mustahfızlar oluşturmakta olup, sicil kayıtları, bu görevlilerin Ankara Sancağına bağlı köylerde timarlarının olduğunu göstermektedir. Nitekim 28 Rebî'ü'l-âhir 1040 (4 Aralık 1630) tarihli belgeye göre, kale muhafızlarından Abdullah oğlu Mehmed'in sancağa bağlı Kasaba Nahiyesi köylerinden Ilgazi köyünde 1.800 akçe timarının;[1002] 26 Cemâziye'l-evvel 1039 (11 Ocak 1630) tarihli belgeye göre ise, bu görevde bulunan Halil isimli kişinin söz konusu nahiyeye bağlı

[996] UŞS. 207, 280-589.
[997] UŞS. 207, 21-48; UŞS. 207, 194-443.
[998] BŞS. B55, 170b-1111.
[999] AŞS. 24, 11-80; AŞS. 24, 33-226; AŞS. 24, 111-682; AŞS. 24, 129-776; AŞS. 25, 50-260.
[1000] AŞS. 24, 48-319; AŞS. 24, 66-424; AŞS. 24, 147-885.
[1001] AŞS. 24, 150-900.
[1002] AŞS. 24, 165-962.

Hacılar köyünde 1.400 akçe timarının olduğu anlaşılmaktadır.[1003] Belgeler, vefat etmiş olan söz konusu timar sahiplerinin boşalan gediklerinin,[1004] Dizdar Hasan Ağa'nın arzı üzerine başka şahıslara tevcih edilmesine ilişkindir.

2. 2. 1. 7. Şehir ve Mahalle Kethüdaları

Kelime anlamı genelde yardımcı demek olan kethüdanın temel anlamı, devlet işlerine halkın arasında yardımcı olan demektir. Bu yönü ile göçer boyların, devletle ilişkilerini düzenleyen şahıstır ki, Türkiye Selçuklularından itibaren görülmektedir. Kethüda, şehirlerdeki mahallelerde ve köylerde de halkın önderi, temsilcisiydi.[1005]

Her Osmanlı şehrinde, buraların halkını hükümet nezdinde temsil eden bir şehir kethüdası olup, Selçuklu döneminde bunların "iğdişbaşı" olarak anıldığı görülmektedir. Şehir kethüdasını, yürüttüğü görev itibariyle kısmen de olsa günümüzdeki belediye başkanına benzetmek mümkündür. Her ne kadar kadı, bulunduğu kazanın aynı zamanda bir nevi belediye meclisi başkanı durumunda olsa da, uygulamada şehrin işlerinin büyük bir kısmını şehir kethüdası yerine getirmekteydi. Bu yetkilinin göreve getirilmesi, bugünkü belediye başkanları gibi, halkın tamamının katıldığı bir seçimle değil de şehir ileri gelenlerinin ve halkın üzerinde ittifak sağladığı bir kişinin hükümete teklif edilmesi şeklinde gerçekleştirilirdi. Halkın tercih ettiği kişi, sancakbeyi tarafından merkeze arzedilir ve genellikle merkez bunu kabul ederek Berat-ı Hümâyûn gönderirdi. Bununla birlikte, seçilen şahsın halk tarafından sevilen ve sayılan birisi olmasına dikkat edilirdi. Şehir halkı, kethüdadan memnun olmadıkları durumda yerine başka birinin getirilmesini sancakbeyi vasıtasıyla merkeze bildirme hakkına sahiptiler. [1006]

[1003] AŞS. 24, 222-1142.

[1004] Belgelerde geçen "gedik" in, askerî alandaki anlamıyla kullanıldığı görülmektedir. Askerî alanda gedik, savaşçı sınıfından sayılmadığı halde terfi ederek zabit olabilen topçu, kale muhafızları gibi askerî zümrelerin kadroları için kullanılmıştır. Daha ziyade kale muhafızlarına tevcih edilen gedik timarlar bu mananın kapsamındadır ve Osmanlı Devleti'nin başlangıcı itibariyle mevcuttur. Bkz. Ahmet Akgündüz, "Gedik", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13: 541; Öte yandan Ergenç, çalışmasında yer verdiği bir belgede geçen "gedik" in, kale erliği kadrosu anlamında kullanıldığından bahsetmektedir. Bkz. Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya,* 99.

[1005] Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş: Anadolu'nun İdari Taksimatı,* 1: 33.

[1006] Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566),* 49.

Devletle halk arasında idari ve mali konularda aracılık yapan şehir kethüdasının muhtelif görevleri olup, bunların başında şehrin dirlik ve düzenliğinin korunması gelmekteydi. Bunun yanı sıra, şehre gelen mübaşir, ulak gibi resmî görevlilere hizmet etmek, barınma ve beslenme sorunlarını halletmek, bir şehirden başka bir şehre giden vali, mutasarrıf, mütesellim vb. üst seviyedeki yöneticilerin yol boyunca masraflarını karşılamak, sefere çıkan askerî birliklere ihtiyaçları olan zahireyi temin etmek gibi vazifeler şehir kethüdasının görevleri arasındaydı. Şehir kethüdaları, zikredilen bu idarî görevlerinin dışında, malî bakımdan vergilerin "tevzi ve taksim" edilmesi, mahallelerde kimin ne kadar vergi vereceği, kimin muaf olduğunun tespiti gibi görevleri de yerine getirmekte idiler.[1007] Öte yandan, devlet tarafından halka yüklenen parasal ve hizmet görevlerinin yerine getirilmesinde, şehirliye yükümlülüklerin adaletli bir şekilde dağıtılması, işlerin sıraya konması; yükümlülüklerle ilgili olarak halkın dilek ve isteklerinin merkeze iletilmesi, şehirde darlık ve sıkıntı çekilmemesi gibi görevlerinin olduğu belirtilmektedir.[1008]

Osmanlı'da şehir kethüdalığı hizmetinin yanı sıra şehirlerin mahalle kesimlerinde de birer kethüda görevlendirilmişti. Reis olarak da anılan bu yetkilinin temel vazifesi, mahallenin dirlik ve düzenini sağlamaktı. Şehir kethüdasına bağlı olarak hizmet veren bu görevliler, asayişin sağlanması hususunda mahalle bekçileri ile iş birliği yaparlardı.[1009]

Araştırmanın konusunu oluşturan yıllarda üç Osmanlı şehri Ruha, Bursa ve Ankara'da hizmet veren şehir kethüdalarının isimlerine, genellikle dava kayıtlarındaki "şuhûdü'l-hâl" denilen kimselerin arasında rastlanılmış olup, kayıtlardan bunların görevleri hakkında aydınlatıcı veriler tespit edilememiştir. Mevcut veriler ışığında bu yetkililerin isimlerine bakıldığında, Ruha'nın kethüdalık hizmetini Rebî'ü'l-âhir 1040 (Kasım/Aralık 1630) tarihinde Hüseyin Bey isimli şahsın;[1010] Bursa'da bu hizmeti evâil-i Rebî'ü'l-âhir 1039 (18-27 Kasım 1629) tarihinde Mahmud Çelebi b. Yusuf'un,[1011] 1040 yılının ilk aylarında ise Mehmed

[1007] Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara (Fizikî, Demografik, İdarî ve Sosyo-Ekonomik Yapısı 1785-1840),* 158-159; Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566),* 49-50.
[1008] Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa,* 175.
[1009] Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566),* 50; Çakar, *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı (1516-1566),* 91.
[1010] UŞS. 207, 223-512.
[1011] BŞS. B50, 109b-662.

Çelebi b. Şücâ'ın[1012] yürüttüğü görülmektedir. Bursa kadı siciline intikal eden 10 Cemâziye'l-âhir 1040 (14 Ocak 1631) tarihli şehir kethüdalığı beratına göre, söz konusu görev, 3 Cemâziye'l-evvel 1040 (8 Aralık 1630) tarihi itibariyle çeşitli yararlılıklar göstermiş olan Mehmed b. Abdülgani'ye tevcih olunmuştur.[1013] Bununla birlikte, 28 Receb 1040 (2 Mart 1631) tarihli dava kaydının "şuhûdu'l-hâl" kısmında şehir kethüdası olarak Mehmed Çelebi b. Şücâ'ın isminin geçmesi, bu şahsın bu tarihte tekrardan hizmette bulunduğunu göstermektedir.[1014] Diğer bir şehir Ankara'ya baktığımızda, 1040 (1630/1631) yılında bu hizmette el-Hâc Mehmed Bâşe'nin bulunduğu anlaşılmaktadır.[1015]

İncelenen şehirlerde, diğer bir görevli mahalle kethüdasına bakıldığında, sicil kayıtlarından Bursa ve Ankara'da bu görevliye dair herhangi bir bilgiye tesadüf edilmemişken, Ruha'da mevcut mahallelerden Bâbü'l-Emir mahallesinin kethüdası tespit edilmiştir. Evâhir-i Zi'l-hicce 1039 (1-9 Ağustos 1630) tarihli dava kaydına göre, mahallenin kethüdası Raldan isimli zımmî olup, belgedeki veriler dikkatli bir şekilde incelendiğinde bu şahsın, bağlı olduğu mahallede buranın mübaşirlerince toplanan avarız ve bedel-i nüzul gibi tekâlif-i örfiyye adı altındaki vergilerden muaf olanların tespitinde yetkili olduğu anlaşılmaktadır.[1016]

2. 2. 2. Ehl-i İlm

Osmanlı Devleti'nde, şer'iyye mahkemelerinde yargı görevini yürüten ve çok geniş kapsamlı yetkileri bulunan şahıslar "kadı" olarak anılmaktadır. Hâkim veya hâkimü'ş-şer' olarak da adlandırılan kadı, Osmanlı hukukçuları tarafından "insanlar arasında meydana gelen dava ve anlaşmazlıkları şer'î hükümlere göre karara bağlamak için devletin en yüksek icra makamı (sultanlar veya yetkili kıldığı şahıslar) tarafından tayin edilen şahıs" şeklinde tarif edilmektedir.[1017]

Osmanlı sivil idaresinin esasını, "kaza" adını alan ve büyük bir kasaba veya şehir ile etrafında ona tâbi çok sayıda köylerden ibaret olan bir bölge oluşturmakta,

[1012] BŞS. B55, 50b-312; BŞS. B55, 76b-502.
[1013] BŞS. B55, 150a-983.
[1014] BŞS. B55, 116b-788.
[1015] AŞS. 24, 107-664; AŞS. 25, 31-165; AŞS. 25, 49-257.
[1016] UŞS. 207, 191-438.
[1017] Halil Cin vd., *Türk Hukuk Tarihi,* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2017), 266-267.

her kazanın başında ise en büyük sivil ve adlî amir olarak kadı bulunmaktaydı. Kazaları idare eden bütün kadıların, hiçbir vasıta olmaksızın doğrudan doğruya Divan'a bağlı olmaları ve oradan emir almaları Osmanlı merkeziyetçi idaresinin esasını teşkil etmekteydi.[1018] Osmanlının ilk kadısı, Şeyh Edebali'nin damadı ve talebesi Mevlâna Tursun Fakih olup, bu zât aynı zamanda ilk Osmanlı hutbesini okuyan kişi idi.[1019]

Kadılık hizmetinin hiyerarşik anlamda en üst mercii Anadolu ve Rumeli kazaskerliğiydi. Osmanlı kadısı bu hiyerarşi içinde medrese tahsili ve hukuk eğitimi almak zorundaydı.[1020] Bir kimse, medreseden mezun olup, kadıasker divanında bir nevi staj gördükten sonra, müderris olmayı tercih etmeyip kadılık etmek istediğinde doğrudan doğruya kaza kadılığına tayin edilirdi. Bununla birlikte bir müddet müderrislik hizmetinde bulunup, sonra kadı olmak isteyenler müderrisliklerinin derecesine göre kaza, sancak veya eyaletlerden birinin kadılığına getirilirlerdi. Bu durum kanunnâmelerde tespit edilmiştir. Meselâ yirmili bir medrese müderrisi kırk beş akçelik kadılığa tayin edilirken, Sahn ve Ayasofya müderrisleri kadılığın en yüksek mertebesi "Taht kadılığı" veya "Mevleviyet" olarak adlandırılan beş yüz akçelik eyalet kadılıklarına getirilirlerdi. Buna karşılık üç yüz akçelik kadıların defterdar, beş yüz akçelik kadıların ise beylerbeyi olmaları hükmü yer almaktaydı.[1021]

İlmiyye mensuplarının tayin, azil, yer değiştirme ve diğer özlük işlerini takip eden daire, merkezdeki kadıaskerlik makamıydı. Kadıların nereye, ne kadar süre ile tayin edilecekleri, aynı zamanda Divân-ı Hümâyûn üyesi olan kadıasker tarafından düzenlenir ve "ruznâme" olarak adlandırılan deftere yazılırdı. Sırası, zamanı gelen

[1018] Akdağ, "Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar", 48.
[1019] A. Refik Gür, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadılık Müessesesi*, haz. M. Nihat Aryol, 1. bs. (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015), 53.
[1020] Özcan, *Osmanlı Şehirciliği ve Vakıflar*, 83.
[1021] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı,* 3. bs. (Ankara: TTK Yayınları, 1988), 87-89; Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı,* 128-129; XVI. yüzyılda İstanbul, Edirne, Bursa, Bağdat, Mısır, Şam, Halep, Mekke, Medine ve Trablus kadılıkları, yevmî 500 akçeli mevleviyet kadılıkları arasında zikredilmekteyken, XVII. yüzyılın ortalarından itibaren mevleviyetler Kadıaskerlikler, İstanbul, Mekke, Edirne, Bursa, Mısır, Medine, Şam, Kudüs, Halep, Selanik, Galata, Yenişehir (Tırhala Yenişehri), Filibe, Üsküdar, Havass-ı Refia (Eyüp), İzmir, Bağdat, Diyarbekir, Manisa, Sofya ve Belgrad olarak belirtilmektedir. Bkz. Yasemin Beyazıt, *Osmanlı İlmiyye Mesleğinde İstihdam (XVI. Yüzyıl),* (Ankara: TTK Yayınları, 2014), 178-179; Söz konusu kadılıklardan Bursa, Edirne ve İstanbul kadılıkları "tahtgâh-ı selâse" olarak anılmaktaydı. Bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı,* 89; Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı,* 128.

kadı'nın tayini için padişaha arzda bulunulur ve onay alındıktan sonra durum bir mektupla ilgili şahsa bildirilerek berat alması istenirdi. Berat geldikten sonra ise atama işlemi tamamlanmış olurdu. Çoğu defa kadılar arası nakil ve tayinler, çok daha evvelden plânlanır ve henüz bir yerin kadılığı boşalmadan, oraya gelecek bir sonraki kadıya durum kadıaskerce bildirilirdi. Bu aradaki bekleme süresine ikinci kadı'nın tevkîti denirdi. Kadılar, bir yere belli bir süreliğine tayin edilirlerdi.[1022] Kaza kadılarının hizmet süresi bir yerde yirmi ay, Mevleviyetlerde bir seneyi geçemezdi. Bu süreyi dolduran kadı, mazul sayılarak yerine sırada bekleyen başka biri tayin edilir ve kendisi İstanbul'a gelerek her çarşamba günü kadıasker dairesine devam edip sıra beklerdi.[1023]

"Cihet" veya "vazife" olarak adlandırılan kadıların maaşları yevmîye, yani günlük hesabıyla en fazla 500 akçeye kadar yükselebilirdi.[1024] Kadıların gündelikleri, onların rütbelerini, dolayısıyla tayin edildikleri kazaların büyüklük ve önem derecelerini yansıtan itibarî bir meblağ idi. Esasında hazineden kadılara böyle bir para ödenmiyor, onlar yaptıkları işlemler mukabelesinde halktan aldıkları para ile geçimlerini sağlıyorlardı. Bu yetkililer, mahkemeye intikal eden her türlü davadan belli bir ücret aldıkları gibi, nikâh akdi, ölen birinin terekesinin vârisleri arasında taksim edilmesi, her türlü sözleşme gibi taraflarınca yapılan işlemler de ücrete tâbi idi ve bunların toplamı, onların gelirini oluşturuyordu. Aynı işlemler karşılığında, iş sahipleri diğer mahkeme hizmetlilerine de belli bir ücret ödemekte idiler.[1025]

Kadıların görev ve yetkileri oldukça geniş olup, bunları adlî, idarî ve beledî olmak üzere üç bölümde incelemek mümkündür.

Bir hâkim olan kadılar, öncelikle bütün davalara bakarlar, adlî işleri görürlerdi.[1026] Kadıların bulundukları kaza ve şehirlerde şer'î mahkemeler vardı. Kadılar, şer'î ve hükmî işlemlerde kendilerine verilen beratlarda gösterilen görevleri görüp, hanefî mezhebi üzere hüküm verirlerdi. Nikâh, evlenme, miras taksimi, yetim ve mal-i gâibin muhafaza edilmesi, vasi tayini ve azli, vasiyetlerin ve vakıfların

[1022] Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, 102-104.
[1023] Ziya Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi,* 8. bs. (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2010), 196.
[1024] Çakar, *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı (1516-1566)*, 96.
[1025] Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, 105-107.
[1026] Çakar, *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı (1516-1566)*, 97.

hükümlerine riayet edilmesinin nezareti, cürüm ve cinayet gibi davalar, kısaca şer‘î ve hukukî bütün işlemler kadılar tarafından görülürdü. Reaya ile askerî sınıf arasındaki ihtilaf, hükümetin emriyle kadılar tarafından görülür ve verilen hüküm hükümete bildirilerek oranın vereceği karara göre yerine getirilirdi.[1027]

Bilindiği üzere kadı'nın görevlerinin büyük bir kısmı mahkemede yürütülüyordu. Bu yetkilinin mahkeme işlerinde yardımcısı olan bir kısım memurlar vardı ki, bunların başında "nâib" geliyordu. Genellikle müderris ve ma‘zûl kadılar arasından seçilen nâib,[1028] kadı'nın vekili, onun yargı alanının bir bölümünde görevlerini yükümlenen şahıs olup, kadı tarafından tayin, teftiş ve azledilirdi.[1029] Kadı'nın, kazanın büyüklüğüne göre birden fazla nâibi bulunabilirdi. Bu nedenle nâibler vazifelerinin önemine göre kaza nâibleri, kadı nâibleri, mevâli nâibleri, bâb nâibleri, ayak nâibleri ve arpalık nâibleri olmak üzere başlıca altı kısma ayrılmaktaydı.[1030]

Kadıya işlerinde yardımcı olan diğer bir görevli muhzırbaşı idi. Bu görev, "berat-ı padişahi" ile, genel bir kaide olarak, altı-bölük halkından birine verilmekteydi. Muhzırbaşı olan şahıs, kendisine verilen görevi yerine getirebilmek için, yanına, "muhzır" diye anılan bir çeşit adlî polis erleri almaktaydı.[1031] Muhzırbaşı ve yanındaki muhzırlar, alacak-verecek gibi kişiler arasında meydana gelen anlaşmazlıklarda, davalıları mahkeme huzuruna celp ve kadı hükmünden sonra davalının hakkını teslim eden görevlilerdi. Kanunnamelerde "ihzariye" olarak anılan bu görev, padişah tarafından muhzırbaşına verilmekte, muhzırbaşı ise bu görevi ya bizzat kendisi ya da vekilleri ve yeteri kadar muhzırları ile birlikte yerine getirirdi. Muhzırbaşılık, umumiyetle taşrada görevlendirilmesi gereken kapıkullarına timar

---

[1027] Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı,* 108-109; Çakar, *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı (1516-1566),* 97.

[1028] Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566),* 53; Çakar, *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı (1516-1566),* 97.

[1029] Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı,* 82.

[1030] Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı,* 117; Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı,* 130; Zikredilen altı nâib hakkında ayrıntılı bilgi veren Uzunçarşılı, bâb nâiblerinin, kadı'nın işinin çokluğuna mebni ona vekâleten dava dinlediklerinden söz etmektedir. Nitekim incelenen yıllarda "bâb nâibi" olan yetkiliye Bursa sicillerinde rastlanılmış olup, 3 Safer 1039 (22 Eylül 1629) tarihli dava kaydı incelendiğinde, bi'l-fiil bâb nâibi olan umdetü'l-müderrisîni'l-kirâm Mevlâna es-Seyyid Abdurrahman b. Ahmed'in, boşanmaya ilişkin bir davayı mahallinde ketb ve tahrir için mahkemece ilgili menzile gönderildiği görülmektedir. BŞS. B50, 83b-514.

[1031] Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi*, 437.

olarak verilmekte idi.[1032] Mahkemelerce, muhzırbaşı emri altında muhzırlara gördürülen işler mukabelesinde, işlemlerle ilgili taraflardan *ihzariye ücreti* adıyla bir para alınırdı ki, esasında hazinenin olduğu görülen bu hisse, iltizam ya da emanet şeklinde muhzırbaşı tarafından alınarak üç ayda bir hazineye verilirdi.[1033]

Kadı'nın emri altında bulunan diğer bir görevli grubu kâtiplerdi. Bu yetkililer, "cümle ittifakı ile" güzel yazı yazan, dürüstlüğü ve bilgisi ile tanınan şahıslar arasından kadı tarafından seçilirdi.[1034] Kâtipler, mahkemeyi ilgilendiren yazışmaları yürütürlerdi. Merkezden, beylerbeyinden ve diğer resmî makamlardan kadıya gelen ferman, berat, buyuruldu, kadıasker mektubu gibi resmî yazılar ve davalara ait siciller, sicill-i mahfuz denilen defterlere kaydedilir, vakfiye, ıtaknâme, hüccet vb. belgeler, kâtipler tarafından usulüne uygun bir biçim ve üslupta düzenlenirdi.[1035]

Kadı'nın mahkeme işlerinde en büyük yardımcılarından biri müftü idi.[1036] Şer'î hükümleri en iyi bilen müftü, davalar hakkında verilecek kararların hangi şer'î esaslara istinat edeceğini açık olarak tayin eden bir fetva makamı mümessili sıfatıyla kadıya keza adlî işlerinde yardım ederdi.[1037] Kadı'nın, tereddüde düştüğü bazı durumlarda, fetva için müftüye başvurması daha rahat karar almasını kolaylaştırıyordu. Kadı, sadece şer'î değil örfî bir takım hususlarda da bu yetkiliden fetva sorabiliyordu.[1038]

Kadılar, mahkeme denilen yerlerde davalara baktıkları sırada, dürüstlüğüne herkes tarafından itimat edilen o şehrin yerleşiklerinden 5-6 kişi celselerde daima müşahit olarak bulunurlar ve kâtipler tarafından "Şer'iyye Sicili" olarak anılan defterlere geçen hüccet, yani ilâm suretlerinin altını imza ederlerdi. Bir nevi jüri mevkiindeki "Şuhûdü'l-hâl" in kadrosu, mühim şahısları ilgilendiren büyük davalarda veya siyasi mahiyette olanlarında daha geniş tutulur ve bazen 30-40 kişi mahkemeye iştirak ederdi.[1039] Bazı durumlarda sayıları çok fazla olan bu şahısların

---

[1032] Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, 110.
[1033] Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi*, 437-438.
[1034] Oğuzoğlu, "XVII. Yüzyılda Türkiye Şehirlerindeki Başlıca Yöneticiler", 152.
[1035] Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, 110.
[1036] Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566),* 53.
[1037] Akdağ, "Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar", 49; Çakar, *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı (1516-1566),* 98.
[1038] Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566),* 53-54.
[1039] Akdağ, "Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar", 49; Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566),* 54; Çakar, *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı (1516-1566),* 98.

duruşmalarda bulunması, kadı'nın işini kolaylaştırmanın yanı sıra, davacı ve davalıya güven vermekteydi.[1040]

Kadı, adalet dağıtan bir yargıç olmanın yanı sıra, yüklendiği yönetim sorumlulukları ile Osmanlının en önemli görevlilerinden birisi idi.[1041] İdarî cihetten pek mühim vazifeleri olan kadıya, bu hususta hükümetçe ferman gönderilir, o da gereken cevabı bizzat kendisi hükümete arz ederdi. Kadıların bulundukları şehir ve kasabaların inzibatı mahallî ve askerî sınıfına bırakılmıştı. Zahire ve amelenin tedarik edilmesi, hayvan sevki, menzil emirleri, asker toplanması, iktisadi işler, hep kadılar tarafından yerine getirilirdi.[1042] Kadı aynı zamanda asayiş âmiri olup, bu hususta kendisine bir subaşı ve onun emrindeki asesbaşı yardım ederdi.

Kadıların üçüncü vazifesi, çoğunlukla büyük bir kasaba veya şehir olan kaza merkezinin belediye reisliği idi ve bu hususta kendisine yardım edecek memurları vardı. Bunlar; muhtesip, pazarbaşı, esnaf yiğitbaşıları, çöp-subaşısı ve mimarbaşı idi. Narh tespiti suretiyle fiyatların keyfiliğini önlemek, satışları kontrol etmek, ticarî kaideleri tatbik etmek ve hükümete ait kazanç vergilerini toplamak gibi işleri kadı hep muhtesip vasıtasıyla idare ediyordu. Pazarbaşılar, şehirde her biri ayrı bir ticarî eşya alış-verişine sahne olan pazarları idare ederlerdi. Çöp subaşısı, temizlik işlerine bakar ve bu hususta kadılardan emir alırlardı. Mimarbaşı ise hem şehirde inşa işleriyle uğraşan ustalara nezaret etmekte, hem de imar işlerinde şehrin sokak ve caddelerinin intizamına riayet olunmasını sağlamaktaydı.[1043] Öte yandan inşaat işlerinde kullanılmak üzere mimar temin etmek de yine kadı'nın vazifeleri arasındaydı.[1044]

İncelenen sicil kayıtlarından, araştırmanın konusunu oluşturan yıllarda Ruha'da 2, Bursa'da 3 ve Ankara'da 3 şahsın, buraların kadılık hizmetlerinde bulundukları tespit edilmiş olup, bu kadılar aşağıdaki tabloda gösterilecektir.

[1040] Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi*, 439.
[1041] Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, 111.
[1042] Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı,* 109; Çakar, *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı (1516-1566)*, 98-99.
[1043] Akdağ, "Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar", 51.
[1044] Çakar, *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı (1516-1566)*, 99.

Tablo 5: 1629-1631 Yılları Arasında Ruha, Bursa ve Ankara Kadıları

Şehir	Sıra No	Kadılar
Ruha	1	Mevlâna İbrahim Efendi b. Emir Ahmed
Ruha	2	Mevlâna Numan Efendi
Bursa	1	Mevlâna Abdülgani
Bursa	2	Mevlâna Mustafa
Bursa	3	Mevlâna Mehmed
Ankara	1	Mevlâna Seyyid Mehmed
Ankara	2	Mevlâna Abdülkerim Efendi hazretleri b. el-merhum Hüsam Çelebi
Ankara	3	Mevlâna Mehmed

Mevcut veriler incelendiğinde, isimleri zikredilen kadılardan Mevlânâ İbrahim Efendi b. Emir Ahmed'in, evâil-i Rebî'ü'l-âhir 1039 (18-27 Kasım 1629) ile evâhir-i Cemâziye'l-evvel 1040 (25 Ocak-2 Şubat 1631) tarihleri arasında bir kaza birimi olan Ruha'nın kadılık hizmetini ifa etmekte olduğu anlaşılmaktadır.[1045] Kazanın diğer kadısı Mevlâna Numan Efendi'nin ise, Anadolu kadıaskeri Ebu Said Mehmed tarafından kendisine gönderilen mektuba göre, yevmî 150 akçe vazife ile söz konusu kazaya Suruc nahiyesinin de ilhakıyla 1040 yılının Cemâziye'l-âhir (Ocak/Şubat 1631) ayında kadılık hizmetine getirildiği görülmektedir.[1046]

Diğer bir kaza birimi Bursa'ya baktığımızda, isimleri zikredilen kadılardan Mevlâna Abdülgani'nin 25 Muharrem 1039 (14 Eylül 1629) ve evâhir-i Safer 1039 (10-18 Ekim 1629) tarihlerinde;[1047] Mevlâna Mustafa'nın 26 Şevval 1039 (8 Haziran 1630) ve 22 Safer 1040 (30 Eylül 1630) tarihlerinde[1048] ve Mevlâna Mehmed'in 29 Receb 1040 (3 Mart 1631) ile 4 Ramazan 1040 (6 Nisan 1631) tarihlerinde[1049] buranın kadılık hizmetinde bulundukları görülmektedir. Diğer bir kadılık birimi Ankara'da ise, bu hizmette Rebî'ü'l-âhir 1039 (Kasım/Aralık 1629) tarihinde Mevlâna Seyyid Mehmed bulunmaktayken,[1050] 13 Cemâziye'l-evvel 1039 (29 Aralık

[1045] UŞS. 207, 2-0; UŞS. 207, 3-0; UŞS. 207, 4-0; UŞS. 207, 264-560; UŞS. 207, 342-714.
[1046] Ruha kadı siciline intikal eden bu kaydı aynen aktarıyoruz. *"İzzet-meâb şerî'at-ı nisâb Mevlânâ Numan Efendi kâm-yâb tahiyyât-ı sâfiyât ithâfiyla inhâ olunur ki işbu sene tis'a ve selâsin ve elf Şevvalü'l-mükerreminin on yedinci gününden gayet-i Zi'l-hicce'den altı ay tevkīt ve yevmî yüz elli akçe ile Ruha kazası Suruc nahiyesi ilhakıyla size sadaka olunmuşdur geregdir ki ba'de hulûlü'l-vakt kaza-i mezbûrı nahiye-i merkûme ile mutasarrıf olub ahalisi beyninde icrâ-yı ahkâm-ı şer'iyye ve ihrâc-ı beratla takayyüd edip Der-i Devlet'e gönderdiğiniz 'arûza tarih yazasız ve's-selâm",* UŞS. 207, 259-595/2; Bilindiği üzere kadı'nın atanma beratı altı ay önceden hazırlanır, göreve başlayıncaya kadar geçen bu süreye "tevkīt müddeti" denirdi. Bkz. Oğuzoğlu, "XVII. Yüzyılda Türkiye Şehirlerindeki Başlıca Yöneticiler", 150.
[1047] BŞS. B50, 117a-707; BŞS. B50, 123b-738.
[1048] BŞS. B55, 171a-1115; BŞS. B55, 184a-1187.
[1049] BŞS. B55, 145a-963; BŞS. B55, 156a-1018.
[1050] AŞS. 24, 227-1157.

1629) tarihinde hizmeti Abdülkerim Efendi hazretleri b. el-merhum Hüsam Çelebi ifa etmekteydi.[1051] Sicil kayıtları, bu zatın, 1040 yılının Ramazan ayının sonuna kadar görevde kaldığını yansıtmaktadır.[1052] Anadolu Kadıaskeri Mehmed tarafından kendisine gönderilen mektuba göre, aynı yılın Şevval ayından itibaren (3 Mayıs 1631) hizmeti Mevlâna Mehmed'in ifa edeceğini öğrenmekteyiz.[1053]

Osmanlı kadıları dereceleri itibariyle evvela iki büyük gruba ayrılmaktaydı ve bunlardan birincisi daha önce zikredilen mevleviyet denilen büyük kadılıklardı. Büyük ve mühim eyaletlere, vilayetlere ve bazı önemli sancaklara mevleviyet rütbesine sahip olan kadılar yani mevâli tayin edilirdi. Bunlar yevmîyelerine göre iki kısma ayrılıyordu. Bunların ilki, "devriye mevâlisi" olarak anılan en düşük mevleviyetler olan 300 akçeli mevleviyetlerdi. Diğeri yevmîyesi 500 akçeye kadar yükselebilen büyük mevleviyetlerdi. İkinci grubu kaza kadılıkları oluşturmakta olup, bunlar da kendi aralarında derecelere ayrılmaktaydı. Bunların en yüksek derecesine sitte, eşref-i kuzât yahut 150 akçeli kadılık denilmekteydi.[1054]

Bilindiği üzere Fatih Kanunnâmesi'nde kadılara ait elkab rütbelerine göre sıralanmış bir şekilde yer almakta olup, beş yüz akçelik taht kadılarına ait elkabın *"Akzâ-yı kuzâti'l-müslimîn, evlâ-yı vülâti'l-muvahhidîn ma'denü'l-fazl ve'l-yakîn vâris-i ulûmi'l-enbiyâ ve'l-mürselîn, hüccetü'l-hakkı ale'l-halkı ecma'în el-muhtass bi-mezîd-i inâyeti'l-meliki'l-mu'în"* şeklinde olduğu görülmektedir. Elkablarda XVI. ve XVIII. yüzyıllarda birazcık değişiklik olduğunu ifade eden Kütükoğlu, XVI. yüzyıl sonlarında mevâli için kullanılan elkabın *"Akzâ-yı kuzâti'l-müslimin, evlâ-yı vülâti'l-muvahhidîn, ma'denü'l-fazl ve'l-yakîn, hüccetü'l-hakkı ale'l-halkı ecma'în, vâris-i ulûmi'l-enbiyâ ve'l-mürselîn el-muhtass bi-mezîd-i inâyeti'l-meliki'l-mu'în Mevlânâ ... Kadısı"* şeklinde olduğundan söz etmektedir.[1055] Nitekim sicil kayıtları incelendiğinde, birer

[1051] AŞS. 24, 29-201.
[1052] AŞS. 24, 111-682; AŞS. 24, 209-1104; AŞS. 24, 211-1118; AŞS. 25, 35-181.
[1053] Ankara kadı siciline yansıyan bu kaydı aynen aktarıyoruz. *"Şerî'at-nisâb Ankara Mevlâna Abdülkerim Efendi kâm-yâb tahiyyât-ı sâfiyet ve teslîmât-ı vâfiyet ithâfından sonra inhâ olunur ki Ankara kazası üzerinizden bin kırk Muharremi gurresinden altı ay tevkīt ve iki ay medd ile Mevlâna Mehmed'e tevcih olunub lâkin kürekçi ihtilâline binaen tevkīt-i mezbûr gurre-i Receb'e kasr olunmuşdu divân-ı hümâyûn tarafından gayet-i Ramazan'a medd olunmak ferman olunmağın imtisâlen gayet-i Ramazan'a medd olunmuşdur gerekdir kaza-i mezbûru Ramazan gayetine varınca sen mutasarrıf olub ba'de Mevlânâ-yı mezbûr Mehmed mutasarrıf olub ahalisi beyninde icrâ-yı ahkâm-ı şer'iyye idesiz."* , AŞS. 25, 13-70.
[1054] Cin vd., *Türk Hukuk Tarihi,* 269-270.
[1055] Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik),* (İstanbul: Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı, 1994), 105-106.

kaza birimi olan Bursa[1056] ve Ankara[1057] kadıları için kullanılan elkabın da bu şekillerde olduğu göze çarpmaktadır. Dolayısıyla, gerek Bursa'nın bilâd-ı hamse mevleviyeti içinde yer alan kadılıklardan biri olması[1058] gerek Akyüz'ün, Ankara'nın XVII. yüzyılda 500 akçelik Mevleviyet pâyeli bir kaza birimi olduğundan söz etmesi,[1059] gerekse sicillerdeki bulgular, 1629-1631 yıllarında Bursa ve Ankara'nın mevleviyet olan birer kadılık olduklarını ortaya koymaktadır. Bu dönemde Ruha'ya tayin edilen kadı'nın maaşının 150 akçe olması hasebiyle, Ruha kadılığının, Bursa ve Ankara kadılıkları gibi mevleviyet olan bir kadılık olmadığı görülmektedir.

[1056] Belge örnekleri için bkz. BŞS. B55, 142b-954; BŞS. B55, 147b-970; BŞS. B55, 168b-1098; BŞS. B55, 170b-1112.
[1057] Belge örnekleri için bkz. AŞS. 24, 188-1033; AŞS. 24, 227-1157.
[1058] Bilâd-ı Hamse Mevleviyeti içinde yer alan diğer kadılıklar Edirne, Şam, Mısır ve Filibe şeklindedir. Bkz. Cin vd., *Türk Hukuk Tarihi,* 269.
[1059] Akyüz, *Ankara'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde* XVIII. *Yüzyılda Ankara (Şer'iyye Sicillerinin Sayısal ve Muhtevâ Analizi Denemesi),* 107.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

RUHA, BURSA VE ANKARA ŞEHİRLERİNDE TOPLUMSAL HAYAT

3. 1. MAHALLE

Kelime olarak "konak yeri, yerleşme yeri" manalarını ifade eden ve "hall" kökünden gelen mahalle, şehirler, kasabalar ve bazı büyük köylerde en küçük idarî birimdir. Müslüman-Türk mahalleleri bir câmi veya mescit etrafında teşekkül etmişken, gayri müslim mahalleleri kilise ya da havranın etrafında oluşmuştur. Mahallelerde câmi, mescit gibi dinî yapılar dışında, yerleşiklerinin hayatlarını devam ettirmek için zarûrî olan yiyecek ve ihtiyaç maddelerini temin edecekleri kasap, berber, bakkal gibi dükkânlar, öğretim için bir sıbyan mektebi ile kuyu olmayan evlerin su ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla çeşme gibi birimler bulunmaktaydı.[1060] Nitekim incelenen şehirlerdeki mahallelerde de bu gibi birimleri görmek mümkündür. Meselâ, Bursa'nın Zindan Kapısı ile Sultan Yıldırım Bâyezid Han mahallelerinde muallimhâne denilen bir okul,[1061] Bezcioğlu Mahallesinde nalband dükkânı,[1062] Kanber Mahallesinde boğaçacı fırını[1063] ve Muradiye Mahallesinde ekmekçi fırını[1064] bulunmaktaydı.

Osmanlı şehrinde mahalle, birbirini tanıyan, bir ölçüde birbirlerinin davranışlarından sorumlu, sosyal dayanışma içindeki kişilerden oluşmuş bir topluluğun yaşadığı ve aynı mescitte ibadet eden cemaatin aileleriyle birlikte yerleştikleri şehir kesimidir. Mahallenin sosyal bir birim olarak taşıdığı önemden dolayıdır ki, Ortadoğu ve İslâm kültür çevresinin şehirleri, mahallelerden teşekkül eden bir bileşim olarak tanımlanır.[1065] Mahalleler halinde örgütlenmeye neden olan faktör, her topluluğun homojen bir toplumsal hücre oluşturacak biçimde bir araya gelme isteğidir. İslâm şehirlerinde Yahudiler, Hıristiyanlar ve Müslümanların kendi

[1060] Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisâdî Yapısı*, 2. bs. (Ankara: TTK Yayınları, 2020), 22-23.
[1061] BŞS. B51, 12b-125; BŞS. B51, 92b-871.
[1062] BŞS. B55, 84b-565.
[1063] BŞS. B55, 76a-499.
[1064] BŞS. B51, 67a-633.
[1065] Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya,* 199; Ergenç, *Şehir, Toplum, Devlet Osmanlı Tarihi Yazıları,* 75.

mahalleleri olduğu gibi, Müslüman nüfus arasında da, Kürtler, Araplar ve Türkmenler gibi, farklı etnik topluluklar birbirinden ayrı olarak kendi mahallelerinde yaşayabiliyorlardı. Hatta nesep, kabile bağları veya aynı köylü olmak bile bazen ikamet bölgelerinin oluşumunda önemli bir rol oynayabiliyordu. Bununla birlikte bu tür bir örgütlenme, her ne kadar tercih edilen bir durum olsa da, her zaman ve her yerde değişmez bir kural olarak düşünülmemelidir. Zira İslâm şehirlerinde Müslümanlar, gayrimüslimlerle komşuluk ilişkisi kurarak bir arada yaşadıkları gibi, Müslümanlar da her zaman ve her kesimde kesin çizgilerle belirlenmiş etnik bir ayrışım içerisinde değillerdi.[1066]

Bir İslâm devleti olan Osmanlı şehirlerinde umumiyetle Müslüman olmayan topluluklar ayrı mahallelerde bir arada yaşıyorlardı. Bunun dışında, bazı meslek mensupları kendi mesleklerinin adlarıyla anılan mahallelerde birlikte oturmuşlardı. Bununla birlikte, bazı grupların toplumun bütününden tamamen ayrı bir mahalleye kapanışı durumunun, Osmanlı öncesi İslâm şehirlerindeki kadar katı olmadığını belirten Ergenç, buna neden olan faktörün, bir merkezî imparatorluğun güçlü otoritesi ve genel güvenliğin sağlanması için alınan önlemlerin, meydana getirilen kurumların işlevlerini iyi gerçekleştirmesinden dolayı mahallenin bir savunma alanı olmaktan çıkıp şehir yerleşiklerinin birbirleriyle daha rahat ilişki içine girebilmeleri olduğunu söyler.[1067] Nitekim araştırmamızın konusunu teşkil eden üç Osmanlı şehrinde de, daha önce temas edildiği üzere Müslümanlarla gayrimüslimlerin ayrı mahalleleri olmasına rağmen bu grupların komşuluk ilişkisi içinde bir arada yaşadıkları görülmektedir. Meselâ, Ruha'da Bâbü'l-Bire,[1068] Bâbü'l-Emir[1069] ve Eramine mahallelerinde;[1070] Bursa'da Ahmed Paşa,[1071] Koca Naib[1072] ve Muradiye mahallelerinde;[1073] Ankara'da ise el-Hâc Doğan,[1074] Eşenhor,[1075] Hacendî,[1076]

[1066] Enver Çakar, *Doğu Akdeniz Sahilinde Bir Osmanlı Sancağı: Trablus (1516-1579),* (Ankara: TTK Yayınları, 2012), 129.
[1067] Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya,* 200; Ergenç, *Şehir, Toplum, Devlet Osmanlı Tarihi Yazıları,* 76.
[1068] UŞS. 207, 86-188; UŞS. 207, 158-357; UŞS. 207, 221-509.
[1069] UŞS. 207, 140-312; UŞS. 207, 152-340.
[1070] UŞS. 207, 48-110; UŞS. 207, 205-472.
[1071] BŞS. B51, 7b-75.
[1072] BŞS. B51, 21b-218; BŞS. B51, 81b-763; BŞS. B110, 46a-285.
[1073] BŞS. B51, 67b-634.
[1074] AŞS. 24, 93-592; AŞS. 25, 31-162.
[1075] AŞS. 24, 78-490.
[1076] AŞS. 25, 45-236.

Hendek,[1077] Kebkebûr-ı Zımmî,[1078] Keyyâlîn,[1079] Valtarîn[1080] ve Yenice mahalleleri[1081] ile Kale'de[1082] birbirine bitişik Müslüman ve zımmî evlerinin olduğu tespit edilmiştir.

Osmanlı şehirlerinde sosyal bir birim olan mahallenin diğer bir önemli özelliği, temel yönetim birimi olmasıydı. Vergi mükellefi reâyâ tek tek tahrir defterlerine ve diğer vergi kayıtlarına, bulundukları mahallelere göre ismen yazılmışlardı. Kanun nazarında esasen mahalle sakinleri birbirlerine müteselsilen kefildi. Böylece, vergi yükümlülerinin tam anlamıyla tespit edilmesi ve vergilerin eksiksiz toplanmasının sağlanması ile merkezî otoritenin ve genel dirlik düzenin istenilen şekilde gerçekleştirilebilmesi amaç edinilmiştir.[1083] Osmanlı şehirlerinde mahalle ile ilgili belirtilmesi gereken bir başka husus da yerleşiklerinin mahallenin yönetiminden, güvenliğinden, sokakların bakımı ve temizliğinden, çöplerin toplanması ve yok edilmesinden, çocukların gözetilmesinden ve yeni yapıların çevre ilişkileri ile ilgili nihai kararları vermekten sorumlu olmaları idi.[1084]

Osmanlı şehirlerinde mahallenin, câmi veya mescit etrafında teşekkül eden bir birim olması, imamları mahallenin ileri gelen idarecisi durumuna getirmiştir.[1085] XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar mahalleleri yöneten imamlar, padişah beratı ile tayin edilmekte olup, aynı zamanda mülkî ve beledî bir âmir olan kadı'nın mahalle düzeyindeki temsilcilerindendi. Gayrimüslim mahallelerinde bu görevi, ruhanî reis ve cemaatin kocabaşısı ifa etmekteydi.[1086] Mahallenin idaresinde imamlara, müezzin ve mahalle kethüdası gibi yetkililer de yardımcı olmaktaydı.[1087] İmamlar, mahallelerde, devlet tarafından tespit edilmiş kıyafetlerden başkasının giyilmesinden, ahlakî bakımdan zabıtayı ilgilendiren olaylardan sorumlu idiler. Nüfus kayıtları, doğum-ölüm, evlenme-boşanma gibi işlemler imamlar tarafından yerine getirilirdi.

[1077] AŞS. 24, 59-381.
[1078] AŞS. 24, 40-266.
[1079] AŞS. 24, 45-298.
[1080] AŞS. 24, 84-527; AŞS. 24, 130-780.
[1081] AŞS. 24, 42-281.
[1082] AŞS. 25, 16-89.
[1083] Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya,* 202-203; Çakar, *Doğu Akdeniz Sahilinde Bir Osmanlı Sancağı: Trablus (1516-1579),* 133; Ergenç, *Şehir, Toplum, Devlet Osmanlı Tarihi Yazıları,* 78-79.
[1084] Turgut Cansever, "Osmanlı Şehri", *İslâm Geleneğinden Günümüze Şehir Hayatı ve Yerel Yönetimler,* ed. Vecdi Akyüz, (İstanbul: İlke yayıncılık, 2005), 1: 315-316.
[1085] Taşkömür, "Osmanlı Mahallesinde Beşerî Münasebetler", 34-35.
[1086] İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, 20. bs. (İstanbul: Kronik, 2019), 40.
[1087] Ekinci, "İki Tepeli Şehir: Urfa Mahalleleri", 112.

Ayrıca, mahalleye gelip gidenler, mahalle halkını rahatsız edecek şekilde uygunsuz davrananlar, içki içip sarhoş olanlar, cemaatle kılınan namaza gelmeyenler gibi dinî emirleri yerine getirmeyenlerin araştırılması da imamların vazifeleri arasındaydı.[1088] Asayişle ilgili olarak mahallede olup bitenden birinci derecede sorumlu olan mahalle imamı, şehrin bu biriminde cereyan eden cinayet, yaralama, hırsızlık gibi inzibatî hadiseler ile zina, fuhuş, sarkıntılık gibi ahlak dışı eylemlerin takibini yapıp, güvenlik kuvvetlerine bildirirdi. Diğer taraftan, mahalleyle ilgili her türlü işte devletle muhatap olan ve devlet nezdinde mahalleyi temsil eden de imamlardı. Bu çerçevede en önemli görevlerinden biri, mahalle sakinlerine isabet eden verginin tevzi ve tahsilini yürütmekti.[1089]

3. 1. 1. Mahalleli Sorumlulukları

Osmanlıda mahalle yerleşikleri müteselsilen birbirlerine kefil olup, mahallelerinde meydana gelen öldürme, yaralama gibi vakalarda eylemi gerçekleştiren suçlu bulunmadığı takdirde bütün mahalleli olaydan sorumlu tutulurdu.[1090] Nitekim mahallede faili meçhul bir cinayet işlendiği takdirde, mahalleli ya suçluyu bulur ya da özel olarak yapılan yargılama sonucunda bu cesedin vasisine diyet ödemek zorunda kalırdı.[1091] İslâm hukukunda "kasâme"[1092] olarak adlandırılan bu uygulama, getirdiği sorumluluk nedeniyle caydırıcı bir rol oynamıştır.[1093] Bu müessese Osmanlı kanunlarında şu şekilde formüle edilmiştir: *"Eğer mahalle içinde ya köy arasında maktul bulunsa, elbette teftiş edüb katili bulduralar veyahut diyet*

[1088] Ziya Kazıcı, "Osmanlılarda Mahalle İmamları ve Yerel Yönetim İlişkisi", *İslâm Geleneğinden Günümüze Şehir Hayatı ve Yerel Yönetimler,* ed. Vecdi Akyüz, (İstanbul: İlke yayıncılık, 2005), 2: 28-30.
[1089] Ünal, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi,* 22.
[1090] Ünal, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi,* 22.
[1091] Özen Tok, "Kadı Sicilleri Işığında Osmanlı Şehrindeki Mahalleden İhraç Kararlarında Mahalle Ahalisinin Rolü (XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Kayseri Örneği)", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* I/18 (2005): 157; İsmail Kıvrım, "Osmanlı Mahallesinde Gündelik Hayat (17. Yüzyılda Gaziantep Örneği)", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* VIII/1 (2009): 244.
[1092] Sözlük anlamı yemin demektir. Fıkıh terimi olarak ise köy veya mahallede, yol, câmi gibi umumî bir yerde veyahut hususî bir mülkte üzerinde öldürülme belirtileri bulunan katili meçhul bir ceset bulunduğu takdirde maktulün yakınlarının dava etmeleri üzerine, söz konusu yer halkından elli kişiye "Vallahi biz onu öldürmedik, katilini de bilmiyoruz" şeklinde yemin etmeleri anlamına gelmektedir. Yemin ettikleri takdirde maktulün diyeti, cesedin bulunduğu mekân mülk ise mülk sahibinin âkilesine, umumi bir yer ise köy ya da mahalle ahalisine üç yılda ödettirilir. Bkz. Mehmet Akman, "Osmanlı Hukukunda Kasâme", *Türkler,* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 13: 789; Cin vd., *Türk Hukuk Tarihi,* 314.
[1093] Kıvrım, "Osmanlı Mahallesinde Gündelik Hayat (17. Yüzyılda Gaziantep Örneği)", 244.

çekdireler. Ve eser-i katl bulunmazsa mücerred meyyit bulunmağla incitmeyeler."[1094] İlgili dönemde bu hususa dair belge örneklerine Bursa kadı sicillerinde karşılaşılmış olup, buna çalışmamızın "Öldürme" başlığı altında temas edilecektir.

İncelenen sicillerde üç şehirdeki mahalle birimlerinde fail-i meçhul cinayet, yaralanma gibi olaylara rastlanılmamakla birlikte, mahallede meydana gelen faili belli cinayet hadiselerinde maktul yakınlarının mahkemeye başvurarak olayın cereyan ettiği mahalle ahalisinden herhangi bir davalarının olmadığını belirterek kayıt ettirdikleri görülmektedir. Meselâ, Ankara kadı siciline yansıyan 11 Cemâziye'l-âhir 1040 (15 Ocak 1631) tarihli mahkeme kaydına göre, şehrin Kızıl Bey Mahallesinde ikamet eden Salihe bt. Haydar, evinde iple boğularak ölmüş bir vaziyette bulunmuştur. Mahkemeye başvuran Salihe'nin kocası İsmail b. Mustafa ve kardeşi Davud b. Haydar, evin kölesi Rıdvan'ın, geceleyin evin hanımı Salihe'yi uyurken boğazına ip geçirmek suretiyle öldürdüğünü ikrar ettiğini, dolayısıyla mahalle ahalisinden Salihe'nin dem ve diyetine dair davalarının olmadığını ifade etmişlerdir.[1095] Öte yandan kaza neticesi meydana gelen ölüm vakalarında ölen şahıs/şahısların yakınları mahkemeye gelerek olayın keşfinin yapılarak kayıt altına alınması talebinde bulunmaktaydılar. Buna örnek olarak Ankara mahkeme gündemine taşınan 9 Cemâziye'l-evvel 1039 (25 Aralık 1629) tarihli başka bir belgeyi verebiliriz. Belgeye göre, Ankara'nın Kale kesiminde yatsı namazı ile akşam vakti arasındaki bir zamanda İbrahim Bey b. Mehmed'in kardeşi Halil'in evinde Halil'in kendisi, oğulları Ahmed ve Mehmed, kızları Fatma ve Rahime *ile hacr-ı terbiyesinde* olan kızı Müzeyyan'ın bulundukları tabhanenin üzerine *kaza-i Hakk* ile komşusu Ahmed'in bir duvarı yıkılmış ve adı geçen altı kişi vefat etmiştir. Bu olayı mahkemeye taşıyan İbrahim Bey, mahkeme tarafından olayın keşfinin yapılmasını talep etmiş ve yapılan keşifte altı kişinin belirtilen şekilde öldükleri görülerek sicile kaydedilmiştir.[1096] Dolayısıyla keşif heyetince kaza neticesi olduğu görülen böyle bir ölüm vakasından mahalle ahalisinin sorumlu tutulmayacağı muhakkaktır.

[1094] Cin vd., *Türk Hukuk Tarihi,* 314; Meselâ, I. Selim Kanunnâmesi'nde *Fasl-ı sânî der beyân-ı tezârub ve tesellüm* başlığı altında geçen zikredilen ifade için bkz. Selami Pulaha, Yaşar Yücel, "Derbeyan-ı Kanunnâme-i Osmani", *Belgeler,* XII/16 (Ocak 1987): 18.
[1095] AŞS. 24, 149-892.
[1096] AŞS. 24, 230-1173.

Sicil kayıtları, ayrıca mahallede herhangi bir nedenle yaralanan veya yaralanma sonucu vefat etme ihtimali bulunan kişilerin olması durumunda, mahalle halkından bazı kişilerin mahkemeye müracaat ederek yaralanan şahıstan olayın sorulmasını talep ettiklerini yansıtmaktadır. Böylece yaralanan kişinin vefat etmesi durumunda kendileri olaydan sorumlu tutulmayacaktı. Meselâ, Bursa kadı siciline yansıyan gurre-i Ramazan 1040 (3 Nisan 1631) tarihli belgeye göre, bu tarihte Bursa'da Maksem Mahallesi yakınlarındaki Abdülmunis köşkü altındaki değirmeni, değirmenci taifesinden İsmail b. Muharrem tamir etmiş, ancak tamir esnasında değirmenin üst taşı iki parça olup tahtası kayarak İsmail'in başına düşmüştür. Olay üzerine mahkeme huzuruna gelen mahalle ahalisinden bazı kişiler, almış olduğu darbeler sonucu başı ve kulaklarından kan gelen İsmail'in vefat etme ihtimalinin olduğunu belirterek mahkeme tarafından İsmail'in yanına varılıp, olayın kendisinden sorulmasını talep etmişlerdir. İsmail, bu hususta herhangi bir kişinin alakası olmadığı yönünde cevap vermiştir.[1097] Yine Bursa'da 4 Rebî'ü'l-evvel 1039 (22 Ekim 1629) tarihinde Havz Mahallesinden Marko v. Murat isimli zımmî, mahalledeki su kuyusuna düşerek vücudunun bazı yerleri yaralanmıştır. Bu nedenle mahalle ahalisinden bazı kişiler mahkemeye gelerek, mahkeme huzurunda bulunan Marko'dan kimsenin bu olayla ilgisinin olup olmadığının sorulmasını talep etmişlerdir. Marko cevabında mahalle sakinlerinden Adret isimli zımmînin kuyuya düşen su kovasını çıkarmak için kendisinin girerken kaza ile düştüğünü, dolayısıyla olayla mahalleli ve başka kişilerin bir alakasının olmadığı yönünde ifade vermiştir.[1098]

3. 1. 2. Mahallede Asayiş ve Düzen

Osmanlı Devleti'nde mahalle sakinleri, birbirlerinden ve mahallelerinde meydana gelen bir olayın aydınlığa kavuşmasından, eğer olayın faili belirlenememişse doğan zararın karşılanmasından ortaklaşa sorumlu oldukları için mahallelinin kendilerini rahatsız eden, ahlak ve namus dışı davranışlarda bulunanları, mahalleden çıkartmak gibi bir hakları bulunmaktaydı. Subaşı ve diğer örf taifesinin

[1097] BŞS. B55, 141a-952.
[1098] BŞS. B50, 97b-600.

itham ve takibine uğramamak, adlarının kötüye çıkmasını engellemek amacıyla sık sık aralarına karışmış iyi ve doğru olarak bilinmeyen kişileri mahallelerinden çıkartmak yoluna başvurdukları görülmektedir.[1099] Mahalle sakinlerinin talebi üzerine verilen ihraç kararlarında mahkemeye yapılan başvuru ise genellikle mahalle imamının önderliğinde mahallenin önde gelenlerinden meydana gelen geniş bir grup tarafından yapılmaktaydı.[1100] Meselâ, 3 Şaban 1039 (18 Mart 1630) tarihli belgeye göre, Ankara'da Şemseddin Mahallesi ahalisi, imam ve müezzinin önderliğinde mahkemeye başvurarak mahalle sakinlerinden Habbaz Hacı Ali, oğlu Cebeci Mustafa ve işçisi Bıyıklı hakkında *"...mezbûrlar dâim şerr ü şurûr ve fısk u fücur üzere müdmin hamrlerdir fahişe getürüb evzâ'-ı revâfız gibi evlerinde bile tehâşîsi birbirinin yokdur ve birkaç def'a emred oğlan getürüb ve avrat getürüb cebren tasarruf eylediler ve hâlâ emred Mustafa b. Rudvan'ı cebren tasarruf etmek üzere evlerine içeru çekdiler Muhammed ümmeti deyû feryad edecek ellerinden cümlemiz varub hallâs eyledik yaramazlardır"* suçlamalarında bulunarak mahallelerinden ihraç edilmeleri talebinde bulunmuşlardır.[1101] Evâil-i Muharrem 1039 (21-30 Ağustos 1629) tarihli başka bir belgeye göre, Bursa'da, İmam Mehmed b. Lütfullah'ın içinde yer aldığı Kiremidci Mahallesi ahalisi, mahalle sakinlerinden Ali Dede b. Bostan ve zevcesi Aişe bt. Hasan hakkında *"şeb u rûz fısk u fücurdan hâlî değillerdir bundan akdem dahi cânib-i şer'den kirâren mahalle-i mezbûreden ihraç olunmaları içûn tenbih olundukda firar etmişlerdir"* diyerek kendilerinden sual olunmasını talep etmişlerdir. Ali Dede ve zevcesinin, haklarında yapılan suçlamaları kabul etmemeleri üzerine civarlarında olan mahalle ahalisinin *"fî'l-vâki'mezbûran kimesneler fısk u fücurdan hâlî olmayıp ve şeb u rûz bazı levendat ile olub namahremden tehâşîleri olmadığı mukarrerdir"* şeklinde haber vermeleri üzerine mahalleden ihraçları tembih olunmuştur.[1102]

Şehrin en temel idarî birimi ve kamusal alan özelliği taşıyan mahalle kesiminde[1103] sakin olan insanlar birbirlerini yakından tanıdıkları için meydana gelen herhangi bir olayda bir kişinin ahvâli hakkında komşuları ile mahalle imamının

[1099] Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya,* 204-205; Ergenç, *Şehir, Toplum, Devlet Osmanlı Tarihi Yazıları,* 81.
[1100] Kıvrım, "Osmanlı Mahallesinde Gündelik Hayat (17. Yüzyılda Gaziantep Örneği)", 247.
[1101] AŞS. 24, 59-386.
[1102] BŞS. B50, 63b-397.
[1103] Taş, *XVII. Yüzyılda Ankara,* 209.

tanıklığı büyük bir öneme sahipti. Bu yüzdendir ki çoğu kez, mahkemede delil ve görgü tanıklarının ifadeleri değerlendirildikten sonra bir de suçlanan kişinin mahallesinde nasıl tanındığı araştırılırdı.[1104] Mahalle ahalisinin gözünde hüsn-i hâl sahibi olan bir ferdin, suç işleme ihtimali ne kadar düşükse, sû-i hâl üzere olan kişininki o kadar yüksekti.[1105] Dolayısıyla mahalle fertlerinden biri hakkında mahkeme tarafından yapılacak iyi hâl soruşturmasında, o mahallede yaşayan diğer insanların kişi hakkında verdikleri ifade, kadı tarafından dikkate alınmaktaydı.[1106] Araştırmamızın konusunu teşkil eden üç Osmanlı şehrinde bu hususla ilgili çeşitli örneklere tesadüf edilmiştir. Meselâ Ruha'da kaimmakam olan Begter Bey tarafından mahkemeye gelen Resul Ağa, Bâbü'l-Harran Mahallesinden bazı kişilerin, mahalle ahalisinden Elmas bt Haydar için *"yaramazdır yanına namahrem âdem gelir gider"* dediklerini belirterek kadının *keyfiyyet-i hâlînin* komşularından sorulmasını talep etmiştir. Elmas'ın komşuları *"mezbûre Elmas'ın yanına namahrem geldiğin görmedik yaramazlığını bilmeziz"* şeklinde bir ifade kullanarak Elmas'ın iyi hâline şahitlikte bulunmuşlardır.[1107] Bursa mahkemesine intikal eden 5 Ṣa'ban 1040 (9 Mart 1631) tarihli başka bir belgeye göre, bu tarihten üç ay önce geceleyin Karamazâk Mahallesinden Rahime bt. Mehmed'in menzilinden bazı eşyaları çalınmıştır. Mahkemeye gelen Rahime, bu eşyalarından birkaçının mahalle fertlerinden olan Hüseyin b. Mustafa'nın menzilinde olduğuna dair karısı Fatma'dan haber aldığını, bu nedenle mahkemece görevlendirilen kişilerle Hüseyin'in menziline gittiğinde eşyaları bulduklarını belirtmiştir. Olay, Hüseyin'den sorulduğunda karısı Fatma'yı, Fatma ise Hüseyin'i suçlamıştır. Bunun üzerine mahalleden ikisinin *keyfiyyet-i hâlleri* sorulduğunda mahalle ahalisi *"mezbûr Hüseyin kendi hâlinde âdem olmayıp bu makūle sû-i hâlden hâlî olmadığından gayrı hatunu dahi namahremden himâyet ve sıyânet üzere değildir"* şeklinde haber vermeleriyle ikisinin kötü haline şahitlik etmişlerdir.[1108] 2 Receb 1039 (15 Şubat 1630) tarihli başka bir kadı siciline göre, Ankara'da Valtarin Mahallesinden Yasef v. Ayvatî'nin ölümü üzerine mahkemeye gelen kardeşi Tatar v. Ayvatî, Yasef'i terk ettiği karısı Sultan vt. Sinan'ın zehir

[1104] Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya,* 203.
[1105] Cemal Çetin, "Osmanlı Toplumunda Mahalleden İhraç Kararları ve Tatbiki: Konya Örneği (1645-1750)", *History Studies International Journal of History,* VI/6 (2014): 48.
[1106] Taş, *XVII. Yüzyılda Ankara,* 209.
[1107] UŞS. 207, 66-142.
[1108] BŞS. B55, 120b-820.

yedirerek öldürdüğünü beyan etmiştir. Ancak, Sultan'ın hakkındaki iddiaları kabul etmemesi, Tatar'ın ise yapmış olduğu suçlamaya yönelik şahit gösterememesi nedeniyle Sultan'dan yemin etmesi istenmiştir. Sultan'ın, suçu işlemediğine dair yemin etmesinden sonra *keyfiyyet-i hâli* mahalle halkından sorulduğunda Ebubekir Halife b. el-Hâc Mustafa ve Sefer Bâşe b. Ahmed, Sultan'ın hüsn-i hâline yönelik şahitlikte bulunmuşlardır.[1109] Dolayısıyla belge örneklerinden de anlaşılacağı üzere, mahallelinin, kişi hakkında verdikleri olumlu veya olumsuz ifadelerin o kişi ile ilgili verilecek kararda etkili olduğu muhakkaktır.

3. 1. 3. Mahallede Dayanışma

Bilindiği üzere, Osmanlı şehirlerindeki mahalle birimlerinde yaşayan ahali arasında sıkı bir dayanışma olup,[1110] birlik ve beraberlik içinde bulunan bu ahalinin meydana getirdiği en önemli sivil örgütlenmelerden biri "avârız vakıfları" idi.[1111] Mahallelerin yanı sıra köylerde de oluşturulan bu vakıflar, geliri daha ziyade söz konusu mahalle veya köy sakinlerinin başta vergiler olmak üzere bir takım ortak mükellefiyetlerinin karşılanmasına ve çeşitli ihtiyaçlarına harcanmak için tesis edilmişlerdi. Herhangi bir nedenle çalışamayacak duruma gelenlerin giydirilip, yedirilip, içirilmesine, tedavilerinin sağlanmasına, fakir olarak ölenlerin teçhiz ve tekfinine, borcunu ödeyememekten mahkûm olanların borçlarının ödenmesine, fakir kızların çeyizine, köy veya mahallenin yol, kaldırım, suyolları vb. gibi yerlerin tesis ve tamirine, imam, müezzin, muallim vb. görevlilerin ücretlerinin karşılanması vs. amaçlarla kurulan vakıflar bu kabildendir.[1112] XVI. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun birçok şehrinde ortaya çıkan avârız vakıfları,[1113] bir hayır sahibi tarafından tesis olunabildiği gibi, mahallenin veya köyün zenginlerinden

[1109] AŞS. 24, 46-306.
[1110] Ünal, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, 53.
[1111] Cafer Çiftçi, "Osmanlı'da Mahalle Avârız Vakıfları: Bursa Örneği (1749-1784)", *Akademik Araştırmalar Dergisi,* VIII/29 (Mayıs 2006): 51.
[1112] Nazif Öztürk, *Menşeî ve Tarihi Gelişim Açısından Vakıflar,* 1. bs. (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1983), 85-86; Tahsin Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları: Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği,* (Ankara: TTK Yayınları, 2003), 80.
[1113] Çiftçi, "Osmanlı'da Mahalle Avârız Vakıfları: Bursa Örneği (1749-1784)", 51.

ya da esnafından para toplamak suretiyle veyahut halkın bağış ve adakları ile kurulabilmekteydi.[1114]

İlgili dönemde Ankara kadı sicillerine yansıyan veriler incelendiğinde, bu şehirdeki mahalle sakinlerinden bazısının belli bir miktar parasını ya da mülkünde bulunan taşınmaz bir malının satılarak elde edilecek meblağı, mahallelerinde oluşturulan avârız akçesi vakfına vasiyet ettikleri görülmektedir. Meselâ, Teke Ahmed Mahallesi avârız akçesinin mütevellisi Halil tarafından mahkeme gündemine taşınan 26 Muharrem 1039 (15 Eylül 1629) tarihli kayda göre, mahalle sakinlerinden olup vefat eden İbrahim isimli şahıs, mahallenin *avârız ve sair tekâlifi* için 3.000 akçe vasiyet etmiş ve bu meblağ mütevelli tarafından merhumun vârisi olan zevcesi Aynî bt. Ali'den talep edilmiştir. Şahitlerin ifadeleri sonucu durumu inkâr eden Aynî Hatun'un, 3.000 akçeyi merhumun malından vermesine karar verilmiştir.[1115] 18 Rebî'ü'l-evvel 1039 (5 Kasım 1629) tarihli başka bir belgeye göre, mahkeme huzuruna gelen Kattanin Mahallesi avarız akçesi mütevellisi Kasım b. İsa'nın ifadelerinden, mahalle sakinlerinden olup vefat eden Derviş b. Mustafa'nın, vefatından önce Solfasıl isimli köyde bulunan bağının satılarak elde edilecek meblağın adı geçen mahallenin avârızına verilmesini şahitler huzurunda vasiyet ettiğini öğrenmekteyiz. Mütevelliye teslim edilen bağ, *bey'-i men yezîd*[1116] ettirilerek onun tarafından 3.000 kâmil akçeye Halil Çavuş b. Hasan'a satılmıştır.[1117]

Öte yandan mahalle ahalisinden bazı kişiler taşınmaz mallarını söz konusu vakfa vakfetmekteydiler. Meselâ, 21 Zi'l-hicce 1039 (1 Ağustos 1630) tarihli belge, Ankara'nın Ali Bey Mahallesinden Ümmî bt. Mehmed'in, babasından kendisine intikal eden menzildeki üçte bir hissesini mahallenin avârızına vakfederek mütevelli Abdülkerim b. Abdi Halife'ye teslim ettiğini yansıtmaktadır.[1118] Bursa'ya ait 29 Şevval 1039 (11 Haziran 1630) tarihli bir belgeden ise, *erbâb-ı hayrattan* Fatma bt.

[1114] Öztürk, *Menşei ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar,* 86; Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları: Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği*, 80.
[1115] AŞS. 24, 5-36.
[1116] Açık artırma yolu ile yapılan satış anlamına gelmektedir. Bkz. Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü,* 6. bs. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016), 54.
[1117] AŞS. 24, 14-100.
[1118] AŞS. 24, 104-651.

Ahmed'in, Arab Mehmed Mahallesinde bulunan menzilini adı geçen mahalle fukarasının avârızı mühimmatı için vakfettiği anlaşılmaktadır.[1119]

Osmanlı İmparatorluğu'nda başlangıçta avârız altında toplanan çeşitli vergilerin ve bedenî yükümlülüklerin karşılanması amacıyla oluşturulan avârız vakıflarının, Osmanlı şehirlerindeki mahallelerde yaygınlık kazanmasında, devletin savaş masraflarını karşılamak için halktan sıklıkla ve gelişigüzel vergiler talep etmesi etken olmuştur. Oluşturulan vakıflarda, toplanan paraların işletilmesi yoluyla elde edilen murâbaha veya vakfedilen akarlardan sağlanan gelirler ile mahallelinin yükümlü tutuldukları avârız türü vergiler ödenmekteydi. Şayet vakıfların gelir fazlası olursa, artan parayla ahalinin yaşadığı mekân içerisindeki ortak ihtiyaçlar karşılanmaya çalışılmaktaydı.[1120]

Ortak harcamalar için fon niteliğinde olan avârz vakıfları, biriken paradan ihtiyaç sahiplerine belirli bir faiz karşılığı borç verilmesi nedeniyle, bir nevi sosyal yardımlaşmayı da sağlamaktaydı. Bu yolla ihtiyaç sahipleri kendi ihtiyaçlarını görürken, vakfa da gelir sağlanmış olacaktı.[1121] İncelenen dönemde krediye ihtiyacı olan kişilere bu vakıflardan borç verildiğine dair belge örneklerine Bursa ve Ankara kadı sicillerinde tesadüf edilmiştir. Meselâ, Bursa'nın Şeyh Paşa Mahallesinde kurulan avârız vakfının mütevellisi Muhammed Çelebi b. Ahmed tarafından mahkemeye taşınan 29 Camâziye'l-âhir 1040 (2 Şubat 1631) tarihli belgeye göre, Ebubekir b. el-Hâc Rıdvan, söz konusu vakıf malından *be-tarîkü'l-murâbahaü'ş-şer'iyye* 305 guruş borç alarak karşılığında adı geçen mahallede bulunan menzilini rehin etmişti. Ebubekir, 305 guruşu mütevelliye teslim ettiğinden menzil üzerindeki rehin ortadan kalkmıştır.[1122] 10 Muharrem 1039 (30 Ağustos 1629) tarihli başka bir belgeye göre, Bursa'nın Taşkûnzâde Mahallesinden Zülfikar b. Mustafa, Veled-i Harrât Mahallesi avârız vakfı malından 2.000 akçe nakit ve mütevelli ile aralarında *vasfı ve nev'î 'ilm-i şer'î ile ma'lûm çuka bahasından* 200 *akçe* olmak üzere toplamda 2.200 akçe borç olarak almış ve bu borcuna karşılık mülkündeki on dokuz paftalı bir gümüşlü kuşak (çaprasıyla birlikte), üç ayaklı bir altın küpe ve bir ayaklı

[1119] BŞS. B110, 73b-441.
[1120] Çiftçi, "Osmanlı'da Mahalle Avârız Vakıfları: Bursa Örneği (1749-1784)", 52.
[1121] Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya,* 205, 207; Ergenç, *Şehir, Toplum, Devlet Osmanlı Tarihi Yazıları,* 100.
[1122] BŞS. B55, 99a-662.

firuze taşlı bir altın küpeyi mütevelliye rehin olarak vermiştir.[1123] 3 Receb 1039 (16 Şubat 1630) tarihli belgeden anlaşıldığına göre ise, Ankara'da Kızıl Bey Mahallesinin avârız akçesi vakfı malından, Kara Mehmed Bey'in zimmetinde 1.200 akçe bulunmaktaydı.[1124]

Belge örneklerinde geçen ifadelerden de anlaşılacağı üzere, avârız vakıflarına hibe edilen paralar, mütevellilerin eline bırakılarak, belli bir nema oranıyla kredi ihtiyacı olan şahıslara işletilmek üzere borç verilmekteydi. Bu nedenle oluşturulan vakıfların büyük bir kısmına, araç ve sermaye cihetinden bakılırsa "para vakfı", amaç ve işlevsel cihetten bakılırsa "avârız vakfı" ifadesinin kullanılabileceği ifade edilmektedir.[1125] Bilindiği üzere para vakıflarından borç olarak verilen paranın geri dönüşünün sağlanması için borç mukabelesinde birtakım tedbirlere başvurulmaktaydı. Bu teminat usullerinden biri belge örneklerinde de görüldüğü üzere rehin olup, bu durumda vakıftan borç verilen nakit karşılığında borçlunun bunu karşılayacak bir malı rehin olarak vakfa verilmekteydi. Vade geldiğinde borcun ödenmemesi durumunda rehin olarak verilen mal satılarak alacağın tahsili yoluna gidilmekteydi. Malın satışında herhangi bir sorun yaşanmaması için mal sahibinden bu konuda da yetki alınmaktaydı. [1126]

Sicil kayıtları incelendiğinde, Usta'nın da belirttiği üzere vakıfların verdikleri borçlara karşı zaman zaman borcun ödenmemesi durumunda tahsilatı kefil olan şahıstan yaptıkları anlaşılmaktadır. [1127] Meselâ, Bursa kadı siciline intikal eden evâil-i Safer 1040 (9-18 Eylül 1630) tarihli kayda göre, Kal'a-i Umur Beg Mahallesi fukarasının avârız mühimmatı için vakf olunan nükudun mütevellisi Oruc Bey b. Abdullah'ın, Mevlânâ Bedreddin Efendi'nin, vakıf malından *murâbaha-i şer'iyye* yoluyla almış olduğu 3.000 akçeyi ve *rıbhını* kefil olan kardeşi Mehmed Çelebi b. Halil'den aldığını ifade etmesi bunu göstermektedir.[1128]

Müslim ve gayrimüslimlerin karışık olarak sakin oldukları mahalle ya da köylerde kurulan avârız vakıfları, her iki zümrenin ihtiyaçları için sarf edilir,

[1123] BŞS. B49, 62b/3.
[1124] AŞS. 24, 47-309.
[1125] Çiftçi, "Osmanlı'da Mahalle Avârız Vakıfları: Bursa Örneği (1749-1784)", 51.
[1126] Sebahattin Usta, "Trabzon'da Para Vakıfları (1550-1650)", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi,* X/20 (2016): 69-70.
[1127] Usta, "Trabzon'da Para Vakıfları (1550-1650)", 70.
[1128] BŞS. B51, 52b-486.

dolayısıyla vakfı yapanın Müslüman veya gayrimüslim olmasının buna etkisi olmazdı.[1129]

Osmanlı şehirlerinde "mahalleli" olmak önemliydi. Bayramlarda ve hastalandıklarında birbirlerinin ziyaretine gitmek, köyden gelen ürünlerin bir kısmını komşularına tadımlık olarak dağıtmak gibi olumlu etkileşimlerle bir mahalleli bilinci oluşan mahalle ahalisi,[1130] birbirlerini koruyup gözetmeyi bir insanlık borcu olarak görüyor, birinin derdi, felaketi veya sevinci hepsini kederlendiriyor veya mutlu ediyordu.[1131]

İncelenen sicil kayıtları, araştırmanın konusunu teşkil eden Osmanlı şehirlerinde de mahalle sakinlerinin, mahalleden yardıma muhtaç birinin durumunu mahkemeye haber vermek gibi birtakım davranışlarıyla birbirlerini koruyup gözettiklerini, başka bir ifadeyle dayanışma içinde olduklarını yansıtmaktadır. Meselâ, 25 Rebî'ü'l-âhir 1040 (1 Aralık 1630) tarihli Bursa kadı siciline yansıyan belgeye göre, Veled-i Habîb Mahallesinde uzak veya yakın akrabası olmayan ve akıl sağlığının yerinde olmadığı anlaşılan Şakire bt. Abdullah ikamet etmekteydi. İmam İbrahim Efendi b. Abdi'nin önderliğinde mahkemeye müracaat eden mahalle ahalisi, kadının bu durumunu belirterek mahkeme tarafından evine gidilip sahip olduğu *esbâb ve esvâbının* zayi olmaması için sayımının yapılmasını talep etmişlerdi. Mahalle ahalisinin talebi üzerine kadının evindeki eşyalarının sayımı yapılmış, mahalle ahalisinin isteği üzerine Şakire Hatun'a yan komşusu olup, güvenilir biri olan Ahmed b. Resul vâsi tayin edilmişti.[1132] 9 Ramazan 1039 (22 Nisan 1630) tarihli başka bir kayda göre, Ankara'nın Çeşme Mahallesinde bunamış, nice zamandır yatalak olan ve geçimini sağlayacak kimsesi olmayan Aynî bt. Mehmed yaşamaktaydı. Aynî Hatun'un bu halini gözetleyen mahalle sakinleri, mahkeme huzuruna gelerek kadının adı geçen mahallede virane evinden başka bir şeyinin olmadığını, dolayısıyla mahkeme tarafından kendisine kaimmakam tayin edilmesini ve evinin satılıp parasıyla geçiminin sağlanmasının uygun olacağını belirtmişlerdir.

[1129] Mehmet İpşirli, "Avârız Vakfı", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4: 109.
[1130] Madeline C. Zilfi, "Geçinemiyoruz": 18. Yüzyılda Kadınlar ve Hul", *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları,* ed. Madeline C. Zilfi (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000), 265; İsmail Kıvrım, *Şer'iye Sicillerine Göre XVII. Yüzyılda Konya ve Ayıntab Şehirlerinde Gündelik Hayat (1670-1680),* (Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005), 101.
[1131] Kütükoğlu, *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisâdî Yapısı,* 24.
[1132] BŞS. B51, 76a-711.

Dolayısıyla, mahalle ahalisinin ihbarı üzerine, Aynî Hatun'a kaimmakam olarak tayin olunan Sinan b. Mustafa, *beyne'n-nâs nidâ ve i'lân* olunan menzili 5.500 akçe veren Müteferrika Mehmed Ağa'ya satmıştır.[1133]

3. 1. 4. Mahallede Komşuluk İlişkileri

Osmanlı şehirlerinde farklı inançlara sahip bireylerin umumiyetle bir arada ikamet ettikleri mahallelerin çoğunlukta olduğu bilinen bir gerçektir.[1134] Nitekim daha önce de temas ettiğimiz üzere birer Osmanlı şehri olan Ruha, Bursa ve Ankara'da da gerek Müslümanların gerek gayrimüslimlerin ayrı mahalleleri olmasına rağmen, bu topluluklar tamamen ayrı bir mahalleye kapanmayarak aynı mahalle kesiminde bir arada yaşamakta, dolayısıyla komşuluk ilişkisi içinde bulunmaktaydılar.

Sicil kayıtları, Osmanlı toplumunda komşuluk ilişkisi içinde bulunan mahallelerdeki bireylerin ister Müslüman ister gayrimüslim olsun aile hayatı mahremiyetini korumaya önem verdiklerini yansıtmaktadır. Meselâ, Bursa kadı siciline yansıyan evâil-i Cemâziye'l-evvel 1039 (17-26 Aralık 1629) tarihli dava kaydından öğrendiğimize göre, Kayganoğlu Mahallesinde ikamet eden Hüseyin b. Mehmed'in yakınlarında Ahmed b. Hasan oturmaktaydı. Mahkemeye başvuran Hüseyin, yan komşusu olduğu anlaşılan Ahmed'in menzilinde bulunan çardaktaki sundurma ve pencereden kendi evinin görünerek havalesinin olduğunu iddia edip, söz konusu menzilde keşif yapılmasını talep etmiştir. Keşif heyetince yapılan incelemede menzilden Hüseyin'in evinin görünerek havalesinin olduğu görülmüş, havalenin önlenmesi için çardağın sundurması önündeki duvarın *tulen 4 zirâ' ve 'arzen 2 zirâ'* kaldırılmasına ve pencerenin …? yapılmasına karar verilmiştir.[1135] 13 Zi'l-hicce 1039 (24 Temmuz 1630) tarihli başka bir belgeye göre, Bursa'nın Reyhan Paşa Mahallesinde ikamet eden Mahi Bey b. Abdülmennan'ın menzilinden Raziye bt. Cafer'in menzili görünerek havalesi bulunmaktaydı. Mahkemeye müracaat eden Raziye Hatun'un ifadelerinden anlaşıldığına göre, havaleye neden olan faktör yan

[1133] AŞS. 24, 76-477.
[1134] Hülya Taş, "Mahallede Bir Arada Yaşama Kültürü", *Uluslararası Osmanlı Coğrafyasında Mahalle Kültürü Sempozyumu, 13-16 Ekim 2011* (Bursa: 2012), 102.
[1135] BŞS. B110, 12b-71.

komşusu Mahi Bey'in menzili ile kendi menzili arasındaki kendine ait duvarın bir kısmının yıkılması olup, havale durumunu ortadan kaldırmak amacıyla tamire muhtaç bu duvarı kendi malıyla tamir ederek üzerine bazı *ebniyye* yapmak isteyen Mahi Bey'e istediği izin Raziye Hatun tarafından verilmişti.[1136] Ruha kadı siciline yansıyan 18 Muharrem 1040 (27 Ağustos 1630) tarihli başka bir belge, Müslümanlar gibi gayrimüslimlerin de hâne mahremiyetine önem verdiklerini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Belgeye göre, mahkeme huzuruna gelen Kesir v. Kerabid, komşusu olan İlkasan v. Devreş'in kendi dârında bir *fevkāni ev* yaptırıp pencere açmak istediğini, ancak bunun kendi avlusuna havale olacağından kendisinin buna rızasının olmadığı belirtip İlkasan'dan sual olunmasını talep etmiştir. İlkasan, kendi dârında ev yaptırıp pencere açmak istediğini kabul etmiştir. Fakat aralarında bulunan avlu duvarının bir miktar yükseltilmesiyle havale durumunun ortadan kalkacağını, bu nedenle mülkünde pencere açması için kendisine izin verildiğine dair elinde fetva-yı şerif olduğunu söylemiştir. Sonuçta İlkasan'ın avlu duvarını bir miktar yükseltmesi üzere mülkünde pencere açmasına izin verilmiştir.[1137]

Bilindiği üzere mahallelerdeki bazı bireyler, komşuları ile evin bazı bölümlerini ortak olarak kullanmaktaydılar. Ancak, bu durumun mahremiyet, diğer komşunun alanı kullandırmak istememesi gibi nedenlerden dolayı aralarında anlaşmazlığın çıkarak şikâyetleri de beraberinde getirdiği görülmektedir. Meselâ 27 Cemâziye'l-evvel 1039 (12 Ocak 1630) tarihli belgeye göre, Ruha zımmilerinden Vartan v. Tersis ile Yağob v. Kırmez, yörede "havş" olarak anılan evin avlu birimini ortak olarak kullanmaktaydılar. Mahkemeye gelen Vartan, evinde tabiplik mesleğini icra eden Yağob'un yanına ilaç için namahrem adamların gelip gittiğini, dolayısıyla evde ailesinin olduğundan buna rızasının olmadığını ifade ederek Yağob'un bundan men edilmesini talep etmiştir. Yağob'un, Vartan'ın da yanına namahrem adamların gelip gittiğini ve kendisinin de buna rıza göstermediğini söylemesiyle her iki komşu, bundan sonraki günlerde avlularına namahrem adam koymamak üzere karara varmışlardır.[1138] Mahkemeye intikal eden bu bilgiler, gayrimüslimlerin aile mahremiyetini önemsediklerini bir kez daha göstermesi bakımından önemlidir.

[1136] BŞS. B55, 35a-201.
[1137] UŞS. 207, 186-424.
[1138] UŞS. 207, 20-44/2.

Evâil-i Receb 1039 (14-23 Şubat 1630) tarihli Bursa kadı siciline yansıyan başka bir dava kaydından öğrendiğimize göre, el-Hâc İskender Mahallesinden Fatma bt. Abdullah, adı geçen mahallede Servinaz isimli kadından 3.000 akçeye satın almış olduğu menzilin sokak kapısı ile dahilinde bulunan suyu yan komşusu Hüseyin b. Mehmed'in, müşterektir diyerek tasarruf ettiğini söyleyip engellenmesini talep etmiştir. Ancak Hüseyin, gerek Fatma'nın elinde bulunan mülkiyet hücceti, gerekse şahitlerle adı geçen menzilin sokak kapısı ile dahilindeki suyun kendisi ile müşterek olduğunu ispatlamıştır.[1139]

Bazen bir komşu, başka bir komşusunun evinin içinde yapmak istediği binaya karşı çıkmaktaydı. Nedeni ise evin içinde inşa edilecek yapının kendi evinin güneşini engelleyerek karanlığa sebebiyet vermesiydi. Meselâ 18 Rebî'ü'l-evvel 1039 (5 Kasım 1629) tarihli belgeden anlaşıldığına göre, Ankara'nın Kâzûr Ali Mahallesi yerleşiklerinden Ahî Balî v. Aydın isimli zımmî mahkemeye başvurarak, kendi evinde bir sofanın yapımına başladığını, ancak yan komşuları Ağazar ve Meyrem isimli kadınların kendi evlerinin güneşini engelleyeceğini ileri sürerek buna mâni olduklarını belirterek durumun mahkemece keşfinin yapılmasını talep etmiştir. Mahkeme tarafından gönderilen keşif heyetinden Mimarbaşı Üstad Ali'nin, Ahî Balî'nin sofaya *kor? kerpiç?* yapmasıyla gölge sorununun ortadan kalkacağı yönünde haber vermesiyle Ağazar ve Meyrem sofa yapımına izin vermişlerdir.[1140]

Komşuluk ilişkilerinde belirtilmesi gereken bir husus da mahallede gerçekleşen gayrimenkul satışlarıyla ilgilidir. Şöyle ki, mahallede bir gayrimenkul satıldığı zaman evvela komşunun satın alıp almayacağı sorulur daha sonra satış yapılırdı. Şayet komşuya sorulmadan ev, arsa, bağ gibi akarlar bir başka yabancıya satılırsa komşunun bu malları geri alma gibi bir hakkı bulunmaktaydı. Bu hakka "şuf'a hakkı"[1141] denilmiştir ki, bu hakkın kullanılmasının nedeni, mahalleye sürekli

[1139] BŞS. B110, 39a-241.
[1140] AŞS. 24, 14-99.
[1141] Şuf'a, satılan veya ivaz şartıyla hibe edilen bir akarı veya o hükümde olan bir malı, müşteriye veya kendisine hibe edilene, her kaça mal olmuş ise, o miktar ile müşteriden veya satıcısından veya mevhubun lehden cebren alıp, temellük etmektir. Başka bir ifadeyle, satılan bir akarı, ona komşu veya ortak olan kimsenin öncelikle satın alabilme hakkıdır. Şuf'a hakkı olan kimse de şefi' olarak anılmaktadır. Bkz. Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukukı İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu,* (İstanbul: Bilmen yayınevi, 1970), 6: 131; Molla Hüsrev, *Gurer ve Dürer Tercümesi,* çev. Arif Erkan, (İstanbul: 1980), 3: 340.

kalmak için gelebilecek bir yabancının zararını engellemektir.[1142] Bu hususa dair belge örneklerine incelenen şehirlerden Ruha'nın kadı sicilinde tesadüf edilmiştir. Meselâ 9 Rebîü'l-evvel 1040 (16 Ekim 1630) tarihli bir belgeye göre, Bâbü'l-Bire Mahallesinde dârı olan Hüseyin Çelebi b. Mehmed Çelebi, söz konusu dârının yan tarafında bulunan dârın sahibi Ağipek oğlu Tavud tarafından Merzema isimli zımmîyeye satıldığını öğrenince, mahkemeye müracaat ederek dâra şufʿa ile talip olduğunu belirtmiştir.[1143] 27 Cemâziye'l-evvel 1040 (1 Ocak 1631) tarihli başka bir kayıtta, Bâbü'l-Emir Mahallesinde ikamet eden dergâh-ı 'âlî kullarından İbrahim Bey b. Ümmet Çavuş, komşusu olup vefat eden Mehmed Çavuş'un dârının vârisi Ahmed tarafından satıldığını belirterek dâra kendisinin şefîʿ olduğundan şufʿa talebinde bulunmuştur.[1144] Bu örneklerde de görüldüğü üzere, mahallelerde yaşayan bazı şahısların, şufʿa hakkı olan komşularından habersiz olarak yaptıkları mülk satışlarında, bu satışlardan sonradan haberdar olan söz konusu komşuları mahkemeye gelerek şufʿa talebinde bulunabilmekteydiler. Bununla birlikte şufʿa hakkı olan bazı şahısların, şufʿa talebinden kendi rızalarıyla feragat ettikleri durumlar da olmaktaydı. Meselâ 10 Cemâziye'l-âhir 1039 (25 Ocak 1630) tarihli kayda göre, Ruha'nın Eramine Mahallesinde yaşayan Akok v. Evhan ile Kesir v. Gazal isimli zımmîlerin dârları arasında İskender adlı zımmînin harabesi bulunmaktaydı. Mahkemeye gelen Akok, adı geçen harabeye kendisi ile Kesir'in şefîʿ olduğunu, ancak kendisinin şufʿa talebinden feragat ettiğini ve harabeyi her kim alırsa alsın *nizâʿının* olmadığını beyan etmiştir.[1145]

Netice itibariyle mevcut verilerden hareketle, Osmanlı toplumunda mahalle sakinlerinin komşuluk ilişkilerinde özel konutların mimarî yapıları, komşular arasında evin bazı bölümlerinin ortak kullanımı ve şufʿa hakkının önemli bir role sahip olduğunu söylemek mümkündür.

[1142] Kıvrım, *Şerʿiye Sicillerine Göre XVII. Yüzyılda Konya ve Ayıntab Şehirlerinde Gündelik Hayat (1670-1680),* 101-102.
[1143] UŞS. 207, 215-495.
[1144] UŞS. 207, 229-529.
[1145] UŞS. 207, 27-60.

3. 2. EVLER VE ÖZELLİKLERİ

Ev, insanın fizyolojik, sosyolojik, estetik ve ekonomik ihtiyaçlarının karşılandığı yerdir. Başka bir ifade ile toplumun en küçük birimi olan aile fertlerini içinde barındıran bir kültür ünitesi,[1146] benzerlerinden bağımsız ikamet mahalli ve aynı zamanda bir mülkiyet ve mahremiyet alanıdır.[1147]

Türklerin yaşadığı Anadolu, Balkanlar, Suriye, Mısır, Irak gibi bölgelerde örnekleri bulunan Türk evlerinin kendilerine özgü mimarî özellikleri vardır. Bu özelliklerin oluşmasında ise uzun yılların birikimi sonucunda meydana gelen zengin yaşama kültürü, iklim ve yapı malzemesi etkili olmuştur. "Türk Evi", sokaktan bir avlu duvarı ile ayrılmıştır. Meyve ağaçları ve çiçeklerle süslenmiş bir avlunun ortasında kuyu ve çardak, etrafında ise ahır, samanlık, mutfak gibi birimler yer almaktadır.[1148]

Osmanlı toplum yapısının temel ünitesi olan ailenin yaşadığı mekânın kaynaklarda "beyt", "dam", "menzil", "konak" ve "hâne" gibi ifadelerle tavsif edildiği belirtilmektedir. Osmanlı ev geleneğinin çok geniş ve çeşitli kaynakları olup, bunların başlıcaları arasında Orta Asya, Orta Doğu, İslâm ve Anadolu gelenekleri yer almaktadır. Ev kültüründe, bütün bunlar hâkim unsurlar olarak karşımıza çıkmakla birlikte, Osmanlı ailesinin barındığı evi şekillendiren iklim, coğrafî mekân, malzeme, ekonomik güç, mimarî bilgi ve ustalık gibi diğer ögeler de etkili bir role sahip olmuştur. [1149]

Evler, inşa edildikleri coğrafî bölgenin yüzey şekillerine, iklim yapısına ve yapı özelliklerine göre farklı özellikler göstermişlerdir. Meselâ Karadeniz ve Marmara bölgelerinde ahşap malzeme ağırlıkta olup iklimin yağışlı olmasından dolayı evlere kırma çatı yapılmış ve kiremit kaplanmıştır. Orta, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da taş ve kerpiç malzeme hâkimdir ve evler düz toprak damlıdır. Konya,

---

[1146] İbrahim Bakır, "Ailenin Yaşama Mekânı: Ev", *Türk Aile Ansiklopedisi* (Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, 1991), 2: 462.
[1147] Turan Alkan, "Ev ve Ailenin Değişimi", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi,* (Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, 1992), 2: 786.
[1148] Haşim Karpuz, "Geleneksel Ev", *Türk Aile Ansiklopedisi,* (Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, 1991), 2: 473.
[1149] Ömer Demirel vd., "Osmanlı Anadolu Ailesinde Ev, Eşya ve Giyim-Kuşam (XVI-XIX Yüzyıllar)", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi,* (Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, 1992), 2: 703.

Karaman, Akşehir gibi şehirlerde kerpiç malzeme yaygınken Erzurum, Kars, Bitlis gibi şehirlerde taş malzeme kullanılmıştır. Diğer taraftan Gaziantep, Urfa, Mardin, Antakya evlerinde yüksek taş duvarlarla çevrili olan avlu (hayat) birimi, Erzurum, Kars, Bitlis gibi şehirlerde kış mevsiminin uzun geçmesinden dolayı, bu şehirlerdeki evlerin zemin katlarında yer almıştır. [1150]

Bilindiği üzere araştırmamızın konusunu teşkil eden üç Osmanlı şehri Ruha, Bursa ve Ankara, İmparatorluğun farklı coğrafî bölgelerinde konumlandıklarından, bunların iklim yapıları, jeolojik yapıları, örf ve adetleri, ekonomik faaliyetleri gibi ögeleri de farklılıklar göstermiştir. Şehirlerin sahip oldukları bu gibi unsurlar buralardaki evlerin şekillerini ve kullanılan yapı malzemelerini de etkilemiş, dolayısıyla söz konusu yörelerin sahip oldukları özelliklere göre şekillenen evler ortaya çıkmıştır. Bu evlerin özellikleri, sicil kayıtlarından elde edilen bulgular ışığında aşağıda açıklanmaya çalışılacaktır.

3. 2. 1. Ruha

Geleneksel Ruha şehri evleri, XIX. Yüzyılın başlarında şehre gelen Buckingham'ın da ifade ettiği üzere,[1151] genellikle "harem" ve "oda" olarak adlandırılan selamlık olmak üzere başlıca iki ana bölümden oluşmaktadır. Bazen haremlik ve selamlık, aralarından bir duvarla ayrılmış ve sokak tarafından ayrı birer kapıları olan müstakil iki ev görünümü verdikleri gibi, bazen de tek kapıyla girilen selamlık kısmından sonra ikinci bir kapıyla diğer bölüme geçilen bir plân gösterirler. Eve gelen erkek misafirlerin ağırlandıkları selamlık kısmında küçük bir hayat (avlu), bir veya iki oda, konukların hayvanlarının barınacağı büyük bir develik (ahır) ve helâ yer almaktadır. Hâne fertlerinin oturduğu evin esas kısmını teşkil eden haremlik, selamlığa nazaran daha büyükçe ve teşkilatlıdır. "Nahit" olarak adlandırılan düzgün kesme taş döşeli hayatta ortasında mermer bir havuz, kuyu, curun (yalak), içerisinde

[1150] Karpuz, "Geleneksel Ev", 2: 474.

[1151] Bu dönemde şehre uğrayan seyyah, şehri tasvir ederken burada ikamet edilen evlerin İslâmî gelenekler nedeniyle haremlik ve selamlık olmak üzere başlıca iki bölümden oluştuğunu belirtmiş, ayrıca şehirdeki evlerin tamamının taştan yapıldığından söz ederek bizi evlerde kullanılan temel yapı malzemesi hakkında da aydınlatmıştır. Bkz. J. S. Buckingham, *Travels in Mesopotamia,* (London: Henry Colburn, 1827), 78-79; Mehmet Sait Şahinalp, *Şanlıurfa Şehrinin Kuruluş ve Gelişmesi,* (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005), 146.

incir, dut, nar, portakal, kebbat, annep, zakkum, asma vb. ağaçlardan biri ya da birkaçının bulunduğu çiçeklik gibi temel öğeler yer alır.[1152] Eyvan, odalar, mutfak (tandırlık), ahır ile kiler (zerzembe) ve üst kata ulaşımı sağlayan çevrili merdivenler, avluyu sınırlayan birimlerdir.[1153]

Umumiyetle 1,5 katlı olarak plânlanan evlerin zemin katında yer alan ahır, kiler, samanlık, mutfak, helâ gibi servis mekânları düzenli bir plân şemasına uymayıp biçimselden ziyade işlevsel niteliklere göre düzenlenmiştir. Evlerde Mezopotamya ve İran etkisi kendini kalın duvarlar, düz damlar ve tonoz kemer sistemi ile gösterirken, Osmanlı etkisi dış sofa ve avlu ile kendini göstermiştir.[1154] Şehrin bulunduğu alanın jeolojik özelliklerinin de etkisiyle evlerde kullanılan temel yapı malzemesi, halk arasında "nahit" olarak bilinen kesme kalker taşlardır.[1155] Zira, yukarıda da temas edildiği üzere, XIX. yüzyılın başlarında şehre uğrayan seyyah Buckingham da şehirdeki evlerin tamamının taştan yapıldığını, ayrıca taş işçiliğinin Halep evlerindeki kadar iyi ve süslemeli olduğundan söz eder. Öte yandan XVII. yüzyılın ortalarında şehirde 2.600 ev bulunduğunu nakleden Evliya Çelebi'nin müşahedelerinden, bu dönemde evlerin büyük bir kısmının kireç ve toprak örtülü olduğunu öğrenmekteyiz.[1156]

Düzgün bir topografya üzerine yerleşmiş olan Ruha evleri, mimari yerleşme açısından düzgün geometrik yapılaşma yerine düzgün olmayan karmaşık ve bitişken düzende bir yerleşme göstermektedir. Yerleşmenin biçimlenmesinde öncelikle iklim koşulları nazarı itibara alınmış; sokakları çevreleyen evlerin duvarları yüksek tutularak sokakların sıcağa karşı korunması, diğer bir ifadeyle hemen hemen günün her saatinde gölge olması amaçlanmıştır. Ayrıca evlerin duvarlarının yüksek tutulmasında dinî hassasiyetler de büyük bir rol oynamış, böylece mahremiyet sağlanmaya çalışılmıştır. Evde geçen günlük yaşamı gizlemek amacıyla, alt katların sokağa bakan cepheleri tümüyle kapalı bırakılmıştır. Zemin katlardaki tek açıklık

[1152] A. Cihat Kürkçüoğlu vd., *Tarih ve Turizm Şehri Şanlıurfa,* 1. bs. (Şanlıurfa: ŞURKAV Yayınları, 2010), 39-40.
[1153] Abdullah Ekinci, "Urfa Evlerinde Gündelik Hayat Mutfak Kültürü ve Badgeller", *Şanlıurfa Kültür Sanat Tarih ve Turizm Dergisi*, 3 (Ocak 2009), 20.
[1154] Akkoyunlu, *Geleneksel Urfa Evlerinin Mimarî Özellikleri,* 124.
[1155] Mehmet Sait Şahinalp, "Şanlıurfa Şehri'nin Kültürel Fonksiyonu", *Marmara Coğrafya Dergisi,* 11 (Ocak 2005): 71.
[1156] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi 3. Kitap,* 91.

evlerin giriş kapıları olup, pencereler sadece üst katlarda ve "çardak" olarak anılan üst kat çıkmalarında görülmektedir. Evlerin çıkmalarındaki pencereler, umumiyetle komşuların birbirlerini görmeyeceği şekilde plânlandığından bazı cephelere pencere yapılmamıştır.[1157]

İncelenen sicillere çeşitli nedenlerle yansıyan dava kayıtları, 1629-1631 yıllarında, şehirde genel olarak iklim, mahremiyet ve bölgede yaygın olarak bulunan nahit denilen kesme kalker taş malzemenin şekillendirdiği evler için "dâr"[1158] veya "menzil" tabirlerinin kullanıldığını yansıtmaktadır. Sicil kayıtlarında söz konusu tabirlerle ifade edilen 138 evden 108'inin tek katlı olduğu anlaşılmakta olup, belgelerdeki veriler bizi evlerin bölümleri hakkında da aydınlatmaktadır. Bu bölümler ve işlevlerini şu şekilde gösterebiliriz:

Ev/Oda: Bilindiği üzere odalar, ev içerisinde, birden fazla fonksiyona sahip, temel ihtiyaçların yanı sıra kendi başlarına yaşama birimleridir. Bu mekân oturma, yemek yeme, yatma, çalışma gibi çeşitli eylemlerin gerçekleştiği birim olup, sayısı hâne sahibinin sosyo-ekonomik durumuyla bağlantılıdır. Şehirdeki evlerde yer alan odalar, kare veya dikdörtgen plânlı ve genellikle yüksek tavanlıdır.[1159] Odalara, kapı eninde ve odanın dar kenarı boyunca uzanan, ayakkabıların çıkarıldığı "gedemeç" olarak adlandırılan pabuçluktan girilir.[1160] Oda zemini "nahid" döşeli, üzeri genellikle çapraz tonoz örtülüdür.[1161] Şehirdeki evlerde bulunan odalar genel olarak bu özelliklere sahip olmakla birlikte, incelenen mahkeme kayıtları,[1162] XVII. yüzyılın

---

[1157] Akkoyunlu, *Geleneksel Urfa Evlerinin Mimarî Özellikleri,* 9; Mehmet Alper, "Urfa'nın Mekansal Yapısı ve Tarihî Urfa Evleri", *Fırat Havzası Sanat Tarihi Sempozyumu, 20-21 Mayıs 1987* (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Fırat Havzası Araştırma Merkezi Yayınları, 1992), 101-102; Taş, *Osmanlı Döneminde Urfa'da Sosyal Hayat (Mahkeme Kayıtlarına Göre 1850-1900),* 131.

[1158] Yörede bir ikamet mahalli olan evi ifade etmek için yaygın olarak kullanılan bu tabir hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Georges Marçais, "Dâr", *The Encyclopedia of Islam,* (Leiden 1965), II: 113-115.

[1159] Akkoyunlu, *Geleneksel Urfa Evlerinin Mimarî Özellikleri,* 118.

[1160] Kürkçüoğlu, "Şanlıurfa Mimarî Eserlerine Genel Bir Bakış", 89.

[1161] Akkoyunlu, *Geleneksel Urfa Evlerinin Mimarî Özellikleri,* 119.

[1162] Mahkeme gündemine taşınan sadece bir dava kaydında "oda" tabirinin kullanıldığına rastlanılmıştır. 6 Zi'l-ka'de 1039 (17 Haziran 1630) tarihli söz konusu belgeden anlaşıldığına göre, dergâh-ı 'âlî kullarından olup hâlâ sefer-i hümayunda vefat eden Derbeder Uğurlu Bey'in, Ruha'nın Bâbü'l-Emir Mahallesinde Bağ Sefa isimli mevziinde bina eylediği menzil *"muhavvata-i dâhilesi iki oda ve bir eyvan ve altlarında üç tahtanî ev ve muhavvata-i hâricesinde yine iki fevkanî oda ve bir eyvan ve tahtlarında bir büyük ahurı muhtevî olub"* şeklinde tarif edilmiştir. UŞS. 207, 140-313; Belgede göze çarpan bir hususu ayrıca belirtmekte fayda var. Bu dava kaydı, Derbeder Uğurlu Bey'in, Ruha'da bulunan terekesini mîrî için zabtetmeye emr-i şerif le görevlendirilen dergâh-ı 'âlî kullarından Arnavud Ali Bey tarafından mahkemeye taşınmıştır. Dolayısıyla belgede geçen ve yöre

ortalarında menzil/dârlarda bulunan bu mekânlar için yörede umumiyetle "ev" tabirinin kullanıldığını ortaya koymaktadır. Zira bazı çalışmalarda da eskiden odalara "ev" denildiği ifade edilmektedir.[1163] Belgelerdeki veriler, 58 konutun tek odalı, 35'inin iki odalı ve 35'indeki oda sayısının ikinin üzerinde olduğunu yansıtmaktadır.

Yörede dâr/menzillerin bir elemanı olan evlerin "kab",[1164] "müsakkaf",[1165] "nahid",[1166] "büyük",[1167] "küçük",[1168] "fevkanî"[1169] ve "tahtânî"[1170] gibi sıfatlarla nitelendirilerek farklı özelliklere sahip oldukları görülmektedir.

Avlu: Şehirdeki evlerin bir elemanı olan avlular, senenin yedi sekiz ayı boyunca yaşanılan mekânlar olup, evin kapalı birimleri ve gezenekleriyle kullanım bütünlüğü içindedir. Parsel durumuna göre, kare, dikdörtgen veya yamuk plânlıdır. Zemini nahit kaplamalıdır. Ortasında kare, dikdörtgen, altıgen, sekizgen, dilimli veya elips şekilli bir havuz yer alır ve çoğunlukla yakınında etrafı korkuluklarla çevrili bahçe olarak da adlandırılan çiçeklik bulunur.[1171] Nitekim bu özelliklere sahip mekâna, incelenen yıllarda Ruha'da tespit edilen evlerin tamamında rastlanılmıştır. Bu durum ise, Faroqhi'nin XVII. yüzyıl Osmanlı Ankara ve Kayseri'sinde tespit

---

halkınca kullanılmayan oda tabiri, başka yöre halkından olduğu anlaşılan bu şahıs tarafından kullanılmıştır.

[1163] Abdurrahman Kurt, *Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1876): Sosyo-Ekonomik Yapı, Gelenek ve Görenekler,* 2. bs. (Ankara: Sentez yayıncılık, 2013), 162.

[1164] Mimaride bir örtü sistemi olan "tonoz" kelimesinin Urfa mimarî terimler sözlüğündeki karşılığı "kab" dır ve şehirde "kab ev" denildiğinde "tonozlu oda" kastedilmektedir. Bkz. *Urfa Mimarisinde Kabaltılar,* haz. Hamdullah Közcü, (Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi, 2016), 10; İncelenen dava kayıtlarında, kimi evlerde bir, kimi evlerde iki, kimi evler de ise üç tane olduğu tespit edilen bu mekânın evlerin genellikle alt katında yer aldığı ve üzerinde çardağın bulunduğu görülmektedir. Belge örnekleri için bkz. UŞS. 207, 23-51; UŞS. 207, 37-85; UŞS. 207, 187-426; UŞS. 207, 221-509.

[1165] Sözlükte "müsakkaf" kelimesi, taskîf edilmiş, tavanlanmış, üstü tavanla örtülmüş, tavanı, damı olan gibi anlamlara gelmektedir. Bu cümleden olarak "müsakkaf ev" ile kastedilenin, üstü tavanla veya damla örtülü ev olduğu anlaşılmaktadır. Araştırmamıza konu olan yıllarda evlerin büyük bir kısmında tespit edilen ve alt katta olduğu anlaşılan bu mekânın evlerdeki sayısının 1-5 arasında değiştiği görülmektedir. Örnek dava kayıtları için bkz. UŞS. 207, 9-13; UŞS. 207, 70-153; UŞS. 207, 102-229; UŞS. 207, 109-247; UŞS. 207, 197-451; Müsakkaf kelimesinin anlamı için bkz. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat,* 26. bs. (Ankara, Aydın Kitabevi Yayınları, 2010), 863.

[1166] Evlerin alt ya da üst katında yer alabildikleri görülen bu mekândan bazı evlerde bir, bazı evlerde iki tane tespit edilmiştir. Belge örnekleri için bkz. UŞS. 207, 47-108; UŞS. 207, 138-310; UŞS. 207, 142-317.

[1167] Bu sıfatla nitelenen mekânın yer aldığı ev örnekleri için bkz. UŞS. 207, 15-31; UŞS. 207, 22-49.

[1168] Bu sıfatla nitelenen mekânın yer aldığı ev örnekleri için bkz. UŞS. 207, 17-37; UŞS. 207, 83-182.

[1169] "Fevkanî" kelimesi üst kat anlamına gelmekte olup, üst katta bulunan evin bulunduğu hâne örneği için bkz. UŞS. 207, 171-389; Kelimenin anlamı için bkz. Suraiya Faroqhi, *Orta Halli Osmanlılar,* 2. bs. (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014), 278.

[1170] Evlerin alt katında bulunan bu mekânın geçtiği belge örnekleri için bkz. UŞS. 207, 140-313; UŞS. 207, 171-389.

[1171] Akkoyunlu, *Geleneksel Urfa Evlerinin Mimarî Özellikleri,* 113.

ettiği avlulu ev sayısından yola çıkarak ifade ettiği üzere,[1172] avluların şehirdeki evlerin ayrılmaz bir parçası olduğunu göstermektedir.

Avluda bahçe olarak da anılan kısım, zemini toprak olarak bırakılmış, içerisinde nar, incir, zakkum vb. ağaçların, avluya gölge yapan bir asma ve çeşitli çiçeklerin yetiştirildiği alandır.[1173] Sicil kayıtları, incelenen dönemde de bazı evlerin avlu birimlerinde üzüm arışı, dut ağacı ve nar ağacı gibi ağaçların yetiştirildiğini yansıtmaktadır.[1174] Bu meyvelerden üzüm arışı ve nar ağacının evlerin avlu birimlerinin bir köşesinde yetiştirilmesinde, bunların yöre halkı için verimliliği ve bereketi simgeleyen meyve olmalarının etkisinin olması kuvvetle muhtemeldir. [1175] Sicil kayıtlarında tespit edilen evlerden biri hariç hepsinde yer alan avlu birimi için "havş" tabirinin kullanıldığı görülmektedir. Söz konusu bir evdeki avlu için "muhavvata" tabiri kullanılmıştır ki,[1176] Faroqhi'nin ifadelerinden, XVI. yüzyılın sonlarında ve XVII. yüzyılın başlarında Kayseri'de avlu birimi için en sık kullanılan terimlerden birinin etrafı çevrili anlamına gelen "muhavvata" olduğunu öğrenmekteyiz.[1177] Bu tabirin Ruha kadı mahkemesine yansıması, akıllara söz konusu tabirin şehirdeki yerleşik halk tarafından da kullanıldığını getirebilir. Ancak, tespit edilen evlerden sadece 1'indeki avlu birimi için muhavvata tabirinin kullanılması ve bu tabiri kullanan şahsın, daha önce de zikredildiği üzere merhum Derbeder Uğurlu Bey'in evini tarif ederken "oda" tabirini kullanan Arnavud Ali Bey'den başkası olmaması, aslında bu ifadenin yöre halkınca değil de başka yöreden gelen bir şahıs tarafından kullanıldığını ortaya koymaktadır.

Eyvan: Arapça "îvân" veya "lîvân" kelimeleriyle ifade edilen eyvan, İslâm mimarisinin en önemli elemanlarından biri olup Farsça bir kelimedir ve Türkçe'ye de geçmiştir. Genel olarak, binaların ortasında yer alan ve iç avluya açılan iç tarafı kapalı, üstü tonoz örtülü bir yapı olan eyvan, bilhassa İran ve Orta Asya'da tercih edilmiş; câmi, medrese, bimaristan gibi yapıların yanı sıra evlerin planlarında da

[1172] Faroqhi, *Orta Halli Osmanlılar,* 123.
[1173] Akkoyunlu, *Geleneksel Urfa Evlerinin Mimarî Özellikleri,* 113.
[1174] UŞS. 207, 22-49; UŞS. 207, 83-182; UŞS. 207, 236-545.
[1175] Ekinci, "Urfa Evlerinde Gündelik Hayat Mutfak Kültürü ve Badgeller", 20.
[1176] UŞS. 207, 140-313.
[1177] Faroqhi, *Orta Halli Osmanlılar,* 83; "Muhavvata" tabiri için ayrıca bkz. Emre Can Yılmaz, *İstanbul'da Yazılı ve Görsel Kaynaklara Göre 15. ve 16. YY'da (1453-1559) Osmanlı Sivil Mimarlığı Üzerine Bir Değerlendirme: Gurfe Örneği,* (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2009), 70.

sıkça kullanılmıştır.[1178] İklim şartlarının ortaya çıkardığı eyvan,[1179] Ruha'nın karasal iklim kuşağında yer alması hasebiyle, buradaki evlerde yazlık ve kışlık olarak yapılmıştır. Kışların soğuk geçtiği şehirde, bu dönemde güneşten faydalanmak amacıyla güneye bakan eyvanlar kullanılırken, yazın serinlemek için kuzeye karşı, güneş görmeyen eyvan tercih edilmektedir.[1180] Avlunun kuzey ve güneyinde bulunan yazlık ve kışlık eyvanların yanı sıra, bazı evlerde doğu veya batı cephede üçüncü bir eyvanın bulunması dikkat çekicidir.[1181] Avlunun önemini arttıran eyvanların arka tarafında "camhâne" denilen dolaplar ile hava bacası vardır.[1182] İncelenen sicil kayıtlarında 11 evde tesadüf edilen bu mekân için "livân" tabirinin de kullanıldığı görülmektedir. Mahkeme kayıtlarından, evlerin alt ya da üst katında konumlandıkları anlaşılan bu mekândan kimi evlerde iki tane bulunmaktaydı.[1183]

Sofa: Arapça bir kelime olan sofa, "Türk evinin odalarının önünde veya arasında yer alan günlük hayatın geçtiği önemli bir mekân" olarak tanımlanmıştır.[1184] İncelenen sicil kayıtlarında bu mekânın varlığına 7 evde rastlanılmış olup,[1185] bu mekânın yer aldığı evlerden birinde aynı zamanda şehirdeki evlerin önemli bir birimi olan eyvana da tesadüf edilmiştir.[1186] Bu ise bize evlerde bulunan sofanın, eyvandan farklı bir birim olduğunu yansıtması bakımından önemlidir. Burada akıllara, şehirdeki evlerde eyvandan farklı bir birim olarak bulunan sofanın ne gibi özelliklere sahip olduğu gibi bir soru gelebilir. Böyle bir sorunun cevabını mahkeme kayıtlarından vermek mümkün değildir. Bununla birlikte, Ruha ile aynı coğrafî bölgede yer alan şehirlerden Diyarbakır evlerinde bulunan sofa hakkındaki verilerden bir fikir edinmek mümkündür. Nitekim, Diyarbakır evlerinde yer alan bu mekân için, doğrudan avluyla bağlantılı olsa da evin içinde müstakil bir bölüm teşkil etmediği, eyvandan daha ziyade odalara bağımlı olduğu ile aynı zamanda hâne halkının bir

[1178] Engin Begsaç, "Eyvan", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12: 12.
[1179] Akkoyunlu, *Geleneksel Urfa Evlerinin Mimarî Özellikleri,* 113.
[1180] Misbah Hicri, *Tarihin Adı Urfa,* 1. bs. (İstanbul: Kent Yayınları, 2006), 76-77; Taş, *Osmanlı Döneminde Urfa'da Sosyal Hayat (Mahkeme Kayıtlarına Göre 1850-1900)*, 132.
[1181] Kürkçüoğlu, "Şanlıurfa Mimarî Eserlerine Genel Bir Bakış", 89.
[1182] Karpuz, "Geleneksel Ev", 2: 474.
[1183] UŞS. 207, 47-108; UŞS. 207, 102-228; UŞS. 207, 118-267; UŞS. 207, 140-313; UŞS. 207, 185-422.
[1184] Haşim Karpuz, "Türk Evinde Mekânlar", *Türk Aile Ansiklopedisi,* (Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, 1991), 2: 476.
[1185] Sofa bulunan ev örnekleri için bkz. UŞS. 207, 75-164; UŞS. 207, 162-364; UŞS. 207, 210-483.
[1186] İçinde hem sofa hem eyvanın yer aldığı ev örneği için bkz. UŞS. 207, 47-108.

araya gelerek sohbet edebildikleri ve yemek yiyebildikleri kısım olduğu gibi bilgiler verilmiştir.[1187] Dolayısıyla Ruha şehrindeki evlerde yer alan sofanın da benzer işlevlere sahip olduğunu söylemek mümkündür.

Çardak: Ruha'da avlulu evlerde taş merdivenlerle çıkılan evin ikinci katı emsalinde, pencere sayısı çok olan, aydınlık, ferah ve geniş köşk misalindeki odalardır. Genellikle misafir geldiğinde kullanıma açılan bu mekân özellikle yaz mevsiminde oturmak için tercih edilmektedir.[1188] İncelenen mahkeme kayıtları, ilgili dönemde şehirdeki evlerin umumiyetle tek çardaklı olduğunu yansıtmakla beraber, bazı evlerde iki, bazılarında ise üç çardak bulunabilmekteydi.[1189]

Dam: Geleneksel Ruha evlerinde, çatı örtüsü olarak rastlanılan en yaygın tip düz toprak damdır. Sıkıştırılmış kille örtülen damlar, içeriye yağmur sularının sızmasını önlemek için kışın "loğ" adı verilen taş merdanelerle sık sık loğlanmaktadır.[1190] Şehirdeki evlerin önemli bir unsurunu teşkil eden ve avludan merdivenle çıkılan bu düz damların, gündelik hayatta ev sakinlerince kullanılmasında gerek iklimin gerek sosyal ihtiyaçların etkisini görmek mümkündür. Şöyle ki, şehirde yaz ayları oldukça sıcak geçtiğinden, insanlar gece açık havada yatmak için evlerindeki düz damları tercih etmişler, ayrıca her hâne halkı, kendisi için hazırladığı salça, biber, pekmez, bulgur gibi kışlık zahiresini kurutmak amacıyla düz damları kullanmışlardır. Ev ahalisi için söz konusu iki önemli fonksiyonu icrâ eden damlarda, yatan komşuların birbirini görmemesi için duvarlar örülmüş; öte yandan bu mekânların üstüne gerek havadar olması gerek haşeratın zarar vermemesi gibi nedenlerle "taht" ya da "yaz yatağı" olarak anılan, genellikle tahtadan yapılmış yüksekçe bir yer yapılmıştır.[1191] İncelenen sicil kayıtlarında, tespit edilen evlerden birkaçında bu mekânın varlığına rastlanılması,[1192] diğer evlerde dam olmadığını, başka bir ifadeyle damların yöredeki evlerde tercih edilmediğini akıllara getirebilir.

[1187] Ramazan Günay, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Evleri ve Satışları", *EKEV Akademi Dergisi -Sosyal Bilimler-*, XVII/54 (2013): 313.
[1188] *Şanlıurfa Kültür Sözlüğü,* haz. Mehmet H. Öcal vd., 1. bs. (Şanlıurfa: ŞURKAV Yayınları, 2001), 23.
[1189] Bu birime 31 evde rastlanılmış olup, tek çardaklı ev örnekleri için bkz. UŞS. 207, 5-1; UŞS. 207, 15-30; UŞS. 207, 22-49; iki çardaklı ev örnekleri için bkz. UŞS. 207, 197-451; UŞS. 207, 221-509; üç çardaklı ev örneği için bkz. UŞS. 207, 256-589.
[1190] Akkoyunlu, *Geleneksel Urfa Evlerinin Mimarî Özellikleri,* 129.
[1191] Kürkçüoğlu, "Şanlıurfa Mimarî Eserlerine Genel Bir Bakış", 91; Taş, *Osmanlı Döneminde Urfa'da Sosyal Hayat (Mahkeme Kayıtlarına Göre 1850-1900)*, 132.
[1192] UŞS. 207, 105-235; UŞS. 207, 210-483.

Ancak, yukarıda da ifade edildiği üzere, bu mekânın ev sakinleri için önemli fonksiyonlar icrâ etmesi, günümüzde olduğu gibi Osmanlı döneminde de yaygın olarak kullanıldığının ve evin ayrılmaz bir parçası olduğunun göstergesidir. Dolayısıyla incelenen dönemde şehirdeki evlerin genelinde dam bulunmadığını iddia etmenin yanlış bir değerlendirme olacağı düşüncesiyle, böyle bir değerlendirme yerine bu mekânın, mahkemeye gelen insanlar tarafından evin bir elemanı olarak belirtilmediği ihtimali üzerinde durmanın daha doğru bir yaklaşım olacağı kanaatindeyiz.

Tandırlık (Mutfak): Geleneksel Ruha evlerinin haremlik bölümünde yer alan ve doğrudan avluya açılan bu mekân, günlük ve kışlık yiyeceklerin yapıldığı, yufka ekmeğinin açılıp pişirildiği ve teştlerde (leğenlerde) çamaşırların yıkandığı yerdir. İçerisinde büyük kazanların oturabileceği, yerden 20 cm. yükseklikte, sayıları birden fazla olan taştan yapılmış sabit ocakları, küllüğü ve açık su birikim yerleri ile burada kullanılan eşya ve malzemenin konulacağı nişler bulunmaktadır. Ocaklar şehirde "pherik" olarak adlandırılan damdaki bacaya bağlıdır.[1193] İncelenen mahkeme kayıtlarından, tespit edilen evlerin büyük bir kısmında varlığına rastlanan bu mekânın "matbah" olarak da anıldığı görülmekte, ancak yörede yaygın olarak kullanılan tabirin "tandırlık" olduğu göze çarpmaktadır.[1194]

Mahzen: Bilindiği üzere geleneksel Ruha şehri evlerindeki servis mekânlarından biri "zerzembe" olarak anılan mekândır. "Zir-i zemin" sözcüğünden türeyen bu kelime, şehirdeki evlerde bodrum katta bulunan kiler anlamında kullanılmaktadır. Yer altında bulunan ve üzerinde eyvan ile odaların yer aldığı bu mekân, serin olması hasebiyle, kışlık erzakların muhafaza edildiği depo işlevi görmektedir. Çapraz tonozla örtülü bu mekânların tabanlarına yağ, pekmez, peynir gibi zahire küplerinin oturmasına yarayan yuvarlak çukurlar açılmıştır.[1195] İncelenen sicil kayıtlarında "mahzen" olarak anıldığı anlaşılan bu mekânın varlığına tespit

[1193] Akkoyunlu, *Geleneksel Urfa Evlerinin Mimarî Özellikleri,* 120; *Şanlıurfa Kültür Sözlüğü,* 100.
[1194] "Tandırlık" veya "matbah" olarak anılan mekânın bulunduğu ev örnekleri için bkz. UŞS. 207, 5-1; UŞS. 207, 19-41; UŞS. 207, 23-51; UŞS. 207, 102-220; UŞS. 207, 102-229; UŞS. 207, 138-310.
[1195] Kürkçüoğlu, "Şanlıurfa Mimarî Eserlerine Genel Bir Bakış", 90.

edilen 48 evde rastlanılmış ve evlerdeki sayısının 1-3 arasında değiştiği gözlenmiştir.[1196]

Dehliz: Kare veya dikdörtgen planlı, üzeri çapraz veya sivri tonoz örtülü, avluya açılan taş döşemeli bir mekân olup günümüzde olduğu gibi geçmişte de kapıdan eve buradan girilmekteydi.[1197] İncelenen yıllarda 5 evde varlığına rastlanılan bu mekândan bazı evlerde iki tane bulunmaktaydı.[1198]

Ahır: Urfa evlerinde genellikle zemin katta yer alan, dikdörtgen planlı ve çapraz tonoz örtülü bu mekân "develik" olarak da anılmaktadır. Evin en büyük elemanlarından biri olan ahırların bazılarında hayvan bağlama ve yem verme nişleri bulunmaktadır.[1199] İncelenen yıllarda az sayıdaki evde varlığına rastlanılan bu servis mekânının büyük ve küçük olma özelliği gösterdiği görülmektedir.[1200]

Samanlık: Gaziantep evlerinde yer alan ve "hayvanların yemlerinin konulduğu bölüm" olarak tarif edilen bu mekâna,[1201] aynı coğrafî bölgede bulunan Ruha'daki evlerde de rastlanılmıştır. "Samanlık" veya "saman/samanlık evi" olarak adlandırılan bu mekân dokuz evde tespit edilmiş olup,[1202] bu evlerden birinde aynı zamanda ahır da bulunmaktaydı.[1203]

Helâ: Geleneksel Ruha evlerindeki helâların ev planındaki yeri için kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Bazı evlerde avluya, bazılarında ise kapı arası denilen mekâna açılan bu birim,[1204] genellikle kare veya dikdörtgen planlı yapılmıştır. Her zaman iki ya da üç bakır güğüm veya testi kapının yanında bulunurdu.[1205]

[1196] Mahzenin yer aldığı ev örnekleri için bkz. UŞS. 207, 5-1; UŞS. 207, 17-37; UŞS. 207, 249-572.
[1197] Ekinci, "Urfa Evlerinde Gündelik Hayat Mutfak Kültürü ve Badgeller", 20.
[1198] UŞS. 207, 98-220; UŞS. 207, 162-364; UŞS. 207, 197-451; UŞS. 207, 251-576; iki dehlizli ev örneği için bkz. UŞS. 207, 197-450.
[1199] Akkoyunlu, *Geleneksel Urfa Evlerinin Mimarî Özellikleri*, 119.
[1200] UŞS. 207, 102-229; UŞS. 207, 140-313; UŞS. 207, 187-426.
[1201] İsmail Kıvrım, "17. Yüzyılda Gaziantep'te Ailenin Yaşadığı Mekân: Ev (Özellikleri ve Fiyatları)", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları,* 10 (2009): 76.
[1202] Bu servis mekânının bulunduğu ev örnekleri için bkz. UŞS. 207, 45-103; UŞS. 207, 48-109; UŞS. 207, 220-506.
[1203] UŞS. 207, 187-426.
[1204] Akkoyunlu, *Geleneksel Urfa Evlerinin Mimarî Özellikleri,* 120.
[1205] Ekinci, "Urfa Evlerinde Gündelik Hayat Mutfak Kültürü ve Badgeller", 21; İncelenen yıllarda helâ bulunan ev örnekleri için bkz: UŞS. 207, 5-1; UŞS. 207, 23-51; UŞS. 207, 35-79.

Su kuyusu: Geleneksel Ruha evlerinin vazgeçilmez bir elemanı olan kuyular, avlunun ortasında, bir kenarında, duvar önünde veya duvara açılan bir nişte yer alırlar.[1206] İncelenen yıllarda, bu mekâna tespit edilen evlerin büyük bir kısmında rastlanılmış, ayrıca bazı evlerin, başka bir evde bulunan su kuyusundan içme hakkına sahip oldukları gözlenmiştir. Meselâ, gurre-i Ramazan 1039 (14 Nisan 1630) tarihli belgeye göre, Bâbü'l-Emir Mahallesinde Bağsefa isimli mevzi yakınlarında yer alan Seyyid Burak b. Seyyid Kasım'a ait menzildeki su kuyusundan, menzilin batısındaki evde ikamet ettiği anlaşılan Derviş isimli şahsın içme hakkı bulunmaktaydı.[1207] Öte yandan dava kayıtlarından, kimi evlerin, tetirbelerde varlığına tesadüf edilen su kuyularından içme hakkına sahip olduklarını öğrenmekteyiz. Meselâ, 4 Muharrem 1040 (13 Ağustos 1630) tarihli kayıt, Eramine Mahallesinde yer alan ve Saremelek isimli zımmiyeden intikal eden dârın, tetirbede bulunan su kuyusundan içme hakkının olduğunu yansıtmaktadır.[1208]

İncelenen mahkeme kayıtlarından, 1629-1631 yıllarında Ruha evlerinde genel olarak zikredilen elemanların yer aldığı tespit edilmekle birlikte, birkaç evde "atölye" denebilecek dükkânlara tesadüf edilmiştir. Bunların "cullâh dükkânı", "çulha dükkânı" veya "cullâh evi" gibi isimlerle anıldığı görülmektedir ki,[1209] bu, söz konusu birimlerde şehirdeki ekonomik faaliyetlerden biri olan "cülhacılık" mesleğinin icrâ edildiğini ortaya koymaktadır. Bu meslek hakkında çalışmamızın dördüncü bölümünde bilgi verileceğinden burada ayrıntıya yer verilmeyecektir. Öte yandan bazı evlerde hangi mesleğin icrâ edildiğini yansıtmayan dükkânların varlığına da rastlanılmıştır.[1210]

3. 2. 2. Bursa

Uludağ'ın kuzeybatı eteğinde, aynı adlı ovanın güney kenarında eğimli bir mahalde kurulmuş olan Bursa'nın büyük bir bölümü, günümüzde batıdaki alçak kısımda yer almaktadır. Şehir, hem uygun meyle sahip dağın yamaçlarına doğru

[1206] Akkoyunlu, *Geleneksel Urfa Evlerinin Mimarî Özellikleri*, 163.
[1207] UŞS. 207, 88-195; ayrıca bkz. UŞS. 207, 18-39; UŞS. 207, 19-41; UŞS. 207, 32-72.
[1208] UŞS. 207, 175-401.
[1209] UŞS. 207, 76-168; UŞS. 207, 138-310; UŞS. 207, 197-450; UŞS. 207, 220-506.
[1210] UŞS. 207, 45-103; UŞS. 207, 48-109; UŞS. 207, 151-337.

tırmanan, hem de ovaya doğru inen bir yayılma göstermiş,[1211] inşa edilen konutlar da bu coğrafi konuma uygun bir şekilde dizayn edilmiştir.[1212] Bursa evleri, geniş bir arazi üzerinde az yoğunlukta yerleştiği için umumiyetle bahçe içerisinde, iki katlı ve dış sofalı plan şeması ile yapılmıştır.[1213] Evlerin alt katında ahır, kiler, anbar gibi sıcak ve korunumlu mekânlar, üst katında ise yazlık kullanımlar için uygun olan serin ve geniş birimler yer almıştır.[1214] Genellikle iki katlı olan evlerin ikinci katına harici bir merdivenle çıkılır ve bu merdiven, tavanlarında derin bir zevkin ürünü olan nakışlı bir sundurmaya, başka bir ifade ile önü açık çatı altına çıkardı. Evlerin bahçeye, denize, kısacası güzel bir manzaraya karşı bir verandası olan bu kısımlar "hayat" olarak adlandırılmıştır. Dış görünümlerinden ziyade içleri süslenen evlerin yüksekliği hiçbir zaman çevredeki ağaçların yüksekliğinden fazla olmamış,[1215] çoğu ev güneye dönük konumlandırılarak güneşten daha fazla istifade edilmesi sağlanmıştır. Mahremiyet duygusu nedeniyle evlerin zemin katlarında sokağa pencere açılmamış, açılsa bile yoldan görülmeyecek şekilde üst kotlarda ve küçük boyutlu inşa edilmiştir.[1216] Evlerde kullanılan yapı malzemesine gelince, XV. ve XVI. yüzyıl evlerinin kerpiç olarak inşa edildiği, sonraları ise ahşap taşıyıcı sistemde ve bağdadi sıvalı olmak üzere biçimlendiği belirtilmektedir. Karakteristik özelliği, ahşap malzemenin yapıda kullanılması ile ortaya çıkan Bursa evleri,[1217] umumiyetle zemin katları kagir ve üst katları ahşap iskelet içine dolma tekniği ile yapılmıştır.[1218]

Geleneksel Bursa evlerinde, mahremiyeti sağlamak amacıyla, zemin katlar dışarıya kapalı, günlük yaşamın geçtiği iç avluya dönük olarak, birinci katlar ise sokakla bütünleşecek şekilde biçimlendirilmiştir.[1219] XVIII. yüzyılın ikinci yarısına

---

[1211] İnalcık, "Bursa", 6: 445.
[1212] Rafet Metin, "Şer'iyye Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılda Bursa Evleri ve Kullanılan Eşyalar", *Turkish Studies,* IX/1 (2014): 357.
[1213] Feyza Aksoy, *17. ve 18. Yüzyıl Bursa Evleri Yapı Çözümlemesi,* (Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2011), 119.
[1214] Metin, "Şer'iyye Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılda Bursa Evleri ve Kullanılan Eşyalar", 357.
[1215] Kurt, *Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1876): Sosyo-Ekonomik Yapı, Gelenek ve Görenekler,* 162.
[1216] Aksoy, *17. ve 18. Yüzyıl Bursa Evleri Yapı Çözümlemesi,* 119, 121.
[1217] Sibel Demirarslan, "Geleneksel Türk Evlerinin Genel Değerlendirilmesi ve Bursa Yöresi Evleri", *Bursa Halk Kültürü: Uludağ Üniversitesi II. Bursa Halk Kültürü Sempozyumu, 20-22 Ekim 2005* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Rektörlüğü Kültür Sanat Kurulu Yayınları, 2005), 3: 847.
[1218] Meral Altınel, *Tarihi ve Kültürel Varlıların Turizm Sektöründeki Önemi ve Eski Bursa Evleri* (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994), 33.
[1219] Aksoy, *17. ve 18. Yüzyıl Bursa Evleri Yapı Çözümlemesi,* 120.

kadar Türk evinin geleneksel tipi yaygın olarak kullanılan Bursa'da, sonradan barok üslup etkileri görülmüştür.[1220]

Mahkeme kayıtlarının sunduğu bulgular, incelenen yıllarda özel yaşam mekânı evler için Bursa'da "menzil" tabirinin kullanıldığını göstermektedir. Kayıtlardaki 135 evle ilgili detaylar, bize bu evlerin fizikî yapıları hakkında da bir fikir vermesi bakımından dikkat çekicidir. Nitekim gerek incelenen detaylardan anlaşıldığına göre gerek kimi çalışmalardaki verilerden[1221] hareketle Bursa evlerinin fizikî yapıları hakkında şunları söylemek mümkündür: Bursa evleri genellikle bir veya iki katlı olup "muhavvata" olarak anılan duvarla çevrili avlular içine inşa edilmişlerdir. Evlerdeki avlu birimlerinin büyüklüklerini tarif ederken büyük olanlar için "muhavvata-i kebîre",[1222] küçük olanlar için "muhavvata-i yesîre"[1223] ifadelerinin kullanıldığı görülmektedir. Bazı evlerin avluları "muhavvata-i dahiliye" ve "muhavvata-i hariciye" şeklinde ifade edilmiştir ki,[1224] bu, söz konusu evlerde iç ve dış olmak üzere iki avlu biriminin olduğunu ve bu evlerin tek avlulu evlere nazaran daha büyük olduklarını göstermektedir. Avlularda genellikle *"eşcâr-ı müsmire ve gayr-ı müsmire"*[1225] olarak adlandırılan meyveli ve meyvesiz ağaçlar ile iki tarafından bir su kanalına bağlı *"hâbiye-i mâ-i cârî"*[1226] diye anılan akarsu bulunmaktaydı. Bazı evlerde iki, üç veya dört yerde akarsu olup,[1227] akarsuyu olan kimi evlerin, yakınlarında yer alan *"mâ-i müsta'mel"* olarak anılan sudan belirli günlerde sulama haklarının da olduğu anlaşılmaktadır.[1228] Bu birimlerin yanı sıra

[1220] Demirarslan, "Geleneksel Türk Evlerinin Genel Değerlendirilmesi ve Bursa Yöresi Evleri", 848.
[1221] M. Asım Yediyıldız, "XVII. Asır Bursa Evleri (Bursa Şer'iyye Sicillerine Göre)", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* XII/1 (2003): 186-187; Metin, "Şer'iyye Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılda Bursa Evleri ve Kullanılan Eşyalar", 359-360.
[1222] BŞS. B55, 54b-338; BŞS. B55, 138a-936.
[1223] BŞS. B50, 88b-545; BŞS. B51, 16b-172; BŞS. B55, 134a-907; Yılmaz, 1546 tarihli İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri'nde daha küçük avlu birimleri için "muhavvata-i yesîre" ifadesinin kullanıldığından söz etmektedir. Bkz. Yılmaz, *İstanbul'da Yazılı ve Görsel Kaynaklara Göre 15. ve 16. YY'da (1453-1559) Osmanlı Sivil Mimarlığı Üzerine Bir Değerlendirme: Gurfe Örneği,* 70.
[1224] İki avlulu oldukları anlaşılan ev örnekleri için bkz. BŞS. B51, 109b-1049; BŞS. B55, 67b-433; BŞS. B55, 79a-525; BŞS. B55, 124b-845; BŞS. B110, 25b-148.
[1225] Örnek olarak bkz. BŞS. B51, 12b-125; BŞS. B55, 41b-246; BŞS. B110, 28a-164.
[1226] Konut örnekleri için bkz. BŞS. B51, 12b-125; BŞS. B51, 38a-368; BŞS. B55, 135a-912.
[1227] BŞS. B55, 54b-338; BŞS. B55, 67b-433; BŞS. B55, 77b-512.
[1228] Meselâ, 12 Muharrem 1039 (1 Eylül 1629) tarihli belge, Kız Yakub Mahallesinde yer alan ve merhum Karamanî el-Hâc Mehmed b. İbrahim'den intikal eden menzilin, yakınındaki "mâ-i müsta'mel"den her Cumartesi günü sulama hakkının bulunduğunu yansıtmaktadır. BŞS. B46, 81a-412.

evlerde tespit ettiğimiz elemanlardan fırın,[1229] ıstabl (ahır),[1230] kenef (tuvalet),[1231] bi'r-i mâ (su kuyusu)[1232] ve çardağın[1233] avluda yer aldığı belirtilmektedir.[1234] Evlerde varlığına tesadüf edilen birimlerden biri de su küpü olup, bu birimin kimi evlerde iki veya üç yerde bulunduğu gözlenmiştir.[1235] Sicil kayıtlarından, su küpünün ortak olarak kullanıldığını öğrenmekteyiz. Meselâ, evâil-i Receb 1039 (14-23 Şubat 1039) tarihli belgeye göre, el-Hâc İskender Mahallesinden Fatma bt. Abdullah'ın, adı geçen mahallede merhume Servinaz isimli kadından satın almış olduğu menzilin sokak kapısı ile dahilinde bulunan su küpünün kullanımı komşusu Hüseyin b. Mehmed'le müşterekti.[1236]

Bir menzil, umumiyetle alt ve üst katta olmak üzere "beyt" olarak ifade edilen oda denilen kısımlarla diğer bölümlerden oluşmaktaydı.[1237] Belgelerde ekseriyetle alt kattaki odayı ifade etmek için "beyt-i süfla", üst kattaki odayı ifade etmek için ise "beyt-i ulvî" ifadelerinin kullanıldığı görülmektedir.[1238] Bununla birlikte alt kattaki odalar için "tahtanî oda/ev", üst kattaki odalar için "fevkanî oda/ev" tabirleri de kullanılmakta[1239] olup, incelenen menzillerden yaklaşık olarak 50'sinin iki katlı ve büyük bir kısmının birden fazla odaya sahip olduğu anlaşılmaktadır. Menzilin diğer bölümlerinden sofa,[1240] odaların açıldığı ve aile bireylerinin birlikte oturdukları, sohbet edip yemek yedikleri bir yer olması hasebiyle hem odalara geçişi sağlama

[1229] On beş menzilde karşılaşılan bu birimin yer aldığı ev örnekleri için bkz. BŞS. B50, 78b-487; B51, 12b-125.
[1230] Otuz üç evde tesadüf edilen bu elemandan bazı evlerde iki tane bulunmaktaydı. Örnek olarak bkz. BŞS. B51, 112b-1080; BŞS. B55, 39b-229; BŞS. B110, 35b-214.
[1231] Bu birimin yer aldığı ev örnekleri için bkz. BŞS. B48-177b-1728; BŞS. B49, 64a/2.
[1232] On iki menzilde karşılaşılan bu birimden bazı evlerde iki tane bulunmaktaydı. Örneğin bkz. BŞS. B55, 54b- 338.
[1233] On altı evde tespit ettiğimiz bu birimden bazı menzillerde iki veya üç tane bulunabilmekteydi. Bkz. BŞS. B51, 50b-472; BŞS. B55, 116a-785; Öte yandan, bazı dava kayıtlarından çardakta sundurma ile pencerenin olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. BŞS. B110, 12b-71.
[1234] Yediyıldız, "XVII. Asır Bursa Evleri (Bursa Şer'iyye Sicillerine Göre)", 186; Metin, "Şer'iyye Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılda Bursa Evleri ve Kullanılan Eşyalar", 359.
[1235] BŞS. B50, 98a-602; BŞS. B110, 25b-148.
[1236] BŞS. B110, 39a-241.
[1237] Yediyıldız, "XVII. Asır Bursa Evleri (Bursa Şer'iyye Sicillerine Göre)", 187.
[1238] Belge örnekleri için bkz. BŞS. B55, 39b-229; BŞS. B55, 41b-246; BŞS. B110, 25b-148; BŞS. B110, 28a-164; BŞS. B110, 31a-183.
[1239] Örneğin bkz. BŞS. B55, 67b-432; BŞS. B110, 24a-139.
[1240] Evin bu birimine 51 menzilde rastlanılmış olup, bazı evlerin iki veya üç sofalı oldukları göze çarpmaktadır. Örnek konutlar için bkz. BŞS. B55, 67b-433; BŞS. B55, 138a-936; BŞS. B110, 35b-214.

hem de aile fertlerini bir araya getirme vazifesini görmekteydi. Selamlık,[1241] yabancı konukların ağırlandığı yer olup, genellikle menzilden ayrı ya da ona bitişik yapılmış bir odadır. Gurfe[1242] köşk, kameriye; hücre[1243] çok küçük oda; serdâb/zîr-i zemîn[1244] çok sıcak günlerde barınılan derin yer altı odası ve mahzen[1245] günümüzde kullandığımız bodrum anlamına gelmektedir.[1246] Bu elemanların yanı sıra matbah,[1247] kiler,[1248] anbar,[1249] sundurma[1250] ve şadırvan[1251] Bursa evlerinde varlıklarına rastlanılan diğer birimler olup, kimi evlerde "kârhâne",[1252] "futa kârhânesi"[1253] gibi atölye denebilecek küçük işletmeler de bulunmaktaydı.

3. 2. 3. Ankara

Türk evlerinin önemli bir parçasını teşkil eden, Türk ev mimarisinin genel özelliklerini yansıtan eski Ankara evleri, iklim, gelenek ve sosyal hayat şartlarına göre uzun yılların vermiş olduğu tecrübelerle meydana gelmiş bir plan ve yapı özelliği taşımaktadırlar. Bu evlerin arsaya yerleşiminde manzara ve güneş vaziyeti her zaman nazar-ı itibara alınarak ön planda tutulmuştur.[1254]

Birbirinin içine giren, birbirine yaslanıp dayanan ve çatıları birbirine değercesine daracık sokaklar üzerinde inşa edilen Ankara evleri[1255] umumiyetle 2

[1241] Az sayıdaki evde karşılaşılan bu birimin yer aldığı ev örnekleri için bkz. BŞS. B50, 98a-602; BŞS. B55, 67b-433.
[1242] Bir menzilde iki gurfeye tesadüf edilmiştir. BŞS. B55, 54b-338.
[1243] Az sayıdaki evde varlığına rastlanılan bu birimin yer aldığı konut örnekleri için bkz. BŞS. B50, 64b-404; BŞS. B110, 35b-214.
[1244] Az sayıdaki evde rastlanılmış olup, söz konusu ifadelerin kullanıldığı belge örnekleri için bkz. BŞS. B46, 82a-418; BŞS. B50, 98a-602.
[1245] Örneğin BŞS. B51, 94a-889.
[1246] Söz konusu birimlerden sofa, selamlık, hücre, serdâb/zîr-i zemîn ve mahzenin anlamları için bkz. Yediyıldız, "XVII. Asır Bursa Evleri (Bursa Şer'iyye Sicillerine Göre)", 187; Ömer Düzbakar, "17. Yüzyıl Bursa Şer'iyye Sicillerine Göre Konut ve Konut Terminolojisi", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi,* XIV/14 (2008/1): 92; gurfenin anlamı için bkz. Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü,* 2: 75.
[1247] Örneğin BŞS. B55, 67b-433.
[1248] Örneğin BŞS. B51, 81b-763.
[1249] Örneğin BŞS. B55, 54b-338.
[1250] Örneğin BŞS. B55, 118a-803; BŞS. B55, 134a-907.
[1251] Örneğin BŞS. B51, 21b-218.
[1252] BŞS. B50, 70a-437; BŞS. B51, 109b-1049.
[1253] BŞS. B55, 126a-854; ayrıca bazı evlerde yağhane ve bakkal dükkânı gibi birimlere de tesadüf edilmiştir. BŞS. B50, 88b-545.
[1254] Hasan Yavuz, *Ankara Evleri Ahşap Üzeri Kalem İşleri* (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014), 3-4.
[1255] Erdoğdu, *Ankaram,* 144; Yavuz, *Ankara Evleri Ahşap Üzeri Kalem İşleri,* 4.

katlıdır. Doğrudan doğruya değil de bir avlu üzerinden girilen evlerin üst katları ikamet bölümlerine, alt katları ise küçük odalar, ahır, depo, kiler, mutfak ve gusulhâne (banyo) gibi birimler için ayrılmış bulunmaktadır. Tuvalet bu katta yer alabildiği gibi, avlunun uygun bir kısmında da bulunabilirdi. Evlerin üst katına çıkılan ahşap asma merdivenlerle umumiyetle üst kattaki tarasa veya üst kat odaları arasında yer alan divanhane olarak anılan sofaya çıkılmaktadır. Gerek tarasa gerek sofa, evin geniş avlusunu veya semtin geniş manzarasını görmek için tasarlanmışlardır. Söz konusu sofa ve tarasaların bazısında, ayrıca "seyregâh" veya "zigâh" denilen bir nevi balkon biçiminde yüksekçe kurulmuş kısımlar bulunmaktadır ki, seyregâh, evin bir köşesinde, umumiyetle dışarı tarafından evin duvarına bitişik, etrafı açık, üstü kapalı ve oda şeklinde bir yer olarak tarif edilmektedir. Manzarayı iyi görmeyen tarasalı evlerde, seyregâh denilen balkonların binanın başka kısımlarına da yerleştirildiğini görmek mümkündür.[1256]

Şekil ve tezyinat bakımından en güzel odalar üst katta yer almaktadır. Buralarda misafir odaları, özel toplantı odaları ve özel yatak odaları mevcuttur. Misafir odalarının genelinde kapıdan girince parmaklıkla döşemeden ayrılmış bir yer bulunmaktadır ki, burası "Saff-i Naal" olarak anılan uşakların, ev sahibi veya misafirden emir almak için durdukları yerdir. Bazı odaların duvarlarında sabit dolaplar yer alıp, bunlar yatak dolabı ya da gusülhane (yıkanma yeri) olarak kullanılmaktadır. Odaların içinde sabit bir ocağın bulunması Ankara evlerinin mimari özelliklerinden olup, çoğu evde bu ocakların yanlarında "tenbel deliği" denilen küçük küçük hücreler bulunmaktadır. Yine bazı evlerde kapının yanında bir büyük hücre, bunun etrafında da küçük hücreler yer almakta; bunlardan büyük hücreye ayna, küçük hücrelere de sürahi ve bardak konulmaktadır.[1257]

İklimi sert olan Ankara'nın kışları soğuk, yazları ise sıcak olması hasebiyle, evler daima iki bölüm halindedir. Nitekim senenin üç ayının kış geçtiği şehirde evlerin üst katları tamamen yazlık iken, sadece alt katta kışın soğuğunu geçirmeye mahsus bir oda tahsis edilmiştir. Ankara evlerinde bu iki bölüm o kadar bariz bir

[1256] Mahmut Akok vd., *Eski Ankara Evleri: Erzurum Mahallesinde Yusuf Oğraş Evi,* (Ankara: TTK basımevi, 1946), 1: 7; Mahmut Akok, *Ankara'nın Eski Evleri,* (Ankara: TTK Basımevi, 1951), 4-5; Yavuz, *Ankara Evleri Ahşap Üzeri Kalem İşleri,* 4-5.
[1257] Akok vd., *Eski Ankara Evleri: Erzurum Mahallesinde Yusuf Oğraş Evi,* 1: 7-8; Yavuz, *Ankara Evleri Ahşap Üzeri Kalem İşleri,* 5.

şekilde birbirinden ayrılmıştır ki, yazlığı ve kışlığı dışardan fark etmek mümkündür.[1258]

Eski Ankara evlerinde kullanılan yapı malzemesine gelince, evlerde kerpiç,[1259] ahşap ve tuğla olmak üzere üç yapı malzemesi kullanılmıştır. Taş birinci katlarda ve temellerde varsa da üst katlar tamamen hımış ya tek sıra kerpiç ya da tuğladır.[1260] Temel duvarları geniş bir şekilde taş örgülü olan Ankara evlerinin kimisinde bu duvarların yüksekliği birinci kat seviyesine kadar taş olarak devam ettiği halde, bazıları kerpiç ile örtülüdür. Geniş taş ve kerpiç kısımlar yer yer ağaç kuşak ve hatıllarla çatkılanmıştır.[1261]

Eski Ankara evlerinde çatılar ağaçtan olup, üstleri kiremitle örtülüdür.[1262] Üzerinde kiremit olmayan çatılar, çorak olarak tabir edilen killi bir toprak tabakasıyla kalınlığı en az 25 santimi bulan bir toprak tabakasıyla örtülür. Yayılan bu toprak üzerine ayrıca kum dökülerek dam yuvağı denilen ağır ve de yuvarlak bir taşla iyice preslenerek düzlenir.[1263]

Ankara evlerinin büyük bir kısmının kerpiç ve hımıştan yapılmış olması, diğer bir ifadeyle evlerin esas yapı malzemesinin kerpiç ve ahşap olması, bu evlerin uzun yıllar dayanamamasına sebebiyet vermiştir. Yapı için çok elverişli olan "Andezit" denilen Ankara taşından yapılmış binaların çoğunluğu XIX. asrın ortalarına rastlamaktadır.[1264]

Sicil kayıtlarından elde edilen verilerden, incelenen yıllarda Ankara'da ev olarak niteleyebileceğimiz konutlar için umumiyetle "menzil" tabirinin kullanıldığı, bununla birlikte konutların az da olsa "ev"[1265] olarak ifade edildiği anlaşılmaktadır. Belgelere yansıyan verilerden hareketle söz konusu evler ve bölümleri hakkında şunları söyleyebiliriz.

[1258] Mübarek Galib, "Ankara Evleri", *Muallimler Birliği,* 8 (1926): 357; Erdoğdu, *Ankaram,* 143; Yavuz, *Ankara Evleri Ahşap Üzeri Kalem İşleri,* 5-6.
[1259] XVII. yüzyılın ortalarında şehirde bulunan ünlü gezgin Evliya Çelebi de Ankara kerpicinin meşhur olduğunu ve cümle hânelerinin kerpiçten yapıldığını nakletmektedir. Bkz. Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi 2. Kitap,* 225.
[1260] Erdoğdu, *Ankaram,* 142.
[1261] Akok, *Ankara'nın Eski Evleri,* 5.
[1262] Akok, *Ankara'nın Eski Evleri,* 6.
[1263] Erdoğdu, *Ankaram,* 142.
[1264] Erdoğdu, *Ankaram,* 142-143; Yavuz, *Ankara Evleri Ahşap Üzeri Kalem İşleri,* 6.
[1265] Bu ifadenin geçtiği satış belge örneği için bkz. AŞS. 24, 80-502.

Kayıtlardaki evlerle ilgili detaylar incelendiğinde, tek ya da iki katlı oldukları anlaşılan 116 konutun, 85'inin tek katlı, 31'inin iki katlı olduğu anlaşılmaktadır. Bu sayısal veriler bize 1629-1631 yıllarında tek katlı ev sayısının iki katlı ev sayısının neredeyse üç katı olduğunu göstermekte, bu da Faroqhi'nin 1600 dolaylarında Ankara evleriyle ilgili yaptığı tespitleri desteklemektedir. Ona göre, XVII. yüzyılın başlarında tespitini yaptığı 343 evin %10,5'lik kısmı yani 36'sı iki katlı, geriye kalanı tek katlıdır.[1266] Durum böyle olmakla birlikte gerek Faroqhi'nin gerek Hülya Taş'ın verdikleri sayısal veriler, yüzyılın ortalarında ve sonlarında Ankara'da iki katlı konutların sayısında bir artış olduğunu ortaya koymaktadır. [1267]

Tek katlı ya da iki katlı Ankara evleri, ekseriyetle tabhane, oda, sofa ve "hayat" olarak anılan avlu gibi birimlerden oluşan basit bir plana sahiptir.[1268] Sicil kayıtları, bu birimlerden "hayat" veya az da olsa "havlî"[1269] tabirleriyle ifade edilen avlu ile tabhanenin[1270] tespit edilen evlerin neredeyse tamamında yer aldığını göstermektedir. Ankara evlerinin ayrılmaz iki parçası oldukları anlaşılan bu birimlerden tabhane, bireylerin günlük yaşamlarını geçirdikleri, kış odası olarak tanımlanan bir bölüm olup,[1271] Faroqhi, bu bölümün aynı zamanda geceleri yatakların serilerek hâne ahalisinden bazı kişilerin uyudukları bir mekân olduğundan söz etmektedir.[1272] Keza bazı sicil kayıtları da Faroqhi'nin bu ifadesini desteklemektedir. Meselâ incelenen bir belgeye göre, 9 Cemâziye'l-evvel 1039 (25 Aralık 1629) gecesi Halil isimli kişinin evinde kendisi, oğulları Ahmed ve Mehmed, kızları Fatma ve Rahime ile *sağire-i yetime* kızı Müzeyyen uyurken uyudukları tabhanenin üzerine komşusu Ahmed'in bir duvarı yıkılmış ve adı geçen altı kişi vefat etmiştir.[1273]

[1266] Suraia Faroqhi, "Mohair Manufacture and Mohair Workspops in Seventeenth-Century Ankara", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası [Ord. Prof. Dr. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan],* XLI/1-4 (1982-1983): 232.
[1267] Faroqhi, "Mohair Manufacture and Mohair Workspops in Seventeenth-Century Ankara", 232-233; Taş, *XVII. Yüzyılda Ankara,* 212.
[1268] Taş, *XVII. Yüzyılda Ankara,* 212.
[1269] Avlu birimi için kullanıldığı anlaşılan bu tabir için bkz. AŞS. 24, 8-61; AŞS. 25, 23-128; AŞS. 25, 25-138.
[1270] Bazı evlerde bu mekândan iki tane bulunmaktaydı. Örnek olarak bkz. AŞS. 24, 7-47; AŞS. 24, 31-213.
[1271] Taş, *XVII. Yüzyılda Ankara,* 213.
[1272] Faroqhi, *Orta Halli Osmanlılar,* 84.
[1273] AŞS. 24, 30-208.

Evin bölümlerinden biri olan oda sayısının genellikle iki katlı evlerde birden fazla olduğu görülürken, tek odalı ev sayısı 42, odası olmadığı anlaşılan ev sayısı 37 olarak tespit edilmiştir. Ankara evlerinin diğer bir vazgeçilmez elemanı, 46 evde varlığına rastladığımız sofa veya divanhâne[1274] olarak anılan birimdir. Odaların kapılarının açıldığı bu mekân, muhtemelen günlük işlerin görülmesinden sonra hâne sakinlerinin bir araya gelerek oturup sohbet ettikleri alandı.[1275] Ankara evlerinin diğer bir önemli elemanı 23 evde tespit ettiğimiz "sayegâh" tır.[1276]

Ankara evlerinin 10'unda varlığına rastladığımız başka bir mekân atölye olarak nitelenebilecek "kârhâne" dir. Sicillerdeki verilerden bunlardan birinin "sof kârkânesi",[1277] birinin "cullâh kârhânesi"[1278] olduğu tespit edilebilmişken, diğer 8 kârhâne isminin tespiti yapılamamıştır.[1279] Bununla birlikte, sof üretim merkezi olarak bilinen Ankara'da evlerin bilhassa alt katında bir ya da birkaç tezgahlı sof kârhânelerinin varlığının bilinmesi[1280] hususu göz önüne getirildiğinde tespitini yaptığımız söz konusu sekiz kârhânenin de sof kârhânesi olmaları kuvvetle muhtemeldir. Öte yandan bazı evlerde varlığına tesadüf edilen "iş odası" olarak ifade edilen birimin de[1281] sof kârhânesi olduğu düşünülmektedir.

Ankara evlerinde zikredilen bölümler dışında kiler,[1282] su kuyusu,[1283] mahzen,[1284] fırın,[1285] kenef,[1286] dam,[1287] samanlık,[1288] anbar[1289] ve örtme[1290] tespit ettiğimiz diğer elemanlar olmuştur.

[1274] Bir mahkeme kaydında rastlanılan bu ifade için bkz. AŞS. 24, 86-542.
[1275] Taş, *XVII. Yüzyılda Ankara,* 213.
[1276] Sundurma, veranda gibi anlamlara gelen bu birimin yer aldığı ev örnekleri için bkz. AŞS. 24, 31-217; AŞS. 24, 45-298; AŞS. 24, 119-721; AŞS. 25, 43-225; Sayegâh'ın anlamı için bkz. Faroqhi, *Orta Halli Osmanlılar,* 280.
[1277] AŞS. 24, 119-722.
[1278] AŞS. 24, 27-186.
[1279] AŞS. 24, 8-61; AŞS. 24, 16-109; AŞS. 24, 27-186; AŞS. 24, 31-215; AŞS. 24, 40-266; AŞS. 24, 59-381; AŞS. 24, 78-490; AŞS. 24, 120-729.
[1280] Taş, *XVII. Yüzyılda Ankara,* 213-214.
[1281] Bir evde varlığına rastlanan bu mekân için bkz. AŞS. 24, 80-502.
[1282] On yedi evde tespit edilen bu mekânın yer aldığı ev örnekleri için bkz. AŞS. 24, 42-281; AŞS. 24, 45-298.
[1283] Altı evde tespit ettiğimiz bu birimin bazı evlerde iki tane olduğu görülmektedir. Bkz. AŞS. 24, 39-260; AŞS. 24, 42-284; AŞS. 24, 142-856.
[1284] Bu birime dört evde rastlanılmış olup, bunlardan birinin odun mahzeni olduğu tespit edilmiştir. Bkz. AŞS. 24, 142-856.
[1285] Dokuz evde tespit ettiğimiz bu mekânın bazı evlerde iki tane olduğu görülmektedir. Bkz. AŞS. 24, 42-282.
[1286] AŞS. 24, 146-876.
[1287] İki evde tespit edilmiştir. Bkz. AŞS. 24, 120-727; AŞS. 24, 123-742.

3. 3. TOPLUMSAL HAYATIN BİR UNSURU KÖLE VE CÂRİYELER

Hukukî, iktisadî ve sosyal bakımlardan hür insanlardan farklı ve aşağı statüde bulunan kimse "köle" olarak adlandırılmaktadır.[1291] Türkçe'de köle dışında kullanılan tabirler kul, bende, halayık, esir; Farsça'da bende, gulâm; Arapça'da abd, rakik, memlûk, kınn, gulâm, rakabe, vasîf ve milkü'l-yemîn'dir. Ayrıca kadın köle için Türkçe'de câriye ve odalık; Farsça'da kenîz; Arapça'da memlûke, vasîfe, câriye, eme ve gurre ifadeleri kullanılmıştır.[1292] Osmanlı tatbikatında köle olan erkekler rakîk, abd, memlûk, esir ve kul; kadın köleler ise câriye, eme, rakikâ ve memlûke kelimeleriyle ifade edilmiştir.[1293]

İnsanlık tarihinde çok eski çağlardan beri var olduğu bilinen kölelik müessesesinin,[1294] Asya, Afrika, Avrupa ve Kolombi öncesi bütün antik medeniyetlerde mevcut olduğu ve Orta Doğu'da Sümerler, Babiller, Mısırlılar ve diğer eski toplulukların en erken yazılı kaynaklarında ortaya çıktığı belirtilmektedir.[1295] İslâmiyet'in zuhur ettiği sıralarda Arap yarımadasında ve Mekke'de de yaygın olan kölelik,[1296] Yahudilik ve Hristiyanlık dinlerinde olduğu gibi İslâmiyet tarafından da kabul görmüş ve onaylanmıştır.[1297] Zira İslâmiyet köle statüsünün bütün yönlerini düzenlemiştir. Gerek kölelerin gerek efendilerinin mükellefiyetlerini tespit etmiş ve aralarındaki ilişkileri belirlemiştir. İslâm hukuku azat etmeyi tavsiye etmiş, ancak bunu zorunlu kılmamıştır. Bununla birlikte kölesinin geçimini temin edememe, ona eziyet etme gibi nedenlerden dolayı efendi mahkeme tarafından kölesini azat etmeye zorlanabilmişti. Hür doğmuş Müslümanların ve kendi statülerini ihlal etmeyen zımmîlerin köleleştirilmesi İslâm

---

[1288] Dört evde tespit edilmiş olup bunların üçünde ahırın da yer aldığı görülmektedir. Bkz. AŞS. 24, 31-215; AŞS. 24, 86-542; AŞS. 25, 46-242.
[1289] Üç evde rastlanılmıştır. Bkz. AŞS. 24, 45-298; AŞS. 24, 89-562; AŞS. 24, 103-645.
[1290] Yirmi sekiz evde tespit edilmiştir. Belge örnekleri için bkz. AŞS. 24, 41-275; AŞS. 24, 86-542; AŞS. 24, 139-836.
[1291] Nihat Engin, *Osmanlı Devletinde Kölelik,* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1998), 3.
[1292] Mehmet Akif Aydın vd., "Köle", *DİA,* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26: 237.
[1293] Ahmed Akgündüz, *İslâm Hukukunda Kölelik-Câriyelik Müessesesi ve Osmanlı'da Harem,* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1995), 107.
[1294] Engin, *Osmanlı Devletinde Kölelik,* 5.
[1295] Bernard Lewis, *Ortadoğu'da Irk Kavramı ve Kölelik,* çev. Özgür Balkılıç (Ankara: Akılçelen Kitaplar, 2017), 1-2.
[1296] Aydın vd., "Köle", 26: 238.
[1297] Lewis, *Ortadoğu'da Irk Kavramı ve Kölelik,* 1.

hukukunca yasaklanmış; bir kölenin İslâm dinini kabul etmesi, azat edilmesini gerektirecek bir faktör olarak görülmemiştir.[1298]

İslâmiyet'ten önceki Türk devletlerinde köleler, evlerde uşak, hizmetçi, işçi, çoban gibi çeşitli işlerde çalıştırılmışlardır. Türkler, İslâmiyet'i kabul ettikten sonra, geleneksel kölelik sistemlerini, İslâmî kölelik sistemiyle değiştirerek devam ettirmişler ve böylece kölelik müessesesi yeni bir statüye kavuşmuştur. Çeşitli işlerde çalıştırılan köleler, ilk Müslüman Türk devletleri olan Karahanlı, Gazneli ve özellikle Selçuklu Devletlerinde Abbasîlerde olduğu gibi ordunun önemli bir kısmını teşkil ederek asker olarak da kullanılmışlardı.[1299] Nitekim Gazneliler'in kurucusu sayılan Horasan orduları kumandanı Alptegin, 350 (961) yılında Vezir Ebu Ali Muhammed Belami ile birleşerek Samanîler'in tahtına kendi adayını zorla çıkarmak için harekete geçtiğinde yanında sayısı iki bin iki yüzü bulan Türk gulâmı yer almıştır.[1300] Askerliğin yanı sıra Karahanlı, Gazneli ve Selçuklu sultanlarının hizmetinde de istihdam edilen köleler, özellikle fethedilen yerler olmak üzere, bazen ülke içinden, bazen de köle ticareti vasıtasıyla temin edilmişlerdir.[1301] Saraya alınıp yetiştirilen köleler arasından, Mübarizü'd-Din Ertokuş, Celâlü'd-Din Karatay, Emir Şemsü'd-Din Hasoğuz, Şemsü'd-Din Torumtay gibi sonradan komutanlık, devlet adamlığı gibi yüksek mevkilere gelen şahsiyetler de çıkmıştır.[1302] Önceleri Sultan Melikşah'ın kölesi olan Bozan Bey de Büyük Selçuklu Devleti'nin hizmetinde önemli vazifeler alarak devletin büyük kumandanlarından biri haline gelmiş ve Urfa'nın fethinde gösterdiği üstün başarılarından dolayı Melikşah tarafından şehrin valilik hizmetine getirilmiştir.[1303]

Bir İslâm devleti olan Osmanlı İmparatorluğu'nda şer'î hukuk ülkenin en önemli yasası olarak görülmekteydi. Ancak, İmparatorluk'ta yasa düzeninin dayanağında bu hukukla birlikte Osmanlı sultanlarının bölgede daha önce hâkimiyet

---

[1298] Ehud R. Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti: 1840-1890,* çev. Y. Hakan Erdem (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994), 5-6.
[1299] Engin, *Osmanlı Devletinde Kölelik,* 21; Nihat Engin, "Köle", *DİA,* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26: 246.
[1300] Engin, *Osmanlı Devletinde Kölelik,* 21; Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi,* 4. bs. (Ankara: TTK Yayınları, 2000), 34.
[1301] Engin, "Köle", 26: 246.
[1302] Sak, *Şer'iyye Sicillerine Göre Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler* (17. ve 18. Yüzyıllar), 14.
[1303] Paydaş, "Büyük Selçuklu Devleti Kumandanlarından Urfa Fatihi Bozan Bey", *Türk Dünyası Araştırmaları,* 156 (2005): 75-76.

kurmuş devletlerin meydana getirdiği uygulamalarla da uyumlu olarak oluşturdukları "kanun" ya da "örf" olarak bilinen hukuk kuralları da bulunmaktaydı. İçinde vergilerin, atamaların, idarî görevlerle ilgili düzenleme ve emirlerin bulunduğu bu kanunlar, değiştirilemeyen şeriat kanunların aksine değişime açıktı.[1304] Şeriat genellikle kişi hukuku, din, ayinler, vakıf gibi konularda düzenlemeler yapmaktaydı ve İmparatorluk'ta kölelerin statüsü kişi hukukunun bir parçası olarak görüldüğünden kölelerle ilgili hususlar şeriat kanunlarınca yönetilmekteydi.[1305] Özellikle kuruluş ve büyüme dönemlerinde ordularca ele geçirilen savaş esirlerini köleleştiren İmparatorluğa[1306] ilk esirler I. Murad döneminde alınmaya başlamış ve savaşlar İmparatorlukta uzunca bir müddet esirlik müessesesinin yegâne kaynağını oluşturmuştu.[1307] Köleler, savaşların yanı sıra ticaret, kaçırma, ailenin satışı ve hediye gibi yollarla da temin edilmişlerdi.[1308]

Osmanlı'daki kölelik, Yeni Dünya'nın çok katı kuralları olan çiftlik köleliğinden farklıydı. Nitekim Amerika kıtalarında "sosyal olarak durağan ("kapalı"), tarım ağırlıklı, piyasa temelli, daha çok erkekleri içeren ve coğrafî olarak da çevresel (kenarda kalan)" bir kölelik vardı. Osmanlı Devleti'nin hâkimiyet sürdüğü dönemde ise köleler genellikle konak olarak niteleyebileceğimiz büyük evlerin sınırları içinde hizmetçi kız, dadı, bahçıvan, seyis, aşçı, uşak, bekçi, odalık gibi tarımsal nitelik taşımayan bazı işlerde çalıştırılmaktaydılar.[1309] Bunların yanı sıra sanayi ve toprak işçisi olarak istihdam edilenler de olmaktaydı. Devlet bünyesinde kölelere sahipleri tarafından işkence edilmiyor; büyük konaklarda hizmet eden bazı kadın köleler zamanla adeta evin demirbaşı haline gelerek birkaç neslin büyütülmesinde yardımcı oluyorlardı. Bazı köleler ise efendileri tarafından bir süre sonra farklı yöntemlerle azat edilerek hürriyetlerine kavuşuyorlardı.[1310]

[1304] Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti: 1840-1890,* 6: Abraham Marcus, *Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şehri Halep,* trc. Mehmet Emin Baş, (İstanbul: Küre Yayınları, 2013), 138-139.
[1305] Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti: 1840-1890,* 6; Y. Hakan Erdem, *Osmanlıda Köleliğin Sonu: 1808-1909,* çev. Bahar Tırnakcı, 2. bs. (İstanbul: Kitap yayınevi, 2013), 10.
[1306] Halil Sahillioğlu, "Onbeşinci Yüzyılın Sonu ile On Altıncı Yüzyılın Başında Bursa'da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri", ODTÜ Gelişme Dergisi (1979-1980): 67.
[1307] Engin, "Köle", 26: 246.
[1308] Sibel Bagatur, *Osmanlı'da Kölelik,* (Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011), 8.
[1309] Madeline C. Zilfi, "Osmanlı'da Kölelik ve Erken Modern Zamanda Kadın Köleler", *Osmanlı Ansiklopedisi: Toplum,* ed. Güler Eren (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 5: 475.
[1310] Kütükoğlu, *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisâdî Yapısı,* 2-3.

Osmanlı'da köleler yukarıda zikredilen iş alanları dışında haremde de istihdam edilmişlerdi. Zira Fatih döneminde ortaya çıkan haremin, câriyelik sisteminin oluşmasında, gelişmesinde ve revaç bulmasında önemli bir etkisi olmuştur. Sarayda gelişen kölelik orduda da işletiliyordu. Müslüman devletlerinde kölelerin, asker ihtiyacını karşılamak amacıyla orduda istihdam edildiklerine daha önce temas etmiştik. Nitekim Selçuklularda görülen gulâm sistemi, Osmanlı Devleti'nde 1362 yılında benimsenen "pençik kanunu" gereğince "acemi oğlan" olarak karşımıza çıkmaktadır.[1311] Selçuklularda çeşitli milletlerden ya da satın alınan kölelerden meydana getirilen kapıkulu askerleri içinden yüksek mevkileri işgal edenler de çıkmaktaydı. Osmanlı'da da acemi ocağına alınıp yeniçeri olan köle kökenli bazı şahsiyetler, zamanla yükselerek devletin önemli kademelerini işgal etmişlerdi.[1312] Müslüman devletlerde IX. ve XVII. yüzyıllar arasında yaygın olan askerî kölelik, İmparatorluk'ta XIX. yüzyılın ortalarında sona ermiş ve sultanın ordularında sadece özgür olanlar hizmet edebilmişti. Ancak hükümet tarafından temin edilen kölelerin, azat edilerek ordu ve donanmada hür doğmuş askerlerle eşit şartlarda hizmet verdikleri durumlar da olmuştu. Azat edilerek hürriyetlerine kavuşan köleler, II. Abdülhamit döneminde askerî bandolar ile denizcilik öğrendikleri birliklere yerleştirilmişlerdi.[1313]

Osmanlı İmparatorluğu'nda köleliğin kaldırılmasına yönelik ilk adımlar, Tanzimat döneminde özellikle, 1807'de köle ticaretini yasaklayan, 1833'te Karayip sömürgelerindeki kölelik statüsünü kaldıran ve daha sonra Afrika'dan köle ticaretini bastırmak amacıyla diğer Avrupa güçleriyle bir anlaşmalar ağı oluşturan İngilizlerin tesiriyle atılmıştır. Bu yönde Sultan Abdülmecid döneminde bazı fermalar çıkartılmış; 1847 yılında Mısır, Trablusgarp ve Bağdat'tan zenci köle ticaretine son verilmesinin emredilmesi gibi bazı ödünler verilmiş, ancak buna rağmen 1850'lerin ortasına kadar kapsamlı bir harekete geçilmemiştir. 1857'de Hicaz hariç İmparatorluğun her yerinde Afrikalı köle ticaretinin (siyah ve Habeşî) yasaklanması hususunda bir ferman çıkarılmıştır. 1880'de İngiltere ile Osmanlı arasında Afrika'daki köle ticaretinin bastırılmasına ilişkin bir anlaşma imzalanmış ve 1890'da

[1311] İsmail Parlatır, "Türk Sosyal Hayatında Kölelik", *Belleten,* XLVII/187 (1983): 815-816; Bagatur, *Osmanlı'da Kölelik,* 8.
[1312] Sak, *Şer'iyye Sicillerine Göre Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler* (17. ve 18. Yüzyıllar), 14-15.
[1313] Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti: 1840-1890,* 6-7.

Osmanlı Devleti, Avrupalı olsun veya olmasın diğer devletler gibi, Afrika köle ticaretinin yasaklanmasına dair Brüksel Anlaşmasını imzalamış, ancak köle ticareti tam manasıyla kaldırılamamıştır.[1314]

3. 3. 1. Köle ve Câriyelerin Özellikleri

Ruha, Bursa ve Ankara'nın kadı sicillerinden köle ve câriyelerle ilgili incelemeye alınan belge sayısı Ruha'da 10, Bursa'da 55 ve Ankara'da 54 olup, bu belgelerin sunduğu veriler ışığında Ruha'da 7'si erkek, 3'ü kadın toplamda 10; Bursa'da 33'ü erkek, 24'ü kadın 57; Ankara'da ise 40'ı erkek, 21'i kadın 61 köle tespit edilmiştir. Bu sayısal verilere bakıldığında, üç şehir toplumunda erkek kölelerin kadın kölelere nazaran daha fazla tercih edildikleri göze çarpmaktadır. Burada akıllara, insanların neden erkek köleleri daha fazla tercih etmiş olabilecekleri gibi bir soru gelebilir. Böyle bir sorunun cevabını sicil kayıtlarından vermek mümkün olamamakla birlikte buna neden olan faktörlerden birinin, farklı çalışmalarda da belirtildiği üzere,[1315] köle ve câriyelerin kullanıldıkları alanlarla ilgisinin olduğu düşünülmektedir. Her ne kadar birkaç örnek dışında[1316] kölelerin istihdam alanları sicillere yansımamış olsa da bu örneklerdeki veriler incelendiğinde kölelerin efendileri tarafından tarla, bağ, bahçe gibi yerlerde, çeşitli zanaat sektörlerinde kısaca beden gücüne dayalı işlerde çalıştırıldıkları anlaşılmaktadır. Dolayısıyla kölenin istihdam edileceği alanın, efendinin erkek veya kadın köle tercih etmesinde etkili bir unsur olduğunu söylemek mümkündür.

[1314] Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti: 1840-1890,* 8-9; Kütükoğlu, *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisâdî Yapısı,* 4.

[1315] Ümit Güler, "Osmanlı Diyarebekiri'nde Köle ve Câriyeler (18. Ve 19. Yy.)", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 60 (2021): 35.

[1316] Bu hususa dair Bursa'da iki, Ankara'da bir kayıt tespit edilmiştir. Çeşitli nedenlerle mahkeme gündemine taşınan dava kayıtlarından Bursa'da Ahmed Çavuş'un, kölesi Perviz b. Abdullah isimli delikanlıyı Eski Tahte'l-Kal'a'da berber dükkânı olan el-Hâc Dilaver b. Abdullah'ın yanına şakird olarak verdiğini (BŞS. B110, 23a-134); Manastır Mahallesi sakinlerinden olup dergâh-ı 'âlî solaklarından Zeynelabidin Bey b. Mustafa'nın kölesi Boğdan asıllı Yusuf b. Abdullah isimli delikanlının simkeşlik mesleğini icra ettiğini (BŞS. B110, 60b-361); Ankara'da ise Kasım b. Abdullah'ın, efendisi el-Hâc Mehmed isimli sipahinin bahçe işlerinde çalıştığını (AŞS. 24, 95-602) öğrenmekteyiz; Farsça gümüş anlamına gelen "sim" ile çekmek anlamındaki "keş" tabirinden türeyen simkeş kelimesi, gümüşten tel çeken demektir. Simkeşlik, Osmanlı Devleti'nde dokumacılıkta kullanılabilecek evsafta tel çekme sanatına verilen addır. Bkz. Himmet Taşkömür, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Simkeşlik ve Tel Çekme (XV-XIX. y.y.),* (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1990), 54.

Sicil kayıtları incelendiğinde söz konusu erkek ve kadın kölelerin tamamının etnik kökeninin zikredilmediği gibi bir durumla karşılaşılmıştır. Kayıtların sunduğu detaylara göre, Ruha şehrinde kökeni zikredilen erkek köle sayısı 4, kadın köle sayısı 2 olup bunların tamamı Gürcü asıllıydı. Bursa'da kökeni zikredilen erkek köle sayısı 21, kadın köle sayısı 15'dir. Bunlardan erkek olanların 13'ünü Rus, 2'sini Moskova, 1'ni Boğdan, 1'ini Eflak, 1'ini Gürcü, 1'ini Habeş, 1'ini Macar ve 1'ini "Siyah Arab" olarak anılan zenci; kadın olanların 14'ünü Rus ve 1'ini Eflak asıllı olanlar oluşturmaktaydı. Ankara şehrinde ise kökeni zikredilen erkek köle sayısı 30, kadın köle sayısı 9'dur. Erkek kölelerin 18'ini Rus, 5'ini Moskova, 3'ünü Leh, 1'ini Çerkes, 1'ini Eflak, 1'ini Gürcü ve 1'ini Hırvat asıllı olanlar oluştururken kadın kölelerin 8'ini Rus ve 1'ini Hırvat asıllı olanlar meydana getirmekteydi. Bu verilere bakıldığında Ruha'da milliyeti zikredilen kölelerin Gürcü asıllı; Bursa ve Ankara'da ise milliyeti zikredilenlerin büyük bir kısmının Moskova asıllı olanlar da dâhil edilirse Rus asıllı oldukları görülmektedir. Ancak döneme ait Ruha'da bir sicil defterinin dışında mahkeme kaydı olmaması, şehirde başka kölelerin tespitinin yapılmasını olanaksız hale getirdiğinden burada sadece Gürcü asıllı kölelerin yaşadığı gibi bir çıkarımda bulunmak yanlış bir değerlendirme olur. Durum böyle olmakla birlikte mevcut veriler Ruha'da Gürcü asıllı; Bursa ve Ankara'da ise Rus asıllı köle ve câriyelerin çoğunlukta olduğunu yansıttığı için bu şehirlerde söz konusu etnik kökenli kölelerin çoğunluğu oluşturmasının nedenleri üzerinde durulabilir. Nitekim kimi araştırmalardaki verilerden yola çıkılarak gerek Ruha'da gerek diğer iki şehirde Gürcü asıllı kölelerin olmasında XVII. yüzyılda Gürcistan bölgesinin önemli bir ticaret merkezi olup bu bölgeye ticaret amacıyla giden Osmanlı vatandaşlarının dönüşte köle ve câriye getirmelerinin etkisinin olduğu düşünülmektedir. Bursa ve Ankara'da Rus asıllı kölelerin sayıca fazla olmasında ise, kuşkusuz Kırım Tatarları ve Nogaylar'ın 1699 yılına kadar Rusya içlerine yaptıkları akınlarda çok fazla sayıda esir elde ederek Osmanlı'ya satmalarının önemli bir rolü vardı. Bunun yanı sıra Osmanlı Devleti'nin, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda en büyük hasımlarından biri olan Rusya'yla sürekli savaş halinde olması; Rumeli'de yapılan savaşlarda çok sayıda esir elde edilmesi;[1317] tüccarlar tarafından getirilen kölelerin

[1317] İzzet Sak, "Şer'iyye Sicillerine Göre Kölelerin Milliyet ve Eşkali (17. ve 18. Yüzyıllar)", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 3 (1994): 379-380.

ekseriyetle Karadeniz'in kuzeyinden ve doğusundan gelmeleri[1318] gibi faktörler de Rus asıllı köle sayısının fazla olmasında etkili olmuştur. Dolayısıyla savaş, ticaret gibi yollarla getirilerek İmparatorluk'ta çoğunlukta bulunan Rus asıllı kölelerin Bursa ve Ankara'da; Gürcistan bölgesinden getirilen Gürcü asıllı kölelerin ise Ruha'da sayıca fazla olmasında bu şehirlerin sahip oldukları coğrafî konumlarının etkisinin olduğunu söylemek mümkündür. Üç şehirde köle ve câriyelerin milliyetlerine dair dikkat çeken bir başka nokta da Bursa'da 1 Zenci ve 1 Habeşî köleye rastlanılması, Ruha ve Ankara'da ise hiç siyahi köleye rastlanılmamış olmasıdır. Böyle bir durumla Osmanlı coğrafyasının farklı şehirlerinde de karşılaşılmıştır. Nitekim Osmanlı Devleti'nde siyahi köle ve câriyelerin talep görerek ciddi bir oranda olduklarını ve beyaz tenli olanların siyahilere göre genellikle pahalı olduklarını ifade eden Güler, buna rağmen XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Diyarbekir'de siyahî erkek ve kadın kölelerin azınlıkta olduğunu belirtmiştir.[1319] Dolayısıyla Diyarbekir'de olduğu gibi incelenen üç şehir toplumunda da ucuz olan siyahîlere nazaran pahalı olan beyaz tenli kölelerin tercih edildiklerini söylemek mümkündür.

Sicil kayıtlarındaki verilerden, bazı köle ve câriyelerin fiyatları, diğer bir ifadeyle bunların yaşanılan günün koşullarına göre ortalama değerleri hakkında da bir fikir edinmek mümkündür. Nitekim incelenen kayıtlar, Ruha'da bir tereke kaydındaki verilerden köle fiyatının 7.000 akçe; Bursa'da köle fiyatlarının 4.000-16.000 akçe, câriyelerin ise 6.000-20.000 akçe arasında olduğunu göstermiştir. Ankara'da 9.000 akçeye satılan Dilaver isimli küçük çocuk[1320] hariç tutulursa köle fiyatlarıyla ilgili herhangi bir bilgiye tesadüf edilmemiştir. Ancak câriye fiyatlarının 4.000-9.000 akçe arasında değiştiği tespit edilmiştir. Dolayısıyla verilerden de anlaşılacağı üzere erkek ve kadın kölelerin fiyatları değişkenlik göstermiştir. Peki, bu değişkenlik neye göre olmuştu? Her ne kadar dava kayıtlarında bu sorunun cevabına ulaşılamasa da fiyatların yüksek ya da düşük olmasında Sak'ın da ifade ettiği üzere,[1321] köle ve câriyelerin sahip oldukları güzellik, güç, yaş, kabiliyet gibi özelliklerinin etkisinin olduğu söylenebilir. Bununla birlikte Bursa'da câriye

[1318] Halil Sahillioğlu, "Onbeşinci Yüzyıl Sonunda Bursa'da Dokumacı Köleler", *Atatürk Konferansları VIII: 1975-1976,* (Ankara: TTK Basımevi, 1983), 218.
[1319] Güler, "Osmanlı Diyarebekiri'nde Köle ve Câriyeler (18. ve 19. yy.)", 38-39.
[1320] AŞS. 24, 70-445.
[1321] Sak, *Şer'iyye Sicillerine Göre Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler* (17. ve 18. Yüzyıllar), 193-194.

fiyatlarının köle fiyatlarından daha yüksek olduğu görülmekte, bu da câriyelerin istihdam alanlarına bağlı olarak kölelere nazaran daha kıymetli olduklarına işaret etmektedir. Verilerde göze çarpan bir husus da köle olarak satılan küçük bir çocuğun fiyatının, bazı yetişkin erkek ve kadın köle fiyatından daha yüksek olması idi. Konunun daha iyi anlaşılacağı düşüncesiyle üç şehirde tespit edilen köle ve câriyelerin fiyatları ile bazı özellikleri aşağıda tablo halinde verilecektir.

Tablo 6: Ruha, Bursa ve Ankara'da Köle ve Câriyelerin Fiyatları ile Bazı Özellikleri

Şehir	Eşkâli	Milliyeti	Cinsiyeti	Fiyatı	Belge No
Ruha	Belirtilmemiş	Belirtilmemiş	E	7.000 akçe	UŞS. 207, 272-576
Bursa	Orta boylu, açık kaşlı, ela gözlü, sol memesi üzerinde bıçak yarası eseri olan	Rus	E	8.000 akçe	BŞS. B110, 20b-119
Bursa	Orta boylu, açık kaşlı, gök ela gözlü, sarı benizli	Rus	K	80 kâmil guruş	BŞS. B110, 62b-369
Bursa	Orta boylu, açık kaşlı, ela gözlü, sarışın	Rus	E	50 guruş	BŞS. B55, 81b-543
Bursa	Orta boylu, açık kaşlı, ela gözlü	Moskova	E	4.000 akçe	BŞS. B55, 94b-634
Bursa	Uzun boylu, açık kaşlı, gök gözlü, sarışın, sarı sakallı	Rus	E	8.000 akçe	BŞS. B55, 127a-861
Bursa	Orta boylu, açık kaşlı, gök gözlü	Rus	E	7.500 akçe	BŞS. B55, 132b-901
Bursa	Belirtilmemiş	Rus	K	6.000 akçe	BŞS. B51, 13b-139
Bursa	Açık kaşlı, ela gözlü, sarışın	Rus	E	16.000 akçe	BŞS. B51, 75b-708
Bursa	Orta boylu, gök gözlü, sarışın, açık kaşlı	Rus	E	6.300 akçe	BŞS. B51, 86b-814
Bursa	Açık kaşlı, uzun boylu, ela gözlü	Rus	E	12.500 akçe	BŞS. B51, 90b-852
Bursa	Orta boylu, açık kaşlı, gök ela gözlü	Rus	K	122 kâmil guruş	BŞS. B50, 77b-481
Bursa	Belirtilmemiş	Rus	K	96 guruş	BŞS. B50, 81b-505
Bursa	Belirtilmemiş	Rus	E	10.000 akçe	BŞS. B50, 84b-520
Bursa	Orta boylu, açık kaşlı, gök ela gözlü, ebyezü'l-levn (beyaz tenli)	Rus	K	5.000 akçe	BŞS. B50, 86b-534
Bursa	Belirtilmemiş	Belirtilmemiş	K	20.000 akçe	BŞS. B50, 108b-657
Bursa	Belirtilmemiş	Belirtilmemiş	K	6.000 akçe	BŞS. B46, 78a-399
Bursa	Belirtilmemiş	Belirtilmemiş	K	9.000 akçe	BŞS. B46, 85a-436
Ankara	Belirtilmemiş	Belirtilmemiş	2 K	14.000 akçe	AŞS. 24, 58-379
Ankara	Orta boylu, açık kaşlı, gök ela gözlü, sarışın	Rus	K	9.000 akçe	AŞS. 24, 70-445
Ankara	Belirtilmemiş	Belirtilmemiş	K	4.000 akçe	AŞS. 24, 111-683

Ankara	Belirtilmemiş	Belirtilmemiş	K	80 guruş	AŞS. 24, 118-716
Ankara	Belirtilmemiş	Belirtilmemiş	K	6.500 akçe	AŞS. 24, 136-821

Tablodaki verilere bakıldığında fiyatları tespit edilen köle ve câriyelerin, milliyeti belirtilmeyenler dışında, Rus asıllı oldukları ve bunların genellikle sarışın benizli, orta boylu, açık kaşlı ile ela, gök ela veya gök gözlü oldukları görülmektedir. Nitekim sicil kayıtlarında, erkek ve kadın kölelerin etnik kimlikleri ve fiyatları dışında boyları, kaşlarının açık ya da çatık olması, göz renkleri, ten renkleri, sakal renkleri, varsa yarası, beni, herhangi bir uzvunda noksanlık olması gibi fiziksel özellikleri hakkında da bilgilere ulaşılmıştır. Peki, Rus asıllı olanlar dışındaki diğer milliyetlere mensup köle ve câriyelerin fiziksel özellikleri acaba nasıldı? Bu sorunun cevabını sicillerden elde ettiğimiz veriler ışığında aşağıdaki tabloda şu şekilde gösterebiliriz:

Tablo 7: Ruha, Bursa ve Ankara'da Köle ve Câriyelerin Eşkâlleri ve Bazı Özellikleri

Şehir	Cinsiyeti	Milliyeti	Eşkâli	Belge No
Ruha	E	Gürcü	Esmerü'l-levn (esmer benizli), sağirü'l-kāmet (kısa boylu), açık kaşlı, kara gözlü	UŞS. 207, 28-61
Ruha	E	Gürcü	Ağ benizli, açık kaşlı, orta boylu, kara gözlü	UŞS. 207, 28-62
Ruha	E	Gürcü	Sarı benizli, koyungözlü, kel başlı	UŞS. 207, 28-63
Ruha	K	Gürcü	Esmerü'l-levn, evsatü'l-kāmet (orta boylu), esvedü'l-ayneyn (kara gözlü)	UŞS. 207, 29-64
Ruha	K	Gürcü	Vasatü'l-kāmet (orta boylu), buğday benizli, açık kaşlı, ezrekü'l-ayn (mavi gözlü)	UŞS. 207, 123-280
Ruha	K	Gürcü	Orta boylu, gök gözlü, buğday benizli	UŞS. 207, 262-555
Bursa	E	Gürcü	Orta boylu, çatık kaşlı, gök ela gözlü, esmerü'l-levn, alnı çatık, sağ gözünün üzerinde beni olan	BŞS. B110, 35a-212
Ankara	E	Gürcü	Uzun boylu, açık kaşlı, sarışın	AŞS. 24, 8-56
Bursa	K	Eflak	Uzun boylu, açık kaşlı, ela gözlü	BŞS. B55, 112b-760
Bursa	E	Eflak	Orta boylu, açık kaşlı, ela gözlü, kara sakallı	BŞS. B50, 109b-663
Ankara	E	Eflak	Açık kaşlı, sarı ela gözlü, uzun boylu, sarışın, iki ayağının parmakları zayi olan	AŞS. 24, 58-377
Ankara	E	Hırvat	Açık kaşlı, ela gözlü, sarışın, orta boylu, iki yüzünde et beni olan	AŞS. 24, 6-39
Ankara	K	Hırvat	Açık kaşlı, sarı ela çukur gözlü, sivri burunlu, orta boylu	AŞS. 24, 9-67
Ankara	E	Leh	Açık kaşlı, gök gözlü, köse sakallı, uzun boylu, sağ kolunda eser-i cerhi olan	AŞS. 24, 86-541
Ankara	E	Leh	Açık kaşlı, sarı ela gözlü, orta boylu	AŞS. 24, 106-657
Ankara	E	Çerkes	Açık kaşlı, sarı ela gözlü, uzun boylu, kara yağız	AŞS. 25, 54-279
Bursa	E	Boğdan	Uzun boylu, çatık kaşlı, ela gözlü … nâm şabb-ı emred	BŞS. B110, 60b-361
Bursa	E	Habeş	Orta boylu, açık kaşlı	BŞS. B50, 82a-508
Bursa	E	Macar	Orta boylu, açık kaşlı, gök ela gözlü, esmer benizli, sol kulağı kesik	BŞS. B55, 50b-312

Tablolardaki verilere bakıldığında farklı etnik kökenlere mensup köle ve câriyelerin genellikle orta boylu ve açık kaşlı oldukları göze çarpmaktadır. Diğer taraftan bir kölenin sol kulağının kesik olması, birinin kollarının dağlı olması[1322] gibi bazı kölelerin vücutlarında birtakım işaretlerin olduğu tespit edilmiştir. Nitekim bazı uygarlıklarda[1323] olduğu gibi kölelerin vücutlarında bu gibi alametlerin olmasında onların hür insanlardan ayırt edilmeleri ya da kaçma gibi bir nedenden dolayı efendileri tarafından cezalandırılmaları amacıyla yapılmış olabileceği ihtimalinin etkili olduğu düşünülebilir. Bununla birlikte İslâm hukukunun kölelere yönelik koymuş olduğu kurallar göz önünde bulundurulduğunda Osmanlı'ya farklı coğrafyalardan getirilen kölelerin vücutlarındaki bu alametlerin Osmanlı toplumundaki sahipleri tarafından değil de daha önce el değiştirdikleri kişilerce yapılmış olabileceğini söylemek mümkündür. Zira İslâm Peygamberi Hz. Muhammed, kölelerin işleyeceği kusurların günde yetmiş defa dahi olsa affedilmesini tavsiye etmiş, ancak bu hadise rağmen kölelerin cezalandırılmaları gerekiyorsa aşırılığa gidilmesine izin verilmemiştir. Bununla birlikte Malikî hukukçuları, kölesine karşı onu sakatlayacak ya da bedenine zarar verecek ölçüde kötü muamelede bulunan efendiye kölesini azat etmesi şeklinde bir ceza getirmiştir.[1324] Dolayısıyla İslamiyet'in koymuş olduğu bu kuralların, kölenin vücuduna zarar verilmesinde caydırıcı bir rol oynadığı muhakkaktır.

İncelenen mahkeme kayıtlarında köle ve câriyelerin eşkâlleri tarif edilirken yaşları ile ilgili bir bilgiye tesadüf edilmemiştir. Bununla birlikte Sak'ın da ifade etmiş olduğu üzere kullanılan bazı ifadelerden, meselâ "sabi"[1325] ifadesinden söz konusu kölenin küçük çocuk; "şabb-ı emred" ifadesinden bıyığı, sakalı yeni çıkmaya

[1322] AŞS. 24, 131-790.
[1323] Sümer ve Babil uygarlıklarında köleler, hür insanlardan ayırt edilebilmek için genellikle saçları tıraş edilerek damgalanmışlardır. Ayrıca Babil uygarlığında efendi, kendisine teslim edilen kaçak kölesine ekseriyetle kulağının kesilmesi olmak üzere bazen zincire vurulması, ayağına ağırlık bağlanması ya da kaçak olduğunu belirten ibarelerle damgalanması gibi cezalar vermiştir. Bkz. Gülnihal Bozkurt, "Eski Hukuk Sistemlerinde Kölelik", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,* 38/1 (1981): 70, 76-77.
[1324] M. Akif Aydın, *Osmanlı Devleti'nde Hukuk ve Adalet,* 3. bs. (İstanbul: Klasik Yayınları, 2020), 173.
[1325] AŞS. 24, 70-445.

başlamış delikanlı; "kara sakallı", "sarı sakallı", "köse sakallı" gibi ifadelerden ise orta yaşlı olduğu anlaşılmaktadır.[1326]

3. 3. 2. Köle ve Câriye Sahipleri

İncelenen sicil kayıtlarındaki verilerden, ilgili dönemde araştırmamızın konusunu teşkil eden üç şehirdeki köle sahiplerinin isimleri, diğer bir ifadeyle cinsiyetleri tespit edilebildiğinden söz konusu şehirlerde erkek ve kadın kölelerin kimler tarafından tercih edildiği hususunda bir değerlendirmede bulunmak mümkün olmaktadır. Nitekim sicillerin sunduğu detaylara göre, Ruha'da sahibinin ismi zikredilen köle sayısı 7, câriye sayısı 3; Bursa'da sahibinin ismi zikredilen köle sayısı 30, câriye sayısı 21; Ankara'da ise sahibinin ismi zikredilen köle sayısı 36, câriye sayısı 21 olarak tespit edilmiştir. Daha iyi anlaşılması bakımında bu şehirlerde efendilerinin cinsiyeti bakımından köle ve câriyeler aşağıdaki tabloda gösterilecektir:

Tablo 8: Ruha, Bursa ve Ankara'da Efendilerinin Cinsiyeti Bakımından Köle ve Câriyeler

Şehir	Sahibi Erkek	Sahibi Kadın	Toplam Erkek ve Kadın Köle Sayısı
Ruha	6 Erkek Köle, 3 Kadın Köle	1 Erkek Köle	10
Bursa	28 Erkek Köle, 14 Kadın Köle	2 Erkek Köle, 7 Kadın Köle	51
Ankara	35 Erkek Köle, 18 Kadın Köle	1 Erkek Köle, 3 Kadın Köle	57

Tablodaki verilere bakıldığında ilgili dönemde her üç şehirde de köle ve câriye sahiplerinin genellikle erkek olduğu görülmekle birlikte tespit edilen az sayıdaki kadın efendilerden erkek köle sahiplerinin, kadın köle sahiplerine göre azınlıkta olduğu göz çarpmaktadır. Peki, erkek köle sahibi kadın sayısı neden azdı? Bu sorunun cevabını siciller vermemektedir. Ancak kadınların, câriyeleri daha çok ev işlerinde çalıştırmak istemeleri, erkek köle edinmekten çekinmeleri gibi faktörlerin bunda etkisinin olduğu düşünülmektedir. Bununla birlikte erkek köle sahibi kadınların aslında bunları kendilerinin tercih etmediğini; bunların, diyetin gerekli olduğu bir durum örneğinde[1327] olduğu gibi alacakları mehir karşılığında veya miras gibi bir yolla kendilerine intikal ettiğini söylemek mümkündür.

[1326] Sak, "Şer'iyye Sicillerine Göre Kölelerin Milliyet ve Eşkali (17. ve 18. Yüzyıllar)", 382-383.
[1327] Bursa kadı siciline yansıyan evâsıt-ı Şaban 1040 (15-24 Mart 1631) tarihli kayıtta, Yusuf b. Tursun, Bursa'ya bağlı Dişler isimli köyde Rus asıllı Hüseyin b. Abdullah tarafından kazayla

Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nin, gayrimüslim tebaanın ve İmparatorluk'ta yaşayan yabancı gayrimüslimlerin köle satın alıp çalıştırmalarına dair yaklaşımı oldukça belirsizdir ve tarihi süreç içinde tutarlılık göstermemektedir.[1328] Şeriat, gayrimüslimlerin Müslüman olmayan köle ve câriye sahibi olmalarına izin vermekle birlikte bir gayrimüslimin kölesinin Müslümanlığa geçmesi birtakım sorunların ortaya çıkmasına neden olmaktaydı.[1329] İlgili döneme ait üç şehrin kadı sicilleri incelendiğinde, Ruha'da köle ve câriye sahipleri arasında gayrimüslim olmadığı; Bursa'da üç,[1330] Ankara'da ise iki gayrimüslimin[1331] köle sahibi olduğu tespit edilmiştir. Diğer taraftan 9 Şevval 1040 (11 Mayıs 1631) tarihli ferman kaydından, Bursa'daki gayrimüslimlerin, ellerinde bulunan köle ve câriyeleri için devlete *kesm-i üsâra?* (کسم اساری) adı altında bir vergi ödediklerini öğrenmekteyiz. Ancak merkezden kadıya gönderilen hüküm incelendiğinde, gayrimüslimlerden bazısının, söz konusu vergiyi kendilerinden talep eden İstanbul gümrüğüne tâbi kesm-i üsâra mukataası eminine ödememek için yanlarında istihdam ettikleri köle ve câriyelerin azatlı olduklarını ileri sürdükleri anlaşılmaktadır.[1332] Dolayısıyla verilere bakıldığında, Osmanlı toplumunda bazı dönemlerde gayrimüslimlerin köle edinmeleri yasaklanmasına rağmen incelenen dönemde bu yasağın ortadan kalktığı görülmektedir. Ancak bu yasak kaldırmış olmakla birlikte ferman kaydında da görüldüğü üzere gayrimüslimlerden köle başına talep edilen verginin, bunların köle edinmelerinde devletin koymuş olduğu caydırıcı bir faktör olduğu fikrini vermektedir. Zira XV. yüzyılın son yirmi yılında köle satın alan gayrimüslimlerden

---

katledilmiştir. Maktulün zevcesi olup vârisi ve çocuklarına vasi olan Fatma bt. Mehmed tarafından mahkeme gündemine taşınan davada suçunu itiraf eden Hüseyin, efendisi Abdülkerim b. Hüdaverdi tarafından Fatma'ya teslim edilmiştir. BŞS. B55, 127a-861.

[1328] Köle ve câriye edinmenin serbest bırakıldığı ve yasaklandığı dönemlerin ayrıntıları için de bkz. Ali İhsan Karataş, "Bursa Şer'iyye Sicilleri Işığında Osmanlı Devleti'nde Köleliğe Bir Bakış", *İslâm, Sanat, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi*, V/9 (2007): 142-143; Erdem, *Osmanlıda Köleliğin Sonu: 1808-1909*, 44-47; Yusuf Oğuzoğlu, "Osmanlı Toplumunda Köleler ve Câriyeler", *Türklük Bilgisi Araştırmaları,* XLVI (2016): 320.

[1329] Erdem, *Osmanlıda Köleliğin Sonu: 1808-1909*, 43.

[1330] BŞS. B50, 74a-459; BŞS. B50, 79a-490; BŞS. B110, 53a-325; Evâil-i Şaban 1039 (16-25 Mart 1630) tarihli belgeden, kölelerden birinin aslında Timurtaş Mahallesinden Kara Mehmed b. Abdullah'ın mülkü olduğu ve bu kişi tarafından Aydın v. Kaya isimli zımmiye satıldığı anlaşılmaktadır. BŞS. B110, 53a-325.

[1331] AŞS.24, 12-83; AŞS. 24, 58-377.

[1332] BŞS. B55, 144a-948; Öte yandan 1650 yılında Bursa kadısına gönderilen ferman kaydında, gayrimüslimlerin istihdam ettikleri her bir erkek ve kadın köle için senede 180 akçe vergi ödedikleri görülmektedir. Söz konusu belge için bkz. Kılıç, *1650 Yılında Bursa (B 87 Nolu Mahkeme Siciline Göre)*, 205.

toplanmaya başlayan ek verginin, kölenin toplam bedelinin artmasına neden olduğu görüşü[1333] bu düşünceyi desteklemektedir.

3. 3. 3. Köle ve Câriyelerin Alım-Satımları

Köle sahipleri ve köleler, sistemi meydana getiren ve işlemesini sağlayan erkek ve kadın esircilerin hizmetleri sonucu bir araya gelmekteydiler.[1334] Nitekim köle sahipleri kölelerini satmak için pazara götürürler ve burada esiri satması için esirciye teslim ederlerdi. Esirciye yardımcı esirci kadınlar, esirin satış işleminin gerçekleşmesiyle hem esir tüccarından hem de esiri satması için getiren sahibinde tellallık adı altında bir ücret alırlardı.[1335] İncelenen yıllarda üç şehirdeki köle ve câriyelerin alım-satım işlemlerine bakıldığında, çeşitli nedenlerle mahkeme gündemine taşınan davalardan Ruha'da 1; Bursa'da 10 ve Ankara'da 3 kölenin satış işlemine tesadüf edilmiştir. Bu dava kayıtları dikkatli bir şekilde incelendiğinde söz konusu kölelerin esirci eliyle değil de daha ziyade kişiler arasında alım-satım yoluyla el değiştirdikleri göze çarpmaktadır. Bu durumun söz konusu şehirlere göre farklı nedenlerinden söz edilebilir. Meselâ Ruha ve Ankara'da esir pazarına rastlanılmamasının bu şehirlerde alım-satım işlemlerinin kişiler arasında yapılmasına neden olan bir faktör olduğu düşünülebilir. Bununla birlikte İmparatorluktaki ilk esir pazarının olduğu Bursa'da[1336] esirci eliyle satışı yapılan bir köleye rastlanılması,[1337] esir pazarı olan bu şehirde esirci eliyle gerçekleştirilen satışların neden az olduğu sorusunu akla getirmektedir. Sicil kayıtlarında bu sorunun cevabına ulaşılamamakla birlikte bunun nedeninin, köle pazarlarında esirciler tarafından yapılan satışların mahkemece kayıt altına alınmasına gerek duyulmamış olması ihtimali üzerinde

[1333] Erdem, *Osmanlıda Köleliğin Sonu: 1808-1909,* 44.
[1334] Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti: 1840-1890,* 46.
[1335] Civan Çelik, *Bilinmeyen Yönleriyle Osmanlı Devleti'nde Kölelik (18. Yüzyıl ve 19. Yüzyıl),* (Samsun: Yolcu Yayınları, 2012), 97.
[1336] Engin, *Osmanlı Devletinde Kölelik,* 123.
[1337] Evâil-i Şaban 1040 (5-14 Mart 1631) tarihli kayıttan anlaşıldığına göre, Kasap Mahmud b. Hüsameddin'in kölesi olup mülkünden firar eden Rus asıllı Yusuf, Esirci taifesinden Ali Beşe b. Mehmed tarafından Mihaliç Kasabası sakinlerinden Ali Bey b. Mami'ye 4.000 akçe değerindeki bir gulâm ve 6.300 fizzî akçe karşılığında satılmıştır. BŞS. B51, 86b-814.

durulmaktadır. Zira tüccar kölesini pazarda satmakta ve sattığı her köle için devlete belirli bir miktarda vergi ödemekteydi.[1338]

İncelenen sicil kayıtları her üç şehirde az sayıda da olsa erkekler gibi kadınların da câriye alım-satım işlemlerinde yer aldığını göstermektedir. Meselâ, Ruha kadı mahkemesine yansıyan 8 Receb 1040 (10 Şubat 1631) tarihli belgeye göre, Ruha sakinlerinden olup dergâh-ı 'âlî kullarından Çemşid Bey b. Abdullah isimli Sipahi, adı geçen tarihten beş sene önce zevcesi Eyne bt. Çerak'tan 150 riyal guruş borç almış ve borcu karşılığında Eyne'ye, Bâbü'l-Bire Mahallesindeki dârı ile Güzel bt. Abdullah isimli câriyesini satmıştır.[1339] Bursa kadı mahkemesine intikal eden evâsıt-ı Safer 1039 (30 Eylül-8 Ekim 1629) tarihli başka bir belgeye göre, Bursa'nın Kara Şeyh Mahallesi'nden olup Şark seferinde vefat eden Halil Bey b. İbrahim nâm Cündî'den küçük yaştaki oğlu İbrahim Çelebi'ye Rus asıllı Mülayim bt. Abdullah intikal etmiştir. Mülayim, İbrahim Çelebi'nin vasisi el-Hâc Hüseyin b. Abdullah el-Müezzin tarafından İbrahim'in annesi Hadice bt. Abdullah'a 5.000 fizzî akçeye satılmıştır.[1340] Ankara kadı mahkemesine intikal eden 25 Şaban 1039 (9 Nisan 1630) tarihli diğer bir dava kaydından anlaşıldığına göre ise, Rus asıllı Mülayim bt. Abdullah, efendisinin vefat etmesiyle zevcesi Salihe Hatun tarafından 9.000 akçeye Ümmî Hatun'a satılmıştır.[1341] Dava kayıtları, Osmanlı toplumunda kadın efendilerin, erkek kölelerin sadece satım işlemlerinde yer aldıklarını ve bunu bazen vekilleri aracılığıyla gerçekleştirdiklerini yansıtmıştır.[1342] Öte yandan, kadınların câriye satın almaları, toplumsal hayatta refah seviyelerinin yüksek olduğunun bir işareti olması bakımından da dikkat çekicidir.

Bilindiği üzere bir kişi köle aldığı zaman aldıktan sonra sorun çıkmaması nedeniyle köleyi iyice incelemekteydi. Çünkü kölede var olan hastalık veya eksiklik alıcının satışı feshetmesine neden olan bir durumdu. Kimi araştırmalarda satın alınan kadın kölenin hamile olduğunun anlaşılması, makatının çıkması veya yatağını ıslatması gibi sorunların satışın feshine neden olabildiği; erkek kölelerde fıtık hastalığı olan, sarası tutanların sahibine iade edildiği ifade edilmiştir. Bu gibi

[1338] Sak, "Konya'da Köleler (16. Yüzyıl Sonu-17. Yüzyıl Başı)", 176.
[1339] UŞS. 207, 262-555.
[1340] BŞS. B50, 86b-534.
[1341] AŞS. 24, 70-445.
[1342] BŞS. B55, 127a-861; BŞS. B51, 90b-852.

durumların vuku bulmaması için ise satış işleminde câriyenin kendini satın almak isteyen müşterisinin evinde bir gece kalması adetti.[1343] Nitekim Bursa kadı mahkemesi gündemine taşınan Safer 1039 (Eylül/Ekim 1629) tarihli dava kaydı da durumun böyle olduğunu yansıtmaktadır. Kayda göre, Bursa'dan Fatma bt. Hacı, Ümmühanî bt. Mami'nin mülkünde olan Rus asıllı Belkıs bt. Abdullah isimli câriyesini 96 guruşa satın almak istemiş ve *kıbel-i bey'-i tetebbu'* için câriyeyi bir gece evinde alıkoymuştur.[1344] Bununla birlikte satış işlemlerinde satıcı sattığı erkek veya kadın kölenin tekrardan kendisine iade edilmemesi için onların her türlü kusurunu alıcıya söylemek zorunda idi. Şayet söylemezse köle veya câriyenin kusuru sonradan alıcı tarafından fark edildiğinde, alan kimse kadıya başvurarak satışın iptalini talep edebilirdi.[1345]

Satış işleminin feshedilmesine neden olan diğer bir durum da satışı yapılan erkek veya kadın kölenin aslen hür olmasıydı.[1346] Zira satışı yapılan şahsın köle olması şarttı. Hür bir kişinin satışı geçersiz olduğundan, hür olduğu halde köle olarak satılan bir şahıs, hür olduğunu iki güvenilir şahitle ispatladığı takdirde kendisine hürriyeti verilmekteydi.[1347] İlgili dönemde bu hususa dair belge örneklerine Osmanlı Bursası'nda tesadüf edilmiştir. Meselâ, evâsıt-ı Receb 1039 (24 Şubat-5 Mart 1630) tarihli belgeye göre, mahkemeye gelen Kâmile bt. Abdullah, kendisinin Gölpazarı kazasında Çukur karyesi yerleşiklerinden Şirin Hatun ile Mehmed'in öz kızları olduğunu, *"bana ve ebeveynime rık târî olmayub"* ifadesiyle hiç köle olmayıp hür olduklarını ve asıl isminin Kerime olduğunu belirtip kendisine câriye diyerek el koyan Osman b. Mami'den sual olunmasını talep etmiştir. Osman, cevabında davacıyı câriye olarak başka bir şahıstan satın aldığını, dolayısıyla hür olduğunu bilmediğini söylemiştir. Kâmile'nin hür olduğunu iki şahitle ispat etmesi üzerine ise

---

[1343] Çelik, *Bilinmeyen Yönleriyle Osmanlı Devleti'nde Kölelik (18. Yüzyıl ve 19. Yüzyıl),* 95.
[1344] BŞS. B50, 81b-505.
[1345] Sak, *Şer'iyye Sicillerine Göre Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler* (17. ve 18. Yüzyıllar), 186; İncelenen sicillerden Bursa'da bu hususa dair dava örneklerine tesadüf edilmiştir. Meselâ 6 Safer 1039 (25 Eylül 1629) tarihli kayda göre, Bursa'dan Ramazan b. İbrahim, beş gün önce Mehmed b. Kasım'dan 80 kâmil guruşa satın almış olduğu elinde *tuzlu balgam* olarak anılan ayıbı dışında başka bir ayıbı olmayan Mülayim bt. Abdullah'ın gözlerinde de kusurunun olduğunu iddia ederek sahibine iadesini istemiştir. Câriyeyi muayene etmesi için mahkemeye *etıbbâdan* İsmail Çelebi b. Nimetullah davet edilmiş, yapılan muayene sonucunda câriyenin gözlerinin fazla ağlamaktan kızardığı anlaşıldığından câriyenin Ramazan'ın elinde kalmasına karar verilmiştir. BŞS. B110, 62b-369; benzer dava kaydı için bkz. BŞS. B50, 77b-481.
[1346] Çelik, *Bilinmeyen Yönleriyle Osmanlı Devleti'nde Kölelik (18. Yüzyıl ve 19. Yüzyıl),* 99.
[1347] Sak, "Konya'da Köleler (16. Yüzyıl Sonu-17. Yüzyıl Başı)", 178.

hürriyetine hüküm olunmuştur.[1348] Belge incelendiğinde esas itibariyle hür olan, ancak câriye olarak satılan kadının kendisini satan kişinin eline nasıl düştüğü hususunda bir bilgiye tesadüf edilememekle birlikte bu kadının zorla kaçırılmış olabileceği ihtimaller arasındadır.

İncelenen dava kayıtlarında köle satışlarıyla ilgili dikkat çeken bir husus da satış işlemlerinde küçük yaştaki çocukların anneleriyle birlikte satılmalarıydı. Bursa ve Ankara sicillerinde rastlanılan böyle bir durumun[1349] nedenleri üzerinde durulacak olunursa bunda İslâm hukukunda çocuk kölelerin yedi yaşından önce annelerinden ayrılmalarının yasaklanmış olması ile Hz. Peygamber'in "Kim bir anneyi çocuğundan ayırırsa Allah da onu kıyamet günü sevdiklerinden ayırır" şeklindeki hadisinin[1350] etkili olduğunu söylemek mümkündür.

3. 3. 4. Köle ve Câriyelerin Azat Edilme Şekilleri

İslâm dini, köleliği ihdas ve tesis etmiş olmayıp insanlar için esas olan "hürriyet" olduğundan köleliğin kaldırılmasını teşvik etmiştir.[1351] Nitekim İslâm hukukunun, köleler ve câriyelerle ilgili ortaya koyduğu şer'î hükümler, kölelik müessesesinin zamanla ortadan kaldırılmasına yönelik olmuştur.[1352] Bu hükümler çerçevesinde köle ve câriyeler ıtk (karşılık beklemeden sahibi tarafından azat edilmek), mükâtebe (kölenin bir bedel karşılığında nefsini satın alması), tedbîr (efendinin kendi ölümünü kölenin hürriyetine şart koşması) ve ümm-i veled (câriyenin efendisinden çocuk sahibi olması) gibi yollarla azat edilmişlerdir.[1353]

3. 3. 4. 1. Itk

Karşılıksız olarak yapılan azatlarda efendisi kölesinden hiçbir karşılık beklemeden onu sadece Allah'ın rızasını kazanmak için azat etmekteydi. Azat edilen

[1348] BŞS. B110, 53b-329.
[1349] BŞS. B55, 38b-222; AŞS. 24, 70-445.
[1350] Aydın, *Osmanlı Devleti'nde Hukuk ve Adalet,* 174.
[1351] Servet Armağan, *İslâm Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler,* 2. bs. (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1992), 37, 46.
[1352] Cin vd., *Türk Hukuk Tarihi,* 457.
[1353] Sak, "Konya'da Köleler (16. Yüzyıl Sonu-17. Yüzyıl Başı)", 180; Karataş, "Bursa Şer'iyye Sicilleri Işığında Osmanlı Devleti'nde Köleliğe Bir Bakış", 147-148.

bu kölelere azat edildiklerine dair mahkemece "ıtk-nâme" olarak adlandırılan bir azatlık belgesi verilmekte ve genellikle köleler bu belgeleri bir nüsha yapıp boyunlarına takarak yanlarında taşımaktaydılar.[1354] İlgili dönemde araştırmamızın konusunu oluşturan üç şehirde de efendileri tarafından bu şekilde azat edilen köle ve câriyeler mevcuttu. Bu köleleri, efendilerini ve belgelerde söz konusu azadın ifade ediliş şekillerini aşağıdaki tabloda gösterebiliriz:

Tablo 9: Ruha, Bursa ve Ankara'da "Itk" Yöntemiyle Azat Edilen Köleler ve Câriyeler

Şehir	Efendi	Köle	Câriye	Azadın İfade Ediliş Şekli	Belge No
Ruha	El-Hâc Hızır b. İbrahim	Kenan b. Abdullah, Emirza b. Abdullah, Rıdvan b. Abdullah	Aişe bt. Abdullah	Hadis-i şerîf "*men e'taka rakabeten mü'mineten a'taka Allah bi-külli 'uzvin minha 'uzven minha mine'n-nâr"*[1355] mazmun-ı suret-i makrûnı ile 'âmil olup *hasbeten lillahi'l-'aliyyü'l-'azîm ve taleben li-mardâti Rabbü'l-Kerîm …*	UŞS. 207, 28-61; UŞS. 207, 28-62; UŞS. 207, 28-63; UŞS. 207, 29-64
Ruha	Dergâh-ı 'âli kullarından Hasan Ağa b. Abdullah		Nazenin bt. Abdullah	*Hasbeten lillâhi'l-'aliyyü'l-'azîm ve taleben li-mardâtü'r-Rabbürrahim …*	UŞS. 207, 123-280
Bursa	Mehmed b. Mustafa	Piyale b. Abdullah		Niyet-i hâlise-i sâfiye ile *hasbeten lillâhi'l-Hallâk tahrîr ve i'tâk* idub…	BŞS. B55, 47a-289
Bursa	Kerime bt. Kurd		Canane bt. Abdullah	*Hasbeten lillâhi'l-'azim ve taleben li-mardâti Rabbü'l-Kerîm…*	BŞS. B51, 36a-350
Bursa	Merhum Abdurrahman b. Ramazan	Abdullah nâm gulam		*Hasbeten lillâhi'l-Hallâk tahrîr ve i'tâk* etmekle…	BŞS. B50, 82a-508
Ankara	El-Hâc Hasan b. el-Hâc Ahmed	El-Hâc Yusuf b. Abdullah		*Hasbeten lillâh-i Te'âlâ ve taleben li-mardâtihi...*	AŞS. 24, 6-39
Ankara	Merhum Cafer	Rıdvan b. Abdullah		*Rızaallah u Te'âlâ…*	AŞS. 24, 8-57
Ankara	Fahrü'l-muhadderât[1356] İsmihan Hatun bt. Ferhad Çavuş		Şakire bt. Abdullah	*Hasbeten lillâh-i Te'âlâ ve taleben li-mardâtihi…*	AŞS. 24, 17-120
Ankara	Muzaffer b. Ali		Canfeda bt. Abdullah	*Hasbeten lillâh-i Te'âlâ li-mardâtihi ve hereben min-elîm…*	AŞS. 24, 21-147

[1354] Sahillioğlu, "Onbeşinci Yüzyılın Sonu ile On Altıncı Yüzyılın Başında Bursa'da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri", 75; Sahillioğlu, "Onbeşinci Yüzyıl Sonunda Bursa'da Dokumacı Köleler", 220; Sak, "Konya'da Köleler (16. Yüzyıl Sonu-17. Yüzyıl Başı)", 181.

[1355] "Kim Müslüman bir köleyi azât ederse, Allah Teâlâ onun her uzvuna karşılık azât edenin bir uzvunu cehennem ateşinden kurtarır." Bkz. İmâm Nevevî, *Riyâzü's-Sâlihîn,* tercümeye şerh M. Yaşar Kandemir vd., (İstanbul: Erkam Yayınları, 2019), 6: 160.

[1356] Marcus'un vermiş olduğu bilgilerden mahkeme kayıtlarında geçen *"fahru'l-muhadderât"* ifadesinin "mahfuz kadınların en seçkini" anlamında, toplumdaki zengin kadınlar için kullanıldığını öğrenmekteyiz. Bkz. Marcus, *Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şehri Halep,* 79.

Ankara	Merhum İbrahim Ağa	Dilaver isimli küçük çocuk	Mülayim bt. Abdullah	Lillâh-i …	AŞS. 24, 70-445
Ankara	Merhum Hacı Ahmed	Mehmed nâm emred		Lücce-i lillâh…	AŞS. 24, 79-496
Ankara	‘Umdetü’l-müderrisü’l-kirâm Ali Çelebi b. el-Hâc Mehmed	Rıdvan b. Abdullah		*Taleben li-mardâtillah ve hereben min-ikābihi’l-elîm…*	AŞS. 24, 122-736
Ankara	Abdurrahman b. Resul	Yusuf b. Abdullah		Hâlis malımdan ve mahz-ı menâlimden *hasbeten lillâh-i Te‘âlâ ve taleben li-mardâtihi…*	AŞS. 24, 131-790
Ankara	Merhum dergâh-ı ‘âlî yeniçerilerinden Halil Başe b. Muhzır Edhem	Ali isimli küçük çocuk	Nazenin bt. Abdullah	*Rızaallah u Te‘âlâ…*	AŞS. 25, 10-56
Ankara	Saime bt. Haydar		Peymane bt. Abdullah	*Hasbeten lillâh-i Te‘âlâ ve taleben li-mardâtihi ve hereben min-elîm…*	AŞS. 25, 47-248

Tablodaki verilere bakıldığında Allah’ın rızasının gözetilerek yapıldığı bu azadın üç şehrin sicillerinde uzun veya kısa farklı şekillerde ifade edildiği göze çarpmaktadır. Diğer taraftan Ruha şehrinde görüldüğü gibi kölelerini azat eden bazı efendiler, Hz. Muhammed’in köle azat eden kişinin cehennem ateşinden korunacağına ilişkin hadisine de atıf yapmışlardır. Her ne kadar belgelerde geçen söz konusu ifadelerden bu yöntemle efendileri tarafından azat edilen köle sayısının Ruha’da 5; Bursa’da 3 ve Ankara’da çocuklarla birlikte 12 olduğu tespit edilmişse de bu gibi ifadelerin yer almadığı bazı kayıtlardan da erkek ve kadın kölelerin aynı şekilde azat edildikleri anlaşılmaktadır. Nitekim kadı sicillerine yansıyan dava kayıtlarındaki detaylara göre, Bursa’da 3 kadın, 1 erkek kölenin; Ankara’da ise 1 kadın ve 3 erkek kölenin daha efendileri tarafından bu şekilde hürriyetlerine kavuşturulduklarını söylemek mümkündür. Bunların efendilerine bakıldığında Bursa’daki 3 kadından 1’nin sahibinin kadın,[1357] 2’sinin sahibinin erkek,[1358] erkek kölenin sahibinin erkek;[1359] Ankara’daki kadın kölenin sahibinin kadın,[1360] erkek kölelerin sahiplerinin erkek[1361] ve bunlardan birinin gayrimüslim[1362] olduğu tespit

[1357] Emine bt. Abdullah’ın efendisi Salihe bt. Yusuf idi. BŞS. B55, 119a-810.
[1358] Mercan bt. Abdullah ve Salihe bt. Abdullah’ın efendileri Hz. Emir kuddise sırruhü’l-hatir hazretlerinin türbedarı olup vefat eden Mehmed Ağa b. Abdülmennan idi. BŞS. B55, 130b-886.
[1359] Keyvan Bey b. Abdullah’ın efendisi önceden Bursa hassa harc emini iken vefat eden Behri Çavuş b. Mehmed idi. BŞS. B50, 99b-611.
[1360] Mülayim isimli câriyenin efendisi Ümmü Gülsüm bt. Seyyid Mehmed idi. AŞS. 24, 9-67.
[1361] Bülyan b. Abdullah’ın efendisi dergâh-ı ‘âlî sipahilerinden Mehmed Bey, Kenan Beşe b. Abdullah’ın efendisi el-Hâc Hüseyin idi. AŞS. 25, 6-36; AŞS. 25, 29-152.

edilmiştir. Gayrimüslimlerin kölelerini bu şekilde azat etmelerindeki amaçlarının onların da Allah'ın rızasını kazanarak sevap kazanmak olduğu söylenebilir. Zira gayrimüslimler tarafından azat edilen erkek ve kadın kölelerin durumu kadı sicillerine kaydedilirken, azat etmedeki maksatlarının ahirette günahlarının bağışlanarak azaplarının hafiflemesi "yevm-i ikâbda azabım hafif olur diye" olarak ifade edilmiştir.[1363]

Bilindiği üzere İslâm hukukuna göre, kölenin nafakası efendisine aittir.[1364] Yani köle sahibi, sahip olduğu kölenin beslenmesi, barınması, hastalandığında bakılması gibi ihtiyaçlarını karşılamakla mükelleftir. Bu durum ise efendiye maddi anlamda bir külfet demektir. Nitekim sicil kayıtlarının sunduğu bazı bulgular, kimi araştırmalarda da ifade edildiği üzere,[1365] Osmanlı toplumunda efendilerin kölelerini azat etmesinde sevap kazanmak istemelerinin yanı sıra ekonomik durumlarının bir kölenin geçimini sağlamaya elverişli olmamasının da etkili olduğu fikrini vermektedir. Meselâ evâil-i Şabam 1040 (5-14 Mart 1631) tarihli belgeye göre, hayatta iken iki câriyesini ıtk yöntemiyle azat ettiği anlaşılan Türbedar Mehmed Ağa b. Abdülmennan'ın terekesinin cenaze masraflarına karşılamaya bile yetmediği görülmekte bu da onun toplumdaki refah seviyesinin iyi olmadığını göstermektedir.[1366] Her ne kadar merhumun câriyelerini azat ettiği sırada ekonomik durumu hakkında bir bilgiye sahip değilsek de mevcut veriler, bu şahsın câriyelerini azat etmesinde ekonomik durumunun da etkili olabileceği ihtimalini vermektedir. Dolayısıyla, farklı coğrafyalardaki üç şehirde köle sahiplerinin gerek ayet[1367] ve hadislere uyarak Allah'ın rızasına nail olup sevap kazanmak, ahiret hayatında cehennem ateşinden korunmak gibi maksatlarla gerek ekonomik sebeplerle

---

[1362] Gurre-i Şaban 1039 (16 Mart 1630) tarihli belgeye göre, Ankara sakinlerinden Develi olarak tanınan Kirkor isimli Papas, kölesi Eflak asıllı Avanis v. Abdullah mahzarında *"...'abd-ı mezkûrı hâlis malımdam azâd eyledim ba'de'l-yevm sâir harâc gezâr gibi hür olub zimmetinde hakk-ı velâdan gayrı nesnem kalmadı"* diyerek mahkeme huzurunda onu azat ettiğini belirtmiştir. AŞS. 24, 58-377.

[1363] Karataş, "Bursa Şer'iyye Sicilleri Işığında Osmanlı Devleti'nde Köleliğe Bir Bakış", 149.

[1364] Aydın, *Osmanlı Devleti'nde Hukuk ve Adalet,* 173.

[1365] Duygu Tanıdı, "1657 ve 1698 Yılları Arasında Kadı Sicilleri'ne Göre Rusçuk'ta Köleler ve Cariyeler", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* 34 (2013): 227.

[1366] BŞS. B55, 130b-886.

[1367] "İyilik yüzlerinizi doğu ve batı yönüne çevirmekten ibaret değildir. Asıl iyilik Allah'a, âhiret gününe, meleklere, kitaba ve peygamberlere inanan, Allah sevgisiyle yakınlarına, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, dilenenlere veren ve köle ile esirleri kurtarma uğrunda malını harcayanın … yaptığı iyiliktir." Bkz. el-Bakara 2/177; "Fakat insan zor yola yönelmedi. Bu zor yolun ne olduğunu bilir misin? O köle azat etmektir…" Bkz. el-Beled 90/11-13; Aydın, *Osmanlı Devleti'nde Hukuk ve Adalet,* 175-176.

mülklerinde bulunan bir ya da birden fazla kölesini hiçbir karşılık beklemeden azat ettikleri söylenebilir.

İncelenen siciller, efendilerin kölelerini kendilerinin azat edebilecekleri gibi, kendilerine vekil olarak tayin ettikleri kişiler vasıtasıyla da azat edebileceklerini göstermektedir. Meselâ, Ruha'dan dergâh-ı 'âlî kullarından Hasan Ağa b. Abdullah ile Ankara'dan Ümmü Gülsüm bt. Seyyid Mehmed, İsmihan Hatun bt. Ferhad Çavuş ve Saime bt. Haydar kölelerini kendilerine vekil olarak seçtikleri kişiler vasıtasıyla azat etmişlerdi.[1368] Sicillerde göze çarpan başka bir husus da Allah'ın rızasını gözeterek câriyelerini azat eden bazı kadın efendilerin, söz konusu câriyelerine özgürlüklerini vermelerinin yanı sıra onları evlendirerek bazı şeyler hibe etmeleriydi. Bu durumla ilgili Bursa kadı mahkemesine yansıyan iki dava kaydı tespit edilmiştir. Bunlardan evâhir-i Zi'l-hicce 1039 (1-9 Ağustos 1630) tarihli belgeye göre, Hamza Bey Mahallesinden Kerime bt. Kurd, azat ettiği Canane bt. Abdullah'a mülkünde bulunan eşyalardan üç beledî döşek, iki beledî yasdık, iki beledî minder, iki tencere, bir kazgan-ı sağir, altı adet ayaklı sahan, bir tabe-i dest, iki börek tepsisi, bir alaca kilim, bir bakraç, bir şebend-rûzî kaftan, bir badamî kemha kaftan, bir sırma tafta zebun, bir tafta zebun, bir hamam havlusu, bir bakır sini, iki tas, beş miskal[1369] bir altın burma ve on beş miskal bir bilezik ile aralarında *'ilm-i şer'î ile adedi ve evsâfı ma'lum* bazı hırdavat hibe etmiştir.[1370] Evâil-i Şaban 1040 (5-14 Mart 1631) tarihli bir diğer kayıtta, Mücellidî Mahallesinden Salihe bt. Yusuf, azat ettiği câriyesi Emine bt. Abdullah'ı el-Hâc Yusuf b. el-Hâc Mustafa ile evlendirerek ona mülkünde olan dört beledî döşek, üç beledî minder, on beledî yasdık, üç yemeni yorgan, bir çift demirli sandık, iki tencere, dokuz adet sahan, bir bakır sini, dört dârâyî[1371] kaftan, bir hamam leğeni, iki kırmızı kilim, bir kaliçe, üç dârâyî zebun ve aralarında *'ilm-i şer'î ile adedi ve evsâfı ma'lum* bazı hırdavat hibe etmiştir.[1372] Sicillerden söz konusu kadın efendilerin neden böyle davrandıklarına ilişkin bir bilgiye ulaşılamasa da bunların bu şekilde hareket etmelerinde Allah'ın rızasına nail olarak sevap

[1368] UŞS. 207, 123-280; AŞS. 24, 9-67; AŞS. 24, 17-120; AŞS. 25, 47-248.
[1369] Bir buçuk dirhem ya da yirmi dört kırat, yani 4,1125 ağırlığında eski bir ağırlık ölçüsüdür. Bkz. Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lügatı,* 1. bs. (İstanbul: Kurtuba kitap, 2015), 353.
[1370] BŞS. B51, 36a-350.
[1371] Memleketimize İran'dan ithal edilen, çeşitli renkler üzerinde kalın bir eski kumaşa verilen addır. Bkz. Reşad Ekrem Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü,* 1. bs. (İstanbul: Doğan Kitap, 2015), 92.
[1372] BŞS. B55, 119a-810.

kazanmak, kendilerine hizmet eden câriyelerini zamanla ailelerinin bir ferdi gibi görüp sıkıntıya düşmelerini engellemek gibi faktörlerin etkili olduğu düşünülebilir.

3. 3. 4. 2. Mükâtebe

Kitâbet olarak da zikredilen bu azat şekli, efendi ile köle arasında mahkemede tanıklar huzurunda yapılarak kayda geçirilen koşullu azatlık sözleşmesidir. Bu sözleşmeyi yapan köleye *"*mükâteb*"*, efendiye de *"*mükâtib*"* denilmektedir. Bu anlaşmayla köle efendisine belli bir bedel ödemeyi taahhüt etmekte olup söz konusu bedel, para veya mal olabileceği gibi belirli bir süre çalışma mecburiyeti de olabilirdi. Yani köle, efendisine özgürlüğünü satın alma bedeli olarak belli bir süre zarfında belli bir miktar nakit ya da başka bir şey ödemeye veyahut hizmette bulunmaya söz veriyordu. Kitâbette anlaşma yapıldıktan sonra, efendi bu anlaşmayı tek taraflı bozamayacağı gibi mükâteb köle satılamaz ve hibe de edilemezdi. Diğer taraftan efendisi mükâteb câriyesi ile cinsi münasebette bulunamazdı. Köle, borcunu efendisine ödeyeceğinden kendi hesabına çalışabilirdi. Efendi kölesini kendi hesabına çalışmaya zorlayamaz, onların serbest vakitlerinde başka yerlerde çalışmalarına razı olurdu. Böylece köleler, üzerlerinde anlaşılan meblağı kazanarak kendi fidyelerini ödeyebiliyorlardı. Ödemeler ise peşin, parça parça nakdî ya da aynî olarak yapılabiliyordu. Köle, belirlenen meblağın ödemesini yaptıktan veyahut belirlenen süre hizmet verdikten sonra süre bitiminde kendiliğinden azat olmaktaydı.[1373]

Osmanlı İmparatorluğu'nda yaygın bir biçimde uygulanan, Kur'an-ı Kerîm tarafından tavsiye edilen ve bazı hukukçulara göre, kölenin kendisi için ödediği kurtulmalık olan bu azat şekline[1374] araştırmamıza konu olan şehirlerden Bursa ve Ankara'da rastlanılmıştır. Çeşitli nedenlerle mahkeme gündemine taşınan dava kayıtlarından efendileri ile mükâtebe sözleşmesi yapan köle sayısı Bursa'da 4,

[1373] Akgündüz, *İslâm Hukukunda Kölelik-Câriyelik Müessesesi ve Osmanlı'da Harem,* 121-123; Sak, *Şer'iyye Sicillerine Göre Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler* (17. ve 18. Yüzyıllar), 105-106; Madeline C. Zilfi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kölelik ve Kadınlar (1700-1849),* çev. Ebru Kılıç, 1. bs. (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018), 128-129; Aydın, *Osmanlı Devleti'nde Hukuk ve Adalet,* 177-178.

[1374] Halil İnalcık, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Köle Emeği", Doğu Batı: Makaleler 2, 4. bs. (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2019), 122.

Ankara'da ise 8 olarak tespit edilmiştir. Söz konusu köleleri, bunların efendilerini ve aralarında yaptıkları mükâtebe anlaşmalarında kölelerin özgürlüklerine karşılık bedel olarak ödeyecekleri şeyleri aşağıdaki tabloda gösterebiliriz:

Tablo 10: Bursa ve Ankara'da Mükâtebe Sözleşmesi Yapan Efendiler ve Köleleri

Şehir	**Efendi**	**Köle**	**Câriye**	**Bedel**	**Belge No**
Bursa	Dergâh-ı 'âlî dâme mahfûfen bi'l-me'âlî solaklarından Zeynelabidin Bey b. Mustafa	Simkeş taifesinden uzun boylu, çatık kaşlı, ela gözlü, Boğdan asıllı Yusuf b. Abdullah nâm şabb-ı emred		Taife-i merkūme beyninde pâre demekle ma'rûf olub her halkası yetmiş beşer dirhem olan gümüş halkadan 200 pâre mülk teli çekmek	BŞS. B110, 60b-361
Bursa	Merhum Kara Velizâde Mehmed Ağa	Orta boylu, açık kaşlı, gök gözlü, sarı yağız, Moskova asıllı Keyvan b. Abdullah		Gurre-i Cemâziye'l-âhir 1030-1038 arası hizmet karşılığı	BŞS. B55, 43a-259
Bursa	Merhum Kara Velizâde Mehmed Ağa	Uzun boylu, açık kaşlı, gök ela gözlü, sarı sakallı, Rus asıllı Kasın b. Abdullah		Evâsıt-ı Cemâziye'l-âhir 1033-1039 arası hizmet karşılığı	BŞS. B55, 44a-265
Bursa	Veli b. Burak	Orta boylu, açık kaşlı, gök gözlü, Rus asıllı Yusuf nâm şabb-ı emred		1033-1043 arası hizmet karşılığı	BŞS. B55, 132b-901
Ankara	Merhum Cafer	Uzun boylu, açık kaşlı, sarışın, Gürcü asıllı Yusuf b. Abdullah		200 adet riyali guruş karşılığında	AŞS. 24, 8-6
Ankara	Hacı İvan v. Aydın	Uzun boylu, açık kaşlı, gök gözlü, sarışın, kel başlı, Rus asıllı Yasef v. Abdullah		50 adet riyali guruş karşılığında	AŞS. 24, 12-83
Ankara	Ankara kassablarbaşı olup vefat eden Mustafa b. Ramazan	Açık kaşlı, gök gözlü, sağ kolunda ve başının sol tarafında eser-i cerhi olan Rus asıllı Bülyan nâm 'abd		8.000 akçe karşılığında	AŞS. 24, 22-156
Ankara	'Umdetü'l-kuzâtü'l-kirâm sabıken Temurcı kadısı olan	Açık kaşlı, gök gözlü, köse sakallı, orta boylu, sarışın, sağ tarafında memesi altında eser-i cerhi olan Rus asıllı Rıdvan b. Abdullah		28 Rebî'ü'l-âhir 1039-1046 arası *hıyaneten hizmet etmemek* karşılığında	AŞS. 24, 23-159
Ankara	Abdi Ağa b. Mehmed Çavuş	Açık kaşlı, gök gözlü, uzun boylu, sarışın, Rus asıllı Kasım b. Abdullah		17 Şaban 1039-1055 arası hizmet karşılığında	AŞS. 24, 66-426
Ankara	Hanife Hatun bt. el-Hâc Mustafa	Açık kaşlı, gök gözlü, köse sakallı, uzun boylu, sağ kolunda eser-i cerhi olan Leh asıllı Baran b. Abdullah		Gurre-i Muharrem 1035-1042 arası hizmet karşılığında	AŞS. 24, 86-541
Ankara	Es-Seyyid Mehmed Ağa b. es-Seyyid Mahmud Çavuş	Açık kaşlı, gök gözlü, uzun boylu, boynunun sol tarafında eser-i cerhi olan Moskova asıllı Piyale b. Abdullah		10 Zi'l-ka'de 1039-1044 arası efendinin rızasına muhalif vaz' etmemek üzere hizmet karşılığında	AŞS. 24, 92-589
Ankara	El-Hâc Osman b. Bâlî	Açık kaşlı, gök gözlü, sarı sakallı, orta boylu, sarışın, Moskova asıllı Yusuf b. Abdullah		1029-1039 arası hizmet karşılığında	AŞS. 24, 131-791

Tablodaki verilere bakıldığında ilgili dönem Bursa'da yapılan kitâbet sözleşmelerinde belirli miktarda gümüşten tel çekme[1375] ile 6-10 yıl arasında değişen bir süre efendi hizmetinde çalışmanın; Ankara'da ise belirli miktarda bir para ile 5-16 yıl arasında değişen bir süre efendiye hizmet etmenin özgürlüğe kavuşma karşılığında bedel olarak belirlendiği görülmektedir. Bununla birlikte kölenin, hizmet senelerinin bir kısmı için fiilî hizmet yerine bu hizmet mukabelesinde takdir olunan parayı efendisine ödediği ve hürriyetine kavuştuğu durumlar da olabilmekteydi. Meselâ 15 Zi'l-hicce 1040 (15 Temmuz 1631) tarihli belgeye göre, Ankara'nın Kâzur Ali Mahallesinden es-Seyyid Mehmed Ağa b. Mahmud Çavuş, bir yıl önce beş seneliğine kitâbete kesmiş olduğu Moskova asıllı kölesi Piyale b. Abdullah'tan dört senelik fiili hizmeti karşılığında 35 esedi guruş alarak onu malından azat etmiştir.[1376]

İncelenen belgeler, yukarıda da görüldüğü üzere kitâbet sözlşemesi yapılan kölelerin hizmet süresi için belli bir sınır olmadığını gösterdiği gibi Osmanlı toplumunda kadınların ve gayrimüslimlerin de mülklerinde bulunan köleleriyle kitâbet sözleşmesi yaptıklarını ortaya koymaktadır. Diğer taraftan dikkat çeken bir husus da her iki şehirde kitâbete kesilenler arasında hiç câriye olmaması, bunların delikanlı ve orta yaşlı oldukları anlaşılan erkek köle olmalarıydı. Peki, söz konusu kölelerle mükâtebe anlaşması yapılmasının nedeni ne olabilirdi? Bu soruya sicil kayıtları cevap vermemektedir. Ancak, özgürlüğüne kavuşmak isteyen kölenin, belirlenen süreyi tamamlamak veya parayı kazanmak için büyük bir çaba harcayacağı muhakkaktır. Dolayısıyla köle sahipleri, böyle bir anlaşma sonucunda kölenin işini isteksiz yapmasına engel olarak hür işgücünden daha çok verim alabilir,

[1375] Bilindiği üzere Bursa ve Ankara gibi hem nüfusça büyük hem de dokumacılıkta merkez haline gelmiş büyük şehirlerde vasıflı ve hünerli işçiye duyulan ihtiyaç büyük olup, dokumacılık köle emeğini en çok talep eden sektörler arasında yer almaktaydı. Bkz. Yücel Öztürk, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Köle Emeğinin Rolü ve Hacmi", *Osmanlı Devleti'nde Kölelik: Ticaret, Esaret, Yaşam,* ed. Zübeyde Güneş Yağcı vd., (İstanbul: Tezkire yayıncılık, 2017), 32; Nitekim Bursa'da XV. yüzyılın sonlarında çok sayıda efendi kölesi ile elbise dikmek, ipek iplik eğirmek ve dolab imal etmek gibi birkaç örnek dışında hep kumaş dokumak karşılığında mükâtebe yapmışlardı. Bkz. Sahillioğlu, "Onbeşinci Yüzyılın Sonu ile On Altıncı Yüzyılın Başında Bursa'da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri", 78-79; Halil Sahillioğlu, "On Beşinci Yüzyıl Sonunda Bursa'da İş ve Sanayi Hayatı: Kölelikten Patronluğa", *Memorial Ömer Lütfi Barkan,* XXVIII (1980): 183-184; Sahillioğlu, "Onbeşinci Yüzyıl Sonunda Bursa'da Dokumacı Köleler", 222-223; İlgili dönem Osmanlı Bursası'nda da simkeşlik mesleğini icra eden bir köle ile efendisi arasında bu şekilde bir mükâtebe yapıldığı tespit edilmiştir.

[1376] AŞS. 25, 54-281.

başka bir ifadeyle köle işgücünün hür işgücüne göre daha üretken olmasını sağlayabilirdi.[1377]

Yukarıda işaret edildiği üzere mükâteb köle satılamazdı. Ancak, sicillerde bazı efendiler tarafından bu kuralın ihlal edildiği gibi bir durumla da karşılaşılmıştır.[1378]

3. 3. 4. 3. Tedbîr

İslâm hukukunda diğer bir azat şekli "tedbîr"dir. Sözlükte düşünmek, işin sonunu düşünerek gereği gibi davranmak, iyi yönetmek gibi anlamlara gelen tedbîr, fıkıh terimi olarak bir kimsenin kendi ölümüne bağlı olarak kölesini/câriyesini azat etmesine denmektedir. Yani efendinin hayatta iken ölümü halinde kölenin azat olacağına dair irade beyanında bulunmasıdır. Tedbîr edilen köleye "müdebber"; câriyeye "müdebbere"; kölesini/câriyesini tedbîr eden efendiye de "müdebbir" adı verilmektedir.[1379] Kitâbette olduğu gibi tedbîr anlaşmalarında da efendi verdiği sözden dönemez, hatta Hanefîlere göre müdebber kölesini herhangi bir hukukî muameleyle başkasına devredemez. Mükâteb kölenin aksine müdebber köle önceden olduğu gibi efendisine hizmet etmekle yükümlüdür. Efendi müdebbere câriyesi ile cinsî münasebette bulunabilir, dilediği takdirde başkasıyla evlendirebilir. Bu durumda doğan çocuklar da müdebber statüsündedirler.[1380]

Bu azat şekline araştırmamıza konu olan şehirlerden Bursa ve Ankara'da rastlanılmıştır. Köleleri, efendilerini ve belgelerde azadın ifade ediliş şekillerini aşağıdaki tabloda gösterebiliriz:

[1377] Çelik, *Bilinmeyen Yönleriyle Osmanlı Devleti'nde Kölelik (18. Yüzyıl ve 19. Yüzyıl),* 203-204; Oğuzoğlu, "Osmanlı Toplumunda Köleler ve Câriyeler", 318.
[1378] BŞS. B55, 132b-901.
[1379] Akgündüz, *İslâm Hukukunda Kölelik-Câriyelik Müessesesi ve Osmanlı'da Harem,* 129; Fahrettin Atar, "Tedbir", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40: 258; Cin vd., *Türk Hukuk Tarihi,* 457.
[1380] Sak, "Konya'da Köleler (16. Yüzyıl Sonu-17. Yüzyıl Başı)", *Osmanlı Araştırmaları,* 187; Aydın vd., "Köle", 26: 243; Aydın, *Osmanlı Devleti'nde Hukuk ve Adalet,* 179.

Tablo 11: Bursa ve Ankara'da Tedbîr Anlaşması Yapan Efendiler ve Köleleri

Şehir	Efendi	Köle	Câriye	Tedbîr Şekli	Belge No
Bursa	Veli b. Burak	Yusuf nâm şabb-ı emred		*"Tarih-i kitabdan yedi yıl mukaddem müdebber eyledikten sonra…"*	BŞS. B55, 132b-901
Bursa	Yagob v. Tonoz		Çaşyed bt. Abdullah	Tedbîr-i mutlak	BŞS. B50, 79a-490
Ankara	Merhum Hurdacı el-Hâc Hızır b. Veli	Piyale b. Abdullah		Müdebber-i mutlak eyleyüb *"fevtimden kırk gün mukaddem malımdan azad olub…"*	AŞS. 24, 27-187
Ankara	Merhum Ahmed b. Şaban	Kenan b. Abdullah nâm emred		Müdebber-i mutlak eyleyüb *"fevtimden kırk gün mıkaddem malımdan azad olsun…"*	AŞS. 24, 29-204
Ankara	Merhum Mehmed Çavuş	Behram b. Abdullah		Müdebber-i mutlak eyleyüb *"fevtimden kırk gün mukaddem azad olub…"*	AŞS. 24, 43-290
Ankara	Muslî Çavuş b. Muharrem	Yusuf b. Abdullah		*"Müdebber-i mutlak eyledim vefatımdan kırk gün mıkaddem malımdan azad olsun…"*	AŞS. 24, 71-453
Ankara	Merhum el-Hâc Yusuf	Rıdvan b. Abdullah		Müdebber eyleyüb *"fevtimden kırk gün mukaddem malımdan azad olsun…"*	AŞS. 24, 78-493/1
Ankara	Merhum el-Hâc Yusuf		Mülayim bt. Abdullah	Müdebber-i mutlak eyleyüb *"vefatımdan kırk gün mukaddem malımdan azad olsun…"*	AŞS. 24, 78-493/2
Ankara	Merhum el-Hâc Yusuf		Gülistan bt. Abdullah	Müdebber-i mutlak eyleyüb *"fevtimden kırk gün mukaddem malımdan azad olsun…"*	AŞS. 24, 78-493/3
Ankara	Merhum el-Hâc Mamî b. Abdi		Gülistan bt. Abdullah	*"Fevtimden kırk gün mukaddem malımdan azad ol"* deyu müdebbere edip…	AŞS. 25, 30-157
Ankara	Merhum el-Hâc Mamî b. Abdi	Yusuf b. Abdullah nâm emred		*"Fevtimden kırk gün mukaddem malımdan azad ol"* deyu müdebber-i mutlak edip…	AŞS. 25, 30-158

Bilindiği üzere tedbîr yoluyla yapılan azat değişik şekillerde olabilmekteydi. Bunlardan mutlak tedbîr, bir nevi vasiyet durumunda olup efendinin kendi ölümünü kölenin azadına şart koşmuş olmasıdır. Mesela efendinin kölesine "ben öldüğüm zaman sen hürsün" demesi gibi. Bu şekilde müdebber edilen bir kölenin değeri ile efendisinin terekesinin değeri söz konusu kölenin hürriyetini belirlemekteydi. Eğer kölenin o günkü değeri efendisinin terekesinin değerinin üçte birini aşmıyorsa hemen azat olmaktaydı. Aksi takdirde aradaki farkı sahibinin mirasçılarına ödemesi gerekiyordu. Mukayyed yani şarta bağlı tedbîr vasiyetten farklı olup, şartın gerçekleşmesiyle köle, tereke değeri ne olursa olsun hür sayılmaktaydı. Bu tedbîr, efendiye hayatta olduğu sürece kölesinin hizmetinden yararlanma imkânını

hazırlamayı amaçlayan bir çareyi yansıtmaktadır. Efendi, kölenin hürriyetine kavuşmasını kendi ölümüne bağlamamakta, "bana ecel geldikten kırk gün mukaddem" gibi vefatından önce herhangi bir şartın gerçekleşmesine bağlamaktaydı. Bu şekilde efendi, kölesini ölümüne kadar hizmetinde tutmakta ve ölümü ile ona azat olmayı vaat etmekteydi.[1381]

Tablodaki verilere bakıldığında, Ankara'da köleleriyle tedbîr sözleşmesi yapan efendilerin, hizmetlerinde bulunan köle ve cariyelerinin özgürlüklerine kavuşmasını "fevtimden kırk gün mukaddem malımdan azad ol" şeklinde vefatlarından önce bir şartın gerçekleşmesine bağladıkları ve bunu da "müdebber-i mutlak" şeklinde ifade ettikleri görülmektedir. Dolayısıyla tedbîr çeşitleri yukarıdaki şekilde izah edilmesine rağmen, sicil kayıtlarından şehir yerleşikleri tarafından aslında mukayyed tedbîr olarak belirtilmesi gereken tedbirin mutlak tedbîr olarak da ifade edilebildiği anlaşılmaktadır.

Yukarıda da görüldüğü üzere Bursa'da 2, Ankara'da 9 kölenin efendisiyle tedbîr anlaşması yaptığı ve gayrimüslimlerin de kölelerini bu şekilde azat edebildiği tespit edilmiştir. İncelenen siciller, efendilerin kölelerini bu şekilde azat etmelerinde etkili olan faktörlerden birinin kölelerinde bir hastalığın ortaya çıkması olduğunu da göstermiştir. Meselâ Ankara kadı mahkemesi gündemine taşınan 23 Ramazan 1040 (25 Nisan 1631) tarihli dava kayıtlarından anlaşıldığına göre, merhum el-Hâc Mamî b. Abdi, 1038 yılında Ankara'da ortaya çıkan *ta'ûn* hastalığına yakalanan câriyesi Rus asıllı Gülistan bt. Abdullah ile Rus asıllı kölesi Yusuf b. Abdullah'ı *"fevtimden kırk gün mukaddem malımdan azad ol"* diye müdebber-i mutlak edip bu duruma Müslümanları şahit etmiştir.[1382]

Mutlak tedbîrde, efendi, kölesini başkasına satamaz, bağışlayamaz, elinden çıkaramazdı. Bununla birlikte onu sadece usulüne uygun olarak istihdam edebilir; kitâbet sözleşmesine bağlayabilirdi. Zira bu sözleşmeyle köle daha erken bir

[1381] Sahillioğlu, "Onbeşinci Yüzyılın Sonu ile On Altıncı Yüzyılın Başında Bursa'da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri", 80-81; Sahillioğlu, "Onbeşinci Yüzyıl Sonunda Bursa'da Dokumacı Köleler", 221; Sak, "Konya'da Köleler (16. Yüzyıl Sonu-17. Yüzyıl Başı)", 188-189; Sak, *Şer'iyye Sicillerine Göre Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler* (17. ve 18. Yüzyıllar), 120-121, 125.
[1382] AŞS. 25, 30-157; AŞS. 25, 30-158.

zamanda hürriyetini elde etmekteydi.[1383] Siciller incelendiğinde Bursa kadı mahkemesine yansıyan bir dava kaydında böyle bir durumla karşılaşılmıştır. Nitekim 17 Ramazan 1040 (19 Nisan 1631) tarihli söz konusu belgeden, Veli b. Burak'ın, Rus asıllı kölesi Yusuf isimli delikanlıyı yedi yıl önce müdebber ettikten sonra aynı tarihte onu sünnet ederek 10 yıl hizmet karşılığında kitâbete kestiğini öğrenmekteyiz. Böylece Yusuf, efendisinin ölümüne tabi olmadan onunla yapmış olduğu kitâbet sözlşemesi gereği belki daha kısa bir sürede hürriyetine kavuşmuş olacaktı. Ancak belge incelendiğinde Veli'nin, müdebber ettikten sonra sünnet ederek kitâbete kestiği Yusuf'u, söz konusu anlaşmalar gereği bir başkasına satmaması gerekirken bu kuralı ihlal ettiği görülmektedir.[1384]

Yukarıda efendinin müdebbere câriyesini, dilediği takdirde başkasıyla evlendirebileceğine temas etmiştik. Siciller incelendiğinde, bu hususa dair belge örneğine Bursa'da rastlanılmıştır. Evâil-i Safer 1039 (20-29 Eylül 1629) tarihli belgeye göre, Yagob v. Tonoz isimli zımmî, Rus asıllı câriyesi Çaşyed bt. Abdullah'ı tedbîr-i mutlak ile müdebbere edip kendi rızasıyla Çaşyed'in nefsini âyinleri üzere şahitlerin huzurunda velâyeten Serkis v. Markos'a tezevvüç etmiştir. Yagob tarafından mahkeme gündemine taşınan bu dava kaydında Yagob, vefat eden câriyesinin terekesine el koyan Serkis ve Beytü'l-mâl emini Lütfi b. Abdülgani'den şikâyetçi olmuştur. Yagob, vefat eden câriyenin müdebberesi olduğunu, dolayısıyla Serkis'in *hisse-i zevciyet almağa şer'ân kadir olmadığına* dair Şeyhülislam tarafından kendisine fetva-yı şerif verildiğini iddia ederek Serkis ve Lütfi'nin terekeden el çekmelerini talep etmiştir. Şahitlerin ifadeleri sonucu davalıların terekeden el çekmeleri yönünde karar verilmiştir.[1385] Bu dava kaydında dikkat çeken bir husus, Müslümanlardan etkilenerek azat etme şekillerinden birini uygulayan Yagob'un, câriyesinin terekesinde hak iddia etmek için bu yönde İslâm hukukunun koymuş olduğu kurallardan[1386] yararlanmaya çalışmış olmasıdır.

[1383] Hasan Tahsin Fendoğlu, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Câriyelik: Kamu Hukuku Açısından Mukayeseli Bir İnceleme,* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1996), 224.

[1384] BŞS. B55, 132b-901.

[1385] BŞS. B50, 79a-490.

[1386] Bilindiği üzere kölelerin azat edilmeleri, onların efendileri ile ilişkilerini sona erdirmiyordu. Kölelik bağları yerine bu defa bir çeşit velâyet bağı doğmakta ve bu bağ efendiyi azat ettiği kölenin mirasçısı durumuna getirmekteydi. Yani efendi, mülkündeki erkek ve kadın kölesini ister ıtk, ister kitâbet veya tedbîr şeklinde azat etmiş olsun, onun velâsına haizdi. Efendinin azat ettiği kölesine mirasçı olabilmesi için söz konusu kölenin veya onun evladının vârisinin olmaması gerekmekteydi.

3. 3. 4. 4. Ümm-i Veled

Müstevlide olarak da zikredilen ümm-i veled yani çocuk anası olma durumu sadece câriyeleri ilgilendiren bir azat şeklidir. İslâm hukukuna göre evlenmemiş câriye efendisinin metresi, odalığı durumunda olup câriye ile efendisi arasında nikâha lüzum yoktur. Sahiplerinin mülklerinde olan câriyeleriyle nikâhsız ilişki kurmaları ise bir takım hukukî sonuçlar doğurmaktaydı. Câriye, sahibinden çocuk dünyaya getirdiği hatta hamile olduğu takdirde ümm-i veled durumuna geliyor, böyle bir câriyeden doğan çocuk hür sayılıyordu. Çocuk doğuran câriye, sahibi hayatta olduğu müddetçe yine onun câriyesi olarak kalmakta, ancak onun ölümü üzerine başka bir muameleye gerek olmaksızın hürriyetini elde etmekteydi. Câriye, doğan çocuğun sahibinden olduğunu iki şahitle ispat edemediği durumda terekeden çocuğuna bir hisse alamadığı gibi ümm-i veled olarak da azat olamamaktaydı. Müstevlide, sahibi hayatta olduğu sürece câriye statüsünde kaldığından efendisi dilerse onu azat ettikten sonra kendisine nikâhlayabilir, dilerse karşılıklı ya da karşılıksız azat edebilir, dilerse de onun rızasını almadan başkasıyla evlendirebilirdi. Bununla birlikte ümm-i veled satılamaz ve herhangi bir şekilde başkasına devredilemezdi.[1387]

İlgili dönemde ümm-i veled durumunda olan câriyelere Bursa ve Ankara şehirlerinde rastlanılmıştır. Bu câriyeleri ve efendilerini aşağıdaki tabloda gösterebiliriz:

Tablo 12: Bursa ve Ankara'da Ümm-i Veled Durumunda Olan Câriyeler

Şehir	Efendi	Câriye	Belge No
Bursa	Zümre-i sâdâtdan Akkaşzâde demekle meşhur es-Seyyid Abdurrahman Çelebi b. es-Seyyid Mustafa	Müberra bt. Abdullah	BŞS. B110, 72b-433
Bursa	Merhum İbrahim Bey b. Abdullah nâm Cündî	Rus asıllı Kâmile bt. Abdullah	BŞS. B55, 38b-222
Ankara	Ahmed Çelebi b. Mustafa	Kamer bt. Abdullah	AŞS. 24, 88-557
Ankara	Şaban Çelebi b. Seydi Ahmed	Mülayim bt. Abdullah	AŞS. 25, 33-175

Azat edilen köle öldüğü zaman sahibinin hayatta olmaması durumunda onun -kız evladı ve diğer yakınları dışındaki- birinci dereceden yakınları köleye mirasçı olabilirlerdi. Bkz. Sak, *Şer'iyye Sicillerine Göre Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler* (17. ve 18. Yüzyıllar), 143-144.

[1387] Sahillioğlu, "Onbeşinci Yüzyılın Sonu ile On Altıncı Yüzyılın Başında Bursa'da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri", 81-82; Sak, *Şer'iyye Sicillerine Göre Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler* (17. ve 18. Yüzyıllar), 127-128; Aydın, *Osmanlı Devleti'nde Hukuk ve Adalet,* 180.

Belgeler incelendiğinde Ahmed Çelebi'nin, ümm-i veledi Kamer'i azat ettiği ve ona menzilinin bazı kısımlarını sattığı; Şaban Çelebi'nin ise Mülayim'i nikâhına alarak ona mülkünde bulunan taşınmaz mal ile birtakım şeyler hibe ettiği görülmektedir. Acaba, câriyelerin efendilerinden hamile kalmaları evde kıskançlık olaylarının yaşanmasına neden olmuş muydu? İncelenen siciller, bu sorunun cevabının evet olduğunu, hatta câriyeyi kıskanan efendinin zevcesinin, câriyenin düşük yapmasına bile sebebiyet verdiğini göstermektedir. Nitekim 24 Şaban 1039 (8 Nisan 1630) tarihli belgeden anlaşıldığına göre, Müberra bt. Abdullah'ın, efendisi es-Seyyid Abdurrahman Çelebi'den hamile kalması, efendisinin zevcesi Fahrünnisa Hatun'da kıskançlık duygusuna neden olmuştu. Bu duygu içinde olan Fahrünnisa Hatun, kıskandığı Müberra'nın sakin olduğu menzilde üzerine hücum ederek başının bir yerinden onu yaralamış ve menzilin kapısını üzerine kapatarak onu hapsetmişti. Dolayısıyla Müberra, yaşadığı bu durum karşısında korkuya kapılarak düşük yapmıştı. Verilerden de anlaşılacağı üzere câriyenin ümm-i veled durumunda olması, ona hürriyetini elde etme, efendisinin nikâhına girme, efendisi tarafından kendisine birtakım şeyler hibe edilme gibi avantajlar sağlamışken, bazem câriyenin lehine olan bu durum, avantajdan ziyade talihsiz sonuçların yaşanmasına da sebebiyet vermişti.

3. 3. 5. Köle ve Câriyelerle İlgili Diğer Hususlar

Bu başlık altında köle ve câriyelerle ilgili yukarıda değinilen konular dışında mahkeme gündemine taşınan diğer meseleler üzerinde durulacaktır.

Daha önce de işaret edildiği üzere erkek ve kadın köleler, efendileri tarafından çeşitli yöntemlerle azat edilmişlerdi. Ancak, incelenen siciller, bunların bazısının azat edilmesine rağmen efendileri tarafından satıldıklarını veya azatlıklarının inkâr edildiğini; efendilerinin ölümünden sonra ise vâris ve vâsi gibi kişilerce satıldıklarını, dellala verilerek satılmaya çalışıldıklarını ya da terekeye dâhil edilmek istenildiklerini göstermektedir.[1388] Nitekim kimi araştırmalarda da ifade edildiği üzere[1389] azat edildiği halde bu gibi durumlardan biriyle karşı karşıya kalan

[1388] Örnek dava kayıtları için bkz. BŞS. B55, 43a-259; BŞS. 55, 132b-901; AŞS. 24, 8-57; AŞS. 24, 70-445; AŞS. 24, 79-496; AŞS. 24, 131-791.
[1389] Ümit Güler, "Kadı Sicilleri Işığında Osmanlı Kıbrısı'nda Kölelik (17. ve 18. Yüzyıllar)", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 54 (2018): 131-132.

köle ya da câriye, mahkemeye başvurarak hakkını aramış ve genellikle azatlığına şahitlik eden kişilerin ifadeleri vesilesiyle hürriyetine kavuşmuştur. Bu hususa dair incelenen dava kayıtlarında, köle veya câriyenin lehine şahitlik yapılarak azatlıklarını ispatladıkları, dolayısıyla bunların azatlıklarını ispatlamada şahitlerin şehadetlerinin ne derece önemli olduğu gözlenmiştir.

Bursa ve Ankara sicillerine yansıyan bazı dava kayıtları, bir yolunu bularak sahiplerinden kaçan kölelerin olduğunu da göstermektedir.[1390] Peki, söz konusu köleler neden firar etmiş olabilirdi? Bu sorunun cevabını siciller vermemektedir. Ancak, firar edenler arasında sahipleri tarafından başkasına satılanların olması,[1391] bunların firar nedenlerinden birinin tekrar satılacaklarından korkmalarının etkisinin olduğu fikrini vermektedir.[1392] Diğer taraftan bunların efendilerinden iyi muamele görmemeleri, onlar tarafından suça teşvik edilmeleri ve en önemlisi hürriyetlerine kavuşmak istemeleri ihtimaller dâhilindedir. İncelenen siciller, köle ve câriyelerin firar nedenlerinin sadece efendilerinden kaynaklanmadığını, bazen kendilerinden de kaynaklanabileceğini yansıtmaktadır. Meselâ Ankara kadı siciline intikal eden 11 Cemâziye'l-âhir 1040 (15 Ocak 1631) tarihli belgelere göre, Kızıl Bey Mahallesinden İsmail b. Mustafa'nın kölesi Rıdvan b. Abdullah, efendisinin şehir dışında bulunduğu bir gece vakti evin hanımı Salihe'yi yatarken boğazına ip geçirmek suretiyle öldürmüş ve evde bulunan birkaç yüz guruş ile bazı eşyaları alarak firar etmiştir. Çubukabad Kazasına bağlı bir köyde yakalanarak suçunu itiraf eden Rıdvan'a mahkemece nasıl bir ceza verildiği ise zikredilmemiştir.[1393] Dolayısıyla bu belgelerden de anlaşılacağı üzere, bir kölenin, efendisinin evinde suç işlemesi faktörü, onun firar etmesinde etkili olabilmekteydi.

Köleler kasıtlı olarak cinayet işleyebildikleri gibi bazen kaza ile de birinin ölümüne neden olabilmekteydiler. Diyetin gerekli olduğu bu gibi durumlarda kölenin efendisi muhayyer olup isterse diyeti öder, isterse de köleyi diyeti hak kazanan şahsa

[1390] Belgeler için bkz. BŞS. B110, 1b-4; BŞS. B110, 20b-119; BŞS. B110, 35a-212; BŞS. B55, 50b-312; BŞS. B55, 70b-457; BŞS. B55, 81b-543; BŞS. B55, 94b-634; BŞS. B51, 86b-814; BŞS. B51, 102a-962; BŞS. B50, 84b-520; BŞS. B50, 81b-505; AŞS. 24, 85-538; AŞS. 24, 118-718.
[1391] BŞS. B50, 81b-505.
[1392] Seher Yücetürk, "17. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Üsküdar'da Câriyeler", *Turkish Studies: Historical Analysis*, XV/2 (2020): 784.
[1393] AŞS. 24, 149-892; AŞS. 24, 149-893.

teslim ederdi.[1394] Meselâ evâsıt-ı Şaban 1040 (15-24 Mart 1631) tarihli kayıtta, Yusuf b. Tursun, Bursa'ya bağlı Dişler isimli köyde Rus asıllı Hüseyin b. Abdullah tarafından kazayla katledilmiştir. Maktulün zevcesi olup vârisi ve çocuklarına vâsi olan Fatma bt. Mehmed tarafından mahkeme gündemine taşınan davada suçunu itiraf eden Hüseyin, efendisi Abdülkerim b. Hüdaverdi tarafından Fatma'ya teslim edilmiştir.[1395]

Köle sahiplerinin, mülklerindeki kölelerini belli sınırlar dâhilinde cezalandırmaya hakkı olsa da sahibi dışındaki kimselerin bir başkasının kölesine herhangi bir müdahalede bulunmaya hakkı ve yetkisi yoktur.[1396] Siciller incelendiğinde ilgili dönemde Ruha'da 1 ve Bursa'da 1 kölenin katledildiği; Bursa'da 1 câriyenin ve Ankara'da 2 kölenin darp edilerek yaralandıkları tespit edilmiştir. Acaba köle ya da câriyelerin şiddete maruz kaldıkları bu gibi durumlarda mahkemece faillere bir ceza verilmiş miydi? Bilindiği üzere kölelerin kanı helal olmayıp, her türlü taarruzdan emin kılınmışlardı. İslâm hukukuna göre, bir kimsenin köle veya câriyeyi kasten öldürmesi hâlinde bu kişiye verilecek ceza kısastır. Bu kişi kölenin efendisi bile olsa hüküm değişmemektedir.[1397] Köleye karşı yapılan haksız fiil ve tecavüzler mutlaka cezalandırılmakta ve bu cezalar tecavüzü önleyecek sertlikte ve ağırlıkta olmaktaydı.[1398] Bu cümleden olarak Bursa kadı siciline yansıyan 20 Zi'l-ka'de 1039 (1 Temmuz 1630) tarihli dava kaydından anlaşıldığına göre, merhum el-Hâc Abdülkerim Bey'in kölesi Rıdvan'ın, Receb b. Mehmed tarafından kaza ile oyluğundan vurularak katledilmesi nedeniyle Receb, söz konusu kölenin diyetini hayatta iken efendisine vermiştir.[1399] Ruha kadı mahkemesine yansıyan dava kaydında, katledilen kölenin failine nasıl bir ceza verildiği zikredilmemiştir. Bu kayıt, katledilen Piyale b. Abdullah'ın efendisi Osman Ağa tarafından değil de onun hizmetkârı Osman Bey b. Abdullah'ın mahkemeye başvurmasıyla, olayın faili olarak iddia ettiği kaimmakam-ı mîrmirân Abdullah Bey'in hizmetkârı Mahmud isimli kişiden sual olunması amacıyla oluşturulmuştur.[1400] Bursa'da efendinin zevcesi

[1394] Aydın, *Osmanlı Devleti'nde Hukuk ve Adalet,* 172.
[1395] BŞS. B55, 127a-861.
[1396] Güler, "Kadı Sicilleri Işığında Osmanlı Kıbrısı'nda Kölelik (17. ve 18. Yüzyıllar)", 130.
[1397] Çelik, *Bilinmeyen Yönleriyle Osmanlı Devleti'nde Kölelik (18. Yüzyıl ve 19. Yüzyıl),* 177.
[1398] Aydın, *Osmanlı Devleti'nde Hukuk ve Adalet,* 173.
[1399] BŞS. B51, 26a-257.
[1400] UŞS. 207, 223-512.

tarafından ümm-i veled durumundaki câriyeye uygulanan darp olayı kayıt altına alınmış, faile ne gibi bir ceza verildiği zikredilmemiştir.[1401] Ankara'da yaşanan darp olaylarında ise yaralı kölelerden biri kendisi mahkemeye başvurarak, diğeri efendisi tarafından arabayla mahkemeye götürülerek ikrarları kayıt altına alınmıştır. Bu kayıtlara bakıldığında da kölelerin kendilerine şiddet uyguladıklarını iddia ettikleri kişi ya da kişilere nasıl bir ceza verildiği belirtilmemiştir.[1402]

İncelenen siciller, Osmanlı toplumunda kendini asarak yaşamlarına son veren kölelerin olduğunu da yansıtmaktadır. İlgili dönemde Bursa'da bu şekilde ölen iki köleyle karşılaşılmıştır. Bunlardan Perviz b. Abdullah isimli delikanlı, efendisi tarafından çırak olarak verildiği el-Hâc Dilaver b. Abdullah'ın berber dükkânında kendini asmıştır.[1403] El-Hâc Veli b. Ahmed isimli *bevvâb-ı sultanî*'nin Rus asıllı kölesi Hüseyin b. Abdullah ise Bursa'daki merhum Sultan Orhan vakfı olan ve halk arasında Eski Bezzâzistan olarak bilinen hanın güney tarafındaki ahırın sonunda yer alan kementle gizlice kendini asarak yaşamına son vermiştir.[1404] Her ne kadar sicillerde bu kölelerin intihar nedenleri zikredilmemişse de bunların bir şekilde kaçırılarak ailelerinden ayrı bırakılmaları, efendilerinden iyi muamele görmemeleri, suça teşvik edilmeleri, çalıştıkları yerde baskı altında olmaları gibi psikolojilerinin bozulmasına neden olan faktörlerin bunları intihara sürüklediği düşünülebilir. Bursa'da kendini asan köleler olduğu gibi asılı halde bulunan bir köle de tespit edilmiştir. Nitekim Koca Naib Mahallesinden Ustakos v. Kaplan'ın, Mani isimli delikanlı kölesinin kendi kendini mi astığı, yoksa efendisi ya da bir başka şahıs tarafından mı asıldığı bilinmemektedir.[1405] Ancak dava kaydından anlaşıldığına göre, kölenin, efendisi tarafından hırsızlık suçuna teşvik edildiği iddia edilmektedir. Dolayısıyla her ne kadar ispatlanamamışsa da efendiye isnat edilen suçlama doğruysa hırsızlık suçuna zorlanan köle baskı altında olduğundan kendi kendini asmış olabilir. Şayet efendi hakkında yapılan suçlama asılsızsa kölenin, efendisi ya da bir başkası tarafından herhangi bir nedenle asılmış olabileceği ihtimali üzerinde durmak da mümkündür.

[1401] BŞS. B110, 72b-433.
[1402] AŞS. 24, 39-256; AŞS. 24, 95- 602.
[1403] BŞS. B110, 23a-134.
[1404] BŞS. B50, 80a-496.
[1405] BŞS. B50, 74a-459.

Bilindiği üzere İslâm aile hukukunda evlenme ehliyeti bakımından eksik ehliyetli kabul edilen köle, efendisinin verdiği izin veya icâzetle geçerli olarak nikâh akdi yapabilirdi. Bununla birlikte efendinin köle üzerinde zorlayıcı velâyet hakkı bulunup rızasını almadan onu evlendirebilirdi. Kölenin evlendiği kişi köle olabileceği gibi hür bir kişi de olabilirdi. Talâk konusunda ise köle tam ehliyetli olup zevcesini boşayabilirdi.[1406] İlgili dönemde incelenen şehirlerden Bursa'da efendisinin velâyetiyle hür bir kadınla evlenen ve muhâlaa yoluyla boşanan bir köle tespit edilmiştir.[1407]

Köle ve câriyeler alınıp-satılabildikleri gibi efendileri tarafından hibe de edilebilmekteydiler. Nitekim bu yolla el değiştiren Ruha'da 1 köle; Bursa'da 2 câriye ve Ankara'da 1 câriye tespit edilmiştir. İncelenen siciller, Ruha'da Yusuf b. Abdullah'ın, efendisi tarafından torununa;[1408] Bursa'da Gülistan ve Belkıs isimli câriyelerin, kadın efendileri tarafından annelerine[1409] ve Ankara'da Gülistan isimli câriyenin, efendisi tarafından azatlı kölesine[1410] hibe edildiklerini göstermektedir.

3. 4. TOPLUMDA ASAYİŞ VE HUZURU BOZAN FİİLLER

3. 4. 1. Genel Ahlaka Aykırı Fiiller

3. 4. 1. 1. İçki İçmek

İslâm ceza hukukuna göre, Arapça'da "hamr" olarak anılan şarabın azını da çoğunu da içmek haramdır ve cezayı gerektirir. İslâm dininin temel kaynağı olan Kur'an, alkollü içkilerin yasaklanması hususunda, hitap ettiği toplumun o dönemdeki alışkanlıklarını nazar-ı itibara alarak kademeli bir yöntem izlemiş ve nihayetinde şu ayetle kesin hükmü açıklamıştır: *"Ey o bütün iman edenler! İçki, kumar, putlar, kendileriyle kısmet/piyango çekilen fal okları/zarlar, hep şeytan işi pis bir şeydir. Onun için, siz ondan kaçının ki, yakayı kurtarasınız. İçki ile kumarda, şeytan sırf aranıza düşmanlık ve kin düşürmeyi ve sizi, Allah'ı anmaktan ve namaz kılmaktan*

[1406] Aydın, *Osmanlı Devleti'nde Hukuk ve Adalet,* 69-70, 170-171.
[1407] BŞS. B51, 35b-342.
[1408] UŞS. 207, 55-128.
[1409] BŞS. B55, 112b-760; BŞS. B50, 85b-528.
[1410] AŞS. 25, 29-155.

alıkoymayı ister; artık vazgeçiyorsunuz değil mi?"[1411] İçki içmenin haram olduğu konusunda çok sayıda hadis de mevcuttur.[1412] Şarap içen veya diğer sarhoşluk veren içkileri içip sarhoş olan bir şahsın bu eyleminin suç olduğu naslarla sabit olmasına karşılık Kur'an'da buna karşı konulmuş bir ceza bulunmamaktadır ve bu suçun cezasının miktarı Hz. Peygamber döneminde tayin edilmemiştir. Bununla birlikte Hz. Peygamber devrinde bu suçu işleyenlere yaklaşık kırk defa sopa ile vurulduğu belirtilmekte olup, Hz. Ebû Bekir de bunu kırk olarak uygulamıştır. Hz. Ömer devrinde ise suçun cezası seksen kırbaç olarak tatbik edilmiştir.[1413]

İslâm hukukçularının tamamı, başta şarap olmak üzere sarhoşluk veren her türlü içkinin haram, yani kesin olarak dinen haram olduğu konusunda hemfikirdirler. Ancak had cezasını gerektirecek içki içme suçunun tarifinde farklı görüşler ortaya çıkmış olup, Osmanlı'da tercih edilen Ebu Hanife'nin görüşüdür. Bu görüşe göre had cezasını gerektiren içki içme suçunun iki rüknü vardır. Birincisi az da olsa şarap içmek ya da sarhoş olacak kadar diğer içkilerden içmektir. İkincisi cezaî kasıd ve irâdedir. Başka biri tarafından zorla içirilen içkiler cezayı gerektirmez. Bu iki rükünden biri olmadığı takdirde had cezası değil, ta'zir cezası uygulanır. Meselâ, esrar ve afyon içenlere had cezası değil de ta'zir cezası uygulanması gibi.[1414]

Osmanlı'da içki içenlere verilen ceza kanunnamelerde belirtilmiştir. Nitekim Fatih Sultan Mehmed,[1415] II. Bayezid,[1416] Yavuz Sultan Selim[1417] ve Kanunî Sultan

---

[1411] Mustafa Yıldırım, "İslâm Hukukunda İçki İçme Suçu ve Cezası", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 13-14 (2001): 32; Muhammed Yazıcı, "Osmanlı Dünyasında İçki İçme Suçuna Dair Bazı Gözlemler (XVI. Yüzyıl", *The Journal of Academic Social Science Studies,* V/8 (2012): 1319; Söz konusu ayet için bkz. el-Mâide: 5/90, 91.

[1412] Meselâ "Dünyada şarap içen ve bundan vazgeçip tevbe etmeyen kimse âhirette ondan mahrum kalacaktır.", "…Allah şarabı haram kılmıştır. Kim bu âyeti işitir ve yanında da şarap bulunursa onu ne içsin ne satsın…", "Sarhoş eden her içki hamrdır (şarap gibidir) ve sarhoşluk veren her içki haramdır." Bkz. Hayreddin Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku,* 9. bs. (İstanbul: İz yayıncılık, 2016), 1: 203-204.

[1413] Kıvrım, *Şer'iye Sicillerine Göre XVII. Yüzyılda Konya ve Ayıntab Şehirlerinde Gündelik Hayat (1670-1680),* 117; Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku,* 1: 205.

[1414] Cin vd., *Türk Hukuk Tarihi,* 305.

[1415] *"Eğer biregû hamr içse Türk veya şehirli olsa, kadı ta'zîr ura. İki ağaca bir akça cürm alına.",* Bkz. Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri: Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnâmeleri,* (İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1990), 1: 349.

[1416] *"Eğer bir kişi hamr içse, kadı ta'zîr ede, iki ağaca bir akçe cürm alına."* Bkz. Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri: II. Bâyezid Devrri Kanunnâmeleri,* (İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1990), 2: 42.

[1417] *Yavuz Sultan Selim Han Kanunnâmesi,* çev. Hadiye Tuncer, (Ankara: Tarım Orman ve Köy İşleri Bakanlığı, 1987), 16.

Süleyman[1418] kanunnamelerine göre içki içme suçuna dayak cezasının, iki sopaya 1 akçeden paraya çevrildiği görülmektedir. Ayrıca Yavuz Sultan Selim kanunnamesi, Müslümanın şarap imal etmesi ve satması halinde iki sopaya 1 akçe, şarap içmese bile şarap sohbetinde bulunması halinde üç sopaya 1 akçe cereme alınmasını ön görmekteydi.[1419]

Sicil kayıtlarından, bir İslâm devleti olan Osmanlı Devleti'nin, İslâmî gelenekler çerçevesinde bazı zamanlarda meyhanelerin ve bozahanelerin kapatılarak sarhoşluk veren her türlü içkinin içilmesini ve satışını yasakladığını öğrenmekteyiz. Şöyle ki evâsıt-ı Şevval 1039 (24 Mayıs-2 Haziran 1630) tarihli merkezden gönderilen hükümden anlaşıldığına göre, *"...'ıyd-ı şerîfden mukaddem meyhane ve bozahane mühürlenmek ve müskirat bey' olunmamak şe'âir-i İslâmiyeden olmakla"* ifadesi kullanılarak Bursa şehrinde de bayramdan önce gerek meyhanelerin gerek bozahanelerin mühürlenerek sarhoşluk veren her türlü içkinin satışının yapılması yasaklanmıştır. Ancak, buna uyulmayarak bayramın ikinci günü bazı eşkıyanın meyhanelerin mührünü kırıp şarap içtikleri ve fahişelerini *"ricâl şekline koyub eşkâre salınacakda salûb fesâd üzere oldukları"* haberinin alınması üzerine haklarından gelinmesi emrolunmuştur.[1420]

Toplumsal hayatta bazı şahısların öldürme, yaralama, hırsızlık, gasp, hakaret ve küfür gibi kamu düzenini bozan suçları işlerken içkili oldukları dolayısıyla içki içtikleri mahkemeye intikal eden kayıtlardan anlaşılmaktadır. Meselâ, 27 Şevval 1039 (9 Haziran 1630) tarihli kayıtta Ruha sakinlerinden Mustafa b. Alaeddin, içki içip sarhoş bir halde iken *mahkeme-i şerîfe* kapısına gelerek kadıya ve naibe küfürler edip ahlakî olmayan davranışlarda bulunmuş ve olay kaimmakam Begter Bey tarafından gönderilen Süleyman Bölükbaşı huzurunda kayda geçirilmiştir. Belgede suçu işleyen Mustafa'ya mahkemece nasıl bir ceza verildiği ise zikredilmemiştir. [1421] Aynı şekilde 26 Şa'ban 1039 (10 Nisan 1630) ve gurre-i Ramazan 1039 (14 Nisan 1630) tarihli belgelere göre, Ankara zahrında İncesu olarak anılan akarsu kenarında Gülabi ve Cebeci Hüseyin kendi hallerinde giderken içki içip sarhoş olan ve kendi

[1418] *"Eğer bir kişi hamr içse, kadî ta'zîr ede, iki ağaca bir akçe cürm alına."* Bkz. Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri: Kanunî Sultan Süleyman Devri Kanunnâmeleri*, (İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1992), 4: 368.
[1419] *Yavuz Sultan Selim Han Kanunnâmesi,* 16.
[1420] BŞS. B55, 176a-1148; ayrıca bkz. BŞS. B55, 175b-1144.
[1421] UŞS. 207, 130-291.

aralarında kavga eden on beş nefer gayrimüslim üzerlerine yürümüşlerdir. Gülabi ve Cebeci Hüseyin *ümmet-i Muhammed* diye feryat ederek ellerinden kaçmışlar ancak Gülabi'yi yakalayan zımmîler onu bıçak ile yaralayarak taş ve yumruk ile darp etmişlerdir.[1422]

Osmanlı toplumunda içki içme nedeniyle aileyi oluşturan karı-koca arasında boşanma olayları da meydana gelmekteydi. Kayıtlardan, içki içmeyeceğine dair şart-ı talâkta bulunan erkeğin, daha sonra bu eylemi tekrardan gerçekleştirmesi neticesinde kadının mahkemeye müracaat ederek kocasının bu şartı koştuğunu belirttiği ve bunu ispatlaması durumunda boşanmalarına hüküm olunduğu görülmektedir. Meselâ, evâhir-i Rebî'ü'l-evvel 1039 (8-17 Kasım 1629) tarihli belgeye göre, Bursa'nın Karakedi Mahallesinden Fatma isimli kadına vekâleten annesi Kamer bt. Abdullah mahkemeye gelmiştir. Kamer, kızı Fatma'nın kocası olan sabbâğ taifesinden el-Hâc Sadri'nin bir yıl önce *"Eğer şürb-i hamr eder isem zevcem talâk-ı selâse ile mutallaka olsun"* diyerek şart eyledikten sonra defalarca *şürb-i hamr* ettiğini iddia edip kızının el-Hâc Sadri'den tefrîkini talep etmiştir. Kamer, iddiasını şahitlerle ispatlamıştır. Ayrıca şahitlerin el-Hâc Sadri'yi sekiz gün evvel meyhaneciler kethüdası zımmînin evinde içki içerken gördüklerini haber vermeleri üzerine mahkeme, Fatma Hatun'un el-Hâc Sadri'den *talâk-ı selâse ile mutallaka* olduğuna hüküm vermiştir.[1423] Burada *"el-Hâc"* unvanını taşıyan Sadri'nin içki içmesi ayrıca göze çarpan önemli bir husus olmuştur.

İçki olarak şarabın yanı sıra ekşi boza da içilmekteydi ve ekşi bozanın şaraptan daha ziyade sarhoş ettiği belirtilmektedir.[1424] Nitekim mahkemeye intikal eden bazı kayıtlarda da bunu görmek mümkündür. Meselâ 26 Safer 1040 (4 Ekim 1630) tarihli kadı sicilinde Bursa'nın Şeker Hâce Mahallesinden Aişe bt. Abdülcelil'in kocası Mustafa b. Receb nâm *şabb-ı emred,* Hüseyin isimli kişiyle daima *şürb-i hamr ve fısk u fücur* ettiğinden hayyat taifesinden olan ustası el-Hâc Mehmed, Mustafa'ya *"min ba'd merkum Hüseyin ile mükâleme edip yahud ma'en bozahaneye varub boza içersen seni redd ederim"* demiştir. Mustafa ise on gün evvel Müslümanların huzurunda *"Eğer bir daha mezbûr Hüseyin ile mükâleme edip yahud*

[1422] AŞS. 24, 72-459; AŞS. 24, 72-460.
[1423] BŞS. B50, 107a-649.
[1424] Yazıcı, "Osmanlı Dünyasında İçki İçme Suçuna Dair Bazı Gözlemler (XVI. Yüzyıl)", 1321.

ma'en bozahaneye varıp boza içersem zevcem mezbûre Aişe Hatun talâk-ı selâse ile benden mutallaka olsun" diye şart etmiştir.[1425] Dolayısıyla içilmemesi istenen bozanın, zikrolunan ekşi boza olduğu ve bunun da şarap gibi sarhoş ettiği anlaşılmaktadır.

3. 4. 1. 2. Zina, Fuhuş ve Fiil-i Şenî

Bütün ilahî dinlerde olduğu gibi İslâm dininde de nesebin korunması amacıyla yasaklanan zina,[1426] "tam ehliyetli bir erkekle cinsî münasebete elverişli bir kadının, evlilik, evlilik şüphesi veya mülkiyet bağı bulunmadan, kendi rızalarıyla cinsi münasebette bulunmaları" şeklinde tanımlanmıştır. İslâm hukukuna göre, zina suçunun sabit olması sonucunda üç çeşit ceza kabul edilmiştir. Bunlar celd (sopa cezası), sürgün ve tağrib (hapis) ile recm yani taşlayarak öldürmektir. Söz konusu suçu bekâr erkek veya kadın işlediğinde 100 sopa ve hapis cezası olmak üzere iki ceza; suçu işleyen şahıs muhsan yani Müslüman, evli ve tam ehliyetli ise recm cezası ile cezalandırılır. Bu şartları taşımayanlara kuru, demirli ve düğümlü olmayan kırbaçla kırbaç cezası uygulanır. Zina suçu ise üç şekilde sabit olmaktadır. Bunlardan birincisi Müslüman olan tam ehliyetli ve dürüst dört erkek şahidin bizzat gördüklerini beyan etmeleri; ikincisi suçu işleyen şahsın dört defa suçunu ikrar etmesi; üçüncüsü ise evli olmayan bir kadının gebe kalmasıdır.[1427]

Bilindiği üzere Osmanlı'da İslâm hukuku resmî hukuk sistemi olarak kabul edilmekle beraber, Türklerde devlet geleneğinin kendine has özelliklerinden de etkilenmiştir.[1428] Osmanlı kanunnamelerinde bu suçu işleyenlere verilecek cezanın kişilerin medenî ve ekonomik durumlarına göre takdir edildiği görülmektedir.[1429]

[1425] BŞS. B51, 56b-526.
[1426] Kıvrım, *Şer'iye Sicillerine Göre XVII. Yüzyılda Konya ve Ayıntab Şehirlerinde Gündelik Hayat (1670-1680),* 118.
[1427] Cin vd. , *Türk Hukuk Tarihi*, 303-304.
[1428] İsmail Acar, "Osmanlılarda Zina Suçu ve Cezası", *Türkler,* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 10: 149.
[1429] Pulaha, vd., "Derbeyan-ı Kanunnâme-i Osmani", 17; *Yavuz Sultan Selim Han Kanunnâmesi,* 11-12; Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri: Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnâmeleri,* 1: 347-348; Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri: Kanunî Sultan Süleyman Devri Kanunnâmeleri,* 367-368.

Zina suçunun ispatı zor olduğundan, mahalle ahalisi tarafından evlerine baskın yapılarak teşhir ve alayla mahkemeye getirilen uygunsuz ilişki kuranlara mahkemece verilen hüküm zina isnadı şeklinde olup, kürek ve hapis cezaları verilmiştir. Osmanlı tarihinde recm cezası, taassub hüküm sürdüğü bir dönemde, 29 Haziran 1680'de İstanbul'da bir kere verilmiş ve uygulanmış, ancak hiç hoş karşılanmadığı için sonradan tekrarlanmamıştır.[1430]

İncelenen yıllarda söz konusu suçla ilgili mahkemeye intikal eden kayıtlardan, evli olup zina ettiği iddia edilen kadınların suçüstü yakalandıkları anda çeşitli şekillerde kocaları tarafından katledildikleri görülmektedir. Meselâ, böyle bir olay Ruha kazası nahiyelerinden Suruc'a bağlı Yedikapı karyesinde yaşanmıştır. 4 Şaban 1039 (19 Mart 1630) tarihli belgeye göre, Berazî taifesinden Cafer b. Ali mahkemeye başvurarak, emmisi oğlunun kızı Sultan bt. Şıhverdi'yi geceleyin Mehmed b. Şeref ile aynı döşekte gördüklerini belirterek, Sultan'ın, kocası Abdi ve emmisi oğlu Şemo b. Nureddin tarafından iple boğularak katledildiğini, dolayısıyla üzerine varılarak olayın keşfini talep etmiştir. Aralarında kaimmakam Behter Bey tarafından gönderilen Çelebi Bey'in de olduğu keşif ekibinin yaptığı incelemede Sultan boğazından iple boğularak görülmüş ve faillerden sorulduğunda adı geçen nedenden dolayı suçu işlediklerini kabul etmişlerdir.[1431] Kezâ buna benzer bir olay Ankara kazasının Uluhaymana Nahiyesine tabi el-Hâc Mervanlı? karyesinde vuku bulmuştur. Gurre-i Ramazan 1040 (3 Nisan 1631) tarihli sicile göre, adı geçen karye ahalisinden olup hassa doğancılarından olan Hüseyin isimli şahsın zevcesi Cennet bt. Küçük, mülk menzilinin tabhanesi içinde kellesinde *eser-i cerahatle* katledilmiş olarak bulunmuş ve olay Hüseyin'den sorulmuştur. Hüseyin, 27 Şa'ban 1040 (31 Mart 1631) tarihinde sabah namazından önce *"çifte giderdim tohumunu az götürmüşüm dönüp tohum içun eve geldim mezbûre Cennet yine Uluhaymana'ya tâbi' Feteşa ? Hacılar nâm karyeden Mustafa nâm kimesne ile zina muamelesi ederken gördüm"* diyerek Mustafa'nın kaçtığını, Cennet'in ise başına üzengi ile vurarak başının yarılıp beyninin çıktığını ve o saatte öldüğünü belirterek suçunu itiraf

[1430] İlber Ortaylı, "Anadolu'da XVI. Yüzyılda Evlilik İlişkileri Üzerine Bazı Gözlemler", *Osmanlı Araştırmaları,* 1 (1980): 39; Kıvrım, *Şer'iye Sicillerine Göre XVII. Yüzyılda Konya ve Ayıntab Şehirlerinde Gündelik Hayat (1670-1680),* 119.
[1431] UŞS. 207, 75-166.

etmiştir.[1432] Bu kayıtlara baktığımızda her iki kayıtta da mahkemece nasıl bir karar verildiği belirtilmediğinden[1433] kadınların gerçekten söz konusu suçu işleyip işlemedikleri hakkında bir bilgiye sahip değiliz.

Bütün toplumlarda kadınlar her zaman iyi davranış sergilemeyip bazen fahişelik gibi toplumun dinî ve ahlakî değerlerine uygun olmayan davranışlarda da bulunmuşlardır.[1434] Nitekim incelenen şehirlerden Bursa ve Ankara'da da, daha önce farklı başlıklar altında temas edildiği üzere gerek meyhanelere[1435] gerek evlere[1436] götürülen fahişelerin varlığı tespit edilmiş, ayrıca mahallede sakin olan fahişe bir kadının kapısına ve kadını mahalleden çıkarmaları için komşularının da kapısına geceleyin katran çalındığı gibi bir durumla karşılaşılmıştır.[1437]

Fiil-i şen-î, kadınlarla ilgili olarak kullanıldığında tecavüz edilmeye işaret etmektedir. Erkeklerle ilgili olarak "livata" tabiri de kullanılmakta olup bu durum kanunnamelerde *oğlan çekmek* şeklinde ifade edilmiştir.[1438] İncelenen yıllarda mahkemeye intikal eden tecavüz olayları ile ilgili kayıtlara bakıldığında, bu olayların umumiyetle zorla evlere girilerek meydana geldiği göze çarpmaktadır. Meselâ böyle bir vaka Bursa'nın Küçük Susığırlığı karyesinde yaşanmıştır. İbrahim b. Solak, birkaç nefer eşkıya ile 7 Receb 1040 (9 Şubat 1631) gecesi yanında ücretle çalıştığı adı geçen karye ahalisinden Mehmed isimli şahsın menziline gelerek Mehmed'i yatağında katledip oğlu Hüseyin'i başından yaralamışlar ve bekâr kızı İsmihan'ı zorla alıp Kadısazlığı olarak anılan mahale götürerek *tasarruf* etmişlerdir. Karye ahalisinden bazı kişilerin ihbarlarıyla mahkemeye intikal eden olayı Hüseyin ve İsmihan da doğrulamışlardır. Bu belgede suçları sabit olduğu anlaşılan suçlulara mahkemece nasıl bir ceza verildiği zikredilmemiştir.[1439] Buna benzer bir olay Ankara'nın Yave ? isimli karyesinde meydana gelmiştir. 9 Rebî'ü'l-evvel 1040 (16

[1432] AŞS. 25, 19-106.
[1433] Kanunnamelerde bu şekilde erkek, kendi evinde karısını başka bir erkekle zina halinde yakalayıp karısını ve suç ortağını orada öldürür ve bu halin tespiti için hemen mahalle ahalisini çağırarak olaya şahit tutarsa aleyhine herhangi bir ceza davasının açılmayacağı belirtilmektedir. Bkz. Acar, "Osmanlılarda Zina Suçu ve Cezası", 152.
[1434] Kıvrım, *Şer'iyye Sicillerine Göre XVII. Yüzyılda Konya ve Ayıntâb Şehirlerinde Gündelik Hayat (1670-1680),* 120.
[1435] BŞS. B55, 175b-1144; BŞS. B55, 176a-1148.
[1436] AŞS. 24, 59-386.
[1437] AŞS. 25, 49-257; Katran çalmak, bir kişiyi kötülemek, dile düşürmek, kendisine hakaret etmek gibi amaçlarla kapısını siyaha boyamak âdetidir. Bkz. Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya,* 204.
[1438] Abacı, *Bursa Şehri'nde Osmanlı Hukuku'nun Uygulanması (17. Yüzyıl),* 194.
[1439] BŞS. B55, 112b-761.

Ekim 1630) tarihli belgeye göre, adı geçen karyeden el-Hâc Yusuf oğlu Kaya Başe, elinde hançer ile bir gün evvel kuşluk vaktinde yine zikrolunan karyeden Ayşe bt. Handan Ağa'nın evinin penceresinden içeriye girerek kadına ve küçük yaştaki kızına *fiil-i şenî'* etmek istemiştir. Ancak bu kayıtta Ayşe, *ümmet-i Muhammed* diye feryat ettiğinden kendisi ve kızı feryadına yetişen karye ahalisi tarafından kurtarılmışlardır. Bu belgede de suçu karye ahalisinin şahitlikleriyle ispatlanan suçluya ne türlü bir ceza verildiği belirtilmemiştir.[1440]

Toplumda kadınların ve kızların yanı sıra oğlanlara da tecavüz edildiği görülmektedir. Meselâ, 26 Rebî'ü'l-evvel 1040 (2 Kasım 1630) tarihli belgeye göre, Ankara Kalesi sakinlerinden olup mahkemeye başvuran gayrimüslimlerden Meyrem, yine kale yerleşiklerinden olan Sefer Başe b. Abdullah'ın kendini bıçak ile öldürmek istediğini ve oğlu taze Kirkos'u zorla alıp götürerek ona *fiil-i şenî'* ile tasarruf ettiğini belirtmiştir. Mahkemeye gelen diğer zımmîler de Sefer Başe'nin kendilerini rencide ettiğini iddia ederek şahsın *keyfiyyet-i ahvalinin* sual olunmasını talep etmişlerdir. Nitekim mecliste hazır bulunan kale görevlileri, davacıların haklı olduklarını ve Sefer Başe b. Abdullah'ın Kale içinde daima *fısk u fücur* üzere olduğunu iddia ederek Kale'den ihracının gerektiğini belirtmişlerdir.[1441]

İncelenen bazı dava kayıtlarından, mütesellimler tarafından görevlendirilen kişiler tarafından *bekâreti izâle olduğu* haber alınan kızların mahkemeye çıkartılarak olayın sorgulandığı görülmektedir. Buna örnek olarak 19 Muharrem 1040 (28 Ağustos 1630) tarihli belgeyi verebiliriz. Belgeye göre, Ruha'da kaimmakamı olan Yakub Ağa tarafından görevlendirilen Mahmud Bey, Ruha zımmîlerinden Mirihan v. Ohan'ın kızı Meyrem'in bekâretinin izâle olduğu yönünde haber alındığını belirterek olayın Meyrem'den sual olunmasını talep etmiştir. Meyrem, hakkındaki iddiayı kabul etmemiş ancak bilirkişi bazı kadınlar tarafından yapılan muayene sonucu Meyrem'in bekâretinin izâle olduğu hatta hamile olduğunun anlaşılması üzerine Meyrem, bekâretini izâle eden kişinin nişanlısı Tavut olduğunu söylemiştir.[1442]

[1440] AŞS. 24, 125-754.
[1441] AŞS. 24, 129-776.
[1442] UŞS. 207, 189-432.

3. 4. 2. Cana ve Mala Yönelik Suçlar

3. 4. 2. 1. Öldürme

Adam öldürme olarak anılan katl suçu, "cesetten ruhu giderecek şekilde ika' edilen müessir fiil" olarak tanımlanmaktadır. Kasten adam öldürme, kılıç, ok, mızrak, keskin taş, ağaç ve ateş gibi vücudun parçalarını birbirinden ayıran kesici şeylerle kesinlikle katli meşru olmayan bir kişiyi bilerek ve isteyerek öldürmektir. İslâm hukukuna göre, bu suçun cezası üçe ayrılmaktadır. Bunlardan biri kısastır. *Kaved* olarak da zikredilen kısas, öldürenin, öldürdüğü kişi karşılığında öldürülmesi anlamını taşımaktadır ve bu ceza ayet[1443] ve hadislerle[1444] sabittir. Kısasın uygulanabilmesi için birçok şart gerekli olup bunların başında maktulün mirasçılarının kısası talep etmesi, katilin tam ehliyetli olması, adam öldürmenin ikrâh altında yapılmamış olması ile maktulün veli veya mirasçılarından birinin kısas cezasını affetmemiş olması gelmektedir. Bu nedenle kısas cezası en küçük bir şüphe olduğu takdirde ortadan kaldırılmaktadır.[1445]

Diğer bir ceza, Türk hukuk tarihinde kanlık denilen maddi tazminat cezası diyettir. Diyet, öldürülen şahsın canına bedel olarak katil aleyhine takdir edilen belli bir miktar maldır. Hz. Peygamber ve sahabe devirlerinde tespit edildiği üzere diyet cezası şu mal ve meblağlardan biri ile ödenebilmektedir ki, bunlar, yüz deve, bin miskal (dinar: 4,25 gr.) altın, on veya on iki bin dirhem (dirhem: 3,2 gr.) gümüş, iki yüz sığır, iki bin koyun ve iki yüz kat elbise şeklindedir. Bu cezayı katilin bizzat

---

[1443] "Ey o bütün iman edenler! (Haksız yere) öldürülenler ile ilgili olarak, (öldürenlere) kısas uygulamak üzerinize farz kılındı: hürre hür, köleye köle, dişiye dişi… Bunun üzerine, her kim kardeşinden (yani öldürülenin sahipleri tarafından) kısmî bir affa uğrarsa, o zaman görev birinin (yani öldürülenin sahiplerinin) (aklen ve dinen) iyi olan o (af) davranışını göstermesi, birinin (yani öldürenin) de ona borcunu güzellikle ödemesidir. Bu, Rabbinizden gelen bir hafifletme ve bir rahmettir. Her kim bu hükümden sonra yine sınırı aşarsa, artık ona çok acı veren bir azap vardır. Hem sonra kısasta size bir hayat vardır ey temiz aklı temiz özü olanlar! Gerek ki korunabilesiniz." Bkz. el-Bakara: 2/178-179; "…ve her kim haksız yere öldürülürse, onun velisi/akrabası için biz, güçlü bir hak arama yetkisi vermişizdir; o da, öldürmede aşırı gitmesin…", Bkz. el-İsrâ: 17/33; "Hem sonra o Tevrat'ta, üzerlerine şu hükmü farz kıldık: Cana can, göze göz, buruna burun, dişe diş ve yaralar birbirine kısastır (yani birbirine denkliği mümkün olan yaralamalar da birbirine kısas edilir). Kem de bu hakkını "sadaka" sına da sayarsa o, ona kefaret olur ve her kim Allah'ın indirdiği hükümlerle hükmetmezse, onlar hep zalimlerdir." Bkz. el-Mâide: 5/45; ayrıca bkz. Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, 1: 209.

[1444] "Kim kasten öldürürse bunun hükmü kısastır.", "Allah'tan başka ma'bûd olmadığını ve benim de Allah'ın rasûlü olduğunu tasdik eden bir mü'minin kanı -şu üç şeyden olanların dışında- helal değildir; zina eden evli kişi, cana karşı can ve dini terk edip cemaatten ayrılan." Bkz. Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku,* 1: 209.

[1445] Cin vd., *Türk Hukuk Tarihi,* 309-310.

kendisinin ödemesi gerekmektedir. Katledilen bir kadının diyeti, erkeğin diyetinin yarısıdır. Üçüncü ceza ise, katilin katlettiği kişinin mirasından ve vasiyetinden mahrum kalmasıdır.[1446]

Kanunnamelerden anlaşıldığına göre, Osmanlı Devleti'nde kasten adam öldürenlere ceza olarak kısas uygulandığı gibi, uygulanmadığında katilin maddi gücüne göre para cezaları alınmaktaydı.[1447]

İncelenen yıllarda araştırmanın konusunu teşkil eden Ruha, Bursa ve Ankara'da gerek keşif amacı gerek dava süreçlerinde mahkemeye taşınan öldürme vakalarının nedenleri üzerinde pek durulmadığı göze çarpmaktadır. Bununla birlikte kimi dava kayıtlarından öldürme olaylarının, daha önce temas ettiğimiz zina iddiası gibi namus meseleleri,[1448] taraflar arasında çıkan kavgalar,[1449] zorbalık[1450] ve hırsızlık[1451] gibi nedenlerden dolayı vuku bulduğu görülmektedir.

Çalışmamızın temel kaynağını teşkil eden üç şehrin kadı sicillerine yansıyan dava kayıtlarında gerek maktul yakınlarının kısas talebi gerek mahkemece katile kısas cezasının verilmesi gerekse bu cezanın icra edildiğine ilişkin bir bilgiye tesadüf edilmemiştir. Nitekim sicillere yansıdığı kadarıyla kasten olduğu anlaşılan öldürme olaylarında katil ve maktul yakınlarının genellikle diyet üzerine sulh ettikleri görülmektedir. Meselâ evâil-i Zi'l-hicce 1039 (12-21 Temmuz 1630) tarihli belgeden anlaşıldığına göre, dem ve diyet talebinde bulunarak bunu katilden alan şahıs, yukarıda zikrettiğimiz Ruha'ya tabi Körpenek? karye sakinlerinden olup merkebini vermediği için Halil b. Abdullah tarafından katledilen Beziki taifesinden Müsafer b.

[1446] Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku,* 1: 210; Cin vd. , *Türk Hukuk Tarihi*, 310-311.

[1447] Pulaha, vd., "Derbeyan-ı Kanunnâme-i Osmani", 18; *Yavuz Sultan Selim Han Kanunnâmesi,* 13; Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri: Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnâmeleri,* 1: 349; Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri: Kanunî Sultan Süleyman Devri Kanunnâmeleri,* 367.

[1448] Zina iddiaları nedeniyle işlenen cinayetler için bkz. UŞS. 207, 75-166; AŞS. 25, 19-106; ayrıca 27 Muharrem 1040 (5 Eylül 1630) tarihli belgeye göre Ruha'da Beziki cemaatinden olan Beşezâde bt. Halil, Milli cemaatinden Yusuf b. Seyfeddin'le birlikte bir yerde kardeşi Aslan b. Halil tarafından görüldüğünden oğlu Mustafa tarafından başından hançerle vurularak katledilmiştir. Nitekim belgeden, Milli cemaatinden Mahmud Bey'in obasında bir göçük içinde cesedi bulunan Beşezâde'nin namus meselesi yüzünden katledildiği ve aşiret arasında bu şekilde olayın çok fazla olduğu anlaşılmaktadır. UŞS. 207, 196-449.

[1449] UŞS. 207, 143-319; BŞS. B50, 61a-380.

[1450] 28 Şevval 1039 (10 Haziran 1630) tarihli belgeye göre, Ruha'ya tabi Körpenek? isimli karyede Hasan isimli kişi arpa sapı yüklemek için Müsafer b. Hallo'nun merkebini zorla almak istemiş, ancak Müsafer merkebini vermeyince Hasan tarafından sol oyluğundan bıçak ile yaralanarak olay anında vefat etmiştir. Bkz. UŞS. 207, 131-294.

[1451] AŞS. 24, 149-893.

Halil'in vârisi olan oğlu Cuma idi. Mahkemeye gelen Cuma, "muslihûn"un devreye girmesi ile katil Halil'den babasının dem ve diyeti için 85 guruş esedi nakit ile dört dülbent aldığını belirtmiştir.[1452] Ankara'nın Çeşme Mahallesinde merhum Hafız Hüseyin Bey'den intikal eden menzilde hak iddia etme nedeniyle mahkemeye intikal eden 22 Rebî'ü'l-evvel 1039 (9 Kasım 1629) tarihli başka bir kayıttan ise, davalı Fahrî Hatun bt. el-Hâc Pîr Hasan'ın kardeşi Ahmed'in katledildiğini ve Fahri Hatun'un, katillerden sulh bedeli olarak 20.000 akçe ile 20.000 akçe kıymetli bir siyah katır aldığını öğrenmekteyiz.[1453]

Bilindiği üzere cinayet olaylarının bazıları "fail-i meçhul" olup böyle durumlarda maktulün cesedinin bulunduğu yer, kimin sorumlu olduğunu belirlemektedir. Eğer ceset, bir kişinin mülkünde bulunmuşsa diyeti o kişi ödemek zorundadır. Şayet köy, mahalle gibi açık bir alanda bulunmuşsa bu durumda söz konusu yerlerin ahalisi sorumlu tutulmaktadır.[1454] Nitekim Ankara kadı mahkemesine yansıyan bazı dava kayıtları incelendiğinde diyetin, maktulün esasında kim oldukları bilinen faillerinin firar etmesi nedeniyle cinayetin işlendiği ev sahibinden alındığı görülmektedir. Şöyle ki, 16 Muharrem 1040 (25 Ağustos 1630) ve 15 Cemâziye'l-âhir 1040 (19 Ocak 1631) tarihli belgelerden anlaşıldığına göre, Ankara'nın Erzurum Mahallesi yerleşiklerinden Rıdvan b. Abdullah'ın oğlu Tursun, kethüdayeri Mehmed Ağa'nın hizmetinde iken İbrahim ve ortağı Receb tarafından katledilmiştir. Mahkemeye gelen Rıdvan, oğlunun katillerinin firar ettiklerini ve ev sahibi Mehmed Ağa'dan sulh bedeli olarak birtakım eşyalar aldığını belirtmiştir.[1455] Burada bir hususa temas etmek faydalı olacaktır. Rıdvan b. Abdullah tarafından mahkeme gündemine taşınan ilk dava kaydı, diyetin ev sahibi Mehmed Ağa ve katillerden biri olan İbrahim tarafından verildiğini yansıtmaktadır ki, bu da katillerden birinin firar ettiğini ve yerine diyeti ev sahibinin verdiğini göstermektedir. Bursa mahkemesine intikal eden başka kimi dava kayıtları da diyetin, olayın cereyan ettiği çarşı ahalisinden alınacağını yansıtması bakımından önemlidir. Nitekim Bursa'da Kazzâzhâne olarak anılan çarşının başında bakkal dükkânı bulunan Gedik

[1452] UŞS. 207, 163-367.
[1453] AŞS. 24, 15-103.
[1454] Abacı, *Bursa Şehri'nde Osmanlı Hukuku'nun Uygulanması (17. Yüzyıl),* 189; Kıvrım, *Şer'iye Sicillerine Göre XVII. Yüzyılda Konya ve Ayıntab Şehirlerinde Gündelik Hayat (1670-1680),* 133.
[1455] AŞS. 24, 110-679; AŞS. 24, 152-910.

Mustafa isimli yeniçeri 23 Cemâziye'l-ahîr 1039 (7 Şubat 1630) tarihinde adı bilinmeyen bir *emred* oğlan tarafından arkasından sol küreğinin altından bıçak ile vurularak katledilmiş ve cesedi dükkânına bitişik olan berber dükkânının önünde bulunmuştur.[1456] Mahkemeye gelen zevcesi ve vârisesi Salihe bt. el-Mevlâ Şemseddin Efendi, adı geçen çarşıda maktul olarak bulunan ve faili belli olmayan kocasının diyetini çarşı ahalisinden gerek dava ve talep etmek, gerekse sulh olunduğunda sulh bedelini alarak kendisine teslim etmek için Müderris Mevlana Ebubekir Efendi'yi vekil tayin ettiğini belirtmiştir.[1457]

Öldürme olayları bilerek işlendiği gibi bazen de kaza sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu gibi durumlarda suçlanan şahsın öldürülme ihtimali yani kısas ortadan kalkmakta ve sadece diyet davası söz konusu olmaktadır.[1458] Durum böyle olmakla birlikte incelenen sicil kayıtlarından, bu gibi öldürme vakalarında bazen maktul yakınları tarafından diyetin de talep edilmediği anlaşılmaktadır. Meselâ, evâil-i Şaban 1039 (16-25 Mart 1630) tarihli belgeye göre, Bursa'nın Koca Naib Mahallesi yerleşiklerinden Mehmed b. Ahmed isimli *emred,* adı geçen ayın ikinci günü aynı mahallede sakin Mehmed isimli *şâbb-ı emred* ile tüfek atmak için Abdal Murad olarak anılan mesire civarındaki mevziiye gitmişlerdir. Mehmed b. Ahmed, diğer Mehmed'in başka bir işle meşgulken koltuğunun altında bulunan tüfeğin işleyerek kurşununun sol dizine isabet etmesiyle yaralanıp cerahatten vefat etmiştir. Mahkemeye huzuruna gelen merhumun vârisleri olay için *"...'amden olmayub hatâen olmağla biz dahi mevrûsumuz mezbûr Mehmed'in diyetine müte'allıka da'va ve talebden müvekkil-i mezbûr Mehmed'in zimmetini bi'l-külliye ibrâ-ı 'âmm-ı kāti'ü'n-nizâ'la ibrâ' ve iskāt eyledik..."* şeklinde ifade vererek olaya yönelik bir davalarının bulunmadığını belirtmişlerdir.[1459]

İncelenen sicil kayıtlarında, araştırmanın konusunu teşkil eden Ruha, Bursa ve Ankara'da gayrimüslimler arasında meydana gelen öldürme hadiselerine tesadüf edilmemiştir ki, bu durum akıllara gayrimüslimlerin kendi aralarında gerçekleşen öldürme olayları ile ilgili meselelerini kendi mahkemelerinde, kendi dinî hükümlerine göre çözmeyi tercih etmiş olabileceklerini getirmektedir. Bununla

[1456] BŞS. B110, 37a-227.
[1457] BŞS. B110, 35a-211.
[1458] Abacı, *Bursa Şehri'nde Osmanlı Hukuku'nun Uygulanması (17. Yüzyıl),* 189.
[1459] BŞS. B110, 57b-349.

birlikte Ankara kadı sicillerine yansıyan bazı belgelerde, Müslümanlarla gayrimüslimler arasında vuku bulan öldürme vakaları ile karşılaşılmış olup, buna Ankara'da öldürülen bir gayrimüslimin vârisleri tarafından mahkemeye taşınan 25 Muharrem 1039 (14 Eylül 1629) tarihli dava kaydını örnek gösterebiliriz. Belgeye göre, Bâlî v. Dimitri'nin zevcesi ve büyük kızı mahkemeye başvurarak, Bâli'nin, Zağfirâncızâde Kahvehanesinde iki gün evvel öğle vaktinde kendi halinde dururken el-Hâc Süleyman b. Cibril tarafından sol göğsünden bıçak ile yaralanarak o saatte öldüğünü belirtip gerekenin yapılmasını talep etmişlerdir. Olay el-Hâc Süleyman'dan sorulduğunda inkâr etmiş, ancak es-Seyyid Şehsuvar b. es-Seyyid Şah Murad, es-Seyyid Asım Bey b. Abdurrahman, Ahmed Bâşe b. Mehmed ve Ali Bâşe b. Yusuf isimli kişiler davacılar lehine şahitlikte bulunmuşlardır. Tahrir olunan kayıtta suçu şahitlerin ifadeleriyle sabit olduğu görülen katile mahkemece ne türlü bir ceza verildiği zikredilmemiştir.[1460]

3. 4. 2. 2. Saldırı ve Yaralama

İslâm hukukuna göre müessir fiiller iki kısma ayrılmaktadır. Bunlardan biri yaralamak anlamına gelen *"cerh"* tir. Baş ve yüz dışında kalan el, ayak, kulak, burun gibi azaların kesilerek, koparılarak vücuttan ayrılması (kat'-ı uzuv) veya bu azaların fonksiyonlarının işlevsiz hale getirilmesi (ta'til-i uzuv) bu grupta yer almaktadır. Yaralayan şahsa "cârih", yaralıya ise "mecrûh" denilmektedir. Diğeri insanın baş ve yüzünü yaralamak olan "şecc" olup yaraya "şecce" denilmektedir. [1461]

Bir kimse, bir şahsı bilerek ve isteyerek bir alet veya başka bir şey ile yaralarsa bunu kasten yapmış olur. Kasten birini yaralamanın cezası ise ayet[1462] ve hadisle[1463] de sabit olan kısastır. Ancak kısasın uygulanabilmesi için fiil ile ceza arasında tam denklik olması gerekir. Yani uzuvların aynı cinsten olması şarttır.

[1460] AŞS. 24, 5-32.
[1461] Cin vd., *Türk Hukuk Tarihi*, 312-313.
[1462] Bkz. el-Mâide: 5/45.
[1463] "Enes'ten rivayet edildiğine göre bir kadın bir câriyenin dişini kırmış, bütün ısrarlara rağmen câriye tarafı diyeti kabul etmemiş ve kısasta ısrar eylemişti. Resûlullah'ın huzurunda sahabeden Enes b. en-Nadr, kısasen dişin kırılmamasını isteyince Hz. Peygamber "Enes, Allah'ın Kitabı'nda ceza kısastır" buyurmuştur. Bunun üzerine câriyenin sahipleri suçluyu affetmişlerdir." Bkz. Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku,* 1: 211.

Bunun yanı sıra suçu işleyen ile yaralanan şahıs arasında da denklik olmalıdır. Ebu Hanife, denkliği hürriyet ve cinsiyet yönünden ele alırken, İmam Mâlik, Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel hürriyet ve Müslüman olma yönünden değerlendirirler. Kasten müessir fiilde denklik olmaması, sulh ya da af gibi durumlarda kısas cezası diyete dönüşmektedir.[1464] Müessir fiillerin cezası olarak mağdura ödenen diyet "erş" olarak zikredilmektedir ve erşler, insan vücudunda bulunan organların her biri için ayrı ayrı tayin ve tespit edilmiştir. Müessir fiillere ceza olarak kısas ve diyet dışında "ülü'l-emr" tarafından takdir edilen ta'zir cezaları da uygulanmıştır.[1465]

Osmanlı kanunnâmelerinde, yaralama suçlarına ceza olarak, herhangi bir organa fonksiyonunu ifa edemeyecek şekilde zarar verilmemişse[1466] suçlunun malî durumuna göre para cezalarının alındığı görülmektedir.[1467]

İncelenen yıllarda gerek yaralı şahısların bizzat kendileri gerek subaşı olan görevliler[1468] gerekse mahalle ahalisi tarafından[1469] olmak üzere çeşitli şekillerde mahkeme gündemine taşınan dava kayıtları, araştırmanın konusunu oluşturan Ruha,

---

[1464] Mehmet Koç, "Osmanlıda Ölüm Cezası Verilen Zina, Hırsızlık, Öldürme ve Yaralama Suçları", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi,* 33 (2019): 279-280.

[1465] Cin vd. , *Türk Hukuk Tarihi*, 313.

[1466] Abacı, *Bursa Şehri'nde Osmanlı Hukuku'nun Uygulanması (17. yüzyıl),* 187.

[1467] *"Eger bir kişi çekişüb birbirinin yakaların yırtsa kazı ikisine dahi ta'zir ide emma cürm alınmaya eger birbirinin sakalın yolsa yine ikisine ta'zir idüb ganiden yirmi akçe fakirden on akçe alına ve eger bir kişinin yoluna yahud evi üstüne varsa dahi çekişüb birbirinin sakalın yolsa veya mühkem dögüşse sebeb olandan ağaç başına bir akçe cürm alına ahırdan iki ağaça bir akçe cürm alına ve eger bir kişi nahakk yere bir kimesneyi let itse veya sakalın yolsa ta'zir idüb gani olandan yigirmi fakir olandan on akçe cürm alına ve eger bir kişi baş yarub kan çıkarsa kazı ta'zir idüb otuz akçe cürm alına. Ve eger kemik çıkarsa cerraha muhtac olsa baş yaran gani olsa ta'zir olunub yüz yigirmi akçe cürm alına…"* Bkz. Pulaha vd., "Derbeyân-ı Kanunnâme-i Osmanî", 18.

[1468] Meselâ, 20 Rebî'ü'l-evvel 1039 (7 Kasım 1629) tarihli belgeye göre, Bursa şehrinin subaşılık hizmetini ifa etmekte olan Mehmed b. Abdullah mahkemeye gelerek, adı geçen tarihte Bursa'da Kaygan Çarşısında bir Müslümanı yaraladıkları şeklinde bir haber aldığını belirterek mahkemece yaralının üzerine varılıp olayın keşf ve sicil olunmasını talep etmiştir. BŞS. B50, 108b-658.

[1469] Belgelerden, mahallede meydana gelen saldırı ve yaralama olaylarının, yaralanan şahsın ölmesi durumunda herhangi bir suçlama ile karşı karşıya kalmamak amacıyla mahalle ahalisi tarafından mahkemeye bildirilerek kaydettirildiği anlaşılmaktadır. Meselâ, 22 Ramazan 1040 (24 Nisan 1631) tarihli kayıtta, Bursa'nın Karagözlü Mahallesinden Himmet b. Pir Ali'nin menziline iki ay önce hırsız girip kendisi dışarıya çıktığında başından bir yerden ve sağ elinin üzerinden yaralanmıştır. Aralarında imam ile müezzinin bulunduğu mahalle ahalisi mahkemeye başvurarak, olayı anlatıp Himmet'in almış olduğu yaralardan dolayı hâlâ yatmakta olduğunu, dolayısıyla üzerine varılarak kendisini yaralayanın kim olduğunun sorulmasını talep etmişlerdir. Mahalle ahalisinin talebi üzerine mahkeme tarafından görevlendirilen şahıslar Himmet'in menziline giderek yaralarını inceleyip ona suçlunun kim olduğunu sormuşlardır. Himmet, olayı *"...fi'l-vâki' tarih-i kitabdan iki ay mukaddem gice ile menzilimin taraf-ı şimâlisinde olub harabe-i müşerref olan divardan içeru sârik girub ben dahi bir mikdar çıra yakub taşra çıkdıkda azeb taifesinden Sepetçi Ahmed ile Kör Hızır nâm kimesne ellerinde tobaka ile başımda ve sağ elimin üzerinde urub mecruh eylediler"* şeklinde anlatarak suçluların kim olduklarını söylemiştir. Belgenin devamında Himmet, söz konusu yaralardan dolayı öldüğü takdirde mahalle ahalisinden hiç kimsenin olayla ilgili bir alakasının olmadığını belirtmiştir. BŞS. B55, 135b-915.

Bursa ve Ankara'da çeşitli saldırı ve yaralama hadiselerinin vuku bulduğunu göstermektedir. Sicil kayıtlarında, bazı saldırı ve yaralama vakalarının insanlar arasındaki çeşitli anlaşmazlıklar nedeniyle meydana geldiği ve yaralayan kişi/kişilerden şikâyetçi olunduğu görülmektedir. Birkaç örnek verecek olursak meselâ, evâsıt-ı Receb 1039 (24 Şubat-5 Mart 1630) tarihli belgeye göre, Ruha'da Berazî aşiretine mensup Şefkat b. Durmuş, Bekir b. Nasır'dan davacı olmuştur. Şefkat, Bekir'de üç kile arpa alacağının olduğunu, ancak bunu talep ettiğinde Bekir'in sakalına yapışarak alnını taş ile darp ve mecruh ettiğini belirtip yarasını göstererek Bekir'den sual olunmasını talep etmiştir. Bekir, olayı doğrulamış ancak Şefkat'in alnını yaralamadığını söylemiştir. Şefkat'in talebiyle sicil olan dava kaydında mahkemece nasıl bir karar verildiği belirtilmemiştir.[1470] 10 Zi'l-ka'de 1039 (21 Haziran 1630) tarihli başka bir kayıtta, Ruha'da Karakeçili taifesinden Mehmed b. Cafer, mahkeme huzurunda Köceri b. Aslan'ın kendisinden emanet olarak bir derkî ? aldığını ancak geri getirdiğinde kırılmış olduğunu, Köceri'ye neden kırdığını söylediğinde ise Köceri'nin kendisiyle çekişerek sol gözünün kapağını taş ile darp ve mecruh ettiğini belirtmiştir. Köceri, olayı inkâr etmiş ancak şahitler davacı lehine ifade vermişlerdir. Suçu şahitlerin ifadeleriyle sabit olduğu görülen suçluya mahkemece ne türlü bir ceza verildiği belirtilmemiştir.[1471] 23 Zi'l-ka'de 1039 (4 Temmuz 1630) tarihli diğer bir belgeye göre, Ankara'da Demirci Hüseyin, dükkânında kendi halinde çalışırken Himmet isimli kişi elinde bir kalkanla dükkâna gelerek kendisine söz konusu kalkanı *yüzî* demiştir. Demirci Hüseyin, bu işi yapmaya kadir olmadığını söylediğinden Himmet kendisini birkaç defa kalkanla, *ümmet-i Muhammed* diye feryat etmesi üzerine çekiçle de vurmuştur. Demirci Hüseyin tarafından mahkemeye intikal eden olayı Himmet reddetmiş, ancak Hüseyin'i Himmet'in elinden kurtaran şahıslar Himmet aleyhinde şahitlik etmişlerdir.[1472] Mahkemece suçu sabit görülen Himmet'in ta'zîr ile cezalandırıldığı anlaşılmaktadır.[1473]

Yukarıdaki verilerden de anlaşılacağı üzere Osmanlı toplumunda bireyler arasında meydana gelen yaralama olaylarında birtakım nedenler etkili

[1470] UŞS. 207, 53-123.
[1471] UŞS. 207, 149-331.
[1472] AŞS. 24, 96-610.
[1473] AŞS. 24, 96-611/1.

olabilmekteydi. Bununla birlikte, mahkemeye müracaat eden kimi yaralı şahısların ifadeleri dikkatli bir şekilde incelendiğinde, bazen herhangi bir neden olmaksızın da söz konusu eylemin gerçekleştiği görülmektedir. Meselâ, Mustabacık köyünden olup Mersavi cemaatinden Korkmaz b. Pir Hüseyin tarafından Ruha kadı mahkemesine taşınan 18 Zi'l-hicce 1039 (29 Temmuz 1630) tarihli belgeyi buna örnek verebiliriz. Belgeye göre, yaralı bir şekilde mahkeme huzuruna gelen Korkmaz, İbrahim b. Matar hakkında *"mezbûr İbrahim beni bilâ sebeb sağ kulağım tuzine*[1474] *taş ile darb ve mecruh eylemişdir"* diyerek yarasını gösterip İbrahim'den sual olunmasını talep etmiştir. İbrahim, bir hatadır oldu diyerek suçu işlediğini kabul etmiş ve ikrarı davacının talebi üzerine kaydedilmiştir.[1475] Gurre-i Ramazan 1039 (14 Nisan 1630) tarihli başka bir belgeye göre yaralanan şahıs Bursa'nın Timurtaş Gazi Mahallesi ahalisinden Mehmed b. Abdullah idi. Mahkemeye gelen Mehmed olayı *"tarih-i kitabdan üç gün mukaddem merhum mağfiret-i nişan Sultan Mehmed Hân Gazi evkafından Kefe Kazasına tâbi' كوركله nâm karyede kendi hâlime meşgul iken kasaba-i Nazilli ahalisinden Ahmed b. Süleyman nâm kimesne üzerime gelüb bî-gayri vech-i şer'î bi'd-defa'ât kılıç ile 'amden beni urub sağ küreğim altında bir yerde ve sol kaşımın üzerinde bir yerde ve sol elimin parmakları üzerinde iki yerde mecruh eyledi"* şeklinde anlatarak yarasına bakılıp sicil olunmasını talep etmiştir.[1476] 15 Cemâziye'l-âhîr 1039 (30 Ocak 1630) tarihli diğer bir belgeye göre, yaralama olayı Ankara'da vuku bulmuştur. Burnundan yaralanan Minnet b. el-Hâc Osman, mahkeme huzurunda, Receb Çavuş isimli şahıs için *"mezbûr beni bi-vech ve bilâ sebeb darb ve let edüb mecruh eyledi"* diyerek davacı olmuştur. Receb Çavuş, Minnet'i yumruk ile vurduğunu söyleyerek suçu işlediğini kabul etmiş ve ikrarı davacının talebi üzerine sicil olunmuştur.[1477]

Sicil kayıtları, bireyler arasında meydana gelen saldırı ve yaralama eylemlerinin sadece Müslümanlar arasında vuku bulmadığını, toplumun bir parçası olan gayrimüslimler arasında da cereyan ettiğini yansıtmaktadır. Meselâ, Ruha kadı mahkemesine intikal eden selh-i Rebî'ü'l-âhîre 1039 (16 Aralık 1629) tarihli kayda

[1474] Belgede geçen *tuz,* şakak köşesi, şakak tarafından kulağa bitişik yer anlamına gelmektedir. Bkz. Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî,* 450.
[1475] UŞS. 207, 168-381.
[1476] BŞS. B50, 96b-592.
[1477] AŞS. 24, 40-264.

göre, mahkemeye başvuran Asdor v. Yağob isimli zımmi, ağzı kanayan küçük yaştaki kardeşi Pores'i, Herabid'in karsının dövdüğünü iddia ederek şikâyetçi olmuştur. Kendisinden sual olunan Herabid, esasında karısını Pores'in dövdüğünü, ağzını ise kendisinin kanatarak şikâyete gittiğini ve olayı gören şahısların olduğunu söylemiştir. Söz konusu tanıklar, Herabid lehine şahitlik ederek ikrarları kayıt altına alınmıştır.[1478] Öte yandan dava kayıtlarının sunduğu verilerden, gündelik hayatta Müslümanlarla gayrimüslimler arasında da saldırı ve yaralama hâdiselerinin cereyan ettiğini öğrenmekteyiz. Nitekim böyle bir hâdiseye Ruha kadı mahkemesine yansıyan 24 Cemâziye'l-evvel 1039 (9 Ocak 1630) tarihli kayıtta tesadüf edilmiş olup, saldırıya uğrayan taraf gayrimüslimdir. Belgeye göre, Kazzaz Seyyid Mahmud b. Seyyid Mehmed tarafından yaralandığını iddia ederek mahkeme huzuruna gelen Kassârcı Numek v. Keşiş, olayı *"Kazzâz Seyyid Mahmud b. Seyyid Mehmed nâm kimesne yaşil boyamaya bana bir dülbend vermişdi ben dahi boyayub bugün dükkânıma getürdükde merkum Seyyid Mahmud gelüb dülbendimi niçun gîc boyadın deyü elimde işledügüm tokmağı kaldırub başıma urub depemi mecruh eyledi"* şeklinde anlatarak yarasına bakılıp sicil olunmasını talep etmiştir.[1479]

İncelenen sicillerde her üç şehirde meydana gelen yaralama suçlarında, suçluların kısas yoluyla cezalandırıldıklarına tesadüf edilmemiştir. Bu hususta kimi dava kayıtları, yukarıda da temas edildiği üzere suçluların ta'zir cezası ile cezalandırıldıklarını ortaya koymuşken, kimi kayıtlar Müslümanların araya girmesiyle suçluların davacı tarafa sulh bedeli ödeyerek aralarında anlaştıklarını göstermiştir. Meselâ, 8 Muharrem 1040 (17 Ağustos 1630) tarihli kayıttan anlaşıldığına göre, Ruha'da Dögerni taifesinden Halil b. Alaaddin'in küçük yaştaki kardeşi Abdal, dört aydan fazla bir zaman önce bir tazı hususu için Mezra'a köyüne giderek köy sakinlerinden Hacı Süleyman b. Şaban ve köylü ile kavga etmiştir. Çıkan kavgada Abdal'ın taş darbıyla iki dişi çıkınca taraflar Müslümanların *tavassutu* ile 10 guruş nakit ve iki dülbende sulh olmuşlardır.[1480] Öte yandan bazen suçlular, yaralanan şahıslara merhem bahası, cerrah ücreti gibi adlar altında belirli bir miktar sulh bedeli ödeyerek anlaşma yoluna gitmişlerdir. Meselâ 3 Ramazan 1039

[1478] UŞS. 207, 8-11.
[1479] UŞS. 207, 18-38.
[1480] UŞS. 207, 177-406.

(16 Nisan 1630) tarihli belgeye göre, Ankara'nın Yenice Mahallesinden Gülabî b. Mahmud, Ankara zahrında İncesu olarak anılan nehir kenarında kendi halinde giderken içki içip sarhoş olan Çevgalî? taifesine mensup bazı zımmilerce boynunun sağ tarafından bıçakla yaralanmış, taş ve yumrukla da vurulmuştur. Gülabî, zımmilerden merhem bahası ve cerrah ücreti olarak 20 adet guruş alarak davasından vazgeçmiştir.[1481]

Sicil kayıtlarında Osmanlı toplumunda yaralanan şahıslarla ilgili dikkat çeken bir husus da yaralandığı için çalışmaya kudreti olmayan, diğer bir ifadeyle geçimini temin edemeyen şahıslara, talepleri üzerine mesleklerini icra edebilecek duruma gelinceye kadar günlük ne kadar kazanıyorlarsa o miktarda mahkemece nafaka takdir edilmesidir. Nitekim böyle bir durumla Ankara kadı mahkemesine taşınan 19 Zi'l-hicce 1039 (19 Temmuz 1631) tarihli belgede tesadüf edilmiştir. Belgeye göre, Leblebici Mahallesinden Yahya b. Süleyman, Şahî b. Musa tarafından bıçakla yaralanmıştır. Mahkemeye gelen Yahya, yaralandığını belirterek *"...kâr u kisbe kudretim yokdur cerâhetim def' olub ikāmet buluncaya nafaka ve cürüm takdir ve istidâneye izin taleb iderim"* dedikten sonra günlük ne kadar kazandığı *bi-garez müsliminden* sorulmuştur. Söz konusu şahısların ifadeleri üzerine mahkemece Yahya'ya yarası iyileşene ve iş yapabilecek duruma gelinceye kadar yevmî 20 akçe nafaka takdir olunmuştur.[1482]

3. 4. 2. 3. Hırsızlık

Eski Türkçe'de "uğurlama", Arapça'da "sirkat" veya "serika" kelimeleriyle ifade edilen hırsızlık, lügatte ve örfte "başkasının malını gizlice alma, çalma" anlamında kullanılmaktadır. Hırsız kelimesi için ise eski Türkçe'de "uğru", Arapça'da "sârik" veya "liss" ifadeleri kullanılmıştır.[1483]

İslâm ceza hukukunun had, kısas-diyet ve ta'zîr şeklindeki üçlü ayrımının had cezası grubunda yer alan hırsızlık suçu, "başkasına ait bir malın mülk edinme

[1481] AŞS. 24, 73-465; "muslihûn"un devreye girmesi ile bıçak ile yaralanan iki şahsa 600 akçe merhem bahası verilerek tarafların anlaşmaya vardıklarına dair bkz. AŞS. 24, 34-232.
[1482] AŞS. 25, 57-295.
[1483] Ali Bardakoğlu, "Hırsızlık", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17: 385.

kastıyla muhafaza edildiği yerden gizlice alınması"[1484] şeklinde tanımlandığı gibi "tam ehliyetli bir şahsın, muhafaza altında bulunan başkasına ait muayyen miktarda bir malı gizlice alması" şeklinde de tarif edilmiştir. Bu tanımda geçen muayyen miktarın 10 dirhem gümüş yani 45 gr. gümüş değerinde olması gerektiği belirtilmiştir.[1485]

Had cezasını gerektiren hırsızlık suçu, iki şahidin beyanı ve suçu işleyen şahsın suçunu ikrarı ile sabit olmaktadır. Söz konusu suç, bu yollarla ispat edilemediği ya da yukarıda işaret edilen unsurlarından birinin eksik olması durumunda had ile değil de ta'zîr cezası ile cezalandırılmaktadır. Bütün unsurları ihtiva eden ve şer'î yöntemle ispat edilen hırsızlık suçunun iki cezası bulunmakta olup, bunlardan biri çalınan malın tazmini, başka bir ifadeyle "zamân"dır. Diğeri ise ayetle[1486] sabit olan el kesme yani "kat-ı yed" cezasıdır.[1487]

Hırsızlık suçu ve cezası, Osmanlı hukukunun uygulanmasını belirlemede sorunlu noktalardan birini teşkil etmiştir. Bu hususta düzenleme kanunnâmeler ile yapılmış ve kadıdan istenen sadece olayı kaydetmesi olmuştur.[1488]

Siciller incelendiğinde, mahkemeye başvurarak evlerine hırsız girdiğini, dolayısıyla birtakım şeylerinin çalındığını iddia eden şahısların ifadeleri göz önüne alındığında, Osmanlı toplumunda evlerde vuku bulan hırsızlık olaylarında hırsızların umumiyetle para, ziynet eşyaları, gündelik hayatta kullanılan çeşitli ev eşyaları ve giyim-kuşam ürünleri olmak üzere ayrıca hayvan çaldıkları görülmektedir. Meselâ el-Hâc Hamza b. Mehmed tarafından Ruha kadı mahkemesine taşınan 29 Şevval 1039 (11 Haziran 1630) tarihli belgeye göre, adı geçen ayın yirmi dördüncü gecesi el-Hâc Hamza'nın Bâbü'l-Mâ Mahallesindeki evinden bir beyaz bez kese içinde 113 esedi guruş ve 2 riyal, 50 guruş kıymetli bir incili kenavrek? (كناورك), bir çift gümüş halhal, bir altın levh, bir gümüş kemer kuşak, iki mutella, iki dülbend, üç kadife kavuk, dört çift keten don ve gömlek, bir çift işleme mor kutni yastık yüzü, bir çift sarı kutni eski yastık yüzü, bir çift yaşil Bursa yastığı, bir beyaz bez kese içinde 500

[1484] Bardakoğlu, "Hırsızlık", 17: 385.
[1485] Cin vd., *Türk Hukuk Tarihi,* 306.
[1486] "Hırsızlık eden erkeğin ve hırsızlık eden kadının, (suçları) kesinleşti mi, yaptıkları işe bir ceza, Allah'tan bir kelepçe (yani bir daha yapmamaları için gerçek bir bağ) olmak üzere ellerini kesiniz…", bkz. el-Mâide: 5/38.
[1487] Cin vd., *Türk Hukuk Tarihi*, 306.
[1488] Abacı, *Bursa Şehri'nde Osmanlı Hukuku'nun Uygulanması (17. Yüzyıl),* 185.

miktarı Haleb akçesi, bir yaşil kese içinde 6 esedi guruş ve 12 adet altın düğme çalınmıştır.[1489] Bursa kadı mahkemesine taşınan 5 Şaban 1040 (9 Mart 1631) tarihli başka bir dava kaydından, adı geçen tarihten üç ay evvel geceleyin şehrin Karamazak Mahallesinde ikamet eden Rahime bt. Mehmed'in menzilinden bir beledî yastık, bir beledî döşek, bir şamdan, dokuz arşın keten bezi, üç sahan, bir tencere, bir börek tepsisi, bir beyaz futa, iki beyaz bohça ve bir nohudî kaftan çalındığını öğrenmekteyiz.[1490] Ankara kadı siciline yansıyan 24 Şevval 1039 (6 Haziran 1630) tarihli diğer bir belgeye göre ise, Halil b. Ali'nin evinden bazı esbab ve erzakı ile birlikte boz ineğinden *mütevellid* boz, bir boynuzu kırık, diğer boynuzu çengal olan ineği çalınmıştır.[1491]

Osmanlı toplumunda hırsızlık hâdiselerinin meydana geldiği mekânlar, insanların özel yaşam mekânı olan evlerle sınırlı kalmamıştır. Nitekim siciller, çeşitli sanatların icra edildiği dükkânlar ve "kârhâne" olarak niteleyebileceğimiz atölyeler ile temizlenmenin yanı sıra farklı amaçlarla gidilen hamamlar ve ayrıca şehirlerin önemli bir ticaret kesimi olan hanlarda da söz konusu hâdiselerin cereyan ettiğini göstermiştir. Meselâ, 9 Rebîü'l-âhir 1040 (15 Kasım 1630) tarihli dava kaydına göre, Ruha haffâflarından Manas v. Hızır Beşe'nin Haffâflar Çarşısında bulunan dükkânından geceleyin birkaç taş koparılarak üç mest, bir zenane başmak ve 1 guruşu çalınmışken;[1492] 26 Cemâziye'l-âhîr 1039 (10 Şubat 1630) tarihli belgeye göre, Ankara'da Mustafa b. Veli'nin, geceleyin kilidi açılarak girilen dükkânından çok sayıda bezzâz esbabı çalınmıştır.[1493] 6 Rebî'ü'l-evvel 1039 (24 Ekim 1629) tarihli başka bir dava kaydına göre, olay Ankara'da adı geçen tarihten iki gün evvel gece vakti Yağmurlukçu Akob v. Sefer'in kârhânesinde vuku bulmuştur. Kârhâneden 6.000 akçe kıymetli üç kıt'a sof, bir kırmızı yağmurluk yavrusu, tamamlanmamış bir beyaz sof ve defeler[1494] çalınmıştır. Mahkemeye başvuran Akob, Aslan v. Burnikara

[1489] UŞS. 207, 132-297.
[1490] BŞS. B55, 120b-820.
[1491] AŞS. 24, 88-558.
[1492] UŞS. 207, 222-511.
[1493] AŞS. 24, 44-297.
[1494] Belgede "defe" olarak zikredilen nesnenin, Faroqhi'nin, ya el tezgâhında kullanılan tarak ya daha düşük bir olasılıkla ipek döküntüsü çilesi ya da çok daha düşük bir olasılıkla ipek bükme tezgâhı olabileceği ihtimali üzerinde durduğu "tefe" olarak anılan araç olduğu düşünülmektedir. Bkz. Suraiya Faroqhi, "Zor Zamanları Atlatmak: Bursa'da 1800 Civarında Pamuk ve İpek Ticareti", *Ekmek Aslanın Ağzında: Osmanlı Şehirlerinde Hayatlarını Kazanmak İçin Mücadele Eden Zanaatkârlar,* der. Suraiya Faroqhi, çev. Ayşen Gür (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2017), 161.

ile "dönme" oğlu Yusuf'dan şüphelendiğini belirterek Aslan'dan sual olunmasını talep etmiştir. Aslan, gece yatarken Yusuf'un, Nuranşe isimli zımminin, Yeniçeri Hasan Bâşe ile Mehmed Bâşe'nin kendisini yatağından kaldırarak birlikte gittiklerini, ancak söz konusu eşyaları çalmak için kendisinin kârhâneye girmediğini ve çalınan eşyaları yeniçerilerin evlerindeki samana gömdüklerini belirterek olayı itiraf etmiştir. Tahrîr olunan olayda suçlulara mahkemece nasıl bir ceza verildiği belirtilmemiştir.[1495] Evâhir-i Rebî'ü'l-evvel 1040 (28 Ekim-6 Kasım 1630) tarihli başka bir kayıtta, olay Bursa'da Karacabey Hanı'nda yaşanmıştır. Belgeye göre, Bursa'nın Attar Hüsam Mahallesinden Kerime bt. Abdullah, içinde çeşitli ziynet eşyalarının bulunduğu kilitli bir sepet sandığı muhafaza etmesi için Bursa'da sakin Hâsım Cemaatinden Musa v. Yağob isimli Yahudi'ye teslim etmiştir. Kerime Hatun adına vekâleten mahkemeye gelen kocası, söz konusu eşyaları Musa'dan talep ettiğinde Musa, muhafaza etmek için aldığı ve Karacabey Hanı'nda bulunan mahzenine koyduğu sepet sandığın, bir gece mahzenine girilen hırsızlar tarafından kilidi kırılarak içindeki eşyaların ve kendisine ait olan bir miktar sırma gümüşün dahi çalındığını beyan etmiştir. Olayın bu şekilde cereyan ettiğine dair *"alâ vefki'l-mes'ûl yemîn billâhi'llezî enzele't-Tevrât alâ Musa aleyhisselâm"* şeklinde yemin etmesiyle de davacı davasından men' olunmuştur.[1496] 8 Zi'l-ka'de 1039 (19 Haziran 1630) tarihli belgeye göre ise hâdise Ankara'da Tahte'l-Kal'a Hamamı'nda cereyan etmiştir. Suluk Mahallesi yerleşiklerinden Aişe bt. Hüseyin, söz konusu hamamda Aişe isimli bir kadının bohçasından bir sof kaftan ile bir gümüş kuşağını çalmıştır. Şeytana uyarak suçu işlediğini itiraf eden Aişe'ye mahkemece ne türlü bir ceza verildiği belirtilmemiştir.[1497]

İncelenen sicillerde hırsızlıkla ilgili mahkeme gündemine taşınan kimi dava kayıtlarında gerek hayvanları gerek bazı eşyaları çalınan şahısların, söz konusu mallarını başka birinin elinde bulduklarında kadı huzuruna gelerek bunların kendilerine verilmesini talep ettikleri görülmektedir. Bu tür davalarda, şikâyet edilen şahıs, genellikle dava konusu olan hayvan ya da eşyayı başka bir kişiden satın aldığını belirtmekte ve davacı, iddiasını ispat ettiği takdirde hayvan veya eşya

[1495] AŞS. 24, 11-78.
[1496] BŞS. B55, 165a-1076.
[1497] AŞS. 24, 92-588.

mahkemece kendisine verilmekteydi. Meselâ 6 Cemâziye'l-âhîr 1040 (10 Ocak 1631) tarihli kayıtta, Ruha'da kethüdayeri olan Mustafa Bey'in mercan tesbihi sefere gitmeden önce odasından çalınmıştır. Kendisine vekâleten mahkemeye gelen Hasan Bey b. Zeynel, tesbihin Ahmed Bey b. Satılmış'ın elinde bulunduğunu belirterek Ahmed Bey'den sual olunmasını talep etmiştir. Ahmed Bey, tesbihi Musul Kasabasında Sûk-ı Sultanî'de Mısırlı bir şahıstan 12 guruşa satın aldığını, dolayısıyla Mustafa Bey'e ait olduğunu bilmediğini söylemiştir. Hasan Bey, iddiasına yönelik şahitler göstermiş ve bunların ifadeleri mahkemece kabul edilmiştir.[1498] Aynı şekilde 17 Zi'l-hicce 1039 (28 Temmuz 1630) tarihli başka bir belgeden anlaşıldığına göre, Ankara'da Mehmed b. Mustafa'nın mülkünde olan yağız, kestane, tûlî beygiri adı geçen tarihten bir yıl önce Nasuh Paşa Hanı'ndan çalınmıştır. Mahkemeye müracaat eden Mehmed, beygirini Anasdas v. Bodr isimli zımminin elinde bulduğunu belirterek kendisine verilmesini talep etmiştir. Anasdas, söz konusu beygiri Kayseriye'de Abacı olarak anılan bir zımmiden satın aldığını, Mehmed'in mülkü olduğunu bilmediğini söylemiştir. Mehmed, iddiasını şahitlerle ispatlayınca beygirin kendisine verilmesine karar verilmiştir.[1499]

Araştırmanın konusunu teşkil eden Ruha, Bursa ve Ankara sicillerine yansıyan hırsızlıkla ilgili dava kayıtlarında, yukarıdaki belge örneklerinde de görüldüğü üzere suçlu oldukları anlaşılan şahıslara mahkemece ne türlü bir ceza verildiğine dair bir bilgiye tesadüf edilmemiştir. Bununla birlikte hırsızlıkla suçlanan kimi şahısların suçu işlediklerini itiraf ederek çaldıkları malları iade ettikleri görülmektedir. Meselâ 28 Ramazan 1039 (11 Mayıs 1630) tarihli kayda göre, Ankara'da Melek bt. Ahmed'in evinden 300 akçe değerindeki iki yorganı çalınmıştır. Mahkemeye gelen Melek, suçluların Kale'ye hapse verilen Aişe bt. Ahmed ile Fatma bt. Mirza olduklarını iddia ederek sual olunmalarını talep etmiştir. Suçu işlediklerini itiraf eden Aişe ve Fatma, kimselerinin olmadığını, iki senedir kâh Kara Mehmed, İsa, Halil ve Hasan isimli şahıslarla bezirhânede, kâh başka yerlerde Kale etrafında yaşadıklarını, adı geçen şahısların hapis edildiklerinde kendilerinin firar ettiklerini ve sarık sarınarak ricâl şekline girip çalınan eşyaları almak için bezîrhâneye giderken

[1498] UŞS. 207, 236-544.
[1499] AŞS. 24, 103-643.

yakalandıklarını belirtmişlerdir. Kendilerinde olan yorganları getirerek Melek Hatun'a teslim etmişlerdir.[1500]

Bazı sicil kayıtlarındaki verilerden, şehirlerin çarşı, bedesten[1501] han gibi ticaret kesimlerinde meydana gelen hırsızlık vakalarında buralardan sorumlu olan şahısların, muhafazada kusurlu olmaları durumunda ortaya çıkan zararı kendilerinin tazmin ettiklerini öğrenmekteyiz. Meselâ, Bursa kadı mahkemesine yansıyan evâhir-i Cemâziye'l-evvel 1040 (26 Aralık 1630-4 Ocak 1631) tarihli dava kaydına göre, olay Semiz Ali Paşa vakfı olup Galle Pazarı olarak anılan handa cereyan etmiştir. Söz konusu han sakinlerinden olup "ehl-i destgâh"tan olan başı şahısların birtakım esbabları zayi olunca bu şahıslar mahkeme huzuruna gelerek hancı olanların hanın *hıfz ve hirâsetinde* gerekli ihtimamı gösterdiklerini, ancak hanın şimdiki kiracısı olan Veli b. Yetilmiş'in korumada aynı özeni göstermediğini belirtmişlerdir. Dolayısıyla Veli, zayi olan eşyayı kendi malından ödeyeceğini ifade etmiştir.[1502]

[1500] AŞS. 24, 84-530; 27 Ramazan 1039 (10 Mayıs 1630) tarihli kadı siciline göre, söz konusu bezirhânenin Ankara'da Mukaddem Mahallesinde yer aldığı anlaşılmaktadır. Bu kayıtta da hırsızlık suçu isnad edilen şahıslar suçlarını itiraf ederek çaldıkları malları sahibine teslim etmişlerdir. Bkz. AŞS. 24, 83-525.

[1501] Daha önce "Asesbaşı ve Asesler" başlığı altında temas ettiğimiz örnekler için bkz. UŞS. 207, 222-511; AŞS. 24, 18-123.

[1502] BŞS. B55, 106b-714.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

RUHA, BURSA VE ANKARA ŞEHİRLERİNDE AİLE HAYATI

4. 1. AİLENİN OLUŞUMU VE YAPISI

4. 1. 1. Namzetlik

Sözlük anlamı aday olmak, aday göstermek olan namzetlik, mahkemeye intikal eden belgelerde "evliliğe aday olma" manasını ifade etmektedir ve bu sözcük günümüzde evliliğe giden yolda ilk adım olarak kabul edilen nişanlanma ile eş anlamlıdır.[1503] Hukuk kitaplarında "hıtbe" başlığı altında ele alınan nişanlanma, İslâm hukukunda bir evlenme vaadinden ibarettir ancak ona hukukî neticeler bağlanmamıştır. Bu nedenle nişanlılık, taraflara evlenme mecburiyeti yüklemez ve taraflar istedikleri zaman nişanı bozabilme hakkına sahiptirler.[1504]

Nişanlılık her ne kadar taraflara birbirlerine bazı ödemelerde bulunmalarını gerektirmiyorsa da özellikle erkek tarafı kız tarafına örfe göre çeşitli hediyeler vermiş hatta mehrin bir kısmını ya da tamamını peşin olarak ödemiş olabilir.[1505] Ancak nişan vefat, hastalık gibi sebeplerle ya da tek taraflı bir irade beyanı ile bozulabilir. Bu durumda mehre karşılık verilenler mevcutsa aynen, kullanılmış ya da telef olmuşsa bedel olarak iade edilir. Hediyelerde ise hibe hükümleri uygulanır. Verilen hediye karşı tarafın elinde mevcutsa iadesi gerekir, kullanılmış veya şekil değiştirmişse iadesi gerekmez.[1506]

İncelenen yıllarda, namzetlikle ilgili mahkeme gündemine taşınan dava kayıtlarına Ruha ve Ankara kadı sicillerinde tesadüf edilmiştir. Söz konusu kayıtlardaki detaylardan iki şehir toplumundaki nişana ilişkin gelenekler tam olarak tespit edilememiş olup, şer'î mahkemelere taşınan bu kayıtların, umumiyetle

---

[1503] Abacı, *Bursa Şehri'nde Osmanlı Hukuku'nun Uygulanması (17. Yüzyıl),* 139.

[1504] M. Akif Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku,* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1985), 14; Halil Cin, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Evlenme,* 2. bs. (Konya: Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1988), 48.

[1505] Hamza Aktan, "İslâm Aile Hukuku", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi,* (Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, 1992), 2: 397.

[1506] Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku,* 14; Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukukı İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu,* (İstanbul: Bilmen yayınevi, 1988), 2: 12-13; Cin, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Evlenme,* 50-51; Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku,* 1: 308-309.

namzetliğin sona erdiği durumlarda erkek tarafının kız tarafına verdiği mallarla ilgili hususları ihtiva ettiği gözlenmiştir. Şöyle ki, kimi dava kayıtlarında nişanın erkek tarafından tek taraflı bir şekilde feragat edilerek bozulması gibi bir durumda kız tarafına verilen malların geri alındığı görülmektedir. Meselâ, 4 Cemâziye'l-evvel 1039 (20 Aralık 1629) tarihli belgeden öğrendiğimize göre, Der-âlî yeniçerilerinden Hasan Çelebi b. Hüseyin, Ruha sakinlerinden Murad Beşe b. Abdullah'a, tarafından vekil tayin ettiği Der-âlî kullarından Seyyid İbrahim Bey'le 200 riyal guruş başlık parası göndererek Murad Beşe'nin kızı ile nişanlanmıştır. Ancak, mahkemeye gelen Hasan Çelebi, kızı almaktan vazgeçtiğini ve başlık için verdiği parayı Murad Beşe'den geri aldığını belirtmiştir.[1507] Ruha kadı mahkemesine taşınan 19 Muharrem 1040 (28 Ağustos 1630) tarihli başka bir belgeye göre, Berazi taifesine mensup İbrahim b. Haydar, Karakeçili taifesinden Mehmed b. Köço'ya 1 öküz, 13 guruş ve 11 koyun başlık bedeli vererek Mehmed'in kızı Melekân ile nişanlanmıştır. Mahkeme huzuruna gelen İbrahim, nişanlısından tek taraflı olarak feragat ettiğini, başlık adı altında verdiği şeyleri kızın babasından geri aldığını ve bu hususa ilişkin herhangi bir alakasının kalmayarak Melekân'ın dilediği kimse ile evlenebileceğini söylemiştir.[1508] Serkis v. Arten tarafından Ankara kadı mahkemesine taşınan 10 Zi'l-ka'de 1039 (21 Haziran 1630) tarihli başka bir kayıttan ise, benzer durumun Ankara'da gayrimüslimler arasında cereyan ettiğini öğrenmekteyiz. Nitekim mahkeme huzuruna gelen Serkis, Murat v. İskender için *"mezbûr Murat'ın Yeter nâm kızını Sefer nâm oğlum içün nâmzed idüb bazı esbâbım sebk etmiş idi hâlâ mezkûrun kızından ferağ edüb mukaddema sebk iden şeyimi bi't-tamam alub kabul ve kabz eyledim"* diyerek herhangi bir alakasının kalmadığını belirtmiştir.[1509]

Nişan, erkek tarafının tek taraflı irade beyanıyla bozulabildiği gibi, bazen birtakım nedenlerden dolayı kız tarafınca da bozulabilmekteydi. Sicil kayıtlarının sunduğu verilerden, bu gibi durumlarda erkek tarafının mahkemeye müracaat ederek kız tarafından davacı olduğu ve nişanlanma sürecinde vermiş olduğu malların iadesini talep ettiği anlaşılmaktadır. Meselâ 1040 (1630/1631) yılında mahkemeye intikal eden dava kaydına göre, Ruha'dan Mehmed b. Şirin, Molla Yusuf b.

[1507] UŞS. 207, 12-19.
[1508] UŞS. 207, 189-431.
[1509] AŞS. 24, 92-590.

Cemaleddin'den davacı olmuştur. Mehmed, emmisi kızı Aişe'yi halası Perver'in yanında iken namzet edip başlık için bir altın küpe, bir gümüş halhal, üç yastık, bir yorgan ve döşek yüzü vermiştir. Ancak Aişe ve daha sonra Perver'in vefat etmesiyle terekelerini Perver'in kızı Satı yani Molla Yusuf'un zevcesi almıştır. Bu nedenle Mehmed, başlık için verdiği şeylerin Satı'da olduğunu iddia ederek Molla Yusuf'dan sual olunmasını talep etmiştir. Mehmed iddiasını ispatlayamayınca davadan men edilmiştir.[1510] 29 Zi'l-hicce 1039 (9 Ağustos 1630) tarihli başka bir kayıtta, Ruha'dan Kamer b. Kademoğlu, kardeşi oğlu Ali b. Haydar'dan davacı olmuştur. Kamer, dört seneden daha uzun bir zaman önce Humus kasabasında Ali'nin kızı Fatma'yı oğlu İbrahim'e namzet ettiğini ve kızın "kalın"ı[1511] için Ali'ye bir altın yüzük, bir çift altın küpe, bir tay? gümüş bilezik ve bir kırmızı darâyî verdiğini, ancak şimdi Ali'nin kızını vermek istemediğini belirterek sual olunmasını talep etmiştir. Ali inkâr ile cevap vermiş, davacı ise iddiasına yönelik şahit gösterememiştir. Dolayısıyla Ali'nin yemin etmesiyle Kamer davasından men edilmiştir.[1512] 22 Safer 1040 (30 Eylül 1630) tarihli diğer bir kayıttan anlaşıldığına göre, Ankara'dan Mehmed b. Mahmud, Asiye bt. Arab Süleyman'a namzet olduğunda kızın kendisine eski kile ile 10 kile buğday ve 200 nakit akçe; kızın *tevâbi'lerine* ve sipahisine ise "ağırlık"[1513] adı altında 20 guruş vermiştir. Mahkemeye gelen Mehmed, şimdi Asiye'nin kendisine varmak istemediğini belirterek davacı olmuştur. Asiye, rızası olmadan kendisini Mehmed'e namzet etmiş olduklarını ve kendisine verilen şeylerin dışındakilere dair herhangi bir

[1510] UŞS. 207, 267-567.

[1511] İslâm öncesi Türk toplumunda rastlanan başlığa benzer bir ödeme olup eski Türk hukukunda evlenecek erkeğin kız tarafına verdiği mal veya para demektir. Türklerin Müslümanlığı kabul etmelerinden sonra kalın bu isimle ya da başlık adı altında sosyal bir kurum olarak devam etmiştir. Bkz. Ahmet Akgündüz, "Başlık", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5: 132.

[1512] UŞS. 207, 174-397.

[1513] Ortaylı, Orta Anadolu bölgesinde 16. ve 17. asırlarda bir evlenmeye karar verildiği zaman, damat adayının kız tarafına "namzedlik akçesi" veya "mehr" adı altında bir para ödediğinden söz ederek, İslâmî mehr hükümleri ile uyuşmaz bir uygulama olarak gördüğü bu âdetin nedeninin, iktisadî olduğunu ve birçok ziraî geleneksel toplumlarda görüldüğünü belirtmektedir. Bkz. Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, 89; Nitekim Sak, 18. yüzyılın ilk çeyreğinde Konya halkı tarafından "ağırlık", "kaftanlık" ya da "âriyet" adı altında verilen para ve eşyaların Ortaylı'nın nâmzedlik akçesi olarak zikrettiği paralara benzediğini ifade etmektedir ki, incelenen yıllarda Ankara halkı tarafından kız tarafına "ağırlık" adı altında verilen meblağın da nâmzedlik akçesine benzediğini ve bunun "kalın" gibi bir çeşit başlık parası olduğunu söylemek mümkündür. Bkz. İzzet Sak, "Osmanlı Toplumunda Nâmzedin (Nişanın) Bozulması ve Sonuçları: Konya Örneği (18. Yüzyılın İlk Çeyreğine Ait Konya Şer'iyye Sicillerine Göre)", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,*16 (Aralık 2006): 500.

bilgisinin olmadığını ifade etmiştir. Bunun üzerine ise mahkemece Asiye'nin buğday ile 200 nakit akçeyi davacıya teslim etmesine karar verilmiştir.[1514]

Yukarıda temas edilen, Osmanlı İmparatorluğunun farklı coğrafi bölgelerinde konumlanan Ruha ve Ankara'nın kadı sicillerine taşınan dava kayıtlarındaki verilerden de anlaşılacağı üzere belgelerde umumiyetle "nâmzed" olarak zikredilen nişan, erkek tarafının tek taraflı irade beyanı, taraflardan birinin vefat etmesi, kızın nişanlısına varmak istememesi ya da ailesinin kızı vermek istememesi gibi nedenlerden dolayı bozulabilmekteydi. Bununla birlikte kimi dava kayıtlarında nişanın neden bozulduğunun belirtilmediği gibi bir durumla karşılaşmak da mümkündür. Nitekim bu gibi belgelerdeki verilerden anlaşıldığına göre, mahkeme huzuruna gelen erkek, nişanlandığı kızın kendisine nasip olmadığını belirten bir ifade kullanarak kız tarafına vermiş olduğu şeyleri talep etmekteydi. Meselâ, 11 Ramazan 1039 (24 Nisan 1630) tarihli kayıtta, Ankara'da "erbâb-ı timar"dan İbrahim Bey b. Mehmed, halası Aişe bt. Hasan'ın *'ıyâlinde* olan Fatma ile namzet olduğunda Aişe'ye bir çift altın cebe bilezik, bir çift küpe, iki donluk, bir dülbend ve iki boğasi ile bazı şeyini *sebk* etmiştir. Mahkemeye gelen İbrahim Bey, *"mezbûre bana müyesser olmayub"* ifadesini kullanarak vermiş olduğu mallarını Aişe'den talep etmiş ve "muslihûn"un devreye girmesi ile 200 akçeye sulh yoluna gitmişlerdir.[1515] Aynı şekilde 18 Cemâziye'l-âhîr 1040 (22 Ocak 1631) tarihli kayıtta, Ankara yerleşiklerinden Ahmed b. el-Hâc Abdünnebi, Ömer b. el-Hâc Sinan'dan davacı olmuştur. Ahmed, Ömer huzurunda *"bundan akdem mezbûrun İsmihani nâm kızını babam bana nâmzed ettikde mezbûr Ömer'e 4.000 nakid akçe kendüye ağırlık ve 10 miskal bir altın cebe bilezik vermiş idi mezbûre bana müyesser olmayub babam dahi fevt olmağın meblağ-ı mezkûr ve bilezik zimmetinde kaldı"* diyerek sual olunmasını talep etmiştir. Ömer, iddiaları kabul etmemiş ancak davacı durumu şahitlerle ispatlayınca Ömer'in söz konusu para ve bileziği teslim etmesine karar verilmiştir.[1516] Bu belgedeki söz konusu şahitlerin ifadeleri dikkatli bir şekilde incelendiğinde, kız tarafına verilen 4.000 akçenin "ağırlık" adı altında kızın babasının kendisine, 10 miskal bir altın cebe bileziğin de nişan masraflarına sarf olunması için verildiği

[1514] AŞS. 24, 120-726.
[1515] AŞS. 24, 76-480.
[1516] AŞS. 24, 153-916.

anlaşılmaktadır. Öte yandan, belgede "nişan" ifadesinin geçmesi dikkat çeken başka bir ayrıntı olmuştur.

Bozulan nişan akidlerinden sonra kız tarafına verilen şeylerin iadesi hususunda gerek Ruha gerek Ankara kadı sicillerine yansıyan buraya kadar vermiş olduğumuz belge örneklerine bakıldığında, nişan esnasında erkek tarafınca Ruha'da "başlık" veya "kalın" adları altında, Ankara'da ise "ağırlık" adı altında kızın babası veyahut velisi durumundaki şahsa belli miktarda para, hayvan, kıymetli eşya gibi şeylerin verildiği görülmektedir. Bu durum ise, esasında İslâm'a aykırı olan, ancak kimi Müslüman toplumlarda terk edilmemiş olan "başlık" geleneğinin,[1517] 1629-1631 yıllarında her iki şehir toplumunda varlığını devam ettirdiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Söz konusu belgelerde dikkat çeken diğer bir husus, Ruha toplumunda rastlanılmayan, ancak Ankara toplumunda uygulandığı görülen nişan akdi esnasında kızın kendisine hediye olarak niteleyebileceğimiz para, tahıl gibi şeylerin verilmesidir. Öte yandan bu dava kayıtlarının ihtiva ettiği bilgiler, kız tarafına verilen başlık miktarları hususunda bir fikir edinmemize katkıda bulunması hasebiyle, bunların son derece önemli olduklarını belirtmekte fayda vardır.

İncelenen sicillerde, taraflar arasında meydana gelen nişan akidleri sonrasında bazen nişanlandığı kızla evlenmek istemeyen erkeğin kıza iftirada bulunduğu gibi bir durumla da karşılaşılmıştır. Nitekim böyle bir duruma Ankara kadı mahkemesi gündemine taşınan 5 Ramazan 1039 (18 Nisan 1630) tarihli dava kaydında tesadüf edilmiştir. Belgeden anlaşıldığına göre, Ankara kazasına tabi Oğulbeglu? isimli köy ahalisinden Hanife bt. Mustafa, mahkeme huzurunda, nice zamandır başka diyarda olan nişanlısı Ahmed b. İmam Müslüm'ün döndüğünde kendisiyle nikâhlanmamak için bahane olarak hakkında *bekâreti zâil olmuş* şeklinde iftirada bulunduğunu ve birtakım mallarını alarak firar ettiğini belirtmiştir. Dolayısıyla mahkemeden bilirkişi analar tarafından ahvalinin görülerek tahrir olunmasını talep etmiştir. Kadınlar, Hanife'nin bekâret alametinin yerinde olduğunu ve kendisine iftira edildiği yönünde bilgi vermişlerdir.[1518]

[1517] Taş, *Osmanlı Döneminde Urfa'da Sosyal Hayat (Mahkeme Kayıtlarına Göre 1850-1900)*, 90.
[1518] AŞS. 24, 74-470.

4. 1. 2. Nikâh

İslâm insanının kendini gerçekleştirebilmesi ve amacına ulaşabilmesi için kendi iradesi ile çabasının yanında dayanışma ve yardımlaşmaya da ihtiyacı vardır. İslâm'a göre söz konusu dayanışma ve yardımlaşma merkezden uzağa doğru aile, komşu, millet, ümmet ve insanlık daireleri içinde gerçekleşmektedir. Görüldüğü gibi dairelerin merkezinde aile bulunmaktadır ve aile temeli olmadan diğer unsurların oluşması, varlıklarını koruması mümkün değildir.[1519] Ailenin teşekkül edebilmesi için de evlilik gerekmektedir.[1520] Evlilik, başka bir cinsten iki insanın beraberliği neticesini doğuran bir akidle gerçekleşir ve buna "nikâh akdi" denir.[1521] İslâm hukukuna göre nikâh, tarafların ve şahitlerin iştirakiyle gerçekleştirilen medeni bir sözleşmedir. Muteber olması bakımından ayrıca resmî bir memur ya da din adamının huzurunda yapılmasına gerek yoktur.[1522] Ancak nikâh akdinin önemi ve toplum hayatında oynadığı rol dolayısıyla, bu akit ilk devirlerden itibaren gelişigüzel bir şekilde akdedilmemiş, onun hukukî yönünü bilen ve önüne gelen akitte bunun gerçekleşip gerçekleşmediğinin kontrolünü sağlayan bir meslek adamının huzurunda yapılmasına önem verilmiştir.[1523] Nitekim bu usul Osmanlı döneminde de devam ettirilmiştir.[1524]

Osmanlı Devleti'nde nikâhların, kadı tarafından veya kadıdan alınan izinnâme ile mahalle ya da köy imamları tarafından kıyılması esastı. Gayrimüslimlerin nikâhlarını ise ruhânî reisleri kıyardı.[1525] Burada kadı izninin aranmasındaki amaç tarafların evlenmelerine engel teşkil edecek bir durumlarının bulunmadığının yetkili bir hâkim tarafından tespit edilmesi içindir.[1526] Ebusuud

---

[1519] Hayrettin Karaman, "İslâm'ın Getirdiği Aile Anlayışı", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, (Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, 1992), 2: 385.
[1520] Kıvrım, *Şer'iye Sicillerine Göre XVII. Yüzyılda Konya ve Ayıntab Şehirlerinde Gündelik Hayat (1670-1680),* 154.
[1521] Ekrem Buğra Ekinci, "Osmanlı Hukukunda İzinnâme ile Nikâh", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları,* 2 (Güz 2006): 41.
[1522] Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku,* 85; Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, 1: 305.
[1523] Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku,* 85.
[1524] İsmail Kurt, "Şer'iyye Sicilleri ve Bâb-ı Meşihat (Şeyhü'l-İslâmlık) Kayıtları Işığında Osmanlı'da Nikâh Uygulamaları", *Dinlerde Nikâh Milletlerarası Tartışmalı İlmi Toplantı, İzmir 06-08 Nisan 2012* (İstanbul, 2012), 451.
[1525] Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku,* 89-90; Ekinci, "Osmanlı Hukuknda İzinnâme ile Nikâh", 49-50; Kurt, "Şer'iyye Sicilleri ve Bâb-ı Meşihat (Şeyhü'l-İslâmlık) Kayıtları Işığında Osmanlı'da Nikâh Uygulamaları", 451.
[1526] Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku,* 90.

Efendi'nin bazı fetvalarına göre ilk defa Kanunî Sultan Süleyman döneminde resmen izinnâme usulünden bahsedildiği belirtilmektedir. Ancak kadı'nın izinnâmesi nikâhın hukukî geçerliliği bakımından şart olmayıp nikâh akdi iki şahidin önünde icrâ edilebilirdi. Böylece XVI. yüzyıldan itibaren kadıdan izin alınmaksızın kıyılan nikâhlar geçersiz sayılmamış, ancak mahkemeler, bu gibi nikâhlara dair meydana gelen ihtilafları dinlemekten yasaklanmıştır.[1527] Osmanlı'nın son dönemlerine gelindiğinde izinnâmesiz nikâh akdinin yapılması yasaklanmış, aleniyet ve isbat kolaylığını sağlamak bakımından nikâh işlemlerinin tescil ettirilmesi zorunluluğu getirilmiş, kadı izni olmaksızın nikâh yapan ve yaptıran şahıslara ceza verilmesi öngörülmüştür.[1528]

Araştırmamızın konusunu teşkil eden yıllarda mahkeme huzurunda gerçekleştirilen nikâh akidleri hususuna ilişkin dava kayıtlarına Ruha ve Ankara sicillerinde rastlanılmıştır. Bu kayıtlardaki verilerden anlaşıldığına göre, evlenecek kızlar mahkemeye ya bizzat kendileri gelerek ya da vekillerini göndererek nikâhlarını kadıya akdettirmişlerdir. Ayrıca bu akidlerde mehr-i mu'accel ve mehr-i mü'eccel miktarları belirtilmiştir. Meselâ 21 Cemâziye'l-âhîr 1039 (5 Şubat 1630) tarihli kayda göre, Ankara'nın Keçihaymana Nahiyesine tabi Virancık köyünden Fatma bt. Hasan isimli bikr-i bâliğanın, mahkeme huzurunda, Hızır b. Nasuh için *"...on dört bin akçe mehr-i mu'accel ve sekiz bin akçe mehr-i mü'eccel olmak üzere babam mezkûr Hasan rıza ve ma'rifetiyle Allah u Te'âlâ emri ve hazret-i Peygamberimizin şer'-i şerifi üzere mezbûr Hızır'a tezvîcliğe vardım"* demesi ve bunu Hızır'ın kabul etmesiyle mahkemede nikâh akitleri gerçekleşmiştir.[1529] Evâil-i Şaban 1039 (16-25 Mart 1630) tarihli başka bir belgeye göre, Ruha şehrinden Nefise bt. Mehmed, nikâh için annesi Aişe bt. Şaban'ı vekil tayin etmiştir. Mahkemeye gelen Aişe, Nefise'yi nişanlısı olduğu anlaşılan Ali b. Satılmış'a akd-i nikâh ettirmiştir.[1530]

[1527] Kıvrım, *Şer'iyye Sicillerine Göre XVII. Yüzyılda Konya ve Ayıntâb Şehirlerinde Gündelik Hayat (1670-1680),* 154; Ekinci, "Osmanlı Hukuknda İzinnâme ile Nikâh", 47, 60.

[1528] Ekinci, "Osmanlı Hukuknda İzinnâme ile Nikâh", 60; Kurt, "Şer'iyye Sicilleri ve Bâb-ı Meşihat (Şeyhü'l-İslâmlık) Kayıtları Işığında Osmanlı'da Nikâh Uygulamaları", 451.

[1529] AŞS. 24, 42-283; benzer nikâh akdi için bkz. AŞS. 24, 129-775.

[1530] Nefise ile Ali'nin mahkemede gerçekleştirilen nikâh akdini aynen aktarıyoruz. *"Nefs-i Ruha'dan Nefise bt. Mehmed nâm bikr-i bâliğa tarafından nikâh-ı âtîü'z-zikre vekâleti Mehmed b. Ali ve Hoca b. Zülfikar nâm Müslümanlar şehadetleriyle sabit olan validesi Aişe bt. Şaban nâm hatun vekâleten ve*

Osmanlı toplumunda nikâh akitleri mahkemede kadı huzurunda gerçekleştirildiği gibi, kimi mahkeme kayıtlarındaki veriler incelendiğinde, bir kısım nikâhların aileler arasında akdedilip sonradan mahkemeye müracaat edilerek kayıt altına alındığı görülmektedir. Nitekim bu hususa ilişkin belge örneklerine Bursa[1531] ve Ankara kadı sicillerinde rastlanılmıştır. Meselâ, 22 Receb 1039 (7 Mart 1630) tarihli belgeye göre, esasında Murtazabad kazasına bağlı Kazgan? köyünden olup Ankara şehrinde ikamet eden Aişe bt. el-Hâc Dede Balî tarafından kardeşi Ahmed vekil tayin edilmiştir. Mahkeme huzuruna gelen Ahmed, Aişe'yi seksen gün önce 60 adet tamü'l-vezn guruş mehr-i muaccel ve 40 dirhem gümüş mehr-i müeccel ile Muhammed b. Bektaş'a akd-i nikâh ettirdiğini, hâlâ Muhammed'in *menkûhesi* olduğunu belirtmiş, bunu Muhammed'in tasdik etmesiyle de ikrarları sicile kaydedilmiştir.[1532] Burada bir hususu belirtmekte fayda vardır. Kadı'nın haberi ve izni olmaksızın hocalar huzurunda kıyıldıkları anlaşılan ve sonradan kızı vekâleten temsil eden şahıslarca mahkemeye başvurularak kayıt altına aldırılan söz konusu nikâhların bu şekilde kıyılmalarında, yerleşim birimlerinin de etkisinin olduğu düşünülmektedir.

Büluğ çağına gelen kızlar, mezhepler arasında görüş ayrılıkları olmakla birlikte, Hanefî Mezhebi'ne göre velilerinin rızasını almaksızın istedikleriyle evlenebilirler. Ancak Hanefî hukukçulardan İmam Muhammed, büluğa eren kızların kendi rızalarına ilaveten velilerinin iznini de şart koşmuş ve bu görüş Osmanlı'da 951 (1544) tarihinden itibaren zamanın ihtiyaçlarına daha uygun görülerek kadılar veli izni olmayan nikâhtan menedilmişlerdir.[1533] Bununla birlikte yetişkin kızlara tanınan hürriyet, yaşı küçük olan çocuklara verilmemiştir. Nitekim geleneksel İslâm hukukçularının çoğunluğu, evliliğin muteber olabilmesi için ergenliğin gerekli bulunmadığını, veli ya da bunun vekili tarafından evlendirilen küçüğün nikâhının

---

velâyeten mahfil-i şer'-i şerîfe gelüb mezbûre Nefise'nin hâtibi olan Ali b. Satılmış mahzarında bast-ı kelimat idub mezbûre Nefise ve hâlâ vekâlet ve velâyetim hasebiyle iki bin akçe mehr-i mu'accel ve iki bin akçe mehr-i mü'eccel ve nikâh-ı şer' ile işbu Ali'ye verdim tezevvüc ve tenkîh eyledim dedikde mezbûre Aişe'nin kelimât-ı meşrûhasına bi'l-muvâcehe mezbûr Ali tasdik ve nikâh-ı şer'î ve mehr-i merkūm ile mezbûre Nefise'yi aldım kabul eyledim deyu mu'terif olub tarafından …? ve kabul bulunub nikâhları mun'akıd olmağın vâki'ü'l-hâl rıza ve talebleriyle kayd-ı sicil olundukdan sonra bu vesika ketb olunub…", UŞS. 207, 71-156.

[1531] BŞS. B51, 113b-1088.

[1532] AŞS. 24, 55-354; benzer mahkeme kayıtları için bkz. AŞS. 24, 17-118; AŞS. 25, 47-245.

[1533] Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku,* 97.

geçerli olduğunu kabul etmişlerdir.[1534] İncelenen kimi dava kayıtlarında da küçük yaştaki kız çocuklarının velileri tarafından evlendirildiklerini görmek mümkündür. Meselâ, Bursa kadı mahkemesine taşınan evâsıt-ı Şevval 1040 (13-22 Mayıs 1631) tarihli belgeye göre, Hindî taifesinden olup Bursa'da sakin olan el-Hâc Murad b. Mardin, küçük yaşta olan kızı Halime'yi 43 guruş mehr-i müeccel ile Şam civarında sakin olup Benî Tarîk kabilesine mensup Abdünnebi b. Murad'la evlendirmiştir. [1535]

Bilindiği üzere çocuk yaşta baba ve dedelerinin dışındaki velileri tarafından evlendirilen küçükler, buluğa erdiklerinde buluğ muhayyerliği hakkını kullanmakta ve diledikleri takdirde nikâhlarını feshettirmektedirler.[1536] Nitekim bu haklarını kullanarak nikâhlarını feshettiren şahıslarla ilgili Ankara'da 1040 yılının Muharrem ayında (Ağustos/Eylül 1630) mahkemeye intikal eden kayıtları örnek gösterebiliriz. Belgelere göre, Fatma bt. Ahmed isimli bikr-i bâliğa mahkemeye müracaat ederek, *li-ebeveyn* emmisi İbrahim Bâşe'nin, kendisini küçük yaşta bir çocuk iken diğer emmisi Mahmud'un oğlu Osman'a nikâh ettirdiğini, dolayısıyla buluğa erdiğini belirterek söz konusu nikâhı kabul etmeyip feshettiğini beyan etmiştir.[1537]

Yukarıda temas edilen hususun yanı sıra, kimi mahkeme kayıtları, baba veya dedesi dışındaki aile büyükleri tarafından zorla nikâhlanmak istenen kızların da olduğunu ve bu kızların mahkemeye başvurarak nikâha itiraz ettiklerini yansıtmaktadır. Meselâ 4 Cemâziye'l-evvel 1039 (20 Aralık 1629) tarihli kayda göre, Ruha yerleşiklerinden Hatun bt. Hamza nâm "bikr-i mürâhika"[1538] mahkemeye başvurarak Halidî aşiretinden olan halası Mercan bt. Süleyman'dan davacı olmuştur. Hatun, hakk-ı terbiyesine annesi Gülli bt. Babekî Maksud'un müstahak olduğunu, ancak Mercan'ın bir yabancının *taht-ı nikâhında* iken kendisini yanına alıp zorla oğlunun oğlu olan İskender isimli küçük yaştaki çocuğa nikâhlamak istediğini, dolayısıyla nikâha rızasının olmadığını belirterek annesinin yanında kalmak için izin istemiştir. Mahkeme Mercan'ın, Hatun'un rızası olmadıkça onu zorla nikâhlamaya

[1534] Kurt, *Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1876): Sosyo-Ekonomik Yapı, Gelenek ve Görenekler,* 34; Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku,* 1: 311.
[1535] BŞS. B51, 103b-979.
[1536] Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku,* 96.
[1537] AŞS. 24, 112-692; AŞS. 24, 170-985.
[1538] Büluğun asgarî ve azamî hadleri arasındaki kişi "mürâhik" olarak anılmaktadır. Burada geçen asgarî haddin kızlarda 9, erkeklerde 12 yaş; azamî haddin ise İbn Abbas ve Ebu Hanife'ye göre erkeklerde 18, kızlarda 17 yaş, diğer müctehidlere göre ise her iki cins için de 15 yaş olup tercih edilen görüşün bu olduğu belirtilmektedir. Bkz. Karaman, Mukayeseli İslâm Hukuku, 1: 259-260.

kadir olmadığına, bir yabancının *taht-ı nikâhında* olduğundan Hatun'un terbiyesinde hakkının bulunmadığına ve Hatun'un annesine teslim edilmesine karar vermiştir.[1539] Aynı şekilde gurre-i Ramazan 1039 (14 Nisan 1630) tarihli başka bir dava kaydına göre, Ruha'da Benî Tarîk taifesine mensup Hadice bt. Ganem isimli bikr-i bâliğa, mahkeme huzurunda, bir akçesini dahi görmediği amcası Cuma b. Zeynal'in kendisini 7-8 yaşlarındaki oğlu Ali'ye zorla nikâhlamak istediğini ve kendisinin buna rıza göstermeyip başka bir Müslümana nikâhla varmak istediğinde amcasının engel olduğunu belirterek davacı olmuştur. Mahkeme, Cuma'nın, Hadice akîle ve bâliğa olduğundan rızası olmadıkça onu zorla nikâhlayamayacağına karar vererek Cuma taarruzdan men edilmiştir.[1540]

Buraya kadar verilen belge örneklerine bakıldığında, farklı coğrafî noktalarda konumlanan gerek Ruha gerek Ankara toplumlarında amca, hala çocukları gibi yakın akrabalar arasında evliliklerin yapıldığı ya da yapılmaya çalışıldığı dikkat çeken başka bir ayrıntı olmuştur. Öte yandan, evliliğe ilişkin sicil kayıtlarında karşılaşılan ve burada temas etmek istediğimiz bir konu da yeniden evlenmek isteyen kadınlara mahkemeden verilen izinle ilgilidir. Bilindiği üzere İslâm; ailenin, neslin ve ahlaki değerlerin korunmasına büyük bir özen göstererek nesebin tespiti için gerek boşanma gerekse kocanın vefatından sonra kadının yeniden evlenebilmesi için, çeşitli durumlara göre değişen ve "iddet" olarak adlandırılan bir süre beklemesini zorunlu tutmuştur. Bu süre bitmeden evlenen kadınların yapmış oldukları evlilikler ise feshedilmekteydi. Dolayısıyla önceden evlenip bu evliliği sona eren kadınlar, tekrar evlenmek istediklerinde kadıdan izin almak ve izin alırken iddetlerinin bittiğini ispat etmek zorunda idiler.[1541] Nitekim bu hususa ilişkin belge örneklerine Ankara kadı sicillerinde tesadüf edilmiştir. Meselâ, 28 Cemâziye'l-evvel 1039 (13 Ocak 1630) tarihli kayda göre, Zâimü'l-vakt Musa Subaşı, mahkeme huzuruna getirdiği Abdurrahman b. İbrahim'in, Hatun bt. Hızır'ı iddet-i şer'iyyesi tamam olmadan nikâhladığını iddia ederek davada bulunmuştur. Hatun, önceden kocası olan Mustafa'dan boşandıktan sonra iddetinin tamam olduğunu, Abadurrahman'la *izn-i*

[1539] UŞS. 207, 14-27.
[1540] UŞS. 207, 89-199.
[1541] Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku,* 123; Taş, *Osmanlı Döneminde Urfa'da Sosyal Hayat (Mahkeme Kayıtlarına Göre 1850-1900)*, 76.

şer'le nikâhlandığını belirterek iddetinin bittiği ve üç kere hayız gördüğüne dair yemin etmiştir. Bunun üzerine subaşı mahkemece davadan men edilmiştir.[1542]

4. 1. 3. Çok Eşlilik

Bir erkeğin aynı anda birden çok kadınla yapmış olduğu çok eşlilik "polijini" ve bir kadının birden fazla erkekle evlenmesi "poliandri (polyandrie)" olarak adlandırılmaktadır. "Poligami (polygamie)" ise polijini ve polyandrieyi kapsayan genel bir terim olup kelimenin meşhur kullanımı ile polijini kastedilmektedir. Gerek gelenek gerek kültürel gerekse dinî değerler polyandrieye izin vermediğinden Osmanlı toplumunda bu evlilik tipini gözlemlemek mümkün değildir ve söz konusu toplumda polijini yani çok karılık için "taaddüd-i zevcât" tabiri kullanılmıştır.[1543]

Çok kadınla evlilik, sadece İslâm toplumlarına has bir özellik olmayıp geçmişten bu yana var olan bir olgudur. İslâmiyet'ten önce Türklerde kocanın genellikle tek kadınla evli olduğu, bununla birlikte ilk hanımın rızası ve çocuğun olmaması durumunda ya da zengin kişilerin ikinci bir kadınla da evlendikleri belirtilmektedir.[1544] İslâm dini de toplumda tek kadınla evliliği teşvik etmiş, bununla beraber çok eşliliği yasaklamamış, ancak dörde kadar evliliğe müsaade ederek bu müsaadeyi bazı şartlara bağlamıştır.[1545]

Osmanlı toplumunda da çok eşliliğe rastlanılmaktadır, ancak gerek arşiv kaynakları gerek seyahatname türündeki kaynaklar İslâm'ın izin verdiği çok eşliliğin sanılanın aksine toplumda yaygın olmayıp tek eşliliğin hâkim olduğunu

---

[1542] AŞS. 24, 32-225; ayrıca iddet süresi dolan Zülfî isimli kadına Yusuf b. İbrahim'le evlenmesi için mahkemece izin verilmesine dair bkz. AŞS. 24, 25-176.

[1543] Abdurrahman Kurt, "Osmanlı Toplumunda Poligami", *Osmanlı: Toplum,* ed. Güler Eren (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 5: 397; Hayri Erten, *Konya Şer'iyye Sicilleri Işığında Ailenin Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı (XVIII. Y.Y. İlk Yarısı),* 1. bs. (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001), 55; Ömer Düzbakar, "Osmanlı Toplumunda Çok Eşlilik: 1670-1698 Yılları Arasında Bursa Örneği", *OTAM,* 23 (Bahar 2008): 85.

[1544] Ali Güler, "İlk Yazılı Türkçe Metinlerde Aile ve Unsurları", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi,* (Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, 1992), 1: 72; Erten, *Konya Şer'iyye Sicilleri Işığında Ailenin Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı (XVIII. Y.Y. İlk Yarısı),* 56.

[1545] Kevser Kâmil Ali vd., "Çok Evlilik", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993). 8: 366; Erten, *Konya Şer'iyye Sicilleri Işığında Ailenin Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı (XVIII. Y.Y. İlk Yarısı),* 56; Said Öztürk, "Osmanlı'da Çok Evlilik", *Türkler,* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 10: 375; ayrıca İslâmî yönden çok kadınla evlilik hakkında geniş bilgi için bkz. Semra Ulaş, "İslâm'da Çok Kadınla Evlilik", *İslâmi Araştırmalar,* VI/1 (1992): 52-63; Ali Öge, "Çok Eşle Evlilik Konusuna Kısa Bir Bakış", *Mehir,* 2 (1998): 105-108.

göstermektedir.[1546] Nitekim Anadolu'nun farklı şehirlerinde eş sayılarını tespit etmek amacıyla kaynak olarak kullanılan terekeler üzerinde yapılan kimi çalışmaların da bu durumu teyit ettiği görülmektedir. Meselâ bazı çalışmalarda belirtilen çok eşlilik oranları şu şekildedir: Ankara'da 1700-1730 yıllarında % 12;[1547] Bursa'da 1489-1640 yılları arasında % 4,5;[1548] 1670-1698 yılları arasında % 8,2;[1549] 1839-1876 yılları arasında % 2,2;[1550] Çorum'da 1863-1876 yılları arasında % 7,6;[1551] Edirne'de 1545-1659 yılları arasında % 7,18;[1552] İstanbul'da 1885-1906 yılları arasında % 2,51- 2,16; güneyin Türkmen aşiretlerinde % 3;[1553] Kayseri'de 1700-1730 yılları arasında % 8, 69;[1554] Konya'da 1699-1750 yılları arasında % 12,4;[1555] Tokat'ta 1771-1810 yılları arasında % 15,74[1556] ve Urfa'da 1850-1900 yılları arasında % 12,7[1557] şeklindedir. Öte yandan Marcus'un vermiş olduğu bilgilerden, XVIII. yüzyılda bir Osmanlı şehri Halep'te de çok eşliliğin yaygın olmadığını öğrenmekteyiz.[1558]

[1546] Ahmet Tabakoğlu, "Osmanlı Toplumunda Aile", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, (Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, 1992), 1: 93; Ömer Demirel vd., "Osmanlılarda Ailenin Demografik Yapısı", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, (Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, 1992), 1: 102; Said Öztürk, "Osmanlı Toplumunda Çok Evliliğin Yeri", *Osmanlı: Toplum,* ed. Güler Eren (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 5: 408; Düzbakar, "Osmanlı Toplumunda Çok Eşlilik: 1670-1698 Yılları Arasında Bursa Örneği", 92; Ortaylı, XVI. yüzyıl sonunda Türkiye'den geçen yabancı seyyahlardan Alman papazı Salomon Schweigger'in söz konusu husus hakkındaki gözlemlerini *"Türkler dünyaya, karıları da onlara hükmeder. Türk kadını kadar gezen, eğleneni yoktur. Çok karılılık yoktur. Herhalde bu işi denemiş, dert ve masrafa neden olduğunu anlayıp vazgeçmişler. Boşanma pek görülmüyor. Çünkü boşanırken erkek para ve eşya veriyor ve kız çocuk anaya kalıyor"* şeklinde naklederek Osmanlı toplumunda XVI. yüzyılda çok eşliliğin pek yaygın olmadığına işaret etmektedir. Bkz. Ortaylı, "Anadolu'da XVI. Yüzyılda Evlilik İlişkileri Üzerine Bazı Gözlemler", 37.

[1547] Ömer Demirel, "1700-1730 Tarihlerinde Ankara'da Ailenin Niceliksel Yapısı", *Belleten,* LIV/211 (Aralık 1990): 950.

[1548] Hüseyin Özdeğer, *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri,* (İstanbul: İ.Ü. Rektörlük Yayın, 1988), 45.

[1549] Düzbakar, "Osmanlı Toplumunda Çok Eşlilik: 1670-1698 Yılları Arasında Bursa Örneği", 96.

[1550] Kurt, *Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1876) –Sosyo-Ekonomik Yapı, Gelenek ve Görenekler-*, 117.

[1551] Ömer Demirel, "Osmanlı Dönemi Çorum'da Ailenin Demografik Yapısı", *Uluslararası Osmanlı'dan Cumhuriyete Çorum Sempozyum (23-25 Kasım),* (Çorum: Çorum Belediyesi Yayınları, 2008), 3: 1359.

[1552] Ömer Lütfi Barkan, "Edirne Askerî Kassamı'na Ait Tereke Defterleri (1545-1659)", *Belgeler*, III/5-6 (1966): 13.

[1553] Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, 117-118.

[1554] Muhiddin Tuş, "Kayseri Tereke Defterleri Üzerine Bir Araştırma", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 4 (1998): 163.

[1555] Erten, *Konya Şer'iyye Sicilleri Işığında Ailenin Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı (XVIII. Y.Y. İlk Yarısı),* 59.

[1556] Rifat Özdemir, "Tokat'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı (1771-1810), *Belleten*, LIV/211, (1990): 1016.

[1557] Taş, *Osmanlı Döneminde Urfa'da Sosyal Hayat (Mahkeme Kayıtlarına Göre 1850-1900)*, 81.

[1558] Marcus, *Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şehri Halep,* 261.

Kadı sicillerinde dağınık halde bulunan ve bazı büyük şehirlerde müstakil defterler halinde düzenlenerek muhafaza edilen tereke kayıtlarında[1559] ölen şahısların mirasçıları belirtildiğinden eş sayılarına ulaşılabildiğine yukarıda temas etmiştik. Bu bağlamda ele aldığımız yıllarda terekelerdeki mirasçılardan hareketle Ruha, Bursa ve Ankara'da çok eşlilik oranlarını tespit etmeye çalışacağız. Nitekim söz konusu yıllarda sicillere geçen Ruha'da 11; Bursa'da 4'ü kadınlara ait olmak üzere 14 ve Ankara'da 3 tereke kaydına rastlanılmış olup, kadınlara ait olanlar dışındaki tereke sahipleri ile bunların eş ve çocuk sayıları aşağıda tablo halinde gösterilecektir:

Tablo 13: 1629-1631 Yılları Arasında Ruha, Bursa ve Ankara'da Tereke Sahipleri ile Bunların Eş ve Çocuk Sayıları

Şehirler	İsim ve Unvan	Eş Sayısı	Çocuk Sayısı
Ruha	Kasım Beşe nâm yeniçeri	Belirtilmemiş	Belirtilmemiş
	Dergâh-ı 'âlî kullarından Muslî Bey	Belirtilmemiş	Belirtilmemiş
	Topî Mehmed Beşe	Belirtilmemiş	Belirtilmemiş
	Dergâh-ı 'âlî yeniçerilerinden Osman Beşe	Belirtilmemiş	Belirtilmemiş
	Dergâh-ı 'âlî yeniçerilerinden Hüseyin Halife	Belirtilmemiş	Belirtilmemiş
	Der 'âlî yeniçerilerinden Hüseyin Beşe	Belirtilmemiş	Belirtilmemiş
	Der'âlî yeniçerilerinden Arnavud Hasan Beşe	Belirtilmemiş	Belirtilmemiş
	Dergâh-ı 'âlî kullarından Derbeder Uğurlu Bey	1	Belirtilmemiş
	Gerz Mehmed Bölükbaşı	Belirtilmemiş	Belirtilmemiş
	Mustafa Bölükbaşı	Belirtilmemiş	Belirtilmemiş
	Ramazan Bey	Belirtilmemiş	Belirtilmemiş
Bursa	El-Hâc Ebubekir b. Ahmed	1	3
	Ali b. Yahya	2	1
	Yusuf b. Mehmed	2	1
	Kazıklıoğlu demekle ma'rûf Osman	Belirtilmemiş	Belirtilmemiş
	Mehmed Çavuş b. Sarı Ali Çavuş	1	3
	Karamanî el-Hâc Mehmed b. İbrahim nâm mütevelli	3	0
	Hızır Çavuş b. Mehmed	1	2
	Mustafa b. Muzaffer	Belirtilmemiş	Belirtilmemiş
	El-Hâc Hanefi b. el-Hâc Mehmed	1	5
	Mehmed Çelebi b. İbrahim Beşe	Belirtilmemiş	Belirtilmemiş
Ankara	İbrahim Beşe	Belirtilmemiş	Belirtilmemiş
	İbrahim Paşa	Belirtilmemiş	En az 1
	El-Hâc Mahmud Bey	2	4

Tablodaki verilere bakıldığında Ruha sicillerinde tespit edilen 11 terekeden 10 tanesinin askerî sınıfa mensup olanlara ait olduğu görülmektedir. Ancak, kayıtlarda bunların vârisleri belirtilmediğinden, evli olup olmadıkları, diğer bir ifadeyle gerek eş gerek çocuk sayıları hakkında herhangi bir malumata ulaşılamamıştır. Bununla birlikte kimi dava kayıtlarındaki detaylar bize söz konusu

[1559] Demirel, "1700-1730 Tarihlerinde Ankara'da Ailenin Niceliksel Yapısı", 945.

şahıslardan Derbeder Uğurlu Bey'in tek eşli olduğunu göstermiştir.[1560] Görünürde vârisi olmadığı belirtilen ve askerî sınıfa mensup olmadığı anlaşılan Ramazan Bey'in ise evli olup olmadığı bilinmemektedir. Dolayısıyla gerek Ruha kadı mahkemesine yansıyan tereke kayıtlarının sayıca az olması gerek tereke sahiplerinin şehre başka yerlerden gelmiş olabilme ihtimallerinin göz önünde tutulması[1561] gerekse de bunların vârislerinin belirtilmemesi gibi nedenler hasebiyle, incelenen yıllarda tereke kayıtlarındaki verilerden şehirdeki çok eşliliğin ne oranda olduğunun tespitini yapmak ya da bir fikirde bulunmak mümkün olamamıştır.

Araştırmamızın konusunu teşkil eden diğer bir şehir Bursa'da tespit edilen 10 tereke sahibinden 3'ünün tek eşli; 2'sinin iki eşli ve 1'inin üç eşli olmak üzere 3'ünün çok eşli olduğu; Ankara'da ise üç tereke sahibinden 1'inin çok eşli olduğu görülmektedir. Bursa'da üç kişinin, Ankara'da bir kişinin vârisleri belirtilmediğinden evli olup olmadıkları bilinmemektedir. Bu iki şehirde de mahkemeye intikal eden tereke kayıtlarının az olması bize söz konusu şehirlerde çok eşliliğin ne oranda olduğunu sağlıklı bir şekilde tespit etmemize olanak sağlamamıştır. Diğer taraftan bu iki şehir sicillerinde terekeler dışındaki bazı dava kayıtlarında çok eşliliğe rastlanılmış olup, bu kayıtlar sayesinde Bursa'da 4, Ankara'da 1 şahsın daha çok eşli olduğu tespit edilebilmiştir. Dolayısıyla gerek bu şahısların gerek yukarıda zikredilen çok eşli şahısların bazı özellikleri aşağıdaki tabloda gösterilerek bu verilerden hareketle bir nebze de olsa çok eşliliğin nedenleri üzerinde bir değerlendirmede bulunmak mümkün görünmektedir.

Tablo 14: 1629-1631 Yılları Arasında Bursa ve Ankara'da Tespit Edilen Çok Eşli Erkekler ve Bunların Bazı Özellikleri

Şehir	**İsim ve Unvan**	**Mahalle/Köy**	**Eş Sayısı**	**Çocuk Sayısı**			**Servet**
				Kız	**Erkek**	**Toplam**	
	Ali b. Yahya[1562]	Bursa'ya tâbi' Değirmenlikızık nâm karye	2	1 (sağire)	X	1	14.268 akçe
	Yusuf b. Mehmed[1563]	Bursa'ya tâbi' Fidyekızığı nâm	2	X	1	1	306.951 akçe

[1560] UŞS. 207, 122-278; UŞS. 207, 140-313.
[1561] Nitekim gerek tereke sahiplerinin neredeyse tamamının askerî sınıfa mensup olması gerek kayıtlarda bu şahıslardan üçünün ve söz konusu sınıftan olmayan diğer şahsın şehirdeki bazı hanlarda vefat ettiklerinin belirtilmesi bu ihtimal üzerinde durmamızı güçlendirmektedir. Bkz. UŞS. 207, 263-558; UŞS. 207, 272-576; UŞS. 207, 288-601; UŞS. 207, 345-719.
[1562] BŞS. B55, 93b-628.
[1563] BŞS. B55, 96b-647.

		karye					
Bursa	Mütevelli Karamanî el-Hâc Mehmed[1564]	Kız Yakub Mahallesi	3	X	X	0	102.453 akçe
	Receb Subaşı[1565]	Hamza Bey Mahallesi	4	Belirtilmemiş	En az 1 (sağir)	En az 1	Bilinmiyor
	El-Hâc Ali b. Yusuf[1566]	Mücellidî Mahallesi	2	2	3	5	Bilinmiyor
	Muharrem b. el-Hâc Abdullah[1567]	Karaca Ahmed Mahallesi	2	1 (sağire)	1 (sağir)	2	Bilinmiyor
	Osman b. Bestan[1568]	Kurdoğlu Mahallesi	2	2	1 (sağir)	3	Bilinmiyor
Ankara	El-Hâc Mahmud Bey[1569]	Bostanî Mahallesi	2	2	2	4	178.425 akçe
	Mahmud nâm kimesne[1570]	Keçikli Mahallesi	3	Belirtilmemiş	Belirtilmemiş		Bilinmiyor

Tablodaki verilerden de anlaşılacağı üzere Bursa'da çok eşli olan 7 kişiden 5'i; Ankara'da 2 kişiden 2'si mahallede sakin iken, Bursa'da 2 kişi kırsal kesimde ikamet etmekteydi. Bu veriler bize birden fazla evlilik yapanların çoğunun mahalle kesimlerinde sakin olduklarını göstermektedir. Ancak gerek Bursa gerek Ankara kadı sicillerine yansıyan çok eşlilikle ilgili dava kaydının az olması hususu göz önüne getirildiğinde, eldeki verilerden yola çıkılarak çok eşliliğin bu yerleşim ünitelerinin mahalle ya da kırsal kesimlerinde daha yoğun olduğunu söylemek gibi bir genellemede bulunmak sağlıklı bir değerlendirme olmayacaktır.

Bilindiği üzere Osmanlı toplumunda kişileri çok evliliğe iten temel sebep nesebin devamlılığını sağlama ve çocuk sahibi olma isteğidir. Evlilikte çocuğun olmamasının sebeplerinin kadından kaynaklandığı düşüncesi hâkimdir. Bu nedenle ilk evliliklerinden çocuk sahibi olamayan erkekler ikinci ve üçüncü eş ile evlenme yoluna gitmektedir.[1571] Nitekim yapılan bazı çalışmalarda da çok eşliliğin temel

[1564] BŞS. B46, 78b-400.
[1565] BŞS. B110, 11b-66.
[1566] BŞS. B55, 40a-232.
[1567] BŞS. B55, 74b-486.
[1568] BŞS. B55, 106a-713.
[1569] AŞS. 24, 225-1151.
[1570] AŞS. 24, 113-695.
[1571] Demirel, "1700-1730 Tarihlerinde Ankara'da Ailenin Niceliksel Yapısı", 951; Öztürk, "Osmanlı Toplumunda Çok Evliliğin Yeri", 408; Düzbakar, "Osmanlı Toplumunda Çok Eşlilik: 1670-1698 Yılları Arasında Bursa Örneği", 91.

nedeni olarak eşlerin çocuğunun olmaması olduğu ifade edilmektedir.[1572] Tablo 13'deki verilere bakıldığında Bursa'da üç eşli Mütevelli Karamanî el-Hâc Mehmed'in hiç çocuğunun olmaması, iki eşli Ali b. Yahya'nın ise sağire bir çocuğa sahip olması, bu şahısların çok eşliliği tercih etmelerinde çocuk sahibi olma isteklerinin etkili olabileceği ihtimalini göstermektedir. Öte yandan, gurre-i Cemâziye'l-evvel 1039 (17 Aralık 1629) tarihli belgeden anlaşıldığına göre, dört eşli merhum Receb Subaşı'nın sadece sağir bir çocuğa sahip olduğu kuvvetle muhtemeldir.[1573] Dolayısıyla dört eşli Receb Subaşı'nın küçük yaşta tek bir çocuğunun olduğunu varsayacak olursak söz konusu şahsın da çok eşliliği tercih etmesinde aynı nedenin etkili olduğunu söylemek mümkündür.

Kocanın birinci eşinden erkek çocuğunun olmayışı durumunu da çok eşlilik nedenleri arasında göstermek mümkündür. Meselâ yukarıdaki tabloda zikredilen şahıslardan iki eşli merhum Osman b. Bostan'ın çocuklarının 2'si kız, 1'i erkektir. Belgede bu şahsın erkek çocuğunun sağir olarak belirtilmesi;[1574] yine evâil-i Zi'l-hicce 1039 (12-21 Temmuz 1630) tarihli kayıtta, vefat eden iki eşli el-Hâc Ali b. Yusuf'un üç erkek çocuğunun bir eşinden olduğunun anlaşılması,[1575] söz konusu kişilerin ikinci evliliklerini erkek çocuğa sahip olmak amacıyla gerçekleştirmiş olabileceklerine işaret etmektedir.

Son olarak bir hususa temas etmekte fayda vardır. Tabloda görüldüğü üzere çok eşli şahıslardan sadece dördünün serveti tespit edilebildiğinden, çok fazla evlilikte ekonomik faktörlerin ne derece etkili olduğunu sağlıklı bir şekilde değerlendirmek mümkün görünmemektedir.

4. 2. MEHİR

Sözlükte "ücret" anlamını taşıyan mehir (mehr), bir fıkıh terimi olarak evlenirken erkeğin kadına verdiği para veya malı ifade etmektedir. Mehir, bir ömür boyu beraber yaşama isteğinin, erkeğin kendisiyle evlenen kadına talebinin sembolik alameti olup hediye kabilindendir. Kur'ân-ı Kerîm'de kadınlara mehirlerinin

[1572] Demirel, "1700-1730 Tarihlerinde Ankara'da Ailenin Niceliksel Yapısı", 950-951.
[1573] BŞS. B110, 11b-66.
[1574] BŞS. B55, 106a-713.
[1575] BŞS. B55, 40a-232.

verilmesi gerektiği ile ayrıca hadislerde bununla ilgili fıkhî hükümlerin ayrıntılarının yer aldığı belirtilmektedir.[1576] İslâm hukukçularının ekseriyeti *sadâk* olarak da zikredilen mehri, muteber bir şekilde gerçekleştirilen evlenme akdinin meydana getirdiği sonuçlardan biri olarak değerlendirmektedir.[1577]

İslâm hukukuna göre, satışı ve kullanılması yasak olmayan her şey, meselâ menkul veya gayrimenkul bir mal, herhangi bir hayvan, bir menfaat mehrin konusunu teşkil edebilir. Başka bir ifadeyle erkeğin kadına mehir olarak verdiği şey, dinen yasak olmamalı ve belli bir maddi değeri bulunmalıdır. Mehir miktarının alt ve üst sınırları hususunda ise farklı görüşlerin olduğu belirtilmektedir. Buna göre, Şafiî ve Hanbelîler mehrin en düşük miktarını belirlemezken, Hanefîler bu miktarı 10 dirhem gümüş; Malikîler halis altından bir dinarın dörtte biri, halis gümüşten de 3 dirhem olarak tayin etmişlerdir. İslâm hukukunda mehrin azamî haddi hususunda ise muayyen bir miktar zikredilmemiştir. Mehir, nikâh akdi esnasında taraflarca tespit edilip edilmemesine göre *mehr-i müsemmâ* ve *mehr-i misl* olmak üzere ikiye ayrılır. Taraflarca miktarı tespit edilen mehre, mehr-i müsemmâ; kızın babası tarafından benzer şartları taşıyan kadınların mehri esas alınarak tespit edilen mehre ise mehr-i misl denilmektedir. Zira evlenme akdinde mehir tesbit edilmemişse, hiç mehir verilmeyeceği kararlaştırılmışsa, mehir olarak belirlenen şey mehrin konusuna uygun değilse veya *nikâh-ı şiğâr* olarak anılan takas evlenmesi söz konusu ise kadına mehr-i misl verilmesi gerekmektedir. Başka bir ifade ile söz konusu durumlarda kadın bu mehri almaya hak kazanır. Mehir, ödeme vaktine göre de ikiye ayrılmakta olup İslâm hukuku, mehrin tamamının peşin olarak ödenmesini şart koşmamıştır. Akit esnasında peşin olarak ödenen mehre *mehr-i muaccel*; bir kısmının ya da tamamının muayyen bir vadeye bağlanmış olduğu mehre *mehr-i müeccel* denir. Kadın kendi iradesiyle mehir hakkının ilerde belirlenen bir tarihe bağlanmasına razı olduğu için tayin edilen vade gelmeden önce mehrini talep edemez. Mehr-i müeccel için muayyen bir müddet

[1576] Mehmet Akif Aydın, "Mehir", *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28: 389; Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku,* 1: 346.
[1577] Cin vd., *Türk Hukuk Tarihi*, 516.

zikredilmemişse, mehir talak veya eşlerden birinin vefatına kadar müeccel sayılmaktadır.[1578]

Araştırmamızın konusunu teşkil eden 1629-1631 yıllarında Ruha, Bursa ve Ankara kadı mahkemelerine taşınan gerek tereke kayıtları gerek nikâh akidleri gerek boşanma davaları gerekse de mirasla ilgili incelemeye alınan dava kayıtlarından, mehir miktarlarının zikredildiği belge sayısı Ruha sicillerinde 9; Bursa sicillerinde 72 ve Ankara sicillerinde 9 olarak tespit edilmiştir. Bu belgelerdeki verilerden, mehr-i muaccelleri zikredilen kadınların sayısı Ruha'da 2; Bursa'da 1 ve Ankara'da 7 olarak tespit edilmiş olup, söz konusu mehrin Ruha'da nakit para; Bursa'da çeşitli eşyalar,[1579] Ankara'da ise genelde nakit para olmak üzere yine çeşitli eşyalar[1580] ya da taşınmaz mal[1581] olarak verildiği göze çarpmaktadır. Öte yandan, her üç şehir toplumunda kadınlara verilen mehr-i müeccelin umumiyetle nakit para olarak belirlendiği görülmekle birlikte, kimi sicil kayıtları, bazen kocaların eşlerine söz konusu mehir mukabelesinde taşınmaz mal da verebildiklerini yansıtmaktadır. Nitekim bu hususa ilişkin mahkeme kaydına Ruha sicillerinde rastlanılmış olup, 5 Receb 1039 (18 Şubat 1630) tarihli kayıttan, vefat eden Hacı Şah Hüseyin b. Davud'un, hayatta iken Bâbü'l-Bire Mahallesinde konumlanan; bir çardak, bir saman evi, bir dükkân ve bir miktar havştan müteşekkil dârını zevcesi Zeliha bt. Abdurrahman'a mehr-i müecceli mukabelesinde verdiğini öğrenmekteyiz.[1582]

İncelenen sicil kayıtları, esasında nakit olarak tespit edilen mehir miktarının, evliliğin sona ermesi ya da miras sonrasında değeri belirlenen câriye, hayvan, çeşitli eşya gibi şeylerle de ödenebildiğini yansıtmaktadır. Nitekim Bursa sicillerinde tesadüf edilen bu hususa ilişkin dava kayıtlarından birkaç örnek verecek olursak,

---

[1578] Bilmen, *Hukukı İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu,* 2: 10, 115-116; Cin, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, 215-218; Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, 1: 346-348; Cin vd., *Türk Hukuk Tarihi*, 516-518.

[1579] 22 Şaban 1040 (26 Mart 1631) tarihli belgeye göre, Bursa'nın Karamanlıoğlu Mahallesinden Fatma bt Mehmed, kocası Abdi Dede b. Mustafa'dan mehr-i muaccel olarak *bir beledî döşek, bir beledî yasdık, bir çift altın yaldızlı gümüş küpe, bir atlas alaca zebun, bir kaftan, bir hamam futası ve bir arakiyye* almıştır. Bkz. BŞS. B55, 124a-843.

[1580] 21 Receb 1039 (6 Mart 1630) tarihli kayıtta, Ankara'dan Pervane bt. Abdullah, Muslî b. Ahmed ile evlenirken mehr-i muaccel olarak *bir alaca kara kaftan, bir yeşil atlas zebun, bir beledî döşek ve bir yorgan* almıştır. Bkz. AŞS. 24, 54-353.

[1581] 18 Zi'l-hicce 1040 (18 Temmuz 1631) tarihli belgeden, Ankara'nın Buryacı Ali Mahallesinden Behram b. Abdullah'ın, Afitab bt. Abdullah'a mehr-i muacceli için adı geçen mahallede bulunan mülk menzilini verdiğini öğrenmekteyiz. Bkz. AŞS. 25, 56-288.

[1582] UŞS. 207, 45-103.

meselâ, 28 Cemâziye'l-âhir 1040 (1 Şubat 1631) tarihli boşanma kaydında, Bursa'ya tabi Ahî köyü yerleşiklerinden İsmail b. Gazi, zevcesi Fatma bt. Abdullah'a 1.000 akçe mehr-i müecceline karşılık bir sarı …? kara suğra tosun vermiştir.[1583] Evâsıt-ı Şaban 1039 (26 Mart-4 Nisan 1630) tarihli başka bir belgeden öğrendiğimize göre, Emine bt. el-Hâc Bayram'ın, Şeker Hâce Mahallesinde vefat eden kocası Ahmed b. Abdullah'tan 6.000 akçe mehr-i müeccel alacağı vardır. Emine, bu mehrine karşılık kocasının muhallefatını ellerinde bulunduran oğullarından aynı değerde Rus asıllı Belkıs isimli câriyeyi almıştır.[1584] Aynı şekilde evâil-i Ramazan 1040 (3-12 Nisan 1631) tarihli başka bir belgeden anlaşıldığına göre, Fatma bt. Sa'di, Ali Paşa Mahallesinde vefat eden kocası Ahmed b. Selim'in "uhdesi"ndeki 6.000 akçe mehr-i müecceli mukabelesinde, merhumun muhallefatından Demirci isimli köyde bulunan bir kıt'a bağla iki yemeni köhne yorgan, bir tencere, bir maşraba, iki sahan, bir demir sini ve bir tabe almıştır.[1585] Bununla birlikte, kimi kadınlara tespit edilen mehr-i müeccellerinin bir kısmının nakit, kalan kısmı mukabelesinde ise bazı malların verildiği durumlar da olmaktaydı. Meselâ, Bursa kadı mahkemesi gündemine taşınan 10 Rebî'ü'l-evvel 1040 (17 Ekim 1630) tarihli belgeye göre, Eskişehir kasabasına bağlı Sultanderesi isimli köyden İslim bt. Mehmed, kocası İsmail b. Gazi'den 1.000 akçe mehr-i müeccelinin 100 akçesini nakit, 900 akçe karşılığında ise bir boz …? merkeb ile bir sıpa merkeb almıştır.[1586]

İncelenen şehirlerden Ruha kadı mahkemesine taşınan kimi dava kayıtlarında mehirle ilgili karşılaşılan bir husus da kadınların vefat etmiş olan kocalarının terekelerinden mehr-i müeccellerini talep etmeleri; bu konuda anlaşmazlık çıkması halinde ise mahkemeye kendileri bizzat başvurarak veya vekillerini göndererek şahitlerle mehir miktarlarını ispatlayıp alabilmeleriydi. Meselâ selh-i Rebî'ü'l-âhîr 1039 (16 Aralık 1629) tarihli kayda göre, şehir yerleşiklerinden merhum Murad b. Maksud'un zevcesi Nesife bt. İzzeddin, mahkeme huzuruna gelerek kocası Murad'ın muhallefatından mehr-i müeccelini talep ettiğini, ancak merhumun kızlarına vekâlet eden Osman b. Ömer'in anlaşmazlık çıkardığını belirterek sual olunmasını talep etmiştir. Osman cevabında, Nesife'nin mehrinin ne kadar olduğunu bilmediğini

[1583] BŞS. B51, 80b-757.
[1584] BŞS. B51, 13b-139.
[1585] BŞS. B51, 93b-884.
[1586] BŞS. B51, 61b-576.

söylemiştir. Şahitlerin, *"mezbûre Nesife'nin nikâhı 'akd olundukda mehr-i müecceli yiğirmi beş guruşa tesmiye olunduğunu bilirüz"* demeleriyle Nesife'ye kocasının muhallefatından 25 guruş ödenmesine karar verilmiştir.[1587] Aynı şekilde evâsıt-ı Şevval 1039 (24 Mayıs-2 Haziran 1630) tarihli dava kaydına göre, Dergâh-ı 'âlî kullarından olup vefat eden Derbeder Uğurlu Bey'in zevcesi Münevvere bt. el-Hâc Ali Bey, kendisine vekil olarak babası el-Hâc Ali Bey b. Şeker'i seçmiştir. Mahkemeye gelen el-Hâc Ali Bey, kızının vefat eden kocasının zimmetinde kalan 500 guruş mehr-i müeccelini merhumun muhallefatını Beytü'l-mâl için "emr-i şerîf"le zabt eden Der-'alî kullarından Ali Bey'den talep ettiğini belirterek sual olunmasını talep etmiştir. Ali Bey'in inkâr etmesine karşılık, el-Hâc Ali Bey'in, kızının, kocasının zimmetinde 500 guruş mehr-i müeccel alacağının olduğunu şahitlerle ispat etmesi üzerine, adı geçen meblağın Uğurlu Bey'in muhallefatından verilmesine hüküm olunmuştur.[1588]

Bazen erkeklerin hayatta iken eşlerine mehirlerine karşılık verdikleri mallar, vefat etmeleriyle vârislerle eşleri arasında birtakım ihtilafların yaşanmasına neden olmaktaydı. İncelenen sicillerde bu hususa örnek olarak, daha önce temas ettiğimiz Ruha kadı mahkemesine taşınan merhum Hacı Şah Hüseyin b. Davud'un, hayatta iken zevcesi Zeliha bt. Abdurrahman'a mehr-i müecceli karşılığında verdiği dârla ilgili 5 Receb 1039 (18 Şubat 1630) tarihli dava kaydını gösterebiliriz. Belgeye göre, Hacı Şah Hüseyin'in büyük oğlu Haydar, söz konusu dârın Zeliha'ya verilmesi hususunda anlaşmazlık çıkardığından Zeliha'ya vekâleten mahkemeye başvuran Abdurrahman b. Halil, Haydar'dan sual olunmasını talep etmiştir. Haydar'ın, böyle bir şeyden haberinin olmadığını söylemesi üzerine, şahitlerin *"müteveffâ-yı mezbûr hâl-ı hayatunda iken dâr-ı mezkûreyi mehr-i müecceli mukabelesinde zevcesi mezbûre Zeliha'ya verdi idi biz bilirüz şahidiz şehadet dahi ederiz"* demeleriyle Haydar taarruzdan men olunmuştur.[1589]

Yukarıda temas edilen dava kayıtlarındaki verilerden de anlaşılacağı üzere, evlilik süresi içerisinde mehr-i müeccelini almayan kadın, kocası vefat ettiğinde söz konusu mehrini gerekli durumlarda şahit göstererek alabilmekteydi. Ancak eğer

[1587] UŞS. 207, 8-10.
[1588] UŞS. 207, 134-300.
[1589] UŞS. 207, 45-103.

kadının kendisi vefat etmişse tayin edilen mehri vârislerine intikal ettiğinden onlar tarafından kocasından alınmaktaydı.[1590] Bu hususla ilgili Bursa sicillerine yansıyan birden fazla örnekle karşılaşılmıştır.[1591] Bununla birlikte bazı mahkeme kayıtlarında kadının vârisleri ile kocası arasında birtakım anlaşmazlıkların yaşandığı ve bu durumda vârislerin şahit göstererek kocanın zimmetinde olan mehir miktarını ispatlama yoluna gittikleri görülmektedir. Nitekim Ruha kadı sicillerinde karşılaşılan bu duruma 5 Cemâziye'l-âhir 1040 (9 Ocak 1631) tarihli belgeyi örnek gösterebiliriz. Belgeden anlaşıldığına göre, Ruha ahalisinden olup Dergâh-ı 'âli kullarından Bedir Bey b. Hasan, kendisi bizzat ve karısı tarafından vekâleten mahkemeye başvurmuştur. Bedir Bey, altı yıl önce kızı Neslî'nin, kararlaştırılan 600 guruş esedi mehr-i müeccel ile Baş İbrahim b. İsmail Koca'ya nikâhlandığını, Neslî'nin vefat etmesiyle kendilerine ait hisselerini İbrahim'den talep ettiklerini belirterek sual olunmasını talep etmiştir. İbrahim'in inkâr etmesine karşılık, şahitlerin Neslî'nin İbrahim'e nikâhlandığında mehr-i müecceli için 40.000 akçe tayin olunduğu yönünde verdikleri ifade mahkemece kabul edilmiştir.[1592]

Bilindiği üzere İslâm'da eşler arasında mal ayrımı ilkesi bulunduğundan kadının mehrini, velisinin, kocasının veya bir başkasının kullanması söz konusu değildir. Başka bir ifadeyle mehir tamamıyla kadının malı olup onda dilediği gibi tasarruf etme hakkına sahiptir. Ancak kadın dilerse mehrinin tamamını ya da bir kısmını kocasına hibe edebilir.[1593] Nitekim araştırmamıza konu olan yıllarda Bursa mahkemesine taşınan kimi dava kayıtlarında bazı kadınların mehr-i müeccellerinin bir kısmını kocalarına hibe ettiklerini görmek mümkündür. Meselâ, 1040 (1630/1631) yılında sicillere yansıyan bir belgeden, Sa'dî Fakih Mahallesinden olup vefat eden Yusuf Beşe b. Abdullah'ın, 40.000 akçe mehr-i müeccel ile Abide bt. el-

---

[1590] Saim Savaş, "Fetva ve Şer'iyye Sicillerine Göre Ailenin Teşekkülü ve Dağılması", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi,* (Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, 1992), 2: 519; Kurt, *Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1876): Sosyo-Ekonomik Yapı, Gelenek ve Görenekler-*, 45.

[1591] Meselâ evâil-i Muharrem 1039 (21-30 Ağustos 1629) tarihli kayıtta, Bursa'nın Mizanoğlu Mahallesi yerleşiklerinden olup vefat eden Fatma bt. el-Hâc Yusuf'un, kocası Hasan Beşe b. Mustafa'nın zimmetinde olan 16.000 akçe mehr-i müeccel alacağı, vârisesi olan annesi Salihe bt. İsa Bey tarafından Hasan Beşe'den alınmıştır. BŞS. B46, 81b-414; benzer örnekler için bkz. BŞS. B55, 72a-467; BŞS. B110, 56b-345.

[1592] UŞS. 207, 234-542.

[1593] Erten, *Konya Şer'iyye Sicilleri Işığında Ailenin Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı (XVIII. Y.Y. İlk Yarısı),* 52; Aydın, "Mehir", 28: 390; Kurt, *Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1876): Sosyo-Ekonomik Yapı, Gelenek ve Görenekler-*, 44; Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku,* 1: 347.

Hâc Mustafa'yı nikâhladığını ve Abide Hatun'un adı geçen meblağın 10.000 akçesini "leyle-i zifâf"da Yusuf Beşe'ye hibe ettiğini öğrenmekteyiz.[1594] Evâhir-i Ramazan 1040 (23 Nisan-2 Mayıs 1631) tarihli başka bir belgeye göre, Ahmed Paşa Mahallesinden olup mahkemeye başvuran Kerime bt. Sefer, kocası Muhammed b. Ali'nin zimmetinde kararlaştırılmış olan 2.000 akçe mehr-i müeccelinin 1.700 akçesini kocasına *hibe-i sahîha-i şer'iyye* ile hibe ettiğini ve kocasının bunu "meclis-i hibe"de kabul ettiğini belirtmiştir.[1595] Evâhir-i Ramazan 1040 (23 Nisan-2 Mayıs 1631) tarihli başka bir kayıt ise, Salihe bt. Mustafa'nın, Sedbaşı Mahallesinden olup vefat eden kocası Mustafa b. İbrahim'in zimmetindeki 15.000 akçe mehr-i müeccel hakkının 12.200 akçesini önceden kocasına hibe ettiğini yansıtmaktadır.[1596] Diğer taraftan Bursa kadı sicillerinde karşılaşılan bir durum da kimi kadınların hibe ettikleri mehirlerine karşılık kocalarından bir bedel almış olmalarıdır. [1597] Meselâ evâsıt-ı Zi'l-ka'de 1039 (22 Haziran-1 Temmuz 1630) tarihli kayıtta, Molla Fenarî Mahallesinden Emine bt. Abdullah, kocası Mehmed b. Osman'ın zimmetinde olan *2.000 fiddî râyic fi'l-vakt akçe* mehr-i müeccel hakkının 1.500 akçesini *hibe-i sahîha-i şer'iyye* ile Mehmed'e hibe etmiş ve karşılığında bir laciverd Londra çuka kürdîyye[1598] almıştır.[1599]

Bilindiği üzere başlık/kalın daima evlenecek kızın kendisine değil de babasına veya ailesine verilmekte iken, yukarıda da temas edildiği üzere mehir tamamıyla kadının malı olup, onda istediği şekilde tasarruf etme hakkına sahiptir. Nitekim hukuki bir kurum olarak uygulanan mehire ve sosyal bir uygulama olarak yaşayan başlık/kalına bazı yörelerde ve zaman zaman diğerinin ismi verilebilmektedir ki,[1600] incelenen bazı sicil kayıtları da bu hususu yansıttığı için dikkat çekicidir. Şöyle ki, Ruha kadı mahkemesi gündemine taşınan evâsıt-ı Şevval

[1594] BŞS. B55, 113a-765.
[1595] BŞS. B51, 97a-917.
[1596] BŞS. B55, 133b-905.
[1597] Nitekim hibe olayı kadının mehrinden vazgeçmiş olduğu anlamına gelmeyip, kadının mehrini hibe etse bile karşılığında genellikle bir bedel aldığı belirtilmektedir. Bkz. Jülide Akyüz, "Evlenme Sözleşmesinin Önemli Bir Öğesi Olan "Mehir" Hakkında Bazı Düşünceler", *Tarih Araştırmaları Dergisi,* XXIV/37 (Mart 2005): 219-220.
[1598] Kürdî, hotozun dudubumu, felek tabancası, gelin sorgucu, saraylı, çimdik ve zeyrek yokuşu gibi meşhur çeşitlerinden biridir. Hotoz kelimesinin ise aslı kotas-kaytos olup eskiden kadınların başlarına giydikleri serpuşlardan birisine verilen addır. İnce ipekli tülden yapılır ve düşmemesi için başa iğne ile tutturulurdu. Bkz. Kepecioğlu, *Tarih Lûgati Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,* 192-193.
[1599] BŞS. B51, 22a-222.
[1600] M. Akif Aydın, *Osmanlı Aile Hukuku,* 1. bs. (İstanbul: Klasik, 2017), 94.

1039 (24 Mayıs-2 Haziran 1630) tarihli kayıttan anlaşıldığına göre, Münevvere bt. el-Hâc Ali Bey, *bikr-i bâliğa* iken Dergâh-ı 'âlî kullarından olup vefat eden Derbeder Uğurlu Bey'le tayin olunan 500 guruş mehr-i muaccel ve 500 guruş mehr-i müeccel üzere nikâhlanmıştır. Mahkemeye gelen babası el-Hâc Ali Bey, mehr-i muaccel için belirlenen 500 guruşun "âdet-i kalın" üzere nikâh akdi esnasında Uğurlu Bey tarafından kendisine verildiğini ve bu meblağı Münevvere'nin çeyizi için harcandığını ifade etmiş, bu ikrarı şahitler tarafından da ispatlanmıştır.[1601] Belgedeki veriler dikkatli bir şekilde incelendiğinde esasında kadına ödenmesi gereken "mehr-i muaccel"in, ilgili dönemde başlık/kalın geleneğinin uygulandığı Ruha'da kızın kendisine değil de "kalın" adı altında babasına verildiği ve çeyiz masrafları için sarf edildiği görülmektedir. Bu ise, yörede "kalın"ın yerine, peşin ödenen mehri ifade eden "mehr-i muaccel"in kullanıldığını açıkça göstermektedir.[1602]

Mehir konusunda temas etmek istediğimiz bir husus da 1629-1631 yıllarında araştırmanın konusunu oluşturan Ruha, Bursa ve Ankara'da kadınlar için belirlenen mehir türleri ve bunların miktarlarının ne kadar olduğudur. Nitekim incelenen sicillerde bunların tespitini yapabildiğimiz belge sayısının Ruha sicillerinde 9; Bursa sicillerinde 72 ve Ankara sicillerinde 9 olduğuna daha önce işaret etmiştik. Daha iyi anlaşılacağı düşüncesiyle söz konusu belgelerde geçen mehir türü ve miktarları tablolar halinde aşağıda gösterilecektir.

Tablo 15: 1629-1631 Yılları Arasında Mahkeme Kayıtlarına Göre Ruha'da Tespit Edilen Mehir Türü ve Miktarları

Şehir	**Kadın Sayısı**	**Mehir Türleri ve Miktarları**	
		Mehr-i Muaccel	**Mehr-i Müeccel**
Ruha	1		Dâr (30 guruş esedî değerinde)[1603]
	1		15 guruş
	1		16 guruş esedi
	1		25 guruş
	1		100 guruş

[1601] Şahitlerin bu hususa dair ifadeleri *"mezkûr Uğurlu Bey mezbûre Münevvere'yi nikâh ile aldukda beş yüz guruş mehr-i muaccel ve beş yüz guruş mehr-i müeccel ta'yin ve tesmiye olunub ol minvâl üzere 'akd-ı nikâh olunub beş yüz guruş mehr-i muaccelin virub mezbûrenin cehâzine sarf olunmuşdu…"* şeklindedir. UŞS. 207, 134-300.

[1602] Zira Kaşgarlı Mahmud'un *Dîvânü Lügâti't-Türk isimli çalışmasında* "kalın" karşılığı olarak mehir ifadesinin kullanıldığı; Şeyhulislam İbn Kemal'in Burhaneddin'den yaptığı nakilde peşin ödenen mehir için "Türklerin örfünde buna "kalın" denir" denildiği ifade edilmektedir. Bkz. Aydın, *Osmanlı Aile Hukuku,* 92.

[1603] 6 Receb 1039 (19 Şubat 1630) tarihli belgeden, söz konusu dârın dergâh-ı 'âlî kullarından Hasan Ağa b. Abdullah'a 30 guruş esediye satıldığını öğrenmekteyiz. UŞS. 207, 48-109.

	1	500 guruş[1604]	500 guruş
	1	2.000 akçe	2.000 akçe
	1		2.000 akçe
	1		40.000 akçe
	Toplam: 9		

Tablo 16: 1629-1631 Yılları Arasında Mahkeme Kayıtlarına Göre Bursa'da Tespit Edilen Mehir Türü ve Miktarları

Şehir	**Kadın Sayısı**	**Mehir Türleri ve Miktarları**	
		Mehr-i Muaccel	**Mehr-i Müeccel**
Bursa	1	Bir beledî döşek, bir beledî yasdık, bir çift altun yalduzlı gümüş küpe, bir atlas alaca ser zebun, bir kaftan, bir hamam futası ve bir arakiyye.	500 akçe
	3		500 akçe
	1		600 akçe
	6		1.000 akçe
	1		1.100 akçe
	1		1.500 akçe
	10		2.000 akçe
	3		2.500 akçe
	4		3.000 akçe
	1		3.500 akçe
	4		4.000 akçe
	4		5.000 akçe
	12		6.000 akçe
	1		8. 000 akçe
	7		10.000 akçe
	1		12. 000 akçe
	3		15.000 akçe
	1		16.000 akçe
	3		20.000 akçe
	1		28.000 akçe
	1		30.000 akçe
	1		35.000 akçe
	2		40.000 akçe
	1		50.000 akçe
	1		60.000 akçe
	1		80.000 akçe
	1		43 guruş
	Toplam: 76		

Tablo 17: 1629-1631 Yılları Arasında Mahkeme Kayıtlarına Göre Ankara'da Tespit Edilen Mehir Türü ve Miktarları

Şehir	**Kadın Sayısı**	**Mehir Türleri ve Miktarları**	
		Mehr-i Muaccel	**Mehr-i Müeccel**
	1	1.000 akçe	1.000 akçe
	1	Bir alaca kara kaftan, bir yeşil atlas	4.000 akçe

[1604] Söz konusu mehr-i muaccel, daha önce açıklandığı üzere aslında peşin olarak ödenen mehiri değil de yörede "kalın" adı altında alınan başlık parasını ifade etmektedir.

Ankara		zebun, bir beledî döşek ve bir yorgan	
	1	3.000 akçe	5.000 akçe
	1	14.000 akçe	8.000 akçe
	1	60 adet tamü'l-vezn guruş	40 dirhem gümüş
	1	7.000 akçe	
	1		8.000 akçe
	1	Menzil	
	1		80.000 akçe
	Toplam: 9		

Mehirin niteliği ve miktarı, taraflar arasında yapılan anlaşmayla belirlenmektedir.[1605] Mehir miktarının tespit edilmesinde ise ailelerin ekonomik açıdan yer aldıkları tabaka, kadınların yaş, güzellik, bakirelik-dulluk, sosyal statü, çocuklu ya da çocuksuz olmaları gibi faktörler etkileyici rol oynamıştır.[1606] Nitekim yukarıdaki verilere bakıldığında gerek Ruha gerek Bursa gerekse Ankara'da kadınlara tayin edilen mehir miktarlarının farklılıklar gösterdiği göze çarpmaktadır. İncelenene belgelerdeki verilerden bu farklılıklara hangi unsurların neden olduğunun tespiti yapılamamıştır. Bununla beraber üç şehirde mehir miktarlarının diğer kadınlara nazaran daha yüksek olduğu görülen bazı kadınlarla ilgili verilen ipuçlarından hareketle bir kanaate varmak mümkün olmaktadır. Buna göre bu kadınların mehir miktarlarının yüksek olarak tayin edilmesinde gerek babalarının gerekse kocalarının askerî sınıfa mensup önemli bir görevde bulunmalarının etkili olduğunu düşünmek mümkündür. Meselâ Ruha'da 500 guruş mehr-i müeccel tayin olunan Münevvere bt. el-Hâc Ali, dergâh-ı 'âlî kullarından olup Şehrizol'da şehit olan Derbeder Uğurlu Bey'in zevcesiydi ve adı geçen babası el-Hâc Ali b. Şeker, dergâh-ı 'âlî silahdarlarındandı.[1607] Aynı şekilde mehr-i müecceli için 40.000 akçe gibi yüksek bir meblağ belirlenen Neslî'nin babası Bedir Bey dergâh-ı 'âlî kullarındandı.[1608] Diğer bir şehir Bursa'da 40.000 akçe mehr-i müecceli olan Abide bt. el-Hâc Mustafa'nın kocası Yusuf Beşe b. Abdullah iken;[1609] mehr-i müecceli için 60.000 akçe tespit olunan Aişe Hanım'ın babası Mehmed Paşa, kocası Hızır Çavuş b.

[1605] Savaş, "Fetva ve Şer'iyye Sicillerine Göre Ailenin Teşekkülü ve Dağılması", 519.
[1606] Erten, *Konya Şer'iyye Sicilleri Işığında Ailenin Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı (XVIII. Y.Y. İlk Yarısı),* 52; Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku,* 1: 348.
[1607] UŞS. 207, 134-300; UŞS. 207, 193-441.
[1608] UŞS. 207, 234-542.
[1609] BŞS. B55, 113a-765.

Mehmed idi.[1610] Ankara'ya baktığımızda 80.000 akçe mehr-i müecceli olan Salihe Hatun'un babası Bağdad'da vefat eden İbrahim Paşa idi.[1611]

Mehirle ilgili belirtmek istediğimiz başka bir husus da tespit edilen mehir miktarlarının hangi para birimleri ile ifade edildikleridir. Şöyle ki tablolardaki verilerde de görüldüğü üzere umumiyetle mehir miktarları Ruha'da guruş olarak tespit edilmişken, Bursa ve Ankara'da akçe olarak belirlenmiştir. Bu durum, yaygın olarak kullanılan para biriminin Ruha'da "guruş", Bursa ve Ankara'da ise "akçe" olduğuna işaret etmektedir ki, farklı coğrafî bölgelerde konumlanan bu şehirlerde kullanılan söz konusu para birimlerine çalışmamızın bir sonraki bölümünde "Para" başlığı altında değinilecektir.

4. 3. NAFAKA

Arapça "infak" masdarından türetilmiş olan nafaka kelimesi, sözlükte "çıkmak, gitmek, sarf etmek" anlamlarına gelir ve "bir kimsenin eş ve çocuklarına sarf ve infak ettiği" şeye denir. Fıkıh terimi olarak ise, "aile hukuku veya mülkiyet ilişkisinden doğan bakım yükümlülüğü ve bu kapsamda yapılan harcamalar" şeklinde ifade edilmektedir.[1612]

Evlilik ilişkisinden doğan nafaka yükümlülüğü, Kur'an'da ve Hz. Peygamber'in muhtelif hadislerinde açıkça belirtilmektedir. İslâm hukukçularının ekseriyeti ister fakir ister gâib isterse hasta olsun kocanın nafaka borçlusu; zengin bile olsa kadının nafaka alacaklısı olduğu konusunda ittifak etmişlerdir. Kocanın karısına olan nafaka borcu ise şu hususları içine almaktadır: Yiyecek, giyecek, mesken, doktor ve ilaç masrafları ile malî durumu müsaitse ona bir veya daha fazla hizmetçi temin etmek. Koca çok eşli ise, eşlerinden her birine sosyal konumuna uygun müstakil bir mesken temin etmekle yükümlüdür.[1613]

[1610] BŞS. B46, 85a-436.
[1611] AŞS. 24, 200-1074.
[1612] Bilmen, *Hukukı İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu,* 2: 444; Cin, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Evlenme,* 196; Celal Erbay, "Nafaka", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32: 282.
[1613] Cin, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Evlenme,* 196, 197, 199, 201; Erbay, "Nafaka", 32: 282; Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku,* 1: 349-350; Cin vd., *Türk Hukuk Tarihi*, 519.

Kadının evlilik nafakasına hak kazanabilmesi için, kocasıyla arasında muteber bir evlilik akdinin bulunması, evlilik için fiilen hazır olması yani yeterli fizikî olgunluğa erişmesi ve kocasıyla birlikte müşterek hanede ikamet etmesi gerekir. Bu şartlar bulunduğu takdirde hâkimin kararı ya da tarafların rızası aranmaksızın kadın nafakaya hak sahibi olur. Diğer taraftan *Ehl-i Kitap*'tan bir kadınla evli olan Müslüman bir erkek onun nafakasını da temin etmekle mükelleftir. Zira din ayrılığı nafaka borçlusu olma sıfatını etkileyen bir unsur değildir.[1614]

Evlilikten itibaren kocanın nafaka borcunu ödeme şekli, evin her türlü ihtiyaçlarını karşılamak şeklindedir. Koca bu vazifesini yerine getirmediği takdirde kadın mahkemeye başvurarak nafaka takdir ettirebilir. Bu durum ise, kocanın kasıtlı olarak evin geçimini sağlamaması, nafaka bırakmadan yolculuğa çıkması ya da gâibliği halinde söz konusu olur.[1615]

İncelenen yıllarda araştırmamıza konu olan şehirlerden Ankara kadı mahkemesine taşınan bazı dava kayıtlarından, evlilik birliği devam ettiği halde eşlerini ve çocuklarını nafaka bırakmadan giden erkeklerin karılarının mahkemeye müracaat ederek kendileri ve çocukları için nafaka talebinde bulundukları; mahkemece bunlara nafaka takdir olunduğu, ayrıca kadınlara zaruret halinde kocası adına borçlanması için izin verildiğini[1616] öğrenmekteyiz. Meselâ 3 Şaban 1039 (18 Mart 1630) tarihli belgeye göre, Ankara'nın Ahi Yakub Mahallesi yerleşiklerinden Teslime bt. Cafer, mahkeme huzurunda, kocası Mustafa b. Fazlî'nin kendisini *bilâ nafaka ve kisve* bırakıp gittiğini ve nafakaya büyük ölçüde ihtiyacının olduğunu belirterek nafaka talebinde bulunmuş, mahkemece kendisine yevmî 6 akçe nafaka takdir edilmiş, ayrıca ihtiyaç halinde borçlanmasına izin verilerek bu borca kocası doğrudan muhatap edilmiştir.[1617] 20 Şevval 1040 (22 Mayıs 1631) tarihli başka bir

---

[1614] Erbay, "Nafaka", 32: 282; Cin vd., *Türk Hukuk Tarihi*, 519.
[1615] Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku,* 107; Cin vd., *Türk Hukuk Tarihi*, 519.
[1616] "Bir kimse, zevcesini nafaka bırakmaksızın terk ile ihtifa veya sefer müddetince=en az on sekiz saat uzak veya daha yakın bir mahalle giderek tegayyüb eder veya mefkud olursa hâkim, zevcenin zevciyyet hakkında ikame edeceği beyyine üzerine hüküm gününden itibaren kadri maruf nafaka takdir eder. Veledelhâce zevci namına istidanede bulunması için zevceye izin verir. İstinaden maksad, bir kavle göre zevcenin ileride parasını kocasından almak üzere nafakasına aid şeyleri veresiye almasıdır. Diğer bir kavle göre de zevcenin nafakasına aid meblağı başkasından istikraz etmesidir…" Bkz. Bilmen, *Hukukı İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu,* 2: 467.
[1617] AŞS. 24, 59-382; söz konusu belgede, kadına ihtiyaç halinde borçlanması için verilen iznin *"... ve izin verildi ki vakt-ı zarûretde istidâne ve istikrâz eyleyüb harc-ı sarf idüb ba'de mezbûr Mustafa'ya müracaat ide"* şeklinde ifade edildiği anlaşılmaktadır.

kayıtta, Emine bt. Mustafa, şer'î mahkemeye yaptığı müracaatta, kocası Mehmed b. Abdullah'ın bir buçuk seneden fazla bir zamandır kendisini nafaka ve kisvesiz bırakıp gittiğini, gittikten sonra Zekeriyya isimli bir oğlunun doğduğunu, dolayısıyla ikisinin nafakaya ve kisveye ihtiyaçlarının olduğunu belirterek nafaka ve kisve talebinde bulunmuştur. Mahkeme, *bî-garez* kimselerin tahmini ile her birine 4'er akçeden olmak üzere yevmî 8 akçe nafaka ve kisve takdir etmiş, ayrıca ihtiyaç halinde borçlanmasına izin vermiştir.[1618]

Ankara sicillerinde karşılaşılan başka bir durum da bazen mahallede eşlerini ve çocuklarını nafaka ve kisvesiz bırakıp giden erkeklerin gerek karılarının gerek çocuklarının nafaka ve kisveye ihtiyaçlarının olduğunun mahalle ahalisi tarafından mahkemeye ihbar edilmesiydi ki, bu durum mahalleli arasında dayanışmanın varlığına işaret etmesi bakımından dikkat çekicidir. Belgelerdeki veriler incelendiğinde, bu gibi durumlarda kadına ve çocuğuna mahkemece nafaka takdir edildiği, ayrıca kadına zaruret halinde borçlanması için izin verildiği görülmektedir. Birkaç örnek verecek olursak, meselâ, 6 Şevval 1039 (19 Mayıs 1630) tarihli belgeye göre, Yakub Na'âl Mahallesinde ikamet eden Şehnisa bt. Murtaza'yı kocası Fazlî nafaka ve kisvesiz bırakıp gitmiştir. Mahalle ahalisinin, Şehnisa'nın nafaka ve kisveye ihtiyacının olduğunu mahkemeye ihbar etmeleriyle *bî-garez* kimselerin tahmini ile Şehnisa'ya yevmî 8 akçe nafaka ve kisve takdir olunarak zaruret halinde borçlanmasına izin verilmiştir.[1619] Aynı şekilde 16 Şevval 1039 (29 Mayıs 1630) tarihli diğer bir kayıtta, el-Hâc Bayram Mahallesinden Abdülkerim b. Mehmed, karısı Gülfidan ve kızı Saime'yi nafaka ve kisvesiz bırakıp gitmiştir. Gülfidan ve Saime'nin nafakaya ihtiyaçlarının olduğunun mahalle ahalisi tarafından mahkemeye ihbar edilmesiyle ikisine nafaka ve kisve bahaları için yevmî 10 akçe takdir olunmuş, ayrıca ihtiyaç durumunda borçlanmalarına izin verilmiştir.[1620]

Sicil kayıtları, çeşitli nedenlerle şehir dışına çıkan bazı erkeklerin geride bıraktıkları eşlerinin nafakalarına bazı kişilerin kefil olduklarını, ancak bu şahısların, kefil oldukları kişilerin eşlerinden boşanmaları durumunda nafaka ödemeyi sonlandırdıklarını yansıtmakta olup, bu hususa ilişkin dava kaydına Bursa

[1618] AŞS. 25, 43-226.
[1619] AŞS. 24, 82-520.
[1620] AŞS. 24, 86-543.

sicillerinde tesadüf edilmiştir. Evâil-i Receb 1040 (3-12 Şubat 1631) tarihli belgeden anlaşıldığına göre, 1035 yılının Rebî'ü'l-âhir ayında (Aralık/Ocak 1625/1626) Bursa'dan Sakız Adası tarafına giden Hasan b. Mehmed'in karısı Aişe bt. Allahverdi'ye nafakasını vermek için Muhammed b. Süleyman kefil olmuştur. Kefil nafakayı vermeyince Aişe'nin vekili olan babası mahkemeye müracaat ederek kefilden sual olunmasını talep etmiştir. Kefil Muhammed, Aişe'nin nafakasına kefil olduğunu kabul etmiş, ancak kocası Hasan'ın şart-ı talâkda bulunduğunu ve şartın gerçekleşmesinden sonra boşanmanın gerçekleştiğini, dolayısıyla kefâletten zimmetinin *berî* olduğunu belirterek ifadesini şahitlerle ispatlamıştır.[1621]

Bilindiği üzere kadınlara kocaları tarafından verilen bir nafaka şekli de "nafaka-i iddet"dir. Söz konusu nafaka, iddetin hukukî sonuçlarından biri olup, *"Hanefî hukukçulara göre, ric'î ve bâin talâk ve hatta bazı istisnaları bulunmakla birlikte fesih iddetini bekleyen kadının"* nafakasının kocası tarafından karşılanmasıdır. Vefat iddeti bekleyen kadınların ise iddet nafakası hakları bulunmamaktadır.[1622] Araştırmamıza konu olan yıllarda Bursa kadı sicillerinde rastlanılan boşanmaya ilişkin bazı dava kayıtlarında, eşlerini "talâk-ı bâin" ile boşayan kocaların, bu nafaka karşılığında karılarına birtakım şeyler verdikleri görülmektedir. Meselâ 2 Cemâziye'l-evvel 1040 (7 Aralık 1630) tarihli kayıtta, Bayezid Paşa Mahallesi ahalisinden Receb b. Mehmed, mahkeme huzurunda, zevcesi Hadice bt. Receb ile aralarında geçimsizlik olduğunu; Hadice'ye zimmetinde olan 2.000 akçe mehr-i müecceli ile "meûnet-i süknâsı" (ikâmet giderleri) mukabelesinde 45 akçe ve iddet nafakası için bir araba odun, bir araba kütük ve bazı me'kûlât verdikten sonra onu talâk-ı bâin ile boşadığını belirtmiştir.[1623] 28 Cemâziye'l-âhîr 1040 (1 Şubat 1631) tarihli başka bir belgeden öğrendiğimize göre ise, Bursa'ya tâbi Ahî köyünden İsmail b. Gazi, zevcesi Fatma bt. Abdullah'a, zimmetinde olan 1.000 akçe mehr-i müecceli karşılığında bir sarı …? kara suğra tosun ile nafaka iddeti ve meûnet-i süknâsı mukabelesinde bir beledî döşek, bir beledî yorgan, bir beledî yasdık ve bir ayaklı sahan verdikten sonra onu talâk-ı bâin ile boşamıştır.[1624]

[1621] BŞS. B51, 82a-770.
[1622] Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*, 51; Cin vd., *Türk Hukuk Tarihi*, 535.
[1623] BŞS. B51, 75b-709.
[1624] BŞS. B51, 80b-757.

Osmanlı toplumunda kadınların nafakalarına ilişkin belirtmek istediğimiz bir husus da Ruha sicillerinde karşılaşılan vefat iddeti bekleyen, ancak bu süre zarfında nafakaya ihtiyacı olan kimi kadınların söz konusu nafakalarının yeniden evlenecekleri şahıslarca karşılanacak olması idi. Meselâ, 1040 (1630/1631) yılında mahkeme gündemine taşınan belgeden anlaşıldığına göre, kocası vefat etmiş olan Hatun bt. Derâc'a, iddeti bitinceye kadar ihtiyaç duyduğu nafaka için yevmî 5 pâre evleneceği Sultan b. Molla Abbas tarafından verilecekti.[1625]

Evlilik birliği devam ettiği sürece karısının nafakasını temin etmekle yükümlü olan koca üzerinden, iddet sonrası söz konusu mükellefiyet kalkmaktadır. Bununla beraber çocukların nafaka ve kisvesi babanın sorumluluğundadır.[1626] Bilindiği üzere İslâm hukukunda çocukların bakım ve terbiyesi olarak adlandırılan "hidâne", özellikle evliliğin herhangi bir sebeple sona ermesi durumunda önem kazanmaktadır. Çocuğun bakıma muhtaç olduğu yaş, genellikle kızlarda 9-11, erkeklerde 7-9 olarak tespit edilmiştir. Bu yaşlara kadar çocuk hidâne hakkı sahibinin yani "hâdine"nin, bu yaşlardan sonra normal olarak babasının yanında kalır. Vefat ya da boşanma gibi herhangi bir nedenle evlilik sona ermişse söz konusu hak öncelikle anneye aittir.[1627] İncelenen yıllarda ele alınan şehirlerden Ruha sicillerine yansıyan kimi kayıtlardan, boşanma sonrası annelerine verilen küçük çocukların geçimi için babaların nafaka vereceği, ancak kadının tekrardan başkasıyla evlenmesi durumunda çocuğun anneden alınarak babaya verileceği anlaşılmaktadır.[1628] Ruha toplumunda karşılaşılan söz konusu durum dışında, Bursa ve Ankara sicillerinde talâk-ı bâin ile boşanan kimi kadınların mahkemeye müracaat ederek bakım ve terbiyelerinde olan

---

[1625] UŞS. 207, 290-605.

[1626] Kıvrım, *Şer'iyye Sicillerine Göre XVII. Yüzyılda Konya ve Ayıntâb Şehirlerinde Gündelik Hayat (1670-1680),* 201; Kurt, *Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1876): Sosyo-Ekonomik Yapı, Gelenek ve Görenekler*, 87.

[1627] Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku,* 54-55; Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, 1: 399-400; Cin vd. , *Türk Hukuk Tarihi*, 536; Ananın bulunmadığı veya hidâne şartlarını haiz olmadığı durumlarda hidâne hakkının sırayla anne anneye, baba anneye, öz kızkardeşe, ana bir kızkardeşe, baba bir kızkardeşe, öz kızkardeş kızlarına, önce anadan sonra babadan kızkardeş kızlarına, teyzelere ve halalara; çocuğun zikredilen kadınlar içinden bir hısımı olmadığı takdirde ise söz konusu hakkın erkeklere intikal ettiği belirtilmektedir. Bkz. Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, 1: 399.

[1628] Meselâ, 10 Rebî'ü'l-evvel 1040 (17 Ekim 1630) tarihli kayıtta, Rişvan taifesinden Mirza b. Ali, mahkemeye başvurarak Benî Tarîk taifesinden olan karısı Sare bt. Kurd mahzarında *"mezbûre ile zindegânemiz olmamağla mezbûreyi talâk-ı bâin ile tatlîk eyledüm mezbûreden mütevellid sağir oğlum İbrahim ve sağire kızım Meryem'i mezbûre besleyecek olub tarih-i kitabdan ikisine beher ayda yigirmi Halebî Şahî nafakaları içün virecek oldum âhara tezevvüc ederse uşakları bana teslim eyledikde mehr-i müecceli içün kendüye on beş guruş virecek"* şeklindeki ifadeleri buna işaret etmektedir. UŞS. 207, 221-508.

çocukları için babaları üzerine nafaka tayin ettirdikleri, ayrıca zaruret halinde eski kocaları adına borçlanmaları için kendilerine izin verildiği görülmektedir.[1629] Her ne kadar kocalarından boşanan kadınlar bakım ve terbiyelerinde olan çocukları için babaları üzerine nafaka takdir ettirmişlerse de bazen babalar, maddi durumları elverişli olmadığından söz konusu nafakayı ödeyememekteydiler. Bursa kadı sicillerindeki karşılaşılan bu gibi durumlarda kimi kadınların mahkemeye müracaat ederek çocuklarının nafaka ve giyim ihtiyaçlarını kendilerinin karşılayacaklarını taahhüt ettikleri görülmektedir.[1630]

Gerek boşanmalarda gerekse anne ya da babadan birinin veyahut her ikisinin ölmesi durumunda maddi ve manevi anlamda en fazla mağduriyet yaşayan hiç kuşkusuz küçük çocuklardır. Bu nedenle Osmanlı toplumunda çocuklar çeşitli nedenlerden dolayı yetim ya da öksüz kaldıklarında devreye Osmanlı mahkemesi tarafından tayin edilen "vasî", "nazır" ve "kâyyîm" gibi görevliler girmekteydi. Vasî, yetimin genelde annesi olmak üzere en yakından başlanarak akrabası olabileceği gibi çocuk ile kan bağı olmayan şahıslar da olabilirdi. Vasî olan şahıslar, bakımından sorumlu oldukları çocukların miras yoluyla intikal eden mallarını onlar adına işletmekle de mükelleftiler. Bu bağlamda çocukların nafaka ve kisveye ihtiyaçları olduğu takdirde söz konusu mallarını Kadı'dan izin alarak satabilmekteydiler.[1631] Nitekim bu hususu, incelenen şehirlerden Ruha ve Bursa kadı sicillerine yansıyan kimi dava kayıtlarında da görmek mümkündür. Meselâ, 10 Şevval 1039 (23 Mayıs 1630) tarihli belgeye göre, Ruha'dan olup vefat eden Ahmed b. Taştemur'un geride bıraktığı Musa, Mustafa ve Beşe isimli küçük çocuklarının vasîleri dedeleri Mehmed

[1629] Meselâ, 25 Ramazan 1040 (27 Nisan 1631) tarihli belgeye göre, Bursa'nın Yeşil İmaret Mahallesi yerleşiklerinden olan Salihe bt. Abdullah, mahkemeye gelerek, kocası Ebubekir b. Musa'nın kendisini talâk-ı bâin ile boşadığında hidâne ve terbiyesinde olan küçük kızı Fatma için mahkeme tarafından yevmî 4 akçe nafaka takdir edildiğini; zaruret halinde borçlanma için aldığı izin mucebince bir yıl dört ay ve on beş günde toplamda 1980 akçe borçlandığını ve bunu Fatma'nın ihtiyaçları için harcadığını belirterek söz konusu meblağı Ebubekir'den aldığını ikrar etmiştir. BŞS. B51, 99b-943; 5 Şevval 1040 (7 Mayıs 1631) tarihli kayıtta, Ankara'nın Sabunî Mahallesinden Edibe bt. Himmet, mahkemeye müracaat ederek kocası Bayram b. Ali'nin kendisini önceden talâk-ı bâin ile boşadığını belirterek küçük kızı Meleksima için babası Bayram'ın malından nafaka takdir olunmasını talep etmiştir. Mahkeme, Meleksima için Bayram'ın malından yevmî 5 akçe nafaka tayin etmiş, ayrıca Edibe'ye ihtiyaç halinde borçlanması için izin vermiştir. AŞS. 25, 38-194.

[1630] BŞS. B55, 120a-816.

[1631] Abacı, *Bursa Şehri'nde Osmanlı Hukuku'nun Uygulanması (17. yüzyıl),* 166-167; Kürşat Çelik, "Osmanlı Devleti'nde Sosyal Güvenlik Kurumu Olarak "Vasî, Nazır, Kâyyîm", *I. Ulusal İyilik Sempozyumu Bildiri Kitabı (20-21 Haziran 2009),* (Elazığ: 2009), 347; Rahşan Kaynak, *XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Üsküdar'da Sosyal ve Ekonomik Hayat (Şer'iyye Sicillerine Göre),* (Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010), 207-208.

b. Abdüllatif'ti. Bu şahıs mahkemeye başvurarak, adı geçen çocuklara babalarından Bâbü'l-Harran Mahallesinde yer alan bir dârın intikal ettiğini; bu mülkün dışında intikal edecek bir şeylerinin olmadığını; dolayısıyla çocukların nafaka ve kisveye ihtiyaçlarından dolayı söz konusu dârı Hamamcı Receb'e 42 guruş esediye sattığını belirtmiştir.[1632] Bursa kadı mahkemesine taşınan evâhir-i Rebî'ü'l-evvel 1040 (28 Ekim-6 Kasım 1630) tarihli kayıttan ise, Hâce Mehmed Karamanî Mahallesinden olup vefat eden eş-Şeyh Eyyüb Efendi b. Musa'nın, arkasında bıraktığı küçük yaştaki çocuğu Ahmed'in vasîsi olan Hâce Mahmud b. Musa'nın, Ahmed'in mülkü olan arsayı nafaka ve kisveye ihtiyacından dolayı İsmihan bt. Mahmud'a hâkimin izni ile 3.000 akçeye sattığını öğrenmekteyiz.[1633]

Vasî, gözetiminde olup nafakaya ihtiyacı olan çocuk için, mahkemeye başvurarak, çocuğun durumunu belirttikten sonra, malından harcama yapabilmek için nafaka talebinde bulunmakta, mahkeme de talebi inceleyip çocuğun yaşı ve durumunu değerlendirerek zaruri ihtiyaçları için yeterli miktarda nafaka takdir etmekteydi.[1634] İncelenen yıllarda ele alınan sicil kayıtlarının yansıttığı verilerden, nafakaya muhtaç çocuklar için nafaka talebinde bulunan şahısların, umumiyetle çocukların anneleri olmak üzere diğer yakın akrabaları oldukları anlaşılmaktadır. Burada üzerinde durmak istediğimiz esas mevzu, 1629-1631 yıllarında vâsi oldukları anlaşılan söz konusu kişilerin mahkemeye müracaatları üzerine çocuklar için tayin edilen nafaka miktarlarıdır. Bu konuyu ihtiva eden Ruha[1635] ve Bursa[1636] sicillerinde az sayıda belge tespit edilebildiğinden, Ankara sicillerine yansıyan kayıtların sunduğu veriler çerçevesinde bir değerlendirme yapılmaya çalışılmıştır. Nitekim Ankara sicillerinde 26 mahkeme kaydının tespiti yapılmış olup, bu kayıtların sunduğu verilere göre, Ankara'da tayin olunan nafaka miktarlarının günlük 2-6 akçe arasında değiştiği gözlenmiştir. Öte yandan kayıtlar, gayrimüslim çocuklar için de

[1632] UŞS. 207, 112-255; benzer mahkeme kayıtları için bkz. UŞS. 207, 136-304; UŞS. 207, 149-333.
[1633] BŞS. B55, 83a-555.
[1634] Taş, *Osmanlı Döneminde Urfa'da Sosyal Hayat (Mahkeme Kayıtlarına Göre 1850-1900)*, 196.
[1635] Ruha sicillerine bu hususta intikal eden dört belgedeki veriler incelendiğinde bunların, çocuklar için takdir edilen günlük nafaka miktarının 4-10 kıt'a-i fıdda arasında değiştiğine işaret ettiği görülmektedir. Belgelerde geçen "kıt'a-i fıdda"nın daha sonra üzerinde durulacak olan "pâre" anlamına geldiği göz önüne getirildiğinde, kesin olmamakla birlikte yörede takdir edilen nafaka miktarının Mısır para birimi "pâre" cinsinden olduğunu söylemek mümkündür. Belgeler için bkz. UŞS. 207, 126-284/2; UŞS. 207, 158-355/2; UŞS. 207, 160-360/3; UŞS. 207, 255-587.
[1636] BŞS. B51, 81b-765.

şer‘î mahkemelere başvurularak nafaka talebinde bulunulduğunu bize göstermiştir. Daha iyi anlaşılacağı düşüncesiyle gerek Müslim gerek gayrimüslim çocuklar için tayin edilen nafaka miktarlarını aşağıdaki tabloda gösterebiliriz.

Tablo 18: 1629-1631 Yılları Arasında Ankara’da Çocuklar İçin Tayin Olunan Nafaka Miktarları

Şehir	Çocuğun Cinsiyeti	Müslim	Gayrimüslim	Günlük Nafaka Miktarı	Belge No
Ankara	Kız		G	4 akçe	AŞS. 24, 7-49
Ankara	Erkek	M		2 akçe	AŞS. 24, 20-139
Ankara	Kız	M		5 akçe	AŞS. 24, 21-150
Ankara	Kız	M		5 akçe	AŞS. 24, 21-150
Ankara	Erkek	M		4 akçe	AŞS. 24, 25-169
Ankara	Erkek	M		4 akçe	AŞS. 24, 33-226
Ankara	Erkek	M		3 akçe	AŞS. 24, 33-228
Ankara	Erkek	M		5 akçe	AŞS. 24, 40-269
Ankara	Erkek		G	3 akçe	AŞS. 24, 55-358
Ankara	Kız	M		3 akçe	AŞS. 24, 68-432
Ankara	Kız	M		5 akçe	AŞS. 24, 80-505
Ankara	Kız	M		3 akçe	AŞS. 24, 91-584
Ankara	Erkek	M		3 akçe	AŞS. 24, 91-584
Ankara	Erkek	M		6 akçe	AŞS. 24, 94-598
Ankara	Kız		G	3 akçe	AŞS. 24, 94-601
Ankara	Kız		G	3 akçe	AŞS. 24, 96-613
Ankara	Erkek	M		4 akçe	AŞS. 24, 104-649
Ankara	Kız	M		6 akçe	AŞS. 24, 105-655
Ankara	Kız	M		6 akçe	AŞS. 24, 105-655
Ankara	Kız	M		5 akçe	AŞS. 24, 112-689
Ankara	Erkek	M		6 akçe	AŞS. 24, 115-703
Ankara	Kız		G	4 akçe	AŞS. 24, 126-759
Ankara	Kız	M		5 akçe	AŞS. 24, 141-852
Ankara	Erkek	M		5 akçe	AŞS. 24, 141-852
Ankara	Kız	M		5 akçe	AŞS. 24, 144-867
Ankara	Erkek	M		5 akçe	AŞS. 24, 144-867
Ankara	Erkek	M		4 akçe	AŞS. 24, 154-919
Ankara	Erkek	M		3 akçe	AŞS. 25, 3-25
Ankara	Erkek	M		3 akçe	AŞS. 25, 3-25
Ankara	Kız	M		5 akçe	AŞS. 25, 5-33
Ankara	Kız	M		5 akçe	AŞS. 25, 5-33
Ankara	Kız	M		3 akçe	AŞS. 25, 31-165
Ankara	Kız	M		3 akçe	AŞS. 25, 57-293
Ankara	Erkek	M		3 akçe	AŞS. 25, 57-293

Tablodaki verilere bakıldığında yukarıda zikredilen söz konusu kişilerce mahkemeye yapılan müracaatlarda Ankara’da 1 çocuk için 2 akçe, 13 çocuk için 3 akçe, 11 çocuk için 5 akçe, 5 çocuk için 4 akçe ve 4 çocuk için 6 akçe tayin edildiği görülmektedir. Bu verilerden hareketle, Osmanlı Ankara’sında çocukların yaşları ve durumları göz önüne alınarak mahkemece tespit edilen nafaka miktarının, incelenen dönem için en az 2 akçe olduğunu söylemek mümkündür. Bu dava kayıtlarıyla ilgili belirtmek istediğimiz son bir detay da bunların kimisinde takdir olunan nafakanın

nereden karşılanacağına dair bir bilginin zikredilmediği;[1637] büyük bir kısmında ise, çocuklara nafaka miktarı tayin edilip, nafakayı talep eden şahsın borçlanmasına izin verildikten sonra çocuğun *"mâl-ı mevrûsuna müraca'at ide"* şeklinde bir ifadenin kullanılmasıdır ki,[1638] bu ifadeden nafakanın, çocuğa miras olarak intikal eden mallardan karşılanacağı anlaşılmaktadır.

Bilindiği üzere çocuğun gerek sosyo-psikolojik, gerekse biyolojik gelişimine en uygun çevre aile çevresi olduğundan herhangi bir nedenle kendi ailesinden ayrılan çocuğa yeni bir aile çevresi hazırlamak Osmanlı'da kadı'nın temel görevleri arasında yer almaktaydı. Kadı bu görevini, bulûğ çağına kadar çocuğun evlat edinilmesini sağlamakla ya da icar yoluyla onu bir koruyucu ailenin yanına yerleştirmekle yerine getirmekteydi. Çocukların ailelere gönderilmeleri hususunda ise hâkimin izin ve kararının olması şarttı yani bir şahıs mahkemenin haberi olmadan herhangi bir kişiyi evine alamazdı.[1639] İncelenen yıllarda sicillerin sunduğu verilerden, çeşitli nedenlerle kimsesi olmayan çocukları *"rızâen Allah"* hıfz ve terbiyelerine alan bazı hayırseverlerin mahkemeye müracaat ederek söz konusu çocuklar için nafaka tayin ettirdikleri görülmektedir. Nitekim Ruha kadı sicillerinde karşılaşılan bu durumla ilgili birkaç örnek verecek olursak, meselâ, 2 Receb 1039 (15 Şubat 1630) tarihli mahkeme kaydına göre, şehir yerleşiklerinden Şerife bt. Seyyid Ali, mahkemede bulunan Mehmed isimli kimsesiz yetim çocuğu kendisinin Allah rızası için *hıfz ve terbiye* etmek istediğini belirterek çocuk için nafaka takdir edilmesini istemiş ve talebi üzerine Mehmed'e yevmî 5 pâre nafaka ve kisve bahası tayin olunmuştur. Ayrıca kendisine *"sarfa ve istidâneye ve vakt-i zaferde lazım gelen müraca'ata"* izin

---

[1637] Bursa kadı mahkemesine intikal eden ilgili kayıtta söz konusu durum şu şekildedir. *"Bundan akdem Gedikli nâm karyeden olub fevt olan Hacı Bey yetimleri Fatma ve Neslihan'a kıbel-i şer'den nafaka takdir olunmasına valideleri Şehriban taleb etmeğin tarih-i kitabdan yevmî dörder yetime-i merkūme Fatma'ya ve yevmî sekizer akçe yetime-i merkūme Neslihan'a savd ? etmek ile nafaka farz ve takdir olunub vakt-i zarûretde istidâne ve vakt-i vus'atda rücû'a izn-i birle mâ vaki' gıbbe't-taleb ketb olundu"*, BŞS. B51, 81b-765.

[1638] Meselâ Ankara kadı mahkemesi gündemine taşınan 10 Receb 1040 (12 Şubat 1631) tarihli ilgili kaydı aynen aktarıyoruz. *"Medîne-i Ankara Kal'ası sakinlerinden olub işbu sene-i mübârekede tarik-i Hacc'da fevt olan el-Hâc Ebubekir b. Mustafa Beg'in Fetehna ve Emine nâm sağîrelerine nafaka ve kisve takdir olunmak içün ceddleri mezbûr Mustafa Beg talebi talebi ile ve bî-garez kimesneler ma'rifeti ile her birine beşer akçeden yevmî on akçe nafaka ve kisve baha takdir olunub ve izin virildi ki vakt-i zarûretde istidâne ve istikrâz idüb harc ve sarf ettikden sonra mâl-ı mevrûslarına müraca'at ide"*, AŞS. 25, 5-33.

[1639] Kurt, *Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1876): Sosyo-Ekonomik Yapı, Gelenek ve Görenekler,* 94-95; ayrıca icar hakkında geniş bilgi için bkz. 102-106.

verilmiştir.[1640] 28 Cemâziye'l-evvel 1040 (2 Ocak 1631) tarihli başka bir kayıttan öğrendiğimize göre, Ruha'dan Abdülkadir b. Abdullah, iki ay önce Câmi-i Kebir avlusuna küçük bir masume kızın bırakıldığını; kimsesinin olup olmadığı bilinmeyen bu çocuğu Allah rızası için kendisinin alarak besleyeceğini belirtip kız için nafaka tayin edilmesini talep etmiştir. İsteği üzerine kıza yevmî 8 pâre nafaka ve kisve bahası takdir olunarak *"sarfa ve istidâneye ve vakt-i zaferde lazım gelen müraca'ata"* izin verilmiştir.[1641]

Diğer taraftan incelenen yıllarda ele alınan şehirlerden Ruha sicillerinde gerek maddî imkânsızlıklar nedeniyle gerek başka nedenlerden dolayı çocuklarına bakamayan kimi ailelerin, çocuklarını beslemeleri için başka ailelerin yanına vermeleri gibi bir durumla da karşılaşılmıştır. Sicillere intikal eden bu gibi dava kayıtlarından çocuğu alanların, çocuğu geri alma hakkı bulunan şahıs üzerine, hâkime, çocuk için günlük nafaka miktarı takdir ettirdikleri ile çocuklarını istedikleri zaman geri almak isteyenlerin söz konusu birikmiş nafaka borçlarını çocuğu alan kişiye ödeyecekleri anlaşılmaktadır. Meselâ 8 Cemâziye'l-âhîr 1040 (12 Ocak 1631) tarihli belgeye göre, şehir yerleşiklerinden İsmail b. İbrahim, Şeyh Salih b. Şeyh Halil'in amcası kızı Fatma bt. Molla Muhammed ile evli olup, Fatma'dan doğan beş yaşında Arslan isminde bir çocuğu vardı. İsmail mahkemeye gelerek, Fatma'nın vefat ettiğini, kendisinin dahi Arslan'ı beslemeye iktidarının olmadığını bu nedenle Arslan'ı takdir olunan yevmî 5 pâre nafaka ve kisve bahasıyla adı geçen Şeyh Salih'e beslemeye vereceğini; çocuğu tekrardan yanına almak istediği zaman ise Şeyh Salih'e adı geçen tarihten olmak üzere birikmiş nafaka borcunu ödeyeceğini belirtmiştir.[1642]

4. 4. EVLİLİĞİN SONA ERMESİ

İslâm toplumlarında aile birliği hukuken nikâh akdi, fiilen de "halvet-i sahîh" ile gerçekleştirilmekte olup prensip olarak ömür boyu sürecek bir birliktelik olarak

[1640] UŞS. 207, 41-96.
[1641] UŞS. 207, 231-534.
[1642] UŞS. 207, 239-552.

kabul edilmektedir.[1643] Eşler arasında devamlı bir anlaşma, karşılıklı sevgi ve saygıya dayanan evlilik, söz konusu unsurlar bozulunca ve düzelme ihtimalinin olmadığı da tecrübelerle sabit olunca çekilmez bir yük haline gelebilir. Böyle bir durumda İslâm hukukunun sevmeyerek de olsa kabul ettiği yol evlilik bağını çözmek ve eşlerin anlaşabilecekleri başka kimselerle yeni aile yuvaları kurmalarına olanak tanımaktır.[1644] Evliliğin sona ermesi fesih ve boşanma olmak üzere başlıca iki yolla olmaktadır. Bunlardan fesih "akit anında veya sonradan meydana gelen bir eksiklik veya bozukluk sebebiyle evliliğin bozulmasıdır" şeklinde tanımlanmıştır.[1645] Osmanlı Aile Hukuku'nun kaynağını teşkil eden İslâm Aile Hukuku'na göre üç çeşit boşanma vardır. Talâk, muhâlaa (hul') ve tefrik.[1646]

4. 4. 1. Talâk

Lügatte "serbest kalmak/serbest bırakmak, bağından kurtulmak/bağını çözmek" manasına gelen talâk kelimesi fıkıh terimi olarak "belli sözlerle evlilik bağını çözmek ve kaldırmaktır."[1647] Aslında talâk tabiri genel olarak kocanın tek taraflı irade beyanıyla yaptığı boşamayı, karısıyla bir bedel karşılığında anlaşarak yapmış olduğu boşanmayı ve hâkimin kararıyla meydana gelen boşanmaları kapsamaktadır. Ancak çağdaş İslâm hukukçuları kocanın veya yetki verildiği takdirde kadının tek taraflı iradesiyle gerçekleşen boşanmayı talâk başlığı altında ele alıp diğer iki boşanma şekli olan muhâlaa ve tefriki ayrı ayrı başlıklar altında incelemektedirler. Talâkın en belirgin özellikleri ise şunlardır: Bu yetkiye birinci planda hak sahibi olan kocadır. Kadın, ancak önceden yetki verildiği takdirde bu hakka sahip olur. Her ne kadar sebepsiz olarak boşanma dinen hoş karşılanmasa da

[1643] İsmail Kıvrım, "17. Yüzyılda Osmanlı Toplumunda Boşanma Hadiseleri (Ayntâb Örneği; Talâk, Muhâla'a ve Tefrîk)", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* X/1 (2011): 375.
[1644] Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku,* 1: 357.
[1645] Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku,* 35.
[1646] M. Akif Aydın, "Osmanlı Hukukunda Kazâî Boşanma "Tefrik", *Osmanlı Araştırmaları,* 5 (1986): 1-2.
[1647] H. İbrahim Acar, "Talâk", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39: 496; Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku,* 1: 354.

koca boşama esnasında herhangi bir sebep göstermek zorunda değildir. Talâkta koca, karısının rızasını almaya mecbur olmadığı gibi hâkim kararına da gerek yoktur.[1648]

Talâk tekrardan evlilik hayatına dönüş imkânı bulunup bulunmamasına göre ric'i ve bâin olmak üzere ikiye ayrılır. Bunlardan ric'i talâk yani dönülebilir boşama, erkeğe, yeniden bir mehir ve nikâha ihtiyaç duymaksızın, boşanma iddeti içerisinde olan eşine onun rızasını almaksızın dönme imkânı sağlayan boşama şeklidir. Bu boşanma şeklinden bahsedebilmek için kocanın boşadığı eşiyle daha önce fiilen evlenmiş bulunması, talâkın sarih sözlerle, şiddet ve mübalağa ifade eden sözlerle yapılmamış olması, ayrıca boşanmanın üçüncü boşama olmaması gerekmektedir. Bâin talâk yani ayırıcı boşama ise, erkeğe, boşadığı eşine ancak yeni mehir ve nikâhla dönme imkânı sağlayan boşama şeklidir. Evlilik birliğine derhal son veren bu talâktan bahsedebilmek için boşama eyleminin ya nikâhtan sonra, fakat zifaftan önce meydana gelmiş olması, ya bir bedel mukabelesinde (muhâlaa) vukubulması ya da üçüncü boşama hakkının kullanılmış olması gerekir.[1649]

Yukarıda temas edildiği üzere, talâkın meydana gelebilmesi için esas itibariyle bir mahkeme kararına ihtiyaç yoktur. Ancak, Osmanlı toplumunda talâk kayıtları, gerek bir talâkın ve buna bağlı olan mehir, nafaka alacakları gibi neticelerin garanti altına alınabilmesi gerekse de karşılıklı hakların korunabilmesi amacıyla mahkeme defterlerinde yer almışlardır.[1650]

İncelenen yıllarda araştırmamızın konusunu teşkil eden şehirlerde boşanmaya ilişkin mahkeme gündemine taşınan dava kayıtları incelendiğinde, Ruha sicillerine yansıyan 25; Bursa sicillerine yansıyan 27 ve Ankara sicillerine yansıyan 26 boşanma kaydı tespit edilmiştir. Bu kayıtlardaki veriler incelendiğinde, Ruha sicillerindeki 25 kayıttan 13'ünün; Bursa sicillerindeki 27 kayıttan 13'ünün ve Ankara sicillerindeki 26 kayıttan 14'ünün talâk olduğu anlaşılmaktadır. Sicil kayıtları, söz konusu boşanma ile ilgili davaların Ruha'da daha çok erkekler, Bursa ve Ankara şehirlerinde ise kadınlar tarafından mahkeme gündemine taşındığını

[1648] Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*, 36; Aydın, "Osmanlı Hukukunda Kazâî Boşanma "Tefrik", 1; Cin vd., *Türk Hukuk Tarihi*, 521-522.
[1649] Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku,* 39-40; Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, 1: 364-365; Cin vd., *Türk Hukuk Tarihi*, 525-527.
[1650] Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku,* 110; Kurt, *Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1876): Sosyo-Ekonomik Yapı, Gelenek ve Görenekler,* 74.

yansıtmaktadır. Öte yandan, bazen gerek erkeklerin gerekse kadınların bizzat kadı huzuruna gelmeyerek kendilerini vekâleten temsil ettirdikleri görülmektedir.

Bu talâk şeklinde tek taraflı iradesiyle istediği zaman eşini boşayabilme hakkına sahip olan erkek, her ne kadar boşamasını mutlaka bir nedene dayandırmak zorunda değilse de ele alınan Ruha ve Ankara sicillerinde, mahkemeye başvurarak eşlerini boşadıklarını beyan eden bazı erkeklerin, boşama nedenlerini de belirttikleri gözlenmiştir. Bu ise bize, evlilik birliğinin bozulmasına sebebiyet veren faktörler hakkında bir fikir vermesi bakımından önemlidir. Nitekim 17 Cemâziye'l-âhir 1039 (1 Şubat 1630) tarihli Ruha mahkemesine taşınan kayıttan, Allahverdi b. Sa'di'nin, salihe bir kadın da olsa annesi ile geçinemeyen karısı Döne bt. Zeynal'i, annesinin hatırı için talâk-ı selâse ile boşadığını öğrenmekteyken,[1651] 25 Muharrem 1040 (3 Eylül 1630) tarihli Ankara kadı mahkemesine intikal eden başka bir belge, Hubyar ? köyünden Ebubekir b. Sefer Şah'ın, karısı Müslime'yi boşama nedeninin söz konusu köyden Topal oğlu Ali ile kucaklaşırken görmesi olduğunu oraya koymaktadır.[1652] Öte yandan kimi kayıtlar, Osmanlı toplumunda aile içi anlaşmazlığın yaşanmasına sebebiyet vererek boşanmaya neden olan diğer bir faktörün, erkeklerin İslâm'a davet ettikleri "ehl-i kitap" olan eşlerinin İslâm'a gelmeyi kabul etmemeleri olduğunu göstermektedir. Meselâ 18 Muharrem 1040 (27 Ağustos 1630) tarihli belgeye göre, Ruha sakinlerinden Abdülkadir b. Abdullah isimli mühtedi, zevcesi Miskal vt. Yağob'u, davet ettiği İslâm'a gelmemesinden dolayı yaklaşık bir yıl önce talâk-ı selâse ile boşadığını ifade etmiştir.[1653]

Bazen eşlerini bâin talâkla boşayan kocalar, eşleriyle tekrardan birlikte yaşamayı arzu etmekteydiler. Böyle durumlarda bu şahısların mahkemeye müracaat ederek nikâh yenileyip eşlerini tekrardan almak istediklerini belirterek eşlerinin de rızasıyla mahkeme huzurunda yeni nikâh akidlerinin gerçekleştiği görülmektedir. Meselâ 16 Cemâziye'l-âhir 1039 (31 Ocak 1630) tarihli kayıtta, Ruha sakinlerinden Abdullah b. Ümmet, mahkeme huzurunda, sekiz ay önce talâk-ı bâin ile boşadığı Hanım bt. Burak'ı yeniden nikâhlayarak almak istediğini belirtip Hanım'dan sual

[1651] UŞS. 207, 32-73.
[1652] AŞS. 24, 113-693.
[1653] UŞS. 207, 186-425.

olunmasını talep etmiş ve Hanım'ın rıza vermesiyle de mahkemede nikâhları akdolunmuştur.[1654]

Karısını bâin talâkla boşayan bir erkek, iddet süresi bitinceye kadar hanımının geçimini sağlamak, meûnet-i süknâsını temin etmek ve varsa zimmetinde olan ödenmemiş mehir borcunu ödemekle mükelleftir.[1655] Ancak, bazen kocalarından bu şekilde boşanan kadınlar, kocalarından gerek mehir, gerekse nafakalarını alamadıklarını iddia ederek bunları talep için dava açmaktaydılar ve karşı tarafın inkâr etmesi hâlinde iddialarına yönelik şahit göstermeleri gerekmekteydi. Bu hususla ilgili Ruha sicillerine ve Ankara sicillerine yansıyan 1'er dava kaydı tespit edilmiş olup,[1656] bu kayıtlar incelendiğinde kadınların haklı görüldükleri anlaşılmaktadır. Diğer taraftan, bu şekilde kocalarına dava açan kimi kadınların mahkemece haksız görüldükleri durumlar da olmaktaydı. Meselâ, Ankara kadı sicillerine intikal eden bir belgeden, kocasının kendisini sebepsiz yere boşadığını iddia ederek bazı haklarının verilmesini talep eden bir kadının, karşı tarafın gösterdiği şahitlerin de ifadelerinden, aslında eşinden muhâlaa yoluyla boşandığını, dolayısıyla talep ettiği haklarından feragat etmiş olduğunu ve bu nedenle mahkemece davasından men edildiğini öğrenmekteyiz.[1657]

Talâk türü boşanmaya ilişkin dava kayıtları incelendiğinde, bizzat veyahut vekilleri vasıtasıyla mahkemeye başvuran kimi erkeklerin, gerek eşleri ile iyi geçinemediklerini belirterek[1658] gerek yukarıda temas edilen başka nedenleri gerekçe

---

[1654] UŞS. 207, 31-71; Bâin talâkla boşanan eşlerin tekrardan bir araya gelmek için yeniden evlenmelerine ilişkin ayrıca bkz. BŞS. B50, 91b-562.

[1655] Saadet Maydaer, "Klâsik Dönem Osmanlı Toplumunda Boşanma (Bursa Şer'iyye Sicillerine Göre)", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* XVI/1 (2007): 303; Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku,* 1: 384.

[1656] UŞS. 207, 172-393; AŞS. 24, 54-353.

[1657] AŞS. 24, 41-272.

[1658] Bu hususla ilgili Ruha'da 4; Bursa'da 1 mahkeme kaydı tespit edilmiştir. Bkz. UŞS. 207, 164-368; UŞS. 207, 164-369; UŞS. 207, 184-420; UŞS. 207, 221- 508; BŞS. B51, 75b-709; Kadı sicillerinden mahkemeye müracaat eden eşlerin, iyi geçinemediklerini belirtmek için Ruha'da "zindegânemiz olmayub" veya "zindegânemiz olmamağla" ; Bursa'da "hüsn-i zindegânemiz olmayub ben mezbûr fî kemâl-ı mertebe nüşûz ve i'râz üzere olmağın", "beynimizde şikāk vâki' olmağla", "beynimizde şikāk ve biribirimizden nüşûz ve i'râz vâki' olmağla", "biribirimizden kemâl-ı mertebe nüşûz ve i'râz üzere olmağın"veya "beynimizde şikāk ve adem-i vifâk vâki' olmağla" gibi ifadeleri kullandıkları görülmektedir. Örnekler için bkz. UŞS. 207, 164-368; UŞS. 207, 150-334; BŞS. B110, 10b-59; BŞS. B110, 14a-80; BŞS. B55, 48a-296; BŞS. B55, 124a-843; BŞS. B51, 75b-709. Ankara sicillerinde bu gibi ifadelere rastlanılmamıştır.

göstererek gerekse de hiçbir gerekçe göstermeksizin[1659] eşlerini boşadıklarını kadı'ya bildirdikleri ile ayrıca ikrarlarının bazen karşı tarafın talebiyle sicile kaydedildiği görülmektedir. Nitekim bu gibi boşanma kayıtlarının bazısında zimmet ibrasıyla ilgili herhangi bir ifadeye yer verilmemişken, bazısında koca, karısına mehir, nafaka gibi haklarını vererek onu boşadığını belirtmiştir.

Bazı boşanma kayıtlarında ise mahkemeye gelen koca, karısının, zimmetini mehir, iddet nafakası gibi haklarından ibrâ ettiğini veya söz konusu haklarından feragat ettiğini ve kendisinin de karısını talâk-ı bâin veya talâk-ı selâse ile boşadığını ifade etmiştir. Bu hususla ilgili Ruha'da 5 ve Ankara'da 1 mahkeme kaydı tespit edilmiştir. Meselâ, Ruha kadı mahkemesine yansıyan 27 Cemâziye'l-âhir 1039 (11 Şubat 1630) tarihli kayda göre, Berazî taifesine mensup Burak b. Mamo, mahkeme huzurunda, zevcesi Saadet bt. Mahmud ile iyi geçinmediklerini; altı ay önce Saadet'in mehr-i müeccelinden zimmetini ibrâ ettiğini ve kendisinin de Saadet'i talâk-ı selâse ile boşadığını belirtmiştir.[1660] Ankara mahkeme gündemine taşınan 15 Rebî'ü'l-evvel 1040 (22 Ekim 1630) tarihli kayıttan ise, Keçihaymana'ya tâbi Çeltik köyünden Mustafa b. Mehmed'in, zevcesi Aişe bt. Aslan'ı, nafaka, kisve, süknâ, mehr-i müeccel gibi haklarından feragat etmesiyle talâk-ı bâin ile boşadığını öğrenmekteyiz.[1661] Görüldüğü üzere zikredilen belge örneklerinde muhâlaa, hul' gibi ifadelere yer verilmemiştir. Ancak söz konusu boşanmaları muhâlaa olarak değerlendirmek daha doğru bir yaklaşım olacağından, çalışmamızda bunların muhâlaaya dâhil edildiğini belirtmek isteriz.

Talâk türü boşanmaya ilişkin bazı kayıtlar ise ya bizzat kadının kendisinin ya da kendisine vekil olarak seçtiği kişinin, mahkemeye müracaat ederek kendisini boşayan kocasının bunu inkâr ettiğini belirterek ondan davacı olmasıyla ilgilidir. Kadınlar tarafından kocaları aleyhine açılan bu tür davalara araştırmamıza konu olan

[1659] Söz konusu durumla ilgili Ruha'da 1; Bursa'da 2 ve Ankara'da 3 belgeye rastlanılmıştır. Meselâ 15 Zi'l-ka'de 1039 (26 Haziran 1630) tarihli kayıtta, Ruha sakinlerinden Hasan b. Kubad'ın vekili olup mahkemeye gelen Osman b. Musa, Hasan'ın zevcesi Nazî bt. Cum'a'yı vekâleten talâk-ı bâin ile boşadığını belirtmiş ve bu ikrarı Nazî tarafından mahkemede vekil olarak bulunan kardeşi Ali b. Süleyman talebiyle sicile kaydedilmiştir. UŞS. 207, 151-338; diğer belge örnekleri için bkz. BŞS. B51, 8b-85; BŞS. B51, 80b-757; AŞS. 24, 75-475; AŞS. 24, 108-674; AŞS. 24, 132-798.
[1660] UŞS. 207, 36-84; diğer benzer örnekler için bkz. UŞS. 207, 77-171; UŞS. 207, 173-395; UŞS. 207, 230-533; UŞS. 207, 233-539.
[1661] AŞS. 24, 127-762.

Ruha ve Ankara şehirlerinde rastlanılmıştır. Meselâ 22 Cemâziye'l-âhir 1039 (6 Şubat 1630) tarihli belgeye göre, Ruha yerleşiklerinden Halime bt. Allahverdi, kendisine vekil olarak Bekir b. İsmail'i seçmiştir. Mahkemeye gelen Bekir, Halime'nin kocası olan Hamza b. İskender'in, birkaç gün önce Halime'yi Müslümanların huzurunda talâk-ı selâse ile boşadığını, ancak boşamadım diyerek *taarruzdan hâlî* olmadığını belirterek sual olunmasını talep etmiştir. Karısını boşadığını inkâr eden Hamza, şahitlerin karşı tarafın lehine ifade vermeleri üzerine mahkemece taarruzdan men edilmiştir.[1662] Ankara sicillerine yansıyan 12 Şaban 1039 (27 Mart 1630) tarihli diğer bir dava kaydında ise, mahkemeye gelen Eyne bt. İbrahim, kocası Veli b. Gaib'in kendisini talâk-ı selâse ile boşamış olduğu halde "*yine zevciyet muamelesi etmek ister"* diyerek sual olunmasını talep etmiştir. Veli'nin boşadığını inkâr etmesi üzerine Eyne iddiasına yönelik şahit göstermiştir.[1663]

İslâm hukuku erkeğe ister dönülebilir ister kesin olsun eşini üç defa boşama yetkisi vermiştir. Koca, ilk ikisinde isterse belirli şartlarla karısına tekrar dönebilir. Ancak kocanın üçüncü talâk hakkını kullanması durumunda eşi ile arasında geçici bir evlenme yasağı doğar ve bu yasak ortadan kalkmadıkça ikisinin tekrardan evlenerek bir araya gelmesi imkânsızdır. Nitekim üç talâk hakkını kullanan kocanın karısıyla yeniden evlenebilmesi için Kur'an-ı Kerim'in 2. sûresinin 230. âyetine göre, kadının bir üçüncü şahısla zifafla sonuçlanan gerçek bir evlilik yapması ve bu evliliğin de boşanma veya ölümle sona ermesinin gerektiği belirtilmektedir. Üç talâk hakkının ayrı ayrı kullanılması hususunda görüş birliği içinde olan hukukçular, bir anda verilen üç talâkın, üç talâk olarak geçerli olması konusunda görüş ayrılığına düşmüşlerdir. Fakat bunların ekseriyetine göre, aynı anda verilen üç talâk, üç talâk olarak geçerli sayılmıştır.[1664] Görüldüğü üzere karısını üç talâkla boşayan bir erkeğin, karısıyla tekrardan evlenebilmesi için karısının başka biriyle gerçek bir evlilik yapması gerektiği hususu boşanmak isteyen erkekler için caydırıcı bir faktördür. Durum böyle olmakla birlikte Osmanlı toplumunda üç talâk hakkını kullanarak eşlerini boşayan erkekler de yok değildir. Nitekim, ele alınan sicil kayıtlarından,

[1662] UŞS. 207, 33-76; benzer dava kaydı için bkz. UŞS. 207, 168-380.
[1663] AŞS. 24, 64-410.
[1664] Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku,* 38; Halil Cin, *Eski Hukukumuzda Boşanma*, 2. bs. (Konya: Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1988), 55-56; Cin vd., *Türk Hukuk Tarihi*, 524.

1629-1631 yıllarında talâk-ı selâse ifadesini kullanarak eşlerini boşayan erkeklerin sayısı Ruha'da 11; Bursa'da 4 ve Ankara'da 4 olarak tespit edilmiştir.[1665]

Kocanın boşamayı ifade eden irade beyanı kayıtsız şartsız olabileceği gibi, ta'likî (geciktirici) bir şarta ya da vadeye de bağlı olabilirdi. Bu konuda talâk, nikâhtan ayrılmaktadır. Talâkta kullanılan irade beyanı kayıtsız ve şartsızsa buna müneccez; ta'likî bir şarta bağlanmışsa buna muallak; vadeye bağlanmışsa buna da muzaf talâk denilmektedir. Şarta bağlı boşanma, hüküm ve neticelerini şart gerçekleştiği takdirde doğurmaktadır.[1666] Nitekim incelenen yıllarda Bursa ve Ankara sicillerine yansıyan bazı dava kayıtlarında, erkeklerin, ileride gerçekleşebilecek bir şeyi şart koşarak eşlerini boşadıklarını ifade ettikleri görülmektedir. Kadınlar ya da vekilleri vasıtasıyla açılan bu davaların ise farklı nedenleri olabilmekteydi. Meselâ daha önce temas ettiğimiz 26 Safer 1040 (4 Ekim 1630) tarihli belgenin dava konusu mehir talebidir. Bu kayıtta, Bursa'nın Şeker Hâce Mahallesinden Aişe bt. Abdülcelil'in kocası Mustafa b. Receb, Hüseyin isimli şahıs ile daima *şürb-i hamr ve fısk u fücur* ettiğinden hayyat taifesinden olan ustası el-Hâc Mehmed, Mustafa'ya *"min ba'd merkūm Hüseyin ile mükâleme edip yahud ma'en bozahaneye varub boza içersen seni redd ederim"* demiştir. Mustafa ise on gün evvel Müslümanların huzurunda *"eğer bir daha mezbûr Hüseyin ile mükâleme edip yahud ma'en bozahaneye varub boza içersem zevcem mezbûre Aişe Hatun talâk-ı selâse ile benden mutallaka olsun"* diye şart etmiştir. Mahkemeye gelen Aişe'nin vekili Ali b. Mehmed, Mustafa'nın söz konusu şartı yerine getirdiğini iddia ederek boşanmanın gerçekleştiğini, dolayısıyla Aişe'nin, Mustafa'nın zimmetinde olan 5.000 akçe mehr-i müeccelini talep ettiğini belirtmiştir. Mustafa'nın inkâr ile cevap vermesi üzerine davacı taraf, Mustafa'nın şarta konu olan eylemi yaptığını şahitlerle ispatlamış ve mahkemece ifadeleri kabul olunarak *mûcebiyle* hüküm olunmuştur.[1667] Aynı şekilde yine daha önce temas ettiğimiz, dava konusunun, kocası başka diyara giden kadına nafakasının kefil tarafından verilmemesi olduğu evâil-i Receb 1040 (3-12 Şubat

[1665] Örnek dava kayıtları için bkz. UŞS. 207, 32-73; BŞS. B51, 56a-517; AŞS. 24, 132-798.
[1666] Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku,* 41; Cin vd., *Türk Hukuk Tarihi*, 524.
[1667] BŞS. B51, 56b-526.

1631) tarihli başka bir belgeye göre, koca, karısını bir şarta bağlı olarak talâk-ı selâse ile boşamıştır.[1668]

Bazen mahkemeye başvuran kadınlar, kocalarının kendilerini bir şarta bağlayarak boşanma vaadinde bulunduklarını ve şarta konu olan eylemin gerçekleştiğini belirtip duruma şahit olan kimselerden sorularak ikrarlarının sicile kaydedilmesini talep etmekteydiler. Meselâ 22 Ṣa'ban 1039 (6 Nisan 1630) tarihli belgeye göre, Ankara'nın Debbağin Mahallesinden Aişe bt. el-Hâc Ali, mahkeme huzurunda, kocası el-Hâc Hüseyin b. Abdullah'ın bir buçuk sene önce çıkıp giderken kendisine *"doksan güne değin gelmezsem benden bâinen boş ol"* şeklindeki ikrarına mahalle ahalisinden bazı kişileri şahit gösterdiğini belirterek bu şahıslardan sual olunup ifadelerinin tahrir olunmasını talep etmiştir. Şahitler, el-Hâc Hüseyin'in söz konusu şarta kendilerini şahit ettiğini ve bir buçuk senedir gidip gelmediğini ifade etmişlerdir.[1669] Benzer şekilde 5 Safer 1040 (13 Eylül 1630) tarihli kayıtta, Ankara yerleşiklerinden Cemile bt. el-Hâc Hasan, kocası Mustafa b. Ahmed'in kendisine *"seni bilâ nafaka ve bilâ kisve bırağub gidersem benden üç talâk boş ol"* dediğini ve hâlâ kendisini nafaka ve kisvesiz bırakıp gittiğini belirterek *bi garez* kişilerden sorulup ikrarlarının sicile kaydedilmesini istemiştir. Şahitler, Cemile'nin iddiasına yönelik ifade vermişlerdir.[1670] Bazen de kocası aleyhine dava açan kadın, kocasının, şarta konu olan fiili yaptığını iddia ederek durumun mahkemece *ihkāk* olunması talebinde bulunmaktaydı. Meselâ gurre-i Muharrem 1040 (10 Ağustos 1630) tarihli dava kaydında, Ankara'dan Aişe bt. Abdi, kocası İbrahim'in kendisini *"bî vech ve bilâ sebeb darb ve let etmemeğe talâk-ı selâseye şart etmiş"* olduğunu, ancak yine kendisini sebebsiz yere *darb ve let* ettiğini ifade ederek *gıbbe'ş-şer' ihkāk* olunmasını talep etmiştir. İbrahim'in şartı inkâr etmesi üzerine şahitler, kendilerinin huzurunda söz konusu şartın koşulduğunu belirterek ikrarları mahkemece kabul olunup kayıt

[1668] Belgeden anlaşıldığına göre, Aişe bt. Allahverdi'nin kocası Hasan b. Mehmed, 1035 yılının Rebî'ü'l-âhir ayının birinci günü (31 Aralık 1625) Bursa'nın Sedbaşı Mahallesinden el-Hâc Mahmud b. İbrahim'den 500 akçeye bir çift kadife yasdık satın almış ve parasını isteyen Mahmud'a *"eğer semen-i mezbûru on gün tamamına değin sana eda ve teslim etmez isem zevcem merkūme Aişe benden talâk-ı selâse ile mutallaka olsun"* diye şart-ı talâkda bulunmuş ve şehirde bulunduğu on iki gün içinde parayı ödeyemediğinden kendisi Müslümanların huzurunda talâk-ı selâsenin vaki olduğunu itiraf etmiştir. BŞS. B51, 82a-770.
[1669] AŞS. 24, 69-437.
[1670] AŞS. 24, 116-706.

altına alınmıştır.[1671] Verilen belge örneklerine bakıldığında hâkimin, tarafların boşanmasına hükmettiği yönünde herhangi bir ifadenin kullanılmadığı görülmektedir. Bununla birlikte, kadınların iddialarına yönelik şahitlik edenlerin ikrarlarının kabul edilmesinden, mahkemenin, tarafların boşanmaları gerektiği yönünde bir karar verdiği ihtimali üzerinde durmak mümkündür.

Bilindiği üzere gayrimüslim Osmanlı tebaasının, bilhassa evlenme, boşanma ve miras gibi meselelerini kendi dinî mahkemelerine götürerek çözme hakları vardı. Bununla birlikte zımmîler, kendilerine aile ve miras hukuku alanlarında tanınan bir tür adlî otonomiye rağmen, isterlerse kendi cemaat mahkemelerini değil de şer'î mahkemeleri tercih edebilirlerdi.[1672] Bu cümleden hareketle burada akıllara şu soru gelebilir. Acaba 1629-1631 yıllarında ele alınan şehirlerdeki gayrimüslim tebaa, boşanma hususuna ilişkin meseleleri için Osmanlı mahkemelerini tercih etmişler miydi? Bu sorunun cevabını sicil kayıtlarından verecek olursak, Ruha ve Bursa'da gayrimüslimlerin İslâm hukukuna göre boşanmayı tercih ettikleri gözlenmişken, Ankara sicillerinde bunu yansıtan bir veriye tesadüf edilmemiştir. Nitekim, Bursa kadı mahkemesine taşınan evâhir-i Receb 1039 (6-15 Mart 1630) tarihli belgeye göre, Karaca Bey Hanı sakinlerinden olup mahkemeye gelen Yankola v. Kozni, zevcesi Gürnafya bt. Andertisko'yu "talâk-ı bâin" ile boşadığını ifade ederek talebiyle ikrarı sicile kaydedilmiştir.[1673] Ruha kadı mahkemesine intikal eden 29 Zi'l-hicce 1039 (9 Ağustos 1630) tarihli kayıttan anlaşıldığına göre ise, Ruha zımmîyelerinden Şenfur bt. Mirhan'ın, uzun süredir gurbette bulunan kocası Kirkos, başka kadınla evlenmek için Şenfur'u boşamıştır. Mahkemeye gelen Şenfur, *"âyîn-i bâtılamız üzere zımmîler iki avrat almak câiz olmamağla"* ifadesini kullanarak başka kadınla evlenen Kirkos'un kendisini "talâk-ı bâin" ile boşadığını ve bu yönde kendisine "boş kâğıdı" gönderdiğini belirterek elinde olan fetva gereğince başkasıyla evlenmek için izin talep etmiş ve kendisine bu izin verilmiştir.[1674]

Her iki şehir sicillerine gayrimüslimler tarafından taşınan dava kayıtları incelendiğinde, Hıristiyan olan gerek Bursa'daki Yankola v. Kozni'nin gerek

[1671] AŞS. 24, 107-664.
[1672] Aydın, *Osmanlı Aile Hukuku,* 35-36.
[1673] BŞS. B51, 8b-85.
[1674] UŞS. 207, 174-398.

Ruha'daki Şenfur'un gurbette bulunan kocası Kirkos'un, karılarını İslâm hukukunun öngördüğü boşanma şekillerinden "talâk-ı bâin" ile boşadıkları görülmektedir. Peki, bu şahıslar neden kendi dinî mabetlerinde değil de Osmanlı mahkemelerinde boşanmayı tercih etmiş olabilirlerdi? Bu sorunun cevabını sicil kayıtlarından vermek mümkün değildir. Ancak, kimi çalışmalardaki verilerden öğrendiğimize göre, bunun en önemli nedenlerinden biri gayrimüslimlerin kendi dinlerinde boşanmanın zor olmasıdır. Zira Hıristiyanlıkta çok özel şartlar olmadıkça boşanma kabul edilmemektedir. İslâm hukukunda ise daha önce de temas edildiği üzere, evliliğin devam etmesi esas olmakla birlikte evlilik hayatının taraflar için çekilmez bir hal alması durumunda boşanmaya izin verilmektedir. Dolayısıyla boşanmaların İslâm hukukunda daha kolay gerçekleşmesi, boşanma konusunda anlaşan eşlerin Ortodoks geleneğin aksine ayrıca mahkemece kabul edilecek bir neden gösterme zorunluluğunda olmamaları gayrimüslimlerin Osmanlı mahkemelerini tercihinde önemli bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Öte yandan hiçbir sebeple boşanamayan Katolik Hıristiyanların boşanmalarının, ancak şer'î mahkemelerde mümkün olabildiğini, ayrıca Hıristiyanlıkta talâk ve muhâlaa türü boşanma olmadığından gayrimüslimlerin bu yöntemlerden yararlanmak için şer'î mahkemeleri tercih etmiş olabileceklerini belirtmek isteriz.[1675]

4. 4. 2. Muhâlaa

İslâm hukuku, esas itibariyle boşama hakkını kocaya vermekle birlikte çeşitli nedenlerle eşi ile geçimsizlik yaşayan kadına, kocasının boşanma yoluna gitmemesi halinde, kendisi için çekilmez bir hâle gelen evlenmeden kurtulma imkânını vermiştir. Bu ise iki yolla olmaktadır. Bunlardan birisi kadının umumiyetle mehir alacağı olmak üzere bir bedel karşılığında kocasını kendisini boşamaya razı etmesi yani muhâlaa; diğeri belirli durumlarda mahkemeye müracaat ederek kazâî boşanma talebinde bulunması şeklindedir.[1676] Kadının kocasına vereceği bir bedel

[1675] Ali İhsan Karataş, "XVIII. Yüzyıl Bursa'sında İslâm-Osmanlı Hukuku ve Gayrimüslimler", *Bursa Halk Kültürü: Uludağ Üniversitesi II. Bursa Halk Kültürü Sempozyumu Bildiri Kitabı, 20-22 Ekim 2005,* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Rektörlüğü Kültür Sanat Kurulu Yayınları, 2005), 1: 177-178; Aydın, *Osmanlı Aile Hukuku,* 37.

[1676] Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku,* 42; Cin, *Eski Hukukumuzda Boşanma*, 70; Cin vd., *Türk Hukuk Tarihi*, 528.

mukabelesinde tarafların karşılıklı rızasıyla evlilik bağının sona erdirilmesi şeklinde tanımlanabilen muhâlaa, kadının rızasına dayanması, boşanma teklifinin hem kadından hem de kocadan gelebilmesi, boşanmanın kadın tarafından teklif edildiği takdirde, prensip olarak kadının erkeğe bir bedel ödemesi gibi özellikleriyle talâktan ayrılmaktadır.[1677] Talâkta olduğu gibi muhâlaa yoluyla yapılan boşanmaların da hâkimin huzurunda yapılması ya da mahkemede kayıt altına alınması gerekmemektedir. Ancak bu şekilde yapılan boşanmalar bazen mahkemelerde yapılmış, bazen de mahkeme defterlerine tescil ettirilmişlerdir. Aslında bu türden boşanmayı gösteren belgeler bir çeşit hüccet olup, bu hüccetin kadın tarafından alınmasındaki amaç iddet süresi bitip de bir başkasıyla evlenmek istediğinde eski kocasının bir engeliyle karşılaşmak istememesi; erkek tarafından alınmasındaki amaç ise ileriki süreçte eski karısının mehir ve iddet nafakası talep etmesine engel olmaktır.[1678]

İncelenen yıllarda araştırmamızın konusunu teşkil eden şehirlerden Ruha sicillerine yansıyan 25 boşanma kaydından 12'sinin; Bursa sicillerine yansıyan 27 boşanma kaydından 12'sinin ve Ankara sicillerine yansıyan 26 boşanma kaydından 11'inin muhâlaa olduğu anlaşılmıştır. Bu dava kayıtları incelendiğinde de bunlardan Ruha'da 10'unun; Bursa'da 1'nin ve Ankara'da 6'sının erkekler ya da seçtikleri vekiller tarafından mahkemeye taşındığı görülmektedir. Nitekim Ruha'da erkeklerin tamamının, Ankara'da ise 5'inin mahkemeye müracaat etmelerinin nedeninin söz konusu boşanmayı tescil ettirme isteği olduğu anlaşılmaktadır. Bursa ve Ankara'daki 1'er erkek ise muhâlaa yoluyla boşandıklarını iddia ettikleri eşlerinden şikâyetçi olmak için mahkemeye başvurmuşlardır. Bu hususta Bursa kadı mahkemesine taşınan evâhir-i Rebî'ü'l-âhîr 1039 (8-16 Aralık 1629) tarihli belgeden anlaşıldığına göre, Alaeddin Bey Mahallesinden el-Hâc Hüseyin b. Pervane, anlaşmazlık yaşadığı zevcesi Ümmühani Hatun bt. Nasuh'u, 10.000 akçe mehr-i müecceli, nafaka-i iddeti ve meûnet-i süknâsı üzerine hul' ederek *hakk-ı hidânem sâkıt olmağın* dediği küçük yaştaki iki çocuğunu dahi karısının teslim etmesiyle kendisi almıştır. Mahkemeye gelen el-Hâc Hüseyin, karısıyla muhâlaa yoluyla boşandıklarına ilişkin elinde

[1677] Cin, *Eski Hukukumuzda Boşanma*, 71; Cin vd., *Türk Hukuk Tarihi*, 528.
[1678] Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku,* 114-115; Abacı, *Bursa Şehri'nde Osmanlı Hukuku'nun Uygulanması (17. yüzyıl),* 155; Maydaer, "Klâsik Dönem Osmanlı Toplumunda Boşanma (Bursa Şer'iyye Sicillerine Göre)", 312.

Müslümanların huzurunda kendisine verilen hüccetin olduğunu; ancak karısının hâlâ kendisini *rencîde etmekden hâlî* olmadığını belirterek sual olunmasını talep etmiştir. Ümmühanî, kocasının ifadesini doğrulamış ve mahkemece taarruzdan men edilmiştir.[1679] Ankara kadı siciline intikal eden 29 Safer 1040 (7 Ekim 1630) tarihli belgeye göre ise, Abdülkerim b. el-Hâc Mehmed, karısı Gülfidan bt. Abdullah'ı, sağire kızı Saime'ye yedi sene nafaka ve kisvesiz bakmak üzere muhâlaa yoluyla boşadığını, ancak Gülfidan'ın Saime'yi kendi üzerine bırakıp İstanbul'a gittiğini belirterek komşusu olan Müslümanlardan sual olunup ikrarlarının tahrir olunmasını talep etmiştir. Bu şahıslar Abdülkerim'in iddiasına yönelik ifade vermişlerdir.[1680]

İncelenen sicillerde erkekler gibi kadınların da genellikle muhâlaa kararlarını tescil ettirmek için ya bizzat ya da vekilleri vasıtasıyla mahkemeye başvurduklarını görmek mümkündür. Nitekim Bursa'da 9 ve Ankara'da 4 kadının bu nedenle mahkemeye müracaat ettiği tespit edilmişken, Ruha sicillerinde böyle bir başvuru saptanamamıştır. Diğer taraftan talâkta olduğu gibi muhâlaa yoluyla yapılan boşanmalarda da kadının mahkemeye müracaat nedeni, kendisini boşayan kocasının *hâlâ taarruzdan hâlî* olmaması ya da yeniden evlenmesine engel olması gibi durumlar olabilmekteydi. Bu hususta Ruha'da 2, Bursa'da ise 1 dava kaydına tesadüf edilmiştir. Meselâ 10 Zi'l-ka'de 1039 (21 Haziran 1630) tarihli belgeye göre, Ruha'dan Meryem bt. Hamza, divân-ı Rakka çavuşlarından olan kocası İsmail Çavuş b. Ali'den davacı olmuştur. Meryem, mahkeme huzurunda, altı-yedi gün önce, aralarında zindegânelerinin olmadığını belirttiği İsmail Çavuş'un zimmetini mehr-i müeccel ve nafaka-i iddeti davasından *'alâ tarîkü'l-hul'* ibrâ ettiğini, İsmail Çavuş'un ise kendisini talâk-ı selâse ile boşadığını ancak şimdi *dahl ve taarruzdan hâlî* olmadığını ifade ederek sual olunmasını talep etmiştir. İsmail Çavuş cevabında, Meryem'i talâk-ı bâin ile boşadığını söylemiş ve bu ikrarı Meryem'in talebiyle kayıt altına alınmıştır.[1681] Evâsıt-ı Receb 1040 (13-22 Şubat 1631) tarihli başka bir kayıtta ise, Bursa'nın Koca Naib Mahallesinden olan Yasemin bt. Mikal isimli zımmîye, kocası Arslan b. Mustafa'nın, bir yıl önce kendisini talâk-ı bâin ile boşadığını ve

[1679] BŞS. B110, 10b-59; 23 Safer 1039 (12 Ekim 1629) tarihli mahkeme kaydına göre, Hüseyin b. Pervane'nin, gurre-i Şevval 1038 (24 Mayıs 1629) tarihinde yani daha önce de karısı Ümmühani'yi talâk-ı bâin ile boşadığını ve tarafların 19 Safer 1039 (8 Ekim 1629)'da yeniden nikâh akdettiklerini öğrenmekteyiz. BŞS. B50, 91b-562.
[1680] AŞS. 24, 122-740.
[1681] UŞS. 207, 150-334.

kendisinin dahi mehr-i müeccelinden feragat ettiğini; ancak şimdi başka biriyle evlenmek istediğinde Arslan'ın boşadığını inkâr edip evlenmesine mâni olmaya çalıştığını iddia ederek davacı olmuştur. Arslan, Yasemin'i davet ettiği İslâm'a gelmediği için boşadığını ve karşılıklı olarak birbirlerinin zimmetini ibrâ ettiklerini belirtmiştir.[1682]

Muhâlaa ile yapılan boşanmalarda kadın, kendisi için dayanılmaz bir hâl alan evliliğine son vermek amacıyla bir ya da daha fazla hakkından feragat ederek kocasına boşanma teklif eder ve kocasının da kabul etmesiyle ayrılık gerçekleşirdi. Ancak, bu teklif sadece kadından gelmemekteydi. Bazen teklif, mehir, iddet nafakası gibi mali yükümlülüklere maruz kalmak istemeyen erkek tarafından da yapılmaktaydı. Fakat koca, muhâlaa yapması için karısına baskı yapamazdı ve onun rızasını alması gerekirdi.[1683] İncelenen yıllarda erkeğin karısına muhâlaa talebi ile ilgili Bursa kadı mahkemesine intikal eden bir dava kaydı tespit edilmiştir. Nitekim yukarıda temas ettiğimiz evâhir-i Rebî'ü'l-âhir 1039 (8-16 Aralık 1629) tarihli belgeden, karısı Ümmühani Hatun'dan şikâyetçi olmak için mahkemeye başvuran el-Hâc Hüseyin'in, aralarında şikāk olduğunu iddia ettiği karısından hul' yoluyla boşanmayı kendisinin talep ettiğini ve bu yönde karısının rızasını aldığını öğrenmekteyiz.[1684]

Muhâlaa yoluyla boşanmanın hukukî sonucu, bir bâin talâkla evliliğin sona ermesi ile evlenmeye dair alacak ve borçlarla her türlü münasebetin ortadan kalkmasıdır.[1685] Muhâlaada bir talâk hakkı kullanılmış olduğundan taraflar ancak yeni bir nikâh akdi ve mehirle tekrardan bir araya gelebilirdi.[1686] Bu hususla ilgili Bursa kadı siciline intikal eden bir dava kaydı tespit edilmiştir. Evâil-i Şevval 1040 (3-12 Mayıs 1631) tarihli belgeye göre, Bursa'nın Kızılcabayır Mahallesinden Şehriban bt. Ahmed'in, daha önce 20.000 akçe mehr-i müeccel ile nikâhlandığı Himmet b Mehmed ile aralarında bir miktar *şikāk ve adem-i vifâk* olup söz konusu mehir hakkı, nafaka-i iddeti ve meûnet-i süknâsı üzerine Himmet'le muhâlaa yoluyla

[1682] BŞS. B55, 113b-768.
[1683] Mehmet Ali Türkmenoğlu, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon (Şer'iyye Sicillerine Göre),* (Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016), 102-103.
[1684] BŞS. B110, 10b-59.
[1685] Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku,* 43; Cin, *Eski Hukukumuzda Boşanma*, 77; Cin vd., *Türk Hukuk Tarihi*, 529.
[1686] Türkmenoğlu, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon (Şer'iyye Sicillerine Göre),* 103.

boşanmışlardır. Mahkemeye gelen Şehriban, Himmet'le yeniden birbirlerine talip olduklarını ve tespit edilen 10.000 akçe mehr-i müeccel ile evlendiklerini, 10.000 akçenin 5.000 akçesini de Himmet'e hibe ettiğini ifade etmiştir.[1687] Bu kayıt, ayrıca boşanan eşler arasında yapılan yeniden evliliklerde, kadınların mehir miktarlarının ilk evliliklerine göre daha düşük olduğu ile eski kocalarıyla tekrardan bir araya gelmek istemelerinden olsa gerek kadınların yeni mehirlerinin bir kısmını kocalarına hibe ettikleri gibi hususları yansıtması bakımından dikkat çekicidir. Öte yandan incelenen bazı dava kayıtlarında muhâlaa yoluyla boşanan bazı erkeklerin, üç talâk hakkını kullanarak eşlerini boşadıkları görülmektedir. Bu hususla ilgili Ruha'da 6;[1688] Ankara'da 1[1689] mahkeme kaydı tespit edilmiştir.

Taraflar arasında karşılıklı anlaşma ile yapılan boşanma, bazen nikâhtan sonra ancak "halvet-i sahîha"dan önce de gerçekleşebilmekteydi. Meselâ 23 Zi'l-hicce 1039 (3 Ağustos 1630) tarihli belgeye göre, Bursa'nın Akbıyık Mahallesinden Fatma bt. Hasan isimli bikr-i bâliğa, mahkeme huzurunda, Musa b. Yusuf'un *abd-ı memlûkü* Mahmud'la 6.000 akçe mehr-i müeccel ile evlendiğini; bu meblağın yarısını hibe ettiğini; ancak *"müfârekat murad olunub ve halvet-i sahîha dahi olmamağla"* ifadesini kullanarak hak etmiş olduğu mehrinin yarısı, nafaka-i iddeti ve meûnet-i süknâsı üzerine muhâlaa yoluyla boşandıklarını belirtmiştir.[1690] Ankara kadı siciline yansıyan 21 Zi'l-hicce 1039 (1 Ağustos 1630) tarihli başka bir kayıtta, Kasaba Nahiyesine tâbi Tatlık köyünden Kümeyya bt. Abdülbaki isimli bikr-i bâliğa tarafından vekâleten mahkemeye gelen Ahmed b. Muharrem, Kümeyya'yı nikâhlayan Osman b. Mustafa huzurunda "*müvekkile-i mezbûre mehr-i muaccel ve müeccelinden ve nafaka-i iddetinden ve zevciyete müte'allik da'vâsından mezbûr Osman'ın zimmetini ibrâ eyledi"* demiştir. Osman ise Kümeyya'ı talâk-ı bâin ile boşadığını ifade etmiştir.[1691]

İncelenen kadı sicillerine yansıyan muhâlaa kayıtlarına bakıldığına kadınların, kendileri için çekilmez bir hâle gelen evliliklerinden kurtulmak için mehr-i müeccel, nafaka-i iddet ve meûnet-i süknâ gibi haklarından vazgeçerek kocalarını

[1687] BŞS. B51, 100b-950.
[1688] Örnek için bkz. UŞS. 207, 77-171; UŞS. 207, 82-181/2.
[1689] AŞS. 24, 40-268.
[1690] BŞS. B51, 35b-342.
[1691] AŞS. 24, 104-650.

boşamaya ikna ettikleri görülmektedir. Nitekim bu hususa ilişkin üç şehrin sicillerine yansıyan birkaç belge zikredecek olursak, meselâ Ruha mahkemesine taşınan 23 Cemâziye'l-âhir 1039 (7 Şubat 1630) tarihli belgeye göre, Mirza b. Abdullah, mahkemede bulunan karısı Saadet bt. Murad huzurunda *"mezbûre ile zindegânemiz olmamağın mehr-i müeccel ve nafaka-i iddeti da'vâsından 'alâ tarîkü'l-hul' benim zimmetimi ibrâ etmeğin ben dahi mezbûre Saadet'i talâk-ı bâin ile tatlîk eyledim"* demiştir. [1692] Bursa kadı mahkemesine yansıyan 10 Receb 1040 (12 Şubat 1631) tarihli başka bir kayıtta, kasaba-i Eskişehir'e tabi Sultanderesi köyünden İslim bt. Mehmed, kocası İsmail b. Gazi ile nafaka-i iddeti ve meûnet-i süknâsı üzerine muhâlaa etmiştir.[1693] 15 Rebî'ü'l-evvel 1040 (22 Ekim 1630) tarihli başka bir belgeye göre ise, Keçihaymana tevabiinden Çeltik köyünden Mustafa b. Mehmed, mahkemede zevcesi Aişe bt. Aslan adına vekâleten bulunan Ahmed b. Emirhan mahzarında *"mezbûre Aişe nafaka ve kisve vesâir zevciyete müte'allika da'vâdan ferâğ etmek üzere mezbûreyi bâin-i talâk tatlîk eyledim"* demiştir.[1694] Burada dikkat çeken bir durumu açıklamakta fayda var. Ruha sicil kayıtlarında, zikredilen haklar arasında geçen meûnet-i süknâ hakkından vazgeçen herhangi bir kadına rastlanılmamış olup, yöredeki kadınların umumiyetle ilk iki hakkından vazgeçmesiyle boşanma eyleminin gerçekleştiği anlaşılmaktadır.

Bazen kadınlar, kendileri için çekilmez bir hâle gelen evliliklerinden kurtulabilmek için mehr-i müeccel, nafaka-i iddet ve meûnet-i süknâlarından vazgeçmelerinin yanı sıra, kendilerine ait olan çeşitli eşya, para ile menkul ve gayrimenkul mallarını da verebilmekteydiler.[1695] Bu hususa dair belge örneklerine araştırmamıza konu olan üç şehrin sicillerinde de rastlanılmıştır. Birkaç örnek verecek olursak meselâ, 24 Şaban 1039 (8 Nisan 1630) tarihli belgeye göre, Ruha'dan Emine bt. Şeker, kocası Bayram b. Bedir ile muhâlaa yaparken mehr-i müeccel ve nafaka-i iddeti davasından kocasının zimmetini ibrâ etmesinin yanı sıra kocasına Bâbü'l-Harran Mahallesinde konumlanan üç musakkaf ev ile havştan

[1692] UŞS. 207, 33-76.
[1693] BŞS. B51, 61b-576.
[1694] AŞS. 24, 127-762.
[1695] İzzet Sak, Alaaddin Aköz, "Osmanlı Toplumunda Evliliğin Karşılıklı Anlaşma ile Sona Erdirilmesi: Muhâla'a (18. Yüzyıl Konya Şer'iye Sicillerine Göre)", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* 15 (Bahar 2004): 106.

oluşan dârını vermiştir.[1696] 26 Cemâziye'l-âhir 1040 (30 Ocak 1631) tarihli başka bir kayıtta, yine Ruha'dan Mürüvvet bt. Balî, Babekî taifesine mensup kocası Cemal b. Mehmed ile muhâlaa yaptığında mehr-i müeccel ve nafaka-i iddeti davasından Cemal'in zimmetini ibrâ etmesinin yanı sıra ona 8,5 guruş esedi vermiştir.[1697] Evâil-i Cemâziye'l-evvel 1039 (17-26 Aralık 1629) tarihli başka bir kayıtta, Bursa Kalesi dâhilinde yer alan Alaeddin Bey Mahallesinden Aişe bt. Mehmed, kocası İbrahim Çelebi b. Mehmed'e mülkünde olan bir sırmalı münakkaş makreme, bir gümüşlü bıçak, bir tencere, bir köhne yasdık yüzü, bir don, bir gömlek ve bir güvercin kümesini verdikten sonra 6.000 akçe mehr-i müecceli, nafaka-i iddeti ve meûnet-i süknâsı üzerine kocasıyla muhâlaa etmişlerdir.[1698] 3 Safer 1039 (22 Eylül 1629) tarihli diğer bir kayıttan anlaşıldığına göre, Hamide Hatun bt. fahrü'l-eimme Abdullah Efendi b. Veli, Bursa'nın Filboz Mahallesinden olan kocası Müderris Abbas Efendi b. el-Hâc Abdi'ye mülkünde olan 21,5 miskal bir tek altın bilezik, bir kırmızı kadife kaftan, harirden imal edilmiş bir urgan dârâyî, bir al dârâyî iki kaftan, iki çatma döşek, bir sürmâî döşek, bir çatma yorgan, bir kırmızı kadife yasdık, iki döşek kılıfı, beş adet ayaklı sahan ve bir cam tasını vererek; ayrıca 80.000 akçe mehr-i müecceli, nafaka-i iddeti ve meûnet-i süknâsından vazgeçerek kocası kendisiyle hul' etmiştir.[1699] 27 Ramazan 1040 (29 Nisan 1631) tarihli başka bir belgeye göre ise, Ankara'dan Raziye bt. Habib, kocası Abdülkerim b. Hayreddin'den, kendisine mehr-i muacceli için verilen esbab, nafaka-i iddeti ve mehr-i müeccelinden vazgeçmesinin yanı sıra 3.000 akçe hul' bedeli vererek boşanmıştır.[1700]

Yukarıda zikredilen belge örneklerinde de görüldüğü üzere muhâlaada fedakârlıkta bulunan ve alacaklarından vazgeçen taraf, uygulamanın gereği olarak, genel itibariyle kadındır. Ancak bazen koca da eşinden alacağı bazı şeylerden feragat edebilmektedir.[1701] Nitekim incelenen kimi dava kayıtları da Osmanlı toplumunda erkeklerin, karşılıklı anlaşarak boşandıkları eşlerine hul' bedeli olarak birtakım şeyler verdiklerini yansıtmaktadır. Meselâ 28 Cemâziye'l-âhir 1040 (1 Şubat 1631)

[1696] UŞS. 207, 82-181/2.
[1697] UŞS. 207, 250-573.
[1698] BŞS. B110, 14a-80.
[1699] BŞS. B50, 83b-514.
[1700] AŞS. 25, 33-174.
[1701] Sak, vd., "Osmanlı Toplumunda Evliliğin Karşılıklı Anlaşma ile Sona Erdirilmesi: Muhâla'a (18. Yüzyıl Konya Şer'iye Sicillerine Göre)", 107.

tarihli kayıttan anlaşıldığına göre, Ruha'dan Hüseyin b. Ali, karısı Hatun bt. Derâc'ın mehr-i müecceli ve nafaka-i iddetinden vazgeçmesi; kendisinin ise Hatun'a bir keçe ve yarım guruş vermesi üzerine karısını hul' yoluyla boşamıştır.[1702] Evâhir-i Receb 1039 (6-15 Mart 1630) tarihli başka bir kayıtta, Bursa'nın Alaca Mescid Mahallesinden Ümmühanî bt. Veli, kocası es-Seyyid Halil Çelebi b. el-Hâc Mustafa ile 10.000 akçe mehr-i müeccelinin 7.000 akçesi, nafaka-i iddeti ve meûnet-i süknâsı üzerine muhâlaa ettikten sonra hul' bedeli için kocasından bir beledî döşek, bir beledî yorgan, bir yemeni yastık, bir sahan, bir tencere ve bir sepet sandığı almıştır.[1703]

Ankara sicillerine yansıyan bazı muhâlaa kayıtlarından anlaşıldığına göre, kimi kadınlar, babanın sorumluluğunda olan çocuklarının bakım masraflarını da üstlenerek ve kocalarından nafaka talebinde bulunmayarak kocalarını kendilerini boşamaya ikna etmekteydiler. Meselâ 12 Şevval 1039 (25 Mayıs 1630) tarihli belgeye göre, Aişe bt. Abdullah'ın, kocası Mustafa b. Durak mahzarında *"mezbûrdan nafaka-i iddetimden ve süknâmdan ve mehr-i müeccelimden ve zevciyete müte'allik cemî' de'âvîden ferâğ idüb ve İsmail nâm sağir oğlumu bilâ nafaka ve kisve beslemek üzere beni tatlîk eylesün"* demesiyle Mustafa kendisini talâk-ı bâin ile boşamıştır.[1704] Daha önce temas ettiğimiz 29 Safer 1040 (7 Ekim 1630) tarihli başka bir kayıtta, Abdülkerim b. el-Hâc Mehmed ile karısı Gülfidan bt. Abdullah, Gülfidan'ın küçük yaştaki kızı Saime'yi yedi sene boyunca nafaka ve kisvesiz beslemesi üzerine muhâlaa yaparak ayrılmışlardır.[1705]

Bazı durumlarda kadınlar, eşlerinden muhâlaa yoluyla boşandıkları halde bir süre sonra muhâlaa sırasında vazgeçtikleri şeylerin, özellikle maddî kayıplarının peşine düşmekteydiler. Bu kadınlar mahkemeye başvurarak, kocalarının kendilerini muhâlaa ile değil de talâkla boşadıklarını ileri sürerek talâkın sonucu olarak almaları gerektiği halde alamadıkları mehr-i müeccel ile diğer haklarının verilmesini talep etmekteydiler. Konu ile ilgili belgelerden de anlaşılacağı üzere, bu tür iddialarla mahkemeye gelen kadınların asıl gayesi, boşanmanın ne şekilde gerçekleştiğinden ziyade, kendisinin maddî olarak zararını asgariye indirebilmek, hatta mümkün olur ise, boşandıktan sonraki süreç içinde kendi nafakasını sağlayabilecek maddî bir

[1702] UŞS. 207, 252-579.
[1703] BŞS. B110, 48b-303.
[1704] AŞS. 24, 85-536.
[1705] AŞS. 24, 122-740.

kazanç elde edebilmektir. Maksat ve hedefi ne olursa olsun eşinin kendisini talâkla boşadığını iddia eden kadın, bu iddiasını şahitlerle ispatlamak zorundadır, aksi takdirde kocasından herhangi bir hak talebinde bulunması hukuken mümkün olmayacaktır.[1706] İncelenen kadı sicillerinde bu tür mücadeleye giren kadınlarla ilgili bir dava kaydı tespit edilmiştir. Nitekim Ankara adı mahkemesine Fatma bt. Mustafa tarafından taşınan 17 Cemâziye'l-âhir (1 Şubat 1630) tarihli belgeye göre, Fatma, kocası el-Hâc Ali b. Hüseyin'in kendisini sebepsiz yere tatlîk ettiğini ileri sürerek kocasından mehr-i müecceli, iddet nafakası ve süknâsını talep ettiğini belirtmiştir. El-Hâc Ali ise karısını yalanlayarak, Fatma'nın mehr-i müeccelinden, iddet nafakasından, süknâsından ve zevciyete ilişkin diğer haklarından feragat ederek muhâlaa yaptıklarını söylemiştir. Şahitlerin el-Hâc Ali lehine ifade vermeleri üzerine Fatma davadan men edilmiştir.[1707] Belge incelendiğinde, böyle bir mücadele içine giren Fatma'nın, davayı kaybetmesi nedeniyle herhangi bir maddi kazanç elde edemediği görülmektedir.

Sonuç olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun farklı coğrafî bölgelerinde konumlanan Ruha, Bursa ve Ankara'nın kadı sicillerine yansıyan belge örneklerinden hareketle, muhâlaanın, kimi çalışmalarda da ifade edildiği üzere,[1708] İmparatorlukta toplumun her kesiminde kabul gören ve uygulanan, kadına dilediğinde istemediği evlilik birliğini sona erdirebilme imkânı tanıyan bir boşanma şekli olduğunu söylemek mümkündür.

4. 4. 3. Tefrik

Sözlükte "iki şeyi birbirinden ayırmak" anlamına gelen tefrik, bir fıkıh terimi olarak mahkeme kararıyla eşlerin birbirinden ayrılmasını ifade etmektedir.[1709] Bu şekil boşanmada belirli sebeplerin varlığında, eşlerden birisi, genellikle kadın, mahkemeye başvurarak hâkimden boşanmayı talep etmektedir. Şayet boşanmayı isteme gerekçeleri hâkim tarafından kabul görürse, tarafların ayrılmalarına

[1706] Sak, vd., "Osmanlı Toplumunda Evliliğin Karşılıklı Anlaşma ile Sona Erdirilmesi: Muhâla'a (18. Yüzyıl Konya Şer'iye Sicillerine Göre)", 129.
[1707] AŞS. 24, 41-272.
[1708] Maydaer, "Klâsik Dönem Osmanlı Toplumunda Boşanma (Bursa Şer'iyye Sicillerine Göre)", 316.
[1709] Maydaer, "Klâsik Dönem Osmanlı Toplumunda Boşanma (Bursa Şer'iyye Sicillerine Göre)", 316; H. İbrahim Acar, "Tefrik", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40: 277.

hükmedilerek, boşanma vuku bulmaktadır. Burada artık kocanın bunu istemiş olmasının bir şartı yoktur; çünkü boşanma kocanın ya da tarafların irade beyanlarıyla değil, hâkimin vereceği hükümle meydana gelmektedir. Bu sebeple de bu tür boşanmaya "kazâî boşanma" veya "tefrîk" adı verilmektedir.[1710]

Kocasını karşılıklı anlaşarak kendisini boşamaya ikna edemeyen ya da mehir, iddet nafakası gibi haklarından vazgeçmek istemeyen kadın, belirli sebeplerin ortaya çıkması durumunda mahkemeye başvurarak tefrik talep etme hak ve imkânına sahiptir. Ancak söz konusu imkânın Hanefî-Osmanlı hukukunda çok sınırlı olarak var olduğu belirtilmektedir.[1711]

Hanefî mezhebinde kazâî boşanma hakkı doğuran sebepler çok sınırlı olmasına rağmen diğer mezheplerde bu sınır daha geniştir. Nitekim kadın, sadece Hanefî mezhebi dikkate alındığında yalnız bir nedenden dolayı boşanma talebinde bulunabilmektedir; o da kocada bulunan iktidarsızlık gibi cinsî münasebete engel teşkil eden kusur ve hastalıklardır. Hanefî hukukçulardan İmam Muhammed, buna akıl hastalığı, cüzzam, alaca hastalığı (baras) gibi hastalıkları da ilave etmiş, ancak bu görüş fetva ve kazâda 1916 yılına kadar uygulanmamış, sadece erkekte bulunan ve evliliğin fiilen devamına mâni olan cinsî rahatsızlıkları boşanma sebebi kabul eden Ebû Hanife ve Ebû Yusuf'un görüşü uygulanmıştır.[1712]

Diğer mezhepler de göz önüne alındığında kadın, dört nedenden birinin varlığı durumunda hâkime başvurarak tefrik talebinde bulunabilmektedir. Bu nedenler ise kocanın belirli hastalıklara yakalanmış olması, evinin nafakasını karşılamaması, gâib olması ve eşine kötü muamelede bulunmasıdır.[1713] Bununla birlikte, kocanın karısıyla cinsel ilişkide bulunmamaya yemin etmesi (îlâ), karısına zina isnat edip bunu dört şahitle ispatlayamaması (liân) ve bir organını aralarında ebedî evlenme engeli olan bir kadının mahrem bir organına benzeterek onu kendisine haram kılması (zıhâr) özel hükümlere bağlanmış olup bu durumlarda da hâkimin eşlerin arasını ayırması gündeme gelebilmektedir.[1714]

[1710] Aydın, "Osmanlı Hukukunda Kazâî Boşanma "Tefrik", 1-2; Maydaer, "Klâsik Dönem Osmanlı Toplumunda Boşanma (Bursa Şer'iyye Sicillerine Göre)", 316.
[1711] Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku,* 115-116.
[1712] Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku,* 44, 116.
[1713] Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku,* 116.
[1714] Acar, "Tefrik", 40: 278.

Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nin resmî mezhebi Hanefî mezhebi olup, ahalisinin büyük bir kısmının diğer mezhep müntesiplerinden meydana geldiği Mekke, Medine, Halep, Kudüs gibi yerler bir tarafa bırakılırsa, diğer bölgelerdeki mahkemelerde sadece söz konusu mezhep uygulanmıştır. Adı geçen bölgelerde ise diğer üç mezhebin uygulanmasına da imkân verilmiştir. Durum böyle olunca, sadece Hanefî mezhebinin uygulandığı bölgelerde,[1715] kimi çalışmalarda da ifade edildiği üzere,[1716] mahkeme kararı ile boşanmada kocada bulunan belirli cinsî kusur ve hastalıklar dışındaki sebepler kabul edilmediğinden kadı sicillerinde en az karşımıza çıkan boşanma şekli tefrik olmuştur. Nitekim incelenen yıllarda kocasının hasta olduğunu ileri sürerek boşanma talebinde bulunan kadınla ilgili Ankara kadı mahkemesine yansıyan bir dava kaydı tespit edilmiştir. Hastalığın isminin zikredilmediği 15 Cemâziye'l-âhir 1039 (30 Ocak 1630) tarihli belgeden anlaşıldığına göre, Sakine bt. el-Hâc Hasan, mahkemeye gelerek kocası Ali b. Ahmed huzurunda *"mezbûr Ali maraz-ı âhara müpteladır ...? ikrâh idüp gıbbe'ş-şer' görülüp ihkāk olunması matlûbumdur"* demiştir. Ali, yakalandığı hastalığın iyileşebilir bir hastalık olduğunu söylemiş, bunun üzerine Tabip Yağba v. İsabi kendisini muayene ederek söz konusu hastalığın iyileşemeyen bir hastalık olduğu yönünde haber vermiştir. Mahkemece tefrike karar verilme noktasına gelinmişken Ali, Sakine'nin bazı haklarından feragat etmesi ve Sakine'den 1 guruş hul' bedeli alarak onu talâk-ı selâse ile boşadığını ifade etmiştir.[1717]

Öte yandan incelenen sicillerde bazı dava kayıtlarında, erkeğin ileride gerçekleşebilecek bir şeyi şart koşarak eşim benden boş olsun demesi ve söz konusu şartın vuku bulmasıyla da kadının talebi üzerine tarafların mahkeme kararıyla tefrik edildiği görülmektedir. Meselâ evâhir-i Rebî'ü'l-evvel 1039 (8-17 Kasım 1629) tarihli kayıtta, Bursa'nın Karakedi Mahallesinden Fatma isimli kadın kendisine vekil olarak annesi Kamer bt. Abdullah'ı seçmiştir. Mahkemeye gelen Kamer, kızı Fatma'nın kocası olan sabbâğ taifesinden el-Hâc Sadri'nin bir yıl önce *"Eğer şürb-i hamr eder isem zevcem talâk-ı selâse ile mutallaka olsun"* diyerek şart eyledikten sonra defalarca *şürb-i hamr* ettiğini ileri sürüp kızının el-Hâc Sadri'den tefrikini talep

[1715] Aydın, "Osmanlı Hukukunda Kazâî Boşanma "Tefrik", 4.
[1716] Maydaer, "Klâsik Dönem Osmanlı Toplumunda Boşanma (Bursa Şer'iyye Sicillerine Göre)", 317.
[1717] AŞS. 24, 40-268.

etmiştir. Kamer, iddiasını şahitlerle ispatlamıştır. Ayrıca şahitlerin el-Hâc Sadri'yi sekiz gün evvel meyhaneciler kethüdası zımminin evinde içki içerken gördüklerini haber vermeleri üzerine mahkeme, Fatma Hatun'un el-Hâc Sadri'den talâk-ı selâse ile ayrılmasına hüküm vermiştir.[1718] Bazen de kadınlar tarafından tefrik talebiyle açılan benzer davalarda, şahitlerce ifadesi yalanlanan kocanın, mahkeme huzurunda bulunmaması nedeniyle, hâkimin, tarafların boşanmasına yönelik değil de iddiasını şahitlerle ispatlayan kadına, kocası ile aralarındaki sorun çözülmedikçe ona zevciyet üzere muamele etmemesine ilişkin bir karar verdiği görülmektedir.[1719]

[1718] BŞS. B50, 107a-649; benzer dava kaydı için bkz. BŞS. B50, 110a-666.
[1719] Örnek dava kaydı için bkz. AŞS. 25, 22-124.

BEŞİNCİ BÖLÜM

RUHA, BURSA VE ANKARA ŞEHİRLERİNDE EKONOMİK HAYAT

5. 1. TİCARET VE ZANAAT MERKEZLERİ

Farsça Cıhar-Suk (Dört Sokak) terkibinden bozulmuş olan çarşı kelimesi, alış-veriş etmeye elverişli, iki tarafı dükkân, üstü örtülü ya da açık sokak veya meydanlara verilen isimdir. "Bazar" kelimesi ise Fars dilinde üstü kapalı alım-satım yerlerine verilen isim olup bu tabir garp dillerine de geçmiştir.[1720] Yüzyıllar boyu ticaret alanının adlandırılmasında kullanılan bu deyimlerden bazar sözcüğüne XVI. yüzyıl sonlarına kadar daha çok yer verilmiş, daha sonra da çarşı sözcüğü öne geçerek daha çok kullanılır hale gelmiştir.[1721]

Ticaret yerini ifade etmek için kullanılan bazar ve çarşı sözcüklerinin varlığına rağmen, bazı Osmanlı resmî belgelerinde, hatta bazı kitaplarda çarşı yerine Arapça "sûk" sözcüğü de kullanılmış, ancak bu tabir yazı dilinde kalmış, halk diline yerleşmemiştir. Bununla birlikte gerek resmî kayıtlar gerek tarihi eserlerde bazen ayrım gözetilmeden sûk, bazar ve çarşı sözcüklerine yer verildiği de olmuştur.[1722]

Osmanlı döneminde, şehrin çarşısı ya da daha genel bir anlamda şehrin ticari merkezi, genellikle tek bir bölge olup bedesten ve onun etrafında gelişen han, arasta gibi yapı türlerinin bir araya gelmesinden oluşmaktaydı.[1723] Osmanlı'da, küçük yerleşmelerde dükkânların yan yana dizildiği dar bir sokak görünümü taşıyan, büyük şehirlerde genellikle aynı türden ürünleri satan dükkânların gruplandığı uzun sokak ve pasajlardan meydana gelen çarşı, genellikle önemli câmilerle bütünleşmiş olarak şehrin merkezinde yer alırdı. Bu câmiler ya çarşı ile kaynaşmış halde uygun bir mevkide, ya da çarşının çok yakınında bulunurdu. Nitekim Osmanlı şehirlerinde

[1720] Gündüz Özdeş, *Türk Çarşıları,* (Ankara: Tepe Yayınları, 1998), 7.
[1721] Mustafa Cezar, *Tipik Yapılariyle Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1985), 6.
[1722] Cezar, *Tipik Yapılariyle Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi,* 13.
[1723] Tuba Akar, "Osmanlı Kentinde Ticari Mekânlar: Bedesten-Han-Arasta-Çarşı Mekânları Literatür Değerlendirmesi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi,* VII/13 (2009): 267,269.

çarşı ile önemli câmilerin şehir dokusunda mevkilerini tayin eden unsur, toplumun sosyo-ekonomik ve kültürel yapısına bağlı olan dinamik olmuştur.[1724]

Bilindiği üzere XI. ve XII. yüzyıllarda Türkistan'da şehirlerin gelişmesi esnasında, sanat ve ticaretin canlı olduğu önemli şehirlerde, aynı alanda uğraş veren zanaat ve ticaret erbabının dükkânları bir arada bulunmaktaydı. Aynı gelişim Selçuklular döneminde de kendini göstermiştir. Nitekim Osmanlı devri şehirlerinde de aynı türden mesleği icra eden sanat ve ticaret erbabı genellikle bir çarşıda veya sokakta toplanmışlardı. Söz konusu çarşı veya sokaklar ise çoğunlukla o işi yapan esnaf ya da zanaatkârların isimleriyle anılmaktaydı. Kuyumcular çarşısı, Demirciler çarşısı, Haffaflar çarşısı gibi.[1725] Mantran'a göre bu yoğunlaşmanın iki nedeni vardı. Bunlardan biri aynı mesleğe mensup zanaatkârlar ile dükkâncılar arasındaki gayrimeşru rekabeti önlemek, diğeri kadı ve muhtesibin görevini kolaylaştırmaktı.[1726] Esnaf çarşıları hem üretimin yapıldığı hem de üretilen ürünlerin satışa sunulduğu mahaller olup buralarda çeşitli ihtiyaç maddeleri sağlanıyor ve bu maddeler şehir yerleşiklerinin yanı sıra kırsal kesimde yaşayan insanlara da hitap ediyordu.[1727]

Çarşının kumaş satış bölümünü özel olarak adlandırma eğilimden doğmuş olan bedesten kelimesinin aslı bezistan veya bezzazistandır. Başlangıçta kumaş ve bez satılmak için yapılmış olan bedesten, sonraları kıymetli mallar ve antika eşya alım-satımına tahsis edilmiş kapalı çarşılardır.[1728] Genellikle bir büyük vakfın akâratı arasında yer alan bedesten, şehre getirilen metaın depolandığı ve satışa sunulduğu bir mekândır.[1729] Bedestenler sağlam malzemeden yapılmış yapılar olup içlerinde

---

[1724] Cezar, *Tipik Yapılariyle Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi*, 34-35; Neslihan Dostoğlu, "19. Yüzyılda Bursa Çarşısının Fiziksel Değişimi ve Gelişimi", *Osmanlı Coğrafyasında Uluslararası Çarşı Kültürü Sempozyumu 01-04 Temmuz 2010,* ed. Sezai Sevim, (Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi), 70.

[1725] Cezar, *Tipik Yapılariyle Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi,* s. 211; Özdeş, *Türk Çarşıları,* 35; Kıvrım, *Şer'iye Sicillerine Göre XVII. Yüzyılda Konya ve Ayıntab Şehirlerinde Gündelik Hayat (1670-1680)*, 222.

[1726] Mantran, *XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat*, 105.

[1727] Hülya Taş, "Bursa'da Yakın Mesafeli Ticaret Faaliyetlerinin Mekânı Olan Çarşılar", *Osmanlı Coğrafyasında Uluslararası Çarşı Kültürü Sempozyumu 01-04 Temmuz 2010,* ed. Sezai Sevim, (Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi), 16.

[1728] Cezar, *Tipik Yapılariyle Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi,* 211; Özdeş, *Türk Çarşıları,* 7.

[1729] Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrinde Çarşı Sistemi: Bursa Örneğinde "Sûk-ı Sultânî", *Osmanlı Coğrafyasında Uluslararası Çarşı Kültürü Sempozyumu 01-04 Temmuz 2010,* ed. Sezai Sevim, (Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi), 32.

sandık, dolap, mahzen veya kasa olarak adlandırılan kilitlenebilir bölmeler bulunmaktaydı. Gerek çarşı esnafı gerek şehirdeki zengin insanlar para, altın, mücevher gibi kıymetli eşyalarını bedestene getirerek buradan kiraladıkları bölmelerde muhafaza ederlerdi. Bunun yanı sıra bazı resmî belgeler de bedestende muhafaza edilirdi.[1730]

Bedestenin etrafında esas itibariyle gelir getirme amacına dayalı ticari mahiyetli yapılar olan hanlar yer almaktaydı.[1731] Han yapısı, Osmanlı devrinin şehirlerinde ilk örneği olan Bursa Emir Hanı ile ortaya çıkmış ve sonraki süreçte sayıları artmıştır.[1732] Sayıları şehrin önemine, ticaret ve sanayi bakımından hareketliliğine göre değişkenlik gösteren hanlar, iç avlulu, umumiyetle tahtanî ve fevkanî katlardan oluşan, ticaret mekânı olmanın yanı sıra başta tacirler olmak üzere şehre dışarıdan gelenlerin geceledikleri buluşma alanlarıydı.[1733] Her han, bir tür malın kapalı pazar yeri olma görevini fermanla tekeline geçirdiğinden burada toplanarak perakendecilere ve esnafa satılan ticaret metaı başka bir yerde pazarlanamayacağı gibi toptan satışı da yapılamazdı. Nitekim hanlar bu toplayıp dağıtma işini yaptıkları metaın adını alırlardı.[1734]

Ticari merkezdeki bir diğer alan olan arasta sözcüğünün Farsçadan Türkçeye geçtiği tahmin edilmektedir. Arâsten (tanzim etmek, sıraya koymak, çekidüzen vermek, süslemek) mastarından gelen arastanın bir tür ticaret yapısı için isim olarak kullanılmasının tahmini olarak XV. yüzyılın ikinci yarısında başladığı belirtilmektedir. Arastalar, genellikle aynı malın ticaretini yapan dükkânların, üstü umumiyetle tonoz veya çatıyla örtülü bir sokağın iki yanında karşılıklı sıralanması ile

[1730] Cezar, *Tipik Yapılariyle Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi,* 19; Akar, "Osmanlı Kentinde Ticari Mekânlar: Bedesten-Han-Arasta-Çarşı Mekânları Literatür Değerlendirmesi", 269.
[1731] Mustafa Cezar, "Türk Tarihinde Kervansaray", *VIII. Türk Tarih Kongresi: Ankara 11-15 Ekim 1976 Kongreye Sunulan Bildiriler,* (Ankara: TTK Yayınları, 1981), 2: 937; Ergenç, *Şehir, Toplum, Devlet Osmanlı Tarihi Yazıları,* 88.
[1732] Akar, "Osmanlı Kentinde Ticari Mekânlar: Bedesten-Han-Arasta-Çarşı Mekânları Literatür Değerlendirmesi", 270.
[1733] Ergenç, "Osmanlı Şehrinde Çarşı Sistemi: Bursa Örneğinde "Sûk-ı Sultânî", 32.
[1734] Mehmet Tunçer, *Ankara'da Vakıf Bedesten ve Hanlar (15.-20. YY),* (Ankara: Gazi Kitabevi, 2020), 16.

meydana gelen çarşılardı. Bu çarşılar, vakıf eserlere gelir sağlamak amacıyla onların yakınında ya da bazı durumlarda uzağında inşa edilmişlerdi.[1735]

Sicillerde sıkça zikredilen "Sûk-ı Sultânî", şehirlerdeki çarşının hukuksal adı olup, "satışa sunulan her metaın ayrı ayrı yerlerinin belirlendiği, her bir satış faaliyetinin gelenek ve ona dayanan padişah kanunu ile düzenlendiği ve bu düzeni denetleyen ayrı ayrı padişah görevlilerinin bulunduğu muhayyel bir büyük çarşı" şeklinde tanımlanmıştır.[1736]

5. 1. 1. Ruha

1517 yılında Osmanlı hâkimiyetine giren Ruha'nın kendi imkânları yanı sıra kervan ticaretiyle de beslenen canlı iktisadi hayatı, şehrin alışveriş merkezleri olan çarşılarda cereyan etmekteydi. Çarşı içlerinde yer alan bedestenler, hanlar, dükkânlar, pazar yerleri gibi mahaller önemli birer ticarî mekân hüviyetini taşımaktaydılar. Özellikle Halilürrahman suyu üzerinde yoğunlaşan bu mekânlar hakkında şehrin Osmanlı hâkimiyetine geçtiği ilk dönemler için tahrir defterleri, daha sonraki dönemler içinse vakıf defterleri ve vakfiyelerde önemli bilgiler mevcuttur. Ayrıca seyahatnameler de bu konuya dair aydınlatıcı bilgiler içermektedir. [1737]

Zikredilen kaynakların yanı sıra oldukça zengin içeriğe sahip kadı sicillerinden de şehrin ticarî yapıları hakkında bilgi edinmek mümkündür. Nitekim mahkeme gündemine taşınan dava kayıtlarının sunduğu verilerden, XVII. yüzyılın ortalarında şehirde çarşı ismiyle anılan 3; pazar ismiyle anılan 10 ticarî mekânın varlığına rastlanılmıştır. Bu mekânlar Başmakçı Çarşısı,[1738] Eskici Çarşısı[1739] ve

---

[1735] Cezar, *Tipik Yapılariyle Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi*, 13; Nusret Çam, "Arasta", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3: 335.
[1736] Ergenç, "Osmanlı Şehrinde Çarşı Sistemi: Bursa Örneğinde "Sûk-ı Sultânî", 31-32.
[1737] Üner, *Osmanlıdan Cumhuriyete Urfa Tarihi,* 209; Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı,* 164-165.
[1738] Bu çarşı Haffaflar Pazarı'ndaki bir bâb haffaf dükkânının doğusunda yer almaktaydı. UŞS. 207, 139-311; Başmak, bir çeşit ayakkabıya verilen isimdir. Yemeni biçiminde, üstü açık ve ön kısmının parmakları tamamen örttüğü bu ayakkabıyı yüzyıllar boyunca halk, asker, kadın, erkek ve çocuklar giymiştir. Sonraları umumiyetle pabuca bu isim verilmiştir. Özellikle kadınların giydikleri bu ayakkabı türünü yapıp satan esnafa "başmakçı" denilmektedir. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,* 3. bs. (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1983), 1: 167; Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü,* 35.
[1739] UŞS. 207, 187-427.

Haffaflar Çarşısı[1740] ile At ve Koyun Pazarı (Bazar-ı Esb ve Ağnam),[1741] Attar Pazarı,[1742] Bakkal Pazarı,[1743] Basmacılar Pazarı,[1744] Eskici Pazarı,[1745] Haffaflar Pazarı,[1746] Hurdacılar Pazarı,[1747] Kuyumcular Pazarı,[1748] Neccar Pazarı[1749] ve Pabuççular Pazarı[1750] şeklindedir. Bunların isimleri dikkatli bir şekilde incelendiğinde şehirde aynı ticarî yapı için ayrım gözetilmeden çarşı ve pazar isimlerinin kullanıldığı göze çarpmaktadır. Meselâ Eskici Çarşısı için Eskici Pazarı, Haffaflar Çarşısı için Haffaflar Pazarı'nın kullanılması gibi. Dolayısıyla Eskici Çarşısı, Eskici Pazarı ve Hurdacılar Pazarı'nın; Haffaflar Çarşısı ve Haffaflar Pazarı'nın, Başmakçı Çarşısı ile de Pabuççular Pazarı'nın aynı yapıları ifade ettikleri göz önüne alınırsa bu dönemde şehirde çarşı ve pazar isimleriyle anılan 9 ticarî mekânın varlığından söz etmek mümkündür.

Bilindiği üzere, şehirlerdeki ticarî faaliyetlerin yapıldığı mekânlardan biri arasta olup, incelenen mahkeme kayıtlarında "arasta" olarak ifade edilen bir mekâna rastlanılmamıştır. Bununla birlikte kayıtlarda "arasa"[1751] ismiyle zikredilen bir

---

[1740] UŞS. 207, 222-511.

[1741] UŞS. 207, 316-663; UŞS. 207, 340-711; UŞS. 207, 351-731; 28 Cemâziye'l-evvel 1040 (2 Ocak 1631) tarihli belgeye göre, At Pazarı'nın 1040 senesi havaleliği hizmetine, gösterdiği yararlılıklardan dolayı gurebâ-i yesârdan 21. bölükte yevmî … akçe ulufeye mutasarrıf olan Mehmed Derviş isimli kişinin getirilmesi emredilmiştir. UŞS. 207, 271-574; havale kelimesi, devletten herhangi bir şekilde alacağı olanlara para karşılığında muayyen mukataaları iltizam edenlerden tahsil olunmak üzere verilen emir ya da müsaade anlamına gelmektedir. Bkz. Kepecioğlu, *Tarih Lûgati Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,* 183.

[1742] UŞS. 207, 154-345; UŞS. 207, 170-387.

[1743] UŞS. 207, 187-427; bakkallık mesleğini icra eden esnafın kümeleştiği bu pazarda bakkal dükkânının dışında farklı esnafa ait ekmekçi dükkânının olduğu tespit edilmiştir. UŞS. 207, 256-589; UŞS. 207, 291-607.

[1744] Bu pazarın yakınındaki Seyyid İbrahim Câmii vakfı olan bir bâb basmacı dükkânının doğusunda el-Hâc Sadaka Mescidi, pazardaki bir dükkânın doğusunda ise Çifte Hamam bulunmaktaydı. UŞS. 207, 147-328; UŞS. 207, 178-407.

[1745] UŞS. 207, 180-411; Bu pazardaki Debbağhâne Câmii Şerifi vakfı olan bir harabe dükkân yerinin kuzeyinde Pazar Câmii yer almaktaydı. UŞS. 207, 187-427.

[1746] UŞS. 207, 139-311.

[1747] UŞS. 207, 104-234; UŞS. 207, 111-251; Pazar Câmii bu pazardaydı. UŞS. 207, 115-261.

[1748] UŞS. 207, 87-191; Pazardaki Seyyid İbrahim Câmii vakfı olan bir bâb kuyumcu dükkânının kuzeyinde Bedesten bulunmaktaydı. UŞS. 207, 209-480; Kuyumcu dükkânlarının olduğu bu pazarda da farklı esnafa ait bir peynirci? dükkânı tespit edilmiştir. UŞS. 207, 128-287.

[1749] UŞS. 207, 19-43; UŞS. 207, 148-329.

[1750] Bu pazarın yakınlarında bir bâb börekçi dükkânı tespit edilmiştir. UŞS. 207, 12-21.

[1751] Bu mekânın yakınında iki bâb kazancı dükkânı tespit edilmiştir. UŞS. 207, 246-565; Şehirde kazancılık mesleğinin icra edildiği Kazancı Pazarı'nın olduğuna dair bir detay incelediğimiz belgelere yansımamış olmakla birlikte, böyle bir pazar XIX. yüzyılın ikinci yarısında tespit edilmiştir. Bkz. Taş, *Osmanlı Döneminde Urfa'da Sosyal Hayat (Mahkeme Kayıtlarına Göre 1850-1900),* 310; Nitekim incelenen belgelerde gerek kazancı dükkânlarının tespit edilmesi gerek sonraki dönemde böyle bir pazarın sicillere yansımış olması, söz konusu pazarın XVII. yüzyılın ortalarında da mevcut olduğuna işaret etmektedir.

yapının varlığıyla karşılaşılmıştır ki, bu mekânın şehirdeki arasta olması kuvvetle muhtemeldir.

Ruha'da haftanın belirli günlerinde kurulan pazarlar, civardan gelen emtianın alışverişinin yapıldığı yerlerdi. Turan'ın ifadelerinden, pazar bölgelerinin At Meydanı, Koyun Meydanı, Dellâl Meydanı, Arasa-i Galle gibi meydanlar olduğunu öğrenmekteyiz ki, her pazar mübayaa ve mübadele olunan ticarî emtianın cinsiyle anılmaktaydı.[1752] İncelenen mahkeme kayıtlarında söz konusu birimlerden Koyun Meydanı[1753] ve Arasa-i Galle[1754] tespit edilmiştir. Arasa-i Galle'de tahıl alışverişi yapıldığı düşünüldüğünde, her ne kadar sicillere yansımamış olsa da burasının Hububat Pazarı, Galle Pazarı gibi isimlerle de anıldığını söylemek mümkündür.

İncelenen mahkeme kayıtları, ele alınan dönemde, diğer Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi Ruha şehrinde de "Sûk-ı Sultânî" bulunduğunu ortaya koymaktadır. Bu ticarî mekân, ev, dükkân, arsa gibi taşınmaz mallar ile gündelik hayatta kullanılan her türlü eşya ve hayvanların, belgelerde "bey'-i men yezîd" ifadesiyle belirtilen açık artırma yoluyla satışlarının yapıldığı bir haraç mezat yeriydi. Mahkeme gündemine taşınan dava kayıtlarında, bu mahalde üzerinde ortaklık bulunan bir mal,[1755] çalıntı eşyalar,[1756] vârisi olmadan vefat eden asker ve sivillerin muhallefatları,[1757] yetim çocuklara intikal eden mallar[1758] ve vakıf mallarının satıldığına rastlanılmıştır. Nitekim, mallar bir dellala verilerek talibini belirlemek için belirli bir süre nidâ ettirilir ve söz konusu mallar en yüksek fiyatı veren şahsa satılırdı. Birkaç örnek verecek olursak meselâ 10 Zi'l-ka'de 1039 (21 Haziran 1630) tarihli kayıtta, Seyyid İbrahim Câmii *şiddet-i şita*'dan dolayı zarar görmüş ve yeniden tamir edilmesi için vakfın geliri yeterli olmadığından vakfa ait bazı yerlerin satılması hususunda mütevelli el-Hâc Seyyid Ali b. Seyyid Ahmed'e fetva verilmiştir. Dolayısıyla vakfa ait bir bâb basmacı dükkânı el-Hâc Seyyid Ali tarafından Sûk-ı Sultânî'de dellala

[1752] Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı,* 168-169.
[1753] UŞS. 207, 155-349; UŞS. 207, 172-392.
[1754] Ruha mukataasına tâbi Arasa-i Galle mukataası, 26 Receb 1039 (11 Mart 1630) tarihinden itibaren daha önce de olduğu gibi Arab ve Kasım oğlu Veli'ye *ber vech-i iştirâk* ayda 30 riyal guruşa iltizama verilmiştir. UŞS. 207, 349-727; 7 Receb 1040 (9 Şubat 1631) tarihli belgeye göre söz konusu mukataanın, Ruha sakinlerinden olup dergâh-ı 'âlî kullarından olan Hacı Ali Bey b. Şeker uhdesinde ayda yine 30 riyal guruşa iltizamda olduğu görülmektedir. UŞS. 207, 261-553.
[1755] UŞS. 207, 91-203.
[1756] UŞS. 207, 129-290; UŞS. 207, 202-463.
[1757] UŞS. 207, 325-681; UŞS. 207, 345-719.
[1758] UŞS. 207, 106-238.

verilerek yedi-sekiz gün nidâ ettirilip *bey'-i men yezid olundukda rağbet-i nâsda münkatı'a oldukdan sonra* Mehmed b. el-Hâc İbrahim üzerinde 85 guruş esediye karar kılınmıştır.[1759] 4 Zi'l-ka'de 1039 (15 Haziran 1630) tarihli başka bir kayıtta, görünürde vârisi olmayan merhum Gerz Mehmed Bölükbaşı'nın Bâbü'l-Emir Mahallesinde Karameydan kurbünde bulunan dârının da içinde bulunduğu terekesi Beytü'l-mâl'a intikal etmişti. Söz konusu dâr, hezâne-i 'âmire-i Diyarbekir tarafından Ruha'da vâki' Beytü'l-mâl zabtına memur olan Mahmud Bey b. Hüseyin tarafından Sûk-ı Sultânî'de dellala verilerek üç gün nidâ ettirilip *bey-i men yezîd olundukda* Ruha sakinlerinden İshak b. Hacı Pir Veli üzerinde 118 guruş esediye karar kılınmıştır.[1760] Merhumun diğer terekesi de Mahmud Bey tarafından Sûk-ı Sultânî'de satılmıştır.[1761]

Osmanlı şehirlerinde ticarî faaliyetlerin yoğun olarak yaşandığı diğer bir önemli mekân bedestendir. XVII. yüzyılın ortalarında Ruha'daki söz konusu ticarî yapı hakkında ünlü gezgin Evliya Çelebi'nin gözlemlerinden bir fikir edinmek mümkündür. Gezgin, bu dönemde şehirde iki bedestenin varlığından söz ederek, bunlardan birini eski yapı, kârgir kubbeli sağlam; diğerini Tayyaroğlu Ahmed Paşa tarafından yaptırılan, baştanbaşa kârgir toloz yapı, uzunlamasına kurulmuş, üç adet demir kapısı olan ve içinde değerli lâl, yakut, zümrüt ve elmasın bolca bulunduğu bir yapı olarak betimlemiştir.[1762] Nitekim ele alınan sicil kayıtlarındaki veriler de ünlü gezginin müşahedeleriyle paralellik göstererek söz konusu dönemde şehirde iki bedestenin mevcudiyetini yansıtmaktadır. Kayıtlardan öğrendiğimize göre, bedestenlerden biri "Eski Bezzâzistan" olarak anılan yapı olup, Attar Pazarında konumlandığı[1763] anlaşılmaktadır. Diğeri, Malik Mehmed Paşa'nın[1764] şehirdeki mülklerinden biri olduğu anlaşılan "Bezzâzistan-ı Cedîd",[1765] başka bir ifadeyle Yeni Bedesten idi. Bu bedestenin şehirdeki yeri tespit edilememekle birlikte, mahkeme kayıtlarının sunduğu veriler ışığında Kuyumcu Pazarı'na yakın bir yerde

[1759] UŞS. 207, 147-328.
[1760] UŞS. 207, 137-308.
[1761] UŞS. 207, 325-681.
[1762] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi 3. Kitap,* 93.
[1763] UŞS. 207, 170-387.
[1764] Çalışmanın birinci bölümünde yer alan "Hamamlar" konusunda da temas edildiği üzere bu şahsın önceden Karaman valiliği hizmetinde bulunan kişi olması kuvvetle muhtemeldir.
[1765] UŞS. 207, 30-68.

konumlandığı tahmin edilmektedir.[1766] 15 Cemâziye'l-âhir 1039 (30 Ocak 1630) tarihli belgeden, taşradan şehre gelen şiddetli selden dolayı dükkânlarının sekilerinin çökerek darabalarının sarsıldığını öğrendiğimiz bu ticarî mekânın,[1767] Evliya Çelebi'nin, müşahedelerinde ismini zikretmediği, ancak Tayyaroğlu Ahmed Çelebi tarafından yaptırıldığını iddia ettiği bedesten olması kuvvetle muhtemeldir.

Bir ticaret şehri olan Ruha'da diğer bir ticarî mekân grubunu hanlar oluşturmaktadır. Tarihi süreç içerisinde şehirde han mimarisine önem verilerek gerek şehir merkezi gerek çevresinde çok sayıda han inşa edilmiş ve böylece şehir, sahip olduğu han sayısı bakımından Anadolu'nun önde gelen şehirleri arasında yer almıştır.[1768] Şehirde XVI. yüzyılda mevcut olan hanlardan Karacurun Hanı, Bey Hanı, Emir Mencik vakfiyesinde isimleri zikredilen Sarraf Seyfeddin Hanı, Pirinç ve Meyve Hanı ile Vakıf Muhasebe Defterlerinde Hân-ı Behram Paşa[1769] ismiyle anılan han, isimlerini öğrendiğimiz yapılar olmuştur.[1770] XVII. yüzyılın ortalarında Ruha'da bulunan ve şehri uzun uzun tasvir eden Evliya Çelebi, bu dönemde şehirdeki ticarî mekânlar arasında önemli bir yere sahip hanlar hakkında bilgi verirken Yemiş Hanı, Ala Han, Hacı İbrahim Hanı, Samsat Kapısı Hanı, Bey Kapısı Hanı ve Bey Kapısı'ndan dışarıda Sebil Hanı'nın isimlerini zikretmiş, ayrıca Samsat Kapısı'ndan dışarıda mağaralardan hanların varlığından söz etmiştir.[1771] Şehrin 1629-1631 yıllarına ait incelenen mahkeme kayıtlarından ise bu yıllarda mevcut olan hanlardan Behram Paşa Hanı,[1772] Çarmelik Hanı,[1773] Karacurun Hanı,[1774] Meyve Hanı[1775] ve Sarrafî Hanı[1776] isimleri tespit edilen hanlar olmuştur.

[1766] UŞS. 207, 128-287.
[1767] UŞS. 207, 30-68.
[1768] Kürkçüoğlu vd., *Şanlıurfa Çarşıları-Hanları ve El Sanatları,* 26; Taş, *Osmanlı Döneminde Urfa'da Sosyal Hayat (Mahkeme Kayıtlarına Göre 1850-1900),* 306.
[1769] Kitabesine göre 970 (1562) yılında, Kanuni Sultan Süleyman zamanında Behram Paşa tarafından yaptırıldığı yazılan bu han, dış cepheleri iki renkli kesme taşların almaşık sıralanması ile yapıldığı için "Alaca Han" olarak da bilinmektedir. Bkz. Kürkçüoğlu vd., *Şanlıurfa Çarşıları-Hanları ve El Sanatları,* 29; Günümüzde Haşimiye Meydanında İsotçu Pazarı mevkiinde yer alan ve Gümrük Hanı ismiyle anılan bu yapı tek avlulu ve kısmen üç katlı olarak inşa edilmiştir. Bkz. Özme, *Urfa (Merkez) Hanları,* 22.
[1770] Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı,* 168.
[1771] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi 3. Kitap,* 93.
[1772] UŞS. 207, 73-159; UŞS. 207, 222-510; UŞS. 207, 263-558; UŞS. 207, 272-576; UŞS. 207, 345-719.
[1773] 23 Cemâziye'l-ahîr 1039 (7 Şubat 1630) tarihli belgeye göre Çarmelik Hanı'na gelen misafirlerin hayvanlarını burada suvardıkları, ancak su az olduğundan hayvanlarını Karacurun Hanı'na götürerek su ihtiyaçlarını oradaki kuyudan karşıladıkları görülmektedir. UŞS. 207, 34-77.

XIX. yüzyıla kadar şehrin ticarî hayatının çekirdeğini, şehir merkezinde konumlanan Behram Paşa Hanı, diğer bir ifadeyle Gümrük Hanı ve bedesten etrafında gelişen ticaret bölgesi oluşturmuş; bu yüzyıldan sonra şehrin kuzeyinde çok sayıda han inşa edilmesi, ticarî hayatın şehrin kuzeyine, sur dışına doğru gelişme göstermesine sebebiyet vermiştir.[1777]

5. 1. 2. Bursa

Bursa, uzun bir kuşatmanın ardından 1326 yılında Orhan Gazi tarafından Osmanlı topraklarına katıldığında bugünkü Tophane mıntıkası ile sınırlı, etrafı surlarla çevrili bir "kale-şehir" idi. Buraya yerleşen Osmanlılar, Bizans dönemi yapılarını kendilerine uyarlayarak kullanmaya başlamış, ancak yeni fetihlerle birlikte sınırların genişlemeye başlamasıyla payitaht Bursa, bölgenin entegrasyonunu sağlayan merkez niteliği kazanmış ve böylece şehir kısa süre içinde surların dışına taşmıştır.[1778] İlk kez Orhan Gazi tarafından 1339 yılında uygulanan bir kentleşme modeli diğer Osmanlı padişahları tarafından da benimsenmiş, Sultan Orhan, bu tarihte sur duvarlarının dışında câmi, medrese, imaret, hamam ve handan teşekkül eden bir külliye yaptırmıştır.[1779] Orhan Gazi'nin adı geçen külliyede Bursa'nın bedesteni olarak inşa ettirdiği Emir Hanı ve hemen ardından Kapan ile başlayan imar

---

[1774] 23 Cemâziye'l-ahîr 1039 (7 Şubat 1630) tarihli belgeye göre, bu hanın evkafının tevliyet hizmetini İsmail b. Bekir ifa etmekte olup, han kuyusunun şehirde beş pâre vakıf dükkânı bulunmaktaydı. UŞS. 207, 34-77.

[1775] UŞS. 207, 288-601.

[1776] Evasıt-ı Ramazan 1039 (24 Nisan-3 Mayıs 1630) tarihli belgeye göre Haremeyn-i Şerîfeyn vakfı olan bu hanın iki katlı olduğu ve üst katında en az 31 adet odanın olduğu anlaşılmaktadır. UŞS. 207, 99-221; bu han, gurre-i Muharrem 1040 (10 Ağustos 1630) tarihinden itibaren bir yıllığına çeşme yolunu kendi malından tamir etmek üzere 110 guruş esediye, 1039 (1629/1630) yılında da hanın kiracısı olan el-Hâc Receb b. Ali Çelebi'ye kiraya verilmiştir. UŞS. 207, 185-423; UŞS. 207, 99-223; 17 Şevval 1039 (30 Mayıs 1630) tarihli belgeye göre, hanın odabaşısı Süleyman b. İbrahim idi. UŞS. 207, 120-272; 2 Şevval 1039 (15 Mayıs 1630) tarihli berat kaydına göre, Harmeyn-i Şerîfeyn evkafı mütevellisi Ömer zide kudrehunun arzı üzerine han ve tevâbi'ine 7 Şaban 1039 (22 Mart 1630) tarihinden itibaren yevmî 2 sağ akçe vazife ile Ekber isimli Zımmi mimar olarak tayin edilmiştir. UŞS. 207, 342-715; bu yapı, 1373 tarihli Emir Mençek b. Abdullah Vakfı'na ait vakfiyede ismi geçen, yeri tespit edilemeyen, Memlûk dönemine ait olup, şehirdeki en erken tarihli İslâm Dönemi hanı olduğu tahmin edilen Sarraf Seyfeddin Hanı olmalıdır. Bkz. Özme, *Urfa (Merkez) Hanları,* 17.

[1777] Adil Özme, "Ruha (Urfa) Hanları Üzerine Bir Değerlendirme", *Belleten*, LXIX/254 (2005): 143; Taş, *Osmanlı Döneminde Urfa'da Sosyal Hayat (Mahkeme Kayıtlarına Göre 1850-1900)*, 308.

[1778] Ergenç, "Osmanlı Şehrinde Çarşı Sistemi: Bursa Örneğinde "Sûk-ı Sultânî", 33.

[1779] Dostoğlu, "19. Yüzyılda Bursa Çarşısının Fiziksel Değişimi ve Gelişimi", 69.

hareketi zincirleme bir şekilde Bursa Çarşısı'nı ortaya çıkarmıştır.[1780] XIV. yüzyılın sonunda Yıldırım Bayezid'in, Emir Hanı'nın karşısında yeni bir bedesten inşa ettirmesiyle bu yapı, Bursa Çarşı bölgesinin odak noktası haline gelmiştir.[1781] Orhan Gazi, I. Murad, Yıldırım Bayezid ve Çelebi Mehmed dönemlerinde bedestenin çevresinde planları birbirine benzeyen şehir hanları inşa edilmiş; gerek bedesten gerek etrafında kümelenen bu hanlar yerli ve yabancı tüccarların buluştukları en önemli ticaret kesimi olmuştur. Buradan başlayan ve doğuya doğru uzanan cadde ise "Uzun Çarşı" olarak isimlendirilmiş ve buranın etrafında çok sayıda çarşı yer almıştır.[1782]

1530 tarihli tahrir defterine göre, şehirde 1 bedesten, 10 büyük han ve 669 dükkân olduğunu öğrenmekteyiz.[1783] Yaklaşık bir yüz yıl sonra, XVII. yüzyılın ortalarında, şehirde bulunan ünlü gezgin Evliya Çelebi şehri tasvir ederken, Bursa çarşısının 9.000 dükkândan oluştuğunu belirterek bedestenin dört tarafına yerleşmiş on çarşıdan bahsetmektedir. Bunlar; Kuyumcular Çarşısı, Gazzâzlar Çarşısı, Kavukçular Çarşısı, Takyeciler Çarşısı, İpekçiler Çarşısı, Bezzazlar Çarşısı, Terziler Esvâkı, Hallaçlar Esvâkı, Hamhâlet Çarşısı ve Gelincik Çarşısı'dır. Evliya Çelebi, bedestenin dört tarafındaki on ayrı meslek dalındaki esnaf dükkânlarını kâgir yapı, üstlerinin kurşunla örtülü, toloz kemerli ve yer yer demir pencereleri olan mekânlar şeklinde betimlemektedir. Gezgin ayrıca, adı geçen çarşılar dışında belki yüz yerde düzenli pazaryerlerinin olduğunu ve Saraçhâne, Uzun Çarşı, Kebapçılar Çarşısı, Bakkallar Çarşısı, Yemiş Pazarları Çarşısı ile İpek Çarkçıları Çarşısı gibi çarşıların olduğunu ifade etmektedir.[1784]

Araştırmamızın konusunu teşkil eden 1629-1631 yıllarına ait Bursa sicillerine yansıyan dava kayıtları incelendiğinde bu yıllarda şehirde çarşı, pazar, sûk gibi isimlerle anılan 26 ticarî mekânın varlığına rastlanılmış olup, şehrin ekonomik hayatında önemli bir yere sahip bu yapıları ve kayıtların sunduğu veriler ışığında

[1780] Yusuf Oğuzoğlu, "Osmanlı Döneminde Bir Ticaret Merkezi Olarak Bursa Çarşısı'nın Yükselişi", *Osmanlı Coğrafyasında Uluslararası Çarşı Kültürü Sempozyumu 01-04 Temmuz 2010,* ed. Sezai Sevim, (Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi), 41.
[1781] Dostoğlu, "19. Yüzyılda Bursa Çarşısının Fiziksel Değişimi ve Gelişimi", 71.
[1782] Ergenç, "Osmanlı Şehrinde Çarşı Sistemi: Bursa Örneğinde "Sûk-ı Sultânî", 33-34.
[1783] Oğuzoğlu, "Osmanlı Döneminde Bir Ticaret Merkezi Olarak Bursa Çarşısı'nın Yükselişi", 42.
[1784] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi 2. Kitap,* 18; Evliya Çelebi, *Seyahatnameye Göre Ruhaniyetli Şehir Bursa,* 56-57.

bunlarla ilgili tespit edilen hususları dipnotlarda şu şekilde göstermek mümkündür. Arakiyyeciler Aralığı olarak anılan Sûk,[1785] At Pazarı,[1786] Balık Pazarı/Balık Pazarı nâm Sûk,[1787] Bit Pazarı Çarşısı,[1788] Çıra Pazarı,[1789] Debbağlar Çarşısı,[1790] Eski Tahıl Pazarı/Eski Galle Pazarı,[1791] Eyne Bey Çarşısı,[1792] Gelincik Çarşısı,[1793] Kökçüler Çarşısı,[1794] İgnecilerbaşı Çarşısı,[1795] Kanberler/Kanber Çarşısı/Sûku,[1796] Kayganoğlu/Kaygan Çarşısı,[1797] Kazzâzhane Çarşısı,[1798] Kuşbazlar Çarşısı,[1799]

[1785] Uzun Çarşıda yer alan bu çarşıda merhum Kazzâzoğlu vakfı olan birbirine bitişik iki bâb dükkân tespit edilmiştir. BŞS. B110, 40b-252.

[1786] 25 Cemâziye'l-evvel 1040 (30 Aralık 1630) tarihli belgeye göre, At Pazarı ve Tahıl Pazarı'nın 1040 (1630/1631) senesi havaleliği hizmetine, gösterdiği yararlılıklardan dolayı gurebâ-i yesârdan 27. bölükte yevmî … akçe ulufeye mutasarrıf olan Ahmed isimli kişinin getirilmesi emrolunmuştur. BŞS. B55, 159a-1035.

[1787] Bu mahalde bir bâb dükkân ve bir bâb aşçı dükkânı tespit edilmiştir. BŞS. B51, 41a-391; BŞS. B51, 65a-621; ayrıca merhum Bâlî Paşa vakfından olan Bâlî Bey Hanı adı geçen mahalde yer almaktaydı. BŞS. B110, 68b-401.

[1788] Eski Tahte'l-kal'a yakınında bulunan bu çarşıda merhum Davud Paşa'nın bina eylediği mescid-i şerifin yakınında Davud Paşa'nın vakfı olan birbirine bitişik üç bâb dükkân yer almaktaydı. BŞS. B50, 75a-467; ayrıca bu çarşıda adı geçen vakıftan bir bâb bozahane tespit edilmiştir. BŞS. B50, 83a-513.

[1789] Bu mahalde Nalband dükkânı tespit edilmiştir. BŞS. B55, 115a-781.

[1790] Bu çarşıda bir bâb debbâğ dükkânı tespit edilmiştir. BŞS. B55, 66b-426.

[1791] Eski Tahıl Pazarı'nın yakınında merhum Kassab Ahi vakfı olan bir bâb keçeci dükkânı ve bu dükkânın bir tarafında börekçi dükkânı tespit edilmiştir. BŞS. B50, 71a-442; Eski Galle Pazarı'nın yakınında Postalcılar Çarşısı bulunmaktaydı. BŞS. B50, 92b-569.

[1792] Bu çarşıda Sultan Murad Hân-ı Sânî vakfı olan iki bâb bakkal dükkânı ve bir bâb arpacı dükkânı tespit edilmiştir. BŞS. B51, 25b-254; BŞS. B55, 72b-471; BŞS. B55, 119a-808.

[1793] BŞS. B51, 62b-587; BŞS. B110, 66a-386; Bu çarşıda merhum mağfiret-i nişan Sultan Mehmed Hân vakfı olan bir han tespit edilmiştir. BŞS. B50, 97a-596.

[1794] Merhum el-Hâc İvaz Paşa'nın bina eylediği bu çarşıda İvaz Paşa Hanı ve İvaz Paşa'nın vakfı olan üç bâb dükkân tespit edilmiştir. BŞS. B48, 170b-1656; BŞS. B48, 170-1658; BŞS. B50, 97a-596; BŞS. B55, 29a-162; BŞS. B110, 33b-200.

[1795] Bu çarşıda cereyan eden Pınarbaşı suyundan Hâce Yunus Mahallesi ahalisinin içme hakkı bulunmaktaydı. BŞS. B50, 91a-560.

[1796] Kız Yakub Mahallesinden olup vefat eden Karamanî el-Hâc Mehmed b. İbrahim isimli mütevellinin mülkleri arasında yer alan Deve Hanı ve birbirine bitişik olan bir bâb boğaça dükkânı ile bir bâb börek dükkânı bu çarşıda bulunmaktaydı. BŞS. B46, 81a-412; BŞS. B46, 83a-424; BŞS. B50, 69a-431; ayrıca bu mahalde merhum Mehmed Çavuş vakfı olan bir bâb dükkân tespit edilmiştir. BŞS. B48, 191b-1909.

[1797] BŞS. B50, 108b-658; bu çarşıda mahmiyye-i Kostantiniyye'de Sinan Ağa Mahallesi sakinlerinden olup önceden Anadolu Kazaskerliği görevini ifa eden Mevlâna Mehmed Efendi b el-merhum Hâce Süleyman'ın mülkü olup, vakıf olan arsa üzerine bina edilmiş olan ve senede söz konusu vakfa 600 fizzî akçe mukataası olan yağ dükkânı bulunmaktaydı. BŞS. B55, 73b-479; Ayrıca bu çarşıda bir bâb vakf-ı bozahane; bir bâb başçı dükkânı; merhum Fazlullah Paşa vakfı olup birbirine bitişik üç bâb dükkân ile merhum Kazzâzoğlu vakfından bir bâb kasap dükkânı ve iki bâb bakkal dükkânı tespit edilmiştir. BŞS. B110, 37b-229; BŞS. B51, 72b-679; BŞS. B110, 44a-271; BŞS. B51, 38a-366; BŞS. B51, 42b-408; BŞS. B51, 44a-417.

[1798] Merhum mağiret-i nişan Sultan Mehmed Han vakfı olan Harîr Hanı bu çarşıda yer almaktaydı. BŞS. B50, 62a-387; BŞS. B50, 93b-573; Bu çarşının başında Gedik Mustafa isimli yeniçerinin bakkal dükkânı olup bu dükkânın bitişiğinde bir berber dükkânı tespit edilmiştir. BŞS. B110, 37a-227.

[1799] Bu çarşıda kasap taifesine mensup İslâm b. Sefer ve Ali b. Mustafa'nın kasap dükkânları ile Yeni Bezzâz Mahallesi ahalisinden Hacı Bey b. Osman'a ait bir bâb bozahane tespit edilmiştir. BŞS. B51, 67a-631; BŞS. B110, 43a-266

Kuyumcular Çarşısı,[1800] Muradiye/Merhum Sultan Murad Han Çarşısı,[1801] Ortabazarcık nâm Sûk,[1802] Pabuççular Çarşısı,[1803] Postalcılar Çarşısı,[1804] Şeyh Şüşderi Çarşısı,[1805] Tacirler Çarşısı,[1806] Tahıl Pazarı,[1807] Tavuk Pazarı/Tavuk Pazarı Çarşısı/Tavuk Pazarı nâm Sûk,[1808] Uzun Çarşı[1809] ve Yorgancılar Sûku'dur.[1810]

Yukarıda söz konusu yapılarla ilgili temas edilen verilere bakıldığında, Bursa'da ticarî mekânlardan birisi olan çarşı için sûk; pazar için çarşı veya sûk ifadelerinin de kullanıldığı görülmektedir. Bu mekânların içinde ya da yakınlarında bulunan kahvehane, bozahane, dükkân gibi yapılar umumiyetle vakıf olup, bunlar vakıflar tarafından işletildiğinden kiraya verilmekteydiler. Meselâ evâhir-i Muharrem 1039 (10-19 Eylül 1629) tarihli belgeye göre, Kassab Ahi vakfı olup, Eski Tahıl Pazarı yakınlarında bulunan bir bâb keçeci dükkânı, ücret-i muaccele ve aydan aya

---

[1800] Bu çarşıda, merhum ve mağfiret-i nişan Sultan Yıldırım Bayezid Han tâbe serâhu hazretlerinin imaret-i amireleri evkafından olan bir bâb dükkân tespit edilmiştir. BŞS. B110, 32b-191.

[1801] Bu çarşıda, Bursa'nın Koca Naib Mahallesi ahalisinden olup sefer-i hümâyûnda olan Osman Beşe b. Himmet'in mülkü olan bir bâb kasap dükkânı ile Muhzır Ali vakfı olan bir bâb dükkân ve merhume Ümmî Hatun vakfı olan bir bâb bakkal dükkânı tespit edilmiştir. BŞS. B50, 107b-653; BŞS. B51, 21b-218; BŞS. B51, 48a-452

[1802] Bursa Kalesi dâhilinde yer alan bu çarşıda Tefsîrhân Mahallesi mescidi vakfı olan bir bâb dükkân tespit edilmiştir. BŞS. B51, 93a-882.

[1803] Kapan Hanı yakınında yer alan bu çarşıda dört bâb pabuççu dükkânı tespit edilmiştir. Bunlardan birbirine bitişik olan iki dükkândan birinin arsasının merhum Sarıca Paşa vakfına senede 120 akçe; diğerinin arsasının merhum Koca Efendi vakfına 204 akçe mukataası olup bir taraflarında Alaaddin Efendi kahvehanesi yer almaktaydı. Diğer iki dükkânın bir taraflarında Pirinç Hanı olup arsalarının merhum Veli Şemseddin vakfına senede 240 akçe mukataası vardı. BŞS. B51, 50b-472.

[1804] Mahkeme kayıtlarından Eski Galle Pazarı ve Kapan Hanı'nın yakınlarında olduğu anlaşılan bu çarşıda merhum Dede Bâlî vakfı olan iki bâb dükkân ile çarşının yakınında merhum Molla Çelebi vakfı olan bir kahvehane tespit edilmiştir. BŞS. B50, 92b-569; BŞS. B49, 71b/1; BŞS. B51, 109b-1051.

[1805] Bu çarşıda merhum Efdal-zâde vakfı olan bir bâb boyacı dükkânı tespit edilmiştir. BŞS. B50, 88b-546.

[1806] Bu mahalde üç bâb dükkân tespit edilmiştir. BŞS. B48, 190b-1902; BŞS. B110, 21a-122;

[1807] BŞS. B55, 159a-1035.

[1808] Kuşbazlar Hanı yakınlarında yer alan bu mahalde merhum Molla Fenari vakfı olan pazarcı dükkânları; merhum Mehmed Çelebi vakfı olan birbirine bitişik iki bâb dükkân ve bir bâb meyhane; merhum el-Hâc İvaz Paşa'nın bina eylediği medrese ile Karaca Paşa vakfı olan dükkânlara yakın İvaz Paşa evkafından Şadırvanlı olarak anılan bozahane; merhum Ferah Kethüda evkafından olup her ay adı geçen vakfa 90 akçe icâre-i müeccelesi olan bir bâb kirdeci dükkânı; merhum Sultan Murad Han-ı Sânî vakfı olup her ay adı geçen vakfa 60 akçe icâre-i müeccelesi olan bir bâb şerbetçi dükkânı ile bu çarşının yakınlarında ve içinde birer bozahane daha tespit edilmiştir. BŞS. B110, 35b-215; BŞS. B50, 59b-372; BŞS. B50, 96b-594; BŞS. B55, 115a-780; BŞS. B51, 2b-18; BŞS. B51, 2b-19; BŞS. B51, 77a-723; BŞS. B51, 115b-1107; kirde, pek ince bir çeşit pide, Acem pidesi anlamlarına gelmektedir. Bkz. Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî,* 1157.

[1809] Bu ticarî mekânda Çukur Kahve olarak anılan bir kahvehane; Mahmud Paşa Hanı, merhum Hz. Emir kuddise sırruhü'l-hatir evkafından olan Kütahya Hanı ve Sultan Orhan Gazi'nin bina eylediği Emir Hanı tespit edilmiştir. BŞS. B110, 14b-82; BŞS. B110, 19b-109; BŞS. B110, 47a-293; BŞS. B50, 110b-669; BŞS. B50, 112a-684.

[1810] Bu mahalde merhum Karaca Paşa vakfı olan bir dükkân tespit edilmiştir. BŞS. B51, 111b-1072.

75'er akçe icâre-i müeccele ile Kanberler Mahallesinden olup vefat eden Mustafa isimli kişinin tasarrufundaydı. Mustafa'nın vefat etmesiyle dükkânın tasarruf hakkı çocukları tarafından vakfın mütevellisi İsa b. Ali marifetiyle, Mustafa Bey b. Mehmed'e 6.000 fizzî akçe karşılığında tefviz edilmiştir.[1811] Gurre-i Zi'l-ka'de 1040 (1 Haziran 1631) tarihli başka bir kayda göre, Postalcılar Çarşısı yakınlarında merhum Molla Çelebi evkafından bir kahvehane vardı. Söz konusu kahvehane, vakfın mütevellisi Mehmed Efendi'ye vekâleten mahkemede bulunan Mahmud Bey b. Hüseyin tarafından adı geçen tarihten itibaren olmak üzere dokuz yıllığına, her üç yılda bir akdin yenilenerek ayda 300 akçe icâre-i müeccele ile Hüseyin b. Pirî'ye kiraya verilmiştir.[1812] Evâil-i Rebî'ü'l-evvel 1039 (19-28 Ekim 1629) tarihli diğer bir belgeden anlaşıldığına göre, Tavuk Pazarı'nda yer alan merhum Mehmed Çelebi vakfından birbirine bitişik iki bâb dükkân ve bir bâb meyhane ücret-i muaccele ve aydan aya 90'ar akçe icâre-i müeccele ile Belkıs bt. Abdullah'ın tasarrufundaydı. Belkıs Hatun'un vefat etmesiyle evladı olmadığından söz konusu işletmelerin tasarruf hakkı vakfa intikal ettiğinden bu hak, vakfın mütevellisi Ali Çelebi tarafından 14.000 akçe karşılığında dergâh-ı 'âlî bevvâblarından el-Hâc Ahmed b. Mustafa'ya tefviz edilerek kendisine temessük verilmiştir.[1813]

Bursa'daki önemli ticarî mahallerden diğer biri "Sûk-ı Sultânî" olup, mahkeme gündemine taşınan dava kayıtları, bu mekânda vârisi olmadan vefat eden şahısların, arkasında borç bırakarak ölenlerin ve bazı durumlarda vakıf mallarının *"kirâren ve mirâren nidâ ve müzâyede/mazad"* olunarak talipleri arasında en yüksek fiyatı veren kişiye satıldığını yansıtmaktadır. Meselâ 5 Receb 1040 (7 Şubat 1631) tarihli hükümden öğrendiğimize göre, Emir Sultan hazretlerinin türbedarı olup vefat eden şahsın vârisi olmadığından terekesi "cânib-i mirî"ye intikal etmişti. Dolayısıyla Bursa kadısına, merkezden gönderilen kişiye merhumun mallarının Sûk-ı Sultânî'de talipleri arasında *kirâren ve mirâren mazad ettirilip rağbât-ı nâsda münkati'a olduktan sonra* değer bahasıyla satılması ve hâsıl olan akçenin mühürlenmiş bir kese içinde bu kişiyle gönderilmesi emrolunmuştur.[1814] Gurre-i Muharrem 1040 (10 Ağustos 1630) tarihli başka bir kayda göre, Arab Mehmed Mahallesinden olup vefat

[1811] BŞS. B50, 71a-442.
[1812] BŞS. B51, 109b-1051.
[1813] BŞS. B50, 96b-594.
[1814] BŞS. B55, 158a-1029.

eden el-Hâc Sefer b. Hüdaverdi'nin, karısı Emine'ye mehr-i müeccel ile toplamda 6.000 akçe; mahallenin avarız vakfına 3.000 akçe; merhum Başçı oğlu Mehmed Çavuş vakfına 2.500 akçe ve Albar isimli Yahudiye 2.070 akçe borcu vardı ve bu borçlarının terekesinden verilmesine hüküm olunmuştu. Merhumun adı geçen mahallede senede 96 akçe mukataası olan menzili dışında başka terekesi olmayıp, borçlarının verilmesi için menzilin satılması gerektiğinden söz konusu menzil Sûk-ı Sultânî'de *kirâren ve mirâren nidâ ve müzâyede olundukda* karısı Emine'nin üzerinde 20.000 akçeye karar kılınarak ona satılmıştır.[1815] Evâil-i Muharrem 1039 (21-30 Ağustos 1629) tarihli diğer bir belgeye göre ise, Eski Tahte'l-kal'a yakınlarında yer alan Bit Pazarı Çarşısında merhum Davud Paşa'nın vakfı olan birbirine bitişik üç bâb dükkân, Celalî istilasında tamamen yandığı için sadece arsası kalmıştı. Yanan dükkânların yeniden inşasına vakıf tarafından izin verilmediğinden, kalan yıkıntı yerlerinin satılmasının vakıf için daha iyi olacağı kanaatiyle söz konusu enkaz, önceden kadı'nın izniyle *safka-i vâhide ile Sûk-ı Sultânî'de mirâren nidâ ve müzâyede* olunmuş ancak talibi çıkmamıştır. Bunun üzerine dükkânların enkazı, arsası için senede 20 akçe mukataa vermek üzere 300 akçeye talip olan Maksud b. Abdullah'a mütevelli Abdurrahman b. Ahmed tarafından satılmıştır.[1816]

Yukarıda da temas edildiği üzere, Bursa'nın ilk bedesteni Sultan Orhan tarafından yaptırılan ve arşiv belgelerinde "Hân-ı Bezzâziye" veya "Eski Bedesten"[1817] olarak geçen Emir Hanı idi. Bugüne kadar gelmiş olan şehrin asıl bedesteni ise Yıldırım Bayezid tarafından yaptırılan bedestendir. Emir Hanı kapısının karşı tarafında yer alan ve 1396 yılından önce yaptırıldığı tahmin edilen bu yapı, dikdörtgen planda, doğudan batıya uzanan iki sıra kurşun örtülü, dört taraftan kapısı bulunan, on dört kubbeli bir mekân olup, dört yönünde dıştan dükkânları bulunmaktaydı. Ayrıca bedestende "hâce" olarak adlandırılan büyük tüccarların

[1815] BŞS. B51, 38a-368; benzer mahkeme kayıtları için bkz. BŞS. B51, 92a-867; BŞS. B51, 94a-889; BŞS. B51, 101a-958.
[1816]BŞS. B50, 75a-467.
[1817] Bursa kadı mahkemesine taşınan evâil-i Safer 1039 (20-29 Eylül 1629) tarihli belgede, ahali arasında "Eski Bezzâzistan" olarak anılan, ancak ismi zikredilmeyen bir handan bahsedilmiştir. Nitekim mevcut verilerden bu hanın Emir Hanı olduğu anlaşıldığından, söz konusu belgede de Emir Hanı'nın "Eski Bezzâzistan" olarak anıldığını görmek mümkündür. BŞS. B50, 80a-496.

.

hücreleri vardı.[1818] Evâhir-i Zi'l-ka'de 1039 (2-11 Temmuz 1630) ve selh-i Cemâziye'l-âhir 1040 (2 Şubat 1631) tarihli belgeler incelendiğinde, Yıldırım Bayezid'in bina eylediği söz konusu bedestenin dört kapısından birinin adının "Esir Kapısı" olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bu kayıtlara yansıyan verilerden, adı geçen kapının dışında Yıldırım Bayezid'in vakfı olup Ömer Dede b. İshak'ın tasarrufunda olan ve dülbent, kirbâs, bogasi, yemeni gibi kumaşların satışının yapıldığı anlaşılan bir dükkân ile es-Seyyid Mustafa b. Ramazan'ın ayda 35 akçe kira bedeli ile tasarrufunda olan birbirine bitişik iki bâb dükkânın varlığına tesadüf edilmiştir.[1819]

Bilindiği üzere değerli malların muhafaza edilmesi için bedestenlerin uygun mekânlar olduğu düşünülmekteydi.[1820] Bu nedenle insanlar para, altın, mücevher gibi kıymetli eşyalarını bu mekâna getirerek saklamaktaydılar. Her ne kadar mallarını muhafaza eden kişilerin umumiyetle toplumdaki zengin insanlar ve çarşı esnafı olduğu düşünülse de sicil kayıtları, toplum düzenini bozan kimi şahısların da zimmetlerinde bulunan değerli şeyleri saklamak için bu mekânları tercih ettiklerini göstermektedir. Şöyle ki, Bursa sakinlerinden olan ve sipah taifesine mensup Kazıklı Ömer oğlu olarak bilinen Osman isimli kişi eşkıya olup, zimmetinde devlete ait çok fazla mal bulunmaktaydı.[1821] Bursa kadısı ve hassa harc eminine gönderilen 22 Rebî'ü'l-evvel 1040 (29 Ekim 1630) tarihli ferman kaydından öğrendiğimize göre, Osman, bu malın 200 adet florisi ile 800 adet guruşunu bedestende muhafaza etmiş; dolayısıyla zikredilen paranın bedestenden alınarak vakit kaybetmeden bir an önce Dersaâdet'e gönderilmesi emrolunmuştur.[1822]

Genel olarak bir şehirdeki han sayısı, o şehrin ticari bakımdan öneminin arttığını göstermektedir. Nitekim Bursa'nın da içinde bulunduğu büyük ticaret merkezlerinde hanlar birbirlerine çok yakın ve kapalı çarşının hemen yakınında bir iş

[1818] Cezar, *Tipik Yapılariyle Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi,* 221-223; Ergenç, "Osmanlı Şehrinde Çarşı Sistemi: Bursa Örneğinde "Sûk-ı Sultânî", 33; Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa,* 40.

[1819] *"...mahrûse-i mezkûrede âsûde olan merhum mağfiret-nişân firdevs âşiyân Sultan Yıldırım Bayezid Han tâbe sarâhu hazretlerinin vakfından olub mahrûse-i mezkûrede Bezzâzistanın Esir Kapusı haricinde vâki'...", "...mahrûse-i mezkûrede âsûde olan merhum cennet-mekân firdevs-âşiyân Yıldırım Bayezid Han tâbe serâhu vakfından olub bina eylediği bezzâzistanın Esir Kapusı haricinde vâki'...",* BŞS. B51, 28b-278; BŞS. B51, 81a-762.

[1820] Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, 33.

[1821] BŞS. B55, 69b-451; BŞS. B55, 76b-505; BŞS. B55, 167b-1094.

[1822] BŞS. B55, 168a-1095.

merkezi oluşturmaktaydı.[1823] XVII. yüzyılın ortalarında Bursa'yı ziyaret eden Evliya Çelebi, şehirde 108 tane kervansaray gibi han olduğunu ve bunlar arasında kale gibi büyük ve üstü kurşunla örtülü olanların Pirinç Hanı, Acem Hanı, Kurşunlu Han, Yoğurt Hanı, Kütahya Hanı ve Yağ Kapanı Hanı olduğunu nakletmektedir.[1824] İncelenen yıllarda, sicil kayıtlarındaki verilerden şehirde varlığına rastladığımız hanlar ise şunlardır: Balı Bey Hanı,[1825] Deve Hanı,[1826] Emir Hanı,[1827] Eski Yeni Hanı,[1828] Galle Pazarı Hanı,[1829] Han-ı Cedîd/Yeni Han,[1830] Han-ı Cedîd-i Sânî/Pirinç Hanı,[1831] Han-ı Harîr,[1832] Hacı İvaz Paşa Hanı,[1833] Kapan Hanı,[1834] Karacabey

[1823] Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler,* 35.

[1824] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi 2. Kitap,* 15; Evliya Çelebi, *Seyahatnameye Göre Ruhaniyetli Şehir Bursa,* 48-49.

[1825] Evâhir-i Şaban 1039 (5-13 Nisan 1630) tarihli belgeye göre, Merhum Balı Paşa vakfı olup, Balık Pazarında yer alan bu hanın tamir olması gerektiğinden üzerindeki kurşunun bir miktarı eritilerek 10.500 akçeye Orham v. Menteş isimli Yahudi'ye satılmıştır. BŞS. B110, 68b-401; Nitekim Kepecioğlu, Bursa'da bulunan câmi, türbe, han, hamam gibi mekânların üzerlerinin kurşunla kaplı iken mütevellilerinin vakfın parası olmadığını ileri sürerek kurşunları söküp sattıklarını ve kiremit kaplattıklarını ifade etmektedir. Bkz. Kepecioğlu, *Bursa Kütütğü,* 3: 53.

[1826] Evâsıt-ı Muharrem 1039 (31 Ağustos 1629-9 Eylül 1629) tarihli kayıtlara göre, Kanberler Çarşısında yer alan ve Kız Yakub Mahallesi ahalisinden Karamanî el-Hâc Mehmed b. İbrahim isimli mütevellinin mülklerinden olan bu han, el-Hâc Mehmed'in vefat etmesiyle Sûk-ı Sultânî'de İbrahim Efendi b. Avnullah'a 130 guruşa satılmıştır. BŞS. B46, 81a-412; BŞS. B50, 69a-431.

[1827] Sultan Orhan Gazi evkafından olup, Uzun Çarşı'da Kebeciler yakınlarında yer alan bu yapı, gurre-i Rebi'ü'l-âhir 1039 (18 Kasım 1629) tarihinden itibaren senede 31.500 akçe ücret-i müeccele ile vakfın tevliyet hizmetini ifa etmekte olan Mustafa Ağa b. Abdülmennan tarafından Ali Beşe b. el-Hâc Mehmed'e kiraya verilmiştir. BŞS. B50, 110b-669; BŞS. B50, 112a-684; halk arasında "Eski Bezzâzistan" olarak anılan bu hanın güney tarafında bulunan ahırda Bevvâb-i Sultânî el-Hâc Veli b. Ahmed'in kölesi Hüseyin b. Abdullah, 1039 yılı Safer ayının dördüncü günü (23 Eylül 1629) kendini gizlice asarak yaşamına son vermiştir. BŞS. B50, 80a-496; Zira Cezar'a göre, söz konusu handa girişin tam karşısında dışa çıkıntılı halde bulunan ahır bölümüne yer verilmesinin nedeni, uzaklardan gelecek kervancıları değil de şehirdeki tüccarların geliş gidişte faydalanacakları binek hayvanlarını barındırmayı hedefleme ihtimalidir. Bkz. Cezar, *Tipik Yapılariyle Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi,* 94.

[1828] BŞS. B49, 107a/1.

[1829] Ali Paşa Hanı olarak da anılan bu han, Kanuni Sultan Süleyman'ın devlet adamlarından Semiz Ali Paşa tarafından yaptırılmıştır. Karakedi Mahallesinde yer alan han, yapıldıktan sonra Tahıl Pazarı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bkz. Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik,* 261; Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa,* 39; gurre-i Zi'l-ka'de 1039 (12 Haziran 1630) tarihli belgeden anlaşıldığına göre Semiz Ali Paşa evkafından olan han, üç seneliğine 55.000 akçe icâre-i müeccele ile Veli b. Abdullah'ın tasarrufunda olup, gurre-i Şevval 1039 (14 Mayıs 1630) tarihinden itibaren tekrardan bu şahsa üç seneliğine 50.000 akçeye kiraya verilmiştir. BŞS. B55, 29a-161.

[1830] BŞS. B50, 61b-383; BŞS. B55, 154a-1006; İpek ticaretinin en hareketli olduğu bir sırada, İstanbul'da bulunan II. Bayezid'in Bursa'da yaptırdığı iki büyük handan birisidir. İlk yapılan hanlardan sonra inşa edilen bu hana önce "Yeni Han" denilmiş ve zamanla Han-ı Cedîd-i Evvel (Pirinç Hanı'nın yapılmasından sonra), Han-ı Cedîd-i Amire, Yeni Kervansaray, Beylik Han, Beylik Kervansaray, Simkeş Hanı, Sırmakeş Hanı, Koza Hanı gibi adlarla anılmıştır. Bkz. Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik,* 257; İncelenen 3 Şaban 1039 (18 Mart 1630) tarihli mahkeme kaydından, Halep sakinlerinden gayrimüslim iki kişinin ticaret amacıyla bu handa kaldığı anlaşılmaktadır. BŞS. B110, 60a-359.

[1831] BŞS. B50, 58a-361; II. Bayezid'in, câmi ve imaretine gelir getirmesi amacıyla 913 (1507) yılında yaptırdığı hanlardan birisi de Pirinç Hanı'dır. Özellikle değerli kürk ticaretinin yapıldığı bu hanın ilk

Hanı,[1835] Katır Hanı,[1836] Kuşbazlar Hanı,[1837] Kütahya Hanı,[1838] Mahmud Paşa Hanı,[1839] Mustafa Paşa Hanı[1840] ve Yeni Tahte'l-Kal'a Hanı'dır.[1841] Sicillerde tespit ettiğimiz isimleri zikredilen bu hanların yanı sıra bazı kayıtlarda han isimlerinin zikredilmediği gibi bir durumla da karşılaşılmıştır. Meselâ 12 Safer 1039 (1 Ekim 1629) tarihli belgeye göre, Gelincik Çarşısı yakınlarında Sultan Mehmed Han vakfı olduğu belirtilen ancak ismi zikredilmeyen hanın güney ve doğu tarafındaki üst kat odalarının on altı adet penceresinin demirleri zamanla zayi olduğundan yerlerine ağaç parmak yapılmıştır. Bu husus el-Hâc İvaz Paşa'nın bina eylediği Kökçüler Çarşısının üzerine çıkılarak kurşunlarının çalınmasına sebebiyet verdiğinden, el-Hâc İvaz Paşa vakfının mütevellisi mahkemeye başvurarak söz konusu durumun vakfa zarar verdiğini belirterek hanın kiracısı es-Seyyid İbrahim'in pencerelere yeniden

---

adı İkinci Yeni Han=Han-ı Cedîd-i Evvel idi. Bkz. Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik,* 259; Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa,* 38; İncelenen mahkeme kayıtlarından bu hanın Kapan Hanı yakınlarında olduğu anlaşılmaktadır. BŞS. B50, 100a-613; BŞS. B51, 50b-472.

[1832] Sultan Mehmed Han vakfı olan bu yapı Kazzâzhane Çarşısı'nda bulunmaktaydı. Evâil-i Zi'l-hicce 1038 (22-31 Temmuz 1629) tarihli belgeden, gurre-i Muharrem 1038 (31 Ağustos 1628) tarihinden itibaren üç yıllık kira bedeli 115.000 akçe olduğu anlaşılan hanın 28 Safer 1039 (17 Ekim 1629) tarihinde hancısı Mevlâna Mustafa b. Ebubekir idi. Hanın evâil-i Rebî'ü'l-evvel 1040 (8-17 Ekim 1630) tarihinde kiracısı ise Ebubekir Çelebi b. Hasan olarak görülmektedir. BŞS. B50, 62a-387; BŞS. B50, 93b-573; BŞS. B55, 67a-428.

[1833] Sultan Mehmed Han vakfı olan bu mekân Kökçüler Çarşısında idi. BŞS. B48, 170b-1656; BŞS. B110, 33b-200.

[1834] Sicil kayıtlarından bu hanın yakınlarında Pabuççular Çarşısı ile Postalcılar Çarşısı tespit edilmiştir. BŞS. B49, 71b-425; BŞS. B51, 50b-472.

[1835] BŞS. B51, 8b-85; BŞS. B55, 165a-1076.

[1836] BŞS. B49, 97b/1.

[1837] 28 Cemâziye'l-âhir 1039 (12 Şubat 1630) tarihli mahkemeye taşınan dava kaydından, Tavuk Pazarı yakınlarında bulunan bu hanın önündeki yol üzerinde kasap dükkânlarının olduğu anlaşılmaktadır. BŞS. B110, 35b-215.

[1838] Hz. Emir kuddise sırruhü'l-hatir vakfı olan yapı Uzun Çarşıda idi. BŞS. B110, 47a-293.

[1839] Bugün Fidan Hanı adıyla adlandırılan yapı Fatih Sultan Mehmed'in devlet adamlarından Sadrazam Mahmud Paşa tarafından yaptırılmıştır. Üst katında 50 oda, alt katında 30 oda ve 18 mahzeni vardı. Bkz. Kepecioğlu, *Bursa Hanları*, 14; Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik,* 257; Nitekim evâhir-i Cemâziye'l-âhir 1039 (5-13 Şubat 1630) tarihli belgeden, Uzun Çarşı'da bulunan hanın alt katındaki 15 odanın kapısı ve 8 adet penceresinin tamire muhtaç olduğunu ve tamir için toplamda 5.375 akçe harcanması gerektiğini öğrenmekteyiz. Bu tarihte hanın kiracısı Hızır Bey b. Abdullah idi. BŞS. B110, 19a-109; evâhir-i Rebî'ü'l-âhir 1040 (27 Kasım-5 Aralık 1630) tarihli kayıttan anlaşıldığına göre, bu hanın sakinleri arasında çukacı ustalarından Karagöz v. Yani, Kosta v. Dimitri, İlksen v. Yani, Otos v. Bedros ve Yorgi v. Yani gibi gayrimüslimler de vardı. BŞS. B55, 89a-594.

[1840] Kanberler Mahallesinde bulunan bu hanın bir tarafında tut ağaçlarından müteşekkil bir kıt'a hadika tespit edilmiştir. BŞS. B50, 69a-431.

[1841] Evâsıt-ı Safer 1040 (19-28 Eylül 1630) tarihli belgeye göre, iki katlı olduğu anlaşılan hanın üst katındaki bir odanın aylık kira ücreti 20 akçe idi. BŞS. B51, 52b-490.

demir yapmasını talep etmiştir. Yapılan keşif sonucu es-Seyyid İbrahim pencerelere demir yapması hususunda uyarılmıştır.[1842]

Sicil kayıtlarından, şehirde varlığı tespit edilen hanların zikredilen bazı özelliklerinin yanı sıra bu ticarî mekânların birtakım işlevleri hakkında da bilgi edinmek mümkündür. Bu işlevlerden biri, şehre dışardan gelen bazı emtianın, hanlarda veya hanın dışındaki bir alanda toplanarak esnaf üyeleri arasında eşit bir şekilde taksim edilmesiydi. Meselâ, evâil-i Safer 1039 (20-29 Eylül 1629) tarihli belgeye göre, dışarıdan şehre gelen şirugan, doğrudan Kapan Hanı'na inerek burada bir yerde toplanıp şırlağan taifesinin mensupları arasında;[1843] evâil-i Rebî'ü'l-âhir 1039 (18-27 Kasım 1629) tarihli kayıtta, Bursa'da işlenen ve etraftan gelen kebe, keçe gibi ürünler Emir Hanı'nda bir yere toplanarak Kebeciler hirfeti mensupları arasında;[1844] evâhir-i Zi'l-hicce 1038 (11-20 Ağustos 1629) tarihli belgeye göre ise, etraftan şehre gelen taze incir, üzüm, nar, elma, armut gibi meyveler Han-ı Cedîd-i Sânî'nin kapısı dışındaki mermer içinde bir yere toplanarak Pazarcı taifesinin mensupları arasında[1845] söz konusu esnafların yöneticilerince eşit bir şekilde dağıtılmaktaydı.

Hanların tespit edilen diğer bir işlevi, ticaret mekânı olmanın yanı sıra başta tüccarlar olmak üzere şehre dışarıdan gelenlerin geceledikleri mekânlar olmalarıydı. Nitekim İnalcık da Bursa şehrinin rahat, emin ve güzel hanlarıyla XV. yüzyılda şehre gelen İranlı (Acem) tacirler için cazip bir yer olduğunu vurgulayarak hanların bu işlevine dikkat çekmiştir.[1846] Araştırmamıza konu olan yıllara baktığımızda dışarıdan şehre ticaret amacıyla gelenlerin konaklamak için şehirdeki hanları tercih etmelerine ilişkin şu örnekleri gösterebiliriz. Meselâ 15 Zi'l-ka'de 1039 (26 Haziran 1630) tarihli kayıtta, Erzurum beldesinden Mehmed Beşe b. Veli, mülkündeki 3 yük 2 bohça ipeğini Bursa'da satması için kölesi Kıptas b. Abdullah'a vererek beraberinde

[1842] BŞS. B50, 97a-596.
[1843] BŞS. B50, 84b-521; Bilindiği üzere her Osmanlı şehrinde Kapan Hanı'nın özel bir yeri vardı. Bu ticarî mekân, şehrin beslenmesiyle ilgili maddelerin, dağıtımı ve satışının yapılmak üzere getirildiği yerdi. Kapan Hanı, dağıtım fonksiyonunu üstlenmenin yanı sıra devlet açısından da satılan yiyecek maddeleri üzerinden alınan vergilerin toplandığı mahaldi. Bkz. Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa,* 33.
[1844] BŞS. 50, 110b-669.
[1845] BŞS. B50, 58a-361.
[1846] Halil İnalcık, "Bursa I: XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", *Belleten,* XXIV/93 (1969): 52.

Veli Beşe b. Ahmed'i de göndermiş ve Bursa'ya gelen söz konusu kişiler şehirdeki Harîr Hanı'nda kalmışlardı.[1847] Evâil-i Rebî'ü'l-evvel 1039 (19-28 Ekim 1629) tarihli başka bir belgeye göre, Bursa'nın Kefen İğnesi Mahallesinden Nasuh Çelebi b. Yunus, Kal'a-i Erzurum ahalisinden Mahmud b. Dost Ali'ye 280 kâmil guruş göndererek kendisi için Acem metaı satın almasını talep etmişti. Mahmud söz konusu meblağla 3'er guruş kıymetli 60 adet dülbent, 20 guruş kıymetli bir top atlas, 20 guruş kıymetli 3 top Acem kadifesi ve 10'ar guruş kıymetli 2 Acem kemhası? alarak kölesi olduğu düşünülen Rıdvan b. Abdullah'la Bursa'ya göndermiş ve şehre gelen Rıdvan Harîr Hanı'nda kalmıştı.[1848] 3 Şaban 1039 (18 Mart 1630) tarihli diğer bir belgeye göre ise, Halep yerleşiklerinden olan Yasef ve Yorgi isimli gayrimüslimler Bursa'da Han-ı Cedîd'de kalmışlardı.[1849]

Şehirdeki hanların tespit edilen diğer bir fonksiyonu ise, bu ticarî mekânların, bedesten gibi değerli eşyaların muhafaza edildiği yerler olmalarıydı. Meselâ evâhir-i Rebî'ü'l-evvel 1040 (28 Ekim-6 Kasım 1630) tarihli dava kaydından, Bursa yerleşiklerinden olup Hasem? cemaatine mensup Musa v. Yağob ismli Yahudi'nin, Attar Hüsam Mahallesinden Kerime bt. Abdullah'ın kendisine muhafaza etmesi için kilitli bir sepet sandık içinde vermiş olduğu değerli eşyalarını Karacabey Hanı'nda bulunan mahzeninde muhafaza ettiğini öğrenmekteyiz.[1850]

Yukarıda gerek isimleri gerek bazı özellikleri gerekse sahip oldukları fonksiyonlar hakkında bilgi verdiğimiz Bursa'daki hanlarla ilgili burada belirtmek istediğimiz bir ayrıntı da bu mekânlarda hırsızlık hâdiselerinin cereyan etmesi idi. Nitekim sicil kayıtlarında genellikle geceleri bu ticarî mekânda yatarak burayı koruma altına alan han işletmecilerinin, han sakinlerinin eşyalarının kaybolması durumunda bu eşyaları kendi mallarından eda ettikleri görülmektedir. Meselâ evâhir-i Cemâziye'l-evvel 1040 (26 Aralık 1630-4 Ocak 1631) tarihli belgeye göre, Semiz

[1847] Harîr Hanı'nda sakin iken hastalanan Veli Beşe'nin ifadelerinden 2 yük ipeğin 1090 lidre ipek olup, her lidresinin 150 akçeden; 1 yük 2 bohça ipeğin ise 1.000 guruşa satıldığını öğrenmekteyiz. BŞS. B51, 25b-255; belgede geçen lidre, Osmanlı ölçü ve tartı sistemlerinin ayrıntılı dökümlerini veren bazı çalışmalarda büyük tartı birimleri olan "kantar, lidre, batman, kıyye" arasında zikredilmektedir. Söz konusu ölçü birimi ipek için=120 dirhem=384, 840 gr idi. Belgede geçen Osmanlı'da kullanılan bir diğer ölçü birimi bohça ise her biri 1580 dirhem olan 4 batman ağırlığında, 20, 268 kg idi. Bkz. Garo Kürkman, *Anadolu Ağırlık ve Ölçüleri,* (İstanbul, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, 2003), 54, 343, 385.
[1848] BŞS. B50, 95b-588.
[1849] BŞS. B110, 60a-359.
[1850] BŞS. B55, 165a-1076.

Ali Paşa vakfı olan Galle Pazarı olarak bilinen handa kalan *ehl-i destgâhdan* olan bazı kişilerin zayi olan eşyalarını, hanı korumada ihmalkârlık gösteren kiracısı Veli b. Yitilmiş kendi malından ödeyecekti.[1851]

5. 1. 3. Ankara

Osmanlı İmparatorluğu döneminde, başta İstanbul olmak üzere Bursa, İzmir, Manisa gibi önemli ticaret merkezleri ile bağlantılı olan Ankara şehri[1852] eğimli bir arazi üzerine kurulmuştur. Esnaf çarşıları ve pazar yerleri de bu topografik yapıya uygun olarak şehrin "Yukarı Yüz" ve "Aşağı Yüz" olarak adlandırılan iki bölgesine dağılmıştır. Yukarı Yüz bölgesinin esnafı, Bedestenin etrafındaki düzlükte bulunan At Pazarı Çarşısı ile Koyun Pazarı arasında kümelenmişken, Aşağı Yüz'ün esnafı, Karaoğlan Çarşısı ile Kaledibi (Tahte'l-Kal'a) arasındaki özel sokaklarında sanatlarını icra etmişlerdi.[1853]

Ergenç'in, "XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya" isimli çalışmasında Ankara hakkında vermiş olduğu malumattan XVI. yüzyılda bedesten, 12 han ve çarşı-pazar isimleriyle anılan 26 mekânın varlığını öğrendiğimiz şehirde,[1854] Evliya Çelebi, XVII. yüzyılım ortalarında 2.000 dükkân ile dört zincirli kapısı olan güzel bir bedestenin mevcudiyetinden bahsetmiş, ayrıca Uzun Çarşı, Sipahi Pazarı ile Tahte'l-Kal'a Pazarını tasvir etmiştir.[1855] XVIII. yüzyıla gelindiğinde şehirde 19 han ve 5 umumî pazarın tespitinin yapıldığı görülmektedir ki,[1856] bu sayısal veri söz konusu dönemde şehirdeki han sayısında bir artış olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Araştırmamızın konusunu teşkil eden 1629-1631 yıllarına baktığımızda, sicillere yansıyan dava kayıtlarından, şehirde varlığına rastladığımız çarşı-pazar sayısı 13 olup, bu ticarî mahaller ile tespit edilen bazı özelliklerini şu şekilde

---

[1851] BŞS. B55, 106b-714.
[1852] Tunçer, *Ankara'da Vakıf Bedesten ve Hanlar (15.-20. YY),* 11.
[1853] Ergenç, "XVII. Yüzyılın Başlarında Ankara'nın Yerleşim Durumu Üzerine Bazı Bilgiler", 93; Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara (Fizikî, Demografik, İdarî ve Sosyo-Ekonomik Yapısı 1785-1840),* 37.
[1854] Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya,* 8-15.
[1855] *Evliya Çelebi, Evliya Çelebi Seyahatnamesi 2. Kitap,* 225.
[1856] Akyüz, *Ankara'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde* XVIII. *Yüzyılda Ankara (Şer'iyye Sicillerinin Sayısal ve Muhtevâ Analizi Denemesi),* 75.

gösterebiliriz: At Pazarı,[1857] Bazar-ı Ganem/Koyun Pazarı Çarşısı,[1858] Çanakçılar Çarşısı,[1859] Derziler Çarşısı,[1860] Demirciler/Haddadlar Çarşısı,[1861] İplik Pazarı,[1862] Kaftancılar Çarşısı,[1863] Köhne Pazarı,[1864] Muytablar Çarşısı,[1865] Sarâchane Çarşısı,[1866] Ulucanlar Çarşısı,[1867] Uzun Çarşı[1868] ve Yorgancılar Çarşısı'dır.[1869]

Birer Osmanlı şehri Ruha ve Bursa'nın ticaret mahalleri arasında yer alan "Sûk-ı Sultânî", Ankara şehrinde de ürünlerin açık artırma ile satışlarının yapıldığı bir haraç mezat yeriydi. İncelenen dava kayıtları, bu ticarî mekânda arkasında borç bırakarak ölen şahısların mallarının[1870] ve Beytü'l-mal'a intikal eden malların[1871] talipleri arasında *"bey'-i men yezid"* veya *"nidâ ve i'lân"* ettirilerek en yüksek fiyatı veren kişiye satıldığını yansıtmaktadır. Şehirdeki Sûk-ı Sultânî, aynı zamanda vakfa ait yerlerin *"nidâ ve i'lân"* ettirilerek talipleri arasında en yüksek fiyatı veren şahsa kiraya verildiği bir mekândı. Meselâ 29 Safer 1039 (18 Ekim 1629) tarihli kayıttan

[1857] AŞS. 24, 122-737; AŞS. 25, 23-127; 8 Cemâziye'l-âhir 1039 (23 Ocak 1630) tarihli belgeden anlaşıldığına göre, bu çarşıya giden yol üzerinde boyacı esnafına ait dükkânlar bulunmaktaydı. AŞS. 24, 37-248.

[1858] Sicil kayıtlarından farklı meslek kollarında hizmet veren esnafın toplandığı anlaşılan bu çarşıda Engürgözoğlu? Mescidi vakfı olan bir bâb börekçi dükkânı, iki bâb bakkal dükkânı, ismi zikredilmeyen sekiz bâb dükkân ile bi'l-fiil Ankara kadısı olan Abdülkerim Efendi'nin mülkünde olup yevmî 12'şer akçeye kiraya verdiği ekmek dükkânı tespit edilmiştir. AŞS. 24, 140-844; AŞS. 24, 229-1169; AŞS. 25, 56-287; AŞS. 24, 118-717; AŞS. 24, 159-942; AŞS. 25, 17-93; AŞS. 24, 79-497; AŞS. 24, 128-770.

[1859] Bu çarşıda bir bâb sağisci ? dükkânı tespit edilmiştir. AŞS. 24, 114-698.

[1860] AŞS. 24, 25-173; bu çarşıda Mahmud Paşa-yı Veli vakfı olup aydan aya 10 akçe icâre-i müeccelesi olan bir dükkân tespit edilmiştir. 6 Zi'l-hicce 1039 (17 Temmuz 1630) tarihli belgeden, ismi zikredilmeyen bu dükkânın *bi-emrillâhi te'âlâ* yandığını öğrenmekteyiz. AŞS. 24, 101-637.

[1861] Koyun Pazarı'nda yer alan bu çarşıda isimleri zikredilmeyen birkaç tane dükkân tespit edilmiştir. AŞS. 24, 28-198; AŞS. 24, 157-933.

[1862] Bu mahalde Mahmud Paşa vakfı olup el-Hâc Mami b. Abdülgaffar'ın tasarrufunda olan bir dükkân tespit edilmiştir. AŞS. 24, 125-753.

[1863] Bu çarşıda Mahmud Paşa-yı Veli vakfı olan bir dükkân tespit edilmiştir. AŞS. 24, 151-906.

[1864] 29 Safer 1039 (18 Ekim 1629) tarihli belgeye göre, söz konusu ticarî kesim ile Sarâchane isimli çarşının başı arasında Kattanin Mahallesi mescidinde Hemhümzâde olarak anılan Kasım Çelebi'nin vaz'eylediği eczâ-i şerife vakfı olan bir bâb kasap dükkânı bulunmaktaydı. AŞS. 24, 9-66.

[1865] 24 Zi'l-hicce 1039 (4 Ağustos 1630) tarihli mahkeme kaydından anlaşıldığına göre, bu çarşıda el-Hâc Halil Mahallesi mescidi vakfı olan bir bâb dükkânın arka tarafında haffâf esnafına ait dükkânlar bulunmaktaydı ve söz konusu vakıf dükkân, önceden şehre gelen eşkıya tarafından yakılıp yıkılmıştı. AŞS. 24, 105-654.

[1866] AŞS. 24, 9-66.

[1867] Şehrin ticarî mahallerinden biri olan bu çarşıda Buryacı Mahallesinden olup vefat eden Pîr Dede'nin mülkü olan bir bâb demirci dükkânı tespit edilmiştir. AŞS. 24, 33-229.

[1868] AŞS. 24, 129-778.

[1869] Bu çarşıda isimleri zikredilmeyen iki dükkân ile el-Hâc Bayram kuddise sırruhü'l-azîz vakfı olan bir dükkân tespit edilmiştir. Nitekim 5 Rebî'ü'l-evvel 1040 (12 Ekim 1630) tarihli belgeden, söz konusu vakıf dükkânda Kemal v. Kutlu tarafından terzilik mesleğinin icra edildiği anlaşılmaktadır. AŞS. 24, 146-879; AŞS. 24, 4-25; AŞS. 24, 124-748.

[1870] AŞS. 24, 11-76; AŞS. 24, 85-534; AŞS. 25, 43-227.

[1871] AŞS. 24, 109-675; AŞS. 24, 159-942.

anlaşıldığına göre, Hemhümzâde olarak anılan merhum Kasım Çelebi'nin, Kattanin Mahallesi mescidinde cüz'-i şerîf okutulması için vakfettiği bir bâb kasap dükkânı aydan aya 30'şar akçe icâre-i müeccele ile yeniçeri taifesinden el-Hâc Muslî Bâşe'nin tasarrufundaydı. Erkek ve kız evladı olmayan bu şahsın vefat etmesi üzerine vakıf tarafından zabt edilen dükkân, *"beyne't-tâlibîn Sûk-ı Sultânî'de üç gün dahi ziyade nidâ ve i'lân ettirilüb rağbet-i nâs münkatia' oldukda"* aydan aya 15'er akçe ziyade veren Ankara Kadısı Mevlana Abdülkerim Efendi'ye kiraya verilmiştir.[1872] 23 Muharrem 1040 (1 Eylül 1630) tarihli başka bir belgeye göre, Rum Mehmed Paşa vakfı olup kira süresi dolan Kurşunlu Han, Sûk-ı Sultânî'de talipleri arasında *nidâ ve i'lân* ettirilerek bir yıllığına 25.000 akçe veren Muslî b. Hızır'a kiraya verilmiştir.[1873] Sicil kayıtlarından bu ticarî mekânın şehirdeki konumu tespit edilememiştir, bununla birlikte dava kayıtlarının birinde Koyun Pazarı'nın "Sûk-ı Sultânî" olarak ifade edildiği görülmektedir ki,[1874] bu husus, akıllara şehirdeki haraç mezat yeri olan mahallin Koyun Pazarı olduğunu getirmektedir.

Ankara ticaret kesiminin başlıca yapılarından biri olan Bedesten, Fatih Sultan Mehmed'in veziri Mahmud Paşa tarafından 1464 yılında yaptırılmıştır.[1875] At Pazarı'nda, Hisar'ın güney-batısında yer alan bu yapı Kurşunlu Han'a bitişik olup üzeri kurşunla kaplı, 96 hücresi olan büyük bir binaydı.[1876] İncelenen sicillerde Derziler Çarşısına yakın bir yerde olduğu anlaşılan bu ticaret kesimi[1877] "pasbân" olarak adlandırılan özel bekçiler tarafından korunmaktaydı. Bu mekân güvenli olması hasebiyle, bazı şahıslar, tasarruflarında olan dükkânlarında kıymetli eşyalarını muhafaza ettikleri gibi, bazı şahıslar da birtakım eşyalarını korumaları için bekçilere emanet olarak bırakmaktaydı.[1878] Ancak eşyaların kaybolması veya eksilmesi gibi durumlarda mahkemeye başvurularak bekçiden şikâyetçi olunmaktaydı. Meselâ gurre-i Rebî'ü'l-evvel 1039 (19 Ekim 1629) ve 10 Rebî'ü'l-âhir 1039 (27 Kasım

[1872] AŞS. 24, 9-66.
[1873] AŞS. 24, 112-690.
[1874] AŞS. 24, 134-812.
[1875] Özdeş, *Türk Çarşıları,* 81; Tunçer, *Ankara'da Vakıf Bedesten ve Hanlar (15.-20. YY),* 66.
[1876] Öney, *Ankara'da Türk Devri Dini ve Sosyal Yapıları,* 135; Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya,* 8.
[1877] AŞS. 24, 101-637.
[1878] Meselâ, 24 Safer 1039 (13 Ekim 1629) tarihli belgeye göre, *bi'l-fiil* Halep Beylerbeyi Noğay Mehmed Paşa'nın kapucıbaşısı olan Gazi b. Can Ahmed Ağa, babası ile birlikte önceden Bedesten'in pasbanı olan el-Hâc İbrahim'e muhafaza etmesi için kilitli bir sepet içinde bazı eşyalarını vermişler ve Gazi sepeti mührü bozulmadan el-Hâc İbrahim'den geri almıştı. AŞS. 24, 8-60.

1629) tarihli belgelere göre, Ankara sakinlerinden Abraham v. Yasef isimli Yahudi, el-Hâc İbrahim b. Abdi'nin Bedestenin pasbânı olduğu sırada şehirde *bi-emrillah* ta'ûn marazı ortaya çıktığından şehirden ayrılmak istemişti. Abraham, şehirden ayrılmadan önce el-Hâc İbrahim'in huzurunda Bedestende olan tasarrufundaki mahzen dükkânına, içinde kıymetli eşyaları ile bir miktar parasının olduğu bir küçük sepeti koyarak mahzeni kilitleyip gitmişti. Ancak Abraham döndüğünde dükkânının kilidinin yerinde olup sepetin yok olduğunu iddia ederek pasbân el-Hâc İbrahim'den sual olunmasını talep etmiş; Bedesteni korumada ihmalkâr davrandığını kabul eden el-Hâc İbrahim, "muslihûn"un araya girmesiyle Abraham'a bazı şeyler vererek sulh olmuşlardı.[1879]

XVI. yüzyılın sonlarına doğru, Ankara'da, tüccarların mallarını pazarladığı, ayrıca İstanbul'la olduğu gibi Orta ve Batı Anadolu ile şehrin kendisi arasındaki kervan bağlantılarını örgütleyen yaklaşık 15 han bulunmaktaydı.[1880] 1629-1631 yıllarına gelindiğinde kadı sicillerinden isimlerini tespit ettiğimiz han sayısı 7 olup, bu yapılar şunlardır: Çengel Han,[1881] Kapan Hanı,[1882] Kurşunlu Han,[1883] Nasuh Paşa Hanı,[1884] Rüstem Paşa Hanı,[1885] Tuz Hanı[1886] ve Zağfirancı Hanı'dır.[1887] Söz konusu

[1879] AŞS. 24, 10-69; AŞS. 24, 18-123; Pasban el-Hâc İbrahim'e emanet olarak bırakılan sofun geri talep edildiğinde eksik bulunmasına ilişkin dava kaydı için bkz. AŞS. 24, 25-175.
[1880] Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, 35.
[1881] At Pazarı Meydanında bulunan bu yapı, kitabesinden anlaşıldığına göre 1522/1523 yılında yaptırılmıştır. Bkz. Öney, *Ankara'da Türk Devri Dini ve Sosyal Yapıları,* 137-138; 12 Ramazan 1040 (14 Nisan 1631) tarihli belgeye göre, Rüstem Paşa vakfı olan han, Sûk-ı Sultânî'de talipleri arasında *nidâ ve i'lân* ettirilerek Ahmed b. Mehmed ve Hacı Mustafa b. el-Hâc Hasan'a gurre-i Şevval 1040 (3 Mayıs 1631) tarihinden olmak üzere üç yıllığına 35.000 akçeye kiraya verilmiştir. AŞS. 25, 25-136.
[1882] At Pazarı'nın batısında, Hisar'a yakın olan Keyyalin Mahallesinde yer alan ticarî yapı, Çelebi Mehmed dönemi emirlerinden Bayezid Paşa'nın oğlu İsa Bey tarafından, Bursa'daki medrese ve zaviyesine gelir sağlamak amacıyla yaptırılmıştır. Bkz. Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara (Fizikî, Demografik, İdarî ve Sosyo-Ekonomik Yapısı 1785-1840),* 28; Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, 9; İncelediğimiz belgelere göre, İsa Bey vakfı olan han, 5 Ramazan 1038 (28 Nisan 1629) tarihinden itibaren senesi 9.000 akçeden olmak üzere üç yıllığına es-Seyyid Osman Çelebi'ye kiraya verilmişti. Nitekim bu kişinin tasarrufunda olan han, geçen günlerle birlikte harap olduğundan insanlar burada konaklamadığı gibi buraya gelen yiyecek maddeleri de başka hanlara gitmekteydi. Mahkemeye başvurarak bu durumun vakfa zarar verdiğini belirten es-Seyyid Osman, hanın harap olan yerlerinin tamir edilmesi için, mahkemeden keşif yapılmasını talep etmişti. Yapılan keşif raporundan, tamiri için 18.000 akçe gerekli olduğu belirtilen hanın iki katlı ve içinde ahır kısmının olduğu anlaşılmaktadır. AŞS. 24, 101-636; AŞS. 24, 166-970.
[1883] İncelediğimiz sicillerde, Rum Mehmed Paşa vakfı olan yapının "Rum Mehmed Paşa Hanı" olarak da anıldığı görülmektedir. Bu handa Boyacı olarak bilinen bir zımmi ile Karaman'ın Bor kasabası sakinlerinden olup, ticaret amacıyla şehirde bulunan Ostamur isimli zımmînin kaldığı tespit edilmiştir. Söz konusu han, gurre-i Muharrem 1040 (10 Ağustos 1630) tarihinden itibaren bir yıllığına 25.000 akçeye Muslî b. Hızır'a kiraya verilmiştir. AŞS. 24, 186-1029; AŞS. 24, 240-1210; AŞS. 24, 112-690.
[1884] AŞS. 24, 103-643.

hanlarla ilgili dipnotlarda vermiş olduğumuz detaylar incelendiğinde, şehirdeki hanların sahip oldukları fonksiyonlardan birinin, ticaret amacıyla şehre gelen şahıslar için birer konaklama mekânı oldukları, ayrıca şehrin beslenmesiyle ilgili maddelerin Kapan Hanı'nda toplandığı görülmektedir.

5. 2. ESNAF TEŞKİLATI

Arapça bir kelime olup, "sınıf" kelimesinden gelen esnaf,[1888] en genel çizgileri ile şehir ve kasabalarda, mal ve hizmet üretimi ile ilgili herhangi bir iş kolunun belirli bir alanında uzmanlaşmış olarak çalışan kimselerin meydana getirdikleri meslekî örgütlenmeler olarak tanımlanmıştır.[1889] XVI. yüzyılın başlarında zanaatkârlar, ekseriyetle "ehl-i hirfet" olmak üzere "ehl-i sanat" ve "ehl-i sûk" terimleriyle ifade edilmiş; söz konusu dönemin en başında, sadece zanaatı ifade edecek kadar geniş bir anlamda kullanılan sanat ve hirfet terimleri sonraki dönemlerde loncaların adı olmuştur.[1890]

Osmanlı şehirlerinin hepsinde, esasında XIII. ve XIV. yüzyıllardaki Ahî hareketinin bir devamı olan yaygın ve kuvvetli bir esnaf teşkilatı vardı. Bu dönemde Anadolu'da güçlü bir merkezî otorite olmadığı için ahîler, şehirlerde bir takım kamu hizmetlerini de ifa etmişler ve politik bir güç olmuşlardı. Osmanlı'nın ilk dönemlerinde de toplumdaki bu rolleri devam etmiş, ancak mutlakıyet ve merkeziyetçiliğin artması sonucu devlet, bunları gittikçe artan denetimi altına

---

[1885] At Pazarı'nda yer alan han, gurre-i Şevval 1040 (3 Mayıs 1631) tarihinden itibaren üç yıllığına 40.000 akçeye Mahmud b. el-Hâc Hasan ve es-Seyyid Ömer Bey'e kiraya verilmiştir. AŞS. 24, 122-737; AŞS. 25, 48-254.

[1886] Mahkeme kayıtlarına göre, Keyyâlîn Mahallesinde yer alan ve Mimar Cafer vakfı olan bu yapı, geçen günlerle birlikte harap olmuştur. Hanın etrafında adı geçen Mimar Cafer evkafından çöplük haline gelen *arazi-i hâliye* bulunmaktaydı. AŞS. 24, 151-903; AŞS. 25, 12-68.

[1887] AŞS. 24, 122-737; At Pazarı'nda yer alan yapı, 1512 yılında aslen Kayserili olup Ankara'ya yerleşmiş olan Hacı İbrahim b. Hacı Mehmed tarafından yaptırılmıştır. Bkz. Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya,* 11.

[1888] Rifat Özdemir, "Ankara Esnaf Teşkilatı (1785-1840)", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi,* 1 (1986): 156.

[1889] Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi,* 12. bs. (İstanbul: Ötüken, 2015), 289.

[1890] Faroqhi, *Osmanlı Zanaatkârları,* 71; Bilindiği üzere Arapça bir kelime olan hirfet, rızka, geçinmeye yarayan sanat, amel, iş anlamına gelmekte olup, hirfet ya da hiref, Osmanlı döneminde sanayi ehline verilen bir ad olmuş, sanatkârlara da "ehl-i hiref" denmiştir. Bkz. Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa,* 190.

almıştır. Kökeni İslâm'ın ilk devirlerine kadar giden gelenekleri, devletçe tanınmasına rağmen, merkezî ve mutlak otoritenin gerçekleştirilebilmesi için padişah tarafından konan kurallara sıkı bir şekilde bağlanmışlardı. Böylece esnaf teşkilatı, klâsik dönemde merkezî otoritenin gerçek anlamda tesiri yönünde etkinlik kazanmıştır.[1891]

Osmanlı şehirlerinde ekonomik yaşamın varlık nedeni olan esnaf kuruluşlarının[1892] tabanında ustalar, kalfalar (işçiler) ve şakirdler (çıraklar) yer almaktaydı. Ustalarından cemiyetin geleneklerini ve sanatın sırlarını öğrenen şakirdler, onları yetiştiren ustalarına bağımlıydılar ve bunlara para ödenmezdi.[1893] 10 yaşından küçük olmaması ve işe devamının velisi tarafından sağlanması şartı aranan bir şakirdin kalfa olabilmesi için üç yıl çalışarak tecrübe kazanması gerekliydi. Üç yıllık eğitimini tamamlayan şakird, lonca üstatları ve lonca heyetinin özel oturumuna çağrılırdı. Sonradan şakirde hamilik edenin izninden sonra şakird kalfa olup, peştamal bağlar ve üstatlarının elini öperdi. Kalfalıktan ustalığa geçiş daha da zordu. Usta adayının usta olup dükkân açabilmesi için üç sene aynı sanat kolunda kalfa olarak çalışmasının yanı sıra kalfalık süresi boyunca ustasının vermiş olduğu işleri özenerek yerine getirmiş olması, diğer kalfalar ve şakirdlerle iyi münasebetler kurmuş bulunması, müşterilere davranışlarında dürüst olması ve hakkında hiç şikâyet yapılmamış olması gerekliydi.[1894] Sanat dallarında sadece ustalar kendi başlarına çalışabilme hakkına sahip olduklarından, kalfalar terfi etmeyi ve kendi dükkânlarını açma ayrıcalığına ulaşmayı sabırla beklemek zorundaydı.[1895]

Şakirdler, umumiyetle bir sanat dalını öğrenmesi için babaları tarafından ustaların yanına verilen çocuklar ve delikanlılar olmakla birlikte,[1896] sicil kayıtlarında Osmanlı toplumunda hür insanların yanı sıra, toplumsal hayatın bir parçasını teşkil eden kölelerin de efendilerince bir ustanın yanına şakird olarak verildiklerini görmek

---

[1891] Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya,* 117-119; Ergenç, *Şehir, Toplum, Devlet Osmanlı Tarihi Yazıları,* 418-419; İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ 1300-1600,* 195-196.
[1892] İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ 1300-1600,* 195.
[1893] Yücel Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı,* 1. Bs. (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985), 63; Mantran, *XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat,* 97.
[1894] Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı,* 63-64; Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlı Esnafında Oto-Kontrol Müessesesi", *Ahilik ve Esnaf: Konferanslar ve Seminer,* (İstanbul: 1986), 57.
[1895] Marcus, *Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şehri Halep,* 238.
[1896] İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ 1300-1600,* 207.

mümkündür. Meselâ, Bursa mahkeme gündemine taşınan evâil-i Cemâziye'l-âhir 1039 (16-25 Ocak 1630) tarihli belgeye göre, Ahmed Çavuş, kölesi Perviz b. Abdullah isimli delikanlıyı Bursa sakinlerinden olup, Eski Tahte'l-Kal'a'da berber dükkânı olan el-Hâc Dilaver b. Abdullah'ın yanına şakird olarak vermişti. Belge incelendiğinde Perviz'in adı geçen tarihte çalıştığı dükkânda bilinmeyen bir nedenle kendini asarak yaşamına son verdiğini öğrenmekteyiz.[1897]

5. 2. 1. Esnaf Yöneticileri

Esnaf örgütü ustaların üstünde, ustalar tarafından seçilen bir yönetim organına sahipti ve bu organ, esnaf mensuplarını yönetime karşı temsil etmekte ve savunmaktaydı.[1898] Ustaların kadı huzuruna gelip, bir bakıma oylarıyla belirledikleri şeyh, kethüda, yiğitbaşı gibi esnaf temsilcilerinin atama işlemleri, merkezden alınan beratla sonuçlanmaktaydı.[1899] Araştırmamıza konu olan yıllarda birer Osmanlı şehri Ruha, Bursa ve Ankara'da tespit ettiğimiz esnaf teşkilatının üyeleri aşağıda incelenecektir.

5. 2. 1. 1. Şeyh

Orta Çağ'da fütüvvet adı verilen esnaf birliğinin lideri şeyh idi.[1900] Her esnaf grubunun başında bulunarak manevî ve dinî yetkiyi temsil eden bu görevli, fütüvvet ahlakını iyi bilen deneyimli lonca ustaları arasından seçilirdi. Şeyhin, çıraklık ve ustalık törenlerine başkanlık etmek, loncada cezaları bildirip uygulamak,[1901] esnaf arasında ortaya çıkacak problemleri çözmeye çalışmak, çözemedikleri anlaşmazlıkları kadıya bildirmek gibi görevleri bulunmaktaydı.[1902] Ayrıca lonca kurallarının şekillenmesi ve uygulanmasında en etkili söz sahibi olan şeyh, hammadde ve işleri dağıtmakta, terfileri onaylamakta, fiyatları belirlemekte ve vergileri bölüştürmekteydi. Şeyhlerin görevde bulunma süreleri ise nadiren daimî

[1897] BŞS. B110, 23a-134.
[1898] Mantran, *XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat,* 98.
[1899] Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa*, 195.
[1900] Mantran, *XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat,* 103.
[1901] İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ 1300-1600*, 197.
[1902] Kıvrım, *Şer'iyye Sicillerine Göre XVII. Yüzyılda Konya ve Ayıntâb Şehirlerinde Gündelik Hayat (1670-1680),* 233.

idi.[1903] İncelenen dönem içerisinde üç Osmanlı şehrinden Ruha'daki esnaflardan debbağların iki[1904] olmak üzere attarların, berberlerin, demircilerin, haffafların ve kuyumcuların birer şeyhleri[1905] tespit edilmiştir. Sicil kayıtlarında debbağ esnafının iki şeyhiyle karşılaşılması, bu alanda şehrin geniş bir üretime sahip olduğu fikrini vermektedir. Debbağ esnafı dışındaki esnafların şeyhlerine belgelerdeki "şuhûdu'l-hâl" kısmında rastlanılmış olup, en fazla ismi zikredilen kişinin demircilerin şeyhi Şeyh Eyyüb Çelebi olduğu gözlenmiştir. Diğer şehirlerden Bursa'da devdâh,[1906] nalbant,[1907] nalçacı,[1908] simkeş[1909] esnafı ile Ankara'da demirci,[1910] saraç[1911] ve sofçu[1912] taifelerinin birer şeyhleri tespit edilmiştir.

Sicil kayıtlarından, Bursa'da şeyh seçiminde kendinin ait olduğu esnaf örgütünün etkisinin bulunduğu ve şeyhliğin babadan oğula geçebildiği anlaşılmaktadır. Meselâ 23 Zi'l-ka'de 1039 (4 Temmuz 1630) tarihli belgeye göre, Bursa'da vefat eden devdâh esnafının şeyhi Seyyid Mustafa b. Mehmed yerine

---

[1903] Marcus, *Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şehri Halep,* 226-227.

[1904] *"Oldur ki Ruha'dan debbağ kısmından gön işleyenlerden Nunok v. Kirekos ve Habek v. Abraham ve Bedr v. Nures nâm zımmîler ile Hasan b. Matar nâm Müslim mahfil-i şer'-i şerîfe gelüb yine debbağlardan Kösem oğlu ve şeyhleri Şeyh Mustafa ve Şeyh Mehmed nâm kimesneler muvâcehelerinde…",* UŞS. 207, 205-471; Debbağ esnafı, dağıtımdan aldıkları ya da etraftan buldukları ham derileri debbağhanelerde sahtiyan ve köseleye dönüştürmekte ve bunlara piyasanın talep ettiği renkleri verdikten sonra ayakkabıcı gibi deri işleriyle uğraşan esnafa satmaktaydılar. Bkz. Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi*, 514.

[1905] UŞS. 207, 139-311; UŞS. 207, 153-343; UŞS. 207, 153-344; UŞS. 207, 156-350/2; UŞS. 207, 168-379; UŞS. 207, 199-456.

[1906] BŞS. B51, 26a-260; İpekböceği kozaları, mancınık denilen tezgâhlarda açılarak tel haline getirilirdi. Bir sonraki aşama ipeğin iplik haline getirilmesi olup bu işlemin yapıldığı alete dolap denirdi. Mancınıklardan elde edilen ipekleri çözmek ve katlamak görevini dolapçılar ifa eder ve dolapçıların ibrişim bükenlerine devdâh denirdi. Bkz. Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa*, 216-217; Ayrıca devdâhlar hakkında geniş bilgi için bkz. Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik,* 378-381.

[1907] BŞS. B110, 70b-415; XVI. yüzyılın sonlarında has ahıra tâbi sayıları 300 yaklaşık kadar usta ve yamaktan oluşan *nalbandân-ı ahûr-ı has* denilen bir sanatkâr grubu vardı. Bunlar, bir sınıfı hayvan hastalıklarıyla uğraşıp onları tedavi edenler; bir sınıfı nal ve mıh imal edenler ve bir sınıfı hayvanları nallayıp iğdiş edenler olmak üzere üç sınıftılar. Bkz. Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü,* 511.

[1908] BŞS. B110, 43b-268; BŞS. B48, 181a-1762; Nalça, çabuk aşınmayı önlemek amacıyla ayakkabı içine ve bot gibi ürünlerin ökçesine çakılan küçük demir parçasıdır. Bkz. Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, 146, 511.

[1909] BŞS. B48, 176b-1715; BŞS. B50, 66b-415/1.

[1910] AŞS. 25, 41-213.

[1911] AŞS. 25, 42-217; Meşin ve sahtiyandan at ve araba koşumları, eyer vb. yapan ve bunları sırma ve ipek işlemelerle süsleyen zanaatkâr. Bkz. Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, 593; Faroqhi'nin vermiş olduğu malumattan sahtiyanın pahalı, meşinin ise sahtiyana göre daha ucuz bir deri çeşidi olduğunu öğrenmekteyiz. Bkz. Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler,* 199-200.

[1912] AŞS. 24, 7-54; AŞS. 24, 94-597; Deve ya da keçi kılından yapılma her türlü iyi kalite yünlü için kullanılan sof kelimesinin, İngilizce *camlet,* Fransızca *camelot,* İtalyanca *ziambellotti* gibi birçok Avrupa dilindeki karşılığının Arapça *hamla* kelimesinden türediği ihtimali üzerinde durulmaktadır. Bkz. Cemal Kafadar, *Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken,* 7. bs. (İstanbul: Metis Yayınları, 2019), 98.

mahkemeye başvuran esnaf üyelerinin isteği üzerine oğlu es-Seyyid Sünullah Çelebi tayin edilmiştir.[1913] İlgili dönemde Ruha'daki esnaf şeyhlerinin görevleri tespit edilememiştir. Bununla birlikte incelenen siciller, Bursa ve Ankara'daki esnaf şeyhlerinin, hirfetin diğer üyeleriyle birlikte mahkemeye başvurarak esnaf arasında ihtilafların yaşanmasına sebebiyet verenlerden şikâyetçi olarak esnaf arasında düzeni sağlamaya çalıştıklarını;[1914] ayrıca gerek esnafın diğer yöneticileri arasında görevinde aksaklık yapanların[1915] gerek bedestende pasbânlık hizmetini ifa ederken ihanet edenlerin azledilmelerinde[1916] etkili olduklarını yansıtmıştır. Ayrıca, Ankara kadı mahkemesine yansıyan bir belge, mahkemeye diğer esnaf üyeleriyle gelen demirci esnafı şeyhinin, dava sonunda iki tarafın talebiyle dua ettiğini ortaya koymuştur.[1917]

5. 2. 1. 2. Kethüda

Esnafı idare edenlerin başında gelenlerden birisi kethüda idi. Hükümetle esnaf arasındaki münasebeti sağlamak, esnafın haklarını korumak, cezayı gerektiren hallerde cezalandırmak ve ilgili makamlara arz etmek, esnafın aldığı ve sattığı şeyleri herkesin iş ve gücüne göre dağıtmak,[1918] esnafın esnaflığına dair bütün anlaşmazlıklarını çözüme kavuşturmak gibi görevleri vardı. Kethüda olarak seçilecek kişinin eski üstadlardan olması ve en az bir üstad yetiştirmesi şarttı.[1919] Ustalar

---

[1913] BŞS. B51, 26a-260; Diğer esnafın yöneticilerinde aranan sözü geçer, doğru ve dürüst vasıfların bunlarda bulunması şarttı. Bkz. Mustafa Çağatay Uluçay, *XVII. Yüzyılda Manisa'da Ziraat, Ticaret ve Esnaf Teşkilatı,* (İstanbul: C. H. P Manisa Halkevi Yayınları, 1942), 113. Nitekim söz konusu belgeye bakıldığında mahkemeye başvuran taifeden bazı üylerin es-Seyyid Sünullah Çelebi için *"müstakim ve dindar ve ehl-i vukuf ve emanet-i şi'âr devdâh hidmetinde min külli'l-vücuh sezâvâr"* şeklinde kullandıkları ifadenin de bunu yansıttığı görülmektedir.

[1914] BŞS. B48, 181a-1762; BŞS. B50, 66b-415/1; BŞS. B110, 70b-415; AŞS. 24, 94-597.

[1915] Bu hususa dair belge örneğine Bursa'da rastlanılmıştır. Nitekim gurre-i Rebî'ü'l-evvel 1039 (19 Ekim 1629) tarihli kayda göre, Bursa'da simkeş hirfetinin şeyhleri es-Seyyid Mehmed b. Ahmed ve taifeden bazı kişilerin, yiğitbaşıları el-Hâc Hasan b. Mustafa'nın görevinde aksaklık yaptığını mahkemeye bildirmeleriyle talepleri üzerine göreve Hüseyin Çelebi b. Ahmed tayin edilmiştir. BŞS. B48, 176b-1715.

[1916] 19 Safer 1039 (8 Ekim 1629) tarihli belgeye göre, Ankara bedesteninde pasbânlık hizmetini ifa eden el-Hâc İbrahim'in ihanetinin ortaya çıkması üzerine Sofçular şeyhi el-Hâc Musa ve bedesten sakinlerinden bazı kişilerin talepleri üzerine bu kişi azledilerek yerine Pervane b. Abdullah ve İsmail b. Mehmed tayin edilmiştir. AŞS. 24, 7-54.

[1917] AŞS. 25, 41-213.

[1918] Uluçay, *XVII. Yüzyılda Manisa'da Ziraat, Ticaret ve Esnaf Teşkilatı,* 114-116.

[1919] S. Kazım Rûhanî, *XVI. – XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-Safevi Esnaf Teşkilatı,* (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1976), 22-23.

tarafından seçilen kethüda,[1920] kendini seçenlerle mahkemeye gelir, sicile seçildiğini kaydettirir ve berat alırdı.[1921] Bu esnaf yöneticisine ilgili dönemde incelenen şehirlerden Ruha ve Ankara'da rastlanılmamışken, Bursa'da debbağ, ehl-i kumaş, ekmekçi, hamallar, kasap, meyhaneci, pabuççu, pazarcı, postalcı, sabuncu, şireci, şirugancı ile pabuç, mest ve başmak dikici taifelerinin kethüdaları tespit edilmiştir.[1922]

Bilindiği üzere kethüda seçilecek kişinin, ilgili sanattan çok iyi anlamasının yanı sıra esnafa iyi davranması, esnafın işlerini hak ve adalet dairesinde görmesi gerekirdi. Kethüda, nizama aykırı iş yaptığı zaman derhal esnaf tarafından şikâyet edilerek yerine başkasını seçerlerdi.[1923] İncelenen siciller, kethüdanın esnafın şikâyeti dışında bazen halkın şikâyetçi olması üzerine de azledildiğini ortaya koymuştur. Meselâ evâil-i Ramazan 1039 (14-23 Nisan 1630) tarihli berat kaydına göre, toplumda refah seviyesi iyi olmayan halk kesimine büyük ölçüde zararı olan ekmekçiler kethüdası Musa, şehrin ileri gelen ayan ve eşrafı ile söz konusu halk kesiminin arzı üzerine azledilerek yerine ekmekçi taifesinden olup dergâh-ı muallam silahdarlarından Ahmed isimli kişi tayin edilmiştir.[1924]

İncelenen siciller, kimi araştırmalarda da belirtildiği gibi,[1925] bazen kethüda olan şahsın seçimle değil de Südde-i Saadet'e giderek kethüdalık hizmetinin kendisine verilmesini talep etmesiyle bu hizmete getirildiğini yansıtmaktadır. Örneğin evâhir-i Receb 1040 (23 Şubat-4 Mart 1631) tarihli berat kaydına göre, Bursa'daki şireci esnafının kethüdalık hizmeti, Südde-i Saadet'e giderek bu görevin kendisine verilmesini talep eden Mihal isimli zımmîye tevcih edilmiştir. Belge

---

[1920] Mantran, *XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat,* 99.
[1921] Uluçay, *XVII. Yüzyılda Manisa'da Ziraat, Ticaret ve Esnaf Teşkilatı,* 114.
[1922] BŞS. B50, 58a-361; BŞS. B50, 84b-521; BŞS. B50, 105a-638; BŞS. B50, 107a-649; BŞS. B50, 109b-664; BŞS. B50, 112b-687; BŞS. B55, 121b-827; BŞS. B55, 43b-262; BŞS. B55, 54a/3; BŞS. B55, 137a-930; BŞS. B55, 122a-830; BŞS. B55, 136b-927; BŞS. B55, 152a-997; BŞS. B110, 79a-478.
[1923] Uluçay, *XVII. Yüzyılda Manisa'da Ziraat, Ticaret ve Esnaf Teşkilatı*, 114, 116; bu hususa ilişkin örnek dava kaydı için bkz. BŞS. B55, 54a/3.
[1924] BŞS. B110, 79a-478.
[1925] Örneğin evâsıt-ı Receb 1089 (29 Ağustos-7 Eylül 1678) tarihinde Konya'daki haffaf taifesinin kethüdalık hizmetine getirilen Ali Beşe, seçimle değil de Südde-i Saadet'e giderek keyhüdalığın kendisine verilmesini istemişti. Bkz. Yusuf Oğuzoğlu, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında Konya Şehir Müesseseleri ve Sosyo-Ekonomik Yapısı Üzerinde Bir Araştırma,* (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, 1981), 117-118; Kıvrım, *Şer'iyye Sicillerine Göre XVII. Yüzyılda Konya ve Ayıntâb Şehirlerinde Gündelik Hayat (1670-1680),* 235.

incelendiğinde kethüdanın, söz konusu esnafın devletle olan münasebetini sağladığı anlaşılmaktadır.[1926]

Sicillerin sunduğu bulgular, kethüdanın ayrıca esnaf içinde nizama aykırı harekette bulunanları mahkemeye bildirmek ve pazarbaşı, ihtiyar gibi esnafın diğer temsilcileriyle birlikte gelen malzemeyi esnaf arasında adaletli bir şekilde dağıtmak gibi görevlerinin olduğunu göstermiştir.[1927]

5. 2. 1. 3. Yiğitbaşı

Yiğitbaşı, esnafın teşkilat içi ilişkilerinde kethüdanın yardımcısı olarak hizmet vermekte idi. XVIII. yüzyıldan itibaren hemen her esnaf taifesinde zorunlu olarak bulunan bu görevli, tecrübeli lonca ustaları arasından seçilirdi.[1928] Esnafın birinci şikâyet kademesi olan yiğitbaşının çözemediği meselelere kethüda bakardı. Yiğitbaşı, esnafı sıkı kontrol eder, esnafı diğer lonca yöneticileriyle birlikte mahkemede temsil eder, kethüda bulunmadığı zamanlarda bağlı olduğu esnafın ve hükümetin isteklerini yerine getirir, aykırı iş yapanları para ve sopa cezası ile cezalandırırdı. Ayrıca nizama uygun olmayan işleri kethüda ile beraber muhtesip ve kadıya bildirmek, kendi esnafına alınan malzemeyi paylaştırmak ve satmak en önemli görevleri arasında idi. Kethüda gibi bu görevli de yaptığı işler karşılığında esnaftan para, yeni usta olan kalfalardan hediye alır, ayrıca paylaştırdığı mallardan da kethüda ile beraber fazla alırdı. Yiğitbaşılık, Tanzimat'tan sonra ortadan kalkmış ve bu esnaf temsilcisinin gördüğü vazife ustabaşı ile çavuş arasında taksim edilmiştir.[1929] İlgili dönemde incelenen şehirlerden Ruha'da cüllâhlar taifesinin;[1930] Bursa'da sandıkçılar, kereste alım-satımını yapanlar, nalbant, ehl-i kumaş, çukacılar,

---

[1926] *"...mahrûse-i Burusa'da vâki' olan şirecilerin umur-i mirîleri ve emr-i şerîf ile vâki' olan tekâlif vesair mesâlihlerini görmeğe..."*, BŞS. B55, 152a-997.
[1927] BŞS. B50, 58a-361; BŞS. B50, 84b-521; BŞS. B50, 105a-638; BŞS. B50, 109b-664.
[1928] Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi,* 293; Ünal, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi,* 119.
[1929] Uluçay, *XVII. Yüzyılda Manisa'da Ziraat, Ticaret ve Esnaf Teşkilatı,* 117-118.
[1930] UŞS. 207, 142-316.

simkeş, tacirler, kebeciler ve nalçacı taifelerinin;[1931] Ankara'da haddadlar taifesinin[1932] yiğitbaşıları tespit edilmiştir.

İncelenen siciller, Müslüman ve gayrimüslim üyelerden oluşan esnaf taifelerinde yiğitbaşının gayrimüslim üyeler arasından da seçilebildiğini göstermektedir. Meselâ 6 Zi'l-ka'de 1039 (17 Haziran 1630) tarihli belgeye göre Ruha'da müslim ve gayrimüslim üyelerden oluşan cullâh taifesinin yiğitbaşısı Bâlî v. Serkis'ti.[1933] Her ne kadar söz konusu esnaf temsilcisinin gayrimüslimler arasından seçilmesinde neyin etkili olduğu bilinmese de kimi araştırmalardaki verilerden yola çıkılarak bunda grup üyelerinin çoğunluğu oluşturmasının etkili olduğu düşünülmektedir. Zira aynı esnaf grubu içinde müslim ve gayrimüslim esnafın bir arada bulunması hâlinde kethüda, çoğunluğun teşkil ettiği gruptan seçilirdi.[1934]

Belgelerde, görevinde yaptığı aksaklıklar nedeniyle bağlı olduğu esnaf üyeleri arasında kargaşanın yaşanmasına neden olan yiğitbaşının, şeyhin önderliğindeki esnaf üyeleri tarafından mahkemeden azlinin talep edildiği ve azledilerek yerine grup üyelerinin seçtiği kişinin tayin edildiği görülmektedir. Meselâ gurre-i Rebî'ü'l-evvel 1039 (19 Ekim 1629) tarihli kayıtta, Bursa'da Simkeş hirfetinin üyeleri, şeyhleri es-Seyyid Mehmed b. Ahmed önderliğinde mahkemeye müracaat ederek yiğitbaşıları el-Hâc Hasan b. Mustafa'nın hizmetinde yaptığı aksaklıklar nedeniyle aralarında ihtilalin ortaya çıktığını, bu nedenle azledilerek yerine Hüseyin Çelebi b. Ahmed'in getirilmesini talep etmişlerdir. Talepleri üzerine el-Hâc Hasan azledilerek yerine göreve layık gördükleri Hüseyin Çelebi getirilmiştir.[1935] Belge örneğinde de görüldüğü üzere yiğitbaşı görevini iyi yapmadığı zaman lonca üyelerinin talebi üzerine azledilebilmekteydi. Bununla birlikte bazı yiğitbaşıları, vazifelerini icra edemediklerini ileri sürerek kendi istekleriyle görevden feragat etmekteydiler. Meselâ Ruha cullâhlarının yiğitbaşısı Bâlî v. Serkis'in, mahkemede mensup olduğu esnafın Müslim ve gayrimüslim üyeleri huzurunda *"yiğitbaşılık hidmetinde 'aczim*

[1931] BŞS. B48, 181a-1762; BŞS. B50, 66b-415/1; BŞS. B50, 109b-664; BŞS. B50, 110b-669; BŞS. B51, 97a-918; BŞS. B55, 122a-830; BŞS. B110, 70b-414; BŞS. B110, 70b-415.
[1932] AŞS. 25, 41-213.
[1933] UŞS. 207, 142-316.
[1934] Rûhanî, *XVI. – XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-Safevi Esnaf Teşkilatı,* 22.
[1935] BŞS. B48, 176b-1715.

olub zindegânem olmamağla hüsn-i ihtiyârimle yiğitbaşılıkdan feraget eyledim min ba'd yiğitbaşılık etmezem" şeklindeki ikrarı sicile kaydedilmiştir.[1936]

5. 2. 1. 4. Pazarbaşı

Anadolu şehirlerinin hemen hepsinde pazarbaşı bulunurdu. Diğer esnaf temsilcileri gibi seçimle göreve getirilen pazarbaşının, bakkallar arasında meydana gelen sorunları çözmek, çarşı ve pazara gelen malları bakkallara dağıtmak, kantar kontrolünü yapmak, şehirde bakkal olacak kişiyi kadı siciline kaydettirmek ve şehir pazarında veya çarşısında pazarcılık yapacak kişilere icazet verdirmek gibi görevleri vardı.[1937] Bunların dışında pazarcılarla devlet arsındaki bağlantıyı sağlamak, pazar dışında alım-satım yapılmasını önlemek, aksine hareket edenleri merkeze bildirmek, esnafın şehir yöneticileriyle olan işlerini yürütmek ve esnaf arasındaki anlaşmazlıklara müdahale etmek göreve beratla tayin edilen pazarbaşının vazifeleri arasında idi. [1938]

İlgili dönemde incelenen her üç Osmanlı şehrinde tespit edilen ve isimlerine belgelerdeki "şuhûdu'l-hâl" kısmında da rastlanan pazarbaşının, Ankara'da "ser-bazar" olarak anıldığı görülmektedir.[1939] Sicillerin sunduğu bulgulardan yola çıkılarak pazarbaşıların şehre dışardan gelen sabun, pamuk, pirinç gibi ürünlerden alınan yasakçılık bedelinin fazla olması durumunda bunu diğer esnaf üyeleriyle birlikte mahkemeye bildirdiklerini;[1940] kantar kullanan pazar esnafını denetlediklerini[1941] ve etraftan şehre gelen meyveleri pazarcı taifesi arasında kethüda,

---

[1936] UŞS. 207, 142-316.
[1937] Mustafa Murat Öntuğ, *XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Balıkesir Şehrinin Fizikî, Demografik ve Sosyo-Ekonomik Yapısı,* (Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003), 224-225.
[1938] Oğuzoğlu, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında Konya Şehir Müesseseleri ve Sosyo-Ekonomik Yapısı Üzerinde Bir Araştırma,* 117; M. Asım Yediyıldız, *Şer'iye Sicillerine Göre XVI. Yüzyıl İkinci Yarısında Bursa Esnafı Ekonomik Hayat,* (Bursa: Arasta Yayınları, 2003), 27.
[1939] Nitekim Ruha pazarbaşısı Mustafa Çelebi b. Abdullah'ın ismine dokuz belgedeki; Bursa'da pazarbaşı Mehmed b. Ali'nin ismine bir belgedeki; Ankara'da ser-bazar olan Ali Dede'nin ismine iki ve Mehmed Çelebi'nin ismine bir belgedeki şuhûdu'l-hâl kısmında rastlanılmıştır. Belgeler için bkz. UŞS. 207, 42-98; UŞS. 207, 83-183; UŞS. 207, 98-220; UŞS. 207, 100-224; UŞS. 207, 112-254; UŞS. 207, 140-313; UŞS. 207, 149-333; UŞS. 207, 194-443; UŞS. 207 199-456; BŞS. B55, 74b-486; AŞS. 24, 114-697; AŞS. 24, 137-828; AŞS. 24, 145-874.
[1940] UŞS. 207, 64-139.
[1941] BŞS. B55, 164b-1073.

ihtiyar gibi diğer esnaf temsilcileriyle birlikte taksim ettiklerini[1942] söylemek mümkündür.

Sicil kayıtlarından ilgili dönemde Bursa'da pazarcı taifesinin dışında yemişçi esnafının da pazarbaşılarının varlığına rastlanılmış olup,[1943] bu durum, XVI. yüzyılın sonlarında şehir hakkında malumat veren Ergenç'in ifadeleriyle paralellik göstermektedir. Zira ona göre, 23 Nisan 1581 (19 Rebî'ü'l-evvel 989) tarihinde Bursa'nın bakkallar pazarbaşısı Hacı Ahmed b. Yusuf iken, yemişçiler pazarbaşısı Mehmed b. Mahmud idi.[1944]

5. 2. 1. 5. Ehl-i Hibre

"Ehl-i vukuf" olarak da anılan ehl-i hibre, sanat dalının bilirkişisi demekti. Hirfetin üyeleri tarafından tecrübeli, kıdemli usta ve yöneticiler arasından seçilen bu uzmanlar, malların niteliği üzerine fikirlerini belirtir, meydana gelen fiyat anlaşmazlıklarını çözüme kavuşturur ve işçileri seçerlerdi. Ayrıca imal edilen şeylere narh koymak, madenî eşya ve vezinleri damgalamak, kalite kontrolü yaparak muhtesip ve kadıya yardımcı olmak, esnafın yaptıklarını teftiş ve usule aykırı olup olmadığını tesbit etmek, bağlı olduğu esnafa gerekli olan malzemeyi alıp dağıtmak, acemi ve hâm-destlerin dükkân açmalarını önlemek gibi önemli görevleri vardı. Bu bilirkişiler, kadı'nın arzı üzerine merkezî yönetimin onayı ile tayin edilir veya azledilirlerdi. Bazen birden fazla kişinin üzerinde de görülebilen bu bilirkişilik görevi, Tanzimat'tan sonra kaldırılmış, bunların hizmetlerini ustabaşılar görmeye başlamıştır.[1945]

İlgili yıllarda incelenen şehirlerden Bursa'da kâmhacı, kadifeci ve nalbant,[1946] Ankara'da ise kuyumcu esnafının ehl-i hibresi tespit edilmiştir. Sicillerdeki detaylar,

---

[1942] BŞS. B50, 58a-361.

[1943] 2 Rebî'ü'l-evvel 1039 (20 Ekim 1629) tarihli berat kaydına göre, hassa şahincilerbaşı Muhammed'in arzı üzerine Bursa'da yemişçilerin pazarbaşılığı hizmetine yevmî 10 akçe ulufesi hazineye kalmak üzere Mısrîoğlu Ahmed tayin edilmiştir. BŞS. B110, 82b-493.

[1944] Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa*, 210.

[1945] Uluçay, *XVII. Yüzyılda Manisa'da Ziraat, Ticaret ve Esnaf Teşkilatı,* 119-120; Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa*, 192; Yediyıldız, *Şer'iye Sicillerine Göre XVI. Yüzyıl İkinci Yarısında Bursa Esnafı Ekonomik Hayat,* 29-31; Ahmet Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi,* 15. bs. (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018), 470; İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ 1300-1600,* 198.

[1946] BŞS. B110, 7-48; BŞS. B50, 112b-687.

söz konusu ehl-i hibrelerin bazı görevlerinin neler olduğunu ortaya koymuştur. Meselâ, Bursa'da kadifeci hirfetinin ehl-i hibresi, ehl-i kumaş tarafından işlenen kumaşların belirlenen standartlardan eksik olması ve boyalarının düşük kaliteli olması durumunda bu durumu mahkemeye taşımış;[1947] Ankara'da kuyumcu hirfetinin ehl-i hibresi, bağlı olduğu esnafa getirilerek satılmak istenen bilezik için fiyat belirlemiştir.[1948]

5. 2. 2. Esnaf Grupları

Şehirler, kır yerleşimlerinde eksik olan ve imal edilmeyen gereksinimleri, ihtisaslaşmış sanat faaliyetleri ve imalatı karşılamaktadır. Her ne kadar kır yerleşimlerinin bazılarında bu tür faaliyetler görülse de ihtisaslaşmış sanat ve meslekler daha ziyade şehirlerde inhisar etmektedir.[1949] Osmanlıda daha kuruluşundan itibaren şehirlerde çarşı ve pazarlar kurularak esnaf gruplarının oluşması teşvik edilmiş,[1950] dolayısıyla şehirlerde insan hayatının gerektirdiği çok sayıda iş kolu ve bu sahalarda üretim yapan esnaf ortaya çıkmıştı.[1951] Bununla birlikte zamana göre yeni ortaya çıkan esnaf dalları olduğu gibi ortadan kalkan

[1947] Şaban 1040 (Mart/Nisan 1631) tarihli belgeye göre, Bursa'da kadifeci taifesine ehl-i hibre olarak berat ile tayin olunan Süleyman Çelebi b. Abdülcelal mahkeme huzurunda *"mahrûse-i Burusa'da ve kasaba-i Bilecik'de kadimden işlenen büyük çatma kumaşın tûlen on dört zirâ' ve arzen bir endaze ve bir rub' ve yasdığın dahi tûlen iki endaze ve arzen bir endaze ve bir rub' olub ve boyaları dahi lök veya güvez ile boyanub bakām ile boyanmaz iken hala zikrolunan kumaşların tûl ve arzında noksan olduğundan mâ'adâ boyası dahi bakām olub kalb ve celb işledilmekle tüccar taifesine vesâir kumaş iştirâ edenlere küllî gadr ve hayf olmağla mahrûse-i merkūmede vâki' olan ehl-i kumaşın işlettikleri kumaşları görülüb kadimden olageldiği üzere tûlen ve arzen nâkıs işlenmeyüb ve boyaları kalb ve celb olamamak içün muhkem tenbih olunmak taleb ederim"* demiştir. BŞS. B55, 122a-830; Boyama kumaşın kalitesini belirleyen en önemli faktörlerden biridir. Türk kumaşlarında en çok kullanılan renk kırmızı ve mavi olup kırmızı renk, Osmanlıların "lök", yabancıların "lâk" dedikleri aynı isimli böceğin dişisinde bulunan reçineli kısımdan elde edilirdi. Bursa kanununda lök'den kırmızının nasıl elde edileceği şöyle anlatılır: *"dirhemi belli miktar lök, çividden geçirilir. Çivid ezilip saf suyu elde edilir. Bu suya batırılan ipek kırmızı olur. Ama lök miktarı az olup, yeni ezilmiş çivid suyuna batırılırsa ipek, menekşe moru ile kırmız arasında bir renk olur. Lök'e kızılboya karıştırılırsa kalp, yani bozuk olur…"* Bkz. Hülya Tezcan, "Osmanlı Dokumacılığı", *Türkler* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 12: 405; Hülya Tezcan, "Osmanlı Dokumacılığına Genel Bakış", *Kültürler Başkenti İstanbul,* ed. Fahameddin Başar, (İstanbul, 2010), 392.

[1948] 8 Receb 1039 (21 Şubat 1630) tarihli mahkeme kayından anlaşıldığına göre, Azire isimli gayrimüslim kadın tarafından satılmak istenen bir çift mücevher bileziğe kuyumcular hirfetinin ehli hibresi, hirfete mensup ustalar huzurunda 6.000 akçe kıymet takdir etmiştir. AŞS. 24, 49-323.

[1949] Hacer Ateş, *Kuzey Marmara Sahilleri ve Ard Alanında Şehirleşmenin Tarihi Süreci: XVI.-XVII. Yüzyıllarda Tekirdağ ve Yöresi,* (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü, 2009), 189-190.

[1950] Ahmet Cengiz, *XVIII. Yüzyılda Lârende (Karaman) Şehrinin Fizikî ve Sosyo-Ekonomik Yapısı,* (Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008), 227.

[1951] Taş, *Osmanlı Döneminde Urfa'da Sosyal Hayat (Mahkeme Kayıtlarına Göre 1850-1900)*, 299.

branşlar da olduğundan esnaf grubunun içine kaç iş ve meslek kolunun girdiğini tam olarak tespit etmek genelde mümkün olmamıştır.[1952] Mahkeme gündemine taşınan dava kayıtları, 1629-1631 yıllarında Ruha, Bursa ve Ankara'da dericilik, tekstil, gıda, hizmet gibi birçok alanda zamanın ihtiyaçlarına göre ortaya çıkmış çok sayıda esnaf grubunun olduğunu ortaya koymuştur. Bu esnafları ilgili oldukları sektörlere göre aşağıdaki tabloda gösterebiliriz.

Tablo 19: 1629-1631 Yılları Arasında Ruha, Bursa ve Ankara'da Faaliyet Gösteren Esnaf Grupları

Şehir	Dericilik	Tekstil	Gıda ve Meslek Kolları	Alet-Edavat	Diğer Esnaf	Hizmet Sektörü
Ruha	Başmakçı, Debbağ, Haffaf, Kürkçü, Mestçi, Pabuççu, Saraç	Arakkiyeci, Basmacı, Bezzaz, Cullâh, Çadırcı, Hallaç, Hasırcı, Hayyat/Terzi, İplikçi, Kassarcı, Kazzaz, Keçeci, Kilimci, Penbeci	Attar, Bakkal, Börekçi, Değirmenci, Ekmekçi/Habbaz, Helvacı, Kahveci, Kasap, Leblebici, Peynirci, Tütüncü	Bıçakçı, Demirci, Kalaycı, Kefçeci, Kılıççı	Dellal, Eskici/Hurdacı, Gâvi,[1953] Nalbant, Nalçacı, Kuyumcu, Sabuncu, Sarraf, Semerci	Baytar, Berber, Taşçı, Deveci, Hamal, Hamamcı, Hancı, Katırcı, Neccar, Merkebci, Mimar, Saka, Sarban, Tabip, Ziblci[1954]
Bursa	Çizmeci, Debbağ, Haffaf, Kefşeker, Pabuççu, Postalcı,	Abacı, Bezzaz, Çukacı, Çulha, Devdah, Ehl-i destgâh, Ehl-i	Arpacı, Aşçı, Attar, Bakkal, Başçı, Bazarcı, Boğaçacı, Bozacı, Börekçi, Değirmenci,	Kalaycı, Kereste alıp satanlar, Kılıççı, Testereci, Yaycı	Dellal, Eskici/Hurdacı, Esirci, Kuyumcu, Macuncu, Mumcu,	Baytar, Bennâ, Berber, Çeşmeci, Çoban, Hamal,

[1952] Cengiz, *XVIII. Yüzyılda Lârende (Karaman) Şehrinin Fizikî ve Sosyo-Ekonomik Yapısı,* 302; Ziya Kazıcı, *Osmanlı'da Toplum Yapısı,* 2. bs. (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2017), 121.

[1953] UŞS. 207, 112-253; UŞS. 207, 136-304; UŞS. 207, 249-572; Sicil kayıtlarında tespit edilen bu görevli, halk dilinde gayr-i resmî bir şekilde köy köy dolaşarak sırtında tütün satan kişiyi ifade etmektedir.

[1954] UŞS. 207, 181-413; UŞS. 207, 215-493; "Zibl", süprüntü, gübre anlamlarına gelmektedir ve kimi araştırmalardaki verilerden Cezayir, Halep, Kahire gibi Osmanlı devri Arap kentlerinde çöpçülerin zebbal/zebbalin olarak adlandırıldığını öğrenmekteyiz. Nitekim Cezayir'de kentin temizliğinden sorumlu bir "kaid el-zebbal" vardı ve kent yerleşikleri çöplerini duvarlara oyulmuş deliklere bırakmak zorundaydı. Her sabah eşeklerin sırtlarında sepetlerle geçen adamlar, deliklerdeki çöpleri toplayarak kent dışına taşırlardı. Halep'te evlerdeki ve sokaklardaki çöpler, büyük bir kısmı hamam işletmelerince istihdam edilen çöpçüler yani zebbalin tarafından toplanırdı. Kahire'de ise zebbal olarak adlandırılan profesyonel çöpçüler, süpürme ve temizlikten ziyade toz kalkmasın diye sulama işlerini yaparlardı ve bunların ücretleri evlerde oturanlar tarafından ödenirdi. Bu kentte toprak, döküntüler, çöpler "terrabin" denen adamlar tarafından toplanırdı ve bu adamlar, topladıkları çöpleri eşeklere yükleyerek kent dışına taşırlardı. Dolayısıyla incelenen sicillerde Ruha şehrinde rastlanılan "Ziblci"nin de söz konusu Arap kentlerindeki gibi biriken çöpleri toplayıp şehir dışına taşıyan bir görevli olduğu düşünülmektedir. "Zibl" için bkz. Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat,* 1383; Halep örneği için bkz. Marcus, *Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şehri Halep,* 343; Cezayir ve Kahire örnekleri için bkz. Andre Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri,* çev. Ali Berktay, 1. bs. (İstanbul; Alfa, 2018), 145.

	Pabuç, mest ve başmak dikenler, Saraç	kumaş, Futacı, Hallaç, Hasırcı, Hayyat/Terzi, Kadifeci, Kazzaz, Kebeci, Keçeci, Sabbâğ, Simkeş	Ekmekçi/Habbaz, Kahveci, Kasap, Kebabçı, Kirdeci, Meyhaneci, Şerbetçi, Şireci, Şirugancı, Yemişçi		Nalbant, Nalçacı, Nalçakesen, Oduncu, Palandûz, Sandıkçı, Semerci, Tacir[1955]	Hamamcı, Hancı, Hekim, Katırcı, Neccar, Mataracı, Mezarcı, Saka
Ankara	Debbağ, Haffaf, Kürkçü, Saraç	Bezzaz, Boyacı, Cullâh, Hallaç, Kazzaz, Muytab, Sofçu, Terzi, Yağmurlukçu, Yorgancı	Attar, Aşçı, Bakkal, Bazarcı, Börekçi, Değirmenci, Ekmekçi/Habbaz, Helvacı, Kahveci, Kasap, Kebabçı	Demirci/Haddad, Kalaycı, Kalkancı	Bezirci, Dellal, Hurdacı, Mumcu, Nakkaş, Nalbant, Nalçacı, Sandıkçı, Terazici	Bennâ, Berber, Dellak, Deveci, Hamamcı, Hancı, Sarban, Tabip

Tablodaki verilere bakıldığında Osmanlı coğrafyasının her üç şehrinde dericilik, dokumacılık, gıda sektörü gibi birçok alanda buraların ihtiyaçlarını karşılayan önemli meslek kollarının olduğu görülmektedir. Sicillere çeşitli nedenlerle yansıyan bu esnafların şehirlerin ekonomisinde önemli bir yerlerinin olduğu muhakkaktır. Ancak, bilindiği üzere Osmanlı şehirlerinde dokumacılık, iktisadî faaliyetin önde gelen kollarından birini oluşturduğundan[1956] üç şehirde yaygın olan dokumacılık sektörlerine değinmek faydalı olacaktır.

Cullâhlık: Farsça "ören, dokuyan" anlamındaki cülâh veya cullâh sözcüğü, Türkler arasında yaygın olarak çulha şeklinde ifade edilmiş ve bu adlandırmayla Osmanlı'da genellikle pamuklu dokuyan dokumacılar kastedilmiştir. Hemen her Osmanlı şehir ve kasabasında önde gelen sanat kollarından biri olan cullâhlık yani pamuk dokumacılığı, pamuğun bol miktarda yetiştirildiği bölgelerin merkezlerinde ya da ulaşım imkânlarına sahip ticarî faaliyetin yoğun olduğu şehirlerde yaygındı. Isparta, Burdur, Denizli, Konya, Ankara, Manisa, Akhisar, Bergama, Mardin, Diyarbekir, Urfa, Adana gibi farklı coğrafî bölgelerdeki şehirlerde pamuklu

[1955] Fiilî üretimde bulunmayıp şehir ve çevresinin ihtiyaç maddelerinin satışını yapan satıcı esnafı, kendilerini genellikle tacirler hirfeti olarak adlandırmaktaydı. Bakkallar, attârlar, yemişçiler gibi belli maddeleri satan esnafların dışında, genellikle diğer bütün perakende satanlar, söz konusu hirfetin üyesiydiler. Bununla birlikte, genellikle belgelerde "seffâr" diye nitelenen, sadece uluslararası ve şehirlerarası ticaret yapan büyük tüccarlar bu hirfete mensup değildi. Bkz. Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa,* 212.

[1956] Ahmet Aytaç, "Osmanlı Dönemi'nde Bursa İpekçiliği, Dokumacılık ve Bazı Arşiv Belgeleri", *Tarihin Peşinde: Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi,* VII/13, (2015): 2.

dokumacılığı yaygın bir şekilde yapılıyordu.[1957] Durum böyle olmakla birlikte gerek Cülhacılık sanatının, Urfa yöresinde "yün ipliği, pamuk ipliği ve floş'un kamçılı tezgâhın tek ayakla çalışan çeşidi olan "cakarlı" ve 2-4 ayakla çalışan çeşidi olan "çekmeli" tezgâhlarda dokunarak "Yamşah" (Neçek-Çefiye) ve "Puşu" gibi başörtüsü, "Ehram" ve "Fıta" gibi kadın boy örtüsü haline getirilmesi"[1958] şeklinde tanımlanması gerek Bursa'da beledî ve futa denilen ipekli veya yarı ipekli kumaşları dokuyanların cullâh adıyla ifade edilmesi cullâhların sadece pamuk dokumadığını ortaya koymaktadır.[1959] Tabloya bakıldığında aynı yıllarda incelenen üç şehirde de bu mesleğin icra edildiği görülmekte, ancak incelenen belgelerde Ruha'da teşkilatlı bir yapıya sahip cullâh esnafı[1960] ile Bursa ve Ankara'daki cullâhların dokudukları malzemenin cinsi hakkında bir malumat bulunmamaktadır. Sicillerdeki detaylar, bu sanatın dükkân ya da evin bir bölümünde oluşturulan dükkân/kârhanede icrâ edildiğini yansıtmaktadır. Nitekim Ruha'da biri Nasranî Mahallesi, diğeri Babü'l-Emir Mahallesinde olmak üzere iki menzilde birer tane cullâh dükkânı;[1961] Bursa'da Câmi-i Kebir yakınlarındaki bir kahvehanenin yakınında Çulha Kalender dükkânı[1962] ve Ankara'da menzil olduğu anlaşılan yapıda cullâh kârhanesi[1963] tespit edilmiştir.

İpekli dokumacılık: Gerek Arap kaynaklarındaki verilerden, gerek J. Schiltberger, Clavijo, Pero Tafur, B. de la Broquiere gibi, Anadolu'ya gelerek gözlemlerini kaleme almış seyyahların açıklamalarından anlaşıldığına göre, Bursa daha XIV. yüzyıl sonlarında ve XV. yüzyıl başlarında dünyada önemli bir ipek ticaret ve sanayii merkezi halini almış bulunuyordu.[1964] XVI. yüzyılda da Bursa,

---

[1957] Feridun Emecen, "Cullâh", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8: 84; Üner, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Urfa Tarihi*, 210.

[1958] Kürkçüoğlu vd., *Şanlıurfa Çarşıları-Hanları ve El Sanatları,* 55; ayrıca Urfa'da Culhâ dokumacılığına ilişkin geniş bilgi için bkz. Feriha Akpınarlı, *Şanlıurfa Culhâ Dokumacılığı,* 1. bs. (Şanlıurfa: ŞURKAV Yayınları, 1996).

[1959] Emecen, "Cullâh", 8: 84.

[1960] 6 Zi'l-ka'de 1039 (17 Haziran 1630) tarihli belgeye göre, Müslim ve gayrimüslim esnaftan oluşan cullâh taifesinin yiğitbaşısı Balî v. Sekis idi. UŞS. 207, 142-316.

[1961] UŞS. 207, 76-168; UŞS. 207, 197-450.

[1962] BŞS. B48, 194b-1945.

[1963] AŞS. 24, 27-186.

[1964] İnalcık, "Bursa I: XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", 51; Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa,* 214; İnalcık, söz konusu araştırmasında *'Ikdu'l-cumân, Havâdisu'd-duhûr* gibi Arap kaynaklarının, XIV. asır sonları ve XV. asır başlarında Bursa'dan Osmanlı sarayından Mısır Sultanına giden hediyeler arasında her zaman Rûmî altınlı ipek kumaşlar ve kadifelerden bahsettiğini belirtmiştir; ayrıca ilgili dönemlerde Bursa'da ipekli dokumacılığın yaygın olduğu Dalsar'ın şu ifadesinden anlaşılmaktadır: *"1404'de Ankara yakınlarında Yıldırım Bayezid'le yaptığı savaştan sonra Bursa'yı yağma ettiren Timurlenk, Bursa'da ne kadar değerli şeyler varsa bunların hepsini*

ipekli kumaş dokumacılığının merkezi olmuş, şehrin adı doğu ve batı memleketlerinde tanınmış, Türkiye'den gelen ipekli kumaşlara Bursa kumaşı denilmesi âdet haline gelmişti. 1500 dolaylarında şehirde 1.000 tane ipekli kumaş dokuyan tezgâh bulunmaktaydı.[1965]

XV. ve XVI. yüzyıllarda Bursa ipekli dokumaları, esas olarak Osmanlı sarayında kullanılan çok lüks mallardı ve dokumacılar bu imalat için kervanlarla İran'dan getirilen ham İran ipeği kullanırlardı. XVI. yüzyılın sonunda Avrupa'nın artan talebinin ham ipek fiyatlarını yükseltmesi; Osmanlı üst sınıfının siyasi baskıları ve ipeğin yerine geçebilecek daha ucuz malların varlığı; Osmanlı-İran arasında sık sık meydana gelen, ama esas olarak batı İran'dan sürdürülen ve herhalde üretimin kesintiye uğramasına neden olan savaşlar; XVI. yüzyılın sonu ile XVII. yüzyıl başlarındaki Celalî isyanları gibi faktörler 1600 yılı dolayında sektörde ciddi bir krizin yaşanmasına neden olmuştur. Ancak, Bursa ipek sanayii kapsamlı bir restorasyon sayesinde yeniden toparlanmayı başarmıştı. Nitekim imalatçılar daha ucuz özgür işgücüne geçerek ayakta kalabilmiş; ayrıca, gerekli ham ipeğin büyük bir kısmının yerel olarak üretilmesi maliyetleri büyük ölçüde düşürmüştü. Diğer taraftan XVII. yüzyılda İtalya'dan, daha sonra Hindistan ve Çin'den ham ipeğin temin edilebilmesi Avrupalı alıcılar arasında İran ipeklilerine olan talepte düşüşe neden olmuştu. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Bursa'da hareketlilik farklı biçimlere bürünmüş, XVII. yüzyıldan itibaren Bursa dokumaları artık eskisi kadar lüks olmamakla birlikte bunları satma çabaları sadece saraya yönelmemiştir. Bursa artık Osmanlı sarayından ziyade başkent halkına, Anadolu piyasasına ve Doğu Avrupa başta olmak üzere yabancı müşterilere hizmet vermiştir.[1966]

Bursa'nın ekonomik hayatında önemli bir yere sahip ipek dokumacılığının şehirdeki tarihî seyri hakkında verilen kısa malumattan sonra ipeğe ilişkin bazı hususlara temas etmekte fayda vardır. Bilindiği üzere ipekli dokumacılıkta ipek, kumaş haline gelinceye kadar çok sayıda işleme tâbi tutulmakta ve bu işlemlerin her biri ayrı bir esnaf kolunun (kozacılar, mancınıkçılar, dolapçılar, hamcılar, kazzazlar

---

toparlattırmış, bir ganimet malı olarak Semerkand'e götürerek orada halka sergi açmıştır. Bursa'dan giden değerli şeyler arasında pek çok ipekli kumaşların da bulunduğu söylenmektedir." Bkz. Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik,* 25.

[1965] Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik,* 29.

[1966] Faroqhi, *Osmanlı Zanaatkârları,* 147-148; Suraiya Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yollara Düşenler,* Çev. Zülal Kılıç, 1. bs. (İstanbul: Kitap yayınevi, 2016), 166-177.

gibi) uğaş alanına girmekteydi. Bunlardan kozacılar, mancınıkçılar ve doplaçılar, ücret karşılığında çalışan işçiler vaziyetinde kalmışlar, hamcılar ve kazzazlar ipeğin satışını idare etmişlerdi.[1967]

Hamcılar, ham ipeği yetiştiren ya da Bursa'ya getirip satan tüccarlardı. İpek, genellikle İran'dan olmak üzere zaman zaman Mora ve Karadeniz'in kuzeyinden şehre getirilirdi.[1968] İpek, şehre dışarıdan getirilmekle birlikte kimi araştırmalardaki verilerden XVI. yüzyılın ikinci yarısında ve XVII. yüzyılda Bursa ve çevresinde ipek böcekçiliğinin yapıldığını öğrenmekteyiz. Meselâ Faroqhi, çok sayıdaki tereke kayıtlarında belgelenen, şehir civarındaki dutlukların kapsamının yerel olarak ham ipek üretildiğine işaret ettiğini;[1969] Dalsar ve Ergenç, dut ağaçları yapraklarının kiraya verilmesi, bir evden çalınan eşyalar arasında ipek kurdu tohumunun olması gibi belgelere yansıyan bazı bulguların şehirde ipek böceği beslendiğinin bir göstergesi olduğunu ifade etmişlerdir. Ayrıca Dalsar, XVII. yüzyıldan itibaren Bursa mahkeme kayıtlarında bir "Şehrî Harir"den bahsedildiğini bunun da Bursa İpeği olduğundan şüphe olmadığını belirtmiştir.[1970] Nitekim ilgili dönemde incelenen sicillerde de gerek dut ağaçları yapraklarının satılması gerek ölen kişilerin geride bıraktıkları arasında dut bahçesi, Harir-i Şehrî, ipek terazisi gibi şeylere rastlanılması şehirde ipek böcekçiliği yapıldığını yansıtmıştır. Meselâ evâhir-i Muharrem 1039 (10-19 Eylül 1629) tarihli belgeye göre, en az iki dut bahçesi olduğu anlaşılan Mustafa b. Hasan, bahçesinde hâsıl olan dut yapraklarını 4.000 fizzî akçeye Mustafa b. Ahmed'e satmıştır.[1971] Gurre-i Muharrem 1039 (21 Ağustos 1629) ve 12 Muharrem 1039 (1 Eylül 1629) tarihli belgelerde ise Kız Yakub Mahallesinden olup, vefat eden Karamanî el-Hâc Mehmed b. İbrahim isimli mütevellinin malları arasında Kanberler Mahallesinde bir kıt'a dut bahçesi, 18 vukiyye Harir-i Şehrî ve ipek terazisi tespit edilmiştir. Ayrıca bu şahsın bıraktıkları arasında 15 lidre Harir-i Acem de bulunmaktaydı.[1972]

[1967] Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik,* 366; Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa*, 215.
[1968] Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa*, 215.
[1969] Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yollara Düşenler,* 176-177.
[1970] Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik,* 365, 386-387; Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa*, 215.
[1971] BŞS. B50, 73b-457.
[1972] BŞS. B46, 78b-400; BŞS. B46, 81a-412.

Sicillerin sunduğu detaylar, şehirdeki ham ipek fiyatları[1973] hakkında da bir fikir vermektedir. Meselâ merhum Karamanî el-Hâc Mehmed'in muhallefatında yer alan Harir-i Şehrî'nin vukiyyesi 1.600 akçe; Harir-i Acem'in lidresi 200 akçe;[1974] Reyhan Paşa Mahallesinden olup vefat eden el-Hâc Ebubekir b. Ahmed Bey'in sahip olduğu mallardan 520 vukiyye Ham İpek'in vukiyyesi 400 akçe, lidresi 100 akçeydi.[1975] Ayrıca 15 Zi'l-ka'de 1039 (26 Haziran 1630) tarihli belge, Erzurum beldesinden Bursa'ya satılmak için getirilen 3 yük 2 bohça ipeğin 2 yükünün 1.090 lidre olduğunu ve her lidresinin 150 akçeye, 1 yük 2 bohça ipeğin ise 1.000 guruşa satıldığını ortaya koymuştur.[1976]

İpeğin kumaş haline getirilinceye kadar tâbi olduğu işlemlerden birini yapan bir ara hirfet boyacılar yani sabbâğlar idi. Nitekim hamcılar tarafından, mancınıkta çektirilen ve dolapçılar ile ibrişim bükücülere, diğer bir ifadeyle devdâhlara sardırılan, iplik haline getirilen ipek, boyacılara verilerek çeşitli renklere boyatılırdı. Bütün sermayeleri, boyaları ve birkaç parça boyama âleti olan boyacılar ise kendilerine getirilen ipeği, belli bir ücret karşılığında boyarlardı.[1977] Meselâ evâil-i Rebi'ü'l-âhir 1040 (7-16 Kasım 1630) tarihli kayıt, boyanmak üzere boyacıya getirilen ipeğin boyandıktan sonra eksik teslim edildiğine ilişkindir. Belgeye göre, tüccâr taifesinden Mehmed Bey b. Ali, sabbâğ taifesinden Harum v. Abraham isimli Yahudi'ye boyaması için her destesi[1978] 2'şer kâmil guruştan olmak üzere 26 deste ipek ile boyama ücreti olan 52 adet guruşu verdiğini, ancak Harum'un 23 deste ipeği boyayıp kendisine teslim ettiğini belirterek Harum'dan sual olunmasını talep etmiştir. Harum'un, kendisine getirilen 26 deste ipeği boyayıp tamamını Mehmed

[1973] 1548-1653 yılları arasındaki ortalama ham ipek fiyatları için bkz. Murat Çizakça, "Fiyat Tarihi ve Bursa İpek Sanayii: Osmanlı Sanayiinin Çöküşü Üzerinde Bir İnceleme 1550-1650", *Toplum ve Bilim*, 11 (Güz 1980): 92-95; 1467-1646 yıllarında Bursa'da ham ipek fiyatları için bkz. Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi-I 1300-1600*, çev. Halil Berktay, 3. bs. (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020), 306-308.
[1974] BŞS. B46, 78b-400.
[1975] BŞS. B55, 91b-611.
[1976] BŞS. B51, 25b-255.
[1977] Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa*, s. 217, 218.
[1978] Çalışmasında İran ipeğinin miktarı için kullanılan ağırlık ve ölçü birimlerinden bahseden Gerber, "daste"nin bir şekilde paketlenmiş veya sarılmış ipek için kullanılmış gibi göründüğünü belirterek, yaptığı hesaplamalardan 1 "daste"nin 3,9 kg olabileceği ihtimali üzerinde durmuştur. Bkz. Gerber, *Economy and Society In An Ottoman City: Bursa, 1600-1700,* 216; İnalcık, "deste" için 10'luk veya 12'lik bağ ifadesini kullanmıştır. Bkz. İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ 1300-1600,* 314.

Bey'e teslim ettiğini söylemesi ve bu yönde yemin etmesiyle dava lehine sonuçlanmıştır.[1979]

Boyacılara getirilerek boyama işlemleri tamamlanan ipekli iplikler, hâmcılar tarafından alındıktan sonra, dokudukları ipekli kumaşın cinsine göre -kadifeciler, serâserciler, kemhacılar, vâleciler, futacılar gibi- çeşitli gruplara ayrılan dokumacılara satılırdı.[1980] İncelenen sicillerde futacılar,[1981] kadifeciler[1982] ve ipekli dokumacılığın bir dalı olan simkeşlerin,[1983] ayrıca kadife kumaşın bir çeşidi olan büyük çatma ve yastık kılıfı işleyen "ehl-i kumaş"ın[1984] ayrı bir hirfet halinde teşkilatlandıkları tespit edilmiştir.

Sofçuluk: Çeşitli Avrupa dillerinde -İngilizce'de *camlet,* Fransızca'da *camelot,* İtalyanca'da *ziambellotti, ghiambellotti* vb. – karşılıkları olan sof kelimesi, deve ya da keçi kılından yapılma her türlü iyi kalite yünlü için kullanılan bir tabirdir. Ortaçağ'da Levant'ın birçok yerinde üretilen sofun, Pegolotti'nin 1340 tarihli ticaret rehberindeki verilerden hemen hemen her Levant limanıyla birlikte anılan, her yerde bulunan bir ticari meta' olduğunu öğrenmekteyiz.[1985]

XV. yüzyıldan başlayarak Anadolu'nun önemli şehirlerinden biri haline gelen Ankara, bölgelerarası ticarette oldukça aktif bir role sahipti. Bunun başlıca nedeni[1986] elinde, çok makbul olan kılı dolayısıyla "Ankara keçisi" gibi benzersiz bir koz olması,[1987] dolayısıyla bu keçinin çok ince ve kıymetli kılından yapılan sofun burada üretilmesiydi. XVI. yüzyıl Ankara'sının gerek İstanbul ile sıkı bir ilişki kurmasının, gerek yabancı tacirler tarafından sıkça ziyaret edilmesinin nedeni sof ticaretiydi.[1988] Nitekim Ergenç, sicillerdeki verilerden yola çıkarak şehre gelen yabancı tüccarların çoğunu, Venediklilerin, Lehlilerin ve 1604 yılından sonra da İngilizlerin teşkil

[1979] BŞS. B55, 80a-531.
[1980] Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa*, s. 219-220; Dokuma tekniğine göre 1) Kemhalar, 2) Atlas ve Kutniler, 3) Kadifeler, 4) Taftalar ve Vâleler şeklinde belli başlı gruplara ayrılan ipekli kumaşlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik,* 30-58; Tezcan, "Osmanlı Dokumacılığı", 406-407; Tezcan, "Osmanlı Dokumacılığına Genel Bakış", 392-394.
[1981] BŞS. B110, 70b-414.
[1982] BŞS. B55, 122a-830.
[1983] BŞS. B48, 176b-1715; BŞS. B50, 60b-415/1.
[1984] BŞS. B55, 122a-830.
[1985] Kafadar, *Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken,* 93, 98.
[1986] Faroqhi, *Orta Halli Osmanlılar,* 31-32.
[1987] Kafadar, *Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken,* 98.
[1988] Faroqhi, *Orta Halli Osmanlılar,* 33.

ettiğini belirtmektedir.[1989] Şehre yabancı tüccarlar gelmekle birlikte tiftik dokumaları pazarlamak üzere Venedik'e giden farklı dinlere mensup Osmanlı tüccarları da mevcuttu.[1990] XVI. yüzyılda sof kumaşlarının ticareti yapılmakta iken, XVIII. yüzyılda daha ziyade hammaddeye doğru yönelen bir değişim olmuştur.[1991]

Ankara'nın iktisadî hayatında önemli bir yeri olan sof üretimi ve ticareti, çeşitli tarihlerde şehirde bulunan yabacı seyyahların da dikkatini çekmişti. Meselâ bunlardan biri Venedik tarafından Safevi şahına bir mesaj iletilmesi istenen Kıbrıs asıllı Michele Membré idi. 1539 yılında Türk ve Ermeni tüccarlar eşliğinde Anadolu'dan geçen elçi Membré, büründüğü tüccar rolüne uygun olduğu düşüncesiyle Ankara'dan bir miktar sof almış ve bu şehri "zambellotti yapılan yer" olarak tanımlamıştı.[1992] 1554'te Amasya'ya giden Habsburg elçisi Ogier Ghiselin de Busbecq, Orta Anadolu yaylarında gördüğü uzun tüylü tiftik keçilerini anlatır ve bunların tüylerinin köylü kadınlar tarafından iplik haline getirilerek Ankara'da özel surette dokunduğunu belirtir. Busbecq, ayrıca sofların boyanması hakkında bilgi vererek softan dikilmiş elbise giymenin, bilhassa vezirler, paşalar, ilim erbâbı, tüccarlar gibi yüksek mevkilerdeki Türkler tarafından kibarlık alâmeti sayıldığını söyler.[1993] Habsburg kralı I. Ferdinand'ın Sultan Süleyman'a gönderdiği elçisi Busbecq'in maiyetinde bu bölgeyi ziyaret eden Fugger aile şirketinin temsilcisi Hans Dernschwam, Ankara'da çok miktarda sof dokunduğunu ve çok sayıda dokumacının bulunduğunu söylemekle kalmaz, tesadüfen Rumların sofu nasıl yaptıklarını gördüğü için sofun üretim süreci hakkında teknik bilgiler de verir.[1994] XVII. yüzyılın

---

[1989] Ergenç, *Şehir, Toplum, Devlet Osmanlı Tarihi Yazıları,* 158; Faroqhi, *Orta Halli Osmanlılar,* 33.
[1990] Faroqhi, *Osmanlı Zanaatkârları,* 143.
[1991] Akyüz, *Ankara'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde* XVIII. *Yüzyılda Ankara (Şer'iyye Sicillerinin Sayısal ve Muhtevâ Analizi Denemesi),* 132.
[1992] Michele Membré, *Relazione di Persia (1542).* haz. G. Scarcia (Napoli 1969) (Mahmut Şakiroğlu tanıtması), *Belleten* XXXVI/141, (1972): 111 (ss. 107-115); Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya,* 133; Ergenç, *Şehir, Toplum, Devlet Osmanlı Tarihi Yazıları,* 153; Kafadar, *Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken,* 101.
[1993] Ogier Ghiselin de Busbecq, *Türk Mektupları,* çev. Hüseyin Cahit Yalçın, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1939), 66-72; Ogier Ghiselin de Busbecq, *The Turkish Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq: imperial ambassador at Costantinople 1554-1562,* çev. Edward Seymour Forster, (Oxford: The Clarendon press, 1968), 46-50; Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya,* 133; Ergenç, *Şehir, Toplum, Devlet Osmanlı Tarihi Yazıları,* 153; Kafadar, *Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken,* 101.
[1994] Hans Dernschwam, *Hans Dernschwam's Tagebuch Einer Reise Nach Konstantinopel und Kleinasien(1553/1555),* haz. Franz Babinger, (Münceh und Leipzig, 1923), 186-187; Hans Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü,* çev. Yaşar Önen (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992), 250-252; Faroqhi, *Osmanlı Zanaatkârları,* 139, 141; Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya,* 133; Ergenç, *Şehir, Toplum, Devlet Osmanlı Tarihi Yazıları,* 153; Kafadar, *Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken,* 101.

başlarında şehirde bulunan Polonyalı Simeon, Ankara halkının hemen kâmilen sofçu olup iyi cins sofun buradan çıktığını, dünyanın her tarafına sevk edildiğini ve dışarıdan gelen tüccarların sof, camlit, yağmurluk ve başka kumaşlar topladıklarını belirtir.[1995]

Sof üretiminin her safhasını dikkatlice gözlemleyen Dernschwam'ın anlattığı işlemler, ayrı meslekler hâline gelmiştir. Ergenç, sicil kayıtlarının sunduğu detaylara göre, Ankara'da sof dokuyucuları, sof yucuları, sof boyacıları ve sof perdahtçıları yani cendereciler olmak üzere sof üretimine dayalı dört ayrı esnaf kolunun olduğunu; ayrıca Tosya, Kastamonu, Çankırı, Sivrihisar, Kalecik gibi sof üretimi yapan yerlerin soflarının da cenderelenme ve boyanma işlemlerinin Ankara'da yapıldığını belirtir. Bu esnaf gruplarından üretim dalının asıl bölümünü oluşturan sof dokuyucuları, temsilcileri olan şeyh, kethüda ve yiğitbaşılarının nezaretinde, her birinin gereksinimine göre sof ipliği temin ederek belirlenmiş ebatlarda kumaş dokuyup, bunları bazı yollarla satarlardı.[1996] İncelenen sicil kayıtları, Çankırı, Beypazarı, Ayaş, Çubukabad ve Şorba kazalarında işlenen sof ipliklerinin Ankara'da sofcu taifesine satıldığını yansıtmaktadır. Örneğin 1040 (1630-1631) tarihli ferman Ankara'daki sofçu taifesinin arzı üzerine Ankara ile söz konusu kazaların kadılarına gönderilmiştir. Fermana göre, adı geçen taife, o zamana kadar Çankırı, Beypazarı, Ayaş, Çubukabad ve Şorba kazalarında işlenen iplerin kendilerine satıldığını ve kendilerinin sofu işlediğini; ancak birkaç seneden beri iplerin kendilerine satılmayıp başkalarına satıldığını ve onların da aldıkları ipleri başka diyarlara götürdüğünden zarar gördüklerini ifade ederek gereğinin yapılmasını talep etmişlerdir.[1997]

Evâsıt-ı Muharrem 1040 (20-29 Ağustos 1630) tarihli ferman kaydı ise sofçu taifesi içindeki bazı kişilerce sof ve muhayyerlerin belirlenmiş boyutların dışında işlenmesi ile ilgilidir. Ayrıca bu kayıt, şehirdeki sof işlenen tezgâh sayısı hakkında bir fikir vermesi bakımından önemlidir. Ankara kadısına merkezden gönderilen hükme göre, mahkemeye başvuran sofçu taifesinin şeyhi, simsarı ve dellâlları *"içlerinden dört ve beş nefer kimesne kadimeden olagelene muhâlif eynlu sof ve*

[1995] Polonyalı Tıbir Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi,* 162; Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, 134; Ergenç, *Şehir, Toplum, Devlet Osmanlı Tarihi Yazıları,* 154.
[1996] Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya,* s. 133-135; Ergenç, *Şehir, Toplum, Devlet Osmanlı Tarihi Yazıları,* 154-155.
[1997] AŞS. 24, 169-981.

muhayyer içün defe ve âlât ihdâs edüp vaz'-ı kadime muhâlif sof ve muhayyer işlemekle dört ve beş bin dezgâh mu'attal olub kadimî işlenegelen soflar battâl olmağla mîrîye gadr ve noksân terettüb eyleyüb ve fukaraya zulm olduğun" söyleyerek bu kişilerin belirlenen kurallara göre hareket etmeleri konusunda uyarılmalarını talep etmişlerdir.[1998]

Atölye olarak kullanılan yapılar, şehirdeki çarşı, han gibi ticarî yapıların içinde değil de genellikle özel evlerin içinde bulunmaktaydı.[1999] Nitekim kimi araştırmacıların daha ziyade satış hüccetlerinden elde ettikleri veriler doğrultusunda yaptıkları tespitler bizi bu konuda aydınlatmaktadır. Meselâ Faroqhi, XVI. yüzyılın sonlarında ve XVII. yüzyılın başlarında belgelenen 343 ev arasında 30 tanesinin; yaklaşık doksan yıl sonra 1690'larda 289 evden 29'unun birer sof atölyesine sahip olduğunu ifade etmektedir.[2000] Ergenç, XVI. yüzyılda İmam Yusuf Mahallesi, Kâfir Köyü Mahallesi, Hatun Mahallesi, Öksüzce Mahallesi, Ahî Tura Mahallesi, Hacı Murad Mahallesi ve Kale'de evlerde 3-5 tezgâhlı kârhânelerin bulunduğunu söyler.[2001] Öte yandan Akyüz, XVIII. yüzyıl mahkeme kayıtlarında evlerin içinde iki, üç tezgâhlı sof kârhânlerinden bahsedildiğini,[2002] Hülya Taş ise XVII. yüzyılda tespit edilen 179 konuttan 12'sinde sof kârhânesinin mevcut olduğunu belirtir.[2003]

1629-1631 yıllarına bakıldığında incelenen sicil kayıtlarından şehirde 1'i sof, 1'i cullâh kârhânesi olmak üzere 15 kârhânenin varlığına rastlanılmış, söz konusu 13 kârhânenin isimlerinin zikredilmediği gözlenmiştir. Bu kârhânelerden gerek isimleri zikredilen 2 kârhânenin, gerek sof kârhânesi oldukları tahmin edilen 13 kârhâneden 7'sinin evlerde olduğu tespit edilmiştir. Bu evler, Celal Kattanin Mahallesi,[2004] Eşenhor Mahallesi,[2005] Hendek Mahallesi,[2006] Kebkebûr-i Zımmi Mahallesi,[2007]

[1998] AŞS. 24, 184-1025.
[1999] Suraia Faroqhi, "Onyedinci Yüzyıl Ankara'sında Sof İmalatı ve Sof Atölyeleri", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası (Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan),* XLI/1-4 (1982-1983): 242.
[2000] Faroqhi, "Onyedinci Yüzyıl Ankara'sında Sof İmalatı ve Sof Atölyeleri", 243; Faroqhi, *Orta Halli Osmanlılar,* 129.
[2001] Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya,* 134; Ergenç, *Şehir, Toplum, Devlet Osmanlı Tarihi Yazıları,* 154.
[2002] Akyüz, *Ankara'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde* XVIII. *Yüzyılda Ankara (Şer'iyye Sicillerinin Sayısal ve Muhtevâ Analizi Denemesi),* 135.
[2003] Taş, *XVII. Yüzyılda Ankara,* 214.
[2004] İsmi zikredilen sof kârhânesi, bu mahalledeki menzil olduğu anlaşılan yapıda bulunmaktaydı. AŞS. 24, 119-722.
[2005] AŞS. 24, 78-490.

Kureyş Mahallesi,[2008] Molla Büyük Mahallesi[2009], Sarrâc Sinan Mahallesi[2010] ve ismi zikredilmeyen bir mahallede[2011] bulunmaktaydı. Kârhâneye sahip bu evlerin sahiplerine bakıldığında Celal Kattanin, Kureyş, Molla Büyük ve Sarrâc Sinan mahallelerindeki dört evin Müslümanlara, diğer mahallelerdeki dört evin gayrimüslimlere ait olduğu görülmektedir. Belgelerdeki ifadelerden evlerin içinde olmadıkları anlaşılan 6 kârhâneden 5'inin bulunduğu yer tespit edilebilmiştir. Bunlar, Çakırlar Mahallesi,[2012] Dibek Mahallesi,[2013] Kale,[2014] Kebkebûr-i Müslim Mahallesi[2015] ve Molla Büyük Mahallesi'nde[2016] yer almaktaydı. Bu kârhânelerden Molla Büyük Mahallesindeki kârhânenin sahibi Müslim, diğer mahallelerdeki kârhâne sahipleri gayrimüslim idi.[2017] Tespit edilen 15 kârhânedeki tezgâh sayısına bakıldığında sicil kayıtlarından, ismi zikredilmeyen mahallede yer alan menzildeki kârhânenin 2 tezgâhlı, Hendek Mahallesindeki menzilde bulunan kârhânenin ise 5 tezgâhlı olduğunu öğrenmekteyiz.

Bilindiği üzere dokunan kumaşların düzgün hâle getirilmesi cenderelerde olurdu ve cendereye sokularak perdahtlanan ürün ipeksi bir görünüm kazanırdı. Dokunan kumaşların boyanma işlemleri de boyahanelerde gerçekleşirdi.[2018] Nitekim siciller incelendiğinde Uzun Çarşıda Kara Ahmed, Muslî ve Hacı Tursun'a ait olduğu anlaşılan bir cendere[2019] ile Dibek Mahallesinde mürd olan Yasef'e ait olup, geçen günlerle birlikte harap olan bir boyahanenin[2020] varlığına rastlanılmıştır.

[2006] 2 Şaban 1039 (17 Mart 1630) tarihli belgeye göre, adı geçen mahalleden Develi demekle meşhur Papas Kirkor, söz konusu menzilini dört yıl önce oğlu Akob'a 300 adet *tamü'l-vezn ve kâmile'l-ayar* guruşa satmıştı. AŞS. 24, 59-381.
[2007] AŞS. 24, 40-266.
[2008] AŞS. 24, 120-729.
[2009] AŞS. 24, 16-109.
[2010] AŞS. 24, 31-215.
[2011] İsmi zikredilen cullâh kârhânesi ve bir kârhâne bu mahalledeki menzil olduğu düşünülen yapıda yer almaktaydı. AŞS. 24, 27-186.
[2012] 5 Rebî'ü'l-evvel 1039 (23 Ekim 1629) tarihli belgeye göre, Çakırlar Mahallesinden olup mürd olan Devlet isimli zımmi, hayatta iken adı geçen mahalledeki kârhânesini içinde olan defeler ve sâir âlâtı ile oğlu Serkis'e 3.100 akçeye satmıştı. AŞS. 24, 11-77.
[2013] AŞS. 24, 10-74.
[2014] AŞS. 24, 122-739.
[2015] AŞS. 24, 28-192.
[2016] AŞS. 24, 16-109.
[2017] Yeri tespit edilmeyen bir kârhânenin sahibi Yağmurlukçu Akob v. Sefer idi. AŞS. 24, 11-78.
[2018] Taş, *XVII. Yüzyılda Ankara,* 50; Farohqi, *Orta Halli Osmanlılar,* 128-129.
[2019] AŞS. 24, 129-778.
[2020] Daha önce zikredilen Dibek Mahallesinde yer alan kârhâne de adı geçen Yasef'e aitti. AŞS. 24, 10-74.

Gündelik hayatta sof işlenen kârhânelerde hırsızlık olayları da yaşanmaktaydı. Örneğin Yağmurlukçu Akob v. Sefer tarafından mahkeme gündemine taşınan 6 Rebî'ü'l-evvel 1039 (24 Ekim 1629) tarihli dava kaydına göre, adı geçen ayın dördüncü gecesi Akob'un mülk kârhânesinden 6.000 akçe kıymetli üç kıt'a sof, bir kırmızı yağmurluk yavrusu, tamamlanmamış bir beyaz sof ve defeler çalınmıştı.[2021]

5. 2. 3. Esnafın Sefer Yükümlülüğü

Osmanlı seferleri ustalıklı planlamalar gerektiren, çok sayıdaki askerin katılımının devlet tarafından sağlandığı organizasyonlardır. Bu seferlerde devlet açısından en önemli meseleyi ordunun iaşesi meselesi teşkil etmektedir. Sayıları yüz bini bulan geniş askeri birliklerin yanı sıra ordunun ağırlıklarını taşıyan hayvanların beslenmesi için çok miktarda zahireye gereksinim duyulmakta, bu ise Osmanlı hazinesi üzerinde büyük bir mali külfet meydana getirmekteydi. Seferin devlet maliyesine yüklediği ağır külfetin hafifletilmesi, aynı zamanda ordu iaşesini karşılamak amacıyla merkezî yönetim tarafından zahire temin yöntemleri geliştirilmişti. Bu yöntemlerin temelini, devletin olağanüstü zamanlara mahsus olmak üzere, halktan çeşitli adlar altında nakdî, şahsi hizmet ve aynen mal teslimi şeklinde talep ettiği "avârız-ı divâniye" yükümlülüğü oluşturmaktaydı.[2022] Bu mükellefiyetlerden biri de seferdeki askerin ihtiyaçlarının karşılanabilmesi, karşılaşılan güçlüklerin giderilebilmesi için esnaftan yararlanılması idi.[2023]

Bilindiği üzere sefere katılan çok sayıdaki askerî birliklerin ihtiyaç duyabilecekleri mal ve hizmetin, gerekli yer ve zamanda sağlanabilmesi, bu işleri planlayan devlet adamları ve yerel yetkililer için büyük bir problem oluşturmaktaydı.[2024] Ordunun geri hizmetlerinde duyulan söz konusu eleman ihtiyacı ile bazı lojistik malzemeler eyalet ve kazalardaki esnaftan karşılanmaya çalışılmıştı. Ordunun levazım hizmetini görecek bu esnaf ve sanatkârlar devletin çeşitli

[2021] AŞS. 24, 11-78.
[2022] Mehmet İnbaşı, *Ukrayna'da Osmanlılar Kamaniçe Seferi ve Organizasyonu (1672),* (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2004), 217-218; Bülent Çelik, "Osmanlı Seferlerinde Orducu Esnafı", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* XVI/3 (Eylül 2018): 114-115.
[2023] Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, 129.
[2024] Çelik, "Osmanlı Seferlerinde Orducu Esnafı", 115.

bölgelerinden ihtiyaç nispetinde temin ediliyordu. Esnafın, ordunun emrine eleman göndermesine "ordu ihracı", bu elemana da "orducu" denilmekteydi.[2025] Başlangıçta hemen bütün Osmanlı şehirlerinden, sonra ise sadece İstanbul, Edirne ve Bursa esnafı arasından seçilerek orduyla beraber hareket eden bu esnaf kesimi,[2026] yolda ve ordugâhlarda gıda, sağlık, teçhizat ve ulaşım alt yapısının hizmet ve ihtiyaçlarını temin etmekteydi. Bu esnaflar, ihtiyaç duyulan erzak ve başka malzemeleri yanlarında bulundurarak ayakkabı, kilim, çadır, kılıç, nal gibi mühimmatın tamir ve yapımını sağlamanın yanı sıra ordunun en önemli besin maddesi olan ekmek pişirme ve et temin etmek sureti ile bir nevi birer seyyar levazım hizmeti görerek ordunun her türlü gereksinimi karşılamaktaydılar.[2027]

Osmanlı Devleti'nde orducu esnafının, ne zaman kurulduğuna dair kesin bir bilgi olmamakla birlikte Edirne'nin fethi sonrasında, Yeniçeri Ocağı'nın kuruluşuna müteakip teşkil edildiği ifade edilmektedir.[2028] Avârız türü bir vergilendirme şekli olarak algılanan orduculuk görevi, aynî ve nakdî olmak üzere iki şekilde yerine getirilirdi. Bizzat hizmetin yerine getirilmesi gereken aynî yükümlülükte, devlet, genelde savaş zamanlarında özel olarak da devlet hizmetinde çalışanlar için pazar kurulmasına gereksinim duyulan durumlarda, hangi zanaat grubunun ne kadar çadır ve kaç nefer usta/sanatkâr göndereceğini bir fermanla belirlerdi. Bu ferman, merkezde yeniçeri ya da saray ağaları arasından seçilen ve "ordu-yı hümâyûn ağası", "ordu ağası", "orducubaşı" gibi adlarla anılan mübaşir eliyle ilgili kazanın kadısına iletilirdi. Emri alan kadı, loncaların yöneticileri aracılığı ile sefere gidecek sanat erbabını belirler, bunların adları, sınıfları, kendilerine sefer dolayısıyla verilecek sermaye miktarı ile kefillerini bir deftere kaydederdi. Bu görevlilerin seçiminde mesleğinde usta ve kudretli olmasına dikkat edilirdi. Loncanın diğer üyeleri arasından toplanarak sefere gidecek esnafa verilen sermaye, mahkemelerde lonca

---

[2025] Orhan Kılıç, "1585 Yılında Tebriz Seferine Çıkan Osmanlı Ordusunun İkmâl ve İaşesi", *Askeri Tarih Bülteni,* XXIV/46, (Şubat 1999): 120; Yediyıldız, *Şer'iye Sicillerine Göre XVI. Yüzyıl İkinci Yarısında Bursa Esnafı Ekonomik Hayat,* 15.

[2026] Bülent Çelik, *Osmanlı Seferlerinin Lojistik Sorunlarına Kentli Esnafın Getirdiği Çözümler: Orducu Esnafı,* (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002), 93.

[2027] Tahir Sevinç, *1695 ve 1696 Avusturya Seferlerinde Organizasyon ve Lojistik,* (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2010), 72; Uğur Kurtaran, "Osmanlı Seferlerinde Organizasyon ve Lojistik", *Turkish Studies,* VII/4 (2012): 2281.

[2028] Şenol Çelik, "Osmanlı Sefer Organizasyonunda Orducu Esnafı ve İstanbul Orducuları", *Eskiçağ'dan Modern Çağa Ordular –Oluşum, Teşkilât ve İşlev-,* ed. Feridun M. Emecen (İstanbul: 2008): 356.

ihtiyarlar meclis üyelerinin katılımıyla saptanır ve bu para sefer sırasında yapılacak üretim için gerekli malzemenin tedarik edilmesinde kullanılırdı.[2029] Orducu olarak seçilen esnaflar, orducubaşının maiyetinde orduya katılır ve belirlenen bir süre kadar hizmet gördükten sonra ordu ile geri dönerlerdi. Ancak, kışlamak zorunluluğu duyulan seferlerde yerlerine yenileri gönderilir, seferde ölenler için de yeni orducular talep edilebilirdi.[2030]

Orducu yükümlülüğünün ikincisi olan nakdî yükümlülükte esnaf birlikleri sefere gitmeyip hizmetleri karşılığında devlet tarafından belirlenen bir bedeli öderlerdi. Bu uygulama bazı istisnalar hariç İstanbul, Edirne ve Bursa şehirlerinde uygulanmaz, buralardaki orduculuk hizmeti aynî olarak görülürdü. Ancak, bu hizmet özellikle 1609-1695 yılları arasında ekmekçi, bakkal ve kasaplar dışında diğer orducu esnafı tarafından birçok defa yarısı aynî, diğer yarısı nakdî bir şekilde yerine getirilirdi. Söz konusu üç Osmanlı şehrinden toplanan nısf bedel miktarı yıllara göre değişiklik göstermekle birlikte yaklaşık olarak 1.600.000 akçe civarındaydı. Devletin nakde daha fazla ihtiyaç duyduğu bazı durumlarda, aynî olan diğer yarısı da bedele çevrilir ve ordu hizmetinin tamamı nakit olarak tahsil edilebilirdi.[2031] Belgelerde *nısf* olarak geçen orducu işlemlerinin nakdî hizmeti ifade ettiği ve bu yarım hizmetin *mükemmel* olarak nitelenen ve aynî olarak yerine getirilmesi istenen orducu hizmetinin yarısını meydana getirdiği belirtilmektedir.[2032]

Ordunun levazım hizmetlerini görecek orducu esnafı,[2033] seferler için XVI. yüzyılda birçok şehirden temin edildiği halde, XVII. yüzyıldan itibaren ağırlıklı olarak İstanbul, Edirne ve Bursa'daki esnaftan çadır sayısı olarak karşılanmıştır. Orducu esnafının bu şehirlerden tedarik edilmesinde söz konusu şehirlerin güçlü lonca örgütlenmeleri ile ilgisi vardı. Çünkü sanayi ve ticaret hayatı ile yakından ilgisi bulunan bu esnaf cemiyeti, ticaret ve bazı iş kollarında oldukça ilerlediğinden, sefer

[2029] Çelik, *Osmanlı Seferlerinin Lojistik Sorunlarına Kentli Esnafın Getirdiği Çözümler: Orducu Esnafı,* 97-98; Çelik, "Osmanlı Sefer Organizasyonunda Orducu Esnafı ve İstanbul Orduculari", 357-358; Çelik, "Osmanlı Seferlerinde Orducu Esnafı", 116-118.
[2030] Kılıç, "1585 Yılında Tebriz Seferine Çıkan Osmanlı Ordusunun İkmâl ve İaşesi", 121; Çelik, "Osmanlı Sefer Organizasyonunda Orducu Esnafı ve İstanbul Orduculari", 358.
[2031] Çelik, "Osmanlı Sefer Organizasyonunda Orducu Esnafı ve İstanbul Orduculari", 371; Zafer Yıldırım, *18. Yüzyılda Konya'da Esnaf Teşkilatı ve Ticarî Hayat,* (Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), 86-87.
[2032] Çelik, *Osmanlı Seferlerinin Lojistik Sorunlarına Kentli Esnafın Getirdiği Çözümler: Orducu Esnafı,* 109; Yıldırım, *18. Yüzyılda Konya'da Esnaf Teşkilatı ve Ticarî Hayat,* 87.
[2033] Kurtaran, "Osmanlı Seferlerinde Organizasyon ve Lojistik", 2276.

zamanlarında orducu esnafı bu üç Osmanlı şehrinden temin edilmiştir.[2034] Nitekim incelenen sicil kayıtlarında da XVII. yüzyılın ortalarında söz konusu şehirler arasında zikredilen Bursa'dan orducu esnafının talep edildiği görülmektedir. Şöyle ki evâsıt-ı Ramazan 1040 (13-22 Nisan 1631) tarihinde, "Şark seferi" mühimmatı için Bursa'dan ihracı ferman olunan ordu ashâbının isimleri, ne kadar para ile katılacakları ve kefilleri sicile kaydedilmiştir. Bu kayda göre, ekmekçilerden 2 üstad ve 2 şakirdeş 50.000 akçe, bezzazlardan 2 üstad ve 2 şakirdeş 50.000 akçe, bakkallardan 2 üstad ve 2 şakirdeş 90.000 akçe, çukacılardan 2 üstad ve 2 şakirdeş 30.000 akçe, kazzâzlardan 2 üstad ve 2 şakirdeş 22.000 akçe, hallaçlardan 2 üstad 10.000 akçe, hayyatlardan 2 üstad ve 2 şakirdeş 25.000 akçe, pabuççulardan 2 üstad ve 2 şakirdeş 12.000 akçe, çizmecilerden 2 üstad ve 2 şakirdeş 13.500 akçe, saraçlardan 2 üstad ve 2 şakirdeş 7.000 akçe, berberlerden 2 üstad ve 2 şakirdeş 6.000 akçe, yaycılardan 2 üstad ve 2 şakirdeş 22.000 akçe, kılıççılardan 2 üstad ve 2 şakirdeş 20.000 akçe, nalbantlardan 2 üstad ve 2 şakirdeş 12.000 akçe, semercilerden 2 üstad ve 2 şakirdeş 8.000 akçe, kasaplardan 2 üstad ve 2 şakirdeş 40.000 akçe, mumculardan 2 üstad ve 2 şakirdeş 14.000 akçe, aşçılardan 2 üstad ve 2 şakirdeş 30.000 akçe, başçılardan 2 üstad ve 2 şakirdeş 25.000 akçe, attarlardan 2 üstad ve 2 şakirdeş 10.000 akçe, eskicilerden 2 üstad ve 2 şakirdeş 8.000 akçe, nalçacılardan 2 üstad ve 2 şakirdeş 12.000 akçe, arpacılardan 2 üstad ve 2 şakirdeş 10.000 akçe, bozacılardan 2 üstad ve 2 şakirdeş 29.000 akçe ile söz konusu sefere katılmak üzere, kendi hirfetleri içinden seçilmişler ve seçilen ustalara kefiller yazılmıştır.[2035] Sicillere yansıyan bazı detaylar incelendiğinde, sefer zamanlarında diğer bir şehir Ankara'dan da orducu esnafının talep edildiği anlaşılmaktadır. Meselâ 12 Şevval 1040 (14 Mayıs 1631) tarihli kayıtta, haddadlar hirfetinin yöneticileri öncülüğünde mahkemeye başvuran hirfet üyelerinin *"bundan akdem sefer-i hümâyûn mühimmâtı içün medine-i mezbûreden ihracı ferman olunan ordu içün haddâdlardan iki nefer orducu çıkmak olagelip…"* şeklindeki ifadeleri bunu göstermektedir.[2036]

Sefere katılan esnafın masrafları, gitmeyen meslektaşları ve ordu çıkarma yükümlülüğü bulunmayan en yakın sanat dalı üyelerinden karşılanmakta olup

[2034] Sevinç, *1695 ve 1696 Avusturya Seferlerinde Organizasyon ve Lojistik,* s. 73.
[2035] BŞS. B55, 145b-964.
[2036] AŞS. 25, 41-213.

gitmeyerek yardım edenlere "yamak" denilirdi.[2037] Bu loncalar, yamak yazıldıkları loncaya orducu çıkarması için para yardımında bulunmak durumundaydı.[2038] Orducuya verilmek üzere esnaf yiğitbaşıları marifetiyle toplanan bu paralar, sefer esnasında üretim için gerekli olan malzemelerin alım ve nakil işlemlerinde kullanılırdı. Sefere çıkılmadığı bir durumda ordu akçesi, sefer hazırlığı yapıp çadırlarını kurmuş orducuların muhalefetine rağmen, kadı marifetiyle ya tekrar esnafa iade edilir ya hazineye ya da başka bir hizmete aktarılırdı. Gerek yamak sisteminde gerek orducu bedeli/orducu akçesi toplanmasında esnaf birlikleri arasında sık sık anlaşmazlıklar meydana gelirdi.[2039] İncelenen mahkeme gündemine taşınan dava kayıtlarında da bu gibi anlaşmazlıkları görmek mümkündür. Meselâ Bursa kadı mahkemesine yansıyan evâhir-i Şaban 1039 (5-13 Nisan 1630) tarihli dava kaydı, iki hirfete yamak olan bir esnaf grubundan yamak olmadığı başka bir hirfet üyeleri tarafından yardım talebinde bulunulması, dolayısıyla rencide edilmeleri ile ilgilidir. Kayda göre, dava saraçlar ve futacılara yamak olan sandıkçılar tarafından mahkeme gündemine taşınmıştır. Sandıkçılar, kendilerinin kadimden söz konusu iki hirfete yamak olup, ordu ihracı ferman olundukda bu hirfetlere yardım ettiklerini ve kerestecilere 1 akçe dahi vermediklerini, ancak 1039 (1629/1630) yılında ordu ihracı ferman olunduğunda kerestecilerin kendilerine *"mücerredsiz yapdığınız sanduka tahta ve direğe sarf ederüz"* diye yardım talebinde bulunarak kendilerini renicde ettiklerini belirtmişlerdir. Kerestecilerden sual olunduğunda sandıkçıların ifadelerini doğrulayıcı yönde ifade vermişlerdir.[2040] 12 Şevval 1040 (14 Mayıs 1631) tarihli başka bir dava kaydı Ankara'da haddadlar ile onlara yamak tayin edilen kalaycılar arasındaki anlaşmazlıkla ilgilidir. Buna göre, haddâdlar hirfetinin üyeleri, önceden Ankara'dan ihracı ferman olunan ordu için kendilerinden 2 nefer orducu çıktığını, ancak hirfetlerinin fakir olduğundan otuz seneden beri kendilerine kalaycıların yamak tayin edildiğini; kalaycıların hâlâ ihracı ferman olunan orduya *"noksan üzere virürüz"* diye anlaşmazlık çıkardıklarından onlarla anlaşma yoluna gittiklerini ifade etmişlerdir. "Bî-garez" kişilerin yaptıkları sulhe göre, her ne miktar harç lazım

[2037] Çelik, "Osmanlı Sefer Organizasyonunda Orducu Esnafı ve İstanbul Orducuları", 369.
[2038] Çelik, "Osmanlı Seferlerinde Orducu Esnafı", 119.
[2039] Çelik, "Osmanlı Sefer Organizasyonunda Orducu Esnafı ve İstanbul Orducuları", 369, 370, 373.
[2040] BŞS. B110, 70b-414.

gelirse her binde 150 akçesini kalaycılar verecekti.[2041] 13 Şevval 1040 (15 Mayıs 1631) tarihli başka bir benzer dava kaydında saraçlar ile onlara yamak tayin edilen attarlar arasındaki anlaşmazlıkta "bi-garez" kişilerin araya girmesiyle bundan sonra ordu ihracı ferman olunduğunda lazım gelen harcın üçte birini attarlar, üçte birini saraçlar çekecekti.[2042]

Yukarıda temas edilen belge örneklerinden de anlaşılacağı üzere sefer zamanlarında ordunun levazım hizmetlerini görmek üzere ilgili yıllarda incelenen şehirlerden Bursa ve Ankara'dan orducu esnafı talep edilmişken, Ruha şehrinden böyle bir talebin olduğunu yansıtan mahkeme kaydına rastlanılmamıştır. Bununla birlikte kayıtlardan, sefer zamanlarında ordunun beslenme ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla Ruha'dan ilgili esnaf kolundaki zanaatkârların yardıma çağrıldıklarını öğrenmekteyiz. Meselâ, evâhir-i Cemâziye'l-âhir 1040 (25 Ocak-2 Şubat 1631) tarihli Ruha kadısı ve mütesellimine gönderilen hükümde, hâliyen sefer-i hümâyûn mühimmatı için Mardin'de bir miktar peksimet[2043] tabhı gerektiğinden, Ruha'daki habbazlardan peksimet tabhına kadir 20 nefer ustanın yardım için Mardin'e gönderilmesi emrolunmuştur. Kayıttan anlaşıldığına göre gönderilmesi istenen ustalar ücretsiz çalışmayacaktı.[2044]

5. 3. PARA

XIV. yüzyılın başlarında Anadolu Selçuklu Devleti'nin mirası üzerinde kurulmuş olan Osmanlı Devleti,[2045] son yıllarına kadar altın ve gümüş gibi kıymetli madenlerden yapılma paralar kullanmıştır. Devletin, darphanede adı geçen

[2041] AŞS. 25, 41-213.
[2042] AŞS. 25, 42-217.
[2043] Finkel ve Murphey tarafından "Biscuit, Dry Biscuit" isimleri altında kaydedilen peksimet, uzun süre ekmeğin tedarik edilemediği durumlarda ve savaş alanlarında, hazır tüketim maddeleri içinde önemli bir yere sahipti. Genellikle deniz seferlerinde, donanmadaki askerlerin temel yiyecek maddesi olarak kullanılan peksimet, kolayca bozulmadığından uzun yolculuklarda sıkça kullanılırdı. Buğdaydan yapılan peksimet, askerî hareket sırasında, tüketime hazır bir şekilde depolarda muhafaza edilirdi. Bkz. İnbaşı, *Ukrayna'da Osmanlılar Kamaniçe Seferi ve Organizasyonu (1672),* 262.
[2044] UŞS. 207, 269-571.
[2045] Mustafa Öztürk, "Genel Hatlarıyla Osmanlı Para Tarihi", *Türkler,* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 10: 1485.

madenlerden kestiği, belli ağırlıktaki yassı yuvarlak parçacıklara "sikke"; bunlardan gümüşten olanına akçe, altınına "sikke-i hasene" veya "kırmızı" ismi verilmiştir.[2046]

Balkanlar ve Anadolu'da Osmanlı Devleti'nin temel para birimi akçe olup, bilinen ilk Osmanlı akçesini yaklaşık olarak 1326 yılında Orhan Bey bastırdı. Selçuklu sikkelerinden esinlenerek bastırılan bu gümüş paranın ağırlığı,[2047] söz konusu devlet maliyesi anaparası "dirhem"in yarım ağırlığındaki gümüş sikke olan "nisfiye" ile aynı idi[2048] (1,15 gram) ve içerisinde %90 oranında gümüş bulunuyordu.[2049] Akçe, tedavülde bulunan bir sikke olmanın yanı sıra, piyasada geçerli diğer sikkelerin de değerlerini tespit etmekte kullanılan bir ölçekti[2050] ve çağın şartları gereği İmparatorluk bünyesindeki çeşitli yerlerde kurulan darphanelerde basılmaktaydı.[2051] Ancak akçe, satın alınacak maddeye bedel olması bakımından, günlük alışverişin önemli konularından olan çok sayıda ucuz fakat zorunlu maddelerin üstünde kaldığından güçlükler meydana gelmekteydi. Meselâ, 1 akçe, gündelik hayatta tüketilen temel gıda maddelerinden olan bir ekmeğin bedelinin çok üstünde bir para birimi olduğuna göre, fırından ekmek almak isteyen bir kişinin işini, ufaklık olarak "pul", "füls" veyahut "mankur" olarak adlandırılan düşük değerli bakırdan kesilen sikkeler çözmekteydi. Günlük milyonlarca akçelik toplamlara ulaşan küçük alışverişlerde ufaklık olarak kullanılan bu bakır pulların[2052] ayarı konusunda fazla bilgi bulunmamakla birlikte XV. ve XVI. yüzyıllarda 8 mangırın 1 akçeye eşit olduğuna dair bilgiler mevcuttur. XVII. yüzyılın başından olmak üzere Tanzimat'a kadar geçen süre içerisinde bakır para basımında -en azından Konstantiniyye'de- kayda değer bir düşüş olmuştur.[2053]

Osmanlının temel hesap birimi ve en önde gelen ödemeler aracı olan gümüş akçe, devletin ilk yüz elli yılında özellikle yerel işlemlerde ekonomiye ve devlete

---

[2046] Özer Ergenç, "XVI. Yüzyılın Sonlarında Osmanlı Parası Üzerinde Yapılan İşlemlere İlişkin Bazı Bilgiler", *Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar, ODTÜ Gelişme Dergisi,* 1978 Özel Sayısı, (1978): 86.
[2047] Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914,* 13. bs. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2021), 113.
[2048] Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi,* 356, 526.
[2049] Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, 113-114.
[2050] Ergenç, "XVI. Yüzyılın Sonlarında Osmanlı Parası Üzerinde Yapılan İşlemlere İlişkin Bazı Bilgiler", 86.
[2051] Öztürk, "Genel Hatlarıyla Osmanlı Para Tarihi", 1495.
[2052] Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi,* 530.
[2053] Oğuz Tekin, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Para", *Osmanlı: İktisat,* ed. Güler Eren (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 3: 171.

oldukça kolaylık sağlamıştı. Bugünkü ufak paraların yerini tutan bakır sikkeler küçük hacimli alışverişlerde; altın sikkeler ise, büyük hacimli işlemlerde, uzun mesafeli ticarette ve büyük servetlerin saklanmasında kullanılırdı. Uzun bir süre kendi altın sikkelerini darp etmeyen Osmanlı Devleti,[2054] bu süreç içinde kendilerine kadar ulaşan her çeşit altın parayı kullanmakta bir sakınca görmemişti. Bu altınların içerisinde en gözde olanı kaynaklarda "flöri" ya da "frenk flöri" adıyla zikredilen sikke olup bu sikke, "floriyyen efrentiyyen" veya "Efrenti Flori" diye anılan Floransa altını olmayıp daha ziyade Venediğin "düka"sı idi.[2055] Osmanlıda ilk altın sikke, Fatih Sultan Mehmed zamanında Venedik dükalarının ayarı ve çapı esas alınarak 1478'de basılmıştır. Venedik dükası gibi 3,5 gram ağırlığında olan ve "Sultanî" ya da "Hasene-i Sultanîye" adı verilen bu ilk altın sikkelerin tedavüle çıkarılmasından sonra da diğer devletlerin paralarının dolaşımı devam etmiştir.[2056] Fatih Sultan Mehmed'in 1481 yılında sayımı yapılan hazinesinde mevcut olan çeşitli altın sayısı 2. 308.200 tane idi. 104.537.200 akçe değerindeki söz konusu altınlar içinde 1.600.000 adetle Efrenciye (ducat) önde geliyordu. 1.340.000 adetle Memlûk altını "Eşrefîye"[2057] ikinci sırayı, henüz yeni tedavüle çıkarılan "Sultanî" 150.000 adetle üçüncü sırayı ve Macar altını "Engürisiye" 70.000 adetle dördüncü sırayı alıyordu.[2058]

Genel olarak "sikke-i hümâyûn" denilen ve padişahın emriyle tedavülde bulundurulan Osmanlı paralarının yanında, ülke içinde yabancı altın paralar gibi

---

[2054] Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi,* 3. Bs. (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021), 35, 56; Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, 114.

[2055] Halil Sahillioğlu, "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketinin Yeri (1300-1750)", *Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar, ODTÜ Gelişme Dergisi,* 1978 Özel Sayısı, (Ankara 1978): 4.

[2056] Tekin, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Para", s. 171-172; Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi,* 433-434; Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, 114.

[2057] Ortaçağ'da yüzyıllar boyunca sadece gümüşe bağımlı kalan Avrupa'da, XIII. yüzyıldan itibaren devletler altın sikke basmaya başlamışlardı. Floransa'nın 1252 yılında basılmaya başlanan altın florinleri ile aynı standartlarda 1284'ten itibaren basılan Venedik dükası, XIV. yüzyılın ortalarında Doğu Akdeniz'de tedavül eden en önemli Avrupa sikkeleri konumuna ulaştılar. Bir yüzyıl sonra düka, sadece Akdeniz bölgesinde değil, Avrupa'nın büyük bir bölümünde uzun mesafeli ticaretin en yaygın kullanılan ödeme aracı olduğundan İspanya'dan Macaristan'a kadar çok sayıda Avrupa ülkesi, kendi altın sikkeleri için florin ve dükanın standartlarını kabul ettiler. Doğu Akdeniz'de de Memlûklar, 1425 yılından itibaren, aynı standartlarla, "Eşrefî" adını verdikleri bir altın sikke basmaya başladılar ve bu sikke, Osmanlı'nın fethine kadar Mısır'da tedavül eden en önemli altın sikke olarak kaldı. Bkz. Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi,* 435; Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi,* 56.

[2058] Sahillioğlu, "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketinin Yeri (1300-1750)", 6.

gümüş paralar da serbestçe kullanılmaktaydı.[2059] Osmanlılar, batılı tüccarların Türkiye'ye getirdiği ve tanesi 9,5 dirhem (29,184 gram) ağırlığında olan iri gümüş paraları "guruş" olarak adlandırmaktaydı. Guruşların çeşitlenmesi ve değişik adlarla anılması XVII. yüzyıl olayı olup, Osmanlılar XVI. yüzyılın sonuna kadar ister Orta Avrupa gümüşleriyle basılmış olsun, ister Amerikan gümüşleriyle sikkelenmiş olsun, farklı boy ve ağırlıktaki söz konusu iri gümüş sikkeler için ayırım yapmadan guruş tabirini kullanmışlardı. XVII. yüzyıla gelindiğinde meselâ İspanyol guruşu, Kebir (büyük), Tam, Tamam, Riyal gibi isimlerle; Hollanda guruşu üzerinde bulunan aslan resminden dolayı Aslanlı veya Esedî deyimleriyle anılmıştır.[2060]

Araştırmamızın konusunu teşkil eden 1629-1631 yılları, sikke tashihleri[2061] yapılan 1624 ile 1641 arasında yer almaktadır. Bilindiği üzere 4 Safer 1034 (16 Kasım 1624)'de girişilen dördüncü sikke tashihi IV. Murad devrinde (1623-1640) yapılmış olup, bu tashihte 100 dirhem gümüşten 1.000 adet akçenin kesilmesi benimsenmişti. Bunun yanı sıra altının 120 akçeye eşit olması, kâmil yani tam guruşun 80, esedî guruşun 70 akçeye geçmesi, Polonya guruşu zolta'nın 50, ufak gümüş sikkesi babka'nın 6 akçeye, II. Osman döneminde darbedilen 1 dirhem ağırlığındaki onluk "Osmanî"lerin Mısır pâresi gibi 3 akçeye tedavül etmesi hükmedilmişti.[2062] Burada akıllara incelenen yıllarda söz konusu para birimlerinin hangi rayiç üzerinden işlem gördüğü gibi bir soru gelebilir. Bu sorunun cevabını üç şehrin sicillerine yansıyan cizye, nüzul, ağnam gibi vergilerin toplanmasıyla ilgili merkezden gönderilen ferman kayıtlarından öğrenmek mümkündür. Nitekim, Bursa ve Ankara kadılarına gönderilen hükümler, altının 118, kâmil guruşun 78, esedî guruşun 68, Leh guruşunun 48, Padişahî ve Mısır pâresinin 2'şer ve pâpka'nın 6 akçeye işlem göreceğini, ayrıca eğer akçe alınmak zorunda kalınırsa onu bir dirhem

[2059] Ergenç, "XVI. Yüzyılın Sonlarında Osmanlı Parası Üzerinde Yapılan İşlemlere İlişkin Bazı Bilgiler", 86.
[2060] Sahillioğlu, "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketinin Yeri (1300-1750)", 12-13.
[2061] "Sikke tashihi, herhangi bir sebeple tedâvülde bulunan paranın ayar ve ağırlığı standard olmaktan çıkıp, arada büyük bir fark meydana geldiğinde, devletin parayı tekrar standart hale getirmek için giriştiği faaliyetlere denir. Bu da tedavülde bulunan vezin ve ayarı bozuk akçaları çekerek, yerine bir evvelki kanunî vezinden umumiyetle daha aşağı bir ağırlıkta devletin yeni bir para çıkarması suretiyle yapılırdı." Bkz. Nezihi Aykut, "Osmanlı İmparatorluğu'nda XVII. Asır Ortalarına Kadar Yapılan "Sikke Tashihleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi Bekir Kütükoğlu'na Armağan* (İstanbul: 1991): 346.
[2062] Aykut, "Osmanlı İmparatorluğu'nda XVII. Asır Ortalarına Kadar Yapılan "Sikke Tashihleri", 357-358.

gelen halis akçelerden alınıp züyuf ve kırık akçenin toplanmasının yasaklandığını yansıtmaktadır.[2063] Ruha sicil kayıtlarında da altının 118, riyâl guruşun 78 ve esedî guruşun 68 akçeden işlem göreceği görülmektedir.[2064]

Üç şehrin sicillerine yansıyan detaylar, günlük hayatta insanlar arasında meydana gelen alım-satım, alacak-verecek gibi ilişkilerde yaygın olarak kullanılan para biriminin Ruha'da "guruş"; Bursa ve Ankara şehirlerinde ise "akçe" olduğunu ortaya koymaktadır. Öte yandan sicil kayıtlarından, üç şehirde zikredilen para birimlerinin dışında başka paraların kullanıldığını da öğrenmekteyiz. Bu cümleden olarak gerek yukarıda temas edilen para birimleri gerek sicillerde tespit edilen diğer para birimleri aşağıda incelenecektir.

5. 3. 1. Kullanılan Paralar

5. 3. 1. 1. Altın

Bilindiği üzere ilk Osmanlı altın sikkeleri, "Sultanî", Hasene-i Sultanîye" ve "Sikke-i Hasene" olarak anılır, ayrıca bu sikkelere Yavuz Sultan Selim döneminde Mısır'da "Selim Şâhî Eşrefiyeleri" denirdi.[2065] İlk kez 1478 yılında İstanbul'da üretilen bu ilk altın sikkelerin, ağırlıkları ve altın içerikleri bakımından dükadan ve Akdeniz çevresindeki değer devletlerin altın sikkelerinden bir farkı yoktu ve bu sikkelerin standardı söz konusu Venedik dükası ile diğer Akdeniz devletlerinin altın sikkelerine bağlı olarak XVII. yüzyıl sonlarına kadar değişmedi. Osmanlılar kullandıkları Avrupa altınlarını "Flori"[2066] olarak adlandırdığından Venedik dükası örnek alınarak basılan ilk Osmalı sikkelerine de flori denilmiş[2067], ayrıca XVII. yüzyılda Osmanlı altınlarına "Şerifî" denildiği halde çoğunlukla sadece "Altın" denmekle yetinilmişti.[2068] İncelenen yıllara bakıldığında üç Osmanlı şehrinde

[2063] Belge örnekleri için bkz. BŞS. B55, 143b-956; BŞS. B55, 163a-1065; BŞS. B55, 183a-1182; AŞS. 24, 163-955; AŞS. 24, 194-1052; AŞS. 24, 238-1201.
[2064] UŞS. 207, 338-707; UŞS. 207, 359-747.
[2065] Halil Sahillioğlu, *Kuruluştan XVII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Üzerinde Bir Deneme*, (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, 1958), 108, 115.
[2066] "Filori" olarak da anılan "flori" hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Halil İnalcık, *Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi,* 3. bs. (Ankara: İSAM Yayınları, 2018), 155-157.
[2067] Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi,* 433-434, 437.
[2068] Sahillioğlu, *Kuruluştan XVII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Üzerinde Bir Deneme,* 115.

kullanılan altın paraların Ruha'da "altın", "sikke-i hasene"; Bursa ve Ankara'da ise "altın", "sikke altın", "sikke-i hasene", "flori" ve "sikke-i flori" gibi adlarla anıldığı gözlenmiştir.

Osmanlı toplumunda günlük alışverişlerin büyük bir kısmı için altın sikkelerin oldukça büyük kalması hasebiyle, bu sikkeler daha ziyade tüccarlar, sarraflar, yüksek devlet memurları ile orta ve büyük ölçekli imalathane sahipleri tarafından kullanılmaktaydı. Büyük hacimli işlemlerde, uzun mesafeli ticarette kullanılan bu paralar, ayrıca büyük servetlerin saklanmasında kullanılırdı.[2069] Nitekim incelenen sicil kayıtlarında da gerek insanların çalınan emvali arasında,[2070] devlet tarafından el konulan malları arasında,[2071] bedestende muhafaza ettikleri malları arasında,[2072] birine emanet olarak bıraktıkları malları arasında,[2073] gerekse tereke listelerinde ölen kişilerin mal varlıkları arasında[2074] altın sikkelere rastlanılması üç şehir toplumunda altın paraların servetlerin muhafaza edilmesinde kullanıldığına işaret etmektedir. Diğer taraftan Bursa ve Ankara kadı sicillerine yansıyan veriler, söz konusu sikkelerin insanlar arasındaki ticarî ilişkilerde kullanıldığını göstermektedir. Meselâ, Bursa mahkemesine intikal eden evâsıt-ı Rebî'ü'l-evvel 1039 (29 Ekim-7 Kasım 1629) tarihli kayıtta, İsak v. Musa isimli Yahudi, Ermeni taifesinden Avanis v. İskender'den 1.380 guruşluk *pârçe demekle ma'rûf* Acem malı satın almış ve bu meblağın bir kısmını flori (300) ve guruş (60) olarak nakit ödemişti.[2075] Evâil-i Muharrem 1040 (10-19 Ağustos 1630) tarihli başka bir belgeden anlaşıldığına göre, Konstantiniyye'nin Kara Gümrük Mahallesinden Müderris Mevlana İbrahim Efendi'nin, tüccar zümresinden olup, Bursa'nın Garb Mehmed Mahallesi ahalisinden Hâce Mahmud b. Veli'nin zimmetinde aralarında vasfı ve miktarı malum olan emtia bahasından 1.000 riyal guruş alacak hakkı bulunmaktaydı. Nitekim söz konusu meblağın bir kısmı Hâce Mahmud tarafından,

[2069] Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi,* 434; Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914,* 114.
[2070] UŞS. 207, 132-257.
[2071] Meselâ Ruha kadı mahkemesine yansıyan evâsıt-ı Cemâziye'l-âhîr 1040 (15-24 Ocak 1631) tarihli belgeden anlaşıldığına göre, katl edilen Abdal Paşa'nın, Ruha'daki kaimakam ve mütesellimi olan kardeşi Abdullah Bey'in' emvâlini zabt etmek için görevlendirilen Ömer Ağa'nın zabtettiği şeyler arasında 115 adet sikke hasene ile zibun içine serilmiş yine 400 adet sikke-i hasene bulunmaktaydı. UŞS. 207, 270-573.
[2072] BŞS. B55, 168a-1095; AŞS. 24, 10-69.
[2073] AŞS. 24, 130-786; AŞS. 24, 13-90.
[2074] BŞS. B46, 78b-400.
[2075] BŞS. B50, 102b-628.

Mevlâna İbrahim'in vekili Mustafa Çelebi b. Mahmud Çavuş'a 246 sikke-i hasene olarak ödenmişti.[2076] Ankara mahkemesine yansıyan 28 Ramazan 1040 (30 Nisan 1631) tarihli başka bir belgeden ise Kızılca köyünden olup, vefat eden Rüstem Bey'in, esbâb bahasından Yahudi Haim v. Balî'nin zimmetinde 84 sikke-i flori alacak hakkı olduğunu öğrenmekteyiz.[2077]

İncelenen sicil kayıtları, altın paraların mülk alım-satımları, kira işlemleri ve alacak-verecek ilişkilerinde de kullanıldığını ortaya koymaktadır. Söz konusu işlemlerde altın sikkenin kullanıldığına ilişkin birkaç örnek verecek olursak meselâ, 24 Şaban 1039 (8 Nisan 1630) tarihli kayıtta, Ruha'dan Veli b. Kûlî, Bâbü'l-Bire Mahallesindeki bir menzili Sultan isimli kadından 5 altına;[2078] 6 Rebî'ü'l-evvel 1039 (24 Ekim 1629) tarihli başka bir kayıtta, Ankara'dan Şehnisa bt. el-Hâc Hüseyin, Murad v. Aydın'dan mülkündeki üzüm bağını 18 sikke-i flori ile 18 adet riyali guruşa satın almıştı.[2079] Ankara kadı mahkemesine intikal eden 20 Cemâziye'l-ahîr 1039 (4 Şubat 1630) tarihli diğer bir kayıt, Hacc-ı Şerîf için Kâbe-i Mükerrem'e giden el-Hâc Ali'nin dönmesi gerektiğinde el-Hâc Mehmed b. Ramazan'dan bir deve kiraladığını ve kira bedeli olarak 30 sikke-i flori ödediğini yansıtmaktadır.[2080] Bursa'da Medine-i Münevvere evkafı mütevellisi Fazlullah Çavuş b. Yunus tarafından mahkeme gündemine taşınan evâil-i Rebî'ü'l-âhîr 1039 (18-27 Kasım 1629) tarihli başka bir kayıtta, söz konusu vakıf malından 100 adet sikke-i hasene borç verildiği gözlenmiştir.[2081] Evâil-i Rebî'ü'l-evvel 1039 (19-28 Ekim 1629) tarihli diğer bir kayıtta ise, Edirneli olup tüccar taifesinden olan ve Halep'te vefat eden merhum el-Hâc Mahmud b. Abdullah, hayatta iken el-Hâc Mehmed b. Yusuf'tan borç olarak 20 adet sikke-i hasene ile 2 kâmil guruş almıştı.[2082]

Osmanlı toplumunda altın sikkeler yukarıda zikredilen alanlarda kullanıldığı gibi kadınların bazı giyim eşyalarında da bulunabilmekteydi. Meselâ Bursa kadı mahkemesine intikal eden 10 Safer 1039 (29 Eylül 1629) tarihli kayıtta, Bursa'dan Fatma bt. Sinan'ın, annesi Meryem bt. İbrahim'e hibe ettiği emval arasında her

[2076] BŞS. B55, 46b-285.
[2077] AŞS. 25, 35-180.
[2078] UŞS. 207, 82-181.
[2079] AŞS. 24, 11-80.
[2080] AŞS. 24, 41-278.
[2081] BŞS. B50, 109-662.
[2082] BŞS. B50, 99a-608.

ayağında birer flori olan sekiz ayaklı bir saç bağına rastlanılması bunu göstermektedir.[2083] Öte yandan bu mahkeme kaydında zikredilen hibe edilen mallar incelendiğinde, Fatma'nın toplumsal hayatta sosyal statüsü yüksek bir kadın olduğunu söylemek mümkündür.

5. 3. 1. 2. Akçe

Osmanlı Devleti'nin ilk gümüş para birimi ve ilk sikkesi olan akçe,[2084] kuruluşundan itibaren devletin temel para birimi olarak yaklaşık 360 yıl tedavülde kalmıştır. Klâsik dönemlerdeki iktisadî faaliyetleri karşılayabilecek nitelikteki akçe,[2085] küçükçe bir sikke olduğundan günlük işlerde kolaylıkla kullanılabilmekteydi.[2086] Zira nüfusun çok büyük bir bölümünü teşkil eden köylüler, göçerler ve şehirliler için günlük alışverişlerin çoğunluğunda altın sikkelerin değeri kullanamayacakları kadar büyük kaldığından akçe, günlük alışverişler için uygun bir sikke idi. Akçe aynı zamanda Balkanlar ve Anadolu'daki en önemli hesap birimiydi. Diğer taraftan tüm küçük ve orta ölçekli parasal büyüklüklerin yanı sıra, daha büyük parasal miktarların önemli bir kısmı da -terekelerde kişilerin toplam mal varlıkları gibi- akçe ile ifade edilmekteydi. Merkezî devletin bütçelerinde de gelirler ve giderler, yüzlerce milyon akçe cinsinden verilmekteydi.[2087]

İlgili yıllara ait incelemeye alınan üç şehrin mahkeme kayıtlarında da akçe tespit edilmiştir. Ancak bu kayıtlar incelendiğinde daha önce de temas edildiği üzere akçenin, İmparatorluğun farklı coğrafî bölgelerinde konumlanan şehirlerinden Bursa ve Ankara'da insanlar arasındaki alacak-verecek, alım-satım gibi ilişkilerde yaygın olarak kullanılan bir para birimi olduğu, buna karşılık Ruha'da yaygın olarak kullanılmadığı gibi bir durumla karşılaşılmıştır. Burada akıllara, incelenen yıllarda kâmil guruşun 78 ve esedî guruşun 68 akçeden işlem göreceği hususu göz önüne getirildiğinde, Ruha şehrindeki insanların günlük işlerde kolaylıkla kullanılan küçükçe bir sikke akçenin yerine hangi para birimi/birimlerini kullanmış

[2083] BŞS. B50, 85b-528.
[2084] Halil Sahillioğlu, "Akçe", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2: 224.
[2085] Öztürk, "Genel Hatlarıyla Osmanlı Para Tarihi", 1493.
[2086] Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, 113.
[2087] Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi,* 63.

olabilecekleri gibi bir soru gelebilir. Sicillerdeki verilerden akçenin neden Ruha'daki halk tarafından kullanılmadığı tespit edilememiştir. Bununla birlikte mahkeme kayıtlarındaki bulgulardan yola çıkılarak bunda yöre halkının, akçe yerine daha sonra üzerinde durulacak olan "şâhi" / "Selimî" adı verilen para birimini kullanmalarının etkisinin olduğu düşünülmektedir.[2088] Zira Pamuk'un da ifade etmiş olduğu, gümüş içerikli akçenin İmparatorluğun her köşesinde kullanılmadığı; XVI. yüzyılda Mısır'da ve Suriye'de "pâre", Doğu Anadolu ve Irak'ta ise "şâhi" olarak adlandırılan Osmanlı gümüş sikkelerinin kullanıldığı şeklindeki bilgiler bunu desteklemektedir.[2089] Diğer taraftan Ruha sicillerinde akçeye vergi toplanması hususunda gönderilen hükümlerde,[2090] atama kayıtlarında[2091] ve tereke kayıtlarında[2092] rastlanılmıştır. Bunun yanı sıra gerek şehre dışardan gelen mallardan alınan vergi bedellerinin[2093] gerek bazı taşınmaz malların satış işlemlerinde ilgili vakfa her sene ödenmesi gereken meblağların[2094] gerekse bazı nikâh akitlerinde mehir miktarlarının[2095] akçe cinsinden ifade edildiği gözlenmiştir.

[2088] Meselâ gurre-i Ramazan 1039 (14 Nisan 1630) tarihli kayıtta akçe yerine şâhî kullanıldığını görmek mümkündür. Belgeye göre, Ruha'daki el-Hâc İmam Kûlî mescidi vakfı olan bir harabe dâr, vakfın eski mütevellilerinden olup Benî Tarîk taifesinden Reşid b. Şemseddin'e her sene 120 akçe değer ile verilmişti. Reşid, yirmi seneden beri tasarrufunda olan dâr için vakfa ödemesi gereken 120 akçe yerine her sene 60 akçe değerinde 12'şer cedîd şâhî ödemiş ve zimmetinde her sene için 60 akçe ödemesi gereken borcu kalmıştı. İncelenen bu belge, 1 cedîd şâhî'nin 5 akçeye denk olduğunu göstermesi bakımından da önemlidir. Bkz. UŞS. 207, 89-198; öte yandan daha önce temas edilen nafaka takdiri hususundaki kayıtlar ile birazdan üzerinde durulacak olan "pâre" ile ilgili belgelere yansıyan verilerden hareketle, yörede günlük işlerde küçükçe bir sikke akçenin yerine "Şâhî/Selimî"nin yanı sıra "pâre"nin de kullanılmış olabileceğini söylemek mümkündür.

[2089] Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914,* s. 114.

[2090] Meselâ 29 Rebî'ü'l-evvel 1039 (16 Kasım 1629) tarihli merkezden gönderilen hükümde Ruha kazasındaki zımmî tebaanın her bir hanesinden 1041 yılı için 194'er akçe toplatılması emredilmişti. Bu kayıt incelendiğinde ödemenin tedavülde bulunan diğer sikkelerle yapılması hâlinde devletin belirlediği kur değerlerine göre altının 118 akçeden, … ve esedî guruşun 68 akçeden alınmasının, ayrıca akçe alınması zaruretinde bir dirhemi dokuz buçuk gelen vezni tam akçelerden toplanmasının belirtildiği görülmektedir. UŞS. 207, 359-747.

[2091] Meselâ evâhir-i Cemâziye'l-evvel 1040 (26 Aralık 1630-4 Ocak 1631) tarihli berat kaydına göre, Ruha'da Narencelû Câmi-i Şerifinin ferraşlık hizmetine yevmî 1 akçe vazife ile Kûlî isimli şahıs tayin edilmiştir. UŞS. 207, 264-560; 2 Şevval 1039 (15 Mayıs 1630) tarihli bir başka berat kaydına göre, Haremeyn-i Şerifeyn evkafından Sarrafî Hanı ve tevabiinin mimarlık hizmetine yevmî 2 sağ akçe vazife ile işinde ehil ve usta olan Ekber isimli zımmî getirilmiştir. UŞS. 207, 342-715.

[2092] Sicillerde karşılaşılan bazı tereke kayıtlarında guruşun yanı sıra akçenin de kullanıldığı görülmektedir. Belge örnekleri için bkz. UŞS. 207, 263-558; UŞS. 207, 281-591/2; Bunun nedeni ise bazı çalışmalarda da belirtildiği üzere terekelerdeki malların parasal değerini ifade etmek için daha küçük bir para birimine ihtiyaç duyulması ihtimalidir. Bkz. Yıldız, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Bursa'da Sosyal ve İktisadi Hayat,* 123.

[2093] Belge örnekleri için bkz. UŞS. 207, 64-139; UŞS. 207, 65-141.

[2094] Örnek sicil kayıtları için bkz. UŞS. 207, 106-239; UŞS. 207, 114-257; UŞS. 207, 124-281; UŞS. 207, 129-289; UŞS. 207, 133-299.

[2095] Belge örneği için bkz. UŞS. 207, 71-156.

Bilindiği üzere II. Osman zamanında 19 Aralık 1618 tarihinde yapılan üçüncü sikke tashihi sırasında biri 1 dirhem ağırlığında 10 akçe kıymetinde "Osmanî" olarak adlandırılan "onluk akçalar" da tedavüle çıkarılmış[2096] ve bu sikkeler, halk arasında Darphane Nazırlığı'na Bekir Efendi'nin tayin edilmesi nedeniyle "Bekir Efendi Akçesi" olarak isimlendirilmişti.[2097] Osmanî onluk akçeyi ifade eden bir para birimi olduğu gibi bazı araştırmacıların ifadelerinden Suriye, Filistin, Güneydoğu Anadolu ve Irak bölgelerinde akçenin yerine kullanılan bir tabir olduğunu öğrenmekteyiz.[2098] Nitekim Ruha sicil kayıtlarında da bunu görmek mümkündür. Meselâ daha önce zikredilen 29 Rebî'ü'l-evvel 1039 tarihli hükümde Ruha kazasındaki zımmî reayanın 700 hânesinin her birinden 1041 (1631/1632) yılı için 194'er akçe toplatılması emredilmişken,[2099] 25 Receb 1039 (10 Mart 1630) tarihli haraç tezkiresinde 700 hânenin her birinden 194'er Osmanî toplanmasının istenmesi, Osmanî'nin akçe yerine kullanıldığını göstermektedir. Ayrıca bu belgede geçen *"hîn-i cem'de altunu yüz on sekize ve riyal guruşu yetmiş sekize ve ve esedî guruşu altmış sekize ve Osmanî alınmak lazım gelürse cedîd onu bir dirhem gelür Osmanî cem' etmek üzere…"* şeklindeki ifadeden de söz konusu durum anlaşılmaktadır.[2100] Bursa sicillerinde Osmanî'ye 10 Rebî'ü'l-evvel 1039 (28 Ekim 1629) tarihli tereke kaydında tesadüf edilmiştir. Belgeye göre, merhum el-Hâc Hanefi b. el-Hâc Mehmed'in mal varlıkları arasında zikredilen 56 adet Osmanî 280 akçe değerindeydi.[2101] Ayrıca 1039 (1629/1630) yılında Veli b. Mustafa isimli tacir tarafından mahkemeye intikal eden dava kaydı, 1034 (1624/1625) yılında adı geçen Veli'nin her biri 1'er dirhem ve 10 akçe kıymetli 6.000 adet Osmanî'ye sahip olduğunu yansıtmaktadır.[2102] Diğer bir şehir Ankara sicillerinde ise söz konusu para birimi, alacak-verecek ilişkisi içinde tespit edilmiştir.[2103]

[2096] Aykut, "Osmanlı İmparatorluğu'nda XVII. Asır Ortalarına Kadar Yapılan "Sikke Tashihleri", 357.
[2097] Tekin, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Para", 174.
[2098] Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi,* 95.
[2099] UŞS. 207, 359-747.
[2100] UŞS. 207, 338-707.
[2101] BŞS. B46, 88a-449.
[2102] BŞS. B110, 76b-463.
[2103] AŞS. 24, 45-300.

5. 3. 1. 3. Guruş

Bu para birimi, belirtilmeye ve ayırt edilmeye gereksinim duyulmadığı takdirde İspanya, Peru veya Meksika'nın "Riyal" denen sikkesidir. Bunlara "Kâmil", "Tam", "Tamam" guruş dendiği gibi, üzerinde iki sütun (Septe Boğası direkleri) bulunduğundan "Direkli Guruş" olarak da anılırdı. Esedî denen diğer guruş ise Hollanda sikkesidir. Her iki yüzünde Hollanda'nın aslanlı arması resmi bulunduğundan bu isimle anılır, ayrıca "Aslanlı" denilen bu sikkeye Arap eyaletlerinde, aslan resmi köpeğe benzetildiğinden köpekli anlamında "Ebu Kelb" adı verilirdi.[2104] Mahkeme kayıtları incelendiğinde araştırmanın konusunu oluşturan şehirlerden Ruha'da insanlar arasındaki alım-satım, alacak-verecek gibi ilişkilerde her iki guruşun (özellikle esedî) yoğun olarak kullanılan para birimleri olduğu, ayrıca şehirde esedî guruşun "Kelb guruş"[2105] olarak da anıldığı gözlenmiştir. Bursa ve Ankara'da ise her iki sikkenin, insanlar arasında akçeden sonra en çok kullanılan para birimleri olduğu anlaşılmış, öte yandan dava kayıtları Bursa'da esedî guruşun "Arslanlı guruş" olarak da anıldığını yansıtmıştır.[2106]

Bursa ve Ankara şehirlerinde söz konusu guruşların yanı sıra kullanıldığına rastlanan diğer bir guruş, Leh guruşu/Zolta guruş idi.[2107] "Zolota", "İsloti", "İsolette", "İzloti" gibi adlarla da anılan bu para,[2108] Lehistan (Polonya)'da basılan bir gümüş para cinsi olup Osmanlı piyasalarında XVII. yüzyıldan itibaren yaygın bir biçimde kullanılmıştır. Osmanlı piyasalarında Cermen zolotası yani "kızıl guruş" denildiği zaman altın, sadece zolota denildiğinde gümüş kuruş kastedilmekteydi.[2109] İncelenen yıllarda kızıl guruşa Ankara şehrinde tesadüf edilmiştir.[2110] Bursa

---

[2104] Sahillioğlu, *Kuruluştan XVII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Üzerinde Bir Deneme*, 152; Halil Sahillioğlu, "XVII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'da Tedavüldeki Sikkelerin Râici", *Belgeler: Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, I/ 2 (1964): 232.

[2105] Evâil-i Ramazan 1039 (14-23 Nisan 1630) tarihli belgeye göre, Arasa Hamamı, senede 25 Kelb guruş masraf etmesi şartıyla yevmî 16 Halebî Şahî'ye gurre-i Ramazan 1039 tarihinden itibaren Hasan Çelebi'ye kiraya verilmişti. UŞS. 207, 329-691.

[2106] BŞS. B49, 113a/3.

[2107] İki Osmanlı şehrinde kullanılan bu guruşun Bursa sicillerinde "Leh guruşu"; Ankara sicillerinde ise "Leh guruşu"/ "Zolta" / "Zolta guruş" olarak zikredildiği görülmektedir. Belge örnekleri için bkz. BŞS. B55, 46b-285; BŞS. B55, 65a-415; BŞS. B55, 143b-956; AŞS. 24, 163-955; AŞS. 24, 89-562; AŞS. 24, 130-786; AŞS. 25, 26-143.

[2108] Aykut, "Osmanlı İmparatorluğu'nda XVII. Asır Ortalarına Kadar Yapılan "Sikke Tashihleri", 358.

[2109] İbrahim Artuk, "Zolota", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44: 500-501.

[2110] 12 Rebî'ü'l-evvel 1039 (30 Ekim 1629) tarihli dava kaydına göre, Ogasib v. Panos'un başka diyara gideceği zaman emaneten Manas v. Kirekos'a bir bohça içinde verdiği şeyler arasında 2 adet kızıl guruş da bulunmaktaydı. AŞS. 24, 13-90.

sicillerinde ayrıca "hançer guruş"[2111] ile hakkında herhangi bir malumata sahip olmadığımız "yelken guruş"[2112] tespit edilmiştir.

5. 3. 1. 4. Şâhî

XVI. yüzyılın ikinci yarısında büyük bir sükse yapan Osmanlı gümüş parası olup İran menşeli olduğu düşünülmektedir.[2113] Osmanlı Devleti, hâkimiyetleri öncesinde İran sikkelerini kullanan yerlerin halkının alışkanlıklarına ters düşmemek amacıyla bunların daha önceden kullandıkları paraların tedavülde kalmasına engel olmamışlardı.[2114] Nitekim bu sikke, söz konusu yüzyılda, özellikle yüzyılın ikinci yarısında İran komşusu olan eyalet darphanelerinde ağırlığı 20 karat ile 1 miskal arasında değişecek şekilde darp edilmişti.[2115] Merkezî yönetim tarafından mahallî bir para olarak kalması istendiğinden darbı yalnızca doğu illerindeki darphanelere mahsus kalan şâhî, kendisine farklı bir isim verilerek Osmanlılaştırılmak istenmişti. Bu cümleden olarak söz konusu sikkeye, Kanuni Sultan Süleyman, "Süleymanî" ismini vermek istemiş, ancak halk dilinde "şâhî" olarak anılmaya devam edilmişti. Aynı kaygı ile sikkenin adını II. Selim'in "Selimî"ye ve III. Murad'ın "Padişahî"ye çevirme çabaları da sonuçsuz kalmış, halk alışkanlığından vazgeçmemişti.[2116]

İncelenen mahkeme kayıtlarından, 1629-1631 yıllarında bu sikkenin İmparatorluğun farklı coğrafî noktalarında bulunan üç şehrinde de kullanıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Ruha yöresinde "şâhî" veya "Selimî" adlarıyla anıldığı gözlenen sikkenin, insanlar arasında meydana gelen alacak-verecek ilişkisi, alım-satım ve kira gibi işlemlerde kullanıldığı tespit edilmiştir. Birkaç örnek verecek olursak meselâ, 3 Şaban 1039 (18 Mart 1630) tarihli belgeden Pazar Câmii

[2111] BŞS. B55, 46b-285; Sahillioğlu, bu guruşun hangi devlete ait olduğunun tespit edilemediğini ifade etmiştir. Bkz. Sahillioğlu, *Kuruluştan XVII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Üzerinde Bir Deneme*, 151.

[2112] İncelenen mahkeme kayıtlarında söz konusu paraya alacak-verecek ilişkisi içinde ve daha önce zikredilen el-Hâc Hanefi b. el-Hâc Mehmed'in tereke kaydında rastlanılmıştır. Bu tereke kaydı incelendiğinde merhumun sahip olduğu 13 adet yelken guruş için 845 akçe değer verildiği, dolayısıyla her bir yelken guruşun 65 akçe kıymetinde olduğu anlaşılmaktadır. Belgeler için bkz. BŞS. B46, 88a-449; BŞS. B51, 62a-583.

[2113] Sahillioğlu, *Kuruluştan XVII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Üzerinde Bir Deneme,* 89.

[2114] Halil Sahillioğlu. "Şâhî", *Türk Nümismatik Derneği Bülteni,* 33-34 (1996): 65.

[2115] Sahillioğlu, "XVII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'da Tedavüldeki Sikkelerin Râici", 232.

[2116] Sahillioğlu, *Kuruluştan XVII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Üzerinde Bir Deneme,* 89; Sahillioğlu, "Şâhî", 66.

yakınlarında yer alan değirmenin iki gözünün Hallo v. Hahek isimli zımmî uhdesinde yevmî 16 cedîd Amidî Selimî'ye kirada olduğunu öğrenmekteyiz.[2117] 27 Cemâziye'l-evvel 1039 (12 Ocak 1630) tarihli başka bir belgeye göre, Mevlid-i Hz. Halilürrahman vakfı olan Sultanlık değirmeni bir seneliğine yevmî 31 Halebî Şâhî'den Muslî v. Serkis'e kiraya verilmişti.[2118] 26 Şevval 1039 (8 Haziran 1630) tarihli başka bir dava kaydında, çalındığı iddia edilen bir kilimin Sûk-ı Sultanî'de 3 guruş esedî ile 7 Selimî'ye satıldığı görülmektedir.[2119] 9 Ramazan 1039 (22 Nisan 1630) tarihli diğer bir belgeye göre ise, Mülkon v. Gazal isimli zımmînin, Yağob v. Nurek zimmetinde 17 guruş esedî ile 10 Selimî alacak hakkı bulunmaktaydı.[2120] Verilerden de anlaşılacağı üzere Ruha yöresinde Diyarbekir ve Halep şâhîleri kullanıldığı gibi belgelere yansıyan bazı detaylar, yörede söz konusu sikkenin kaç akçeden işlem göreceği hususunda bir fikir vermesi bakımından da önemlidir. Meselâ daha önce zikredilen gurre-i Ramazan 1039 (14 Nisan 1630) tarihli kayıt, 1 cedîd şâhî'nin 5 akçeden;[2121] 6 Cemâziye'l-âhir 1040 (10 Ocak 1631) tarihli belge ise 1 Selimî'nin 4 akçeden işlem göreceğini yansıtmaktadır.[2122] Araştırmanın konusunu oluşturan diğer iki Osmanlı şehrine bakıldığında, merkezden bu şehirlerin kadılıklarına vergi toplanması hususunda gönderilen hükümlerdeki verilerden, buralarda "şâhî"nin "Padişahî" adıyla kullanılan bir sikke olduğu anlaşılmaktadır.

5. 3. 1. 5. Pâre

Esasında bir Osmanlı sikkesi olmayan "pâre", Osmanlıların Mısır'ı fethettiği sırada, orada tedavülde bulunan bir sikkeydi. Mısırlıların "nısıf fıdda", Batı kaynaklarının "Medin" veya "Medain", Osmanlıların başlangıçta "kıt'a" ve sonradan bununla aynı anlama gelen Farsça bir kelime "pâre" dedikleri bu sikke, XVI. yüzyılda Mısır, Şam, Halep, Diyarbekir ve Canon (Gümüşhane) darphanelerinde kesilen mahallî bir paraydı. XVII. yüzyılın sonlarına doğru İstanbul'da darp edilen ve bir mahallî para olmaktan çıkıp akçenin yerini almaya başlayan bu sikkenin eskisi

[2117] UŞS. 207, 69-149.
[2118] UŞS. 207, 20-44/1.
[2119] UŞS. 207, 129-290.
[2120] UŞS. 207, 94-210.
[2121] UŞS. 207, 89-198.
[2122] UŞS. 207, 235-543.

gibi "Mısır pâresi" olarak anılması mahallî karakterini muhafaza ettiğinin bir göstergesi olmuştur. Mısır Kanunnamesine göre, %16 oranında bakır ve 1.050 gram saf gümüş ihtiva eden bu sikkenin ağırlığı 1.224 gram idi. XVI. ve XVII. yüzyıllarda akçe olarak râici 1,5 akçe iken sonradan akçenin ayarlanmasına bağlı olarak bu da değişik ölçülerde ayarlanmıştı.[2123]

İncelenen mahkeme kayıtları, ilgili yıllarda her üç Osmanlı şehrinde de bu sikkenin kullanıldığını ortaya koymaktadır. Nitekim mevcut verilerden, Ruha şehrinde nafaka takdirleri[2124] ile bazı taşınmaz mülklerin satış veya kira işlemlerinde ilgili vakfa ödenmesi gereken meblağların "pâre" cinsinden belirtildiği[2125] gözlenmiş, ayrıca ölen bazı şahısların mal varlıkları arasında "Mısır pâresi"ne rastlanılmıştır.[2126] Diğer bir şehir Bursa'da daha önce zikredilen merhum el-Hâc Hanefi b. el-Hâc Mehmed'in tereke kaydında "pâre"ye tesadüf edilmiş,[2127] Ankara'da ise emanet olarak verilip çalındığı iddia edilen para arasında 300 adet "pâre"nin olduğu tespit edilmiştir.[2128] Diğer taraftan daha önce işaret edildiği üzere Bursa ve Ankara şehirlerinin kadılıklarına merkezden gönderilen hükümlerden, ilgili yıllarda "Mısır pâresi"nin akçe olarak râicinin 2 akçe olduğunu öğrenmekteyiz. Acaba, üç şehir toplumunda "pâre" veya "Mısır pâresi" olarak anıldığı görülen bu sikke başka adlarla anılmış mıydı? Bu konuda sicillerdeki verilerden bir fikir edinmek mümkündür. Nitekim Sahillioğlu'nun "pâre" olduğu ihtimali üzerinde durduğu "Haleb akçesi"ne[2129] Ruha sicillerinde karşılaşılması[2130] şehirde söz konusu sikkenin "Haleb

[2123] Sahillioğlu, *Kuruluştan XVII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Üzerinde Bir Deneme,* 84; Sahillioğlu, "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketinin Yeri (1300-1750)", 9.
[2124] Meselâ 2 Receb 1039 (15 Şubat 1630) tarihli belgeye göre, Mehmed b. Sipahi isimli yetim çocuğa mahkemece yevmî 5 pâre nafaka ve kisve bahası takdir edilmiştir. UŞS. 207, 41-96; benzer dava kayıtları için bkz. UŞS. 207, 231-534; UŞS. 207, 239-552; UŞS. 207, 290-605.
[2125] Belge örnekleri için bkz. UŞS. 207, 14-28; UŞS. 207, 69-150; UŞS. 207, 187-427; UŞS. 207, 229-527.
[2126] Evâhir-i Cemâziye'l-âhîr 1040 (25 Ocak-2 Şubat 1631) tarihli belgeye göre, Ruha'da vefat etmiş olan Sofya sakinlerinden olup kırk birinci ağa bölüğünde dergâh-ı 'âlî yeniçerilerinden Hüseyin Halife'nin mal varlığı arasında 1000 adet nakit Mısır pâresine rastlanılmıştır. UŞS. 207, 287-600.
[2127] BŞS. B46, 88a-449.
[2128] AŞS. 24, 109-676.
[2129] Sahillioğlu, *Kuruluştan XVII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Üzerinde Bir Deneme,* 84.
[2130] Ruha sakinlerinden el-Hâc Hamza b. Mehmed tarafından mahkeme gündemine taşınan 29 Şevval 1039 (11 Haziran 1630) tarihli dava kaydından, el-Hâc Hamza'nın, Bâbü'l-Mâ Mahallesinde Debbağhâne Câmii yakınında bulunan evinden çalındığını iddia ettiği malları arasında bir beyaz bez kese içinde 500 miktarı Haleb akçesinin olduğunu öğrenmekteyiz. UŞS. 207, 132-297.

akçesi" olarak da anıldığını akıllara getirmektedir. Ayrıca Bursa[2131] ve Ankara[2132] sicillerinde karşılaşılan "Mısır akçesi"nin de "pâre" olduğu düşünülürse "pâre"nin "Mısır akçesi" olarak da anıldığını söylemek mümkündür.

5. 3. 1. 6. Füls

Osmanlı para hiyerarşisinin en alt basamağında bulunan[2133] ve "füls" / "fels" olarak da anılan bakır paranın, I. Murad zamanında darp edilmeye başlandığı ifade edilmektedir.[2134] XV. yüzyılda ve XVI. yüzyılın ikinci yarısına kadar günlük alışverişlerde oldukça işe yarayan bu sikkenin,[2135] ilgili yıllarda Ruha şehrinde alım-satım işlemlerinde kullanıldığına tesadüf edilmiştir. Meselâ, 20 Zi'l-ka'de 1039 (1 Temmuz 1630) tarihli belgeye göre, Ruha sakinlerinden el-Hâc İbrahim b. Benlû Ali, şehirde Koyun Meydanı yakınlarında bulunan bir harabe dükkân yerini Molla Mehmed b. Kassab Süleyman'a 20 guruş esedî ile *bir miktar mechûle'l-adet fülus'*e satmıştı.[2136] 3 Rebî'ü'l-evvel 1040 (10 Ekim 1630) tarihli başka bir kayıt ise, Ali Kaya b. Halil isimli delikanlının, Tatlık Mahallesindeki harabe olan dârını Der'âli kullarından Kılıç Bey b. Cafer tarafından vekil tayin edilen kaynanası Huri bt. Kûlî'ye 40 guruş esedî ile *bir miktar mechûle'l-adet fülus*'e sattığını göstermektedir.[2137]

5. 3. 1. 7. Bâbka/Pâpka

Polonya'nın ufak bir gümüş sikkesi olan bu para birimine[2138] daha önce de temas edildiği üzere Bursa ve Ankara şehirlerinin kadılıklarına vergi toplanması hususunda merkezden gönderilen hükümlerde rastlanılmıştır.

[2131] BŞS. B110, 40b-252.
[2132] AŞS. 24, 10-69.
[2133] Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi,* 64.
[2134] Sahillioğlu, "Akçe", 2: 225.
[2135] Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi,* 64.
[2136] UŞS. 207, 155-349.
[2137] UŞS. 207, 212-487.
[2138] Sahillioğlu, "XVII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'da Tedavüldeki Sikkelerin Râici", 232.

5. 3. 1. 8. Penz

"Penez" adıyla da anılan ve bir Macar parası olan bu sikkenin,[2139] Tabakoğlu'nun ifadelerinden "pâre" ve "şâhî" gibi gümüş olduğunu öğrenmekteyiz.[2140] İncelenen yıllarda bu para birimine, Bursa sicillerine yansıyan el-Hâc Hanefî b. el-Hâc Mehmed'in tereke kaydında tesadüf edilmiştir.[2141]

[2139] Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü,* 545.
[2140] Ahmet Tabakoğlu, "Klâsik Dönemde Osmanlı Ekonomisi", *Türkler,* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 10: 1271.
[2141] BŞS. B46, 88a-449.

SONUÇ

Bu araştırmada zengin içeriğiyle tarihimizin son derece mühim kaynaklarından biri olan kadı sicilleri kullanılmış, sicillerden elde edilen bulgular, alana münhasır yapılan diğer çalışmalarla desteklenerek farklı coğrafî bölgelerde bulunan Anadolu'nun üç önemli şehri Ruha, Bursa ve Ankara'nın 1629-1631 yıllarındaki gündelik hayatları ortaya konulmaya çalışılmıştır. Çalışma neticesi elde edilen sonuçları şu şekilde verebiliriz:

Beş bölümden oluşan çalışmamızın ilk bölümünde üç Osmanlı şehrinin fizikî yapıları ve nüfusları üzerinde durulmuştur. Şehirlerin fizikî yapıları da yönetim birimleri, dinî ve sosyal yapılar ile mahalleler şeklinde üç başlık halinde ele alınmıştır. Bu bağlamda, yapılan incelemeler neticesinde Ruha ve Ankara kalelerinde hapishane; her üç şehirde buraların muhafazasından sorumlu görevliler tespit edilmiş, ayrıca sicil kayıtları Bursa kalesinde mehterbaşının yönetimindeki bir mehterhanenin varlığını yansıtmıştır. Dolayısıyla bu dönemde söz konusu şehirlerdeki kalelerin, kendilerine has bir yönetim örgütüne sahip oldukları görülmüştür. Ruha ve Ankara'da davaların çözüme kavuşturulduğu resmî bir mahkeme binasının varlığını gösteren herhangi bir bulguya rastlanılmamıştır. Bursa'da "Câmi-i Kebir Mahkemesi" ve "Bâb Mahkemesi" isimlerinde iki mahkemenin tespiti yapılmış, bu ise, Ruha ve Ankara'nın aksine Bursa'da birden fazla mahkemenin varlığını göstermesi bakımından önemli bir detay olmuştur.

Dinî ve sosyal yapılar başlığı altında üç şehirdeki Müslüman halkın ibadetlerini yerine getirdikleri câmi ve mescitler, tekke ve zaviyeler, gayrimüslim tebaanın ibadet mekânları ve hamamlar incelenmiştir. Nitekim incelenen sicillerde Ruha'da 16 câmi ve 11 mescit, Bursa'da 20 câmi ve 75 civarında mescit, Ankara'da ise 8 câmi ve 26 mescitle karşılaşılmıştır. Bu sayısal veriler, Müslümanlara ait ibadet mahallerinden biri olan mescit sayısının en fazla olduğu şehrin Bursa, en az olduğu şehrin ise Ruha olduğunu göstermiştir. Üç şehirdeki mescit isimleri incelendiğinde, Ruha'daki hiçbir mescidin, Bursa ve Ankara'daki bazı mescitler gibi şehirdeki mahallelerin isimleriyle anılmadığı dikkat çeken bir husus olmuştur. Sicillerden bunun nedenleri tespit edilememiş olmakla birlikte, bunda Ruha'daki mahallelerin sayıca az olması ile mevcut mahallelerin isimlerini câmi veya mescitlerden almamış

olmalarının etkili olduğu ihtimali üzerinde durulmuştur. Öte yandan her üç şehrin Kale kesiminde câmilerin varlığına rastlanılmıştır. Üç şehirdeki tekke ve zaviyeler ele alındığında Ruha'da 1, Bursa'da 11 ve Ankara'da 12 zaviye tespit edilmiş olup, sicil kayıtları Ruha'daki 1 zaviyenin, Bursa'daki 11 zaviyeden 9'unun, Ankara'daki 12 zaviyeden ise 3'ünün hangi tarikata ait oldukları hususunda bizi aydınlatmıştır. İncelenen yıllarda bu şehirlerdeki gayrimüslim mabetlerine bakıldığında, sicil kayıtlarından Ruha'da 4 ve Ankara'da 4 kilise tespit edilmişken, Bursa'da gayrimüslimlerin dinî mekânlarına ilişkin herhangi bir veriye tesadüf edilmemiştir. Bununla birlikte XVII. yüzyılda Bursa'ya uğrayan bazı seyyahlar, bu dönemde şehirde Ermenilere ait 1 ve Rumlara ait 3 kilisenin mevcut olduğunu aktarmışlardır. Üç şehirdeki ticarî ve sosyal yapılardan hamamlar ele alındığında Ruha sicillerinde 6, Bursa sicillerinde 18 ve Ankara sicillerinde 5 hamam ismine tesadüf edilmiş olup, bu yapıların genellikle söz konusu şehirlerin çarşı veya mahalle kesimlerinde konumlandıkları gözlenmiştir. Hamamlardan Ruha şehrindekilerin çoğunun kim tarafından ne zaman yaptırıldığına ilişkin bir bilgiye ulaşılamamışken, Bursa ve Ankara'dakilerin genellikle sadrazam, beylerbeyi gibi devletin ileri gelen kişileri tarafından yaptırıldığı ve vakfedildiği tespit edilmiştir.

Diğer İslâm şehirlerinde olduğu gibi her üç Osmanlı şehri de küçük yerleşim birimleri olan mahallelere bölünmüştür. Sicillerdeki verilerden incelenen yıllarda isimleri tespit edilen mahalle sayısı Ruha'da 7 iken, Bursa'da 182 ve Ankara'da 92 olmuştur. Bu sayısal verilere bakıldığında mahallelere bölünmüşlüğün en az olduğu şehrin Ruha, en fazla olduğu şehrin ise Bursa olduğu göze çarpmış, bunda ise şehirlerin sahip oldukları nüfus sayılarının yakından bir ilgisinin olduğu düşünülmüştür. Tespit edilen mahallelerin isimleri dikkatli bir şekilde incelendiğinde, Ruha'daki mahallelerin isimlerini câmi veya mescitlerden değil de genellikle şehir kapılarından almış oldukları gözlenmiştir. Mahallelerle ilgili dikkat çeken bir husus da her üç Osmanlı şehrinde gayrimüslimlerin ayrı mahalleleri olmasına rağmen bunların Müslüman mahallelerinde de ikamet etmeleridir ki, bu durum söz konusu şehirlerde farklı dinlere mensup olanların tamamen ayrı cemaatler hâlinde yaşamadıklarını göstermesi bakımından önemli bir ayrıntı olmuştur.

Birinci bölümün nüfus kısmında 1629-1631 yıllarında Ruha, Bursa ve Ankara'nın nüfusu üzerinde durulmuştur. Bu yıllar XVII. yüzyılda yer aldığından, üç

şehrin nüfus sayısına ilişkin tahminler için avârızhâne kayıtları ile cizye kayıtlarından istifade edilmeye çalışılmış, ancak burada da bir avârızhânesinin kaç gerçek hâneden oluştuğu gibi bir problemle karşı karşıya kalınmıştır. Sicillerden bunun tespiti yapılamadığı için, ele alınan yılların XVII. yüzyılın ortalarına yakın olması hasebiyle, bu dönemde söz konusu şehirlere uğrayan ünlü gezgin Evliya Çelebi'nin verdiği hâne sayılarından yararlanılarak üç şehrin nüfus sayısı tahminî olarak hesaplanmaya çalışılmıştır. Buna göre tahminî nüfus sayısı Ruha'da 13.000, Bursa'da 115.000 ve Ankara'da 30.330 olarak hesaplanmıştır. Öte yandan Ruha sicillerine yansıyan cizye vergisi ile ilgili verilerden yararlanılarak şehirde yaklaşık olarak 3.500 civarında gayrimüslimin yaşadığı tahmin edilmiştir.

Çalışmamızın ikinci bölümünde Osmanlı hâkimiyetine 1517 yılında giren Ruha'nın, 1326 yılında katılan Bursa'nın ve 1354 yılında katılan Ankara'nın idarî statüleri ele alınmış, ayrıca bu yerlerde görevlendirilen ehl-i örf taifesi ile ehl-i ilm hakkında bilgi verilmiştir. İncelenen yıllarda Ruha'da 2, Bursa'da 3 ve Ankara'da 3 şahsın, buraların kadılık hizmetlerinde bulundukları tespit edilmiş, bu şehirlerden Bursa ve Ankara'nın mevleviyet olan birer kadılık oldukları gözlenmiştir.

Çalışmamızın üçüncü bölümünde toplumsal hayat başlığı altında ele aldığımız konulardan biri insanların bir arada yaşadığı yerleşim birimi olan mahalle olmuştur. Bu bağlamda şehirlerin mahalle kesimlerinde yaşayan bireylerin sorumlulukları, bu birimlerde asayiş ve düzenin sağlanması, mahalleli arasında dayanışma ve mahalle sakinlerinin komşuluk ilişkilerinde etkili olan faktörler üzerinde durulmuştur. Ele aldığımız diğer bir konu özel yaşam mekânı ev olup, incelenen sicil kayıtlarında, "ev"i ifade etmek Ruha yöresinde "dâr" veya "menzil" tabirlerinin; Bursa'da "menzil" tabirinin, Ankara'da ise umumiyetle "menzil" olmak üzere "ev" tabirinin kullanıldığı görülmüştür. Bu şehirlerin farklı iklim bölgelerinde yer almaları, buralardaki evlerde kullanılan yapı malzemesini etkilediği gibi evlerin şekilsel özelliklerini de etkilemiştir. Ayrıca evlerin şekillenmesinde mahremiyet duygusu da etkili olmuştur. Sicil kayıtları, XVII. yüzyılın ortalarında tek ya da iki katlı oldukları anlaşılan Ruha evlerinin umumiyetle oda, avlu, eyvan, çardak, dam, su kuyusu gibi birimlerden; tek veya iki katlı olan Bursa evlerinin oda, avlu, sofa, su kuyusu, çardak gibi birimlerden; tek ya da iki katlı olan Ankara evlerinin ise tabhane, oda, sofa, avlu, sayegâh gibi birimlerden oluştuklarını ortaya koymuştur.

Belgelerdeki verilerden anlaşıldığı kadarıyla avlu birimi her üç şehirdeki evlerin vazgeçilmez bir elemanı olup, bu mekân Ruha yöresinde "havş" olarak anılmışken, Bursa'da "muhavvata", Ankara'da ise ekseriyetle "hayat" olarak ifade edilmiştir. Her üç şehirdeki evlerin diğer bir vazgeçilmez elemanı olan oda ise Ruha yöresinde "ev" tabiri ile ifade edilmişken, Bursa'da oda için umumiyetle "beyt" ifadesi kullanılmıştır. Öte yandan bu dönemde her üç şehirdeki kimi evlerde bazı mesleklerin icra edildiği atölye olarak niteleyebileceğimiz birimlerin varlığına rastlanılmıştır. Bunların yanı sıra sicillerdeki verilerden, Ruha kadı defterinde tespit edilen 138 evden 108'inin; Bursa sicillerindeki 135 evden 85'inin ve Ankara sicillerindeki 116 evden 85'inin tek katlı olduğu anlaşılmış, bu ise, XVII. yüzyılın ortalarında üç şehirdeki tek katlı ev sayısının iki katlı ev sayısına göre fazla olduğuna işaret etmiştir.

Toplumsal hayatın bir parçası olan köle ve câriyeler incelendiğinde sicil kayıtlarından Ruha'da 7'si erkek, 3'ü kadın toplamda 10; Bursa'da 33'ü erkek, 24'ü kadın 57; Ankara'da ise 40'ı erkek, 21'i kadın olmak üzere 61 köle tespit edilmiştir. Verilerden de anlaşılacağı üzere her üç Osmanlı şehrinde erkek köle sayısının kadın köle sayısından fazla olduğu gözlenmiştir. Söz konusu erkek ve kadın kölelerin milliyetlerine bakıldığında milliyeti tespit edilebilenlerden Ruha şehrindekilerin Gürcü asıllı, Bursa ve Ankara şehrindekilerin ise çoğunluğunun Rus asıllı oldukları görülmüştür. Köle ve câriyelerin azat edilme şekillerinden "ıtk" yöntemine her üç şehirde rastlanılmışken, Bursa ve Ankara'da uygulanan mükâtebe, tedbîr ve ümm-i veled yöntemlerine Ruha'da tesadüf edilmemiştir. Öte yandan Bursa ve Ankara sicillerinin sunduğu detaylar, Osmanlı toplumunda Müslümanlarla etkileşim hâlinde bulunan gayrimüslimlerin de İslâm hukukunun koymuş olduğu ilkelere uygun şekilde mülklerindeki köle ve câriyelerini her dört şekilde azat ettiklerini göstermiştir.

Üç şehir toplumunda da asayiş ve huzuru bozan eylemlerle karşılaşılmıştır. İçki içme, hakaret, küfür, tecavüz suçunu işleyenlere mahkemece nasıl bir cezanın verildiği tespit edilememiş, Ruha ve Ankara'da zina ettikleri iddia edilen kimi kadınların kocaları tarafından çeşitli şekillerde öldürüldükleri göze çarpmıştır. Kasten olduğu anlaşılan öldürme olaylarında katil ve maktul yakınlarının genellikle diyet üzerine sulh ettikleri görülmüştür. Her üç şehirde meydana gelen yaralama

suçlarında, suçluların kısas yoluyla cezalandırıldıklarına tesadüf edilmemiştir. Bu hususta kimi dava kayıtları, suçluların ta'zir cezası ile cezalandırıldıklarını ortaya koymuşken, kimi kayıtlar Müslümanların araya girmesiyle suçluların davacı tarafa sulh bedeli ödeyerek aralarında anlaştıklarını göstermiştir. Sicil kayıtlarında gayrimüslimler arasında meydana gelen öldürme hadiselerine tesadüf edilmemişken, dava kayıtları, bireyler arasında meydana gelen saldırı ve yaralama eylemlerinin sadece Müslümanlar arasında vuku bulmadığını, toplumun bir parçası olan gayrimüslimler arasında da cereyan ettiğini ortaya koymuştur. Üç şehrin sicillerine yansıyan hırsızlıkla ilgili dava kayıtlarında, suçlu oldukları anlaşılan şahıslara mahkemece ne türlü ceza verildiğine dair bir bilgiye tesadüf edilmemiştir.

Çalışmamızın dördüncü bölümünde ailenin oluşumu ve yapısına ilişkin nişanlanma, nikâh ve çok eşlilik konuları üzerinde durulmuş, ayrıca mehir ve nafaka kurumları değerlendirilerek aile birliğine son veren boşanma ele alınmıştır. İncelenen yıllarda, namzetlikle ilgili mahkeme gündemine taşınan dava kayıtlarına Ruha ve Ankara kadı sicillerinde tesadüf edildiğinden bu konudaki değerlendirmemiz iki şehirle sınırlı olmuştur. Bu cümleden olarak, dava kayıtlarındaki bulgulardan iki şehir toplumundaki nişana dair geleneklerin tam olarak tespiti yapılamamış, kayıtların genellikle nişanın herhangi bir nedenle sona ermesi durumunda erkek tarafının kız tarafına verdiği mallarla ilgili hususları ihtiva ettiği gözlenmiştir. Kız tarafına verilen şeylerin iadesi hususunda sicillere yansıyan kayıtlar incelendiğinde, nişan esnasında erkek tarafınca Ruha'da "başlık" veya "kalın" adları altında, Ankara'da ise "ağırlık" adı altında kızın babası veyahut velisi durumundaki şahsa belli miktarda para, hayvan, kıymetli eşya gibi şeylerin verildiği gözlenmiştir. Bu durum ise, esasında İslâm'a aykırı olan, ancak kimi Müslüman toplumlarda terk edilmemiş olan "başlık" geleneğinin, XVII. yüzyılın ortalarında her iki şehir toplumunda varlığını sürdürdüğünü göstermesi bakımından dikkat çekici olmuştur.

İncelenen yıllarda, mahkeme huzurunda gerçekleştirilen nikâh akitleri hususuna ilişkin bazı dava kayıtlarına Ruha ve Ankara sicillerinde rastlanılmıştır. Dolayısıyla üç şehir toplumunda nikâh akitleri kadı sicillerine pek yansımamış olup, bu durum evlilik akitlerinin ekseriyetle aile bireyleri arasında din görevlilerince gerçekleştirildiğini göstermiştir. Sicil kayıtlarında dikkat çeken bir husus da Anadolu'nun farklı coğrafî bölgelerinde yer alan gerek Ruha gerek Ankara

toplumlarında amca, hala çocukları gibi yakın akrabalar arasında evliliklerin yapıldığı ya da yapılmaya çalışılması olmuştur. Sicillerin sunduğu verilerden üç şehir toplumunda çok eşliliğin yaygın olmadığı gözlenmiş, tespiti yapılan az sayıdaki çok eşli insanların da birden fazla eşli olmalarının nedenleri üzerinde durulmaya çalışılmıştır. Kadınlara verilen mehir konusu ele alındığında mehir miktarlarının umumiyetle Ruha'da guruş olarak tespit edildiği, Bursa ve Ankara'da akçe olarak belirlendiği tespit edilmiştir. Her üç şehir toplumunda kadınlara tayin edilen mehir miktarları incelendiğinde bunların farklılıklar gösterdiği dikkat çekmiştir. Nitekim Ruha'da 9 kadın arasında mehr-i müecceli 15 guruş olan olduğu gibi 500 guruş olan da vardı. Aynı şekilde Bursa'da 76 kadından kiminin mehr-i müecceli 500 akçe iken, kimininki 80.000 akçe idi. Diğer bir şehir Ankara'da 9 kadından 1'nin mehr-i müecceli 1.000 akçeyken 1'nin mehr-i müecceli 80.000 akçe idi.

Üç şehrin kadı sicillerinde aile birliğini sona erdiren boşanmaya ilişkin dava kayıtları incelendiğinde Ruha sicillerine yansıyan 25; Bursa sicillerine yansıyan 27 ve Ankara sicillerine yansıyan 26 boşanma kaydı tespit edilmiştir. Ruha mahkeme gündemine taşınan 25 kayıttan 13'ünün talâk, 12'sinin muhâlaa; Bursa sicillerindeki 27 kayıttan 13'ünün talâk, 12'sinin muhâlaa ve Ankara sicillerindeki 26 kayıttan 14'ünün talâk, 11'inin ise muhâlaa olduğu anlaşılmıştır. Kocanın hastalığı nedeniyle mahkemece "tefrik" kararına Ankara sicillerinde tesadüf edilmiştir. Ele alınan sicil kayıtlarından, incelenen yıllarda talâk-ı selâse ifadesini kullanarak eşlerini boşayan erkeklerin sayısı Ruha'da 11; Bursa'da 4 ve Ankara'da 4 olarak tespit edilmiştir.

Çalışmanın beşinci, yani son bölümünde ekonomik hayat üzerinde durulmuş olup, bu bağlamda ele alınan konulardan biri üç Osmanlı şehrindeki ticaret ve zanaat merkezleri olmuştur. Sicillerdeki bulgulardan XVII. yüzyılın ortalarında her üç Osmanlı şehrinde bedesten ve bedestenin civarında han, dükkân, pazar gibi ticarî mekânların konumlandığı anlaşılmıştır. Belgelerdeki verilerden, çarşı, pazar, sûk gibi isimlerle anılan ticarî mekân sayısı Ruha'da 9, Bursa'da 26 ve Ankara'da 13 olarak tespit edilmiş, öte yandan ismini tespit edebildiğimiz han sayısı Ruha'da 5, Bursa'da 17 ve Ankara'da 7 olmuştur. Bu sayısal verilere bakıldığında, çarşısıyla, pazarıyla, hanıyla en fazla ticarî mekâna sahip şehrin Bursa olduğu görülmüş, bu ise şehrin Ruha ve Ankara'ya göre ticarî bakımdan gelişmişliğini göstermiştir. Söz konusu

ticarî birimlerin yanı sıra Anadolu'nun her üç şehrinde haraç mezat mahalli olan "Sûk-ı Sultanî" tespit edilmiştir.

XVII. yüzyılın ortalarında Ruha, Bursa ve Ankara'da dericilik, tekstil, gıda gibi birçok alanda zamanın ihtiyaçlarına göre ortaya çıkmış çok sayıda esnaf kolu tespit edilmiş, esnaf gruplarının şeyh, kethüda, yiğitbaşı gibi temsilcilerinin olduğu gözlenmiştir. Esnafların hizmet verdikleri sektörlerden dokumacılık, üç şehrin ekonomik hayatında önemli bir yere sahip olup, bu şehirlerde yaygın olan dokumacılık sektörleri -cullâhlık, ipekli dokumacılık, sofçuluk- üzerinde durulmuştur. Mevcut verilerden, ipek sanayi ve ticaretinin Bursa'nın iktisadî hayatında, sof üretimi ve ticaretinin Ankara'nın iktisadî hayatında önemli bir yere sahip olduğu gözlenmiş, ancak sicillerdeki verilerden gerek ipeğin gerek sofun üretim ve ticareti hususunda doyurucu bilgilere ulaşılamamıştır. Öte yandan cülhacılığın, Ruha'nın iktisadî hayatında önemli bir yere sahip olduğu anlaşılmıştır. İlgili yıllarda Bursa ve Ankara'dan orducu esnafı talep edilmişken, Ruha şehrinden böyle bir talebin olduğunu yansıtan herhangi bir mahkeme kaydına rastlanılmamıştır.

İncelenen sicil kayıtları, bu dönemde günlük hayatta insanlar arasında meydana gelen alım-satım, alacak-verecek gibi ilişkilerde yaygın olarak kullanılan para biriminin Ruha'da "guruş"; Bursa ve Ankara şehirlerinde ise "akçe" olduğunu ortaya koymuştur. Öte yandan kayıtlardaki verilerden anlaşıldığı kadarıyla üç şehir toplumunda altın, şâhî ve pâre kullanılmış, fülsün Ruha'da, pâpkanın Bursa ve Ankara'da, penzin ise Bursa'da kullanıldığına tesadüf edilmiştir.

Kadı sicilleri esas alınarak hazırlanan bu çalışmada Anadolu'nun farklı coğrafî noktalarında konumlanan Ruha, Bursa ve Ankara'nın, birer Osmanlı şehri olmaları nedeniyle incelenen dönemde birçok konuda benzer özellikler gösterdikleri görülmüştür. Ancak, bu şehirlerde mahallelere bölünmüşlük, evlerin yapımında kullanılan malzeme ile evlerin şekilleri, nüfus sayısı, yaygın olarak kullanılan paralar, ekonomik hayatlarında önemli rol oynayan sektörler, ticarî gelişmişlikle ilgili olarak hanların sayısı gibi konularda farklılıklar gözlenmiştir. Netice itibariyle birer Osmanlı şehri Ruha, Bursa ve Ankara birçok konuda benzer özellikler gösterse de gerek coğrafî gerek ekonomik gerek sosyal gerekse kültürel yapıları aynı olmayan bu şehirlerin farklı pratiklere sahip olduklarını söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

1. ARŞİV BELGELERİ

TÜRKİYE CUMHURİYETİ CUMHURBAŞKANLIĞI DEVLET ARŞİVLERİ BAŞKANLIĞI OSMANLI ARŞİVİ (BOA)

Bâb-ı Asafî

DVNSMHM. d., 25/1625; 27/787; 85/527.

İbnü'l-Emin Tasnifi

İE. EV. (Vakıf), 1/57.

Meşihat Şer'iyye Sicil Defterleri (MŞH. ŞSC. d.)

Ankara Şer'iyye Sicil Defterleri (AŞS. d.): Defter 24; 25.

Bursa Şer'iyye Sicil Defterleri (BŞS. d.): Defter B46; B48; B49; B50; B51; B55; B110.

Ruha (Urfa) Şer'iyye Sicil Defterleri (UŞS. d.): Defter 207.

2. KAYNAK ESERLER VE ARAŞTIRMALAR

Abacı, Nurcan. *Bursa Şehri'nde Osmanlı Hukuku'nun Uygulanması (17. Yüzyıl),* 1. bs. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001.

Acar, H. İbrahim. "Talâk". *DİA*. 39: 496-500. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Acar, H. İbrahim. "Tefrik". *DİA*. 40: 277-279. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Acar, İsmail. “Osmanlılarda Zina Suçu ve Cezası”. *Türkler.* C. 10. 83-90. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Açanal, Hasan. *Urfa Tarihi (M. Ö. 2000- M. S. 1400).* 1. bs. Şanlıurfa: ŞURKAV Yayınları, 1997.

Akar, Tuba. “Osmanlı Kentinde Ticari Mekânlar: Bedesten-Han-Arasta-Çarşı Mekânları Literatür Değerlendirmesi”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi.* VII/13 (2009): 267-292.

Akdağ, Mustafa. “Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar”. *AÜDTCF Dergisi.* XIII/1-2 (Mart-Haziran 1955): 27-51.

Akdağ, Mustafa. “Celali İsyanlarından Büyük Kaçgunluk 1603-1606”. *Tarih Araştırmaları Dergisi.* II/2-3 (1964): 1-49.

Akdağ, Mustafa. *Türkiye’nin İktisadî ve İctimaî Tarihi*. 1. bs. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010.

Akgündüz, Ahmed. *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri: II. Bâyezid Devrri Kanunnâmeleri.* C. 2. İstanbul: Fev Vakfı Yayınları, 1990.

Akgündüz, Ahmed. *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri: Kanunî Sultan Süleyman Devri Kanunnâmeleri.* C. 4. İstanbul: Fev Vakfı Yayınları, 1992.

Akgündüz, Ahmed. *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri: Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnâmeleri.* C. 1. İstanbul: Fev Vakfı Yayınları, 1990.

Akgündüz, Ahmet. "Başlık". *DİA*. 5: 131-133. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Akgündüz, Ahmet. "Gedik". *DİA*. 13: 541-543. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Akgündüz, Ahmet. *İslâm Hukukunda Kölelik-Câriyelik Müessesesi ve Osmanlı'da Harem.* İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1995.

Akkoyunlu, Zahide. *Geleneksel Urfa Evlerinin Mimarî Özellikleri.* 1. bs. Ankara: Kültür Bakanlığı yayınları, 1989.

Akman, Mehmet. "Osmanlı Hukukunda Kasâme". *Türkler.* C. 13. 789-794. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Akok, Mahmut vd. *Eski Ankara Evleri: Erzurum Mahallesinde Yusuf Oğraş Evi.* C. 1. Ankara TTK Basımevi, 1946.

Akok. Mahmut. *Ankara'nın Eski Evleri.* Ankara: TTK Basımevi, 1951.

Akpınarlı, Feriha. *Şanlıurfa Culhâ Dokumacılığı.* 1. bs. Şanlıurfa: ŞURKAV Yayınları, 1996.

Aksoy, Feyza. *17. ve 18. Yüzyıl Bursa Evleri Yapı Çözümlemesi*. Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2011.

Aktan, Hamza. "İslâm Aile Hukuku". *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi.* C. 2. 396-434. Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, 1992.

Aktüre, Sevgi. 16. Yüzyıl Öncesi Ankara'sı Üzerine Bilinenler". *Tarih İçinde Ankara Eylül 1981 Seminer Bildirileri.* der. Erdal Yavuz vd. 1-49. Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 1984.

Akyol, Hasan. "Fatih Sultan Mehmed Döneminde Ankara". *I. Uluslararası Hünkâra Vefa Sempozyumu Bildiriler 1-3 Mayıs 2013.* 420-435. Gebze: Gebze Belediyesi Kültür Yayınları, 2013.

Akyol, Hasan. *Roma-Bizans Döneminde Ankara (Siyasî, Fizikî, İdarî, Sosyo-Ekonomik ve Dinî Yapı).* Doktora Tezi, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.

Akyol, Hasan. "Ankara'nın Türk Hâkimiyetine Girişi ve Şehrin İlk Türk Fatihi". *Belleten.* LXXX/289 (2016): 757-771.

Akyüz, Jülide. *Ankara'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde* XVIII. *Yüzyılda Ankara (Şer'iyye Sicillerinin Sayısal ve Muhtevâ Analizi Denemesi).* Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.

Akyüz, Jülide. "Evlenme Sözleşmesinin Önemli Bir Öğesi Olan "Mehir" Hakkında Bazı Düşünceler". *Tarih Araştırmaları Dergisi.* XXIV/37 (Mart 2005): 213-230.

Algar, Hamdi. "Kâzerûniyye". *DİA.* 25: 146-148. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Alkan, Turan. “Ev ve Ailenin Değişimi”. *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*. C. 2. 786-801. Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, 1992.

Alkaya, Hasan Basri. *Bursa ve Çevresindeki Ziyaret Yerleri ve Bunların Etrafında Oluşan Dinî İnançlar*. Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

Alper, Mehmet. “İslâm Mimari Mirasında Peygamberler Şehri Urfa”. *İslam Mimari Mirasını Koruma Konferansı 22-26/4 1985 İstanbul Bildiriler*. 221-233. İstanbul: 1987.

Alper, Mehmet. “Yıkılan Kentler Yok Olan Değerler “Kutsal Şehir Urfa”. *Tarihi ve Kültürel Boyutları İçerisinde Şanlıurfa ve Güney-Doğu Anadolu Projesi (GAP) Sempozyumu*. Haz. Abdülkadir Karahan. 120-126. İstanbul: 1988.

Alper, Mehmet. “Urfa’nın Mekansal Yapısı ve Tarihî Urfa Evleri”. *Fırat Havzası Sanat Tarihi Sempozyumu 20-21 Mayıs 1987*. 99-104. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Fırat Havzası Araştırma Merkezi Yayınları, 1992.

Alper, Mehmet. “Urfa-Tarihi Süreç İçerisinde Kentin Gelişimi ve Mekânsal Yapı Özellikleri”. *9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi Bildiriler (23-27 Eylül 1991 Atatürk Kültür Merkezi-İstanbul)*. 1. bs., C. 1. 145-152. Ankara: Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, 1995.

Altınel, Meral. *Tarihi ve Kültürel Varlıların Turizm Sektöründeki Önemi ve Eski Bursa Evleri*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994.

Armağan, Servet. *İslâm Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler.* 2. bs. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1992.

Artuk, İbrahim. "Zolota". *DİA*. 44: 500-501. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Asoğlu, İsmail. "Osmanlı Son Döneminde Urfa'da Bir Ermenî Yerleşkesi: Telfutur Mahallesi ve Sakinleri". *Turkish Studies.* 13/24 (2018): 17-32.

Asoğlu, İsmail. *Birliktelikten Yol Ayrımına Urfa Kazasında Gayrimüslimler (1880-1910).* Doktora Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

Atar, Fahrettin. "Tedbir". *DİA*. 40: 258-259. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Atay, Hüseyin. *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi: Medrese Programları, İcazetnâmeler,Islahat Hareketleri.* İstanbul: Dergâh Yayınları, 1983.

Ateş, Hacer. *Kuzey Marmara Sahilleri ve Ard Alanında Şehirleşmenin Tarihi Süreci: XVI.-XVII. Yüzyıllarda Tekirdağ ve Yöresi.* Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.

Aydın, M. Akif. *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku.* İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1985.

Aydın, M. Akif. "Osmanlı Hukukunda Kazâî Boşanma "Tefrik". *Osmanlı Araştırmaları.* 5 (1986): 001-012.

Aydın, Mehmet Akif vd. "Köle". *DİA*. 26: 237-246. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Aydın, Mehmet Akif. "Mehir". *DİA*. 28: 389-391. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Aydın, M. Akif. *Osmanlı Aile Hukuku.* 1. bs. İstanbul: Klasik, 2017.

Aydın, M. Akif. *Osmanlı Devleti'nde Hukuk ve Adalet.* 3. bs. İstanbul: Klasik Yayınları, 2020.

Aykut, Nezihi. "Osmanlı İmparatorluğu'nda XVII. Asır Ortalarına Kadar Yapılan "Sikke Tashihleri". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi Bekir Kütükoğlu'na Armağan.* 343-360. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1991.

Ayn Ali Efendi. *Kavânîn-i Âl-î Osman der Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân.* Önsöz M. Tayyib Gökbilgin. İstanbul: Enderun Yayınları, 1979.

Aytaç, Ahmet. "Osmanlı Dönemi'nde Bursa İpekçiliği, Dokumacılık ve Bazı Arşiv Belgeleri". *Tarihin Peşinde: Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi.* VII/13 (2015): 1-11.

Ayverdi, Ekrem Hakkı. *İstanbul Mimarî Çağının Menşei: Osmanlı Mimarisinin İlk Devri.* 2. bs. C. 1. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1989.

Ayverdi. Ekrem Hakkı. *Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri 806-855 (1403-1451).* 2. bs. C. 2. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1989.

Ayverdi, Ekrem Hakkı. *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri 855-886 (1451-1481).* 2. bs. C. 3. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1989.

Bagatur, Sibel. *Osmanlı'da Kölelik.* Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.

Bakır, İbrahim. "Ailenin Yaşama Mekânı: Ev". *Türk Aile Ansiklopedisi.* C. 2. 462-469. Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, 1991.

Baltacı, Cahit. İslâm Medeniyetinde Câmi". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.* 3 (1985): 225-241.

Bardakoğlu, Ali. "Hırsızlık". *DİA.* 17: 384-396. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Barkan, Ömer Lütfi. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler: İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler". *Vakıflar Dergisi.* 2 (1942): 279-386.

Barkan, Ömer Lütfi. "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi". *Türkiyat Mecmuası.* X (1951-1953): 1-25.

Barkan, Ömer Lütfi. "Edirne Askerî Kassamı'na Ait Tereke Defterleri (1545-1659)". *Belgeler.* III/5-6 (1966): 1-479.

Baykal, Kâzım. *Bursa ve Anıtları.* 3. bs. Basım yeri yok: 1993.

Baykara, Tuncer. *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş: Anadolu'nun İdari Taksimatı.* 2. bs. C. 1. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2000.

Begsaç, Engin. "Eyvan". *DİA.* 12: 12-14. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Beyazıt, Yasemin. *Osmanlı İlmiyye Mesleğinde İstihdam (XVI. Yüzyıl).* Ankara: TTK Yayınları, 2014.

Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukukı İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu.* C. 6. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1970.

Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukukı İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu.* C. 2. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1988.

Birinci, Ali. "Kâmil Kepecioğlu (1878-1952)". *DİA*. 25: 263-264. Ankara: TDV Yayınları, 2022.

Bozkurt, Gülnihal. "Eski Hukuk Sistemlerinde Kölelik". *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi.* 38/1 (1981): 65-103.

Buckinghman, J. S. *Travels in Mesopotamia.* London: Henry Colburn, 1827.

Busbecq, O. G. *Türk Mektupları.* çev. Hüseyin Cahit Yalçın. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1939.

Busbecq, O. G. *The Turkish Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq: imperial ambassador at Costantinople 1554-1562.* çev. Edward Seymour Forster. Oxford: The Clarendon Press, 1968.

Cansever, Turgut. "Osmanlı Şehri". *İslâm Geleneğinden Günümüze Şehir Hayatı ve Yerel Yönetimler.* Ed. Vecdi Akyüz. C. 1. 307-323. İstanbul: İlke Yayıncılık, 2005.

Cebecioğlu, Ethem. *Hacı Bayram Veli.* Ankara: TDV Yayınları, 1994.

Cengiz, Ahmet. *XVIII. Yüzyılda Lârende (Karaman) Şehrinin Fizikî ve Sosyo-Ekonomik Yapısı.* Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.

Cezar, Mustafa. "Türk Tarihinde Kervansaray". *VIII. Türk Tarih Kongresi: Ankara 11-15 Ekim 1976 Kongreye Sunulan Bildiriler.* C. 2. 931-940. Ankara: TTK Yayınları, 1981.

Cezar, Mustafa. *Tipik Yapılariyle Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi.* İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1985.

Cin, Halil. *Eski Hukukumuzda Boşanma*. 2. bs. Konya: Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1988.

Cin, Halil. *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Evlenme.* 2. bs. Konya: Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1988.

Cin, Halil vd. *Türk Hukuk Tarihi.* İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2017.

Çadırcı, Musa. "II. Mahmud Döneminde Mütesellimlik Kurumu". *AÜDTCF Dergisi.* XXVIII/3-4 (Temmuz-Aralık 1970): 287-296.

Çakar, Enver. *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı (1516-1566).* Elazığ: Fırat Üniversitesi Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları: 1, Tarih Şubesi Yayınları: 1, 2003.

Çakar, Enver. *Doğu Akdeniz Sahilinde Bir Osmanlı Sancağı: Trablus (1516-1579).* Ankara: TTK Yayınları, 2012.

Çalık, Bünyamin. "Camilerde ve Mescitlerde Dinen Caiz Olan ve Olmayan Davranışlar". *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.* 3 (2015): 110-132.

Çalışkan, Muhammed. *B-7 Numaralı Şer'iyye Siciline Göre Bursa (1591-1592).* Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.

Çam, Nusret. "Arasta". *DİA*. 3: 335-336. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Çelik, Bülent. *Osmanlı Seferlerinin Lojistik Sorunlarına Kentli Esnafın Getirdiği Çözümler: Orducu Esnafı*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.

Çelik, Bülent. "Osmanlı Seferlerinde Orducu Esnafı". *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi.* XVI/3 (Eylül 2018): 113-123.

Çelik, Civan. *Bilinmeyen Yönleriyle Osmanlı Devleti'nde Kölelik (18. Yüzyıl ve 19. Yüzyıl)*. Samsun: Yolcu Yayınları, 2012.

Çelik, Kürşat. "Osmanlı Devleti'nde Sosyal Güvenlik Kurumu Olarak "Vasî, Nazır, Kâyyîm". *I. Ulusal İyilik Sempozyumu Bildiri Kitabı (20-21 Haziran 2009).* 347-354. Elazığ: 2009.

Çelik, Şenol. “Osmanlı Sefer Organizasyonunda Orducu Esnafı ve İstanbul Orduculari”. *Eskiçağ’dan Modern Çağa Ordular –Oluşum, Teşkilât ve İşlev-*. ed. Feridun M. Emecen. 355-386. İstanbul: 2008.

Çetin, Osman. “Bursa Şer‘î Mahkeme Sicillerinden Notlar”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.* II/2 (1987): 59-71.

Çetin, Osman. *Sicillere Göre Bursa’da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909).* 2. bs. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.

Çetin, Cemal. “Osmanlı Toplumunda Mahalleden İhraç Kararları ve Tatbiki: Konya Örneği (1645-1750)”. *History Studies International Journal of History.* VI/6 (2014): 43-70.

Çetinkaya, Canan. *XVII. Yüzyılda Ankara Gayrimüslimleri.* Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021.

Çift, Salih. “Osmanlılar Döneminde Bursa’da Bektaşi Kültürü ve Bektaşi Tekkeleri”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.* 10/2 (2001): 225-239.

Çiftçi, Cafer. “Osmanlı’da Mahalle Avârız Vakıfları: Bursa Örneği (1749-1784)”. *Akademik Araştırmalar Dergisi.* VIII/29 (Mayıs 2006): 51-69.

Çizakça, Murat. “Fiyat Tarihi ve Bursa İpek Sanayii: Osmanlı Sanayiinin Çöküşü Üzerinde Bir İnceleme 1550-1650”. *Toplum ve Bilim.* 11 (Güz 1980): 89-114.

Dalsar, Fahri. *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik.* İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınlarından 856, İktisat Fakültesi No: 116, 1960.

Darkot, Besim. "Ankara". *İslâm Ansiklopedisi.* 1: 437-453. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1965.

Darkot, Besim. "Bursa". *İslâm Ansiklopedisi.* 2: 806-810. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979.

Demirarslan, Sibel. "Geleneksel Türk Evlerinin Genel Değerlendirilmesi ve Bursa Yöresi Evleri". *Bursa Halk Kültürü: Uludağ Üniversitesi II. Bursa Halk Kültürü Sempozyumu 20-22 Ekim 2005.* C. 3. 837-851. Bursa: Uludağ Üniversitesi Rektörlüğü Kültür Sanat Kurulu Yayınları, 2005.

Demirel, Ömer. "1700-1730 Tarihlerinde Ankara'da Ailenin Niceliksel Yapısı". *Belleten.* LIV/211 (Aralık 1990): 945-961.

Demirel, Ömer vd. "Osmanlılarda Ailenin Demografik Yapısı". *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*. C. 1. 97-161. Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, 1992.

Demirel, Ömer vd. "Osmanlı Anadolu Ailesinde Ev, Eşya ve Giyim-Kuşam (XVI-XIX Yüzyıllar)". *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi.* C. 2. 703-729. Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, 1992.

Demirel, Ömer. "Osmanlı Dönemi Çorum'da Ailenin Demografik Yapısı". *Uluslararası Osmanlı'dan Cumhuriyete Çorum Sempozyum (23-25 Kasım).* C. 3. 1355-1364. Çorum: Çorum Belediyesi Yayınları, 2008.

Demirkent, Işın vd. "İslam Fethinden Osmanlı Hakimiyetine Kadar Urfa'nın Siyasî ve Sosyal Tarihi". *Edessa'dan Urfaya.* Ed. Mehmet Çelik. C. 2. 25-230. Ankara: Atılım Üniversitesi Türkiye Tarih Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, 2007.

Demirkent, Işın. *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146).* C. 2. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987.

Demirkent, Işın. *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118).* 2. bs. C. 1. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.

Dernschwam, Hans. *Hans Dernschwam's Tagebuch Einer Reise Nach Konstantinopel und Kleinasien(1553/1555).* haz. Franz Babinger. Münceh und Leipzig, 1923.

Dernschwam, Hans. *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü.* çev. Yaşar Önen. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992.

Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat.* 26. bs. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 2010.

Diez, E. "Bursa". *İslâm Ansiklopedisi.* 2: 815-819. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979.

Dingeç, Emine. "16. Ve 17. Yüzyıllarda Taşra'da Yasakçılar". *Türk-İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi.* 7 (2009): 129-143.

Dostoğlu, Neslihan. “19. Yüzyılda Bursa Çarşısının Fiziksel Değişimi ve Gelişimi”. *Osmanlı Coğrafyasında Uluslararası Çarşı Kültürü Sempozyumu 01-04 Temmuz 2010*. ed. Sezai Sevim. 69-78. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi.

Düzbakar, Ömer. “17. Yüzyıl Bursa Şer‘iyye Sicillerine Göre Konut ve Konut Terminolojisi”. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi.* XIV/14 (2008/1): 87-96.

Düzbakar, Ömer. “Osmanlı Toplumunda Çok Eşlilik: 1670-1698 Yılları Arasında Bursa Örneği”. *OTAM*. 23 (Bahar 2008): 85-100.

Ekinci, Abdullah. *Ortaçağ’da Urfa-I (Efsane, Tarih, İnanç, Bilim ve Felsefe Kenti)*. Ankara: Gazi Kitabevi, 2006.

Ekinci, Abdullah vd. *Taş Devrinden Osmanlıya Urfa Tarihi.* Şanlıurfa: Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2008.

Ekinci, Abdullah. “Urfa Evlerinde Gündelik Hayat Mutfak Kültürü ve Badgeller”. *Şanlıurfa Kültür Sanat Tarih ve Turizm Dergisi.* 3 (Ocak 2009): 20-25.

Ekinci, Abdullah vd. “Tarihte Urfa”. *Geçmişten Günümüze Şanlıurfa’da Dinî Hayat.* Ed. Yusuf Ziya Keskin. 23-42. Ankara: TDV Yayınları, 2011.

Ekinci, Abdullah. “İki Tepeli Şehir: Urfa Mahalleleri”. *Osmanlı Urfası.* ed. Abdullah Ekinci. 1. bs., C. 1. 99-121. İstanbul: Urfa Okulu Yayınları, 2018.

Ekinci, Ekrem Buğra. “Osmanlı Hukukunda İzinnâme ile Nikâh”. *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları.* 2 (Güz 2006): 41-60.

el-Belâzurî. *Fütuhu’l-Büldan.* çev. Mustafa Fayda. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.

Emecen, Feridun. “Cullâh”. *DİA*. 8: 83-84. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Emecen, Feridun. “Hudâvendigâr”. *DİA*. 18: 285-286. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Engin, Nihat. “Köle”. *DİA*. 26: 246-248. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Engin, Nihat. *Osmanlı Devletinde Kölelik.* İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1998.

Erbay, Celal. “Nafaka”. *DİA*. 32: 282-285. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Ercan, Yavuz. “Osmanlı Devleti’nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi)”. *Osmanlı: Toplum.* ed. Güler Eren. C. 4. 197-207. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.

Erdem, İlhan vd. *Ak-Koyunlu Devleti: Siyasî Tarihi ve Yönetim Yapısı.* 1. bs. İstanbul: Bilge-Kültür Sanat, 2021.

Erdem, Sargon. “Ankara”. *DİA*. 3: 201-203. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Erdem, Y. Hakan. *Osmanlıda Köleliğin Sonu: 1808-1909.* çev. Bahar Tırnakcı. 2. bs. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013.

Erdoğan, Meryem Kaçan. "Karayazıcı İsyanı". *Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi.* 4/2 (Aralık 2003): 53-66.

Erdoğan, Abdülkerim vd. *Osmanlı'da Ankara.* 2. bs. Ankara: Ankara Büyükşehir Belediyesi, 2008.

Erdoğan, Abdülkerim. *Ankara Hamamları ve Kaplıcaları.* Ankara: ASKİ Genel Müdürlüğü Yayınları, 2013.

Erdoğan, Mehmet. *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü.* 6. bs. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016.

Erdoğdu, Şeref. *Ankaram,* Ankara: Alkan Matbaacılık, 1965.

Ergenç, Özer. "XVI. Yüzyılın Sonlarında Osmanlı Parası Üzerinde Yapılan İşlemlere İlişkin Bazı Bilgiler". *Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar, ODTÜ Gelişme Dergisi.* 1978 Özel Sayısı (1978): 86-97.

Ergenç, Özer. "XVII. Yüzyılın Başlarında Ankara'nın Yerleşim Durumu Üzerine Bazı Bilgiler". *Osmanlı Araştırmaları.* 1 (1980): 85-108.

Ergenç, Özer. "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler". *VIII. Türk Tarih Kongresi Ankara 11-15 Ekim 1976 Kongreye Sunulan Bildiriler.* C. 2. 1265-1274. Ankara: TTK Basımevi, 1981.

Ergenç, Özer. "16. Yüzyıl Ankara'sı: Ekonomik, Sosyal Yapısı ve Kentsel Özellikleri". *Tarih İçinde Ankara Eylül 1981 Seminer Bildirileri.* der. Erdal Yavuz vd. 49-61. Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 1984.

Ergenç, Özer. "Onaltıncı Yüzyılda Ankara". *Ankara Dergisi.* 1/1 (1990): 55-61.

Ergenç, Özer. "Osmanlı Şehir Tarihi Araştırmalarının Kuramsal Çerçevesi Nasıl Oluşturulabilir?". *Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi.* ed. Erol Özvar vd. 49-60. İstanbul: TDBB, 2008.

Ergenç, Özer. "Osmanlı Şehrinde Çarşı Sistemi: Bursa Örneğinde "Sûk-ı Sultânî". *Osmanlı Coğrafyasında Uluslararası Çarşı Kültürü Sempozyumu 01-04 Temmuz 2010.* ed. Sezai Sevim. 31-35. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi.

Ergenç, Özer. *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya.* 1. bs. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012.

Ergenç, Özer. *Şehir, Toplum, Devlet Osmanlı Tarihi Yazıları.* 1. bs. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013.

Ergenç, Özer. *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa.* 2. bs. Ankara: TTK Yayınları, 2014.

Erten, Hayri. *Konya Şer'iyye Sicilleri Işığında Ailenin Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı (XVIII. Y.Y. İlk Yarısı).* 1. bs. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001.

Ertuğrul, Alidost. "Hamam Yapıları ve Literatürü". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi.* 7/13 (2009): 241-266.

Evliya Çelebi. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi. 2. Kitap.* haz. Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı. 1. bs. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999.

Evliya Çelebi. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi 3. Kitap*. haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, 1. bs. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999.

Evliya Çelebi. *Seyahatnameye Göre Ruhaniyetli Şehir Bursa.* haz. Hasan Basri Öcalan. İstanbul: Uludağ Yayınları, 2008.

Evliya Çelebi. *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Konya-Kayseri-Antakya-Şam-Urfa-Maraş-Sivas-Gazze-Sofya-Edirne 3. Kitap.* haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı. 3. bs. C.1. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012.

Eyice, Semavi. "İlk Osmanlı Devrinin Dinî-İçtimaî Bir Müessesesi Zaviyeler ve Zaviyeli Camiler". *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası.* 23/1-2 (1962-1963): 3-80.

Eyice, Semavi. "Hamam". *DİA*. 15: 402-430. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Eyice, Semavi. "Kale". *DİA*. 24: 234-242. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Faroqhi, Suraiya. "Mohair Manufacture and Mohair Workspops in Seventeenth-Century Ankara". *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası [Ord. Prof. Dr. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan].* XLI/1-4 (1982-1983): 211-236.

Faroqhi, Suraiya. "Onyedinci Yüzyıl Ankara'sında Sof İmalatı ve Sof Atölyeleri". *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası (Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan).* XLI/1-4 (1982-1983): 237-259.

Faroqhi, Suraiya. *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*. 2. bs. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994.

Faroqhi, Suraiya. *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam.* çev. Elif Kılıç. 7. bs. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011.

Faroqhi, Suraiya. *Osmanlı Zanaatkârları.* çev. Zülal Kılıç, 1. bs. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011.

Faroqhi, Suraiya. *Orta Halli Osmanlılar.* 2. bs. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.

Faroqhi, Suraiya. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yollara Düşenler.* çev. Zülal Kılıç. 1. bs. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2016.

Faroqhi, Suraiya. "Zor Zamanları Atlatmak: Bursa'da 1800 Civarında Pamuk ve İpek Ticareti". *Ekmek Aslanın Ağzında: Osmanlı Şehirlerinde Hayatlarını Kazanmak İçin Mücadele Eden Zanaatkârlar.* der. Suraiya Faroqhi. çev. Ayşen Gür. 155-175. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2017.

Fendoğlu, Hasan Tahsin. *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Câriyelik: Kamu Hukuku Açısından Mukayeseli Bir İnceleme.* İstanbul: Beyan Yayınları, 1996.

Gabriel, Albert. *Bir Türk Başkenti Bursa.* Haz. Neslihan Er vd. Ed. Bilge Akay. C. 1. İstanbul: Osman Gazi Belediyesi Yayınları.

Galanti, Avram. *Ankara Tarihi: Ankara'nın Türkiye Eline Geçtiği Tarihten Mustafa Kemal Paşa'nın Ankara'ya Ayak Bastığı İlk Günlere Kadar.* İstanbul: Tan Matbaası, 1950.

Gedikli, Fethi. "Yasa". *DİA*. 43: 336-340. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Genç, Mehmet. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi.* 12. bs. İstanbul: Ötüken, 2015.

Gerber, Haim. *Economy and Society In An Ottoman City: Bursa, 1600-1700.* Jerusalem: The Hebrew University, 1988.

Göğünç, Nejat. "Onaltıcı Yüzyılda Ankara". *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*. 1 (1967): 71-75.

Göyünç, Nejat. "XVI. Yüzyılda Güney-Doğu Anadolu'nun Ekonomik Durumu (Kanunî Süleyman ve II. Selim Devirleri)". *Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler/Tartışmalar 08-10 Haziran 1973.* ed. Osman Okyar. 71-99. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1975.

Göyünç, Nejat. "Hâne" Deyimi Hakkında". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi.* 32 (Ord. Prof. İ. Hakkı Uzunçarşılı Sayısı) (Mart 1979): 331-348.

Gülbiçin, Yaşar. *Günümüze Gelen Şanlıurfa Hamamları.* Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

Güler, Selahaddin Eyyûbî. *Urfa Bölgesinde Devlet Adamları ve Komutanlar (M. Ö. XIV. Yüzyıl- M. S. 1920).* 1. bs. Ankara: ŞURKAV Yayınları, 1999.

Güler, Ali. "İlk Yazılı Türkçe Metinlerde Aile ve Unsurları". *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi.* C. 1. 69-81. Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, 1992.

Güler, Ümit. "Kadı Sicilleri Işığında Osmanlı Kıbrısı'nda Kölelik (17. ve 18. Yüzyıllar)". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.* 54 (2018): 104-135.

Güler, Ümit. "Osmanlı Diyarebekiri'nde Köle ve Câriyeler (18. Ve 19. Yy.)". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.* 60 (2021): 29-56.

Gülten, Sadullah. "Tahrir Defterlerine Göre Anadolu'da Kalenderîler Haydarîler". *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi.* 31/52 (2012): 35-53.

Günay, Ramazan. "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Evleri ve Satışları". *EKEV Akademi Dergisi -Sosyal Bilimler-.* XVII/54 (2013): 307-322.

Gür, A. Refik. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadılık Müessesesi.* haz. M. Nihat Aryol. 1. bs. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.

Hacıgökmen, Mehmet Ali. *Ahi Sinan bin Ahi Mes'ûd ve Şecere-nâmesi.* Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001.

Halaçoğlu, Yusuf. *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı.* 8.bs. Ankara: TTK Yayınları, 2021.

Halil İnalcık'ın Bursa Araştırmaları. Haz. Yusuf Oğuzoğlu. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2012.

Hızlı, Mefail. "Bursa Mahkeme Sicilleri Rehberi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.* XII/1 (2003): 367-426.

Hicri, Misbah. *Tarihin Adı Urfa.* 1. bs. İstanbul: Kent Yayınları, 2006.

Honigmann, Ernst. "Urfa". İkmâl eden Nejat Göyünç. *İslâm Ansiklopedisi.* 13: 50-57. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1986.

Işıltan, Fikret. "Şanlıurfa Tarihine Genel Bir Bakış". *Tarihi ve Kültürel Boyutları İçerisinde Şanlıurfa ve Güney-Doğu Anadolu Projesi (GAP) Sempozyumu.* Haz. Abdülkadir Karahan. 57-65. İstanbul: 1988.

İlgürel. Mücteba. "Subaşı". *DİA.* 37: 447-448. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

İmâm Nevevî. *Riyâzü's-Sâlihîn.* Tercümeye şerh M. Yaşar Kandemir vd. C. 6. İstanbul: Erkam Yayınları, 2019.

İnalcık, Halil. "Adâletnâmeler". *Belgeler: Türk Tarih Belgeleri Dergisi.* 2/3-4 (1965): 49-145.

İnalcık, Halil. “Bursa I: XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar”. *Belleten.* XXIV/93 (1969): 45-102.

İnalcık, Halil. “Bursa”. *DİA.* 6: 445-449. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

İnalcık, Halil. “Eyalet”. *DİA.* 11: 548-550. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

İnalcık, Halil. “Mahkeme”. *İslâm Ansiklopedisi.* 7: 149-151. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

İnalcık, Halil. *Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi.* 3. bs. Ankara: İSAM Yayınları, 2018.

İnalcık, Halil. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Köle Emeği”. Doğu Batı: Makaleler 2, 4. bs., 117-144. Ankara. Doğu Batı Yayınları, 2019.

İnalcık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ 1300-1600.* çev. Ruşen Sezer. 28. bs. İstanbul: Kronik Kitap, 2020.

İnalcık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu’nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi-I 1300-1600.* çev. Halil Berktay. 3. bs. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.

İnbaşı, Mehmet. *Ukrayna’da Osmanlılar Kamaniçe Seferi ve Organizasyonu (1672).* İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2004.

İpşirli, Mehmet. “Avârız Vakfı”. *DİA.* 4: 109. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

İpşirli, Mehmet. “Beylerbeyi”. *DİA*. 6: 69-74. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Kafadar, Cemal. *Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken.* 7. bs. İstanbul: Metis Yayınları, 2019.

Kâmil Ali, Kevser vd. “Çok Evlilik”. *DİA*. 8: 365-369. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Kandemir, Seyyah. *Ankara Vilayeti*. Ankara: Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, 1932.

Kaplanoğlu, Raif. “1487 Yılına Ait Tahrir Defteri’ne Göre: 15. Yüzyılda Bursa Şehrinde Toplumsal ve Ekonomik Yapı”. *Bursa Araştırmaları: Kent Tarihi ve Kültür Dergisi*. 32 (2011): 3-14.

Kaplanoğlu, Raif. “Fatih Devrinde Bursa’da Kurulan Mahalleler”. Fatih Sultan Mehmed Han ve Dönemi. ed. Ayşenur Bilge Zafer. 532-550. Bursa: Gaye Kitabevi, 2016.

Kara, Mustafa. “Bursa Tekkeleri ve Tasavvufî Hayat Üzerine Genel Bir Değerlendirme”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.* 2/2 (1987): 77-88.

Kara, Mustafa. “Bursa Tekkelerinin Alfabetik Olarak İsimleri ve Bellibaşlı Kaynaklar”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.* 2/2 (1987): 89-98.

Kara, Mustafa. “Cünûnî Ahmed Dede”. *DİA*. 8: 130. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Kara, Mustafa. “Eşrefîyye”. *DİA*. 11: 477-479. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Kara, Mustafa. “Gülşeniye ve Güldeste”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 7/8 (1998): 41-58.

Kara, Mustafa. *Bursa’nın Gönül Doktorları.* Bursa, 2017.

Karakaş, Mahmut. *Cumhuriyet Öncesi Şanlıurfa’da Kültür ve Eğitim.* Konya: Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2012.

Karakaya, Ebru. “Postinpûş Baba Zaviyesi”. *DİA*. 34: 334-335. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Karakeçili, Enver. *Hurûfât Defterlerine Göre 1690-1837 Tarihlerinde Ruha Kazâsı (Vakıf Yapıları, Cemaatler, Meslek Grupları).* 1. bs. Şanlıurfa: ŞURKAV yayınları, 2017.

Karaman, Hayrettin. “İslâm’ın Getirdiği Aile Anlayışı”. *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi.* C. 2. 385-395. Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, 1992.

Karaman, Hayreddin. *Mukayeseli İslâm Hukuku,* 9. bs. C. 1. İstanbul: İz Yayıncılık, 2016.

Karataş, Ali İhsan. “Bursa Şer‘iyye Sicilleri Işığında Osmanlı Devleti’nde Köleliğe Bir Bakış”. *İslâm, Sanat, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi.* V/9 (2007): 135-162.

Karataş, Ali İhsan. “XVIII. Yüzyıl Bursa’sında İslâm-Osmanlı Hukuku ve Gayrimüslimler”. *Bursa Halk Kültürü: Uludağ Üniversitesi II. Bursa Halk Kültürü*

Sempozyumu Bildiri Kitabı 20-22 Ekim 2005. C. 1. 173-187. Bursa: Uludağ Üniversitesi Rektörlüğü Kültür Sanat Kurulu Yayınları, 2005.

Karataş, A. İhsan. *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Toplum Hayatı -Bursa Örneği-*. İstanbul: Gökkubbe Yayınları, 2009.

Karpuz, Haşim. "Geleneksel Ev". *Türk Aile Ansiklopedisi.* C. 2. 473-475. Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, 1991.

Karpuz, Haşim. "Türk Evinde Mekânlar". *Türk Aile Ansiklopedisi.* C. 2. 476-478. Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, 1991.

Kâtib Çelebi. *Kitab-ı Cihannüma.* İstanbul: Dârü't-Tıbâati'l-Amire, 1145/1732.

Kaya, Mehmet. *1918-1950 Yılları Arasında Bursa Kazasının Sosyal ve Ekonomik Durumu.* Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999.

Kaynak, Rahşan. *XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Üsküdar'da Sosyal ve Ekonomik Hayat (Şer'iyye Sicillerine Göre)*. Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.

Kazıcı, Ziya. "Osmanlı Devleti'nde Cizye (Tanzimat'a Kadar)". *Kubbealtı Akademi Mecmuası.* 16/3 (Temmuz 1987): 54-65.

Kazıcı, Ziya. "Osmanlılarda Mahalle İmamları ve Yerel Yönetim İlişkisi". *İslâm Geleneğinden Günümüze Şehir Hayatı ve Yerel Yönetimler*. ed. Vecdi Akyüz. C. 2. 25-32. İstanbul: İlke Yayıncılık, 2005.

Kazıcı, Ziya. *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi.* 8. bs. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2010.

Kazıcı, Ziya. *Osmanlı Devleti Tarihi.* İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2015.

Kazıcı, Ziya. *Osmanlı'da Toplum Yapısı.* 2. bs. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2017.

Kazıcı, Ziya. *Osmanlıda Vakıf Medeniyeti.* İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2020.

Kepecioğlu, Kâmil. *Bursa Hanları.* Bursa: Bursa Halkevi, 1935.

Kepecioğlu, Kâmil. *Bursa Hamamları.* Halkevi Neşriyatı 5. 2. bs. Bursa: Emek Basımevi, 1943.

Kepecioğlu, Kâmil. *Tarih Lûgati Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü.* Ankara: 21. Yüzyıl Yayınları.

Kepecioğlu, Kâmil. *Bursa Kütüğü,* haz. Hüseyin Algül vd. 1. bs. C. 1-4. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2009.

Kılıç, Nalan. *1650 Yılında Bursa (B 87 Nolu Mahkeme Siciline Göre.* Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.

Kılıç, Orhan. "1585 Yılında Tebriz Seferine Çıkan Osmanlı Ordusunun İkmâl ve İaşesi". *Askeri Tarih Bülteni.* XXIV/46, (Şubat 1999): 109-135.

Kılıç, Orhan. "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin Eyalet ve Sancak Teşkilatlanması". *Yeni Türkiye.* 6/31 (701 Osmanlı Özel Sayısı-1: Siyaset ve Teşkilat) (2000): 442-459.

Kıvrım, İsmail. *Şer'iye Sicillerine Göre XVII. Yüzyılda Konya ve Ayıntab Şehirlerinde Gündelik Hayat (1670-1680).* Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.

Kıvrım, İsmail. "17. Yüzyılda Gaziantep'te Ailenin Yaşadığı Mekân: Ev (Özellikleri ve Fiyatları)". *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları.* 10 (2009): 69-97.

Kıvrım, İsmail. "Osmanlı Mahallesinde Gündelik Hayat (17. Yüzyılda Gaziantep Örneği)". *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi.* VIII/1 (2009): 231-255.

Kıvrım, İsmail. "17. Yüzyılda Osmanlı Toplumunda Boşanma Hadiseleri (Ayntâb Örneği; Talâk, Muhâla'a ve Tefrîk)". *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi.* X/1 (2011): 371-399.

Kızıler, Hamdi. "Osmanlılarda İlk Yerel Manevî Oluşum: Hacı Bayram Velî ve Bayramiyye Ekolünün Anadolu'ya Etkisi". *OTAM.* 32 (2012): 67-80.

Koç, Mehmet. "Osmanlıda Ölüm Cezası Verilen Zina, Hırsızlık, Öldürme ve Yaralama Suçları". *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi.* 33 (2019): 261-287.

Koçi Bey. *Koçi Bey Risalesi.* sdl. Zuhuri Danışman. 1. bs. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985.

Koçu, Reşad Ekrem. *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü.* 1. bs. İstanbul: Doğan Kitap, 2015.

Konyalı, İbrahim Hakkı. *Ankara Abidelerinden Karacabey Mamuresi: Vakfiyesi, Tarihi ve Diğer Eserleri.* Naşiri İzzet Karacabey. İstanbul: Bürhaneddin Matbaası, 1943.

Koyuncu, Aşkın. "Osmanlı Devleti'nde Kilise ve Havra Politikasına Yeni Bir Bakış: Çanakkale Örneği". *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Dergisi.* 12/16 (2014): 35-88.

Koyunluoğlu, A. Memduh Turgut. *İznik ve Bursa Tarihi: Anadolu'da Türkler, Eti, Frik, Lid, Bitinya, İran, Roma, Bizans, Büyük Selçuk, Anadolu Selçuk ve Osman oğulları Zamanında.* Bursa: Bursa Halkevleri, 1935.

Köç, Ahmet. "Şer'iyye Sicillerine Göre Ankara'da Bektaşî Zaviyeleri". *IV. Uluslararası Alevilik ve Bektaşilik Sempozyumu Bildiriler Kitabı 18-20 Ekim 2018.* ed. Orhan Kurtoğlu vd. C. 2. 91-105. Ankara: 2018.

Köseoğlu, Neşet. *Tarihte Bursa Mahalleleri: XV ve XVI'ıncı Yüzyıllarda.* Bursa: ANT Basımevi, 1946.

Kunt, İ. Metin. *Sancaktan Eyalete: 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi.* 1. bs. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1978.

Kur'ân-ı Kerim. el-Bakara 2/177-179; el-Beled 90/11-13; el-Mâide 5/38, 45, 90, 91; el-İsrâ 17/33.

Kurt, Abdurrahman. “Osmanlı Toplumunda Poligami”. *Osmanlı: Toplum.* ed. Güler Eren. C. 5. 397-406. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.

Kurt, Abdurrahman. *Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1876): Sosyo-Ekonomik Yapı, Gelenek ve Görenekler.* 2. bs. Ankara: Sentez Yayıncılık, 2013.

Kurt, İsmail. “Şer‘iyye Sicilleri ve Bâb-ı Meşihat (Şeyhü’l-İslâmlık) Kayıtları Işığında Osmanlı’da Nikâh Uygulamaları”. *Dinlerde Nikâh Milletlerarası Tartışmalı İlmi Toplantı İzmir 06-08 Nisan 2012.* 447-469. İstanbul: 2012.

Kurtaran, Uğur. “Osmanlı Seferlerinde Organizasyon ve Lojistik”. *Turkish Studies.* VII/4 (2012): 2269-2286.

Küçük, Cevdet. “Osmanlı Devleti’nde Millet Sistemi”. *Osmanlı: Toplum.* ed. Güler Eren. C. 4. 208-216. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.

Kürkçüoğlu, A. Cihat. *Şanlıurfa Su Mimarisi.* Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992.

Kürkçüoğlu, A. Cihat. *Şanlıurfa Câmileri.* 1. bs. Ankara: ŞURKAV Yayınları, 1993.

Kürkçüoğlu, A. Cihat. “Şanlıurfa Mimarî Eserlerine Genel Bir Bakış”. *Şanlıurfa Uygarlığın Doğduğu Şehir.* haz. A. Cihat Kürkçüoğlu vd. 67-99. 2. bs. Ankara: ŞURKAV Yayınları, 2002.

Kürkçüoğlu, A. Cihat vd. *Tarih ve Turizm Şehri Şanlıurfa.* 1. bs. Şanlıurfa: ŞURKAV Yayınları, 2010.

Kürkçüoğlu, A. Cihat. "Şanlıurfa". *DİA*. 38: 343-346. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Kürkçüoğlu, A. Cihat vd. *Şanlıurfa Çarşıları-Hanları ve El Sanatları.* 1. bs. Ankara: Şanlıurfa Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları, 2011.

Kürkçüoğlu, A. Cihat vd. *Şanlıurfa Kültür ve Turizm Varlıkları.* 1. bs. Şanlıurfa: ŞURKAV Yayınları, 2017.

Kürkman, Garo. *Anadolu Ağırlık ve Ölçüleri.* İstanbul, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, 2003.

Kütükoğlu, Mübahat S. "Osmanlı Esnafında Oto-Kontrol Müessesesi". *Ahilik ve Esnaf: Konferanslar ve Seminer*. 55-76. İstanbul: 1986.

Kütükoğlu, Mübahat S. *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik).* İstanbul: Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı, 1994.

Kütükoğlu, Mübahat S. *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisâdî Yapısı.* 2. bs. Ankara: TTK Yayınları, 2020.

Lewis, Bernard. *Ortadoğu'da Irk Kavramı ve Kölelik.* çev. Özgür Balkılıç. Ankara: Akılçelen Kitaplar, 2017.

Lowry, Heath W. *Ottoman Bursa in Travel Accounts.* Bloomington: Indiana University Ottoman and Modern Turkish Studies Publications, 2003.

Lowry, Heath W. *Seyyahların Gözüyle Bursa 1326-1923.* çev. Serdar Alper. İstanbul: Eren, 2004.

Mantran, Robert. *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul: Kurumsal, İktisadi, Toplumsal Tarih Denemesi.* çev. Mehmet Ali Kılıçbay vd. C. 1. Ankara: TTK Yayınları, 1990.

Mantran, Robert. *XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat.* çev. Mehmet Ali Kılıçbay. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1991.

Mar Yeşua. *Urfa ve Diyarbakır'ın Felaket Çağı.* 2. bs. İstanbul: Yeryüzü Yayınları, 1996.

Marcais, Georges. "Dâr". *The Encyclopedia of Islam.* 2: 113-115. Leiden: 1965.

Marcus, Abraham. *Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şehri Halep.* trc. Mehmet Emin Baş. İstanbul: Küre Yayınları, 2013.

Maydaer, Saadet. "Klâsik Dönem Osmanlı Toplumunda Boşanma (Bursa Şer'iyye Sicillerine Göre)". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.* XVI/1 (2007): 299-320.

Maydaer, Saadet. *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa'da Bir Semt Hisar.* 1. bs. İstanbul: Emim Yayınları, 2009.

Maydaer, Saadet. *XVI. Yüzyılda Bursa'da Asayiş.* 1. bs. Bursa: Emin Yayınları, 2016.

Mehmed Neşrî. *Kitâb-ı Cihan-Nümâ: Neşrî Tarihi.* Haz. Faik Reşit Unat vd. C. 1. Ankara: TTK Basımevi, 1949.

Mehmed Süreyya. *Sicill-i Osmanî.* C. 1. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1308.

Mehmed Şemseddin. *Bursa Dergâhları Yadigâr-ı Şemsî I-II.* haz. Mustafa Kara vd. 1. bs. Bursa: Uludağ Yayınları, 1997.

Membré, Michele. "Relazione di Persia (1542*)".* haz. G. Scarcia (Napoli 1969) (Mahmut Şakiroğlu tanıtması). *Belleten.* XXXVI/141, (1972): 107-115.

Memiş, Mehmet. "Vakfiyeler Işığında Osmanlı Dönemi Urfa Camilerinde Vakıf Hizmetleri", *I. Uluslararası İslam Tarihi ve Medeniyetinde Şanlıurfa Sempozyumu (25-27 Mart 2016) Tebliğler II.* 122-142. Şanlıurfa: 2016.

Merçil, Erdoğan. *Müslüman Türk Devletleri Tarihi,* 4. bs. Ankara: TTK Yayınları, 2000.

Metin, Rafet. "Şer'iyye Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılda Bursa Evleri ve Kullanılan Eşyalar". *Turkish Studies.* IX/1 (2014): 357-366.

Molla Hüsrev. *Gurer ve Dürer Tercümesi.* çev. Arif Erkan. Cilt 3. İstanbul: 1980.

Mübarek Galib. "Ankara Evleri". *Muallimler Birliği.* 8 (1926): 354-359.

Mübarek Galib. *Ankara: Umumî Bir Nazar: Kabristanlar, Mescidler, Camiler: Türk Asar ve Tetebbuatına Esas.* C. 1. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1341.

Mübarek Galib. *Ankara: Kitabeler*. C. 2. İstanbul: Maarif Vekâleti, 1928.

Ocak, Ahmet Yaşar vd. "Zâviye". *İslâm Ansiklopedisi.* 13: 468-476. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1986.

Oğuzoğlu. Yusuf. *17. Yüzyılın İkinci Yarısında Konya Şehir Müesseseleri ve Sosyo-Ekonomik Yapısı Üzerinde Bir Araştırma.* Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, 1981.

Oğuzoğlu, Yusuf. "XVII. Yüzyılda Türkiye Şehirlerindeki Başlıca Yöneticiler". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi.* 1 (1986): 140-155.

Oğuzoğlu, Yusuf. "Dizdar". *DİA*. 9: 480-481. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Oğuzoğlu, Yusuf. "Osmanlı Döneminde Bursa". *Bursa Defteri: Üç Aylık Kent Kültürü ve Düşün Dergisi.* 3 (Osmanlı Özel Sayısı- 1) (1999): 9-28.

Oğuzoğlu, Yusuf. "Osmanlı Taşra Düzeninin Bozulmasının İdarî ve Sosyo-Kültürel Sebepleri Üzerine Bir Araştırma (1550-1600)". *VIII. Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi, Bildiriler, 18-21 Haziran 1998 Bursa.* ed. Nurcan Abacı. 33-39. Morrisville: 2006.

Oğuzoğlu, Yusuf. "Osmanlı Döneminde Bir Ticaret Merkezi Olarak Bursa Çarşısı'nın Yükselişi". *Osmanlı Coğrafyasında Uluslararası Çarşı Kültürü Sempozyumu 01-04 Temmuz 2010.* ed. Sezai Sevim. 41-44. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi.

Oğuzoğlu, Yusuf. "Bursa Mahalleleri", *Bursa'nın Tarihi Mahalleleri II: Hocataşkın, Kurtoğlu, Meydancık, Namazgah, Yeşil.* ed. Neslihan Dostoğlu vd. 18-31. Bursa: 2011.

Oğuzoğlu, Yusuf. "Osmanlı Toplumunda Köleler ve Câriyeler". *Türklük Bilgisi Araştırmaları.* XLVI (2016): 313-337.

Ok, Betül. "Gündelik Hayatta Caminin Yeri". *IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı-I (Sosyoloji-Şehircilik-Mimari) 14-17 Mayıs 2015 Kütahya.* 107-121. İstanbul: 2015.

Ortaylı, İlber. "Anadolu'da XVI. Yüzyılda Evlilik İlişkileri Üzerine Bazı Gözlemler". *Osmanlı Araştırmaları.* 1 (1980): 33-40.

Ortaylı, İlber. "Osmanlı İmparatorluğu'nda İdari Modernleşme ve Mahallî İdare Alanındaki Gelişmeler". *İÜHF İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi.* 3/1-3 (1982): 137-148.

Ortaylı, İlber. *Osmanlı Toplumunda Aile*. 20. bs. İstanbul: Kronik, 2019.

Ortaylı, İlber. *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı.* 13. bs. İstanbul: Kronik Kitap, 2020.

Oymak, Mehmet. "Şehrin Mimarî Yapısı". *Edessa'dan Urfa'ya".* Ed. Mehmet Çelik, C. 2. 407-456. Ankara: Atılım Üniversitesi Yayınları, 2007.

Öcalan, Hasan Basri. *Bursa'da Tasavvuf Kültürü (XVII. Yüzyıl).* Bursa: Gaye Kitabevi, 2000.

Öge, Ali. "Çok Eşle Evlilik Konusuna Kısa Bir Bakış". *Mehir*. 2 (1998): 105-108.

Öney, Gönül. *Ankara'da Türk Devri Dini ve Sosyal Yapıları.* Ankara: AÜDTCF Yayınları, 1971.

Önge, Yılmaz. *Anadolu'da XII-XIII. Yüzyıl Türk Hamamları.* Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1995.

Öntuğ, Mustafa Murat. *XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Balıkesir Şehrinin Fizikî, Demografik ve Sosyo-Ekonomik Yapısı.* Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.

Öntuğ, M. Murat. "Osmanlı Dönemi Balıkesir Hamamları (XVI-XVII. Yüzyıl)". *Tarihçiliğe Adanmış Bir Ömür: Prof. Dr. Nejat Göyünç'e Armağan.* ed. Hasan Bahar vd. 423-434. Konya: 2013.

Özaydın, Abdülkerim. "Ankara". *DİA*. 3: 203-204. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Özcan, Görgün. *Osmanlı Şehirciliği ve Vakıflar.* 1. bs. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017.

Özcan, Nuri. "Mehter". *DİA*. 28: 545-549. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Özcan, Tahsin. *Osmanlı Para Vakıfları: Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği.* Ankara: TTK Yayınları, 2003.

Özcoşar, İbrahim. "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Hukukî Durumu ve Millet Sistemi". *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi.* 7 (2003): 124-139.

Özçelik, İsmail. *Devlet-i 'Aliyye'nin Kamusal Düzeni ve Kurumları.* Ankara: Gazi Kitabevi, 2014.

Özdeğer, Hüseyin. *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri.* İstanbul: İ.Ü. Rektörlük Yayın, 1988.

Özdemir, Rifat. *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara (Fizikî, Demografik, İdarî ve Sosyo-Ekonomik Yapısı 1785-1840).* 1. bs. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1986.

Özdemir, Rifat. "Ankara Esnaf Teşkilatı (1785-1840)". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi.* 1 (1986): 156-181.

Özdemir, Rifat. "Tokat'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı (1771-1810). *Belleten*. LIV/211 (1990): 993-1052.

Özdemir, Rifat. "Ankara". *DİA*. 3: 204-209. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Özdemir, Rifat. "Avârız ve Gerçek-Hâne Sayılarının Demografik Tahminlerde Kullanılması Üzerine Bazı Bilgiler". *X. Türk Tarih Kongresi: Ankara 22-26 Eylül 1986 Kongreye Sunulan Bildiriler*. C. 4. 1581-1613. Ankara: TTK Basımevi, 1993.

Özdeş, Gündüz. *Türk Çarşıları.* Ankara: Tepe Yayınları, 1998.

Özel, Oktay. "Avarız ve Cizye Defterleri". *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik.* der. Halil İnalcık vd. 33-50. Ankara: 2000.

Özkaya, Yücel. "XVIII. Yüzyılda Mütesellimlik Müessesesi". *AÜDTCF Dergisi.* XXVIII/3-4 (Temmuz-Aralık 1970): 369-390.

Özkaya, Yücel. *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı.* 1. bs. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985.

Özkaya, Yücel. "Mütesellim". *DİA*. 32: 203-204. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Özme, Adil. *Urfa (Merkez) Hanları.* Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000.

Özme, Adil. "Ruha (Urfa) Hanları Üzerine Bir Değerlendirme". *Belleten.* LXIX/254 (2005): 131-144.

Öztürk, Mustafa. "1616 Tarihli Halep Avarız-Hane Defterleri". *OTAM*. 8 (1997): 249-293.

Öztürk, Mustafa. "Genel Hatlarıyla Osmanlı Para Tarihi". *Türkler.* C. 10. 802-822. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Öztürk, Nazif. *Menşeî ve Tarihi Gelişim Açısından Vakıflar.* 1. bs. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1983.

Öztürk, Nazif. “Vakıfları Çerçevesinde Hacı Bayram Zaviyesinde Sosyal ve Kültürel Hayat”. *Vakıf Haftası Dergisi.* 4 (1986): 167-180.

Öztürk, Said. “XVI. Yüzyılda Urfa”. *Türk Dünyası Tarih Dergisi.* 120 (1996): 33-37.

Öztürk, Said. “Osmanlı Toplumunda Çok Evliliğin Yeri”. *Osmanlı: Toplum.* ed. Güler Eren. C. 5. 407-411. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.

Öztürk, Said. “Osmanlı’da Çok Evlilik”. *Türkler.* C. 10. 375-384. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Öztürk, Yücel. *Osmanlı Hâkimiyetinde Kefe (1475-1600).* 2. bs. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2014.

Öztürk, Yücel. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Köle Emeğinin Rolü ve Hacmi”. *Osmanlı Devleti’nde Kölelik: Ticaret, Esaret, Yaşam.* ed. Zübeyde Güneş Yağcı vd. 31-56. İstanbul: Tezkire Yayıncılık, 2017.

Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü.* C. 1-2. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1983.

Pamuk, Şevket. *Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi.* 3. bs. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021.

Pamuk, Şevket. *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914.* 13. bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2021.

Parlatır, İsmail. "Türk Sosyal Hayatında Kölelik". *Belleten.* XLVII/187 (1983): 802-829.

Paydaş, Kazım. "Büyük Selçuklu Devleti Kumandanlarından Urfa Fatihi Bozan Bey". *Türk Dünyası Araştırmaları.* 156 (2005): 75-81.

Paydaş, Kazım. "Urfa'nın Osmanlı Hâkimiyetine Geçmesi". *Osmanlı Urfası.* ed. Abdullah Ekinci. 1. bs. C. 1. 32-41. İstanbul: Urfa Okulu Yayınları, 2018.

Paydaş, Kazım. *Uzun Hasan ve Otlukbeli Savaşı.* 1. bs. İstanbul: Bilge Kültür-Sanat, 2022.

Polonyalı Tıbir Simeon. *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi 1608-1619.* trc. Hrand d. Andreasyan. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1964.

Pulaha, Selami vd. "Derbeyan-ı Kanunnâme-i Osmani". *Belgeler.* XII/16 (Ocak 1987): 17-100.

Raymond, Andre. *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri.* çev. Ali Berktay. 1. bs. İstanbul: Alfa, 2018.

Rûhanî, S. Kazım. *XVI. – XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-Safevi Esnaf Teşkilatı.* Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1976.

Sahillioğlu, Halil. *Kuruluştan XVII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Üzerinde Bir Deneme.* Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, 1958.

Sahillioğlu, Halil. “XVII. Asrın İlk Yarısında İstanbul’da Tedavüldeki Sikkelerin Râici”. *Belgeler: Türk Tarih Belgeleri Dergisi.* I/ 2 (1964): 227-233.

Sahillioğlu, Halil. “Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketinin Yeri (1300-1750)”. *Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar, ODTÜ Gelişme Dergisi.* 1978 Özel Sayısı (Ankara 1978): 1-38.

Sahillioğlu, Halil. “Onbeşinci Yüzyılın Sonu ile On Altıncı Yüzyılın Başında Bursa’da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri”. *ODTÜ Gelişme Dergisi (1979-1980)*: 67-138.

Sahillioğlu, Halil. “On Beşinci Yüzyıl Sonunda Bursa’da İş ve Sanayi Hayatı: Kölelikten Patronluğa”. *Memorial Ömer Lütfi Barkan.* XXVIII (1980): 179-188.

Sahillioğlu, Halil. “Onbeşinci Yüzyıl Sonunda Bursa’da Dokumacı Köleler”. *Atatürk Konferansları VIII: 1975-1976.* 217-229. Ankara: TTK Basımevi, 1983.

Sahillioğlu, Halil. “Akçe”. *DİA*. 2: 224-227. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

Sahillioğlu, Halil. “Osmanlı Dönemi’nde Irak’ın İdarî Taksimatı”. çev. Mustafa Öztürk. *Belleten.* LIV/211 (1990): 1233-1257.

Sahillioğlu, Halil. “Şâhî”. *Türk Nümismatik Derneği Bülteni.* 33-34 (1996): 65-69.

Sak. İzzet. “Konya’da Köleler (16. yüzyıl sonu-17. yüzyıl başı)”. *Osmanlı Araştırmaları*. 9 (1989): 159-197.

Sak, İzzet. *Şer'iyye Sicillerine Göre Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler (17. ve 18. Yüzyıllar).* Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1992.

Sak, İzzet. "Şer'iyye Sicillerine Göre Kölelerin Milliyet ve Eşkali (17. ve 18. Yüzyıllar)". *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.* 3 (1994): 377-394.

Sak, İzzet vd. "Osmanlı Toplumunda Evliliğin Karşılıklı Anlaşma ile Sona Erdirilmesi: Muhâla'a (18. Yüzyıl Konya Şer'iye Sicillerine Göre)". *Türkiyat Araştırmaları Dergisi.* 15 (Bahar 2004): 91-140.

Sak, İzzet. "Osmanlı Toplumunda Nâmzedin (Nişanın) Bozulması ve Sonuçları: Konya Örneği (18. Yüzyılın İlk Çeyreğine Ait Konya Şer'iyye Sicillerine Göre)". *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.* 16 (Aralık 2006): 493-523.

Saltık, Emine N. Caner. Kültürel ve Mimari Miras Olarak Hamamların Önemi: Ankara Örneği". *Osmanlı'nın Peşinde Bir Yaşam (Suraiya Faroqhi'ye Armağan).* der. Onur Yıldırım. 135-166. Ankara: İmge Kitabevi, 2008.

Sarıçam, İbrahim vd. *İslâm Medeniyeti Tarihi.* Ankara: 2006.

Savaş, Saim. "Fetva ve Şer'iyye Sicillerine Göre Ailenin Teşekkülü ve Dağılması". *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi.* C. 2. 504-547. Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, 1992.

Schacht, Joseph. "Mahkeme". *İslâm Ansiklopedisi.* 7: 146-149. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Segal, Judah Benzion. *Edessa/Urfa "Kutsanmış Şehir"*. çev. Ahmet Arslan. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.

Sertoğlu, Midhat. *Osmanlı Tarih Lügatı.* 1. bs. İstanbul: Kurtuba Kitap, 2015.

Sevgen, Nazmi. *Anadolu Kaleleri.* C. 1. Ankara: Doğuş Matbaası, 1959.

Sevinç, Tahir. *1695 ve 1696 Avusturya Seferlerinde Organizasyon ve Lojistik.* Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2010.

Seyahatnamelerde Bursa. Der. Nurşen Günaydın, Raif Kaplanoğlu. Bursa: Bursa Ticaret Borsası Kültür Yayınları, 2000.

Şahinalp, Mehmet Sait. "Şanlıurfa Şehri'nin Kültürel Fonksiyonu". *Marmara Coğrafya Dergisi.* 11 (Ocak 2005): 65-80.

Şahinalp, Mehmet Sait. *Şanlıurfa Şehrinin Kuruluş ve Gelişmesi.* Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.

Şanlıurfa Kültür Sözlüğü. Haz. Mehmet H. Öcal vd. 1. bs. Şanlıurfa: ŞURKAV Yayınları, 2001.

Şemseddin Sami. *Kâmûs-i Türkî*. 13. bs. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2004.

Tabakoğlu, Ahmet. "Osmanlı Toplumunda Aile". *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*. C. 1. 92-96. Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, 1992.

Tabakoğlu, Ahmet. "Klâsik Dönemde Osmanlı Ekonomisi". *Türkler.* C. 10. 653-694. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Tabakoğlu, Ahmet. *Türkiye İktisat Tarihi.* 15. bs. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018.

Tanıdı, Duygu. "1657 ve 1698 Yılları Arasında Kadı Sicilleri'ne Göre Rusçuk'ta Köleler ve Cariyeler". *Türkiyat Araştırmaları Dergisi.* 34 (2013): 219-235.

Taş, Hülya. *XVII. Yüzyılda Ankara.* Ankara: TTK Yayınları, 2006.

Taş, Hülya. "Bursa'da Yakın Mesafeli Ticaret Faaliyetlerinin Mekânı Olan Çarşılar". *Osmanlı Coğrafyasında Uluslararası Çarşı Kültürü Sempozyumu 01-04 Temmuz 2010.* ed. Sezai Sevim. 11-17. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi.

Taş, Hülya. "Mahallede Bir Arada Yaşama Kültürü". *Uluslararası Osmanlı Coğrafyasında Mahalle Kültürü Sempozyumu, 13-16 Ekim 2011.* 101-105. Bursa: 2012.

Taş, Hülya. "Bursa'da Hamam Kültürü ve İşlevleri". *Turkish Studies.* 10/8 (2015): 1931-1948.

Taş, Yasin. "Urfa Şer'iyye Sicilleri Üzerine Bir Değerlendirme". *Tarih Okulu Dergisi.* 18 (2014): 453-472.

Taş, Yasin. *Osmanlı Döneminde Urfa'da Sosyal Hayat (Mahkeme Kayıtlarına Göre 1850-1900).* 1. bs. İstanbul: Hiper Yayın, 2019.

Taş, Yasin. "Rumkale Kazası Zaviyeleri", *Ortaçağ'dan Günümüze Rumkale ve Halfeti*. ed. Yasin Taş. 107-129. İstanbul: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2022.

Taşkın, Caner. *15. ve 20. Yüzyıllar Arası Bursa Tekkelerinin Mekân ve Cephe Kurgusu*. Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2017.

Taşkömür, Himmet. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Simkeşlik ve Tel Çekme (XV-XIX. y.y.)*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1990.

Taşkömür, Himmet. "Osmanlı Mahallesinde Beşerî Münasebetler". *İslâm Geleneğinden Günümüze Şehir Hayatı ve Yerel Yönetimler*. ed. Vecdi Akyüz. 2. bs., C. 2. 33-38. İstanbul: İlke Yayıncılık, 2005.

Tavernier, Jean Baptiste. *Tavernier Seyahatnamesi*. çev. Teoman Tunçdoğan. 1. bs. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006.

Tek, Abdürrezzak. "Bursa'da Kadirî Tekkeleri". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 19/1 (2000): 143-182.

Tek, Abdürrezzak. "Mevlevî Kültürünün Bursa'daki İzleri". *Türk Kültürü Edebiyatı ve Sanatında Mevlâna ve Mevlevîlik Ulusal Sempozyumu 14-16 Aralık 2006 Konya*. 327-359. Konya SÜMAM Yayınları, 2007.

Tekin, Oğuz. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Para". *Osmanlı: İktisat*. ed. Güler Eren. C. 3. 169-179. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.

Tekin, Zeki. “Yavuz Sultan Selim Döneminde Urfa’nın İdari Taksimatı”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi.* 9/20 (2002): 179-204.

Tenik, Ali. “Urfa Tekke ve Zaviyeleri”. *Osmanlı Urfası.* ed. Abdullah Ekinci. C. 1. 266-285. İstanbul: Urfa Okulu Yayınları, 2018.

Texier, Charles. *Küçük Asya: Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi.* çev. Ali Suat. akt. Kazım Yaşar Kopraman. sdl. Musa Yıldız. C. 1. Ankara: Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı, 2002.

Tezcan, Hülya. “Osmanlı Dokumacılığı”. *Türkler.* C. 12. 404-409. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Tezcan, Hülya. “Osmanlı Dokumacılığına Genel Bakış”. *Kültürler Başkenti İstanbul.* ed. Fahameddin Başar. 392-395. İstanbul: 2010.

Tok, Özen. “Kadı Sicilleri Işığında Osmanlı Şehrindeki Mahalleden İhraç Kararlarında Mahalle Ahalisinin Rolü (XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Kayseri Örneği)”. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.* I/18 (2005): 155-173.

Toledano, Ehud R. *Osmanlı Köle Ticareti: 1840-1890.* çev. Y. Hakan Erdem. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994.

Tunçer, Mehmet. *Ankara’da Vakıf Bedesten ve Hanlar (15.-20. YY).* Ankara: Gazi Kitabevi, 2020.

Turan, Osman. *Selçuklular Zamanında Türkiye: Siyasi Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1328).* 7. bs. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2002.

Turan, Ahmet Nezihi. "Şanlıurfa". *DİA*. 38: 336-341. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Turan, Ahmet Nezihi. *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı.* Ankara: TTK Basımevi, 2012.

Tuş, Muhiddin. "Kayseri Tereke Defterleri Üzerine Bir Araştırma". *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.* 4 (1998): 157-191.

Türkmenoğlu, Mehmet Ali. *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon (Şer'iyye Sicillerine Göre)*. Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.

Ulaş, Semra. "İslâm'da Çok Kadınla Evlilik". *İslâmi Araştırmalar.* VI/1 (1992): 52-63.

Uluçay, Mustafa Çağatay. *XVII. Yüzyılda Manisa'da Ziraat, Ticaret ve Esnaf Teşkilatı.* İstanbul: C. H. P Manisa Halkevi Yayınları, 1942.

Urfa Mimarisinde Kabaltılar. haz. Hamdullah Közcü. Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi, 2016.

Usta, Sebahattin. "Trabzon'da Para Vakıfları (1550-1650)". *Karadeniz İncelemeleri Dergisi.* X/20 (2016): 55-76.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı.* 3. bs. Ankara: TTK Yayınları, 1988.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi: Anadolu Selçukluları ve Beylikleri Hakkında Bir Mukaddime ile Osmanlı Devleti'nin Kuruluşundan İstanbul'un Fethine Kadar.* 7. bs. C. 1. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi: II. Selim'in Tahta Çıkışından 1699 Karlofça Andlaşmasına Kadar.* 6. bs. C. 3. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ülgen, Ali Sami. "Hamam". *İslâm Ansiklopedisi.* 5/1: 174-178. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977.

Ünal, Mehmet Ali. *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566).* Ankara: TTK Yayınları, 1989.

Ünal, Mehmet Ali. "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbekir Eyaletine Tâbi Sancakların İdari Statüleri". *X. Türk Tarih Kongresi: Ankara 22-26 Eylül 1986 Kongreye Sunulan Bildiriler.* C. 7. 2211-2220. Ankara: TTK Yayınları, 1994.

Ünal, Mehmet Ali. *Osmanlı Tarih Sözlüğü.* 1. bs. İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2011.

Ünal, Mehmet Ali. *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi.* 3. bs. Isparta: Fakülte Kitabevi, 2017.

Üner, Mehmet Emin. *Osmanlıdan Cumhuriyete Urfa Tarihi.* Ankara: Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2009.

Üner, Mehmet Emin. *Osmanlı Dönemi Rakka Valileri.* 1. bs. İstanbul: Yalın Yayıncılık, 2015.

Ünver, Süheyl. "Mahmud Paşa Vakıfları ve Ekleri". *Vakıflar Dergisi.* 4 (1958): 65-76.

Wittek, Paul. "Orta Zamanlarda Anlara". *Çığır.* çev. Nurettin Ardıç. 45 (1936): 50-51.

Yavuz Sultan Selim Han Kanunnâmesi. çev. Hadiye Tuncer. Ankara: Tarım Orman ve Köy İşleri Bakanlığı, 1987.

Yavuz, Hasan. *Ankara Evleri Ahşap Üzeri Kalem İşleri.* Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.

Yazıcı, Muhammed. "Osmanlı Dünyasında İçki İçme Suçuna Dair Bazı Gözlemler (XVI. Yüzyıl)". *The Journal of Academic Social Science Studies.* V/8 (2012): 1317-1332.

Yediyıldız, Mustafa Asım. *Şer'iyye Sicillerine Göre Bursa'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı (1655-1658).* Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1988.

Yediyıldız, M. Asım. "Şer'iyye Sicillerine Göre Bursa'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı (1656-1658)". *Vakıflar Dergisi.* 23 (1994): 177-228.

Yediyıldız, M. Asım. "XVII. Asır Bursa Evleri (Bursa Şer'iyye Sicillerine Göre)". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.* XII/1 (2003): 185-192.

Yediyıldız, M. Asım. *Şer'iye Sicillerine Göre XVI. Yüzyıl İkinci Yarısında Bursa Esnafı Ekonomik Hayat.* Bursa: Arasta Yayınları, 2003.

Yerlikaya, İlhan. "Tanzimattan Önce Osmanlı Devletinde Belediye Hizmetleri". *Osmanlı: Teşkilat.* ed. Güler Eren. C. 6. 130-144. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.

Yıldırım, Mustafa. "İslâm Hukukunda İçki İçme Suçu ve Cezası". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.* 13-14 (2001): 31-52.

Yıldırım, Zafer. *18. Yüzyılda Konya'da Esnaf Teşkilatı ve Ticarî Hayat.* Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

Yıldız, Sema Keleş. *18. Yüzyılın İlk Yarısında Bursa'da Sosyal ve İktisadi Hayat.* Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

Yılmaz, Emre Can. *İstanbul'da Yazılı ve Görsel Kaynaklara Göre 15. ve 16. YY'da (1453-1559) Osmanlı Sivil Mimarlığı Üzerine Bir Değerlendirme: Gurfe Örneği.* Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2009.

Yılmaz, İbrahim. "Bursa Sur Kapıları ve Taht-ı Kale Rekonstrüksiyon". *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi.* 15/26 (2014/1): 87-105.

Yılmaz, Saffet. "Eski Hamam Eski Tas'a Yeni Anlamlar". *Bursa'da Zaman.* 2 (Nisan 2012): 7-19.

Yinanç, Mükrimin Halil. "Bursa". *İslâm Ansiklopedisi.* 2: 810-814. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979.

Yurdakul, İlhami. "XVII. Yüzyılda Urfa". *Evliya Çelebi'nin Şehirleri.* Ed. Zekeriya Kurşun, Coşkun Yılmaz. 103-107. İstanbul: 2013.

Yücel, Yaşar. "Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona (Adem-i Merkeziyet) Dair Genel Gözlemler". *Belleten.* XXXVIII/152 (1974): 657-708.

Yücetürk, Seher. "17. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Üsküdar'da Câriyeler". *Turkish Studies: Historical Analysis.* XV/2 (2020): 775-790.

Zilfi, Madeline C. "Osmanlı'da Kölelik ve Erken Modern Zamanda Kadın Köleler". *Osmanlı: Toplum.* ed. Güler Eren. C. 5. 474-479. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.

Zilfi, Madeline C. "Geçinemiyoruz": 18. Yüzyılda Kadınlar ve Hul". *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*. ed. Madeline C. Zilfi. 251-283. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.

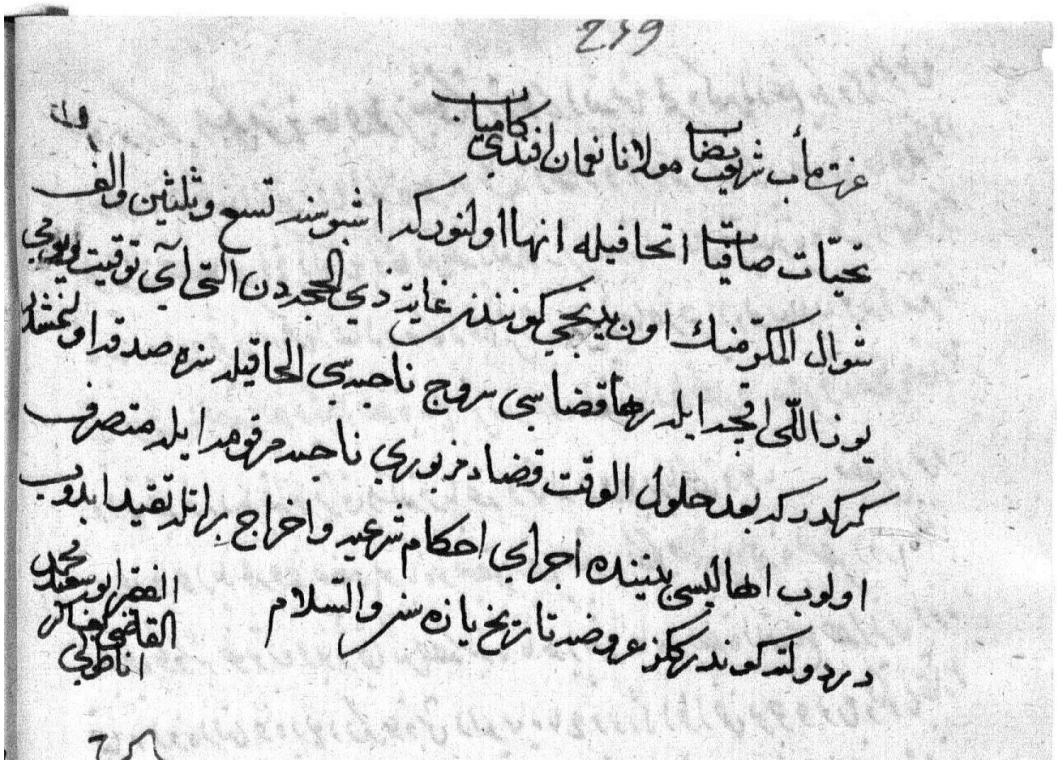
Zilfi, Madeline C. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kölelik ve Kadınlar (1700-1849).* çev. Ebru Kılıç. 1. bs. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.

İNTERNET KAYNAKLARI

Taşcıyan, V. (10. 05. 2022). "Urfa Kilise, Manastır ve Ziyaret Yerleri". https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/halep-vilayeti/urfa/din/kiliseler.html adresinden edinilmiştir.

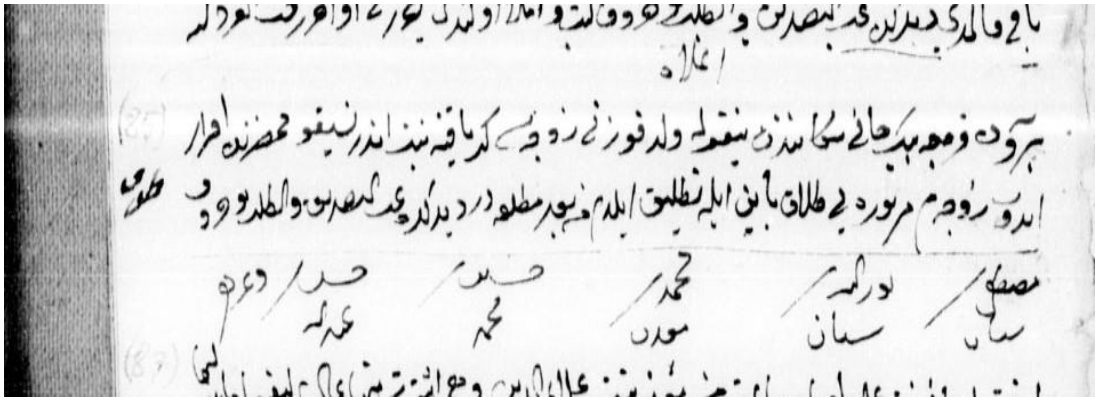
EKLER

EK-1: Suruç Nahiyesinin de ilhakıyla Ruha Kazasının kadılık hizmetine yevmî 150 akçe vazife ile Mevlâna Numan Efendi'nin getirildiğine dair belge.

Kaynak: UŞS. 207, 259-595/2.

EK-2: Karaca Bey Hanı sakinlerinden Yankola v. Kozni'nin, zevcesi Gürnafya bt. Andertisko'yu "talâk-ı bâin" ile boşadığını ikrarına dair belge.

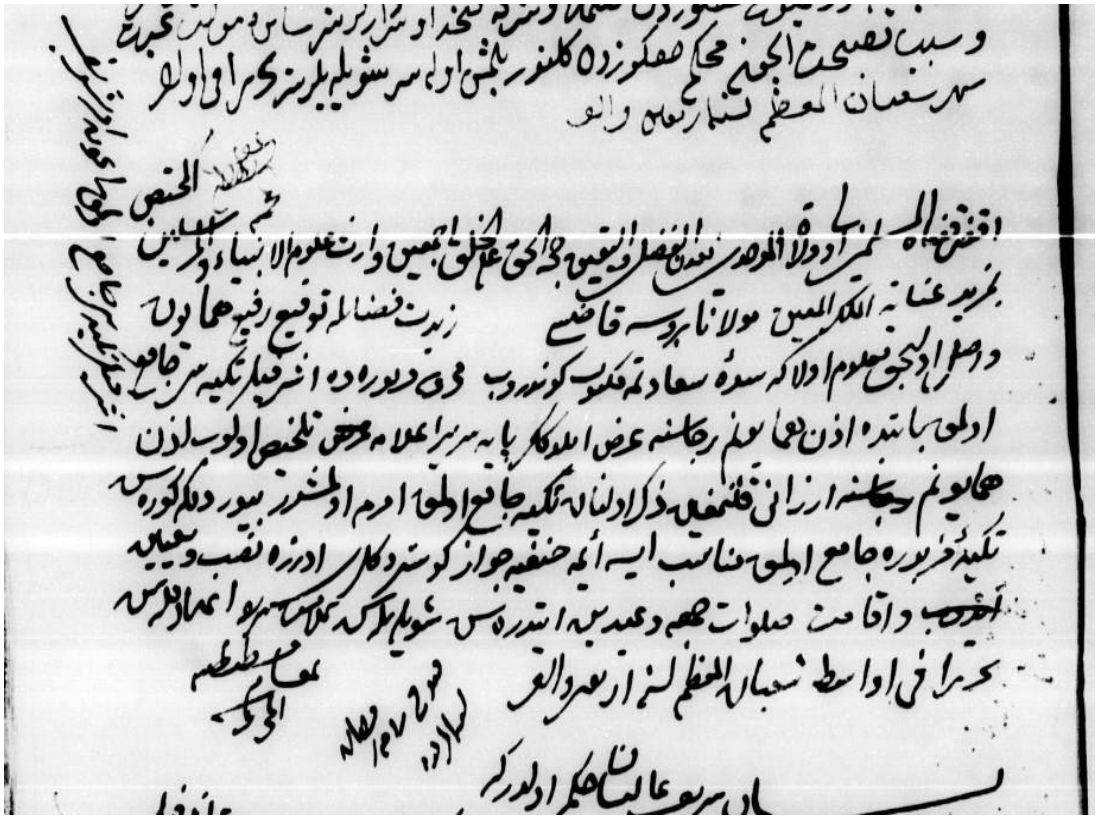
Kaynak: BŞS. B51, 8b-85.

EK-3: Celalî eşkıyalarından olmasının yanı sıra çeşitli ihanetlerde bulunan Rakka Beylerbeyisi Abdal'ın hakkından gelindiği; şimdi ise Abdal'ın kardeşi olup, Ruha'da kaimmakamı olan Abdullah'ın hem eşkıya olması hem de Bağdat'ı Kızılbaş'a teslim eden hainlerden olması nedeniyle katlinin lazım gelip, vakit kaybetmeden yakalanarak Ruha Kalesi'nde hapsedilmesi, emval ve erzakının ise mirî için alınıp zapt edilmesine dair hüküm.

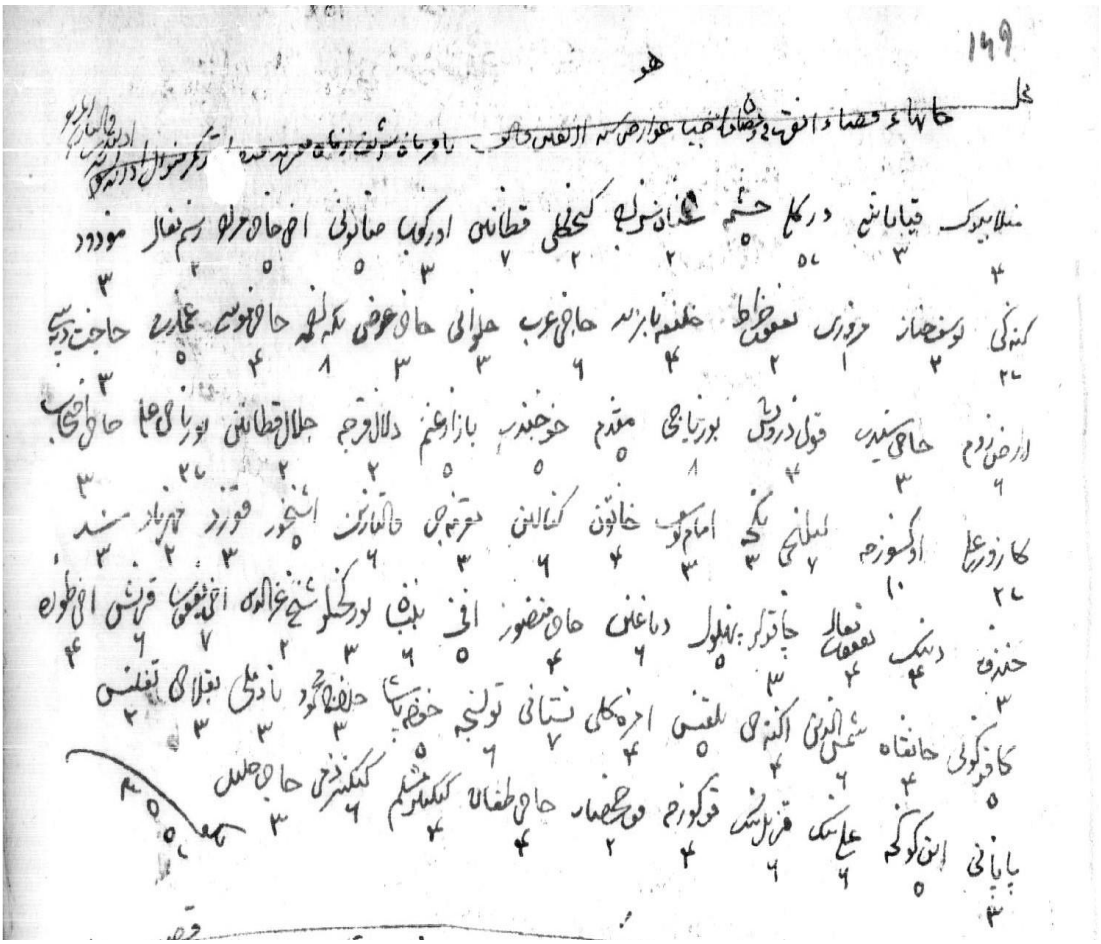
Kaynak: UŞS. 207, 281-591/1.

EK-4: Bursa'da bulunan Eşrefîler Tekkesi'nin, câmii olması hususunda verilen izne dair merkezden gönderilen hüküm.

Kaynak: BŞS. B55, 148b-977.

EK-5: 1631 yılında Ankara'daki mahallelerin avârızhâne sayılarını gösterir belge.

Kaynak: AŞS. 25, 28-149.